Mezey Barna_Mu

A kérelmező által készített doktori mű

Mezey Barna:

A munkáltatás szerepe a büntetés-végrehajtás történetében

(A fenyítőházi modelltől a rabdolgoztató házakig)

Akadémiai doktori értekezés

Budapest 2009

Tartalom

Előszó

I.
A keretek: a feudális-rendi társadalom hagyatéka (Bevezetés)

1. A kora újkor tömlöce
2. Munka és büntetés

II.
Az alapok: elméleti és társadalmi változások

1. A szegénység és a szegénygondozás
2. Kapitalizálódás, társadalmi átrétegződés
3. Reformáció és munkaethosz

III.
A fenyítőházak kora

1. Az atelier public és az hôpitalok
2. A Bridewell
3. Az amszterdami modell
4. A Hanza fenyítőházai
5. A fenyítőházak német mintája
6. A Schellenwerk
7. Az osztrák fenyítőházak
8. Terminológiai kérdések

IV.
Nyugat börtönei

1. Reformgondolatok
2. A tudományosság
3. A börtönügy helyzete. Célok és épületek

V.
Magyar előzmények

1. Magyar tömlöcügy
2. Központi kezdeményezések

VI. A magyar fenyítőház (a Domus Correctoria)

VII.
Dologházak és börtönök a reformkori Magyarországon

1. Dologházak tipológiája a reformkorban
2. Szűkölködő szegények dolgozóházai
3. Kényszerítő dologházak

VIII.
Börtönök és rabmunkáltatás

1. A munka a fogházjavító mozgalom gondolatrendszerében
2. A rabmunkáltatás modelljei
3. Rabdolgoztató házak
4. Rabmunkáltatás a büntetőkodifikációban

IX.
Összegzés

Felhasznált források és szakirodalom

Előszó

Elterjedt társadalomtudományi toposz, hogy a történelem ismétli önmagát. Napjainkban, a jóléti társadalom ideájának és gyakorlatának kudarcával számolva, a szűkmarkúságra váltó gazdaságpolitika és a mind nagyobb nehézségekkel küzdő, gálánsan finanszírozottból szükséget szenvedővé lett szociális szféra új tendenciáit lajstromba szedve a kriminológusok és szociológusok kénytelenek tudomásul venni a szegénység, a munkanélküliség, a leszakadás jelenségegyüttesének legközvetlenebb hatásait. Köztük az újfent megkeményedő, agresszívvé váló és expanzív büntetőpolitika divatossá válását a politika és a hatalom világában. A szegénység és a vele határos deviancia kezelésének büntetőcentrikus megoldásai az elmúlt évtizedekben az állami kényszer durva erősödését hozták magukkal.[1] Akár sajátos, 21. századi jelenségként is kezelhetnénk a történteket, ha nem ismernénk a joghistória évszázados fordulatait, s nem csodálkozhatnánk rá a 15–16. század városrendészeti és büntetőtörvénykezési kísérleteire a munkátlanság (s a vele részben együtt járó csavargás, koldulás, tolvajlás és prostitúció) felszámolásában, illetve a társadalom feletti széles ellenőrzést megvalósítani kívánó 17–18. századi abszolutizmusok megoldási törekvéseire. A lassan kiformálódó (előbb közösségi, majd egyre inkább államivá váló) szegénygondozás útkeresései, a sokszor sikertelen segélyezési rendszer kudarcai több hullámban tolták át a marginalizálódás problémáit a büntetőjog terrénumába. A politika jól bevált eszközként vette igénybe a megtorlások és kényszerítések rendszerét, örömmel nyúlt a társadalom felé erőt és biztonságot sugárzó szigorú büntető igazságszolgáltatás eszközéhez.

[1] GÖNCZÖL 2002, 198. o.

A 16. század végén újszerűnek tűnő folyamatok játszódtak le a rendészet és a büntetés-végrehajtás határvidékén. Ennek eredményeképpen a 17. és 18. század a büntetések forradalmának kora lett Európában. Ebben a két évszázadban terjedt el nagy sebességgel a kontinens térképén a fenyítőházi modell.

A fenyítőházi mozgalom a reneszánsz és a reformáció befolyásolta közgondolkozásban a vegyes funkciójú, rendészeti célú és büntetőintézetek meghonosításával a szegénység és a vele kapcsolatos bűnözés problémáinak remélt megoldását készítette elő. Aligha kérdőjelezhető meg alapvetően büntetőjogi jellege, amit utóbb gyors és látványos kriminalizálódása is visszaigazolt. A kor felfogása még nem tudott megszabadulni attól a középkori gyakorlattól, amely a büntetőjogot a társadalmi konfliktusok legkézenfekvőbb elintézési módjának tekintette. A büntetőpraxis leplezetlenül a társadalmi, gazdasági feszültségek kezelésének eszköze volt, bár a fenyítőházak látványos elszaporodása, ha nem is ellensúlyozta, de mindenesetre ellenpontozta a vérpad, a nyilvános, élet és test ellen irányuló büntetések szerepének kizárólagosságát, s a szabadságfosztás intézményesítése irányába hatott.

A fenyítőházak felállításával a hatóságok a kriminálisok nagy tömbjéről kisebb-nagyobb sikerrel megkísérelték leválasztani a csekélyebb súlyú bűnelkövetők (a német történeti kriminológia terminológiájában „kiskriminálisoknak” nevezett kistolvajok és szajhák), a deviánsnak tűnő magatartást tanúsítók (engedetlenek és szófogadatlanok, herdálók és dorbézolók), valamint a szegények rétegeit. Ezeknek a társadalmi elemeknek az „önállósítása” (lényegében a bűnelkövetői kör bizonyos differenciálása) először a reformáció országaiban került napirendre. A protestáns társadalmak a középkor sommásan kezelt bűnözőtársadalmának irányából egyfajta rendészeti kaput nyitva, a fenyítőházba terelték volna a „haszontalan”, de nem javíthatatlan elemeket.

Ez az új rendészeti-büntető áramlat egy korábban jobbára ismeretlen felfogás alapjait rejtette magában. A társadalom számára hasznossá formálás, a jobbítás, a nevelés, a meggyőzés, az oktatás és a lelki gondozás céljait kitűzve, a társadalomba történő visszavezetés, lényegében egy korai „reszocializációs” gondolat körvonalait rajzolta meg.

A koncepció erőteljesen hangsúlyozott vonatkozása volt a fogvatartottakkal végeztetett munka, mely egyszerre volt eszköz és cél. A fenyítőházi rezsimmel érkezett a börtön zárt világába a szervezett munkáltatás, ami azután (együtt a fenti célokkal) átalakította a rezsim és az architekturális feltételrendszer zónáját is. Ezzel lényegében megteremtette a modern büntetés-végrehajtás eszméjét. Nem egyenes úton és főképpen nem rövid időn belül történt ez meg, de nem tagadható alapozó szerepe. Forradalmi változásokat azonban a befogottak és elítéltek tekintetében érlelt meg ez a néhány évszázad a börtönügy terrénumában. A társadalomba történő visszavezetés céltételezése az új mozgalom legfontosabbnak tekinthető vezéreszméjévé a „becsületes karaktert" tette, mely a tömlöc korábbi, megbecstelenítő hatásával szemben óvni próbálta a fogvatartott tisztességét a társadalom előtt. A protestáns munkaethosz képviselői ugyan bűnnek tekintették a tétlen szegénységet, de a jobbítás, nevelés, visszatérés eszméje megakadályozta, hogy az emiatt bezártakat hagyományos értelemben vett bűnözőként kezeljék. Ezt a köztes megítélést híven tükrözte a házak „becsületes jellege". A „becsületes karakter" pedig a korábbi feudális bűnözőfelfogás, a törvényen kívül került és jogfosztott pária alakja mellé odaállította a jogokkal rendelkező fogvatartott modelljét.

A tudományos szakirodalom művelői között számosan akadnak, akik ezeket a változásokat a büntetőjog történetében rendszerváltásnak ítélik meg, s vannak, akik korábbi folyamatok egyszerű felerősödéséről beszélnek. Egyes szerzők egyenesen kezdetként értékelik az eseményeket, a modern büntetés-végrehajtásnak (sőt magának a börtönnek) a megszületését ünneplik. Mások azt hangsúlyozzák, hogy régóta érlelődő törekvések realizálódása csupán, ami történt. Wolfgang Schild a középutat választotta, amikor így fogalmazott: *„A tulajdonképpeni letartóztató intézeteknek, mint a szabadságvesztés-büntetés végrehajtási helyeinek létesítése csupán 1600-tól vette kezdetét, a kálvinizmus, a felértékelődött munka és az egyházi nevelés befolyása alatt, a fegyelemre és rendre törekvő Amszterdamban, ahol a fiatal tolvajok, munkakerülők és koldusok számára fenyítőházakat hoztak létre, melyben fareszeléssel foglalkoztatták a fogvatartottakat, s a nőknek fonóházat emeltek. A fenyítőház ezen előképe megtermékenyítőleg hatott Németföldön is. Ezzel egyidejűleg született meg a*

bűnelkövetők reszocializációjának gondolata is, s – jóllehet még nyers, brutális formában, de mindenesetre – az eszme megvalósítása is kezdetét vette”.[2] Elegáns ez a megfogalmazás, mert megengedően formuláz sok vitatott kérdésben. Nem állítja, hogy márpedig börtön nem volt a korábbiakban, hanem a „tulajdonképpeni” letartóztató helyek kezdeteiről szól, vagyis a modern, mai értelemben vett büntetés-végrehajtási intézetről, melynek jellemző jegyei valóban ez idő tájt formálódtak ki. Nem negálja a korábbi börtön létezését, csak a másságot emeli ki. Amikor a fenyítőházak újdonságáról ír, nem a korábbi gondozó házak, hasonszőrű szociális berendezkedések fennállását kérdőjelezi meg, csupán az új létesítmények nóvumát húzza alá. A „fenyítőházak előképei” kifejezés nyilvánvalóan arra utal, hogy a fenyítőház („dologház”, dolgoztató ház”) fogalma oly mértékben változó, korról korra módosuló, hogy a majdani dologház nemcsak, hogy nem azonosítható, de még csak nem is hasonlítható össze sem a 13–14. század, sem pedig a 16–17. század dolgoztató rendszereivel. Ugyanakkor a félreértések elkerülése végett világosan összeköti ezeket a történeti jelenségeket, az azonosságot és a folyamatosságot emelve ki belőlük. Schild óvatossága és szakmai precizitása jelzi azt a végtelenül nehezen bejárható tudományos terepet és kutatási területet, mely a fenyítőházak kialakítását, azok európai hatásait öleli föl.

A fenyítőház, mint átmeneti, komplex intézmény a szociális gondoskodás, a közgazdaság, a szegényrendészet, a rendvédelem és a büntetőjog, büntetés-végrehajtás találkozási pontjain született meg, kezdetben határozott elkötelezettség nélkül bármely irányba. A középkort és az újkort elválasztó határkövek egyikeként, történetében és hatásmechanizmusában összeolvasztotta a feudális-rendi társadalom hagyatékát a diadalmas, feltörekvő polgárság elképzeléseivel és törekvéseivel.

Alábbiakban célom ennek az izgalmas, sokszínű, s oly nagy eredményeket involváló intézménynek az elemzése, a maga kriminalizálódó mivoltában. Az foglalkoztatott, hogy az Európán végigsöprő, a büntetés-végrehajtást forradalmasító fenyítőház-alapítási hullám kétszáz esztendős útja végén, Magyarországra eljutva milyen üzeneteket hordozva találkozott a magyar börtönügy 19. századi fogházjavító mozgalmával, milyen hatásokat fejtett ki, s

[2] SCHILD 1985, 212. o.

hogyan befolyásolta (ha egyáltalán befolyásolta) a magyar büntetés-végrehajtás fejlődését. A kérdésre adandó válaszhoz persze elengedhetetlen a fenyítőházi eszme változásainak áttekintése. A felállított intézmény sorsát a gazdasági-társadalmi környezet, a protestantizmus társadalomképe, a bűnözés alakulása és a büntetőjog elméletének formálódása, a fejedelmi abszolutizmusok és a felvilágosodás új tanai, a büntetés-végrehajtás irányai alakították.

Az elkövetkezendőkhöz egybegyűjtve a vázlatos munníciót, a következő szempontokat tartottam fontosnak figyelembe venni. A fenyítőház esetében egy, a 16–17. század fordulóján megszülető intézményről van szó, mely fogvatartó intézményként funkcionált, ahol zömében kihágókat, kiskriminálisokat őriztek, nevelési, reszocializációs céllal, erős fegyelem és rend mellett, lelki gondozást biztosítva, nevelve és munkáltatva. Javító, rendészeti és büntetőcélok vegyültek tehát az intézményben. A fenyítőház történeti karakterét így befolyásolta a korábbi rendészeti koncepció (szegényrendészet, koldusügy), a büntetőfelfogás (büntetési nézetek, büntetőpraxis, tömlöcgyakorlat), az egyház büntetőjoggal kapcsolatos állásfoglalása (teoretikus és gyakorlati részvétel a büntetőpraxis alakításában), a munkafelfogás (munkaethosz, munkabüntetés). Fejlődésében pedig azon képességei váltak izgalmassá, melyekkel a büntetés-végrehajtás gyakorlatára (munkáltatás, nevelés, lelki gondozás, egészségügyi gondolkodás), rendszerére (fogvatartottak osztályozása, szétválasztása), építészetére (zárkaépületek), valamint a szegénygondozásra (dologházak, kényszerdologházak) befolyást gyakorolhatott.

A vizsgálat szempontjai között meghatározó jelentőségű annak rögzítése, hogy a büntetés nem egyszerűen önmagában vett jogi jelenség, hanem mint a jog maga is, a korabeli kultúra része. Ahogy arra alább még kitérünk, a büntetés axiómája a jellegében kifejeződő „malum”, a személyre szabott rossz, melynek határait a társadalom életkeretei által megszabott lehetőségek határozzák meg. Miután az embert fizikai és lelki mivoltában érintő hátrány, biológiai lényegéből eredően, csak korlátozott lehet, a kriminális szankció kénytelen ehhez igazodni. Az életet, a testet, a szabadságot, az egzisztenciát, s bizonyos feltételek között a becsületet csorbító büntetések erősen függenek a lehetőségektől és a társadalom értékítéletétől, felfogásától (ti. például mit tekint adott szituációban valódi

malumnak, mit vall az emberi élet értékéről, az egyének hasznosságáról). De nemcsak a büntetés, hanem a büntetés végrehajtása is a hétköznapi kultúra függvénye, így például a nyilvános büntetések a középkorban, a kora újkorban *„…a kultúra lényegi összetevőjét alkották…a büntetés fogalmával kapcsolatban is sok a tisztázatlanság: a fogalom ugyan ismert, de amit a kor értett alatta, nehezen különböztethető meg egyrészt a társadalmi szankció jelenségétől, másrészt a közösség bosszújától. Bár a büntetés kiszabása már a bírói hatóság kezében volt, a büntetés gyakorlata olyannyira csoportérdekeket tükrözött, hogy nem egyenlő mércével mért és szigorát elsősorban az idegenekkel és az alacsonyabb társadalmi osztályba tartozókkal szemben érvényesítette. Számára nem is a tettes, hanem a tett volt a fontos. Azok elkövetésétől próbált visszariasztani.”*[3] Nem vizsgálhatók tehát az egyes jogintézmények korukból kiemelve, mint pusztán jogfejlődést alkotó tényezők, csakis kizárólag környezetükbe ágyazottan. Ezért volt nagy jelentősége a korszakunkra meghatározóvá vált reneszánsz eszméknek, melyek, ha nem is hozhatták el az ember tiszteletét a büntetés-végrehajtásba, de az ember fontosságát és hasznosságát már a köztudatba plántálták. Akárcsak a reformáció, mely pedig a jobbítható, szorgalmassá tehető haszontalan, munkakerülő bűnelkövető képét rajzolta föl a büntetési rendszer tablójára. Mindkettő a javító gondolat előretörését támogatta, s megnyitotta az utat a társadalomba történő visszavezetés ideája előtt.

[3] VAN DÜLMEN 1990, 9., 13. o.

I.
A keretek: a feudális-rendi társadalom hagyatéka
(Bevezetés)

1. A koraújkor tömlöce
2. Munka és büntetés

I.
A keretek: a feudális-rendi társadalom hagyatéka
(Bevezetés)

A köztörténet és a joghistória történelmi cezúrái köztudomásúlag nem esnek egybe. A jogfejlődés messze összetettebb folyamat annál, hogy politikai forradalmakkal vagy kormányzati reformakarattal alapvető változásokat lehessen elérni mélyen tradicionális tartományában. A lényegi átalakuláshoz legfeljebb hozzájárulni lehet a már megindult folyamatok előtt megnyitott kapukkal és lebontott akadályokkal, de semmiből teremteni szilárd jogi konstrukciót aligha. A jog átformálódásának, megújulásának alapjai a fejlődésben rejlenek, a közelmúlt vagy a messzi előzmények generálta feltételek között. Ezért is nehéz határozott kezdőpontokat lelni jogintézmények evolúciójában, s a jogtörténész ezért kényszerül olykor messze távolban keresni a gyökereket, máskor történelmi fordulópontokat ünneplő társadalomtörténészek lelkesedését hűteni a jogi múlt nagyon is aktív reminiszcenciáinak felidézésével.

Ennek az állításnak egyik bizonysága a jog középkorának elmosódó időhatára, amely ráadásul Európában Kelet felé haladva még későbbre tolódott. Pulszky Ágost megfogalmazásában a büntetőjog medieválís periódusa például egészen Beccariáig tartott.[4] A racionalisták 17. századi bírálatai dacára a büntetőjogot megalapozó teória Thomasius, Montesquieu, Beccaria szisztematikus munkálkodásáig, a kodifikációs törekvések megjelenéséig nem változott lényegesen.[5] S tudjuk, ezen a reformhullámon érkezett a középkori

[4] FINKEY 1942, 6. o.
[5] GMÜR 1992, 91–92. o.

büntetés-végrehajtási metódusokat kiszorító szabadságvesztés-büntetés diadalmas hajója is a büntetőpraxisba.

Vizsgálódásunk kezdete, a 16. század tehát magán viseli mindazokat a jellemzőket, amelyeket általában középkori hagyatékként emleget a szakirodalom. Persze, túl már a kora középkor magánjogias jellegű büntetőjogán, túl az expanzív királyi hatalom államosítási akcióin, közel a centralizált monarchia és az abszolutizmus hatalmi igényeinek szolgálatába állított büntető igazságszolgáltatás korához. A büntetőpraxis témánk szempontjából lényeges ismertetőjegyeinek összefoglalását bajosan mellőzhetjük. Azét a 16. századra kiformálódott büntetőpraxisét, mely már kodifikációs kísérleteket érlelt, ám még őrizte az évszázados beidegződéseket. Összegzésünket értelemszerűen nem a teljesség igénye, hanem a célhoz kötöttség befolyásolja. A fenyítőházi mozgalomban ugyanis két lényeges, a korai, rendészetben és büntetés-végrehajtásban is alkalmazott elem kapcsolódott össze. Egyikük a szabadságfosztás, a börtön intézménye, a másik pedig a munka(büntetés).

1. A kora újkor tömlöce

A középkor végén Európában a mindennapi életet az erőszak, a rablás és útonállás, a háborúk, az ínség, a nyomor és a járványok jellemezték. A társadalom többségét kitevő szegényeknek mindennapi kemény harcot kellett vívniuk a megélhetésért, a természettel és a társadalmi környezettel. *„A nép számára a korabeli történelem lényegében rossz kormányzást, uzsorát, a gazdagok fennhéjázását és erőszakoskodásait, háborút és útonállást, ínséget, nyomort és járványokat jelentett. Szinte állandóvá vált a háborúskodás, a veszedelmes csőcselék állandó nyugtalanságot okozott, nem bíztak az igazságszolgáltatásban. Vegyük hozzá a közelgő világvégét, a pokoltól, a boszorkányoktól és ördögöktől való szorongást, s megértjük az egyetemes bizonytalanság érzését, mely feketére*

festette az élet alapszínét.”[6] A békés életkörülmények is kemények és egyszerűek voltak, a bűnre válaszul adandó „rossz”, melyet a büntetésnek kellett kifejeznie, ehhez képest nem lehetett „humánus”. A büntetés lényegi eleme, hogy a bűnt elkövetőt hátrányos helyzetbe hozza, rosszabb és kellemetlenebb körülmények közé jutassa, mint ahol addig volt. A büntetési rendszer keménysége valamennyi európai országban a hétköznapi élet gyötrő kiméletlenségéhez, a testi szenvedéssel járó nyomorúsághoz igazodott.

A poena ordinaria, a rendes főbüntetés a középkorban a halálbüntetés volt, melyet csupán kiegészítettek a nyilvános végrehajtás keretében szervezett testi büntetések, a csonkítások, megbélyegzések, verések. A vagyonbüntetés évszázadokon át csak a vagyonosok büntetése lehetett és volt, a nincsteleneket nem érinthette. A becsületbüntetések csak a korabeli zárt közösségekben (falvakban, városokban) élőket illették, a kitaszítottak, az országutakon vándorlók, a „becstelenek” tömegeit nem lehetett megszégyenítéssel büntetni.

A szabadsággal büntetés is csak erős korlátok között érvényesülhetett. Az elkelőket nemesi előjogaik óvták a tömlöctől (legfeljebb a felségsértés, hűtlenség elkövetőiként juthattak a hírhedt politikai börtönök egyikébe, a Towerba, a Bastilleba vagy Kufstein, esetleg Munkács várába). A jobbágyokat a földesúri törvényszékek nem szívesen vonták el bezárással a robottól és egyéb járadékok teljesítésétől, inkább más megoldásokat (főleg testi büntetéseket) kerestek. Így a carcer elsősorban az ítéletre váró rablók, útonállók, latrok és egyéb törvényen kívüli gonosztevők otthonává lett.

Mindezek közös eredőjeként a börtönbüntetés, bár tagadhatatlanul jelen volt a büntetőgyakorlatban, évszázadokig csak különleges szankció-nemként bukkant fel a büntetőpraxisban. (Ez azonban mit sem változtat azon a tényen, hogy a tömlöc vizsgált korszakunkban kibontakozó és diadalra jutó szabadságvesztés-büntetés foglalatát képezte.)

Fennmaradása és elfogadása érdekében a tömlöc hasonulni volt kénytelen a büntetés-végrehajtás barbár gyakorlatához, a vérpadok elborzasztó látványához. A kezüket, fülüket, orrukat, ajkukat veszített, netán félholtra vert elítéltek

[6] HUIZINGA 1979, 28. o.

szenvedéseihez igazodva maga a börtön is sanyargatóvá lett. A középkorban Európa tömlöcei a kontinens minden táján hasonlóak voltak. A börtönök földalatti vermek vagy vártornyok cellái, erődítmények kazamatái voltak, ahol férőhelyre tekintet nélkül zsúfolták össze a befogott, ítéletre váró vagy már megszentenciázott rabokat; nőket, férfiakat, gyermekeket vegyesen, alkalmanként még a megtébolyodottakkal is összezárva őket. A bilincsbe vert, vagy falhoz láncolt foglyok néha évekig nem láthattak napfényt. A carcer sötét volt és levegőtlen; mocskos és bűzös. Deklarált célja a biztonságos őrzés mellett a bezártak fizikai gyötrése is. S miután a legsúlyosabb bűnökkel vádolt vagy azokért elítélt gonosztevők a kor filozófiája szerint a törvényen kívülre kerültek, s továbbá ezek a közösségből kitaszítottak lakták a tömlöcöket, becstelenségük megfertőzött mindenkit, akit közéjük vetettek. A tömlöc becstelenséget hordozott, a belőle kikerültek már soha nem állhattak a társadalomban erényes emberek közé, soha többé nem tekintették őket igaznak és erkölcsösnek.

A TÖMLÖC SZÜLETÉSE. Különösebb börtöntörténeti fejtegetések nélkül is belátható, hogy a legősibb korokban is létezett a szabadságfosztás, akár az igazságszolgáltatásban, akár annak rokonjelenségeiben. Bizonyosra vehető, hogy az ősi közösség nem engedte a tabukat, szellemeket, istenségeket megsértő tagjainak a törzs, a nemzetség szállásterületéről való akadálytalan távozást, hogy kivonják magukat a büntetés, a felelősségre vonás alól. Még kevésbé a foglyul ejtett idegennek, akin bosszúrituálét kívántak végrehajtani. A processzus sikere érdekében az érintettet meg kellett akadályozni távozásában: vagyis meg kellett gátolni mozgásában, megkötözve tartani, esetleg fához, cölöphöz, sziklához kötözni, leláncolni. Az oszlophoz kötözés későbbi utóda a pellengér, s egyes szerzők feltételezik, hogy a tönkhöz láncolás, a kaloda ugyancsak e szokásból fejlődött ki. A megkötözésből ered a bilincselés is. Az ókorban a megbilincselés, mint biztonsági intézkedés már általánosan elterjedt volt, sőt jellegzetességeiben már ekkor körvonalazódik egyfajta gyötrésre, kínzásra irányuló törekvés is. Ezeknek a biztonsági intézkedéseknek még nincsen saját arculata: rövid ideig tartó, mozgást gátló funkciójuk nem teremtett szimbolikus tartalmat sem. A korszak vége felé azonban már kibontakozik a bilincsek és láncok allegorikus

kapcsolata a rabsággal. A rabszolgatartás történetében természetes jelenséggé vált a bilincshasználat.[7]

Mivel a fogva tartás egyetlen követelménye ekkor még a biztonságos őrzés, az ezzel megbízottak folyamatosan keresték a mind célravezetőbb megoldásokat. Míg az építészet nem nyújtott megfelelő kereteket, a foglyok őrzésére szolgáló külön építmény emelésének gondolata föl sem merült. A bibliai József történetéből[8] ismert megoldás nem volt egyedülálló. A kiszáradt kutakat, ciszternákat gyakran használták ilyen célokra az ókori népek: kézenfekvő, egyszerű és praktikus megoldás volt arra, hogy a szökés különösebb veszélye nélkül őrizzenek benne valakit.[9] A börtönkút modellje a 19. századig fennmaradt.[10] A kútból bontakozott ki lassan a tömlöcök veremszerűsége. Jeremiás tömlöce egy földalatti üreg volt.[11] A gödrök, lyukak, barlangok, vermek, természetes módon alakultak börtönökké. Philopoimén börtöne olyan föld alatti helyiség volt, amelynek egyetlen nyílását egy nagy kő zárta el, és így *„nem kapott sem levegőt, sem világosságot”*.[12] A kutak, vermek „szellemének” hatását évszázadokig érezni lehet *a* tömlöcök föld alá telepítésénél, mert ez az elhelyezés az újkorig szinte kötelező előírás volt. A középkorban Európa-szerte (sőt Magyarországon még a reformkorban is) „tömlöclyuknak” vagy egyszerűen csak „lyuknak” nevezték a tömlöcöket.[13] Kezdetben, mint említettük, pusztán biztonsági okokból, utóbb már a sanyargatás eszközeként. Sötétség, de legalább homály, hideg, nedvesség és persze biztonság, ez a kutak és vermek sajátja, s ez lett a tömlöcöké is.

Az állatfogás- és őrzés asszociációjából intézményesült ki a vermek és barlangok igénybevétele mellett a ketrec, melyet többfelé alkalmaztak fogva tartásra. (A Zwinger börtön jelentését jóval megelőzte „állati ketrec” értelme, akárcsak a franciában a basteille-ét). Ez már egy határozott lépés volt a börtönépítés irányában. A rabok őrzésére szolgáló ketrec már kifejezetten fogva

---

[7] MOMMSEN 1899, 300. o.
[8] 1. Móz. 37. 20–28.
[9] KAISER–KERNE–SCHÖCH 1978, 17. o.
[10] HENTIG 1955, II. 166. o.
[11] Jer. 37. 14–21 .
[12] PLUTARKHOSZ 1965, 1158–1159. o.
[13] Vö. KNAPP 1907.

tartási funkcióval létrejött, emberi kéz által emelt építmény volt. A ketrec, majd később az épített börtönök korában a rács *a* fogság szimbólumává érett. A ketrec és a rács évszázadokon átívelő metaforája a rabságnak a szégyenketrecektől a kivégzőkalitkákig.

Az őrzési feladatokat hosszú ideig a közösség szabad tagjai, harcosok később katonák, őrök, rendészeti feladatot teljesítő törvényszolgák látták el. A hivatásos fogolytartó (ki már egyben az üzemmé váló börtön megjelenését szimbolizálja) csak évszázadokkal később jelent meg. E korszak jellemzőinek sajátja még, hogy nem valamiféle egységesen ható büntetőjogi (büntetési) megfontolás, központi ideológia, mesterséges elmélet alakította azokat, hanem a kezdetek kényszerű gyakorlata, az őrzés közben felhalmozódott tapasztalatok.

A börtönnek ez a természeti modellje elsősorban, mint őrzési technika épült be a büntetőpraxis történetébe. Központi eleme a biztonságos őrzés volt, s bár használták szabadságfosztó büntetések végrehajtására is, annak elenyésző súlya azonban nem gyakorolt érzékelhető hatást sem szerkezetére, sem arculatára.

A KORAI SZABADSÁGBÜNTETÉSEK FAJAI. A büntetőjogi büntetés felbukkanásával a börtön funkciója tovább szélesedett. A magánjogias jelleget mindinkább háttérbe szorító állami büntetőigény már áthelyezte a hangsúlyokat a büntetési célokban a közjogi szankciókra. Immáron nem a bosszú dominált, így elhalványult a sértett vérbosszú-kötelezettsége, a magánvégrehajtás, az elégtételadási kötelezettség, s ezzel egy időben fölerősödött a nyilvános büntetések szerepe, melyek között (igaz, nem domináló) helyet kapott a börtön is.

Wolfgang Schild szerint *„a szabadságkorlátozás, mint büntetésfajta szinte minden egyes büntetéssel, vagy szankció-nemmel összekapcsolódik. Tulajdonképpeni értelmében »szabadságvesztés-büntetésként« azt a szankciót ismerjük, amelyik, mint »rossz« a mozgás szabadságát a térbeli kapcsolatokban csorbítani akarja.”* A szabadságkorlátozások közé sorolja a száműzést, a kitiltást, a kikorbácsolást, a katonai szolgálatot, a lakóhely-korlátozást, a házi fogságot, az opus publicumot, a gályarabságot, a tömlöcöt, és a mai értelemben vett börtönt.

A szabadság korlátozásának ősi formája volt az életfogytiglan tartó száműzés, melyet különösen az antik büntetőpraxisban előszeretettel alkalmaztak politikai bűnök elkövetőjére. Előfordult, hogy a szabadságfosztást a halálbüntetés kegyelem útján történő megváltoztatása esetén vették igénybe szubszidiárius megoldásként. Állandósult formája lett a középkorban a városból, tartományból meghatározott időre történő kitiltás. Az ítéletek csak rögzített idő elteltével, (emberölésnél a meggyilkolt rokonságának, barátainak hozzájárulásával) engedték meg a visszatérést. (Nem volt ritka, hogy tanácsurak határozatától függött a lehetőség.) Sok esetben a városból való kitiltás vesszőzéssel köttetett össze.

A száműzés könnyebb formáinak tekinthető az egykori bíráskodási gyakorlatban kifejlesztett zarándoklat és katonai szolgálat. A zarándoklat emberölésért, közbéketörésért, istenkáromlásért, felsőbbség megsértéséért járhatott. A katonai szolgálat elsősorban a török elleni harcok idején jelent meg, s német területen főként vallási vétkek megtorlására használták.

Pontos ellentétje volt a száműzésnek a kényszerlakhely kijelölése, melynek értelmében az elítéltnek meghatározott, kijelölt körzetben (településen) kellett tartózkodnia, és azon belül is bizonyos határokat nem léphetett át. Ez a bellebbezés országrészre, tartományra, városra szólt, majd kifejlődött belőle a praxisban meglehetősen népszerű házi fogság. Mindezek mellett a 16. századtól arbitrarius büntetésként jelent meg a közösség javára végzett munka, az opus publicium. Létezett végül a szabadságvesztés-büntetés legklasszikusabb formája a börtönbüntetés is, a tömlöcben végrehajtott, meghatározott időre szóló vagy örökös fogság. A büntetőjog-történeti szakirodalom a börtönbüntetés európai meglétének korai bizonyítottságához szokásszerűen megidézi Liutprand idevágó rendelkezéseit (726),[14] Kis Pippin kapituláréit (754–755),[15] Nagy Károly 813. évi rendeletét a börtönökről,[16] a Capitula Remediit, Remediusnak, Chur püspökének rendeleteit a 9. század végéről[17] és a 10. századi Ranshofer Dekretent,[18]

[14] CONRAD 1962, I. 171. o., FUMASOLI 1981, 7. o.
[15] BRUNNER 1958, 875. o.
[16] KRAUß 1895, 128. o., DOLEISCH VON DOLSPERG 1928, 25. o.
[17] BRUNNER 1958, 852. o.
[18] HIPPEL 1928, 9. o.

amelyekben törvényes büntetőeszközként jelent meg a börtön.[19] A bezárásként foganatosított szabadságvesztés-büntetés elterjedésért sokat tett az egyház, amikor kolostoraiban egyházi büntetésként meghonosította a később világiakra is kiterjesztett tömlöcöt, a kolostorfogságot.

A munkával és testi büntetésekkel összekötött carcertől a mai értelemben vett szabadságvesztés büntetés azonban csak a 17–18. századra formálódott ki. [20]

Hentig szerint a szabadságelvonás egyik funkciója a középkorban, hogy alternatív formája a halál- és testi büntetéseknek. A tömlöc a középkorban *„szociális származás szerint rétegződő, másodlagos intézkedésnek tekinthető, amely kiváltható volt pénzbüntetéssel vagy más teljesítéssel. A tömlöcbüntetés ott található meg, ahol a halálbüntetés foganatosítása túl soknak, a számkivetés pedig túl kevésnek látszik.”*[21] A középkori szabadságvesztés-büntetés egy lépcső volt tehát a büntetések sorában. Valahol a sor vége felé, de létező modell volt azok ellen, akik ellenében a hagyományos büntetés (kiutasítás, megszégyenítés, verés) már nem igazán foganatosítható, mert nem hatott büntetésként (például a csavargóvilág tagjai, a hullámzó lakosság ellenében) vagy a saját közösségből, a városi polgári társadalomból valók büntetése, akikre a halál- vagy csonkító büntetés általános vélekedés szerint túl súlyos lett volna.

A CARCER SZIMBOLIKUS ÜZENETE A KÖZÉPKORBAN. Karl Krauß etimológiai fejtegetései szerint a carcer szó, melyből a német Kerker is származik, a sémi népek nyelvében fellehető ’kar’, illetőleg ’kir’ kifejezésből ered, mely eredeti értelmében ketrecet, falat, erődítményt, várat, megerősített várost jelent. Karthágó például, amit a punok Karadtának mondtak, a latinok Carthagónak, a görögök pedig Karhadeonnak neveztek egyszerű fordításban „új vár”, „új város”. A görög nyelvben ebből fejlődött tovább a szóhasználat. A Karkaron, illetve Karkaros Diodorosznál, Sophronosznál már börtön értelemben szerepelt.[22] Az ókor nagy állami építkezései (templomok és várak, majd városok) kézenfekvő

[19] LIEBERWIRTH 1971a, 1239. o.
[20] SCHILD 1985, 208. o.
[21] HENTIG 1955, 172. o.
[22] KRAUß 1895, 2–3. o.

megoldást kínáltak a börtönök elhelyezésére. A carcer hivatalos épületek valamely – ritkábban teljesen önálló – épületbe került. Pált a segítségére siető ezredes a várba vitette, hogy ott tömlöcöztessék meg, míg ügyét ki nem vizsgálja.[23] Plutarkhosz leírása nyomán tudjuk, hogy Athénben, a dekhasz, a börtön külön épület volt.[24] Rómában a Carcer Mamertinus és a Tullianum úgyszintén e speciális célt szolgáló önálló építmény volt.[25] Valamennyi tömlöcre jellemző, hogy annak többnyire nincsen vizuális üzenete a külvilághoz. Feladatuk teljesíteni a biztonsági őrzést, de rezsimjükben egyre inkább nyomatékossá lett a társadalom negatív megítélése a bűnelkövetőkről.

A társadalom rétegződése, az osztályok kialakulása, a rabszolgák pária sorsa a bűnelkövetők többségét is a társadalom perifériájára tolta. Ettől kezdve a fogva tartás már nemcsak őrzés, hanem gyakran büntetés is a még ítéletre várók vonatkozásában is. A fogságra vetett immáron nemcsak szabadságát vesztette el, de jogát és lehetőségét is az egészséges életmódhoz. A fogva tartás céljává lett a testi szenvedés előidézése. Ez a funkcionális szerep csupán a többnyire föld alatti, bűzös, levegőtlen, sötét, nyirkos hideg tömlöcök elhelyezési körülményein látszott. Igaz, sok esetben a rabok jajgatása, a bűzös levegő kiáramlása tudomására hozta a környékbelieknek is a feltehetően borzalmas körülményeket.

A tömlöc föld alatti valóságának jellegzetes tükre volt a vár- és várostornyokban kialakított börtönök modellje, mely korántsem volt kellemesebb a föld alatti helyiségeknél. A tornyok, erődítmények méteres falai, az ablak nélküli helyiségek, a mennyezeten kialakított ajtó, a felfelé nyíló rácsozat pontosan ugyanazt a helyzetet idézte, mint a föld alá telepített börtön.

A középkor architekturális fejlődésének irányait alapvetően meghatározta az egyházi építészet alakulása, mely mögött a világi messze elmaradt mind időben, mind pedig technikában. A kolostorok carcerei és ergastulumai mintát adtak a hozzájuk sok szállal kötődő világi építészet számára is. A tiszteletlen, engedetlen szerzetesek és apácák, a csavargó barátok megfegyelmezésének igénye

[23] Ap. csel. 21., 34.
[24] PLUTARKHOSZ 1965, 1274. o.
[25] MOMMSEN 1899, 303. o.

hívta életre mindenfelé a tömlöcöket.[26] A súlyos bűnök elkövetői, a javíthatatlanok számára a föld alatti carcert, a többiek részére pedig a zárkafogságot vagy a munkavégzéssel operáló ergastulumot használták. Utóbb a világi hatalom is utalt be (világi) elítélteket a kolostorok börtöneibe.

A kolostorbörtönök egy része építészetileg nem függetlenedett a rendház vagy zárda egyéb épületeitől. Eredetileg a carcer nem volt egyéb, mint egy ilyen célra kijelölt cella. Monte Casino kolostorának rendszabályai (529) a saját cellákban rendelték végrehajtani a büntetést. A börtönbüntetés elterjedtével differenciálódtak a kolostorok carcerei is, fokozatok alakultak ki: volt már enyhébb és súlyosabb végrehajtást biztosító helyiség is. A galíciai palladius arról számolt be, hogy a szentségeket gyalázó szerzeteseket egy év fogságra ítélték, láncokkal terhelten, külön épületben. Columban Bobbio kolostorának börtönéről készített leírást.[27] Climacus apát (6. sz.) a Sinai-hegyen álló kolostorról jegyezte fel, hogy annak börtöne a kolostorépületen kívül található, ezer lépésre a kolostortól.[28] A kolostortömlöcök egyik nagy hozzájárulása a börtöneszme fejlesztéséhez a bűnhődés és ez által a jobbítás gondolatának bevezetése volt a büntetés-végrehajtás világába. Ez a tétel ugyanakkor konzerválta is az embertelen tömlöcállapotokat. A szentek szenvedéseihez hasonlatos kínok útján el lehet jutni a megtisztuláshoz – vagyis a verembe zárással elrabolható fény, levegő, testmeleg, tehát az emberi élettől idegen, sötét, nedves közeg kedvezhet az önvizsgálatnak, a bűnbánatnak. Hentig említi még, hogy nemcsak a kereszténység tömlöceiben, de valamennyi nép világképében a bűnhődés vallásos színhelye a másvilág, a pokol, s az a sötétséggel, sok esetben a föld mélyében rejlő gonosz erőkkel kapcsolatos.[29] Így nyert teoretikus értelmezést a föld alá telepített tömlöc. A carcer erős egyházi kötődése pedig magától értetődővé tette, hogy később, a tervezett büntetés-végrehajtási intézetek korában a kolostorépítészet hagyományain indultak el az építőmesterek.

A középkor világi tömlöce ott állandósult (ott állandósulhatott), ahol azt az építészeti feltételek lehetővé tették, vagyis várakban és városokban. A feudális

[26] EISENHARDT 1978, 20. o.
[27] KRAUß 1895, 211. o.
[28] Uo. 1895, 212–213. o.
[29] HENTIG l955, II. 165. o.

nagybirtok börtöne már csak akkor jelent meg, amikor kialakultak a birtokközpontok állandó épületei. A grófságok, körzetek, kerületek, vármegyék rabjaikat évszázadokig a hadsereg végrehajtása alá, várakba küldték. Ilyen módon a vár szerves kapcsolatba került a büntetés-végrehajtással. Hosszú századokon át a vár(torony) valamiféle szinonimája volt a tömlöcnek. Vár nem létezhetett carcer nélkül s fordítva: tömlöc alig akadt várak falain túl. Idővel a várbörtönök intézményesültek, beépültek a büntetés-végrehajtás gyakorlatába. A Tower, a Bastille, a római Angyalvár, Kufstein, Brünn, Munkács, Szamosújvár és a többi erődítmény funkciójában az idők folyamán felülkerekedett a büntetés-végrehajtási jelleg. Ahogyan csökkent katonai jelentőségük, ahogyan a haditechnika fejlődésével eljelentéktelenedett háborús funkciójuk, úgy erősítették büntetőjogi szerepvállalásukat.

Ezek a várbörtönök építészetileg olyannyira különböztek egymástól, amennyire csak lehetett. Ami közös vonást kölcsönzött nekik: az a kettős ellenséggel szembeni védekezés volt. Vagyis védekeztek a kintiekkel szemben, megakadályozandó a behatolást, továbbá őrizték a bent elzártakat a szökéstől. Egyaránt tartottak ki- és betöréstől. A primer feladat persze a külső támadás elhárítása volt (hiszen e célból épültek a várak és erődítmények), a rabokkal történő foglalkozásra csak ezek után kerülhetett sor. Az összefonódó funkciók az erős várfalakat és a bástyákat a börtön szimbólumává tették.

Amikor a 13. században, átmeneti Csipkerózsika-álom után Európa joghistóriájában újra életre kapott a tömlöc, az mégsem elsősorban a feudális-rendi jog intézménye volt, hanem jórészt a városi jog jelensége. Az, hogy a tömlöcök elszaporodására leginkább a városi joggyakorlatban figyelhetünk fel, két tényezőnek köszönhető. A városi építészeti sajátosságoknak, melyek jelentősen eltértek a feudális vidék arculatától; struktúrája folytán a városfalakban, tornyokban, kapukban, de még a hivatali épületekben is könnyedén találtak helyet a carcerfunkcióknak. (Schweinfurt például szabad királyi városként kilenc börtönlétesítményt működtetett. A Rote Kappe, a Blaue Kappe, a Weißer Turm, a Sammet- és a Faulturm egyaránt fogadott be rabokat. Zártak elítélteket a Rathausban kialakított Studentenstubéba a Rathaus pincéibe, a városi szolgák házába és a Rathaus mellett emelt Dragonergefängniss falai közé. De börtönként

funkcionált a Triller, a Narrenhaus, vagyis a tébolyda s végül az árvaház is. Akadt közöttük eleve börtönnek épített, vagy csak annak használt épület is. A teljesség kedvéért meg kell említeni az ezek mellé később felsorakozó fenyítőházat [Zuchthaus] is és az olcsósága miatt igen népszerű házi fogságot. A választék nem mondható csekélynek.)

A városnak a feudális társadalomban betöltött szigetszerepe is inkább kedvezett a saját polgárait, lakosait, azok életét kímélő szolidáris konfliktusfeloldó megoldásoknak, mint a csonkításoknak, kiközösítéseknek, könnyen kiszabott halálos ítéleteknek.

A középkori város közéletének központi eleme volt az ítélkezés. A rend fenntartása, a polgárok közötti viták eldöntése, a várost veszélyeztető cselekmények elhárítása, sőt a jogalkotás is e tevékenység keretében folyt. A nyilvános procedúra fejezte ki leghívebben a városi tanács hatalmát és tekintélyét. Ez tette azután fontossá az ítélkezést segítő intézményeket is. A városi börtön a település legkülönfélébb épületeiben, sokszor mint önálló építmény foglalt helyet, de alapvető követelménnyé vált, hogy az ítélkezés és kihallgatás helye meg a vizsgálat alatt álló személy tömlöce egymás közelében legyen. A törvénykezés igényt tartott a városházák különféle melléképületeire és pincéire. A biztonság nem jelentett problémát: a városházán a carcer mellett (vagy felett) volt az őrszoba, a tanácstagokat pedig szolgák, fegyveresek őrizték. Ez a jelenség teremtette meg a törvénykezési épületek egységének sokfelé máig tartó gyakorlatát: a törvénypalota, a börtön, az őrszoba tervezett együttesét. A hatalom koncentrálását szimbolizáló épülettömb vagy épületcsoport a városok vezetőinek figyelmeztető üzenete volt a lakosság számra.

A középkori városi fejlődés börtönügyre gyakorolt hatásának harmadik tényezője *a* differenciálás eszméjének kialakulása volt. A patríciusok igényelték a közrendűektől s különösen a tömlöcbe vetett gonosztevőktől elkülönített elhelyezést. Ezért azután a városok tömlöcöztetési gyakorlata a differenciált elhelyezésen nyugodott, melynek egyik pólusán a föld alatti carcer, a becstelen bűnözők fogva tartásának helye, a másikon a polgárházak minőségét idéző, s valóban csak a szabad mozgást korlátozó, „becsületes karakterrel” rendelkező

arestum körvonalazódott. Az arestum a városi őrség szobájának közelében, a városi törvényszolgák lakása mellett, talán éppen abból nyílva a városháza valamely félreeső szobájában volt. A föld színe felett, bútorozott helyiségben az ablakokon friss levegőt és fényt eresztettek be, esetleg még fűtés is volt. Semmi sem utalt a foglyokkal való kemény bánásmódra. Ez utóbbi az épület látványában is megjelenő szimbolikus nyitottságával, közvetlenségével és becsületes vonásával egy új börtöntípus irányába jelölte ki a fejlődés útját. A középkori börtönök elhelyezésének és építésének viszonyairól nem tartható fenn tehát az a leegyszerűsítő álláspont, mely azokat valamely verem mélyén, illetve sötét bűzös helyeken leli föl. A városi börtönök létesítésekor következetesség tapasztalható az árestom és a carcer szétválasztásában. Nyugat felé közeledve ezek további fokozatokra bomlottak. Határozott differenciálási szándék öltött testet a városi tömlöcökben is. Majd mindenütt kialakul az enyhébb és a súlyosabb börtönváltozat. Az előbbi a polgári lakás körülményeihez igazodott, az utóbbi pedig az ókor börtönszokásaihoz nyúlt vissza.[30]

VÉGREHAJTÁSI VISZONYOK A KÖZÉPKORI TÖMLÖCBEN. A középkorban a börtön fő feladata volt az ítélet meghozatala előtti őrizet. Ezt pedig már meglévő, egyéb célú, arra alkalmas épületekben hajtották végre, amik elsősorban a büntetőprocesszus tereihez kapcsolódtak. Kifejezetten börtönépületet tehát hosszú ideig nem építettek (Leslie Fairweather).[31] Jellegét tekintve ez a börtön nem lehetett más, mint szennyes odú, sanyargatásra alkalmas hely, hiszen a társadalom magából kivetett bűnelkövetőjétől a lehető legolcsóbban kellett megszabadulni. Nem tudtak és nem is akartak figyelemmel lenni az életminőségre a börtönben. Források a 16. századból arról számolnak be, hogy a börtönök éveken keresztül nincsenek kitisztítva, ez által a szemét, a szenny, a fekália bokányi magasságban fedi a földet, a foglyokat élősködők, patkányok és denevérek kínozzák.

A tömlöcnek használt helyeket a polgárok különféle nevekkel illették, melyek már utaltak a nyomorúságos belső állapotokra. Így: Loch (lyuk), Verlies

[30] KNAPP 1896, 64. o.
[31] VINCZE 1983, 5. o.

(verem), Ghorsam (szörnyűség). Párizsban volt olyan börtön, melyet Puis-nek (kútnak), egy másik, melyet Fosse-nak (veremnek) neveztek el. Létezett „Cercueil" (koporsó) is.[32] Az erfurti jog a carcert „temenitze" -nek hívja (a szláv temnyica [sötétség] után.[33]

„Mivel hosszú ideig a büntetőjognak nem volt más alapja, mint az Istenek és emberek bosszúja, …és a büntetőeszközök a megsemmisítésre korlátozódtak… a középkorban a börtön, amelyben és a mód, ahogyan végrehajtották, a megsemmisítés karakterét, vagy a lelki-testi gyötrelmek jellemzőjét hordozta."[34] Szabály szerint tehát a végrehajtási körülményeknek olyanná kellett tenniük a bezárást, hogy az testen végrehajtott büntetést jelentsen. Mivel a feudális-rendi korszakban a pénz és a termelés csekélyebb szerepet játszott, a fizikai szabadságot pedig a földesúri hatalom erősen korlátozta (vö. röghöz kötés), jellemzőek voltak tehát a testre irányuló büntetések. A társadalom nagy többségének egyetlen java a teste.[35] Nem véletlen tehát, hogy *a* büntetés lényegét a fizikai való, a test fájdalma és sanyargatása képezte egészen a halálbüntetésig (a verés és korbácsolás mellett népszerű lett a testcsonkítás a maga lehetséges válfajaival).[36] A börtönök elhelyezési jellemzői a szűk férőhely, a homály vagy teljes sötétség, levegőtlenség, nyirok és mocsok. Ezeknek a körülményeknek a következtében a fogoly rövid időn belül olyan egészségromláson ment át, mely siettette a halálát.[37] A 14. században vált általános gyakorlattá, hogy a foglyokat kenyéren és vízen tartották.[38] A gyakorlatban tehát a tömlöc is egyfajta testi büntetésnek számított. (Künßberg, a középkori német jogra hivatkozva írja, hogy a testi- és megszégyenítő büntetésként meghatározott „kőhordozás" [szégyenkő] helyett egyre gyakrabban szabtak ki börtönbüntetést, vagy a már kiszabott kőhordozást változtatták át tömlöcre.) [39] A magától értetődő alternativitás világosan jelölte ki a tömlöc helyét a testi büntetések terrénumában.

---

[32] La Justice et les tribunaux 1888, 92. o.
[33] HIS 1920, 560. o.
[34] EISENHARDT 1984, 12. o.
[35] REEBES 1987, 3. o.
[36] Uo. 1987, 3. o.
[37] FUMASOLI 1981, 8. o.
[38] LAUBENTHAL 1995, 26. o. és PAULTRE 1906, 26. o.
[39] KÜNßBERG 1907, 32. o.

A büntetőprocesszusból származó biztonsági szemléletet a tömlöc szabadságvesztés-büntetési feladata csak megerősítette. A középkor architekturális válasza az őrzésbiztonsági kihívásra a verem-forma építészeti megoldás leképezése lett. A várbörtönök jellemző ábrázolása a 12. század egyik metszete, mely azt a zárkát ábrázolja, ahol IV. Henrik Rogerius Andrie grófot tartotta fogságban. Ennek a tömlöcnek csupán a mennyezetén volt egy nyílás, amin keresztül egy szolga a lábain megvasalt grófnak kenyeret és vizet bocsátott le. Ezen túl gyakran még megláncolva, esetleg kézi-, illetve lábkalodába rögzítve láthatjuk a metszeteken a rabokat. A börtönben használatos és eredetileg biztonsági célokat szolgáló kalodákat később alkalmazták nyilvános büntetés-végrehajtásra is. (A kalodába rögzített bűnözőknek napokig kellett ülniük (állniuk vagy térdelniük) az időjárás hatásainak, a nép gúnyolódásának és gonoszkodásának kitéve.)

A végrehajtási körülményekre nagy hatással van a jogsértő megítélésének mindenkori értelmezése. Kaiser rögzíti a középkor általánosnak tekinthető felfogását az elkövetőről, mely komoly következményekkel járt az elítélt jogi státuszára nézve is. Az elkövetőt a közösség (állam, király, felsőbbség) megsértőjének tekintették, aki cselekménye következtében, mint a köz javával szembeforduló, annak szabályait semmibe vevő gonosztevő, a közösségen kívülre helyezte magát. Elveszítette a közösség védelmi funkciójából folyó jogait, s elítéltként törvényen kívüli jogvesztett lett. Ez a megközelítés lényegében a fizikai (testi) és polgári egzisztenciális feltételeket vonta meg a bűnöstől. Vagyonát a sértett vagy családja és a közösség javára megvonták, munkaerejét a sértett és a közösség érdekében igénybe vették.[40] Eseinhardt csatlakozva e nézethez, Kraußt idézte. *„Az antik büntetőpraxis a bűnelkövetőben a közösség ellenségét látta, akivel szemben minden eszközzel fel kell venni a harcot. Az elítéltek így jogfosztottá váltak, s személyükkel, vagyonukkal feleltek a bosszúálló hatalomnak.”*[41] Ebből fakadóan a célzott eredmény a közösségi normák és a hatóság tekintélyének helyreállítása, a sértett igazságossági igényeinek kielégítése (megtorlás), valamint az okozott károk kompenzálása (kártérítés). A fő büntetési

[40] KAISER 1982, 43. o.
[41] EISENHARDT 1984, 12. o.

eszközök: halál, csonkítás, verés, kínzás, kompozíciós (vagyoni) megoldások, száműzés, pénzbüntetése, fogság és büntető rabszolgaság. A képlet tehát a következő:

Az elkövető	A közösség ellensége
Az elítélt	jogvesztett személy, vagyoni, polgári, fizikai minőségében
Az elítélt vagyona	a sértett kielégítésére szolgáló összeg
Az elítélt munkaereje	a közösségé, melynek igénybevétele a sértett és a közösség kárpótlásához szükséges
A tömlöc pedig	a jogvesztett, törvényen kívüli, a közösség ellenségeként nyilvántartott páriák őrző helye.[42]

Az elítélt jogvesztett lett, eljátszotta jogait a közösséggel szemben, eldobta annak védelmét, így nem tarthatott igényt semmiféle jogvédelemre, jogra a végrehajtás idején sem. Ez a feudális-rendi társadalom gyötrő büntetés-végrehajtásának egyik legfőbb alapelve.

2. Munka és büntetés

Mint alább látni fogjuk, az iparosodással Európa egyes országaiban a koldusok, bűnelkövetők, csavargók, vagabundok helyzete lényegesen megváltozott. Munkaerejük felértékelődött, a társadalom biztonságára veszélyt jelentő deviáns magatartásuk kezelési igényt fogalmazott meg. Ebben a közegben születtek meg a fenyítőházak és a kényszerdologházak, melyek legfontosabb feladata volt a dologtalan elemeket munkára kényszeríteni ahelyett, hogy a korábbi gyakorlatnak megfelelő beidegződések szerint finanszírozták volna munkakerülő életvitelüket vagy bűnöző életmódjuk miatt megcsonkították,

[42] EISENHARDT 1984, 13. o.

megölték volna őket. A kapitalizálódó Nyugat értékessé tette a munkaerőt, amiért is az új társadalomfilozófiák felléptek a bűnelkövetők további értelmetlen pusztítása ellen. A fenyítőházi kísérletek új büntetési mintát kínáltak: a szabadságvesztés-büntetést a testi és halálbüntetések helyén, egyfajta humanitást a véres büntetés-végrehajtási látványosságokkal szemben.[43] Ezek az intézetek ugyan nem tudtak megszabadulni a középkori tömlöc hagyatékától, s nem tudták legyőzni a tömlöcre alapított szabadságfosztás ellenséges attitűdjét sem, de már nyilvánvalóvá tették alapvetésükben a munka központi szerepét.[44]

Nehezen tagadható tény, hogy a munka a büntetés-végrehajtás történetében mindig nagy szerepet játszott. A munka felbukkanása a büntetőjog táján leggyakrabban főbüntetésként történt. De a munka és a börtön kapcsolata is ősi jelenség. A foglyok, rabok dolgoztatása (jóllehet nem azonos megfontolásokból) már a büntetések első színre lépésekor megjelent a büntetőpraxisban.

Vizsgált korszakunk egyik jellemző fejleménye, hogy a munkának megszokott büntetésfunkciója mellett a büntetés-végrehajtást segítő eszközszerepe is hangsúlyt kapott. Hol a *letartóztatott hasznos foglalkoztatásaként*, hol *nevelő eszközként.* Előfordult *reszocializációs segédszer*ként, s számos esetben intézményesítették, mint a *büntetés-végrehajtás gazdasági egyensúlyát javító* megoldást. Akárhogyan szemléljük is a kérdést, a munkát, mint a büntetés-végrehajtás egy jelentős elemét kell figyelembe vennünk.

Ehelyütt ezért célunk röviden vázolni a munka szerepváltozásait a büntetés-végrehajtás történetében, különös tekintettel fő megnyilvánulásaira, majd az összeolvadási folyamatra: a börtön és a munkáltatás találkozására.

A MUNKA, MINT BÜNTETÉS. A munka a primitív társadalmakban az emberi lét kényszerű és szükségszerű elemeként jelent meg, mely annyira természetesen terhelte a közösség tagjait, hogy kevéssé tarthatott igényt valamiféle megkülönböztetett szerepre a konfliktusfeloldási technikákban. A

[43] REEBS 1987, 5–6. o.
[44] ARNDT, 1981, 9. o.

munka úgy volt kezdetektől jelen az emberi társadalomban, mint valamiféle külső erő, mely kikényszerítette önmaga fontosságának elismerését az emberi élet szerves részeként és feltételeként.

Az általános *munkakényszer*, mely a létfenntartás bázisa volt, az emberi társadalom kezdetein nyilván összehasonlíthatatlanul erősebb volt**.** A természetnek kiszolgáltatott emberi közösségek megfelelő fegyverek és szerszámok híján védtelenségüket kemény munkával, a majdani technikai megoldásokat pótló nyers fizikai erővel és találékonysággal ellensúlyozták. A kegyetlen munkavégzési feltételek, az embert próbáló, testet meggyötrő fizikai tevékenység elvileg alkalmas lehetett volna a büntetési funkció teljesítésére.

A büntetés „malum", fizikai vagy lelki rosszat előidéző jellegének már említett közhelyszerűsége jól szemlélhető a társadalomfejlődés kezdetein a munkabüntetetések vonatkozásaiban A nemzetségi-törzsi társadalom vérségi demokráciájában a munkamegosztásban érvényesített racionalizmusok kikövetelte különbségeken túli egyenlőség a munkában többnyire egyenletes terhelést hozott, melyet büntetéssé fokozni nem lehetett. Ahhoz, hogy büntetésfunkcióval is bírjon a munka, társadalmi differenciálódásra volt szükség, leginkább arra, hogy a vagyonosodást kísérő és társadalmi státuszokat tükröző viszonyok lényegesen megváltozzanak. Aligha tévedünk, ha ezzel összefüggésben megállapítjuk, hogy ebben a környezetben meglehetős megszorításokat szenvedett a munka büntetéskénti alkalmazásának lehetősége.

Amikor egyes csoportok (termelésirányítók, a társadalom „igazgatói", a fegyveresek, a hivatalnokok, az ideológusok, a papok) a fizikai munkából kiváltak értékítélete megváltozott. A kiemelkedettek már valódi büntetésként élték meg a visszakényszerítést a kétkezi munkához. A munka így az alsóbb társadalmi rétegek erőszakkal kikényszerített kötelezettségévé vált. A hatalmon levőknek gondoskodniuk kellett a termelésben maradottak munkára szorításáról. Vagyis az uralkodó társadalmi csoportok és rétegek érdeke is a munkakényszer kiterjesztése irányába hatott. Mivel azonban a munkától való eltávolodás, illetve a termelésből való kiválás egy komplex jogi státusz részeként jelent meg, a visszatérés sem önálló munkabüntetésként értelmezhető még, hanem jogvesztésként, melynek

része volt a „munkamentességtől” való megfosztás is. Ennek a képletnek a másik oldala, hogy a keményen dolgozó, napját munkával eltöltő szabad vagy szolga számára önmagában a munka nem lehetett büntetés. (Esetleg valamiféle sanyarított élethelyzetben végeztetett gyötrő tevékenység [bányamunka vagy gályarabság] közelíthetett a szankció pozíciójához.)

A munka társadalmi tekintélye egyébként a történelem során folyamatosan hullámzott. Amíg például az antik világban a gazdagodás által érdekeltté vált termelők körében becsülete volt a dolgos parasztnak vagy a szorgalmas iparosnak, addig a rabszolgatartás elterjedésével, a rabszolgatartó nagyüzemek kiépülésével nagyot esett a munka tekintélye. „Servi res sunt”, a rabszolga csak dolog – mondta a római polgár, s ebben az értékelésben benne foglaltatik a munkának a reputációja is, melyet az embernek nem tekintett élőlény végez. Ebben a képletben világosan kirajzolódott a becsületvesztett munka helye a társadalmi munkaszervezetben. A szabad ember által el nem végzett (nehéz, veszélyes vagy megalázó) fizikai munka büntetőjellegűvé vált. E jellemvonása nagyjából a 19. századig fennmaradt, de akkor sem tűnt el nyomtalanul.

A feudális-rendi társadalomban az ókorhoz képest talán még egyértelműbbé vált a séma. A földbirtokon volt dolgozó, alsóbbrendű jobbágy, zsellér és létezett a munkát sosem végző, előkelő nemes. A köztes mezőben alig akadt valaki. Úgy véljük, a munkának ez a történelmen végigvonuló kettős tulajdonsága nyújtott lehetőséget büntetésként való felhasználásra. Amíg egy társadalomban a jogalkotó és törvénykező hatalmi elit megveti és kerüli a munkát, addig az kézenfekvő eszköze lehet a büntetésnek.

A munka értékváltozásai sokat segítettek abban, hogy büntetésként is felhasználhatóvá váljon. Hosszú időnek kellett eltelnie azonban ahhoz, hogy a munka általános büntetési nemmé lehessen. Az első lépcső a rabszolgaság volt.

A RABSZOLGASÁG. A rabszolgaság intézménye elsősorban a megtelepedett életet élő, döntően *földműveléssel foglalkozó társadalmakban* terjedt el. A *vadászó, nomád törzsek* „szolgasága” lélekszámának arányait tekintve, s a szolgastátusz nehézségi fokát illetően is messze elmaradt a

megtelepedett népek rabszolgasága mögött. A folyó menti földműveléssel foglalkozó társadalmakban a nagy munkaigényű termelés, a termelésirányításra a fizikai munkából kiváltak teremtette vákuum, a termelés eredményességét csak mennyiségi úton növelni engedő termelési technika egyaránt nagy létszámú dolgozó osztályt követelt, melyet belső forrásból nem tudtak az államok kielégíteni.

A rabszolgaság eredendően a háborús, zsákmányoló vagy terület-hódító viszonyok terméke volt, melyet azután technikai megoldásként alkalmaztak a munkaerőhiány pótlására. Ennek históriáját figyelemmel kísérhetjük Izrael népének hadviselésében alkalmazott megoldások történetén. Sámuel Saulnak az Amálek elleni harcra vonatkozóan még azt az utasítást adta, hogy *„pusztítsátok el mindenét; mind a férfit, mind az asszonyt; mind a gyermeket, mind a csecsemőt; mind az ökröt, mind a juhot, mind a tevét, mind a szamarat”*.[45] Kezdetben a népek, törzsek háborúiban, nem kevéssé a társadalomigazgatás fejletlensége okán, a legyőzött ellenséget egyszerűen megsemmisítették, legfeljebb kísérletet tettek a vesztesek egy kisebbségének asszimilálására. Jellemző volt az ellenség teljes kiirtása, mely egyben a későbbi bosszulás veszélyét is kiiktatta a veszélyek közül.. Az erre vonatkozó szabály a vérbosszú szinte rituális gyakorlása volt, melynek során (amúgy teljesen értelmetlenül) még a legyőzöttek asszonyait, gyermekeit is lemészárolták, állatait leölték, vagyontárgyait megsemmisítették, lakóhelyét elpusztították.

A szemlélet megváltozását jelzi, hogy Dávid a Moabitákon aratott győzelem után már nemcsak, hogy az állatállomány kiirtását nem hozta szóba, de a hadifoglyok egy részét sem pusztíttatta el: az életben maradottak *„adófizető szolgálói lőnek”*[46] Salamon már *„azoknak fiait a kik ő utánuk azon a földön maradtak volt, a kiket az izraeliták ki nem irthattak, jobbágyokká tette mind e mai napig”*.[47] A források arról tanúskodnak, hogy ez a folyamat szerte az antik világban lejátszódott. A bosszúálló *„kegyetlenség legtöbbször indokolhatatlan: haszon nélkül rombol és pusztít, csupán azért, hogy szenvedélyeket elégítsen ki,*

[45] 1. Sámuel 15.3.
[46] 2. Sámuel 8.2.
[47] 1. Kir. 9. 21.

vagy ahogyan mondani szokták, pusztán kedvtelésből. A fényűzés egyik fajtája tehát. Márpedig a római nemcsak realista, hanem szinte rabszolgája a haszonelvűségnek; feláldozni valamit, ami értéket jelenhet, csak azért, hogy egy merőben szubjektív ösztönt, hajlamot, vagy érzést kielégítsen, a római szemében súlyos hiba."[48] A véres bosszúból, a legyőzöttek kiirtásából nem csupán a rómaiaknál bontakozott ki a diadalra jutottak új szokása, tudniillik, hogy mészárlás helyett szolgaként dolgoztatták a hadifogolyként kezelt ellenséget – nemcsak annak fegyvert fogó férfiait, hanem asszonyait, lányait, és gyermekeit is –, birtokba vették a legyőzöttek vagyontárgyait, terményét, jószágait is. Az elbukott katonák sorsában (ahogyan korábban a pusztulásban is) nemcsak a nép, de még az állatállomány is osztozott.

A háborúban győzteseknek megváltozott szokásává vált, hogy a legyőzöttek bosszúból, „büntetésből" történő lemészárlása helyébe azok „büntetésből" történő fogsága lépett, melyben dolgoztatták, s a büntetésben részesülnie kellett háza népének is. (A rabszolgaság eszméje tehát a háborúskodásokat lezáró kollektív igazságszolgáltatásból nőtt ki.) Az ősi önvédelmi elvből fakadó vérbosszútól eltávolodva nagy lépést kellett tenni a a racionalitás felé. Hogy magukat a hadifoglyokat se áldozzák föl s gyilkolják le, hanem azokat a gazdaságban a saját elesettek munkaerejének pótlására, majd a társadalom, a termelés javára birodalmi rendszerben foglalkoztassák.

A rabszolgaság eredendően tehát büntetésként jelent meg, a hadifoglyok, a legyőzött nép büntetéseként. A rabszolgaságnak a kezdetekkor legfontosabb eleme nem a szabadságfosztás, hanem a dolgoztatás a triumfáló nép (urai) számára. A foglyul ejtettek bűnhődtek az általuk okozott véráldozatért, a károkért, a veszteségekért (s egyben pótolták az elesettek munkaerejét). A szabadság elvonása és a jogfosztás csupán biztosította a munkára kényszerítést. Leegyszerűsítve: a rabszolgaság kezdete nem más, mint az eredetileg halállal sújtott ellenfélnek és hozzátartozóinak munkával való büntetése. Idővel a rabszolgaság jellege megváltozott, hiszen a hadifogság, mint rabszolgaságot keletkeztető állapot mellett megjelentek a büntetésből lett rabszolgák és felbukkant a rabszolgaság, mint öröklött állapot is. Rabszolgává lett az olyan, aki

[48] AUGUET 1978, 10. o.

rabszolga anyától született [verna].[49] Ez pedig a rabszolgaság kiszélesedésétől és „klasszikussá válásától” egyre jellemzőbbé vált.

Egy rabszolgatartásra berendezkedett gazdaság államának feladata többek között, hogy kielégítse a szükséges munkaerőigényt. Nyilvánvaló, hogy utóbb a ranbszolgaság erdetei megokolása már csak indok, s a területszerző háborút magát a rabszolgaszerzésért is indítják. Persze nem maradhatott ki e feladat teljesítéséből a büntető igazságszolgáltatás sem. A büntetőtörvénykezés a háborúban szerzett és a kereskedelem által közvetített rabszolgamennyiség mellett újabb rabszolga munkaerőt biztosított a nagybirtokok, a manufaktúrák és az állam számára az elítéltek körével.[50] A rabszolgaság intézménye kiegészült egy kimondottan büntetőjellegű formával is. A görög jog önálló büntetésként tartotta nyilván a rabszolgaságra ítélést. A római gyakorlatról Ulpianus jegyezte fel, hogy vannak büntetések, amelyek az életet veszik el, s vannak, amelyek rabszolgaságot jelentenek.[51]

Éppen a rabszolgaság (büntető)jogi természetét bizonyítja tehát, hogy nem sokkal a „hadifogoly-rabszolgaság” kialakulása után, annak analógiájára jelent meg a „büntető rabszolgaság”, vagyis a saját társadalom bűnelkövetőinek büntetésből történő lejjebbítése (státuszvesztése) a dolgozó szabad fizikai munkás kategóriája alá – a rabszolgaság állapotába. (Történhetett ez adófizetés vagy katonaság alól magukat kivonókra szabott ítélet, avagy az államellenes bűncselekmény következtében kirótt büntetőszentencia hatálya következtében, mint a legnagyobb jogállapot-csökkentés [capitis deminutio maxima]). De kerülhetett valaki rabszolgasorba adósság fejében is (addictus), mely ugyan tiszta formájában kevésbé volt kriminális jelenség, de kezelésében (következményében) közelített a büntetőjogi szankcióhoz. Ha az adós többszörös felszólítás, figyelmeztető fogság után sem fizette meg az adósságát, akkor a hitelező adósrabszolgaságba vethette. Olyanformán, hogy a tartozás levonásáig nála dolgozott az adós, vagy rabszolgaként eladta, és vételárából fedezte a kárát. Kései

[49] PECZ 1904, 770. o.
[50] REEBS 1987, 3. o.
[51] DIÓSDI 1973, 212. o.

tanúja ez a megoldás annak az ősi gyakorlatnak, hogy a különböző jogágak kialakulása előtt a vagyoni vitákat is büntetőjogi eszközökkel oldották meg.

A rabszolgaság fő (és eredeti) forrása azonban továbbra is a hadifogság maradt. A hadifogolystátusz ugyanazt vonta maga után, mint egy súlyos bűncselekmény elkövetése: a rabszolgasorba kerülést.

Kis megengedéssel sajátos „munka”-büntetésnek tekinthetjük a *gladiátor*játékokat is, melyek veszélyes mivoltából eredően a bányára ítéléssel volt egyenértékű.[52] A „damnatio ad ludum venatorium vel gladiatorium”[53] utánpótlását három forrás biztosította. A győzedelmes hadjáratok hadifoglyai, levert lázadások letartóztatottjai közül válogattak a gladiátoriskolák (ludusok) vezetői. A rabszolgák közül sokan büntetésként (például szökés kísérletének megtorlásaképpen) jutottak gladiátorsorba. Törvény elé állított szabad embereket is utaltak a gladiátoriskolákba, akik damnatio ad ludummal fenyegetett súlyos bűncselekményeket követtek el (szentségtörés, lázítás, parancsmegtagadás, zendülés stb.). A durva bánásmód, a kemény élet közepette eltöltött évek, a saját érdekből követett kimerítő felkészülés, a harcra történő kiképzés és a porondon az életért folytatott állandó küzdelem súlyos büntetés volt az elítéltnek. (Justinianus korában még életben volt ez a szankció-nem.)[54]

Az vita tárgya lehet, hogy a rabszolgaság profiljában mi játszotta a főszerepet. A szolgaság, a szabadságfosztás volt-e a döntő momentum és csupán kiegészítő szerepet játszott emellett a szolgastátuszhoz kapcsolódó munka, vagy fordítva, a munkáskéz felhasználása okán, annak biztosítására született meg a szolgaság, s vált az általános termelési gyakorlat részévé. Bármelyik megoldás mellett tesszük is le a voksot, az bizonyos, hogy a munka akár „főbüntetésként”, akár a szolgaság („szabadságvesztés”) mellékbüntetéseként jelent is meg, mindenképpen része, eleme volt a meghatározó antik társadalmak büntetési rendszerének. Ebben a konstrukcióban a munka, kényszerítő jellegéből adódóan, összefonódott a szabadság korlátozásával.

[52] MOMMSEN 1899, 954–955. o.
[53] REIN 1844, 914. o.
[54] WEISKE 1856, 590. o.

Amiért a kérdéssel bővebben foglalkoztunk annak oka, hogy a rabszolgaság nem tűnt el a történelem süllyesztőjében. Európa nyugati felében ugyan a rabszolgatartó rezsim széthullásával, a különálló barbár népjogok uralomra jutásával a munka, mint büntetés egy időre kiiktatódott a szankciónemek sorából. A szolgasorba kerülés, tehát a szabad státusz elvesztése egy ideig még élt a gyakorlatban, de azután *az egységesülő jobbágyság felszippantotta* a különböző rendű-rangú alávetett rétegeket, s a *rabszolgaság is megszűnt*.

A rabszolgaság azonban kisebb-nagyobb megszakításokkal, vagy anélkül tovább élt a büntetőpraxisban. Alkalmazta büntetőjogában a feudális Bizánc,[55] s fölbukkant a 15–16. századi Anglia büntetőgyakorlatában is. A különbség a két rabszolgaság között persze jelentős, mégis közös bennük a munka eleme. A munka szerepe itt még mindig nem eszközszerep, a munka maga a büntetés, mely jellegzetesen együtt jár a személyes szabadság teljes vagy részleges elvesztésével is. Angliában, ahol a munkakerülés kifejezett büntetéseként jelent meg a rabszolgaság, nyilvánvalóan manifesztálódott lényege, a munkabüntetés.[56]

Megemlítendő még egy másik jelenség is, mely a rabszolgaság intézményéből vált ki. Ismeretes volt az engedetlen, lusta rabszolgákkal szemben alkalmazott dologház, ergastulum intézménye, melyben megbilincselve, szigorú felügyelet mellett végeztek kimerítő, különösen nehéz munkákat.[57] Mint alább látni fogjuk, ez a forma a zárt foglalkoztatás egyik előfutárának tekinthető.

KÉNYSZERMUNKA. A fogvatartottak munkaerejének kihasználása ősi gondolat. Olyannyira régi, hogy kialakulásában megelőzte a szabadságvesztéssel büntetés eszméjét is. Kezdetben a szabadságelvonás kísérőjelensége volt csupán a *kényszermunká*nak. Azt mondhatjuk, hogy kezdetben a munkáltatás jelentette a fő célt, s az azt biztosító börtön csak szükséges kényszerűségként kísérte a munkát.[58]

Szemben a rabszolgastátuszba kerüléssel, a kényszermunka-büntetés kevésbé hangsúlyozta a státuszvesztést. Míg a rabszolga esetében szabadságának,

[55] RÉVÉSZ 1982, 69. o.
[56] HIPPEL 1898, 422. o.
[57] ZLINSZKY,1991, 91. o.
[58] FUMASOLI 1981, 9. o.

szabad állásának és jogainak elvesztéséből következett annak munkáltatása is, a kényszermunkánál a munka, mint büntetés érdekében vonták el az elítéltek szabadságát, vagy szabadságvesztés-büntetését kapcsolták egybe a munkavégzéssel. Formailag a legjellemzőbb különbség a munkáltatás központi szervezése. A rabszolgákká tett hadifoglyokat eladták, „terítették" a gazdaság legkülönfélébb zónáiban. A kényszermunkára ítélteket azonban (legyenek azok hadifoglyok vagy bűnözők) büntetőtelepeken, bányákban, állami munkahelyeken foglalkoztatták.

A fáraók Egyiptomában a hadifoglyokat bányákban, kőtörőkben, csatorna- vagy templomépítkezéseken dolgoztatták. Fitzler behatárolta a bányamunka, mint büntetőjogi büntetés elterjedésének időpontját is. Úgy véli, csak a Ptolemaioszok idején jelentek meg a bányákban a hadifoglyok mellett a *bűnözők* is. Azt azonban nem tette világossá a kutatás, hogy ebben az esetben önálló büntetőjogi büntetéssel van-e dolgunk vagy az amúgy elítéltek munkaerejének felhasználásával.[59] Eisenhardt szerint Egyiptomban a fogvatartottak vasba verve végezték a bányamunkát. Diodoros írta le, hogy a bányamunkánál semmiféle tekintettel nem voltak a végrehajtás során a betegek, gyengék, aggastyánok, nők problémáira. A foglyok folyamatos ütlegelések alatt görnyedve végezték egyhangú munkájukat egészen halálukig.[60]

A görögök a hadifoglyaikat szicíliai gyarmataikra szállították s ott büntető telepeken kényszermunkára szorították, de a bűnözőkre vonatkozóan ilyen gyakorlat nem ismert.[61]

A római köztársaság kora munkabüntetést nem alkalmazott, jóllehet a legsúlyosabb közösségellenes cselekményeknél és a katonai, valamint szolgálati kötelezettségek megsértésénél a köztársasági jog ismerte a szabadság elveszítésének büntetését, ami, mint láttuk a rabszolgasorba kerülést és persze a rabszolgamunkát jelentett. A principátus korától azonban külön munkabüntetésekről is szólnak a források, a római császárkor jellegzetes

[59] FUMASOLI 1981, 9. o.
[60] EISENHARDT 1978, 16. o.
[61] FUMASOLI 1981, 10. o.

szankcióivá váltak a különféle kényszermunka-büntetések.[62] Sáry Pál Täckholmot megidézve ennek okaként a nagy hódító háborúk végét jelölte meg, minek következtében jelentősen lecsökkent a bányákba szállítható hadifoglyok száma.[63] S ahogyan a kalsszikus rabszolgatartás az utánpótlás akadozásakor kiprovokálta a rabszolgává tétel büntetését, úgy a hadifogolyszám mérséklődése az állami munkahelyek feltöltését célzó bányamunka-büntetést főbüntetéssé tette. Bányamunkára ítélhettek ranbszolgákat és szabadokat egyaránt.

A rabszolgatartó társadalomban érdekes jogi kérdés is egyben a bűncselekményt elkövető rabszolgák munkabüntetése. Miután az uruk tulajdonában lévő, annak birtokán dolgozó rabszolgákat (miként Zlinszky János fejtegeti) nem lehetett közmunkával büntetni, s így elvonni a rabszolgatartó birtok munkarendszeréből, büntetésképpen bányamunkára ítélték őket. Ez a büntetés ugyanis tulajdonosváltozást jelentett: korábbi uruk tulajdonából az államába kerültek át, „a büntetés rabszolgái lettek”).[64]

A bányamunkára ítélés a nem szabadok mellett csak bizonyos crimenek elkövetésekor és csak az alacsonyabb rendű szabadokra (ott is a katonák és veteranusok kivételével), alacsonyrendűekre (cselédnépségre) volt lehetséges. Tudjuk, hogy a legkülönfélébb, súlyosnak tartott büntetésekre szabták ki, így emberölésért, súlyosabb jogsértésért, megrontásért, emberrablásért, szerelmi bájital keveréséért, sírgyalázásért, végrendelet-felbontásért az örökhagyó életében hamisított okiratok használatáért, szabadság bitorlásáért, templomrablásért, ökörtolvajlásért, vidéki gyújtogatásért járt e büntetés.[65] A munkabüntetés végrehajtása értelemszerűen fogvatartással volt egybekötve.

A *bányamunka* lehetett *ad metalla, és ad opus metalli.* [66] Ulpianus oly módon határozta meg az eltérést, hogy *„azok között, akiket bányában kényszermunkára és azok között, akiket bányamunkára ítélnek, csak bilincseik súlyában van különbség, mert a kényszermunkára ítéltek súlyosabb, a*

[62] BRÓSZ–PÓLAY 1974, 467. o.
[63] SÁRY 2004, 309. o.
[64] ZLINSZKY 1991, 94. o.
[65] MOMMSEN 1899,1045. o.
[66] REIN 1844, 914. o.

bányamunkára ítéltek könnyebb bilincset viselnek.”[67] Diósdi György ezeket az intézményeket a magyar nyelvben, mint „kényszermunka bányában” és „bányamunka” különböztette meg. A bányamunkát a legsúlyosabbnak tartották a halálbüntetés után;[68] lényegében egy súlyúnak tekintették a halálra ítéléssel. Csak életfogytiglanra szólhatott, s együtt járt a szabadság elvesztésével.[69] (Ha az ítéletben időkorlátozásról esett szó, vagyis határozott tartamú munkavégzésre kötelezte a bíróság az elítéltet, a jog már nem tekintette „bányamunkának”, csak bányában végzett munkának a szankciót.) Az elítélt ezzel ugyancsak az állam rabszolgája lett (servitus poenae). Weiske Ulpianus nyomán a bányában végzett munka alaptípusai közé sorolta az „in ministerium metallicorum”-ot is, mintegy harmadik formának tekintve azt.[70] A kifejezetten *nők számára* szervezett (s feltehetően a kényszermunkások ellátására szolgáló)[71] munkabüntetés szólhatott határozatlan és határozott időre. Utóbbi esetben az elítélt polgárjogát megtartotta.[72]

Mommsen úgy véli, a kényszermunka-büntetést Rómában 23-ban vezették be, méghozzá Tiberius, aki intézményesítését a deportáció meghonosításával kötötte össze.[73] Mások (köztük Splate és Pauly) állítják, hogy jóval korábbi a kényszermunka-büntetés.[74]

Sokan idézik a történeti szakirodalomban Cyprian püspök leírását a bányamunkára ítéltek szálláshelyéről: mindig láncban voltak, sötét, bűzös helyiségekben, a földön aludtak, ruhájuk alig védett a hidegtől, kevés kenyerük az éhezéstől. Tisztálkodásra természetesen nem volt lehetőségük. Az a tény, hogy állandó katonai felügyelet alatt állottak, jelzi megítéltetésüket is: a legsúlyosabb kategóriájú bűnözők voltak. Sem nemre, sem korra nem voltak tekintettel, de 10 év után a munkaképtelenné váltakat kiadták a rokonságnak.

---

[67] DIÓSDI 1973, 212. o.
[68] SÁRY 2004, 310. o.
[69] KLEINSCHROD 1797, 240. o.
[70] WEISKE 1856, 590. o.
[71] MOLNÁR 2000, 372. o.
[72] SÁRY 2004, 311. o.
[73] MOMMSEN 1899, 949. o.
[74] FUMASOLI 1981, 10. o.

A kemény és kegyetlen kényszermunka a középkori törzsi jogok rendszerében – hasonlatosan a rabszolgasághoz – átmenetileg eltűnt a szankciónemek közül.

A feudális-rendi társadalom második fejlődési periódusában, vizsgált korszakunkhoz közelítve azonban feléledését konstatálhatjuk. Ha nem is feltétlenül és kifejezetten bányamunka formájában (bár arra is akadt példa),[75] de az erődmunka képében egyre erősebb intézményévé vált a munkabüntetésnek.

A viszonylag sokszínű rabszolgatartó termelői szerkezet a feudalizmusban egységesülni látszik. A rabszolga mellett a római társadalomban ott dolgozik még a szabad paraszt, az iparos, a kereskedő, az alkalmi munkából élő antik „proletár", a felszabadított rabszolga, a libertinus. A feudalizmus termelői képe, mint láttuk, letisztultabb. A földesúri társadalom urai, a nemesek nem dolgoznak, sőt mélyen lenézik a munkát. A társadalom másik pólusa, a jobbágy pedig nemcsak gazdasági, hanem személyi kényszer hatására végzi termelőmunkáját. Ezen túl már csak a társadalom szigetein tevékenykedő, kiváltságos polgári renddel és a feudalizmus későbbi évszázadaiban megjelenő zsellérekkel, mezőgazdasági bérmunkásokkal kell számolni.

A kép nem túl árnyalt és láttatni engedi a fő különbséget: a jobbágy nem „beszélő dolog", nem jószág, nem személyes szabadságától megfosztott eszköz. A jobbágy nem büntetésből jobbágy, hanem gazdasági (és azon kívüli) kényszer hatására lesz az. Személyes szabadságát időről időre változó terjedelemben gyakorolhatta, de egészében nem veszítette el. A társadalmi munkamegosztásban neki kiutalt hely következtében számára a munka életforma. Így vele szemben a munkavégzés, munkáltatás valódi büntetés aligha lehet. Különösen nem büntetés a munka a robotoltató jobbágyrendszerben, amikor a földesúr a telke melletti majorsági birtokon is dolgoztathatta röghöz kötött jobbágyát.

A földesúr számára ugyan büntetés lehetne a munka, a nemesi társadalom azonban eredményesen védekezett kiszabhatósága ellen. Még a szabadságvesztés-büntetés is hamarabb nyert teret a hatalmi elitre nézve, mint a munkavégzéssel járó szankció. A politikai foglyokat bezárták, de a munkát – infámis, gyalázatos

[75] KAUFMANN 1984, 1248. o.

büntetésnek tartva – elutasították. Nem lehetett a nemes bűnöző oly elvetemedett, hogy munkára ítéljék. A közrendű bűnelkövetőt pedig egyszerűbb volt – a társadalom védelmében, s egyben okulására – kivégezni vagy megcsonkítani, mint őrzésével, élelmezésével bajlódni.

A középkor végén, a szabadságvesztés-büntetés terjedésével az államhatalom használni kezdte az elítéltek munkaerejét is. A munka büntetés-végrehajtási szerepének átalakulása zömmel külső (büntetőjogon kívüli) hatások alatt, majd a 16–17. század Európájában megy végbe. A polgári gazdaság térnyerésével párhuzamosan a munkaerő iránti igény is megnőtt. Nemcsak a manufaktúrák *munkásszükséglet*ére gondolunk, hanem például a szabad költözésű, árutermelésbe bekapcsolódó parasztbérlőre vagy a kvázi bérlővé váló jobbágyra, aki már nem terhelhető meg robottal. De a falvak népe sem hajtható már olyan könnyen közmunkára, mint korábban. A 17–18. századi feudalizmus pótolni próbálta a munkáskézhiányt, s ezért széles körben újra alkalmazni kezdte a közmunkára ítélést.

A testi büntetéseket jól képviselő fizikai munka alternatív büntetésként bukkant fel a joggyakorlatban. Legkézenfekvőbb volt az erődítési munkálatokon dolgoztatni a rabokat, hiszen ott egyben az őrzés (katonai) feltételei is biztosítottak voltak. Az erődmunka, a Festungsarbeit egyre terjedt, míg végül önálló büntetési nemmé vált. Ebben nagy szerepet játszott egyébként a felvilágosult abszolutizmus törekvése a „humánus” szankciónemek meghonosítására.[76] A Festungsarbeit hű kiegészítője volt a korban a városokban a falak és bástyák javítási, megerősítési munkája, melyet a városi mesterek irányítása mellett többnyire elítéltek végeztek. (Ez a munka azonban az alább még részletezendő opus publicum és a kényszermunka határmezsgéjén mozgott.)

Előbb-utóbb mindenfelé elterjedt a rabok dolgoztatásának eszméje és kitört a vár- és városfalak mögül. *Útépítések*en dolgoztak s út- és hídjavításokkal, tartományi és földesúri épületek emelésével, renoválásával foglalkoztatták őket.[77] Sajátos osztrák megoldás volt a végházakban, katonai erődítésekben büntetésből

[76] KAUFMANN 1984, 1248. o.
[77] HIPPEL 1925, 240. o.

letöltött (*katonai) szolgálat* is, különösen a török háborúk idején.[78] Több szerző a gályarabság sajátos alfajának tekinti, mások a kényszermunka egyik típusának a II. József által, az Osztrák Birodalomban bevezetett *hajóvontatás*t, mellyel a felvilágosodott meggyőződésével összeegyeztethetetlen halálbüntetést szándékozott kiváltani.[79]

Marezoll összefoglalásában a 19. század közepén (!) ismert szabadságbüntetéseknek három típusa volt megkülönböztethető. Ezek a bellebbezés, a kitiltás és a tömlöc, amelyet lényegében azonosnak tekint a szabadságvesztés-büntetéssel. A tömlöcöt mint a gyakorlatban elterjedt intézményt további alfajokba csoportosította. A klasszikus értelemben vett börtön, vagyis egyszerű tömlöc (Kerker) és leláncolás (Kettenstrafe), továbbá a nyilvános munka („Karrenstrafe"), erődépítés, vármunka, bányamunka, fenyítőház, javítóház, fegyház. Érdemes felhívni a figyelmet arra a tényre, hogy Marezoll csoportosítása nem teoretikus, hanem a gyakorlatot és a partikuláris törvényhozást foglalta össze.[80] A praxis az itt említett munkabüntetés-típusok mellett ismerte a börtönt kényszermunkával is, amelyben a munkát intézeti munkáltatásként szervezték meg. A 19. század harmincas éveinek munkáltatásértelmezésére jó terminológiai példa, hogy a szakirodalomban a fegyházat (Zuchthaus) olyan börtönként definiálták, amelyben munkáltatás folyik.[81]

Fentiek alapján állítható, hogy vizsgált korszakunkat megelőzőn a kényszermunka tartósan büntetési nemként egzisztált, jellegéből fakadón szoros összefüggésben a fogvatartással, de rendre kapcsolatba került a szabadságvesztés-büntetéssel is. Az antik és középkori munkamodellek hosszú továbbélése a munkabüntetés jelenlétét igazolja vissza a büntetés-végrehajtásban.

KÖZMUNKÁRA SZÓLÓ (AD OPERA PUBLICA) BÜNTETÉS. Egyiptom, Fönícia, Szíria, az arab államok a kényszermunka mellett alkalmazták már a

[78] KRIEGSMANN 1912, 3. o.
[79] FINKEY 1942, 9. o.
[80] MAREZOLL 1856, 155. o.
[81] BAUER 1833, 164–165. o.

közmunkát, a nyilvános munkát, mint büntetést is – állítja Kleinschrod.[82] Fitzler miközben abban kételkedik, hogy bizonyítható lenne Egyiptomban a bűnözők központi (állami) kényszermunkáltatása (a fentebb már idézett bányamunka), azt készséggel elismeri, hogy a hadifoglyok munkára szorítása általánosan bevett megoldás volt. Szerinte azokat az elítélteket, akik bár súlyos bűntettet követtek el, de a hatóságok valami okból mégsem akarták velük szemben a legsúlyosabb büntetéseket igénybe venni, a városok közmunkáin dolgoztatták inkább.[83] A közmunka nem állt távol a kényszermunkától, de nehézségében, a végrehajtás helyszínében, az életkörülmények sanyarúságában jelentős különbségek mutatkoztak a javára.

Rómában a szabadság-büntetéseknek kidolgozott rendszere volt,[84] mellyel összekapcsolták a munkavégzést. (E gyakorlat kialakításában mintaként feltehetően szerepet játszott a rabszolgaság uralkodó eszméje, mely a szolga és a munkáltatás elválaszthatatlanságát vallotta.) A római büntetési rendszer ismertetésekor szabadságvesztés-büntetések között (!) első helyen Rein a közmunkát (opus publicum) említette, amit csak personae humiliores ellen alkalmaztak, s egyszerre jelentett szabadságvesztést és kényszermunkáltatást.[85] A munkavégzéshez kapcsolt becsületcsorbítás, illetve jogvesztés a különféle fokozatok képzésében segített. Az opus publicum szólhatott életfogytiglanra vagy határozott időre. Míg a polgárjogot az elítélt az életfogytiglani elítéléskor elveszítette, a határozott tartamú elítélés nem érintette a polgári jogállást. A polgárjogától fosztott elítéltet kemény munkára fogták, a határozott tartamra szentenciázott bűnös inkább csak a büntetés-végrehajtás nyilvánosságával együtt járó becsületsérelmet szenvedte el.[86] Az opus publicumra ítéltek olyan munkát végeztek, melyek általában a nem szabadok, a szolgák jussa volt. Így az utcatisztítást, kloákatakarítást, nyilvános fürdőkben szivattyúműködtető szolgálatokat láttak el. Később, a császárkorban a közpékségekben végzett munkával, illetve nők esetében a császári szövőműhelyekben kijelölt

[82] KLEINSCHROD 1797, 240. o.
[83] FUMASOLI 1981, 9. o.
[84] MOLNÁR 2000, 365.o.
[85] REIN 1844, 914. o.
[86] WEISKE 1856, 591. o.

tevékenységgel egészült ki a repertoár.[87] A szoros értelemben vett közmunkát (condemnatio ad opus publicum) vagyonvesztéssel is összekapcsolhatták.

A közmunkára ítélteket külön e célra rendelt épületekben őrizték. Fumasoli szerint *Róma számos börtönt tartott fönn*,[88] melyből a legöregebb, a Tullianum története a királykorra nyúlt vissza.[89] A börtönök többnyire a föld alatt voltak, de legalábbis volt föld alatti helyiségük. Krauß négy római börtönt sorolt fel: a Tullianumot, a carcer publicus Lautumiarumot, a carcer centumviralist és a carcer Mamertinust.[90] Ezek a börtönök a tradicionális büntetőjog-történet képviselői szerint[91] leginkább a büntetőeljárás lefolytatásának voltak segédeszközei, tehát elsősorban biztonsági őrizetként funkcionáltak.[92] Emellett azonban aligha vitatható, hogy a kényszerfogság (adóssági fogság) és *a közmunka-büntetés végrehajtó helyeiként is* szerepeltek.[93] Mindmáig vita zajlik arról, hogy e börtönöket használták-e szabadságvesztés-büntetés végrehajtására, vagy sem. Az opus publicum viszonyában folytonos alkalmazásuk bizonyított.

*

A jobbágyrendszerre építő középkori termelési szisztémában nem csupán a szolgaság modellje értékelődött át, de a munka maga is. A naturális gazdálkodásban, majd a robotoltató, jobbágymunkára épülő birtokrendszer idején másként értelmezhető a munka, s ezzel együtt a munka, mint büntetés is. Nem véletlen tehát, hogy a munkabüntetés a büntetési rendszer peremterületeire szorult vissza. Ezek között a római gyakorlatban ismeretes közmunkára *leginkább a középkori városok opus publicuma* emlékeztet.

Nyugat-Európában a munkabüntetés feléledésének a középkor vége felé lehetünk tanúi, részben a római jogi recepció keretében,[94] részben itáliai előzmények hatására.[95] II. Frigyes Sziciliára kibocsátott törvényeiben az akkoriban szokásos halálbüntetés, valamint testi- és becsületbüntetések mellett az

[87] KLEINSCHROD 1797, 240. o.
[88] FUMASOLI 1981, 5. o.
[89] MOMMSEN 1899, 301. o.
[90] KRAUß 1895, 56. o.
[91] JAGEMANN 1854, 147. o.
[92] WACHENFELD 1914, 83. o.
[93] FUMASOLI 1981, 5. o.
[94] HIPPEL, 925, 240. o.
[95] KAUFMANN 1984, 1248. o.

elkövetők meghatározott körét munkával fenyegette. Ez jellegét tekintve emlékeztetett a majd háromszáz évvel később széles körben elterjedt opus publicumra. Nem pontosan datálható, de mindenesetre 1231 után kibocsátott rendeletében a henyélőket, csavargókat, kóborlókat, notóriusokat, kötekedőket, szerencsejátékosokat, részegeseket, tehát életvitelüket tekintve veszélyes és káros személyeket a magsiter operum által állami munkára utaltatta.[96] Frigyes e rendelkezése egybekapcsolta a büntető igazságszolgáltatást a rendészettel, hiszen a munkabüntetést rendőrségi intézkedésként, kifogásolható életviteléért (és nem bűncselekmény elkövetésért) rótták ki.[97]

1241-ben IX. Lajos francia király lovagjainak megparancsolta, hogy a munkaképes koldusokat és vagabund elemeket munkára kényszerítsék, s a szökötteket és ismételten megfogottakat (visszaesőket) kenyéren és vízen tartva zárják el. A 14. és 15. századi Franciaországban több rendeletben léptek fel az uralkodók a csavargók és a megrögzött koldusok ellen, melyek már egyre inkább büntetőjogi karaktert nyertek. A munka törvényben rögzített, de fölöttébb alacsony bér fejében volt kötelező. Problémát csak az okozott, hogy az államnak semmiféle munkáltatási lehetősége nem volt, melynek keretében a vagabundokat dolgoztathatta volna. Így az az elképzelés jutott diadalra, hogy a megnevezetteknek magánmunkáltatóknál kell munkát találniuk. Ugyanakkor a kutatók szükségesnek látják leszögezni, hogy ennek a próbálkozásnak semmiféle néven nevezhető büntetőjogi célhoz nem volt köze, leginkább a piacon jelen levő munkáskézhiányt kívánta pótolni. Volt némi hatása az elszabaduló bérek leszorításában is, mert törvényileg rögzített maximálmérték mellett a munkaerőpiacra behozott nagyszámú munkavállaló is a mérséklés irányába hatott. Hasonló jelenséget tapasztalhatunk Angliában 1388-ban és Spanyolországban a 16. század első felében.[98]

Az azonban bizonyos, hogy a kényszerített közmunka 15–16. századi elterjedésének terepe a városi jog, feltételei és követelményei a városi létből következtek. Már a középkori város gyarapítása és karbantartása, az egészségügyi

[96] BOHNE 1925, 293. o.
[97] FUMASOLI 1981, 11. o.
[98] FUMASOLI 1981, 12. o.

viszonyok normalizálása tetemes mennyiségű befektetést igényelt. Létfontosságú volt a kis alapterületű, zsúfolt középkori városok tisztántartása, a szemét és fekália eltakarítása, a csatornák rendszeres pucolása. A városi épületek (főként középületek) rendben tartása, felújítása, a városi erődítések javítása ugyancsak feladat volt. A folytonos falépítés (melynek szakadatlanul kísérnie kellett a haditechnika fejlődését) töméntelen pénzt és munkaerőt igényelt. Korán arra a felismerésre jutnak hát a tanácsurak, hogy a *bűnelkövetők munkaerejének felhasználása praktikus szempont* az ítélethozatalnál. A 16. századtól arbitrarius büntetésként jelent meg ismét a közösség javára végzett munka, az opus publicum.

Az erre ítéltek legtöbbször különleges ruhát és vasakat viseltek. Meghatározott helyen, házban, börtönben gyűjtötték össze és tartották őket. A közmunkát az utcán lábbilincsben végezték, bokájukon acélgolyóval, néha fagyűrűvel (nyakörvvel) az elítélt nyakán s kicsiny csengőcskével, mely minden mozdulatnál megszólalt, ezzel is hirdetve, hogy az utcán közmunkára ítéltekkel dolgoztatnak.[99]

Az opus publicum megfelelt a kor követelményeinek, hiszen végrehajtási körülményeit illetően kellőképpen súlyos volt, igazodott a késő középkor, kora újkor elvárásaihoz. (Magához a *jelentős fizikai munkateherhez* járultak a nehéz *bilincsek* és *láncok*, a meglehetősen *rossz elhelyezési körülmények*, a *szűkös élelmezés* is. A *munka nyilvános* volt, a város szeme láttára zajlott, *megbecstelenítő, lealázó* volt. Mindkét jellemző kedvezett a kényszermunka terjedésének.)

Hippel úgy definiálta az opus publicumot, mint *„olyan munkára ítélést, melyet különben nem szabadok végeznek”*.[100] Ez a munka természetesen még távol áll a büntetés-végrehajtás keretében, modern értelemben vett munkáltatástól, de már munkáltatás. A közmunka ugyan össze volt kötve a fogsággal, a carcer azonban a munkával nem. Így ez a két intézmény még hosszú ideig párhuzamos pályán futott a büntetés-végrehajtásban, találkozásuk még évszázadra volt egymástól. Az ítéletkönyvek a német birodalmi városokban egyre gyakrabban

[99] SCHILD 1985, 208. o.
[100] HIPPEL 1925, 69. o.

emlegették a 16. század vége felé a „Springerstrafét”. A 16. században Nürnbergben és Württenbergben már bevett szankciónem. A *Spring szó egyik jelentése kötél.* A kényszermunkára köteleztetett „haszontalan népség” a hóhér kötelére fűzve végezte gyötrő tevékenységét. A foglyokat mindkét bokájukon megvasalták, melyekhez hosszú láncon vasgolyót rögzítettek, s a két bokapántot is lánc kötötte össze.[101] A Springerbuben (másként Schellenbuben) foglyok különféle közmunkákat végeztek. (Az elítélteket lábvassal [Fußschellen] bilincselték össze, s ebből eredt azután az elítéltek „Schellenbubennek” elnevezése.[102] Mások arra utalnak, hogy elnevezésüket, a Schellenbubent [csengettyűs fiúk], a nyakvasukra hátulról forrasztott, fejük fölé emelkedő fémágra akasztott csengettyűről kapták, melyek a delikvens minden mozdulatára megszólaltak. Így hívták föl a polgártársadalom figyelmét a vonuló vagy dolgozó csoportra.)[103] Utcákat takarítottak, szemet gyűjtöttek és szállítottak, köztereket mostak fel, homokot egyengettek, sövényt igazítottak, árokmélyítést végeztek, csatornát takarítottak. Igénybe vették őket templomépítésnél, sáncerősítésnél, városfaljavításnál, falazásnál.[104] Szűk kosztot és éhbért kaptak érte.[105] Württenberg 1620-ban mindenféle testi fenyítés helyébe a „Springerstrafét” léptette. Hasonló volt a hamburgi „Karre” büntetés is.[106]

Nürnbergben nem ment ritkaságszámba, hogy az építőmesterek tanácsa a nagyobb építkezésekhez kikérte a közmunkásokat a várostól, a költségek csökkentésének céljából. (Amikor például 1664-ben nyilvánvalóvá vált, hogy az erődítések egy szakasza [a medvesánc] kijavítása és helyreállítása napszámosokkal irreálisan sokba kerülne, az építőmesterek tanácsa kérvényére a város valamennyi tömlöcéből kivezényelték a rabokat munkára, sőt még az alamizsnával gondozottak munkában való részvételét is elrendelték.)[107]

Az ilyetén gyakorlati előnyök okán egyre több elítélt került a Springerbe (a Springerstraféról elnevezett börtönbe, ahol az opus publicumra szentenciázottakat

[101] KNAPP 1896, 69–70. o.
[102] STRENG 1883, 219. o.
[103] KNAPP 1896, 69. o.
[104] KAUFMANN 1984, 1248. o.
[105] KNAPP 1896, 69. o.
[106] HIPPEL 1925, 240. o.
[107] KNAPP 1896, 70. o.

őrizték). Nürnbergben amúgy nem feltétlenül kellett mindenkinek börtönbe vonulnia, akit Springerstarféra ítéltek. A kevésbé veszélyes szolgaszemélyeket, a szajhákat anélkül fogták nappal munkára, hogy éjszaka elzárták volna őket.

A Springerbe magától értetődően igyekeztek fiatal, erős embereket beutalni. Feltűnő volt az a törekvés (nyilván a megbecstelenítő jelleg miatt), hogy lehetőleg idegeneket utaljanak a város munkahelyeire. Tehát a Springer elsősorban a *nem saját szegények, csavargók, koldusok, bűnelkövetők elleni szankció* volt. Polgárcsaládok gyermekei csak egyes súlyos bűncselekmények elkövetése esetén, akkor is csak kivételképpen, „legfelsőbb parancsra" juthattak a Springerbe (például orvvadászat, szerencsejáték, istenkáromlás). Opus publicumra ítélték a kegyelmet kapott bűnösöket, tolvajok segítőit, szajhákat, mindenekelőtt az egészséges férfiakat és nőket. Kilenc esztendős életkor alatt azonban senkit sem szentenciáztak közmunkára.

Foglalkoztatásukat igyekeztek úgy szervezni, hogy férfiak és nők lehetőleg elkülönítve legyenek. A felügyelet a városvezetés kezében volt. Az ellátás nagyon szerény, ezért megélhetésükért nekik is koldulniuk kellett. A közmunkára ítéltek így a „hivatalos" koldusokkal egy sorban kéregethettek az utcákat járva vagy ünnepnapokon a templomnál.[108]

Az opus publicum, hasonlóan a carcerhez, csak úgy tudott helyet kapni a büntetési rendszerben, hogy *jellegében* igazodott a *középkori* elvárásokhoz. Ennek következtében lényegében *a testi büntetés (és a megszégyenítés) egyik változataként, az elítélt fizikai sanyargatásával súlyosbította az amúgy sem könnyű munkavégzését*. Ez a bilincsekkel, láncokkal, vasgolyókkal, testi fenyítéssel, éhezéssel, szabadságfosztással járó, egészségtelen tömlöccel megterhelt, a rabok tartását részben fedező bevételt biztosító munka volt „a" munkabüntetés. Ez a középkori intézmény várt arra, hogy becsatlakozva a carcerhez, valamiféle szabadságvesztéssel kombinált munkáltatássá váljon.

[108] KNAPP 1896, 70. o.

GÁLYARABSÁG. Az ókorban a vitorlás hajózás kiegészítőjének számított a kézi meghajtású gálya alkalmazása, melyen a a kemény evezős munka a tengeri hajós szolgálat egyik fajtája volt. Eredetileg szabad (természetesen szegény) evezősök ültek a gályák padjain. Az evezős hajók a kereskedelem szolgálatában, illetve a folytonos háborúk következtében, egészen a hajózási technika robbanásszerű megújulásáig (a késő középkorig) megtartották nagy jelentőségüket. Tekintettel arra, hogy egy kisebb gálya 180 evezőst, a nagyobbak akár 350-et is igényeltek, s a hajózás mennyiségi növekedésével párhuzamosan a mind nagyobb legénységet szabad szegényekből egyre nehezebben tudták feltölteni, a szükséglet kielégítésére kezdetben kisegítő jelleggel, később főszabályként bűnözőket ültettek az evezőpadokra a tengeri hatalmak hatóságai.

A gályarabságot általában halálbüntetés helyett szabták ki, életfogytiglan, vagy ami ezzel lényegében egyet jelentett, határozott, de hosszú időre: 6–10 esztendőre szólón. Rudolf Quantner szerint az újkori gályarabságnak, mint büntetésnek a feltalálója, bizonyos Jacques Couerur francia kereskedő volt. Couerur négy gályája legénységét elítélt bűnözők közül válogatta össze. Az evezősöket a padokhoz láncolták, pihenniük, aludniuk is csak így szabadott. Nem sokáig maradhatott azonban a hajók birtokosa, mert az ötlet nagyszerűségét, praktikus vonatkozásait felismerve VII. Károly (1403–1461) a kincstár tulajdonába vette s saját szolgálatára rendelte a négy evezős bárkát.

Az uralkodó a gályarabságot, hasznosságát deklarálva, hivatalos büntetési nemként intézményesítette. A francia hajóhadban és a büntető joggyakorlatban a 15. század közepén a gályarabság már általánosan elterjedtnek volt tekinthető. (A 15. században a legsúlyosabb bűncselekményekre kiszabható büntetésként került a gyakorlatba. Utóbb, mivel szükség volt az evezősök számának növelésére, tovább szélesítették a gályarabsággal fenyegetett bűncselekményi kört [például istenkáromlással vagy általában a nemesség elvesztésével járó bűncselekményekkel].) Ugyanebben az időszakban már a Földközi-tengeri államok (Spanyolország, Ausztria, Itália) is áttértek a bűnözők gályán történő alkalmazására. Az újkori gályarabságot hivatalos források első ízben Rómában, 1471-ben említették, Spanyolországban 1502-ben, Angliában 1511-ben,

Franciaországban 1516-ban, Angliában 1523-ban, Nápoly 1536-ban, Velence 1545-ben.[109]

Németalföldön V. Károly vezette be 1561-ben kelt brüsszeli ediktumával, mely felszólította a hatóságokat a hajóhad igényeinek kielégítésére, megadva a gályákra ítélendők számát is. A Habsburg Birodalomban I. Ferdinánd nevéhez fűződik meghonosítása (1556). Az északi és keleti tengeren nem vált gyakorlattá a gályarabság, de még Svájcban is előfordult. Luzern kanton bűnöseit a Virwaldstätter Seen üzemelő gályára küldte.[110] A gályarabság intézménye szárazföldi hatalmak szankciórendszerében is felbukkant. Nagyobb német, osztrák, svájci városok a 16. századtól a koldusokat és a kegyelemben részesülő bűnözőket Franciaországba és Itália kikötővárosaiba transzportálták. A gályarabság intézménye lehetővé tette a bűnözők exportját, a legolcsóbb módját az elítéltektől való megszabadulásnak.[111]

1571. augusztus 7-én a nürnbergi tanácshoz intézett levelében Albert von Boyern herceg közli, hogy saját tartományában gályamunkára ítélt számos delikvenst Ambrosius Spinalernek Genovában átadta, s ezzel megalapozta az Itália felé irányuló szállítmányok gyakorlatát és megnyitotta az evezős szolgálatra ítélés praxisát. A herceg melegen ajánlotta Nürnbergnek, miként szomszédainak is, hogy a gonosztevőket adják át a köztársaságnak. Előnyős, mert a földet megtisztítják a bűnözőktől, miközben a tettet is megbüntetik.

Nürnbergből többször is útnak indítottak elítélttranszportot, sor került erre már a következő évben is. A „garancia” az volt, hogy a nürnbergi magistratus deklarálta: csak a tanács jogszerű bíráskodása nyomán, törvényes ítélettel lehet elküldeni valakit a gályára. 3 évnél rövidebb időre ítéltek soha nem kerültek evezőpadra. 1573-ban 40 elkövetőt szentenciáztak 3–5 évre, köztük tolvajokat, istenkáromlókat, ördöggel cimborálókat, házasságtörőket, vérfertőzőket, gyilkosokat. „*A tanács elkötelezte magát e mellett a lehetőség mellett, mely a várost a sok vétkes embertől megtisztítja, és egyidejűleg nem kevés költséget takarít meg a közösségnek.*” Elkötelezettségét a rendkívül nagyszámú

[109] SCHLOSSER 1988, 19. o.
[110] KROHNE 1889, 13. o.
[111] SCHLOSSER 1988, 20. o.

gályarabságra szóló ítélettel is bizonyította. 1576-ban azonban akadozni kezdett a genovai kapcsolat, de a gályarabság, mint büntetési nem még hosszú ideig fennmaradt. 1699-ben Moreával, 1708-ban a Velencei Köztársasággal felvett kapcsolatról tudunk.[112]

A gályarabság esetében a szabadságvesztés és munkabüntetés deklaratíve is össze volt kötve. A gályarabság büntetési nemmé válása és gyakorlata az evezősmunkás-szükséglethez kötődött. A gályarabság eszerint mindenekelőtt kemény munka volt, gyakran 12–20 órát kellett egyfolytában evezni. A rabok két sorban ültek jobb és bal oldalon az evezőpadokon. Egy evezőpadon 3–5 evezős dolgozott egyszerre, ami igen nagy precizitást igényelt. A legkisebb elmaradás is az egész hajó evezési ütemének megzavarásához vezethetett, ezért korbáccsal járt fel s alá közöttük a felügyelő, hogy gyorsabb ütemre sarkalljon egy-egy fáradó foglyot, netán a fegyelmezetlenséget azonnal megtorolja.[113] Az egymás mellett ülő evezősök bokájuknál egymáshoz és a fedélzethez voltak rögzítve. (A bal evezős a jobb, a jobb evezős a bal lábánál fogva.) Ebből az is következett, hogy helyüket éveken át nem hagyhatták el. A gályarabokat kezdetben teljesen kopaszra nyírták, később sajátos formákat nyírtak a hajukba, hogy szökés esetén nyomban felismerhetők legyenek. Biztosították magukat a felügyelő őrök megbélyegzéssel is: a rabok karjába égetett jelek egyértelműsítették a büntetés tényét, esetleg hovatartozását is. A franciák például a T. F. (Traveaux Forcées) betűket alkalmazták. A gályaraboknak speciális öltözetük volt, Simon leírása szerint színes, bokáig érő, ócska anyagból varrott szoknyaszerű ruhát viseltek.[114] Ez a biztonsági célokat is szolgáló, szöksé esetén föltűnő ruházat a majdani intézetekben alkalamzott formaruhája előképe lehetett. Az élelem a beszámolók egybehangzó vélekedése szerint feltűnően csekély volt. Így azután a gyengeséget ellensúlyozandó, amikor már a korbács vagy más serkentő eszköz nem hatott, kénytelenek voltak alkalmanként a teljesítmény fokozására az evezősök szájába dugott, borba áztatott kenyeret adni.

[112] KNAPP 1896, 80. o.
[113] ERLER 1971, 1374. o.
[114] QUANTER 1905, 152. o.

A gályarabság végrehajtása pontosan ugyanúgy igazodott a feudális büntetőgyakorlathoz, mint annyi más szankciónem. A gályarabság lényegi eleme ugyanúgy nem tapintható ki, mint sok egyéb büntetésnél. Vajon *testi büntetés-e, munkabüntetés-e, súlyos szabadságvesztés-büntetés-e, kegyelmi büntetés-e*, végül is megválaszolatlan kérdés. De talán maga a kérdés is helytelen. A középkor kategorizálásának megfelelően az időleges gályarabságot a kortársak inkább testi büntetésnek (poena corporalis) fogták föl, az életfogytiglanira szóló elítélést pedig halálbüntetéssel egyenértékűnek tekintették (poena capitalis).[115] Magunk feltehetően akkor járunk közel az igazsághoz, ha elfogadjuk komplex jellegét. De ismételten leszögezzük, hogy a munkabüntetés vitathatatlan jelenléte ismét csak bizonyított.

Ezt a büntetési nemet a 17. században alkalmazni kezdték az „utazó népesség" vagy „hullámzó lakosság" mozgásba lendülő nemzetközi társadalma ellen. Koldusok, csavargók, cigányok kerültek a gályákra.[116] Ez a gyakorlat szintén közelítette egymáshoz a fenyítőházi indíttatást és a kényszermunka környékén szerveződő új szellemű munkabüntetést.

Simon 16. századi jellemzése, mely szerint a *„gályarabság valóságos fegyház a hajón"*, közel járt az igazsághoz. Ezt igazolja a gályarabság intézményéből kinövekedett új intézmény, a bagno is. A kikötőben pihenő hajó rabjait a kikötőben vagy a szárazföldön dolgoztatták. Később (különösen, hogy a hajózási technika fejlődése következtében a nehézkes gályák haszontalanná váltak) a hajó már ki sem futott a tengerre, folyamatosan a kikötőben állomásoztatták. A kimustrált, hajózásra alkalmatlan bárkákat lehorgonyozták a kikötőben, s azokat „úszó börtönként", „fegyházként" alkalmazták.[117] Utóbb a hajók felépítésére emlékeztető börtönöket építettek kint a parton. A fejlődés iránya nyilvánvaló: a kényszermunkáltatás. A munka még nem lett eszköze a börtönnek, hanem maga a cél volt; az elszállásolásra, fogva tartásra szolgáló hajó, majd hajóra emlékeztető kikötői épület a munkáltatás biztosítását szolgálta. De

[115] SCHLOSSER 1988, 19. o.
[116] Uo. 1988, 36. o.
[117] Uo. 1988, 37. o.

már egyfajta átmenetet képezett a modern értelemben vett büntetés-végrehajtáshoz.

Ugyanezt látszik alátámasztani a gályarabsággal felhagyó modern büntetés-végrehajtás egy másik hajtása, a büntető kolónia, melyet Napóleon intézményesített a bagno rendszer helyében.[118]

INTÉZETI MUNKÁLTATÁS. Mint fentebb esett róla szó, a középkorban is használatos lett az „ergastulum", mely már kifejezetten egyfajta intézeti munkáltatást testesített meg. A kifejezés, mely a munkabüntetés megjelölésére szolgált, a görög „dolgozni" kifejezésből eredt. Az ergastulum Hellászban egy sajátos munkahelyet, műhelyt jelentett, amelyben rabszolgák kézimunkával ipari termékeket állítottak elő.[119] Mommsen tanúsága szerint a nagyobb római háztartásokban rabszolgákkal szemben büntetésként foganatosított fogság rendszeresen előfordult. Ez persze csak „magánbüntetésnek" tekintendő, nem volt „nyilvános", azaz „állami" büntetés.[120] A rómaiak ergastulumnak hívták azt az épületet, melyben megvasalva tartották az engedetlen, fenyítendő rabszolgákat, akiket ott dolgoztattak. Ergastulumokat előszeretettel létesítettek nagyobb mezőgazdasági latifundiumokon is, ahol azonban nincs arra adat, hogy épületen belül dolgoztatták volna a rabszolgákat, hiszen ott mezőgazdasági munkákra is foghatók voltak.[121]

Tudjuk azt is, hogy Bizáncban, ahol az antik hagyományok továbbéltek, a munkabüntetés nem szűnt meg, sőt továbbfejlesztették annak típusait. A legsúlyosabbnak tartott gályarabság mellett állami (büntető-) manufaktúrákban dolgoztak az elítéltek.

Az az eszme, hogy az elítélteket a büntetés-végrehajtás keretében, intézeti munkáltatás formájában, a köz érdekében munkára (kényszermunkára) kell fogni, Európában a fenyítőházak koráig lényegében idegen volt. A vidék paraszti rendje, de mindenekelőtt a városok céhei és konkurenciát kizáró szabályai ellenálltak

[118] KÜHN 1930, 587. o.
[119] FUMASOLI 1981, 10. o.
[120] MOMMSEN 1899, 962. o.
[121] BLÜMNER 1911, 292. o.

ennek az eszmének. Ezért az intézeti munka a középkor hosszú századain át jelentéktelenségre volt ítélve. A céheknek és a kisebb árutermelőknek erős versenytárs lett volna a kényszermunka.[122]

Mint láttuk, mégis volt egy intézménye a középkornak, melyben a munkabüntetés „túlélte” az ókort, melyben igénybe vették a munkát, s folyamatosan mint büntetési és fegyelmezési eszközt alkalmazták: a kolostorfogság részeként foganatosított ergastulum-büntetést. *„Parancsoljuk, hogy ezek a szemérmetlen és visszataszító személyek a kolostori és egyházi közösségekből taszíttassanak ki. Zárassanak a kolostor dologházába (ergastulum), s ott bűntettüket szüntelenül sirassák, hogy ezáltal a bűnük a bűnhődés tisztítótüzében elhamvadjon”* – rendelte Siricius pápa (384–389) a kedvüket együtt múlató apácákról és szerzetesekről.[123]

817-ben az aacheni zsinat nyilatkozata a püspököknek és apátoknak meghagyta, hogy a bűncselekményeket elkövető barátokat zárják ergastulumba. A verneuili konzílium 844-ben egyfelől eltiltotta a testi fenyítést a szerzetesek körében, másfelől bevezette helyébe a dologházat: a vétkest *„zárják ergastulumba és büntetéséül szabják, hogy kemény munka mellett lelkük ismét egészséges legyen”*. A későbbi fejlemények fényében fel kell figyelnünk arra a tényre, hogy ehelyütt a zsinat összekapcsolta a munkát a megjavulás gondolatával. Bárha a kemény munka ebben az esetben a hivatásukat gyakorló barátok számára kemény testi büntetést jelentett, nem lehet nem észrevenni a lelket és testet fegyelmező munka jobbító funkcióinak korai alkalmazását.[124]

Az ergastulumról sok forrás emlékezett meg. Az ergastulum jellegének megfeleltetésére a német nyelvű fordítások mindegyikében a dologház szót alkalmazzák. A kolostori carcerbüntetések között a legsúlyosabbnak számított. A szabadságkorlátozást ugyanis *„büntető munkával”* kötötték össze. Elhelyezését tekintve az ergastulum külön épület volt, általában a kolostorudvarban, a nyugati gót egyházjog szerint azonban a kolostoron kívül. A 817. évi aacheni konzílium

[122] KAUFMANN 1984, 1248. o.
[123] KRAUß 1895, 196. o.
[124] Uo. 199. o.

„elkülönített ház”-ként nevezte meg. Mabillon leírása szerint az ergastulum egyértelműen dologház volt.

Amennyiben összegezni kívánjuk a középkorból a fenyítőházi alapítások idejére fennmarad tradíciókat, akkor elsősorban az *opus publicum*ra kell utalnunk, mint a városi igazságszolgáltatás és büntetőmunkáltatás egyik ágára, melynek története összefonódott a tömlöccel. Pontosabban az opus publicum része volt a börtön (hiszen a munkabüntetésre ítélt foglyokat tömlöcben tartották), de a börtönnek nem volt feltétlen része a munkáltatás (mert a legtöbb tömlöcben tartott rab nem végezhetett semmiféle munkát). Az a feltevés, mely a városi hatóságokat vezette, hogy tudniillik a börtönköltségek enyhítése a rabok dolgoztatása által megoldható, hosszan ható utilitarista gondolatokat alapozott meg.

A 15–16. századra a *gályarabság*, mint a tengeri hatalmak által kedvelt ingyenmunkaerő-felhasználási módszer, a hajózási technika fejlődése következtében lassan *beépült a szabadságvesztés-büntetésbe*, a fölöslegessé vált evezést kikötői munkák váltották fel, a gályákból kikötött tároló hajók vagy hajók mintájára épített börtönépületek lettek. Egyes szerzők szerint az angol fokozatos rendszer első fokozatának (a kikötőkben kikötött hajón összegyűjtött, majdan transzportálandó bűnözők átmeneti otthonának) ötletéhez is hozzájárult e forma.

A munkabüntetések jellegzetesen megerősödött alakja lett a *kényszermunka* (bányamunka, erődmunkálatok, sáncmunka, hajóvontatás, csatornaépítés), mely számos államban igazi riválisává vált a börtönnek.

A kolostorfogságba igazított *ergastulum* (dologház) a belső megtisztulás és megjavulás eszméjét beépítette a büntetés-végrehajtás gondolatkörébe. Azzal, hogy a világiakkal egybekapcsolódó egyházi (kolostori) büntetés-végrehajtás magába „szívta” ezt a gondolatot, megvetette a majdani megjavításba vetett hit büntetés-végrehajtási eszméjét.

Az újkor megváltozott szociális és gazdasági viszonyai némiképp tágabb teret adtak a munka (kényszermunka) gyakorlatának és teóriájának. A munkabüntetés elterjedését illetően két vonatkozásban regisztrálható előrelépés. Az egyik annak az ideának az elfogadtatása, hogy *a munka nevel*, s mint nevelő erő a fogoly *reszocializáció*jának irányába hat. Ebből a gondolatból bontakozott ki

a korai fenyítőházi végrehajtás. Persze az eredeti idea a későbbi modellekhez képest kevésbé jelent meg intézeti formákban. A másik gondolat az az eszme, hogy a kemény munka önmagában rossz és kellemetlen, tehát *büntetés*ként használható. Mindehhez csatlakozott az a racionális feltevés, hogy egy bűnözőt – a tömlöc szenvedései helyett – jobb a közösségnek hasznos munkával foglalkoztatni mint henyélni hagyni. Továbbá még az a humánus megfontolás is szerepet játszott a terjedésben, hogy a kemény munka még mindig elviselhetőbb, mint egy régi típusú testi büntetés, vagy a halálbüntetés pótszereiként alkalmazott erődítési munkák, a hajóvontatás.

II.
Az alapok: elméleti és társadalmi változások

1. A szegénység és a szegénygondozás
2. Reformáció és munkaethosz
3. Kapitalizálódás, társadalmi átrétegződés

II.
Az alapok: elméleti és társadalmi változások

A fenyítőházi mozgalom históriai hátterében három nagy társadalmi áramlat világtörténelmi jelentőségű fellépését és hatását konstatálhatjuk. Ezek a reneszánsz, a reformáció és a kapitalizmus. Összefüggéseik kétségtelenek, befolyásuk a munkánk középpontjába állított fenyítőházi kísérletre változó. A reneszánsz, az ember újjászületését hirdető szellemi irányzat gyökerei Itáliába nyúlnak vissza. Az európai reneszánszt illetően „… *sohasem szabad elfelejtünk, hogy pusztán szóhasználattal van dolgunk. Valójában az Olaszországon kívüli országokban nem volt szó egyébről, mint hogy átvették külsőségesen az olasz érett reneszánsz stíluselveit, melyeket „klasszikusnak" vagy „latinnak" nevezhetnénk; de e vékony lakk és zománc alatt a nemzeti jelleg mindenütt töretlen erőben élt tovább… alapjában véve csak itáliai reneszánsz létezett, és mind a többi európai ország reneszánsza csupán igen átvitt, nem egészen valódi értelmében viselheti ezt a nevet. Ugyanilyen jogon elmondhatjuk azt is, hogy a reformáció, gyökere és lényege szerint, német jelenség volt, s az összes többi reformáció – az angol, a francia, skandináv, a magyar, a lengyel – csak másodlásai vagy karikatúrái".*[125] Akár elfogadjuk Egon Friedell megállapítását, akár nem, kétségtelen tényként rögzíthetjük, hogy az európai észak-nyugaton, Németalföldön sarjadó fenyítőházi eszme sokkal inkább került a reformáció befolyása alá, mint a reneszánsznak. Persze nem tagadható, hogy a reneszánsz életigenlő, az ember méltóságát legalábbis elméletben tisztelő elmélete hozzájárulhatott a javító célú büntetés-végrehajtás kiformálódásának alapjaihoz. Éppen az egyéni szabadság kérdésének

[125] FRIEDELL 1990, 13–14., 113. o.

mély elemzése, a középkor zárt struktúráiból és leegyszerűsítő értelmezéseiből kiszabaduló köznapi gondolat általánossága az, mely ebben segített. Nem kevéssé ennek lett következménye – figyelmeztet Delumeau – hogy *„a bűntudat – a szó legtágabb értelmében – a reneszánsz kori európai mentalitás egyik leglényegesebb jegye volt. Az ember magányosabbnak látta önmagát, mint korábban, s egyúttal fegyvertelenebbnek is érezte magát a Sátán cselvetéseivel szemben. Az európai civilizáció általunk vizsgált termékeny válságkorszakában az egyén előtérbe kerülése és az egyéni bűntudat érzése egymástól elválaszthatatlan jelenségnek mutatkozik.”*[126] A bűntudat és a bűnbánat közelsége a büntetés rendszerére is kisugárzó eredménnyel járhatott. A kontextus azonban a praxis terrénumában maradt. Mint közismert, a reneszánsz nem adott a világnak filozófusokat, nem születtek meg a kor nagy hatású elméleti művei sem, így adós maradt a büntetésekre, a bűn és büntetés kapcsolatára vonatkozó teóriákkal is. Ehelyett gyakorlati megfigyelőként, zseniális ábrázolóként, cinikus megítélőként, az éleslátás mestereként publikálta a Fejedelmet Niccolo Machiavelli leírásra, elemzés, kutatásra sarkalló megállapításaival.[127] Tökéletes és hideg, távolságtartó analízise a racionalizmus szimbóluma lett. Azé a racionalizmusé, mely a középkor értékrendszerét áttörve új utakat nyitott az emberi gondolkodásban, s többek között puszta praktikus megfontolásból eljutott akár a fogvatartottak munkájának hasznosságáig, s így a csonkító, életpusztító büntetések értelmének mérlegeléséig is. Erre szorította a hatóságokat és a politikusokat a reneszánsz korára jellemző marginalizáció, a hatalmas vagyonokat fölhalmozó társadalmi elit ellenpontjaként váratlan nyomorba zuhanó széles tömegek kezelésének igénye vagy a (részben e feszültségeket is levezetni célzó) tömeges vándorlások, mozgásba jött társadalmi csoportok kordában tartása is. E folyamatot a tőkeképződés, kereskedelem-fejlesztés, iparosítás gazdasági tényezői kísérték, mely, mint alább látni fogjuk, kényszerként és lehetőségként egyaránt kapcsolatba került a fenyítőházak tevékenységével.

[126] DELUMEAU 1997, 299. o.
[127] FRIEDELL 1990, 66–67. o.

1. A szegénység és a szegénygondozás

A fenyítőházak kialakulása köztudomásúlag a szegénység okozta társadalmi problémákra keresett válaszok egyikeként regisztrált folyamat az európai joghistóriában. Közvetlen kiváltó oka (jóllehet léteztek is ebbe az irányba mutató különféle igények a büntetőjog, a büntetés-végrehajtás, illetve a gazdaság zónájában) a szegénység, a szegénységgel kapcsolatos bűnözés, illetve a 16. században a szegénység vallásos megközelítésének megváltozása, mely a bűnözői térképet is alapjaiban alakította át.

A SZEGÉNYSÉG A KÖZÉPKORBAN. A szegénygondozás 15. századi elvilágiasodása sürgetően követelte a szegénység teoretikus értelmezését, a jogalkotók számára is használható szegénységfogalom kialakítását. Ilyen fogalmat azonban még a 17. században sem munkáltak ki a gondolkodók, jóllehet történtek kísérletek a szegénység definiálására és kategorizálására.[128] Így azután a szegénység megítélése főként a gyakorlatban alakult, s elsősorban a városi közigazgatásban „csapódott le". A meghatározás kimunkálása nem véletlenül húzódott el. Bármilyen egyszerűnek tűnik is a kérdés megválaszolása, korántsem könnyű vállalkozás. A „szegény" kategóriája a középkorban a mainál jóval összetettebb jelenség, s nem is feltétlenül csak szociális-gazdasági összetevőkből képződő fogalomkör. Egy olyan társadalomban, ahol az osztályok és rétegek határai egybemosódtak, ahol az egyértelműség ritka jelenség volt, ahol a partikuláris jogok meghatározta státusoktól függött a tekintély, meglehetősen nehéz feladat a sokszor a politikai ellenőrzés alól kicsúszó, tehát még megfoghatatlanabb társadalmi csoport körvonalazása. A szegény hol reputációval bírt, hol lenézett pariáva züllött. Egyszer megbecsült célpontja volt a vallásos pártfogásnak, másszor a vallás nevében büntetendő vagy fenyítendő gazemberként üldözték. A szegénység egyszerre jelenthetett elesettséget és

[128] SCHERNER 1988, 138. o.

emelkedettséget, társadalmi bukást és lelki dicsőséget. A társadalmi megítélés koronként (akár évenként, évtizedenként) is és területenként (olykor szomszéd városonként) is különbözött. Az angol közgondolkodás például a kontinentálistól egészen eltérő terminológiával dolgozott. „Szegényeken" ugyanis azokat értette, akik kénytelenek voltak dolgozni azért, hogy fenntartsák magukat s családjukat, akiknek nem volt elég jövedelmük ahhoz, hogy munka nélkül éljenek. Szegény volt tehát, aki nem volt elég vagyonos. Ennek következtében a szegénységfogalom jóval tágabb volt az egyszerű rászorulónál. A pauperek kategóriáján túl magában foglalta azokat a jó erőben lévő munkaképeseket is, akiknek nem volt munkájuk (mai szóval munkanélküliek voltak). Ezzel az angol szegényügy és a szegénygondozás átlépte a szoros értelemben vett szegények kategóriáját.[129] Anélkül, hogy témánktól távolabb álló tudományok szerepét átvéve, meghatározásokat faragnánk, kiindulópontul elfogadjuk a szegénységnek azt a megközelítését, mely a szegénységet olyan történeti jelenségnek tekinti, ahol az egyes emberek vagy csoportok átlagos életviteléhez szükséges javak hiányoznak. Okai és minősítési alapjai különböznek korszakok, földrajzi helyzet, népek, kultúrák, szociális rétegek és csoportok szerint, s a már rögzített helyen és időpontban is lehetnek rendszerből fakadó (politika, gazdasági, társadalmi jellegű), etnikai, morális, vallási, patologikus eredetű eltérései.[130] Igen jól példázza ezt a középkor szegénysége, ahol ebbe a kategóriába kerültek az idegenek, a zarándokok, az eltérő hitűek, az eretnekek, az árva gyermekek, a lelki betegek, a tisztességtelen foglalkozást űzők, s egyáltalán mindazok, akik elismert szociális formákban önmaguk és családjuk ellátásáról nem tudtak vagy nem akartak gondoskodni.[131]

A szegénység rétegét részben lefedte, de vele nem azonos tartomány volt a koldusok birodalma. Koldusnak voltak tekinthetők, akik vagy kedvezőtlen életkörülményeiből következendően, vagy betegség, öregség, rokkantság miatt önálló munkát végezni nem tudtak vagy vallásos meggyőződésük miatt nem akartak, s így arra szorultak, hogy maguk és családjuk létfenntartásáról koldulás útján, tehát a mások által megtermelt és nekik juttatott javak segítségével

[129] POLÁNYI 1997, 111. o.
[130] LINDGREN–SCHLAGETER 1980, 984. o.
[131] Uo. 1980, 985. o.

gondoskodjanak.[132] A koldusok rendjének széles „hivatásos” sávja is volt a középkorban. Egyfelől az egyház a 12. századi vallási mozgalmakra adott válaszként befogadta az apostoli szegénységhez visszatérő eretnekek szegénységmodelljét és támogatta a kolduló életformát, a valdensekére emlékeztető önkéntes szegénységet vállaló ferences mozgalmat. Az albigensek ellen fellépő domonkosok úgyszintén a mezítlábas, egyszerű, szegényes ruházatú, kolduló életforma-technikát alkalmazták.[133] A koldusok társadalmának nagy részét tették ki az életvitelszerű naplopók, akik nem eredendő szegénység okán, nem kényszerűségből koldultak, akik létformájuknak tekintették a kéregetést.

A SZEGÉNYSÉG ÖSSZETÉTELE. A középkor szegénysége összetett jelenség. Volt, akit környezete tett szegénnyé, mások szegénynek születtek, végül akadtak, akik önként vállalták a szegénységet. *A szegénységet,* mint minden társadalomban, a társadalom azon csoportjai alkotják, melyek a közösségek munkaszervezetében nem jutottak helyhez, s így a nem organizált alsó szociális szférába szorultak. A feudális konstrukció kialakulásánál az ilyen típusú szegénység viszonylag jelentéktelen volt. A hűbéri nagybirtok naturális rendszere megélhetést biztosított a lakosság számára. Városok alig akadtak, az antik városok széthullottak, legfeljebb magjuk maradt meg egy-egy püspöki vagy fejedelmi rezidencia körül. A termelés új szisztémája a relatíve gyér népsűrűség, a hatalmat munkáskézben és fegyveres számban kalkuláló politikai rendszerben mindenkinek megvolt a helye. A településszerkezet a falusi típusú közösségekre támaszkodott, a paraszti életforma pedig biztonságot nyújtott a család tagjainak. Az együtt élő (termelő) nagycsalád, a szomszédság támaszt jelentett betegség, rokkantság esetén, segítséget katasztrófáknál, természeti csapások alkalmával. A feudális falu „szolid” szegénysége lényegét tekintve különbözik a későbbi városias szegénységtől.

Ezen az idilli állapoton a korai feudalizmus népességrobbanása ütött sebet. A Közép- és Kelet-Európa felé irányuló hospesmozgalom már a megélhetési problémákat jelezte az agrárszférában. Mind többen veszítették el jobbágytelküket

[132] MOLLAT 1984, 2. o. és VONTOBEL 1946, 74. o.
[133] KLANICZAY 1990, 189. o.

vagy nyomorogtak töredéktelkeken. A pénzgazdálkodás kiszélesedéséig ez az állapot együtt járt a földesúri követelések növekedésével. A városok kialakulása, a kommunák harca, majd győzelme az önállóság és privilégiumok érdekében megnyitottak egy új lehetőséget a „fölösleges” *falusi lakosság elvándorlásához*. „A városi levegő szabaddá tesz” – hangzott a korabeli szólás. A jobbágyok a földesúri elnyomás és a gazdasági nehézségek elől a boldogulás reményében tömegesen érkeztek a városokba. Nemcsak a paraszt kézművesek, akiknek volt némi esélye beilleszkedni a városi iparostársadalomba, hanem a csak mezőgazdasági munkához értők is, akik így természetesen módon a városi lakosság legalsóbb, alkalmi munkából élő, kiszolgáló vagy munkanélküli csoportjait duzzasztották. Amíg a vidéki társadalom népességfölöslegét a hospesmozgalom és a keresztes hadjáratok külhonba exportálták, addig azt a városba vezető út csupán átcsoportosította. Ez a folyamat amúgy sem ért véget, a városi lakosság állandó utántöltődése vidékről napjainkig tartó folyamat.

Természetesen a *városi nincstelenek* nem kizárólagosan a falusi népességből verbuválódtak, megvolt a kommunáknak is a maga szegény rétege. A városi termelő szervezet struktúrája, az utánpótlást igen részletesen szabályozó céhek, a pontosan rögzített (s csak túltermelés vagy verseny elkerülése érdekében erősen korlátozott) keretek a céhekbe kerülés esélyeit leszűkítették. A már „bent” lévők, a céhlegények és inasok sem lehettek biztosak jövőjükben, nemhogy a kívül rekedtek, a napszámosok, szolgák, cselédek, akiknek munkalehetőségei az alkalomtól függtek.

Később ezek számát szaporították a különféle gazdasági okokból *tönkrement iparosok, kereskedők* is. A rossz termésű évek, árdrágulás, pénzhiány miatt periodikus „szegényhullámok” söpörtek végig városokon és vidéken egyaránt. A város azonban kiszolgáltatottabbá tette a benne élőket. Szemben a vidék viszonylagos állandóságával és elszigeteltségével, a városban hirtelen változások rázták meg a zárt társadalmat. A legsötétebb nyomor és a kirívó gazdagság ellentétpárja között hányódó városlakók a túlfoglalkoztatottság, a munkanélküliség, a vállalkozás bármikor kiszámíthatatlanul bekövetkező csődje, a pénzviszonyok robbanásai miatt folyamatos fenyegetettségben éltek. Az iparos-kereskedő társadalom jellegzetességei könnyedén taszíthattak mély szegénységbe

valakit vagy emelhették a csodás karrier gazdag magasságaiba. Persze az elszegényedés jellemzőbb volt a gazdagodásnál. A szegénység tömegét táplálták tehát a városi nyomorba zuhantak, *a természeti katasztrófák*, árvizek, földrengések, tűzvészek áldozatai, az egyik pillanatról a másikra vagyonukat vesztettek, a termelőeszköz és fedél nélkül maradtak. Ide sorolható a járványok során *családfőt, tehát eltartót veszített családok* esetei. A feudalizmusban amúgy is problematikus volt a nők helyzete. A beginaházak története bizonyította, hogy a középkorban *„nőkből bizonyos értelemben „fölösleg képződött”*.[134] A középkor gazdasági struktúrájában nem volt igazán helye a nőknek, a munka java részét férfiak végezték, a nő a családban ténykedett. Ha ez a család valami okból hiányzott vagy a nő nem valamely vagyonos körből származott, nyomban talajt veszített. Özvegyek, árvák, család nélküli leányok próbálták fenntartani magukat egy számukra idegen szociális szisztémában – az út igen sokszor a társadalom legalsó rétegeibe vezetett. Igen hasonló volt ehhez a „törvénytelen gyermek” státusza, akit a jog eleve a legszegényebb társadalmi rétegek kényszerpályájára terelt.

Gyógyító eszközök híján a komolyabb *betegség* a középkorban végzetes volt a megbetegedettre, sőt, egész családjára nézve. A társadalom perifériáján tengették életüket a született nyomorékok, a szélütöttek, a bénák, vakok, süketnémák, a ragályok áldozatai, a pestisfertőzöttek, a bélpoklosok, a félkegyelműek vagy rosszabb esetben a dühöngő tébolyodottak (akiket megkötözve, megláncolva tömlöcbe vetetettek, vagy kifejezetten ilyen célokra állított s a tömlöcviszonyokkal versengő feltételeket biztosító létesítményekben zártak el). A felsoroltak nagy része a koldusok között vegetált. A városok nem tudván mit kezdeni az elmebetegekkel, a leggyakoribb megoldásként kiűzik őket, elszállítják távoli vidékekre (vö. „bolondok hajója”), ahol azután ismeretlenként s elmeháborodottként a helyi hatóságok sem tudnak velük mást kezdeni, mint az országutakra hajtani.

Természeti csapással értek fel a *középkor háborúi*. A „hazátlan” hadi népek pusztítása, a zsákmányokból élő martalócok rablótámadásai, a megtorló akciók, a háborúval együtt járó „természetes” rombolás a termelési eszközökben

[134] LAUM 1923, 943. o.

is pótolhatatlan hiányokat idézett elő. S a seregek nem csupán vagyoni károkat okoztak, nyomukban holtak, megcsonkítottak, tönkretettek maradtak. Miként maga a hadi élet is „kitermelte” a maga hordalékát. Semmi különleges nem volt ez időkben a kezét-karját-lábát veszített hadfiakban. A szélnek eresztett katonák semmi máshoz nem értettek, mint a hadi „tudományhoz”, így esélyük sem volt a megélhetést biztosító gazdasági tevékenységbe bekapcsolódni. Így került egy sorba tettes és áldozata: kevés különbség mutatkozott a támadók útjába sodródott, védtelen és ártalmatlan megcsonkított paraszt rokkantsága és a „dicsőséges” harcban elveszített kar okozta munkaképtelensége, vagy az egyszerűen falujából elűzött és a zsoldja fogytán megélni alig tudó obsitos tehetetlensége között.[135]

A fentebb említettek nem saját jószántukból váltak szegénnyé. A középkor sajátos vonása azonban, hogy igen nagy becsülete volt a szegénységnek. Ez pedig kétségtelenül az egyház ideológiai befolyásának következménye. Az apostoli szegénység eszméjének az őskeresztényi modellhez képest megváltoztatott ideája három tényezőből fakadt. Természetesen elsősorban magából a Szentírásból, mely a szegénységet, mint ideális állapotot hirdette meg, s erre alapult a keresztény karitász gondolata. A szegényekről való gondolkodás kötelessége, melyet utóbb a bűnbocsánattal hozott a hivatalos egyházi politika mind intenzívebb kapcsolatba. Az Istennek tetsző jámbor életnek majdnem legfontosabb elemévé lépett elő a kegyes célú adományozás, az alamizsnától az alapítványtevésen keresztül az intézetalapításokig. Ez a mindinkább vagyoni irányba csúszó jótékonykodás nem ok nélkül alakult így. A koraközépkorban uralkodói és egyházi intézkedések sora mentesítette az egyház jótékony célokra invesztált bevételeit az adózás alól (Justinianus, Nagy Károly, toursi Gergely, az 511-es orelans-i zsinat). Ezzel összefüggésben a cura pauperum, a szegénygondozás az egyház hatókörébe került, a szegénygondozás alapja pedig a bona ecclesiastica lett. Az egyházi vagyon kategorizálásában annak legalább egynegyede (!) szolgálta e karitatív célt. IV. Ince pápa rendelkezése szerint ezzel az egyház „*valamennyi ember nevében rendelkezik*”.[136] A hivatalos ideológia tehát pártolta, az egyházi politika támogatta a szegénységet. Ez vezetett el *az önkéntes szegénység* megjelenéséhez.

[135] KÜTHER 1976, 14. o.
[136] SCHERNER 1988, 139–140. o.

A 12. század Európa-szerte egy új spiritualizmust hozott magával, melynek középpontjában a peregrináció eszméje állott. Ennek szellemében tömegesen szakították meg az emberek családi kapcsolataikat (mely igen jelentős döntésnek számított abban a korban, amikor az egzisztenciális biztonságot a familiás, nemzetségi kötelékek jelentették); házukat, vagyonukat, hazájukat hagyták hátra, hogy életüket a *zarándoklat*nak szenteljék. A családjukat ezután Krisztus pótolta, hazájuk az egész Föld, házuk teteje az ég volt. A tömegek Róma, Jeruzsálem, Santiago de Compostella, Aachen felé áramlottak.[137] Volt, aki egyedül, mások családostól. A zarándoklat tisztaságának feltétele volt a szegénység: a vándorlók alamizsnából, útjukba eső házak, kolostorok, városok vendégszeretetét élvezve éltek egyik napról a másikra.[138] A tömegessé váló zarándoklatok a kolostoralapítások újabb nagy hullámát idézték elő.

A magányos vándorlásokkal együtt járó veszélyek, a zarándoklattal való visszaélések a peregrináció egy sajátos formáját is kialakították: a térben korlátozott megvalósítást. A középkor *kolostor*a, mint épület, mint intézmény, mint életforma a peregrináció egyszerűsített megvalósítását biztosította. Előkelő urak monostorokat alapítottak, hölgyek vonultak vissza az élettől és gazdagságtól zárdák falai mögé, egyszerű, szegény, magányos életet választva. Mesterséges szegénység, mesterséges magány, de mindez a kolostorok gazdasági és fizikai védelmében. A kolostorok megszaporodása növelte a szerzetesség jelentőségét és számát egyaránt.

Ezzel a folyamattal egy időben, s összhangban keresztes hadjáratokkal is, újabb rendek alapításáról olvashatunk a korabeli híradásokban. A templáriusok, a johanniták s a német lovagrend mellett felbukkantak a gyógyító, tanító és kolduló rendek is. (1098-ban molesmei Robert megalapította a ciszterek rendjét, 1120-ban xanteni Norbert a premontreiek szerzetét, 1209-ben assisi Ferenc a ferences rendet.)[139] A ferencesek és a többi kolduló szerzetesrend tagjai is csatlakoztak a kéregető tömegekhez és az alamizsnáért, ellátásért sorba állók számát növelték. Alapításuk nem volt független a 12–13. század gazdasági és szociális

[137] WOLF 1986, 181–182. o.
[138] BOOCKMANN 1986, 254. o.
[139] BORST 1973, 731–732. o.

változásaitól. A pénzgazdálkodás megélénkülése, a céhes termelés kiszélesedése, a városalapítások, majd az egyre intenzívebbé váló urbanizáció, a népesség ugrásszerű megnövekedése mind társadalmi mozgásokat, s ezzel egy időben határozott elszegényedési folyamatokat idézett elő. A gazdasági-társadalmi bizonytalanságban bukkantak fel az új *rendek*, melyek szegénységet hirdettek, koldulásból való létfenntartást, lelki gondozást, térítést ígértek. Érdekességük, hogy ők is a városok felé törekedtek. Ott lelték meg megélhetésük forrását, s ott találtak hívőkre is, akiknek prédikálhattak. Sajátos célkitűzéseik építkezési formákban is kifejezésre jutottak, például templomaik az egyházi építészet külön kategóriáját képezték egyszerűségükkel, olcsóságukkal, racionális megoldásaikkal.[140] A kolduló rendek életre hívását nem kevéssé az egyház ellen fellépő eretnekmozgalmak váltották ki, melyek ugyancsak a szegénység eszközével éltek. *„Mi, Krisztus szegényei hajléktalanok vagyunk, városról városra menekülünk, mint bárány a farkasok között, s apostolokkal, a mártírokkal együtt szenvedünk az üldöztetéstől; mert mi szent életet élünk, böjtölünk, megtartóztatjuk magunkat, éjt nappallá téve imádkozunk, dolgozunk, és saját kezünk munkájával keressük meg, ami kevésre szükségünk van. Magunkra vállaltuk mindezt, mert nem vagyunk e világ rabjai: ti viszont, szeretői e világnak, békességet kötöttetek e világgal, minthogy e világé vagytok… Házatokhoz házat, földetekhez földet szereztek, a világ dolgait keresitek magatoknak.”* – hirdették a katar *eretnekek* 1143-ban, Kölnben.[141] De nemcsak egyházi rendek alakultak. Ismeretes Valdus, lyoni polgár esete, aki az egyik leggazdagabb polgárcsaládhoz tartozott. Teljes vagyonát alapítványba tette, a városban *testvérség*et szervezett, amelynek alapelve lett az önkéntes szegénység. Bármennyire becsülendő volt is Peter Valdus tette, az bizonyos, hogy túl sok követőre nem talált a gazdag polgárok között.[142] Annyiban példaértékű, hogy a szegénységre alapozott világi testvérségek száma sem volt csekély. Az önkéntes szegénység által vállalt morális elvek külsődleges jegyei, az egyszerű, aszkétikus öltözet, netán meztelenség, a

[140] BINDING 1980, 2093. o.
[141] KLANICZAY 1990, 139. o.
[142] BORST 1973, 105. o.

mezítláb járás kitűnő kommunikációs eszköz volt, hatásossága és közérthetősége miatt.[143]

Az önkéntes szegényeknek persze volt egy természetes, mindenütt megtalálható csoportja: a munkakerülő, lusta, *csavargó* nép, a vagabund elemek foglalata, a „hivatásszerűen" koldulók csoportja. Ezen nem jelentéktelen csoport feladta az esélyt a társadalomba történő visszatérésre és a beteggondozásra. Az egyházi alamizsnaosztás gyakorlatát, a kolostorok vendégszeretetét, az ispotályok gondoskodását és nem utolsósorban a városi segélyezési rendszereket kihasználva a társadalmon kívül léteztek, s viszonylag elfogadhatóan éltek (amíg lehetett).

A középkori iparosképzés része volt a legényéveket kiállt jelölt „vándorlása", amikor is a tapasztalatokat gyűjtve távoli városokba látogatott, hogy tanuljon, s végül elkészítse a remekmunkáját**.** *A vándorló céhlegények* bár rendelkeztek némi megtakarított pénzzel, az utazásra abból nem tellett, ők is az országutak segélyre számító járókelőinek számát szaporították. Előbb-utóbb ők is támogatásra szorultak, jóllehet helyzetük csupán átmenetileg igényelte a segítséget. A gazdaságilag leszorítottak és az önkéntes szegények mellett a társadalom perifériájának egyik legnépesebb rétegét képezték a politikai okokból az országutakra vetett, mélybe kényszerített emberek.

A kor tartományi és egyházpolitikai, de városi gyakorlatához is hozzá tartoztak a *politikai, ideológiai okból* kellemetlen, nem szívesen látott elemek egyszerű eltávolítása a közösségekből. A középkor partikularizmusa, az egymásra halmozott autonómiák rendszere (illetve rendszertelensége) tette lehetővé a nem szívesen látottaktól való megszabadulás egyszerű formáját. A kitaszított, megfosztva családi-születési környezetétől, addigi munkájától, tulajdonától, házától, földjétől, termelő eszközeitől, a társadalom mélyrétegeibe zuhant. Igen hasonló volt ehhez a jogi praxisban *a büntetőbíróság által elmarasztaltak* ügye. A városok legfontosabb büntetései közé tartozott a kitiltás, kiutasítás, amit a várfallal körülkerített autonómiák falaik, szervezett őrségük, utasellenőrzésük folytán konzekvensen végre is tudtak hajtani. A tartományok, uradalmak kevésbé hatékonyan, de hasonló módszereket alkalmaztak. A vagyonvesztés,

[143] KLANICZAY 1990, 166. o.

megszégyenítés, nyilvános korbácsolás, tömlöcöztetés után szélnek eresztett elítélteknek kevés esélye maradt valahol a normális élet keretei közé visszatérni. Különösen, ha a középkori büntető joggyakorlatban oly kedvelt csonkító vagy megbélyegző büntetésre ítélték őket. A hiányzó kar még lehetett akár katonai vállalkozás eredménye, de a kézfej vagy különösen a zsebmetszésre vagy esküre használni szokott ujjak hiánya szinte teljes bizonyossággal jelezték a lakosoknak: gyaníthatóan valamikori bűnelkövetővel van dolguk. S az ajtók bezáródtak, az alamizsna elapadt. Ugyanígy jártak, akiknek nyelvét metszették ki, ajka csonka volt, orra vagy füle hiányzott, arcán vagy homlokán tüzes vas bélyegét hordozta. A középkor jogi praxisa katalógusát állította össze a különféle bűncselekmények és az ezeknek megfelelő csonkításos üzeneteknek. A megcsonkítottak csak a csavargók és koldusok népes táborához csatlakozhattak. Följegyezték, hogy a német parasztháborút követően Kázmér, Brandenburg-Kulmbach őrgrófja hatvan ritzingeni polgárt megvakíttatott, s azután a városból a „nyomorúságba" üldözte őket.[144] Vajon mi történhetett ezzel a hatvan emberrel ezután vakon és nincstelenül az országutakon? És mi lehetett az *elítéltek családja*ival? Maradni aligha maradhattak a városban vagyontalanul és becstelen bűnözők hozzátartozóiként. De ugyanígy továbbgondolható: mi lehetett a halálraítéltek, a hosszabb börtönbüntetésre szentenciázottak famíliájának sorsa? S ez idő tájt nem mérték szűk marokkal az ilyen ítéleteket.

A szakirodalom a szegény koldusok között tartja számon még a hullámzó lakosság további, jellegében a korábbiaktól elütő, üldözöttségében mégis az alsó rétegekkel összecsúszó csoportjait: a *zsidók*at és a cigányokat. A zsidók gyökértelensége, a befogadó települések átmeneti engedélye, a meg-megújuló exodus az utakra terelte Mózes népét. A *cigány kompániák* állandó mozgásban lévő csoportjai sajátos foglalkozásokat sajátítottak el, melyek az alkalmi megtűrtséget eredményeztek nekik. A cigányság 15. században Európaszerte felbukkanó csoportjai másfajta problémát is jelentettek. Ők ugyan igénybe vették a városok vendégszeretetét és támogatását, megtelepedésről-megtelepítéséről azonban hallani sem akartak. Kizárólag a vidéket járó utazó népekhez csatlakoztak, nem kísérelték meg a betagozódást a városi társadalomba.

[144] ZEEDEN 1968, 109. o.

Közismert, hogy léteztek a feudális társadalomban bizonyos „megvetett”, becstelen foglalkozások, melyekre azonban a közösségeknek szükségük volt. Ezeket ugyancsak a szegénység kategóriájába sorolták. Ilyenek voltak mindenekelőtt a hóhér és segédei, a zálogházas, a hitelező (uzsorás), a prostituált. E *„becstelen” foglalkozások* mellé sorakozott a korhely, a csepűrágó, a kerítő, a festő, a mutatványos, a légtornász, a komédiás és a zenész.[145] Aligha állíthatjuk tehát, hogy a szegénység egyszerű egzisztenciális probléma lenne a középkorban. *Ideológiai, politikai, vallási, gazdasági és kriminális összetevők* egyaránt formálták a szegénység összetételét, ami megítélését és kezelését is végtelenül bonyolulttá tette.

A SZEGÉNYSÉG KEZELÉSE: AZ EGYHÁZ SZEREPVÁLLALÁSA. A középkori szegénygondozás legfontosabb problémája a szegénység rendkívüli összetettsége és definiálhatatlansága volt. Szegénynek lenni hozzávetőlegesen annyit jelentett, mint rászorulni mások segítségére. A szűkölködés azonban korántsem jelentett valamiféle társadalmi kitaszítottságot. A társadalom valamennyi rétegéből vezettek csatornák e mindegyre szélesedő rétegbe. Visszatérve a fentebb említett kézenfekvő csoportosítási lehetőségre: a szegénység alapvető rétege az egzisztenciálisan szűkölködők köre, akik társadalmi helyzetükből adódóan kerültek nyomorult helyzetbe, akik a társadalom munkaszervezetében nem szereztek pozíciót, vagy akik önként törekedtek erre a státusra. *Kezdetben valamennyi rétegre az egyház viselt gondot*. A szegénygondozás a késő antik és a kora középkorban kizárólagos egyházi feladat volt, szegénypolitikával is csak az egyház rendelkezett.[146] Ennek több oka volt, amelyek kereshetők a keresztény karitász eszméjében, a kereszténység középkori szegénységideáljában csakúgy, mint az állam szociális tevékenységének korlátozottságában. Az egyház kezdettől fogva magáévá tette az irgalmasság elvét, melynek alapjait az Újszövetségben lelték meg.[147] A szegénygondozás e koncepciójának realizálásához kedvező feltételeket teremtett az egyházi

[145] VONTOBEL 1946, 79. o.
[146] SCHERNER 1988,129. o.
[147] RATZINGER 1884, 14–18. o.

jótékonykodás első századainak gazdasági háttere. A termelés relatív fellendülése azt eredményezte, hogy nem tömeges szegénységgel kellett szembenéznie az egyháznak, hanem egyedi esetekkel.[148] A koldusok gondozása a kor emberének oly természetes volt, hogy a *„restek és naplopók ennek révén kifejezetten kellemes életet élhettek”*.[149] Nem véletlen, hogy Tertullianus már arról beszélt, hogy csak azok az adományok juttatják a valódi kegyelem állapotába közösséget, melyek ahelyett, hogy az *„etetést-itatást, dőzsölést szolgálnák, valódi segélyként hatnak a szegények táplálásánál és temetésénél, a vagyontalan vagy árva gyermekek nevelésénél, az idősek és hajótöröttek ápolásánál és a bányamunkán, száműzetésben vagy börtönben sínylődők segélyezésénél.”*[150] Ekkor még nem alakult ki az egyházban egyértelmű kolduskép, sőt a gondozás filozófiája inkább a koldusok ellen hatott. Ugyanakkor a börtönben sínylődőket és az egyéb elítélteket is a szegénygondozás kereteibe vonta, ami az egyház és a börtönügy történetét hosszú távon összekapcsolta.

Máté evangéliumának[151] gondolatmenetét fejlesztette tovább Aquinói Szent Tamás, aki a segítségnyújtás és segélyezés egész katalógusát állította össze. Eszerint különbséget kell tenni fizikai segélyezés és lelki gondozás között. A testi gondozás típusai voltak: az éhezőket megetetni, szomjazóknak italt adni, ruhátlanokat felruházni, idegeneket elszállásolni, betegeket meglátogatni, foglyokat gondozni és a halottakat eltemetni. A lelki segítség pedig a tanulatlanok oktatásában, a tévelygőknek adott tanácsokban, a szomorúak vigasztalásában, a vétkesek jó útra térítésében, a sértők tettének megbocsátásában, a terhek és nehézségek közös viselésében és imákban állott.[152]

Az egyház ezen önként vállalt gondozói tevékenységével egy vákuumba került. Jóllehet a szegénygondozás soha nem volt annyira kizárólagos terrénuma, mint a lelki gondozás, hosszú ideig egyetlen szervezője és irányítója e gondoskodásnak, mivel a társadalomban hiányoztak az ilyen célú intézmények. Ráadásul az alamizsnagyűjtés és kiosztás szervezése a keresztény közösségek

[148] UHLHORN 1884, 99. o.
[149] NOBBE 1889, 570. o.
[150] NOBBE 1889, 571. o.
[151] Mt 25., 35–36.
[152] GRÜNDEL 1980, 451. o.

feladata lévén, egyidejűleg e közösségek erősítését, a közösségi tudat izmosodását is szolgálta. Nem hatott tehát kényszerű helyzetnek a jótékonyság gyakorlása, főképp, ha tekintjük a föntebb említett, viszonylag kedvező gazdasági klímát. Az állam pedig (különösen a Nyugat-Római Birodalom összeomlását követően) jellemzően nem foglalkozott a szegénygondozással.[153] Nem volt más út: vállalni kellett a kizárólagosságot, mely egészen *a városi gondoskodás középkori szervezeteinek megjelenéséig* tartott. Rövid intermezzo volt csak Nagy Károly kísérlete egy közös világi-egyházi szegénygondozás szervezésére. A tartományok közigazgatási hatóságai szegényadót vethettek ki, melynek bevételeiből támogathatták az illetékességi területükön a szegényeket. Ezzel egy időben szigorúan felléptek a koldulás ellen. (A kéregetés tilalma jól példázza a világi államhatalom más típusú megfontolásait. Az ókortól az újkori szegényházak alapításáig a közigazgatás megoldandó feladatot és komoly veszélyt látott az ellenőrizhetetlen, „hullámzó lakosság" jelenlétében, életmódjában, potenciális elkövetői minőségében. Amikor a szegénygondozás valamilyen okból világiasodott, mindig felmerült a szervezettebbé tétel mellett a koldulás felszámolása is.)

A frank birodalom széthullásával elenyészett a korai világi próbálkozási szándék, s az egyház tovább játszotta kizárólagos szerepét. A gondozás specifikuma volt a nyugati birodalom romjain felépülő egyházban a differenciálatlanság. A meglévő szervezetre telepítette rá a gondoskodás szerteágazó területeit, melyek így összefolytak egy egységes segélyezési rendszerben. Ennek nyomán nem különböztettek a rászorulók fajtái között: az egyház ugyanúgy szállást adott idegen vándornak, mint otthontalan nincstelennek, ápolt beteget, öreget, sebesültet és nyomorékot, osztott segélyeket az arra váróknak. Itt, a szociális gondoskodás kezdeteinél alakult ki az a fogalom, melyet a magáévá tett a középkor politikája: a szegénységé. A feudalizmus szegénysége gyűjtőfogalom, ami alá segélyre, segítségre szorulók vagy azért folyamodók sorolhatók be.

A középkori szegénység kezelésében nem a gondozásra jött létre valamiféle organizáció, hanem egy már funkcionáló szervezet (az egyház)

[153] LINDGREN–SCHLAGETER 1980, 988. o.

gyűjtötte magához az általában rászorulókat, akik később a középkori szegénység magját is jelentették. Nem túlzás talán ez az állítás, ha a szegénység mesterséges (önkéntes), döntően vallási indíttatású széles tömegeire gondolunk (szerzetesség, zarándokok, testvérségek). Nézetünket erősíti az a tény is, hogy a Kelet-Római Birodalomban (utóbb Bizáncban) az antik tradíciókra támaszkodó szervezett és differenciált intézeti hálózat alakult ki, már a 6–7. században.[154]

A nyugati egyház az ellátást kolostoraiban és a püspöki székhelyeken létesített ispotályokban biztosította, mint említettük, a rászorulók között tett mindenféle különbségtétel nélkül. Nem vizsgálta, nem vizsgálhatta a rászorultság okát, hiszen az anyagi javak önkéntes elutasítása az ókeresztténység óta a keresztény vallás egyik alapelve volt; a keresztény életforma teológiailag is megalapozott szervező princípiuma. Ugyanakkor, míg az Ótestamentumban a szegénység és a szükség reális jelenségként bukkan elő, az Újszövetségben már idealizált formában jelent meg, mely az irgalmasság eszméjének kiterjesztésével a vagyonosok állandó feladatává tette a szükséget szenvedők támogatását. A középkori keresztény alamizsnaosztással a szegénygondozás külsődleges kifejeződéseként találkozhatunk. A Teremtő a világ javait mindenki számára hozta létre, ezért mindenkinek kötelessége a meglévő fölöslegből szűkölködő embertársait segélyezni. *„A szegények szeretetének gyakorlati tevékenységben, alamizsnaadás képében kellett megnyilvánulnia.”*[155] (Aquinói Tamásnál az alamizsna, mint „szolgálat” fordult elő.) Ellenben ekkor már a „rászorultak” munkájáról, munkálkodási kötelezettségeiről vajmi kevés szó esett.[156]

Az egyház tehát közvetlenül és áttételesen is vállalta a szegénygondozás irányítását. Részben, mint az alamizsnaosztás szervezője (segélyezés), részben, mint az intézeteiben, ispotályaiban, kolostoraiban szervezett ellátás-ápolás biztosítója (gondozás). Erre a változásra már a 3–4. század feltételromlásainak eredményeképpen mutatkozott igény. A szegénység tömegessé válása és a lakosság általános szegényedése méreteinél fogva lehetetlenné tette a hagyományos közösségi jótékonykodást, így ezt magasabb szintre kellett emelni,

[154] LINDGREN–SCHLAGETER 1980, 986. o.
[155] RATZINGER 1884, 15. o.
[156] GRÜNDEL 1980, 450. o.

bizonyos értelemben korlátozni kellett.[157] A középkor kezdetének társadalmi viharaiban az egyház el is veszítette vagyona egy tekintélyes részét, ami a segélyezési alapok csökkenését is eredményezte.[158]

Igaz ugyan, hogy a szegénység Krisztusra vonatkoztatva felértékelődik a kereszténységben – írja Robert Castel –, akárcsak a remeték, szentek, egyházi emberek vonatkozásában: mert ők le tudtak mondani a világi hívságokról, hogy közelebb kerüljenek Istenhez. De ennek a felértékelt szegénységfogalomnak van egy sajátos jellemzője, hogy tudniillik az *önként vállalt szegénység*, „Isten felé törekvő *aszkézis*", s az *az egyházi és a papi élet köré összpontosult*. Nem önmagában a szegénység, hanem az önkéntes, aszkétikus szegénység vívott ki rangot magának. A Benedek-rendi regula szerint a szerzeteseknek semmijük sincs, szembe kell nézniük a szegénységgel, mert a betegség, a kemény szigorral vezetett élet mellett ez vezet vissza Istenhez. Krisztus útját kell járni szegénységben és teljesen egyszerű életvitelben. A ciszterek eszménye a teljes önmegtagadás és szegénység, egyszerűség. A koldulórendek reguláinak középpontjában úgyszintén a nincstelenség áll. A dominikánusok az apostoli élet ősi egyszerűségét hirdették. Szent Ferenc a legnyomorúságosabbak, legnincstelenebbek közé hívta rendtársait, arra szólított föl, hogy mindent adjanak el, ajándékozzanak a szegényeknek, mondjanak le a világi gazdagságról.[159] Azonban önmagában a szegénység a keresztény felfogásban nem vezetett automatikusan a boldogsághoz. *„Boldogok a lelki szegények, de nem mindegyikük"* – mondta Pierre de Blois egy prédikációban. A keresztény ideológia egészen másként vélekedett az *„elszenvedett szegénység"*-ről, mely anyagi természetű nyomorúságos helyzetet hordoz magában. Szent Ágoston például lenézően szól a segélyre szoruló szegényekről és a koldulásról. Miután a szegénység általában éhezést, didergést, betegséget, magárahagyatottságot idéz fel, a nélkülözés, a javaktól megfosztottság megjelenési képleteit, az igen gyakran pejoratív felhangot kapott.[160] A „nyomorult szegénység" egyáltalán nem volt népszerű. Viszont a kereszténység filozófiájában a *könyörületesség* alapvető érték,

[157] NOBBE 1889, 572. o.
[158] UHLHORN 1884, 32–43. o.
[159] SOUTHERN 1987, 268., 309., 343–347. o.
[160] CASTEL 1998, 31. o.

par exellence *keresztény erény*, ami mintegy kötelezővé teszi a nyomorult állapotban lévők segélyezését. Erre épült rá a keresztény szegénygondozás.[161]

Miután a szegénygondozás szerkezete szoros kapcsolatban van a szegénység megítélésével, fontos látni, hogy a keresztény felfogás különbséget tesz *„jó szegény”* és *„rossz szegény”* között. Ez utóbbi fogalom arra szolgál, hogy kizárjanak bizonyos csoportokat a segélyezési rendszerből. Eszerint rossz szegények voltak a világ isteni rendje ellen lázadók (hitehagyók, eretnekek) és a láthatóan egészségesek (akik nem viselték nyomorúságuk jeleit testükön). A mártírium hű szimbolizálója volt a kényszerűen viselt szegénység testi megjelenése: *„fekélyesek, csonkák, bénák, sánták, félkarúak, formátlan testű asszonyok, éhségtől szédelgő aggok, nyomorék gyerekek, koszos lerongyolódott tömegei”*.[162] Az egészséges, tehát a munkaképes, de az aszkétikus és önkéntes nélkülözés köréből kieső szegényeket sokszor „lustaként” definiálták, akikre vonatkozóan igyekeztek a szisztematikus segélyezés lehetőségét korlátozni. Ennek azonban ellene hatott a sokszor említett könyörületesség, a keresztény segélyezési felfogás, később a megváltható bűnbánat praxisa.

A keresztény gondoskodás eszméje a jelentéktelennek semmiképpen sem mondható szegénytömegek túlélését biztosította, s melynek jegyében az egyház gondozóintézmények és ispotályok sorát állította karitatív céljai szolgálatába. Ez a rendszer általában dicsőítette a szegénygondozást, bármely forrásból származott is a financiális támogatás, s bármely szegény segélyezéséről essék is szó. A szegénygondozás mozgatórugója – ahogyan Bronisław Geremek nevezi – *„az üdvözülés gazdaságtana”*.[163] Eszerint a megszánt szegény eszköz lehet a gazdagok üdvözülésében. A gazdagok hozzájárulnak alamizsnájukkal, adományaikkal a középkori szegénygondozás infrastruktúrájához, s ezáltal jótékonyságuk, kegyességük és könyörületességük megnyitja az utat az üdvözüléshez. (Leegyszerűsítve: a vagyonosabb hívek az alamizsnatámogatás rendszerében megvásárolhatták lelki üdvüket, bűnbánatukat.) Robert Castel persze azt is hangsúlyozza, hogy a szegények üdvözülési eszközként felhasználása

[161] CASTEL 1998, 30. o.
[162] CASTEL 1998, 34. o.
[163] GEREMEK 1987, 29. o.

nem jelentette egyben a szegények szeretetét, sőt adott esetben a konkrét szegény és szegénység megvetésével párosulhat. De a rendszer működött: az egyházi karitatív infrastruktúra közvetíti a segélyeket a szegényeknek.[164] Az egyházi létesítmények kínálták a legnagyobb biztonságot a kegyes alapítványok céljainak realizálásához és egyben az ellenszolgáltatás (az üdvözülés) valószínűségét is.[165]

A keresztény könyörületesség, a segélyezési felfogás, később a megváltható bűnbánat praxisa az az alaptézis, mely meghatározta a szegénygondozás technikáját. Az egyház pedig az alamizsnaosztásnál, a menhely kapujában nem tekintett arra, hogy milyen okból lett koldus az aktuális kéregető. Ezzel a technikával nem akaratlagosan, de végül is elősegítette a csavargók, bűnözők megbújását, segélyezését; szélsőségesen fogalmazva végül is bábáskodott a bűnözővilág állandósulásánál, s megnehezítette a harcot a koldusvilág ellen.[166] Az egyházi segélyezés nem az intézményrendszer működtetésében, hanem a segélyezés rendszerében működött. A szegénygondozásnak ez a „koncepciója" rányomta bélyegét a világi gondolkodásra is. *Lényege, hogy a segélyezési rendszer nem a segélyezettre, hanem a segélyezőre koncentrált.* A bambergi lepraispotály alamizsnagyűjtő perselyein például a következő felirat állott: *„Addig adjatok, míg éltek, ha már nem lesztek, többé nem adakozhattok."*[167] Nem az a fontos, ki kapja, hanem hogy ki adja; s nem az, hogyan osztják, hanem hogy kitől származik, amit osztanak. Ennek végeredményeképpen nem bukkanhatott föl a megelőző gondoskodás eszméje, nem is dolgozhattak ki átfogó tervet a szegénygondozás kezelésére; differenciálódás és célmegfontolások nélkül osztottak pénzeket, s végül, de nem utolsósorban: nagymértékben elterjedt a koldulás.

A SZEGÉNYGONDOZÁS ELVILÁGIASODÁSA. A szerzetesrendek második alapítási hullámában az egyház közvetlen ösztönzésére és magánkezdeményezésre egyaránt születtek különféle szervezetek. A gyógyító

[164] CASTEL 1998, 30. o.
[165] UHLHORN 1884, 198–210. o.
[166] NOBBE 1889, 574. o.
[167] BOOCKMANN 1986, 248. o.

rendek életre hívása a zarándoklatra igyekvők gondozását voltak hivatva ellátni. Az ún. Altapascio-rend, melyet nehezen járható hágókra, folyami átkelőkhöz telepítettek, a nyomorékokat segítő Szent Lélek-rend, az idegenek, hozzátartozók nélkül meghaltak elföldelésére született nyomorúság-testvérségek szerte Európában.[168] A keresztes hadjáratok, a szentföldi szükségletek is fokozták a rendalapítás iránti igényeket, gyógyító és lovagrendek sora született meg, melyek jellegükből fakadóan is „félvilágiak" voltak. A szakirodalom a lovagrendeket úgy tartja számon, mint a nemesi áldozatvállalás bizonyítékát. Ilyenek voltak (időbeli sorrendet tartva) a johanniták, a német lovagrend, illetve a lazarénusok.[169] „*A kereszteseknek és zarándokoknak nemcsak arra volt szükségük, mint általában az idegeneknek, szállásra és gondozásra, hanem olyan segítőkre is, akik zarándoklatuk, vállalkozásuk vallási céljaihoz segíti őket, divatos szóval élve: lelki gondozókra is*."[170]

Karitatív tevékenységük keretében eredetileg szerzetes- és lovagrendek, testvérségek és laikus testvérek egyesületei végezték tehát Európa- és Szentföld-szerte a gyógyítást.[171] Amikor azonban a keresztes hadjáratok végeztével már nem volt szükség a tömeges sebesült- és betegápolásra, a szentföldi ún. gyógyító rendek szükséghelyzetbe kerültek. Az egyház rendszeres támogatására most, hogy működésük már nem nélkülözhetetlen, kevésbé számíthattak. Finanszírozásuk már korábban sem volt problémamentes, költségeik tetemesek voltak, már a Szentföldön is rá voltak utalva az önkéntes adományokra. Minden egyes tárgyi vagy pénzfelajánlást szívesen vettek.[172] Európába történő visszatérésük után alapvető célkitűzésüket, a beteggondozást természetesen nem adták föl, csak hatókörük változott. Kórházakat alapítottak, menhelyeket állítottak föl, s magukat a világi szegény- és beteggondozásnak szentelték.[173] A johanniták Angliában 1182-ben hozták létre központjukat Buckland kolostorában, a legtöbbjük azonban a spanyolországi Sirena körül csoportosult. Francia központjaik: Beaulieu (1259) és Tieux (1298). Németországba meglehetősen későn érkeztek: Werben

[168] LINDGREN–SCHLAGETER 1980, 987. o.
[169] RATZINGER 1884, 328. o.
[170] BOOCKMANN 1981, 19. o.
[171] BORST 1973, 255. o.
[172] BORST 1973, 258. o.
[173] BOOCKMANN 1981, 27. o.

városkában 1424-ben vertek tanyát. (Kórházuk azonban már működött 1249-ben Schwäbisch-Hallban a krónikus betegek számára.)[174] A német lovagrend 1128-tól tevékenykedett, elsősorban német területeken; a johannitákból kivált, ragályos betegeket ápoló lazarénusok Franciaországból, az Orleans melletti Boigny kolostorából szerveződtek (1157).[175]

A gyógyító- és lovagrendek közeledését a világi szociális gondoskodáshoz megkönnyítette, hogy tagjaik laikusok voltak. Igaz, hogy eredeti alapításaikban a vallásos megfontolások nagy szerepet játszottak és szervezeti rendjük az egyházi rendekét másolta, tevékenységük lényegét tekintve azonban világi volt. Munkálkodásuk kezdettől fogva összefonódott a városi léttel. A városok fogadókészsége meglehetősen nagy volt, a rendek pedig igyekeztek a városi hatóságok pénzügyi biztonságának ernyője alá húzódni. Egyfajta sajátos egymásra utaltság uralkodott a város és a menhelyeket fenntartó rendek viszonyában. A város korabeli településszerkezetével, építési technikájával, nagy népsűrűségével, rendezetlen higiéniai feltételeivel egyfajta gyűjtőmedencéje volt a betegségeknek, szüksége volt a betegápolókra, akárcsak a falunál koncentráltabban jelentkező szegénység kezelésére (vagy legalább a közreműködésre ebben). A rendek céljuknak a városokban és azok közelében jobban megfelelhettek, mint a kis létszámú, gondozásra kevésbé szoruló lakossággal bíró falvakban, elhagyatott vidékeken. Rendezetlen pénzügyi viszonyaik is a városi közösségek védőszárnyai alá hajtották őket. Ha arra gondolunk, hogy a püspöki székhelyek, vallási központok városokba telepedtek (vagy a város eleve körülöttük alakult ki), s hogy a gondozó hálózat jelentős hányada a városokban épült ki, s ha tekintjük a rendek városi vonzódását és beköltözését a városba, láthatóvá válik: a szegény- és beteggondozás egyre inkább urbanizálódott. Sokak szerint ebben nincsen semmi újdonság, csupán visszatérés a régi, időszámításunk kezdete körüli időkbe és gyakorlathoz, amikor is a szegények segélyezése a nagyobb városokba koncentrálódott.[176]

---

[174] REICKE 1932, 281. o.
[175] RATZINGER 1884, 328. o.
[176] NOBBE 1889, 573. o.

A városi igazgatásnak az anyagi juttatásokkal együtt növekedő befolyása a gyógyító rendek világi vonásait erősítette, mígnem a vallásos karakter teljesen világivá nem változott. A kolostorok városi létezése amúgy is problematikus volt. A városon belül nem viselkedhettek úgy, mint a világtól elvonult, emberektől távol funkcionáló intézmény. A polgári környezetben nem lehettek mások és többek, mint szociális-gondozó intézmény.[177] Kisebb kivételektől eltekintve a menhelyek és kórházak irányítása teljesen átkerült a városi kormányzat kezébe. Ez az elvilágiasodási folyamat a 11. században vette kezdetét és a 13. századra már be is fejeződött.[178]

A világi hatóságok maguk is alapítottak hasonló célú intézményeket. Ahol a gyógyító rendek korábban nem jelentek meg, a világi hatóság maga volt kénytelen a szegény- és beteggondozás intézményeit létrehozni. Lyonban például, ami a 12. században már jelentős textilközpontnak számított, mintegy tízezer lakossal, a városi szegénység számaránya olyan magas volt, hogy a város öt kórodát is üzemeltetetett szegények, betegek és zarándokok számára. Ezt kiegészítette a városi káptalan rendszeres élelmiszerosztása a város szegényei között, külön gondoskodva az árvákról és az özvegyekről.[179] Bécsben a Schottenkirche 1469-ben készült oltárképén a város déli látképű ábrázolása három ispotályt mutat: az 1200 körül emelt Szentlélek kórodát, a 13. század közepe táján alapított Szent Antal Ispotályt és a körülbelül ugyanebben az időben létesített Polgárkórházat.[180] A városiasodás nagy korszakát (12–14. század)[181] követte a menhelyek és kórházak árja szerte Európában.[182] Az alapítások sorrendje az egyesek felől irányult a közösség felé. Előbb egyes polgárok, majd kisebb közösségek, társulások, végül maga a város is tett alapítványokat.[183]

Ezzel a folyamattal a városi szegény- és beteggondozás szerepe az egyházi fölé növekedett. Azt a kora középkori koncepciót döntötte meg, hogy a betegsegélyezés és a szegényügy kizárólag egyházi feladat lenne. Ezzel együtt

---

[177] BOOCKMANN 1986, 221. o.
[178] SCHERNER 1988, 140. o.
[179] BORST 1973, 104–105. o.
[180] BOOCKMANN 1986, 242. o.
[181] BENEVOLO 1990, 341. o.
[182] LAUM 1923, 943. o.
[183] SCHERNER 1988, 13. o.

hathatósabban tudott föllépni az iskolaügy, a szegényügy és az egyházügy egyre nehezebben megindokolható feltétlen összefonódása ellen. Az egyház visszavonulását nem vereségként kell értékelni, mint ahogyan a város sem egyházellenes felhanggal foglalta el új állásait.[184] A partnerviszony fennmaradt, s a városi ellenőrzés dacára a rendek továbbra is rendként működtek. Az ispotályok egyházi eredetének kifejeződéseként mindvégig fennmaradt vallásos jellegük: a vallási lelki gondozás jelenléte, az építészetileg is manifesztálódó elkötelezettség (templom vagy kápolna tartozott az ispotályokhoz), vagy akár a szigorú belső rend, melyet a kórházszabályzatok és kolostorrendtartások rigorózusan előírtak és betartását megkövetelték.[185] Magában a gondozó tevékenységben nem mutatható ki lényegi különbség, a teljes szekularizációra törekvés inkább helyi politikai viszonyokra volt visszavezethető. A változásokkal azonban némi funkcióátrendeződés zajlott le. A kolostorispotályok eredendő szerepe szállás, menedékhely-szolgálat volt elsősorban hajléktalanok, idegen utazók, zarándokok számára s csak emellett jelent meg a beteg- és öreggondozás.[186] A városokban azonban a szociális funkció döntő lett, s a hatóságok igyekeztek a „szállodakaraktert" leépíteni. Így például 1483-ban Basel tanácsa megtagadta egy idegen nemes úr befogadását az ispotályba, mondván, az ispotály a helybeliek számára létesült. Több városban határozatot hoztak arról, hogy csak az élvezheti az ispotály előnyeit, aki a városban nőtt fel és ott is született (így például Münsterben, 1360-ban, Kalamarban 1388-ban).[187]

Az egyház továbbra is hozzájárult az intézményi beteg- és szegényellátáshoz, de most már a városi kasszán keresztül.[188] Ez a változás lényegesen leegyszerűsítette szerepét és feladatait, amely ezután a különféle alamizsnapénzek, alapítványi, adományösszegek folyósításában testesült meg. Nem tartott fönn intézményeket, nem finanszírozott apparátust, a rendelkezésre álló összegeket egyszerűen kiosztották a segélyért folyamodók, sorban állók, koldulók között.

[184] BELOW 1889, 121. o.
[185] BOOCKMANN 1986, 240. o.
[186] REICKE 1932, 279. o.
[187] REICKE 1932, 279. o.
[188] LINDGREN–SCHLAGETER 1980, 985. o.

Nem véletlen, hogy a koldusrétegek kiszélesedése a templomok körül zajlott le. Az egyház rendszeresen szervezett gyűjtést a szegények, betegek javára, amit azután egyházi ünnepek, misék alkalmával szórtak a nép közé. Ez a segélyezés lett az egyház szegénypolitikájának fő formája. A szegénység dicsérete hosszú ideig azt is megakadályozta, hogy a világi hatóságok tehessenek ellene valamit. A rendszer kritikusai szerint ez nagyon is kedvére volt az egyházi vezetőknek, csakúgy, mint a patríciusoknak. Mint láttuk, utóbbiak lelki üdvüket, bűnbánatukat így vásárolhatták meg maguknak. Ez a szisztéma – nem véletlenül – egészen a reformációig működött.

Az egyház hosszú magányossága ebben a szerepben, kettős értelemben is beszűkítette a szegénygondozás középkori modelljét. A szervezet maga adott volt: a szegénygondozás feladatait *a meglévő szervezeti modellre telepítették rá*: kolostorokra, rendekre és plébániákra. Nem született koncepciózus és hivatásos szegénységkezelő szervezet, hanem a segélyezésnek a meglévő struktúrákhoz kellett igazodnia. Ez pedig behatárolta a tevékenység terrénumát, miként például szinte *egyedülállóvá tette az alamizsnaosztási technikát*. Hasonlóképpen egyszerűsítette a szegénygondozás koncepcióját az egyház létező szegénységképe és az ehhez igazodó gondozási magatartásminták. Nem volt szükség koncepció kimunkálására, mikor az készen állott. Igaz, az imént vázolt komplex szegénység maga sem engedett differenciált megközelítést.

Változást a középkori szegénygondozásban a városi szegényügy kifejlődése hozott.

A VÁROSI SZEGÉNYSÉG ÉS SZEGÉNYÜGYI IGAZGATÁS. A 15–16. században (nem kevéssé a reneszánsz vállakozói kultúrájának szélesedése hatására) koldusáradat öntötte el a városokat. A válasz nem késlekedett sokáig: egymás után születtek meg a városi adminisztráció kényszerhelyzetében a koldulási tilalmak. Lényeges változás azonban az uralkodó egyházi ideológiával szemben a reformáció támadásáig nem történt, nem történhetett.

A középkor társadalmában lényegében idegen test volt a város. Ez a feudális jobbágyrendszertől, a nemesi rendi felfogástól, a rendi politikai szisztémáktól meglehetősen távol álló jelenség története során hol belemosódni látszott a hatalmi modellbe, hol pedig heveny gyulladásokat okozva a társadalom testében, erős immunológiai problémákhoz vezetett. Mert a város lakóit tekintve más volt: míg ott alávetett zsellér és jobbágy művelte a földet, itt kézművesek és kereskedők szorgoskodtak. Míg ott a hatalmi struktúra kizárólagos autokráciát láttatott, itt demokratikusan szervezett (vagy legalábbis annak látszó) közösségek, körök szervezték a polgárok életét. Míg ott a földesúri függés volt a kizárólagos létforma, itt a feudalizmusba ékelt kicsiny „résztársadalom" tagjainak egymásra utaltságában a partnerkapcsolatok érvényesültek inkább. A végeredmény: a város sziget a hűbéri-rendi rendszer tengerében.

Ez a sziget egyszerre volt nyitott és elzárkózó is. Nyitott, mert gazdasági sajátosságai révén ráutalt a vidék népére és a rendi politikai elitre. Iparcikkeiért élelmiszert, nyersanyagot keresett a faluban, luxusterméknek számító kínálata a földesúri réteget vette célba. Bizonyos nyitottság figyelhető meg a politika irányában is. A polgárok céljainak eltérése sok esetben függött a hatalom gyakorlóinak döntéseitől. Ezért a polgárok prominensei ugyanúgy törekedtek ott lenni a tárgyalóasztalnál, a rendi gyűlésen, a parlamentekben. Renddé válásukkal szemben nem hogy kifogást nem emeltek, de kifejezetten törekedtek rá, ezzel is deklarálva: elfogadják (utóbb már tudjuk: átmenetileg) a rendi politikai szisztéma szabályait, s maguk is a küzdőtérre lépnek.

Zárt volt viszont a város abban az értelemben, hogy a városi státusz a fennálló rendekkel szembeni kíméletlen küzdelemben született, mely mindig is szálka volt a kiváltságos rendek szemében. A harc sohasem ért véget, a vidék urai nem nyugodtak bele abba, hogy a város kikerül hatalmuk alól. Igyekeztek pozícióikat visszaszerezni a város lakossága, de főleg gazdagsága fölött. Sok helyütt sikerült is. Akadtak városok, melyek kiváltságaikat elveszítették, majd kemény harcban újra visszaszerezték. Nyugat városai sikerrel védték meg pozícióikat, s végül a centralizáló vagy abszolutizáló királyi hatalommal szövetkezve győzedelmesen értek el a polgári forradalmak korához. Európa közepe felé haladva a háborúskodás kiélesedett, kimenetele több esélyessé vált,

ahogy a királyi hatalom ereje a polgárságot megvédeni nem tudta, s ahogyan a polgári rend gazdasági ereje nem volt már elegendő a királyi hatalom megerősítésére. Közép-Európa keletén a diadalmas nemesség óriási vehemenciával vette be a polgári erődöket, csonkította meg a városi kiváltságokat, s rántotta ki a talajt a polgári irányú fejlődés alól. A polgárság tehát kétségbeesetten védekezett.

A szimbolikus „sziget" megfogalmazást az egész települést, így gazdaságot és polgárokat, jogot és politikát védelmező városfallal tették valóságossá. A fal, a tornyok, a sáncok és az árkok, az erős kapuk és az ellenőrzött belépés valódi szigetté tették a várost. Leonardo Benevolo az ókori városok nyitottságával szemben a feudális várost *„zárt város"*-nak nevezte, melynek *„nyitottsága jórészt kimerül az élelmezési feltételek biztosításában, a nyersanyagvásárlásokban és ellentételezésben".*[189] *„Ezekben a városokban kézművesek és kereskedők – mint később mondták: polgárság – képezték a lakosság többségét, melynek birtokában nem voltak hajlandók alávetni magukat a feudális megoldásnak. Gazdasági aktivitásuk politikai feltétele volt a személyes szabadság, a független bíráskodás, a saját kormányzat és adórendszer."*[190] A falon megtörtek nemcsak a privilégium elleni tényleges és átvitt értelmű támadások, hanem a feudális tradíciók, jog, szokások, kultúra hullámai is. A polgárság magatartása nem abszolút értelmű tagadásban állott; a polgári jog és szokások is ebben a történelmi keretben működtek, nemritkán utánzási igény is működött a patríciusok körében, de a város lényegét tekintve elszigetelt maradt.

Ez a szigetstátusz egy sor olyan problémát vetett föl, mely lényegéből fakadt, s mely nem lett volna a falak nélkül. A legsúlyosabb gond értelemszerűen a lakosság életének megszervezése, a falakon belül élők ellátása volt. Kis területen nagyszámú lakosság zsúfolódott össze, mely folyamatosan gyarapodott, miközben ezzel ritkán tartott lépést a terület növekedése. A „városi levegő" és az azzal járó szabadság után vágyakozó robotoló földművesek folyamatosan áramlottak a városok irányába, igyekeztek az őket szabaddá tevő falak mögé. A város terjeszkedése is problematikus volt: mind jogilag (hiszen a privilégium,

[189] BENEVOLO 1990, 338. o.
[190] BENEVOLO 1990, 337. o.

mely a város szabadságát körvonalazta a kiváltság területi határait is megszabta), mind építészetileg (mert a városfalak bővítése és átépítése évszázadonként egyszer, ha megtörténhetett,[191] a falon kívül pedig kockázatos és hosszú ideig értelmetlen dolog volt építkezni). Tehát „fölfelé" nőttek a városok, megjelentek az emeletes házak, sokszor fából. A csatornázás, a vízellátás megoldatlan volt, a higiéniai viszonyok a kor szintjén is fejletlenek. A sűrű lakosság nehezítette az ellenőrzést, növelte a bűnözés esélyeit. A városok kénytelenek voltak már fejlődésük kezdetén a mindennapi életet a lehető legaprólékosabban szabályozni. Míg falun a szabályalkotás csupán a földesúr legközvetlenebb felsőbbségi érdekeit szolgálta ki, itt részletekbe menő statútum-alkotás folyt a városi élet megszervezése érdekében. Ennek az elvárásnak a város azért volt képes eleget tenni, mert közösségként viselkedett. *„A város definitíve csakúgy, mint történeti értelemben elsősorban közösség… minden más tulajdonságát, előjogait a bíráskodásban, a hadügyek terén, a pénzügyekkel kapcsolatban és így tovább, a város, mint közösség szerezte meg."*[192] A város legfontosabb szempontja a szolidaritás lett. A szolidaritás elve alapozta meg a szegénygondozás kifejlődését is.

A városalakulások további sajátossága (és nehézsége is), hogy speciális fejlődése és (talán nem ellentmondás) „feudális demokratizmusa" révén a közösségi igazgatás bonyolulttá vált. A városi társadalom, túl természetes rétegeződésén, egymástól bizonyos mértékben független közösségek és hatalmi centrumok halmaza. A városok többsége valamilyen egyházi vagy világi hatalmi központ is volt egyben, érseki vagy püspöki székhely, mely sajátos egyházi hatalmi fókuszt is jelentett. A polgári városigazgatás természetesen külön központot képezett. Akárcsak a céhek vagy egyéb társadalmi rendek, a vallásos rendek. (A középkori városokban gyakran figyelhető meg, hogy azoknak több központja is van: külön helyen áll a székesegyház a püspöki palotával, másutt emelték a városházát, megint távolabb állt egy-egy rangosabb céh vagy kereskedőgilda háza.)[193] A szakirodalom számon tartja a városokban létesített legtipikusabb épületeket. Ezek Ernst Walter Zeeden összesítésében a német városi

[191] BOOCKMANN 1986, 34. o.
[192] BELOW 1889, 3. o.
[193] BENEVOLO 1990, 354. o.

modellt tekintve a templom és a városháza után a mérlegház, az éremház, a gabonaház, a posztóház, a vámház, az áruház, továbbá raktárak és az ispotály(ok). A legtöbb közösség létesített még tánc- és bálházat is. De elképzelhetetlennek tartották a várost tömlöc és kínzókamra nélkül is (melyeket vagy a városháza pinceszintjén helyeztek el, vagy pedig szorosan mellette).[194] A városok leggyakoribb és legjellegzetesebb épületei között tehát kezdettől ott található a tömlöc és az ispotály. Az ispotály mindenféle szegények, betegek, utazók, vándorok, zarándokok, árvák, lelencgyerekek, rokkantak és bélpoklosok befogadására szolgált, vagyis nem felelt meg a mai kórház fogalmának. Hartmut Boockmann írja: *„Ezek a menhelyek tehát teljesen mások voltak, más célt szolgáltak, mint a mai kórházak.”* Teljesítettek olyan funkciót, mint ma az öregek otthona, vallásos jellegük (akár belső rendben, gondozásban, akár építészetileg) nyilvánvaló, feladatuk a szegénység, a rászorulók ellátása, a vándorok és zarándokok elszállásolása, természetesen a betegek ellátása, nyomorékok befogadása, fertőző betegek elkülönített kezelése.[195] Igen jól jellemzi sajátos jellegét az intézmény nevének alakulása. Eredeti formája, a latin hospitalis (vendégszerető, vendéglátó), hospes (vendég, jövevény) szó főnévvé vált alakja (hospitale) s jelentése: vendégszoba, menedékhely, szegényház, betegek háza. A kolostorokban zarándokszállást jelölt, később szélesedett a jelentése menedékhellyé. Sok nyelvben ma is használt ’kórház’ értelme a fertőző betegek különválasztásával kezdődő intézeti specializáció több évszázados fejlődésének eredményeként jött létre. Az új ’kórház’ mellett a régi angolban lovagrend által fenntartott menhelyet, a franciában szegényházat, a németben aggok házát, szegényházat, zarándokok menedékhelyét is kifejezte. A kettő (*a tömlöc és az ispotály) közötti határterületen bukkant fel utóbb a fenyítőház és a dologház.*

A szegénygondozás említett intézményei sajátosan városi jelenségek voltak, a falu nélkülözte őket, aminek egyik fő oka a falun meglévő relatív szociális biztonság hiánya a városfalak mögött. Ugyanis amíg a paraszt megélhetését biztosította a föld, a gazdasági udvar, amíg a paraszt „segélyezését” és ápolását megoldotta az együtt élő nagycsalád, a szomszédság, a városban a

[194] ZEEDEN 1968, 82. o.
[195] BOOCKMANN 1986, 240–241. o.

szegényebb rétegek számára még csak hasonló sem létezett. Nem véletlen, hogy a városok kezdettől fogva fontos ügynek tekintették a szociális gondoskodás megteremtését. *„Ez a probléma alapjaiban olyan idős, mint a város maga.”*[196] A városban a megélhetési gonddal küzdők, a szegények, betegek, öregek, rokkantak, tébolyodottak, árvák sokszor a szó szoros értelmében az utcákon tanyáztak, jelenlétük közvetlenül megoldandó feladatként jelentkezett a városi igazgatás számára. A zsúfolt városokban sokkal hangsúlyosabban fogalmazódott meg a gondozás szükségessége. Azért is, mert a szegénység nem egyszerűen csak zavarta a város életét, hanem nagyon komoly veszélyeket jelentett példának okáért járványok forrásaként vagy a kriminalitás potenciális talajaként. És azért is, mert a város, mint zárt közösség az átlagosnál nagyobb felelősséggel viseltetett saját tagjai iránt. A szegényügy, s ezen belül az ispotály a városi magisztrátus kezében szociálpolitikai kérdés volt. Rászorulttá válni ugyanis nemcsak becstelen úton lehetett. A szegény- és beteggondozásban, az ispotályok fenntartásában a polgárság bizonyosfajta biztosítási törekvése érhető tetten: betegség, öregség, megrokkanás, elszegényedés esetére szóló elhelyezési lehetőségként jelentek meg ezek az intézmények.[197] Ezzel kapcsolatban is megfigyelhető a városok szegénypolitikájában egy erős differenciálás szegény és szegény között, ami a fenti állítást erősíti. (Augsburgban 1475-ben az adónyilvántartások már önálló csoportként jelölték meg a segélyezett koldusokat.)[198]

A szegénygondozás tehát a kolostorok mellett elsősorban a városokban jelent meg. Ide húzódtak vissza, itt vertek gyökeret a gyógyító rendek, itt szerveződött meg a karitatív szervezet. Ugyanakkor egy sajátos, feudalizmustól, a feudális vidéktől, a külvilágtól elszigetelt, magára hagyott társadalom szolidaritásáról is szó volt, amelyik *intézményessé tette elesett tagjainak segélyezését, szervezeteket alakított e feladat kiszolgálására*. Az itáliai városokban már a 9. században ispotályokat alapítottak. Ezek a városi magisztrátusok által életre hívott gondozó intézetek maguktól értetődően a városi hatóságok igazgatása alatt állottak. Hasonlóképpen történt Németországban is, csak ezen a tájon jóval később, a keresztes hadjáratok korszakát követően jelentek meg az ispotályok. A

[196] ZEEDEN 1968, 108. o.
[197] REICKE 1932, 282. o.
[198] CASTEL 1998, 35. o.

városi menhelyek lakói a szegények és betegek, az árvák és lelencek, a házi szegények és az utazók. (Ezek a házak lényegében tehát a kolostorok gondozó funkcióit látják el a városon belül.)[199] Ratzinger úgy véli, a francia fejlődés azért volt némiképp más irányú, mert ott nem a városok alapítottak ispotályokat, hanem főurak kegyéből és pénzéből éltek a karitatív házak.[200] A városban alapított nagy egyházi segélyező intézmények, az ispotályok, a szeretetházak, a kórházak egy idő után részben átkerültek a polgári önkormányzat kezelésébe, részben mintát mutattak a világi hospíciumok alapításához. Az újabb ispotályok és testvérségek létrehozásának színtere a középkor vége felé már vitathatatlanul a város.[201] Ez a folyamat, mint fentebb említettük, az egyház túlnyomó jelenléte ellen hatott, a városi szervezetek megizmosodtával pedig megszűnt igazgatási monopóliuma is a segélyezési rendszer irányításában, jóllehet filozófiai befolyása megmaradt. Ez a világiasodási folyamat nagyjából a 15. századig lezajlott.

Georg Ratzinger összefoglalta azokat a tendenciákat, melyek a 11. század végétől a szegénygondozást jellemezték. Ezek „negatív" oldala, hogy a klérus átmenetileg „megfeledkezett" gondozási kötelezettségéről, a Karoling-kor állami kísérletei kifulladtak, így a teljes korábbi szegénygondozási funkció a kolostorokra nehezedett. Ezzel ellentétes oldalon megjelentek a gyógyító rendek, a laikusokból rekrutálódó gyógyító egyesületek és testvérségek, s leginkább a nagy városalapítási hullámokat és egyre erősödő urbanizációval párhuzamosan felbukkanó polgári gondozás, a városi közösségek szegénysegélyező tevékenysége. A kolostorok egyre nehezebben teljesítették feladatukat, egyre kevésbé tudták koordinálni a szegénygondozást. Az új szervezetek mindegyike ugyanakkor kolostoron kívül tevékenykedett. Ez az a korszak, amikor az egyházi tevékenység egyre inkább alamizsnaosztásra egyszerűsödött. A polgári térfélen pedig egy *rendezett-szervezett közösségi szegénygondozás* alakult ki, mely természetes módon hozta magával az idegenek ellátásának korlátozását s ebből további lépésként az idegen koldusok elleni fellépést.[202] *A városok* igen hamar felléptek *a differenciálatlan egyházi „szegénykezelés" ellen*, s ha az

[199] RATZINGER 1884, 349–351. o.
[200] RATZINGER 1884, 360. o.
[201] UHLHORN 1884, 429. o.
[202] RATZINGER 1884, 306–307. o.

alamizsnaosztás csoportok szerinti megkülönböztetését nem is tudták elérni, a befolyásuk alá került összegek racionális elosztását igyekeztek keresztülvinni. A szegények kategorizálásával kényszerűen foglalkoznia kellett a középkori városigazgatásnak. Témánk szempontjából kiemelendő (mely nem a szegénység gazdasági-szociális tartalmával, hanem annak rendészeti, illetve büntetőjogi kezelésével foglalkozik), hogy ennek kiváló terepet biztosított a segélyezésre szorultság, illetve az alamizsnára jogosultság megállapítására és a jogosultság foganatosítására szorított városi hatóság rendészeti tevékenysége.

Minthogy – mint arról már esett szó – a város zárt közösség, sziget a feudális-rendi társadalomban, magától értetődő, hogy a város gazdagsága önmaga eredményeitől függött. Ritkán kapott kívülről adományokat, saját bevételeiből gazdálkodta ki kiadásait. A város gazdasági egyensúlya ezzel együtt nem lehetett független a külső világtól. A falakon túli feudális társadalom zavarai a városok stabilitását is megingathatták. A vagyon itt sem volt biztos. Aszály, járvány, háború, tűzvész tehetett tönkre napok alatt mindent. A polgár tehát nem volt, nem lehetett könnyelmű, igyekezett biztonságra törekedni. A meglévőt megpróbálta *a lehető legracionálisabban* beosztani. A közpénzek, még a gazdag városokban sem álltak zsákszám rendelkezésre. Miközben például olyan változások, mint a fegyvertechnika fejlődése, jelentős beruházásokat követeltek a függetlenségüket fallal védelmező városoktól. A polgár tehát feleslegesen nem költekezett. Azt belátták mindenfelé a tanácsurak, hogy a szegények és a betegek számára szükség van menhelyekre, élelmezésre, elvégre „saját” szegényeikről van szó, azon közösség elesettjeiről, akik az ő különálló társadalmi csoportjukhoz tartoznak. De azt már egyre kevésbé tűrték, hogy mások szegényeit is ők tartsák el.[203] A városi polgár részleges elszigeteltségéből adódó jellegzetes csoportszemléletéből érthetően alakult ki ez az álláspont. Mert annak a külső társadalomnak a koldusairól van szó, amelyet ő többé-kevésbé elutasít, amelyik neki ellenfele, vészt hoz rá. Az tény, hogy *minden közösségnek megvan a maga szegénysége, s azért vállaljon is felelősséget* – ez a polgár hitvallásához tartozik. De minden közösség vállalja is szegénységét, s ne testálja mások nyakába, ne „exportálja” a problémát, bízva a városi közösségek pénztárcájában. A saját városi szegényekről

[203] ZEEDEN 1968, 113. o.

a városi közigazgatás szervezetten gondoskodott, de a „külső” rászorultakról hallani sem akart. A város gazdasági teherbírása nem terjedt ki a feudalizmus hordalékának segélyezésére. De a saját közösségéből származó árvákról, aggastyánokról, betegekről, szegényekről gondoskodott. A középkori világi (városi) szegénygondozás jellegéből fakadóan hangsúlyozottabban közösségkötött, mint a vidék egyházi karitatív szerkezete. *Nagyobb súlyt kapott a közösséghez tartozás, mely a szolidaritást a városiakra vonatkoztatta*.

Élesen különböztet tehát a városi felfogás *külső és belső szegénység* között. A város ezt már csak szervezeti adottságai okán is tehette: a városkapuk ellenőrzése, a falak, a viszonylag kicsi és zárt közösség, amely a jó és használható nyilvántartást lehetővé tette – életképessé minősítette az elgondolást. A szegénygondozásban a városok jól működő rendszereket hívtak életre. Saját „koldusügyet” alakítottak ki, *koldusrendtartások*at és szabályzatokat bocsátottak ki (például Nürnberg 1387-ben, Eßlingen 1389-ben, Köln 1403-ban, Bécs 1442-ben), melyekben korlátozták az idegenek tartózkodási idejét a városban, koldulóhelyeket jelöltek ki, meghatározott időpontokat a kéregetésre, koldusvizsgát írtak elő a jogosultság megállapítására.[204] Nürnberg 1370. évi koldusrendtartása például az idegen koldusokra általános koldulási tilalmat rendelt el. Naprakész nyilvántartással rendelkezett a magisztrátus a városi szegényekről, akiket koldusjelvényekkel láttak el, s melyek birtokában alamizsnára és ellátásra voltak jogosultak. A kör alakú, fölvarrható jelvény közepén a város címere volt látható, fölötte az illető koldus nyilvántartási száma.[205] Gent és Firenze több ezer helyi illetőségű szegényt támogatott, részben az ispotályi struktúrán keresztül, részben azon kívül, szegénylisták alapján. A saját szegényeket segélyre jogosító tárgyakkal, érmékkel, bárcákkal, felvarrható jelekkel látták el.[206] Carsten Küther írja,[207] hogy a különböző okokból országutakra terelt és koldussorra vetett népességtől „a közösségek megtagadták az otthonhoz való jogot, mivelhogy a helységeknek volt kötelessége saját szegényeiről gondoskodni”. 1290-ben Mons városában „községi alapítványt” létesítettek alamizsnálkodás céljára. Az

[204] MOLLAT 1984, 2. O.
[205] BOOCKMANN 1986, 249. o.
[206] CASTEL 1998, 35. o.
[207] KÜTHER 1976, 15. o.

alapítvány a saját szegények számára előjogokat biztosított a segélyekre. Az előjog alapja egy évente megújított szegénylista volt, melyre az esélyes folyamodás érdekében föl kellett vétetniük magukat a városi szegényeknek.[208] Sankt Gallenben az idegent vendégül látták egy éjszakára a menhelyen, kapott kosztot bőségesen, utána azonban teljes fél esztendőre megtiltották visszatérését a városba.[209] Kétféle szegény között különböztetnek tehát a városok. A sajátról gondoskodnak, a másét mindegyik kiveti, sőt büntetőeszközökkel védekezik a beáramlásuk ellen. Úgy vélem, ez a kettősség azért nem mellőzhető, mert a későbbiekben, a fenyítőházi eszme kialakításánál (kiegészülve a protestáns munkaethoszból folyó következtetésekkel) döntő szerepet játszik majd.

Mivel arra természetesen nem voltak képesek a városok, hogy a rászorultság okait fölszámolják, így a felületi kezelés lehetősége maradt csupán. A városi organizmusba egy intézményt (vagy többet) kellett beilleszteni, amelyik alkalmas lehetett arra, hogy az utcákról összegyűjtött rászorultakat egy helyen tartsa, szállást és alapvető élelmezési feltételeket biztosítson. Kezdetben egységes volt az arculat: az önhibájukon kívül munkaképtelenek (nyomorékok, szellemileg korlátozottak, különféle nyavalyákban szenvedők, ragályos betegek) „látványos" csoportjait *menhelyeken* helyezték el, amelyek teljesítőképességük határain belül további segélyezési funkciókat is elláttak. A szegények elszállásolását, étkeztetését is ők szervezték, lelencgyermekeket és árvákat gondoztak és neveltek, zarándokokat és utazókat fogadtak (ez utóbbiakat mérsékelt és egyre csökkenő lelkesedéssel), valamint a városi foglyok élelmezését biztosították.[210] Így már az első megjelenésében is összefonódott a szegény- és beteggondozás. (Ezt az összekapcsolódást segítette többnyire a városokban megtelepedett gyógyító rendek már eredetileg is kettős feladata, hiszen, mint arról már szó esett, a keresztes hadakat kísérő betegápolók funkciója volt a katonák mellett a tömeges méretekben kiáramló szegények gondozása is, a hadifoglyokról nem is szólva.)[211] Szabály szerint városonként legalább két menhely működött, *egy általános menhely* a szegényeknek és betegeknek s *egy másik a bélpoklosoknak (ragályház)*,

[208] CASTEL 1998, 35. o.
[209] ZEEDEN 1968, 113. o.
[210] RATZINGER 1884, 316. o.
[211] BORST 1973, 258. o.

akiknek elkülönítése létkérdés volt a város számára.[212] A menhelyek java része általános ispotályként a szegénygondozás legtöbb funkcióját ellátta. Ebből eredően befogadóképességük is jelentős. Például Nördling, St. Marien ispotálya a 14. században négyszáz főt is meghaladó befogadottal dolgozott, Schwäbisch-Gmünd Szentlélek Ispotálya 1400-ban száz gondozottat volt képes ellátni, Nürnbergé 200-at, Augsburgé 1493-ban 500-at.[213] Amennyiben a városokban több ispotály működött, az nem a specializáció bizonyítéka volt, ugyanis az általános menhelyek többnyire párhuzamosan tevékenykedtek. Például a kicsiny Monzában már a 12. században hármat, Milánóban tizenegyet tartottak számon. A 14. századi Firenzében több mint 30 házat említenek a források.[214] Később, a lakosság gyarapodtával, a kommunális igazgatás fejlődésével a szociális intézményeknek újabb típusai alakultak ki: a szegényházak, betegkórodák és ragályházak mellett megjelentek az öregek otthonai, a zarándokok és átutazók menhelyei, az árvaházak, a lelencházak és így tovább.[215] A városi szegény- és beteggondozás egyik forrása tehát a városi közösség szolidaritása és felelősségvállalása volt saját szegényeiért.

A pénzügyi források a segélyezésben változatosak és meglehetősen hullámzó biztonságúak voltak. Stabil forrásnak tekinthető a városi közösség költségvetése (pecunia publica), hiszen saját intézeteit nyilvánvalóan fenntartotta, de a városi adminisztráció alá kerülő gyógyító rendek is elsősorban innen szerezték költségeik fedezésére szolgáló összegeket. Másik nagy bevételi forma volt az egyházi segélypénz. Ez a templomi gyűjtésekből és az egyháznak felajánlott kegyes célú alapítványokból származott. Alkalmanként az egyházi vezetés, mondván, hogy a város rendelkezik erre a célra megfelelő pénzügyi apparátussal, a segélypénzek egy részének kezelését is a hivatali adminisztrációra bízta. Ahol ilyen döntés született, ott érzékelhető lett a szegénygondozás javulása, mert ez az egyébként elaprózódott források összpontosítását segítette.[216]

---

[212] LAUM 1923, 943. o.
[213] REICKE 1932, 282. o.
[214] RATZINGER 1884, 349. o.
[215] ZEEDEN 1968, 110. o.
[216] SCHERNER 1988, 139. o.

A koncepcióhiányon persze ez sem segített. Az egyház soha nem mondott le teljesen az alamizsnaosztás lehetőségéről, így mindig tartott vissza erre a látványos propagandisztikus aktusra némi pénzt a segélyösszegből. A városi költségvetés és az egyházi segélypénzek mellett a harmadik forrás a polgárok önkéntes adományai és alapítványai voltak.[217] A középkori városi alapítványügy sajátos vonása volt, hogy a kezelési felfogás egyházi eredete okán erősen összevegyült a szegényügy az iskolaüggyel és az egyházüggyel. Másfelől az alapítványok és felajánlások nem pénzösszegre és általános célra szóltak, hanem mindig valamely konkrét rendeltetésük volt, konkrét célok és gyakorlati tevékenységek megnevezésével. Példának okáért Schwäbisch-Hallban egy polgár vállalta, hogy téli napokon a kórodát ellátja tüzelővel és világító anyaggal. Mások betegek ruháztatásáról gondoskodtak. Heilbronnban egy alapítvány vállalta egy második ápoló fölvételének költségeit, újabb 24 beteg elhelyezése érdekében. A legtöbb alapítványt arra tették, hogy ünnepnapokon a betegek, árvák, szegények (esetleg rabok) számára ünnepi eledelt biztosítsanak. Egy jótevő például a város szegényeit a 19 legnagyobb ünnepen sült hússal látta el. Társa a városban valóban ünnepszámba menő fürdés idejére biztosította a kenyeret és a bort. (A kor fürdőzése többórás élvezet és azt követő „lakoma” volt.)[218] Ebből látható, hogy a segélyezés fő formái természetbeliek voltak. Az élelmezés, fölruházás, szállás biztosítása tették ki a gondozás javát.

Az egyházi alamizsnaosztási gyakorlat mintájára a dolog egyszerűsége folytán próbálkoztak a világi hatóságok is pénzbeli segélyezéssel. Egyes városokban például ún. segélyezési taxa is létezett. A segélyezésért folyamodó helyzetének vizsgálata alapján, ahhoz igazodó összeget fizettek ki neki.[219] Amit azonban a felügyeletet ellátó urak tapasztaltak, nem kedvezett az ez irányú továbblépésnek: sorozatos visszaélések jellemezték a rendszert, az összegeket rossz célra fordították a segélyezettek. Nem volt ritka, hogy a szülők gyermekeiket koldussá nevelték, s így nagyobb eséllyel folyamodhattak segélyért. Több helyen beszüntették tehát a pénzsegélyt, miként Sankt Gallenben is 1530-

[217] LAUM 1923, 943. o.
[218] ZEEDEN 1968, 110. o.
[219] LAUM 1923, 943. o.

ban. A tanács határozata szerint a segélyt természetben kellett kiadni: aki éhes volt, naponta két alkalommal a kórházban ingyen élelemhez juthatott.[220]

A városi szegénygondozásban bukkant fel a *munkáltatás* gondolata, a munkaképes koldusok munkára fogásának elképzelése. Angliában az 1349. évi munkástörvény tipizálta első ízben a szegényeket *„érdemes szegények”*-ként (öregek, rokkantak, özvegyek, kiskorúak) és *„érdemtelen szegények”*-ként (ép, egészséges, munkaképes dologtalanok).[221] A 14–15. században több bizonyíték igazolja, hogy a munkaképes szegényeket munkára fogták. Hamburg városa például vállalta a munkaképtelen polgárok elhelyezését és ellátását, de a *munkaképes*, szegényházban elszállásolt *rászorulóknak dolgozniuk kellett*, hogy legalább a költségek egy részét ezúton előteremtsék. Ezt a megoldást ösztönözte az időről időre elapadó segélyezési alapok rossz helyzete is. Hasonló elven működtek a beginaházak is, melyeknek női lakói saját termelőmunkájukból (szabás-varrás, kötés, szövés, horgolás, fonás, gyógyító- és beteggondozó munka) próbálták magukat fenntartani. A szegény- és árvaházaknak ez a keveréke tehát eleve *összekapcsolódott a munkáltatás gondolatával.*

Ahol az egyház fenntartotta a segélypénzek kezelésének középkori gyakorlatát, ott a világi hatóságok és az egyház között a szegénygondozás kérdésében egyre feszültebbé vált a viszony. A koldusok szaporodásához vezető alamizsnaosztási gyakorlatról az egyház nem volt hajlandó lemondani, miközben a tömegessé váló koldusügyet a városi hatóságoknak kellett kezelniük. Tetézte a nézeteltéréseket a városi kormányzatok racionalizálási törekvése, mely szegénygondozásra fordítható összegek centralizált felhasználására irányult volna, s melyet az egyház erőteljesen gátolt. Nemcsak az alapok egy részének elvonása formájában, hanem a városi gondozás jótékony hatásának megtörésében és hatástalanításában is, melyet a differenciált s a helyzet felmérésén alapuló világi segélyezés szisztémája eredményezhetett volna. Ezt az ellentmondást már csak a megreformált egyházak álláspont-módosulása oldhatta föl.

[220] ZEEDEN 1968, 113. o.
[221] BARKER–ALMÁSI 1996, 8. o.

SZEGÉNYGONDOZÁS ÉS RABSEGÉLYEZÉS. Az egyház karitatív tevékenységének egyik látványos területe volt a börtönmissziója, a rabokkal kapcsolatban kifejtett tevékenysége. Ez egyrészt a foglyok lelki és jogi segélyezésére vonatkozott (a foglyok látogatása, vigasztalása, lelki segélyben részesítése, a szegények ügyvédje intézmény megteremtése). Másrészt az egyház a *foglyok anyagi segélyezését és gondozását összevonta a szegényüggyel* és segélyezéssel.[222] V. Orbán például Avignonból kibocsátott brévéjében Velence foglyaival kapcsolatban bőséges bűnbocsánat lehetőségét helyezte kilátásba mindazok számára, akik a Palazzo börtönébe zárt rabok ellátásához *„azokból a javakból, melyet az Úr adott, kegyes célú alamizsnával hozzájárul”*.[223] Egyházi ösztönzésre sorra születtek az egyesületek és testvérségek a rabsegélyezésre szorosan a szegényügyhöz kötődve. Miként például a Casa della Pieta Velencében a lelencgyermekek és a rabok gondozására (1345). Mantua jótékonysági szervezete 1407-ben alkotta meg új alapszabályát, mely a szegénygondozás mellett külön fejezetben tartalmazza a rabsegélyezés ügyét. Ilyen és ehhez hasonló szervezetek számos városban léteztek. Azt azonban merészség lenne állítani, hogy maguk a városi hatóságok e feladatok bármiféle összevonását tervezték vagy tették volna. A városi szegény és a tömlöcözött rab helyzete között a kor polgárának felfogása szerint nagy szakadék húzódott, méghozzá az infámia, a polgári becsület elvesztésének ténye. A szegénység maga nem bűncselekmény, sőt az egyház hatályos tanítása szerint becsülendő állapot. A tömlöcöztetés még elmarasztaló ítélet nélkül is a rab becstelenségéhez vezetett. A formákban azonban sok a hasonlóság. Nem ritka, hogy a város a rabokat a koldusok közé engedte alamizsnáért, hogy magukat élelmezni tudják. Mint láttuk, előfordult az is, hogy az ispotály élelmezte a rabokat. Ismeretes, hogy a tömlöcökben évszázadokon át semmiféle munkáltatás nem folyt, a foglyok (nem túl tetemes) élelmezési-őrzési költségei ugyancsak a városi kasszát terhelték. Nem szükséges részletezni, hogy ilyen körülmények között milyen ellátásban részesültek a raboskodók.

[222] BOHNE 1925, 234–236. o.
[223] KRAUß 1895, 142. o.

Összefoglalva a városi szegénygondozásról mondottakat, úgy vélem, leglényegesebb az a tendencia, hogy a *világi szociális gondoskodás* (melynek egyaránt része volt a beteg-, elmebeteg-, rokkant- és szegénygondozás, valamint az árvaügy) *a városokban alakult ki*, azon sajátos viszonyok hatására, melyek a város jogi és gazdasági autonómiájából, valamint szerkezetéből, építési körülményeiből következtek. A városi szegénygondozás világi csatornái részben a keresztes hadjáratok lezárulta folytán eredeti funkciójukat veszített gyógyító rendek gondozó tevékenységére, kórházaira és menhelyeire alapozva bontakoztak ki, saját alapítással egészítve ki azokat. A finanszírozás a városi költségvetésből, a polgárok adományaiból és egyházi támogatásból történt. Az *egyház* nagyrészt visszahúzódott az alamizsnaosztás terepére. Ezzel (és az apostoli szegénységet dicsőítő ideológiájával) elősegítette a koldusréteg konzerválódását, sőt eltömegesedését, és megakadályozta valamiféle világi koncepció kibontakozását. A hivatalok adminisztratív és az egyházi szegénygondozás mellett megizmosodott egy harmadik szféra is: a *polgárok* autonómiáinak *önsegélyező tevékenysége*. A szegénygondozásra jellemző, hogy összevontan jelenik meg a rokkant-, beteg- és árvasegélyezéssel. Komplexitása adott lehetőséget arra, hogy esetenként a rabsegélyezéssel is összevonják, melyhez eszmei alapot nyújtott a kereszténység kezdeti jótékonysági tevékenysége, melybe szervesen beletartozott a rabgondozás is. Az anyagi források hiánya megteremtette a szegénygondozás és a munkáltatás összekapcsolásának gondolatát már a 14. században.

2. Kapitalizálódás, társadalmi átrétegződés

A 15–16. század Európájában lejátszódott gazdasági és társadalmi változások fellazították a rendi struktúrákat, s vele egy időben megteremtették az államhatalom (a királyi és városi, tartományi hatalom) megerősítésének anyagi alapjait. Ennek a folyamatnak eredményeképpen a korábbi, többségében mezőgazdasági alapú termelés hangsúlyai megváltoztak, kialakultak a manufaktúrák, megerősödött a kereskedelem, fontossá vált a kontinens egyes

régiói között, a naturálisból árutermelőbe fordult termelés következményeképpen kialakult munkamegosztás, mely Európa egyes területei számára (ezek között kiemelten az Egyesült Tartományok számára) lehetővé tette a mezőgazdasági importot, s így a szakosodást is.

AZ EURÓPAI GAZDASÁG ÁTALAKULÁSA. Európa 15–16. századi átalakulásának előfeltételei között rangos helyet foglalt el a feudális társadalmat szétrobbantó ipari találmányok sorozata. Hamis lenne persze a kép, ha azt állítanánk, hogy valamiféle „technikai" vagy „ipari forradalom" zajlott volna le Európában, hiszen hosszú történeti menetelésről volt szó.[224] Az egymástól sokszor függetlenül kitalált megoldások, gyakorlatban kifejlesztett eljárások lassan találtak egymásra, hogy összefonódva forradalmian újat teremtsenek. A különféle újítások hol egymást erősítve, kölcsönhatásban, a társadalom, a gazdaság, az államélet különböző területein bukkantak fel, hol pedig egymás ellenében hatottak. S a technikai újdonságok nem egyszerűen a gazdaság fejlődését vonták maguk után, hanem sokszor a legközvetlenebbül hatottak a társadalmi státusokra, a rendi előjogokra, a tradicionális feudális pozíciókra.

A puskapor (európai) feltalálásának dátuma bizonytalan, de nagy valószínűséggel a 13. századra tehető. Az ágyú alkalmazása 1314-ben Flandriában dokumentálható, ami után futótűzszerűen terjedt el a kontinensen. A husziták 1417-ben már jól mozgatható, könnyű tüzérséggel rendelkeztek. Még ebben az évtizedben bukkant fel a durva szemcsés, azonnal robbanó lőpor, ami fokozta a tüzérség megbízhatóságát. A bombardiák rendszeresítése a várak hagyományos védelmét (sőt építészetét) lehetetlenítette el, a szakállas puskák, a muskéták pedig a lovagok harcmodorának kudarcát, tekintélyük hanyatlását hozták. A kalózkodás fejlődése a 16. századra már a hajók tüzérségi felfegyverzését provokálta ki. A tüzérség meghonosítása elől egyetlen nagyhatalmi pozícióra törő állam sem térhetett ki. A lőfegyverek alkalmazása ellehetetlenítette a hagyományos hadviselési formákat, esélytelenné tette az ágyúkat, puskákat, pisztolyokat nélkülöző hadseregeket. Európa központosító államai tehát fegyverkezni kezdtek.

[224] DAVIES 2001, 478. o.

A fegyvergyártás jelentős üzletté vált, a gazdasági élet felpezsdülését hozta magával. Kohászati és vasipari üzemek létesültek Európa-szerte, fegyveripari központok épültek ki, fellendült a rézipar, majd a 16. századtól az öntött vaságyúk korszakának kezdetével a nagyolvasztók szaporodtak mind nagyobb számban. A kohászatot és vasipart inspiráló változások bizonyosfajta ipari koncentrációt eredményeztek egy olyan gazdasági terepen, melynek hiányoztak az előzményei. A tűzfegyvergyártásnak nem volt céhes háttere. A formák eleve a tőkés vállalkozások, a manufakturális fejlődés irányába mutattak. A lőpor, a lőfegyverek elterjedése s rendszeresítése a hadseregekben, a háborúskodás átalakulása a hadművészet s hadseregépítés gyökeres átalakulását hozta magával. A hivatásos katonák birtokba vették a hadsereget: a háborúskodás ugyanis egyre inkább szakképzettséget, mintsem bátorságot igényelt, s hivatásként jelent meg. Ez a folyamat megkérdőjelezte a nemesség társadalmi pozícióit. A nemesség pregrogatíváinak legfontosabb legitimációs érvét veszítette el ugyanis ezzel a változással. A társadalmi munkamegosztásban a politikai befolyás és a gazdaságirányító funkció elenyészése után a nemesi fegyverforgatásra alapozott kiváltságos helyzet megokolásának lényege dőlt meg a nemesi katonáskodás háttérbe szorulásával, a zsoldosok általános alkalmazásával.[225]

A papír arab közvetítéssel jelent meg Európában a 12. században, a papíripari háttér kialakítása azonban csak a 14. századra tehető. A papír a jelentős állatbőrigényű pergamennel szemben könnyen előállítható és olcsó volt. Az egyetemi élet, az egyházi és állami írásbeliség terjedése mind nagyobb elvárásokkal lépett fel; a szélesedő (fizetőképes) olvasóközönség pedig a sokszorosítás kérdését vetette föl. Másolóműhelyek tucatjaiban kísérleteztek a lehetséges, gyors másolási eljárásokkal. A megoldást a könyvnyomtatás, a mozgatható betűk, a szedés elterjedése jelentette. A 9–10. században Kínában és Japánban már gyakorlatban alkalmazott könyvnyomtatás nyomán (onnan szerzett ismeretek, ötletmásolás vagy új feltalálás alapján), Európában a mainzi *Gutenberg*nek (más történészek által az agvignoni *Waldfogel*nek, vagy a haarlemi *Coster*nek) tulajdonított találmány bevezetése a 15. században kontinensünkön is polgárjogot biztosított a nyomtatott betűnek. A könyvnyomtatás jelentős piacot

[225] GUNST 1993, 169. o.

teremtetett a papírnak: kialakult a papíripar, a papírkereskedelem, s a papírgyártással és nyomtatással összefonódó hitelezési folyamatok érintették a pénzvilágot is. A könyv áruként történő felbukkanása aktivizálta a piacokat is, növelte a városi vállalkozások mozgáskörét.[226] Bár kezdetben a könyv luxuscikk, előállításának költségei nagy summát tesznek ki, a könyvnyomtatás korszakos találmánya a kultúra széles körökhöz történő eljuttatását tette lehetővé, mellyel évszázados pozíciók enyésztek el. Közéjük számolható példának okáért az egyház műveltségi és információs monopóliumának megdőlése, ami az egyházi hatalom megrendülésének egyik összetevőjévé vált. A könyv, s általában a nyomtatás a gondolat terjedését hozta magával. A tudományos információk közvetítése (az antik természettudományos és társadalmi gondolkodás nagy eredményeinek felelevenítése és ismételt elterjesztése) aligha tagadhatóan felgyorsította a technikai és tudományos fejlődést. Az irodalom és a művészetek, az antik értékek újra felfedezését köszönhetjük a könyvnyomtatásnak. A kezdetben főként latin nyelvű, vallásos és hitbuzgalmi tartalmú művek mellett megjelentek a politikai kiadványok; előbb a humanizmus, utóbb a reformáció állította szolgálatába a nyomtatott írást. Ezzel megszűnt a hűbéri, majd rendi Európa partikuláris képleteinek elzártsága a külvilágtól, megszűnt az ideológiai és hatalmi monopólium, helyébe a pluralizálódó vélemények terjesztése lépett. A szekularizált írásbeliség nem tudott és nem akart kitérni az új (sokszor forradalmi) megközelítések elől. Ez pedig az új ideológiai és politikai áramlatok térnyerését segítette elő.

Az Óvilág 15. századi korszakos találmányaihoz tartozott a nyílt tengeri hajózás feltételeinek megteremtése. A 12. században az arab hajózási technikából a Mediterráneumban elterjedt ún. latin vagy trapéz vitorla és a háromszögletű vitorla, valamint az északi hajósok különösen erős palánkrendszerű hajótestének vegyüléséből kialakított, fartőkekormányos európai hajómodell alkalmassá vált a nyílt tengeri hajózásra. A 15. század első felében megszülető portugál karavella lehetővé tette a távolsági hajózást. A hajózási technika fejlődésével lépést tartott a földrajztudomány és a közlekedésben jó szolgálatot tevő üvegipar is. (Ugyancsak új találmány volt a távcső.) Ezek az újítások önmagukban még nem indokolták

[226] CAMERON 1998, 154. o.

volna feltétlenül azt a tényt, hogy miért az európai hajósok vették birtokukba az óceánokat, s miért nem az európainál korábban kialakult hajózási kultúrák, a távol-keletiek vagy az arabok. Európa diadalában döntő szerepet játszik az a már a 13. századtól kezdve erősödő folyamat, melyben a technikai újdonságok és a gazdasági biztonságot szolgáló megoldások állandó keresése dominál és amely – Braudel kifejezésével élve – *„forradalmasítja a nyugati világ anyagi létét és átalakítja egész pszichológiáját”*. A történettudomány által aranyéhségnek, nevezett jelenség keltette növekvő gazdasági feszültség jelentős mértékben járult hozzá az európai expanziót bizonyító felfedezések sikeréhez s ezzel Európa hosszú ideig tartó dominanciájához a világ gazdaságában és a világpolitikában.[227]

A földrajzi felfedezések a központosító királyi hatalom anyagi lehetőségét biztosították gazdagsága, hadserege, bürokráciája, államszervezete és egyáltalán: hatalma megalapozásához. Az előzmények ismertek: a Kelet felé vezető kereskedelmi útvonalak részben elzáródtak a török terjeszkedés folytán, részben arab kézre kerültek. A banditizmus Európáján átvezető szárazföldi utak hosszúságuk mellett rendkívül veszélyesek és költségesek is lettek. Emellett részben az arab közvetítő kereskedés, részben pedig a kelet-közép-európai nemesfémbányák kimerülése általános pénzhiányt idézett elő, ami az európai pénzügyi és közvetve kereskedelmi-termelési szerkezet összeomlásával fenyegetett. Európa szinte valamennyi tengeri állama az óceánon próbálkozott: Európa hajóépítő műhelyeiben a legkülönfélébb újításokkal felszerelt új típusú hajók jelentek meg, melyek egyesített modellje már alkalmas volt sebességében, felépítésében, térfogatában és kormányozhatóságában hosszabb tengeri utak megtételére. Az a hihetetlen gyorsaság, ahogy Európa hajósai felfedezték a világot, ahogyan lezajlott a felfedezett területek kolonializációja, azt bizonyítja, hogy a kontinens már régóta készült az expanzióra, hihetetlen energiáit fektetett a felfedezésekbe. (1471-ben még csak az Egyenlítő áthajózását ünnepelhették, 1552-ben *Magellán* már a Földet hajózta körül.) A felfedezések gazdasági hatása nagy erővel zúzta szét a hagyományos kereskedelmi kereteket: az adatok a kereskedelem húszszoros növekedéséről szólnak, de még az ipari termelés is háromszorosára nőtt. Ennek jelentősége, különösen annak fényében értékelhető,

[227] BRAUDEL 1996, II. 503. O.

hogy céhes keretek között zajlott le a gazdasági forradalom, igaz végül szétfeszítette azokat, s teret adott a manufakturális gazdálkodásnak. Ekkor még a lakosság 80–90 %-a a mezőgazdaságból élt, a kereskedelmi és ipari változások tehát a társadalomnak egy viszonylag kisebb részét érintették. Ebben a zónában azonban intenzív átrendeződés zajlott mind a gazdagodás mértékében, mind a vagyonok elosztásában és a politikai hatalmi terrénumok felosztásában.[228]

Európa lendületes polgári fejlődése nem kevéssé vezethető tehát vissza arra a gazdagodásra, melyet a földrajzi felfedezések nyomán általánossá váló gyarmatosítás és az annak következtében kialakult tőkefelhalmozódás tett lehetővé. A gyarmatok megjelenése azonban nemcsak a gazdasági, hanem az európai alkotmánytörténelemben is fontos változásokat eredményezett. Kialakulófélben volt egyfajta „európai világgazdaság", mely a felfedezések nyomán létrejött kapcsolatrendszert fogta össze, s melynek mozgatói az európai kereskedők, valamint a kereskedelmet és a tengerentúli vállalkozásokat biztosító gyarmatosító hatalmak voltak. A nyílt tengeri közlekedés és az óceáni kereskedelem igazi jelentőségre akkor tett szert, mikor az a vállalkozások mögé álló kolonializáló államok fegyveres-területi terjeszkedésével párosult, amikor az anyaországok közigazgatása kiegészült a gyarmati igazgatással is. A gyarmatosítók elsősorban az angolszász és a mediterrán perifériáról indultak, s ezek a tengeri hatalmak mindannyian a gyarmatok gazdaságára épülő ipart és kereskedelmet fejlesztettek ki.

A földrajzi felfedezések következtében kialakuló kereskedelmi keretek és a gyarmatosítás Európa gazdaságát lényegesen átalakították. A mind nagyobb mennyiségben érkező korábbi keleti luxuscikkek, a növekvő volumenű nemesfém-beáramlás, a gyarmatosítások megigényelte iparcikkek piacának szélesedése, a céhes lehetőségek nyújtotta kereslet-kínálati viszonyok felborulása előidézte az árak és áruk rendszerének történelmi léptékkel hirtelen szerkezetváltását. Az árforradalom a nemesfémek és az áruk ára közötti megszokott arányok radikális változását hozta magával. Ezzel a vagyoni értékek átrendeződése kezdődött meg. Angliában erősebben, a kontinensen kevésbé érzékelhetően, de a társadalmi tekintélyek mércéje átalakult, a tőke, a pénzvagyon

[228] DAVIES 2001, 481. o.

lassan felzárkózott a nemesfémben felhalmozott, illetőleg földben megtestesült vagyonok mellé. Ugyan a társadalmi fejlődést befolyásolni még nem tudta, de a változás előjelei már észlelhetőek voltak. A társadalmat vihar előtti csönd ülte meg.

A TÁRSADALOM ÁTALAKULÁSA. Az abszolút kormányzat térnyerését előkészítő változások egyfelől a jobbágyviszonyokban, az árutermelés megerősödésével kapcsolatos pénzjáradéki formák elterjedésében, másfelől a középkori városokban kifejlődött kereskedő polgárság, valamint a gazdaságilag mind jobban megerősödő iparos polgárság fellépésében szemlélhető. A társadalom változásait fémjelző átrendeződések biztosítottak lehetőséget az abszolút monarchák hatalmi ambícióinak kibontakoztatására.

A 12–13. századi tendenciák az agrárgazdaságban a jobbágyság felszabadulásának irányába mutattak. A nagy hospesmozgalmak, a robot visszaszorultával fokozatosan teret vesztett a személyileg kötött jobbágyi modell. A személyi függéstől megszabadult jobbágy ezentúl szabadon költözködhetett, megszabadult egy sor személyi kötöttségtől, a földesúrnak történt személyi alávetettségtől, fejadótól és munkajáradéktól. A kötöttségeket, a járadékokat előbb termény- és pénzjáradékra, majd lassan kizárólag pénzjáradékra fordító fejlődés kiegyenlítette a szabad jobbágyok szintjén a társadalmi egyenlőtlenségeket a paraszti világban. Ezt a folyamatot a 14–15. század nagy háborúi, pestisjárványai és éhínségei nyomán kitört parasztfelkelések és háborúk sem tudták megtörni. A paraszti árutermelést nem szorították vissza, az ismételt röghöz kötés Nyugaton nem következett be.[229]

Miután a feudális járadékait mindinkább pénzre alakító parasztság politikai s gazdasági függése földesuraitól jelentősen csökkent, a rendi társadalom privilegizált rétegei vitatható helyzetbe sodródtak. A felszabadulással, vagy felszabadítással lényeges gazdasági és politikai hivatkozásaitól fosztották meg a rendi társadalom vezető hatalmi tényezőit. Az eltűnőfélben lévő jobbágyság, a földesúri hatalom lényegét kérdőjelezte meg. Ahogyan a hadviselés megváltozása

[229] KATUS 2000, 346. o.

a katonai legitimációt, a jobbágyság eltűnése a földesúri hatalom igazolását tette zárójelbe.[230]

A fenti folyamatokból kibontakozó új államhatalom, az abszolút monarchia ellenben garantálta a földesúri fennhatóságot, miközben egyfajta jobbágyvédő (adóalany-védelmező) funkciót is ellátott. Angliában például lehetővé tette a bekerítéseket, hogy ti. amennyiben a birtokosnak vállalkozásai folytán szüksége lett volna a parasztok földjeire, annak kisajátítását gond nélkül elvégezhette. Ellenkezőleg: ha a birtokos nem kívánt ilyen irányban mozdulni, Európa-szerte garantálták földesúri jogait a jobbágyok fölött.[231] A feudális-rendi politikai elit megrendült helyzete többek között megteremtette az igényt a politikai-jogi kényszer szintjének megemelésére. Miután a földbirtok szintéjén ez már lehetetlen volt, politikai pozícióinak megőrzése érdekében a nemesség hajlandó volt egy magasabb fokon összegzett, központosított „nemzeti" hatalmi centrum elfogadására.[232] Ez a rendi támogatással újraerősödött központi (abszolutisztikus) királyi hatalom biztosította a feudális tulajdon és gazdasági struktúra átmeneti megszilárdítását. Az abszolutizmus tehát keretet adott a születő félben lévő modern nemzet kifejlődésének úgy, hogy közben konzerválta a rendi szerkezetet.

A földrajzi felfedezésekkel egyidejűleg a társadalom alsóbb rétegeiben is változások zajlottak. Részben a mezőgazdaságból elmenekülő nincstelen tömegek, részben a földesurak által elüldözött parasztok, részben (Kelet felé tartva) a földesúri terhek növelésébe belerokkanó jobbágyrétegek alkották a társadalom, robbanásra kész, elégedetlen tömegeit. Azon a ponton, ahol e hatalmas tömeg felszívódhatott az ipari társadalomba (manufaktúramunkásság), a dolgok lényegéből fakadóan még rosszabb helyzetben élő társadalmi csoportok alakultak. Ezeknek az alsó rétegeknek az életét amúgy is közelről érintette a primitív higiénés viszonyokból következő gyakori betegség és elhalálozás, az éhínségek. A 16. századig tomboltak a járványok Európában, így a lepra, a bubópestis, a feketehimlő, a tuberkolózis és a szifilisz. Spanyolország 1580 és

[230] GUNST 1993, 169. o.
[231] DIEDERIKS–LINDBALD–NOORDAM–QUISPIEL–DE VRIES–VRIES 1995, 86. o.
[232] ANDERSON 1989, 21. o.

1652 között lakosságának egyharmadát veszítette el járványok következtében, Itáliában 1600-ban 13,5, 1650-ben 11,5 milliónyian pusztultak el. A lakosság 60–65 %-a érte csak meg a huszadik életévét. Értelemszerűen ezek a csapások elsősorban az alsóbb társadalmi rétegeket érintették.

A rendi konstrukció másik nagy ellenfele, az erősödő kereskedelmi- s manufaktúrapolgárság a társadalom belső átalakítását szorgalmazta. Egy polgárivá váló társadalom érdekében támogatott s finanszírozott egy olyan feudális állami rendet és állami berendezkedést, mely az ő részleges politikai elismerésével, a rendi állam elemeinek le-, illetőleg továbbontásával, a modern állami intézmények kifejlesztésével, a polgári szellemű gazdálkodás s gazdaság egyes vonatkozásainak támogatásával a polgári állam s polgári társadalom alapjait vetette meg. A majdani polgári állam előzményei messze visszanyúlnak a feudalizmus korszakába. Európa-szerte a polgárság jelentőségének növekedését hozta a központosítás. A centralizációban az uralkodónak szüksége volt a polgárra úgy is, mint a pénzügyek, a gazdasági ügyek szakértőjére és úgy is, mint gazdasági támogatójára. Ezért ugyan az országos politikai küzdőtéren nem tudta jogosítványokkal jutalmazni, viszont bejuttatta képviselőit az államapparátus fontos pozícióiba, ami a polgárság informális érdekérvényesítő képességét jelentősen erősítette. Különösen napvilágra jött ez az abszolutizmus offenzív korszakában, amikor a monarchák háttérbe szorították vagy felszámolták a rendi képviseleteket. Az abszolút monarchia keretein belül hivatali pozíciókkal bíró képviselői a polgárságnak így a többi rendhez képest relatíve nagyobb mozgásteret kaptak. A polgárság erősödése tehát töretlenül folytatódott, s utóbb, a tőkefelhalmozás gazdasági előnyével és a reformáció ideológiával felvértezve eséllyel léphetett a politikai harcokba. Ezzel a határozott társadalomirányító pozícióval a polgárság valójában megteremtette annak feltételeit, hogy a saját racionális gyakorlatában kimunkált társadalomigazgató eljárásokat (vö. szegénygondozás), illetve szabályozó mechanizmusokat (vö. közjog) átültesse a hétköznapok praxisába.

A fenti folyamatok nagy hatással voltak a rendészetre, a büntetőpraxisra és a büntetés végrehajtására is. A társadalom átrendeződése, csoportok és rétegek megszűnése, újabbak keletkezése, megszokott környezetükből élet- és

értékrendjükből kiforgatott tömegek jellemezték a korszakot. Amikor a kisiparost, paraszti árutermelőt megfosztották termelési lehetőségeitől, munkaeszközeitől, földjétől, és tömegeket kényszerítettek a bérmunkára, amikor roppant méretű vándorlás zajlott a faluból a város felé, s egész társadalmi rétegek kényszerültek gyökeres életformaváltásra, amikor ezzel párhuzamosan a katolikus egyház befolyása meggyengült, a hit megingott, amikor a falusi közösségek rendje felbomlott és tradicionális szabályozó ereje elenyészett, szükségszerűen sokan tértek le a törvényes útról. A proletarizálódás kísérőjelenségeként hétköznapivá lett a tömeges szegénység, mely szétfeszítette a büntetés-végrehajtás addigi kereteit. Míg Angliában az iparosodás miatt, a kontinensen a nagyhatalmak hegemóniáért folytatott küzdelmeinek mellékjelenségeként teltek meg a börtönök. A bűnelkövetők, a felelősségre vontak száma folyamatosan emelkedett. Javult a bűnfelderítés is, de a bűnözésnek olyan új jellegzetes formái is felbukkantak, mint például a városi bűnözés. A városi, tartományi és állami rendészeti és igazságügyi szervek nagy kihívással néztek szembe. Az addigi „keverék”-intézetek, melyek egyszerre gondoskodtak szegények, betegek, tébolyultak, árvák, koldusok és csavargók, valamint bűnelkövetők őrzéséről, most alkalmatlannak bizonyultak a feladt ellátására. A középkori tradicionális büntetőjogi válaszok hatástalanok voltak. A kormányzatok többnyire fölismerték ezt a tényt, s részben törvényhozási úton, részben pedig a technikai feltételek bővítésével igyekeztek megoldást találni. A kiindulópont a városi igazgatásban kimunkált rendészeti és igazságszolgáltatási technikák körül formálódott, s mutatott a fenyítőházak irányába.

3. Reformáció és munkaethosz

Mint láttuk, a szegénység számos forrásból táplálkozott. Az eredendően szegények, az önkéntes szegények és ezek szervezetei a testvérségek, a szerzetesek, a zarándokok, a vezeklők színezte kép oly színes volt, hogy sem egységes, sem koncepciózus szegénységkezelés kialakítását sem igazán tette

lehetővé. A szegénységnek valódi szegénységgé kellett válnia ahhoz, hogy erre sor kerülhessen. A konzisztens elképzelések realizálásának feltétele volt, hogy leválassza magáról a középkori vallásos képnek megfelelő hivatásos egyházi szegénységet, az önkéntes szegénységet, és világosan el kellett határolni a munkakerülő, csavargó, kriminális elemekből álló koldusvilágot a valódi rászorultaktól. A városok erre tettek ugyan kísérleteket, a megoldás egészen a reformáció koráig váratott magára. Ekkor két összekapcsolódó jelenség adott lehetőséget a változtatásokra.

A 16–17. században alapvetően alakult át a szegénység struktúrája. Részben az iparosodás és a mezőgazdasági válság hatására, részben az Európán átsöprő háborúk eredményeképpen a korábbiaktól jelentősen eltérő mértékben módon megnövekedett a városi szegénység és a „hullámzó lakosság” száma. Az országutakon élő csavargó- és koldustömegek komoly rendészeti és igazságügyi kihívásokat jelentettek a hatóságoknak. Ezzel egyidejűleg *a hagyományos gondozási rendszer lényegében összeomlott*. A társadalmi változások által átalakított szegénység „alkalmatlanná vált” a hagyományos kezelésre, legyen az az egyház alamizsnarendszere vagy a városok zárt képletekhez igazodó sajátszegény-gondozása. Nem volt kérdés, hogy megoldást kellett találni a problémákra.

Az új eszközök keresésében fölbukkant és meghatározó pozícióra tett szert a protestantizmus szegénységelgondolása, amelyik a szegényektől az eddigiekhez képest alapvetően más magatartást várt el. Ehhez az elgondoláshoz azután a protestáns városigazgatás és államhatalom megfelelő rendészeti és büntető igazságszolgáltatási eszközöket csatolt, aminek eredményeként forradalmasodott a szegényügy, a rendészet és a büntetés-végrehajtás egyaránt.

A REFORMÁCIÓ ÉS A MUNKA. A 16. század húszas éveiben Wittenberg hatókörében rendkívüli feszültség alakult ki a religio kérdése körül. A történettudomány ezt a korszakot a „wittenbergai nyugtalanság” kifejezéssel jelölte meg. 1521-ben a karlstadti pap a karácsonyi misét civil ruhában celebrálta. A felindult hívek a templom mellékoltárait lerombolták, a szenteket ábrázoló

szobrokat és a Mária-alakot összetörték, feldarabolták és elégették. A rákövetkező év kezdetén az ágostonrendiek konventje szabadságot adott testvéreinek annak eldöntésére, elhagyják-e a rendet vagy maradnak. Ezzel egy időben szerzetesek sora távozott rendjéből más szerzeteknél is. Január 24-én, az egyetemen a városvezetés reformációs tanácskozmánya a polgárság viharos hangulatára tekintettel határozatokat fogalmazott meg a mise szabályozásáról, a szentképekről, a nyilvános erkölcstelenségek felszámolásáról és a *koldulás eltiltásá*ról. A laikus testvérségek vagyonát *közperselyek*be helyezte, amelyből több egyéb mellett *finanszírozni rendelte a szegénygondozás újjászervezését* is.[233]

A protestáns gondolkodásmódnak ez a megnyilvánulása szorosan összefüggött a munka újszerű felfogásával, mely *gyökeresen átértékelte a szegénység szerepét a társadalomban*. A munka a középkor szóhasználatában és a középkori keresztény etikában kettős értelmezésben jelent meg. A lovagi, lelkészi, szerzetesi állás természetesen megkövetelte a „munkát", de ezen nem a fizikai (termelő-) munkát értették, hanem a klerikusoknál például egyfajta szolgálatot, amely imákban, lelki-aszkétikus gyakorlatokban, karitatív tevékenységben testesült meg.[234] A világi lovagi munka ennek analógiájára harcot és szerelmi szolgálatot jelentett: az isteni szolgálatot, a szenior szolgálatát, valamint a hölgyek és a gyengék védelmezését. Ezek a szolgálatok a lovag becsületének alkotóelemeit jelentették. A kétkezi munka ezzel szemben becsületen aluli, megalázó lett volna. Az azzal összefüggő világi foglalkozásoknak ugyanis semmilyen lelki értelemben vett értéke nem volt.[235] Az egyház következetes maradt az eredeti tételéhez, amit bizonyos értelemben a skolasztikus filozófia is alátámasztott, mely elismerte, hogy a munka szükséges az élethez, de nem általános kötelezettség. Aquinói Tamás azon tételéből, hogy a testi munkára csak a végszükség kényszeríthet, az egyházi tan a fizikai munka korlátozását emelte ki. Az egyházi értékelés, különösen a kolduló rendek létezésén keresztül demonstrálva igazát,[236] megmaradt állításánál. Ezzel a munka szükségszerűségének szerényebb rangot biztosított, mint a lelki

[233] FUCHS 1970–1976, 68–59. o.
[234] Vö. FINUCANE 1996, 308. o.
[235] PAULUS 1911, 728. o.
[236] ZARNECKI 1986, 106. o.

gyakorlatoknak.[237] Az egyház hivatalos ideológiájában határt vont tehát a vita activa, tehát a dolgos élet és vita passziva, a szemlélődő létezés között. Ez utóbbiban az azt választó teljesen elfordult a földi világtól, hogy Istennek szentelhesse magát. A lelki munka messze fölötte állt a kétkezi munkának. A mesterember is szolgálja a javakkal az Urat, de ennek a munkának nincs jelentősége a szentség szempontrendszerében. Ez a munka nem hivatás, a klerikusoké és a szerzeteseké viszont az.[238] Ezzel a megközelítéssel bizonyos értelemben leértékelte a társadalom jelentős része által végzett fizikai munkát, s erkölcsi szempontból lényegtelenítette a dolgozás tényét is.

Az egyházi állásponttal szemben a munkásrétegek szemléletmódja más irányba mutatott. A hivatás és a kétkezi munka viszonyáról kialakított egyházi kép vonatkozásában az „alsóbb" rétegekben változások történtek, elsősorban a parasztság és a polgárság körében. Ami természetes is. A testi-kétkezi munka ugyanis ezen társadalmi csoportok sajátja, s különösen a polgárságban ébredt felismerés, hogy szorgalmuk és tevékenységük, gazdagodásuk, gyarapodásuk záloga.[239] Miként azt egy korai tanú, Bertold Rucenberg 1364-ben végrendeletébe diktálta: a javakat, melyeket birtokol, meo garviori cum labore nyerte.[240] A parasztok és kézművesek kemény munkája már Luther előtt megjelent az istentiszteleteken és az imákban. A dominikánus Markus von Weida 1550 körül így vélekedett: *„Egyes emberek keveset imádkoznak a szájukkal, de kezük munkáját úgy becsüli az Úr, mintha imát mondanának."*[241] Luther sem volt rest ezt az állítást megismételni. Sőt, a felfogásában a munka isteni parancs, rendekre, állásra való tekintet nélkül. *„Éppen elegendő a valóban szegényekről gondoskodni, óvni őket az éhenhalástól, megfagyástól, az nem történhet meg, hogy egyesek más munkájából, tétlenül éljenek."*[242] A keresztény dolgozik és rábízza a gondoskodást Istenre. *„Ne légy lusta és tétlen, ne feledkezz meg tulajdon munkádról és tevékenységedről, hanem dolgozz és tégy is, ne mindent egyedül az*

[237] CONZE 1972, 160–162. o.
[238] VONTOBEL 1946, 4. o.
[239] VONTOBEL 1946, 13–15. o.
[240] MASCHKE 1964, 308. o.
[241] PAULUS 1911, 744. o.
[242] Idézi LAUM 1923, 944. o.

Úrtól várj. Amint az gyakran mondva vagyon: mindennek Istenben való hitben és bizalomban kell történnie.”[243] E ponton kapcsolódott egybe hit és munka.

Max Weber a protestantizmus hatásait a racionalizmus, az aszkétizmus, a munkaethosz, a szegénység és az ellenőrzés ötszögében lelte föl. *„A protestáns etika és a kapitalizmus szellemében”* írta, hogy *„ha ennek a tanulmánynak reménye lehet arra, hogy valamit is tisztáz, akkor éppen a racionalitás látszólag egyértelmű fogalmának sokrétűségét szeretné felfedni”*,[244] melynek legalább két vonatkozása témánk szempontjából döntő jelentőségű. Egyik a racionális üzem, a termelésigazgatás ésszerűsége, másik pedig az aszkézisnek az emberi életet racionalizáló és fegyelmező hatása. Ez a két pillér támasztja alá a munka, a hivatás megkülönböztetett jelentőségét a protestáns gondolkodásban. *„…a katolikus felfogással szemben hatásosan megnövelte az evilági, hivatás szerint végzett munka erkölcsi hangsúlyát és az érte járó vallásos jutalmat.”*[245]

A fizikai munka egyre nagyobb becsületet nyer. El kell ismerni a munkát végző érdemeit, hiszen az nem könnyű tevékenység. (A fáradtság, a fáradozás és a munka még hosszú ideig azonos vagy hasonló értelmű kifejezések a különféle nyelvekben.)[246] Hit és munka összetartoznak, hit nélkül a munka vajmi keveset ér.[247]

A munka további legalizálását segítette elő Kálvin kései munkáiban felbukkanó tézis, mely a munka világi eredményét az eleve elrendelés gondolatával is összekötötte.

Miután a protestáns tanítás szerint az evilági élvezetekre csak a munka jogosított föl, a munka jelentősen felértékelődött. Azáltal, hogy a hit a munkát isteni szolgálattá tette, a minden közösségnek hasznos tevékenység nagyobb becsben részesült. Luther hangsúlyozta, hogy semmi különbség a munka szempontjából a lelkész és a cselédlány között. Isten határozza meg, kit milyen

---

[243] Idézi CONZE 1972, 163. o.
[244] WEBER 1995, 43. o.
[245] WEBER 1995, 83. o.
[246] A magyarban a munka szinonimája a fáradozás, fáradtság, vesződség, gürcölés, hajtás, strapa, kulizás, favágás, gálya. Vö. KISS 1998, 622. o.
[247] VONTOBEL 1946, 17. o.

szolgálatra rendel, s feladatát mindenkinek a neki kijelölt helyen kell teljesíteni.[248] Így voltaképpen még a hóhér munkáját is „hivatásnak” tekintette, feltéve, hogy a bakó egyben hívő is.[249]

A reformáció korában elenyészett a középkori szegénységmeghatározás. Hol van már a 16. századra az az idill, amit még Frankfurt am Main karmelita kolostorának 1479-ben készült szárnyas oltárán láthatunk, ahol is a ruhája után ítélve gazdag polgár és polgárasszony feje felett glória jelenik meg, mert a koldusoknak és zarándokoknak alamizsnát osztanak… Regensburg plébániatemplomának 1480 körülire datálható szárnyas oltárán a hívek pontosan láthatták, mit kell tennie egy igaz kereszténynek ahhoz, hogy a mennyekbe juthasson. Az út feltételei: gyónás, buzgó imádkozás, részvétel a szertartásokon, adományozás és gyűjtés az egyház javára s végül alamizsnavetés a templom előtt gyülekező koldusoknak. Egy ismeretlen festő 15. század végi képén több részben ismertet egy tanmesét. A kép gazdagok lakomáját ábrázolja, akik kutyát uszítanak a szegény vándorra. Ám az boldogan hal meg a puszta ég alatt, mert lelke angyali kísérettel szállt a mennybe, s végül is az Úrhoz jutott. A gazdag ellenben ágyban szenvedve költözött el az árnyékvilágból a pokolba, ahonnan még láthatja a koldus lelkét az Úr karjai között.[250]

A KOLDULÁS ELÍTÉLÉSE. A predesztinációtól (mint az elkárhozandók és üdvözülendők előtt ismeretlen végkimeneteltől) független törekvés az Istennek tetsző aszketikus életvezetés és hivatás során végzett hasznos cselekvés, a gyarapításhoz vezető munka, mely a bűn fölötti győzelmet jelentheti. *„A munka ugyanis – a sajátos megelőzési eszköz minden olyan kísértés ellen, melyet a puritanizmus a „tisztátalan élet” fogalmában foglalt össze – s melyeknek szerepe nem lebecsülendő… a munka azonban ezen túl, s mindenekelőtt az életnek Isten által megszabott öncélja. A páli mondat – „Aki nem dolgozik, ne is egyék” –*

[248] ATKINSON 1996, 373. o.
[249] VONTOBEL 1946, 17. o.
[250] BOOCKMANN 1986, 259., 217., 75. o.

feltétlen érvényű és mindenkire vonatkozik. A munkakedv hiánya a kegyelmi állapot hiányának eleje.”[251]

Ha viszont a munka ilyen kiemelt szerepet játszik az üdvözülésben, a munkakerülést is ennek megfelelően kell értékelni. Luther és Kálvin, valamint a további reformátorok idevágó tézisei két nagy csoportba sorolhatók. Az egyik (nem kevéssé a szerzetesség és az egyházi vezetők ellen megfogalmazott programpontként) a hivatás átértékelése, mely önmagában az egyház szolgálatát nem ismeri el munkának, ennél fogva a klerikusok és szerzetesek nem dolgoznak, tehát tétlenek (=lusták) és teljesen feleslegesek. Miként mindenki, aki resten tölti idejét a Földön.

Az ebből következő másik állítás: a „fönti” semmittevés elítélése egyenesen vezet el a a tétlenek elleni „alsó” harcig. *„A legfontosabbak egyike felszámolni a koldulást a kereszténységben.”*[252] A koldulás megengedhetetlen. *„Semmiféle koldust vagy koldulást ne tűrjünk meg városaink és falvaink templomaiban.”*[253] Természetesen, ha maga a koldulás elvetendő, ezzel egy sorban ítélendő el a katolikus egyház kolduspolitikája is. A reformáció konzekvensen lépett föl a koldusok, az alamizsna, s no persze az ezekkel analóg önkéntes szegénységgel szemben. A reformált tartományokban a „keresztényi szegénység”, a mások adományából való élés elítéltetett és a koldulás egyszeriben deviáns magatartásként, a társadalom szemében nemkívánatos jelenségként tűnt föl. Luther és Kálvin az általános keresztényi magatartást összefüggésbe hozták a munkakötelezettséggel, ami végül oda vezetett, hogy a munka a kereszténység szerves elemévé vált. Ily módon a nem dolgozásban, munkakerülésben, csavargásban magának a sátánnak a közrehatását látták.[254] (A protestáns térség szegénygondozásának fejlődése elvált a katolikus államokétól. A keresztény egyház szegényügyi koncepciója is megújult, ez azonban már nem tartozik témánkhoz.) A szigorúan tilalmazott koldulás a protestáns etika szerint a felebaráti szeretet ellen való magatartás. A holland zsinatok rendre tiltották a

[251] WEBER 1995, 188–189. o.
[252] Idézi LAUM 1923, 944. o.
[253] CONZE 1972, 163. o.
[254] Vö. RATZINGER 1884, 451–453. o.

koldulást, az alamizsnakérő leveleket és a koldulásra szolgáló igazolásokat.[255] Véteknek tartották az egészséges embert alamizsnával támogatni, hiszen az őt a semmittevés útjára taszítja.[256] Sem a jótékonykodás nem divat már, sem a koldust nem fogadják jó szívvel. A koldus ellenséggé vált, bűnözővé, legalábbis a keresztény értékrend ellen vétő figurává. Érdemessé arra, hogy vele szemben intézkedéseket foganatosítsanak.

A protestantizmusnak jutott tehát az a szerep, hogy lerombolja a középkori etika pozitív viszonyát a kolduláshoz. Az alamizsnarendszer működtetése, a kolduló rendek dicsőítése, a bűnbánathoz vezető jócselekedetek elismertsége olyan szilárd kereteket képezett a szegénység körül, melyek elpusztítása nélkül elképzelhetetlen volt egy korszerű (értsd: puritán) szegénygondozás kiépítése, s különösképpen a hirtelen megnövekedő szegénység kezelése.[257] Robert Castel ezzel szemben vitatja, hogy a segélyezési rendszerek nagy átalakulási folyamatát helyes lenne a reneszánsszal vagy a reformációval kapcsolatba hozni. A szegénység kérdésének racionális kezelése szerinte máshonnan datálható. Elismeri, hogy a 16. század valóban éles határvonal lehetne, de szerinte ez semmiképpen sem tekinthető kezdetnek. Kétségtelenül bonyolultabbá váltak a segélyezési szerkezetek, de ő azon az állásponton van, hogy a különféle „új megoldások" korántsem újak, csak a korábbi tradicionális konstrukciókból megerősített minták.[258] Úgy véli tehát, hogy a 16. században nem egy új szegénypolitika jelentkezett, hanem a társadalom átalakulási folyamatainak felgyorsulása okán (az ő felsorolásában: ellátási válságok, élelmiszerárak emelkedése, pestis, demográfiai fellendülés, alulfoglalkoztatottság, agrárgazdaság szerkezetváltása, városok anarchikus, gyors növekedése) került a társadalomirányítás olyan helyzetbe, hogy választ kellett adnia a kihívásokra. Magunk részéről nem értjük Castel aggályát, hiszen a két tétel nem mond ellent egymásnak. Hogy ti. a fejlődés során kialakult intézmények felhasználásával is dolgozó protestáns megközelítés alkalmazását szükségessé és azonnalivá tették a társadalmi-gazdasági változások. Az azonban nehezen vitatható el a reformáció gondolkodóitól, hogy a munka

[255] WEBER 1995, 196. o.
[256] VONTOBEL 1946, 75. o.
[257] CONRAD 1962, 424. o.
[258] CASTEL 1998, 30. o.

értelmezésének átalakításával teret nyitottak az újfajta megközelítésnek. Meggyőződésünk szerint, ha nem is feltétlenül kizárólagos kiindulópontként, de döntő fordulathozóként jelent meg a szegénygondozásban a protestáns felfogás. Miután megközelítésünk elsősorban rendészeti és büntetőjogi jellegű, megengedhető egy leszűkítés: a szegénygondozásból és a szegénység elleni fellépésből sarjadó fenyítőházi intézmény jól szemlélteti a változás határjellegét. A protestáns munka- és szegénységkoncepció a kontinentális büntetőpraxisba oly döntő fordulatot hozott, mely máig hatóan forradalmasította a büntetés-végrehajtás terrénumát. Olyan erős volt ez a hatás, hogy képesnek bizonyult áttörni a holland puritanizmus hagyományos expanzióképtelenségét,[259] s egy speciális területen, a büntetés-végrehajtás terrénumában is megtermékenyítette a gondolkodást és a gyakorlatot egyaránt. Nem változtat ezen az sem, hogy a kriminális megközelítések változása egy időben történt a szegénység gyors tömegesedésével.

A SZEGÉNYGONDOZÁS ÚJ RENDSZERE. A protestantizmus a koldulás tilalmazásával ugyan egy határozott lépést tett a szegénygondozás szisztematikus átalakítása felé, de ezzel megteremtett egy jelentős gondot, ti. a hirtelen bűnözővé vált koldusok és csavargók rendészeti és büntetőjogi kezelésének problémáját. Ugyanakkor világossá tette, hol a határ a közösség segítségére valóban rászoruló szegény és a munkakerülő között. A felfogás megváltozásával pedig szükséges volt a szegénygondozás új modelljének kialakítása.

A protestáns térségekben szisztematikus módon építették ki a szegények hivatalos támogatásának és munkáltatásának szervezeti kereteit, miközben következetesen elutasították az alamizsnarendszert. („*A könyöradomány nem jótett.*”)[260] A reformált térségekben eltűnt az a motívum, mely az üdvözülés eszközének tekintette az alamizsnát, s a helyébe a felebaráti szeretet lépett. Nem úgy kell segíteni a szegényen, tanították a protestáns ideológusok, hogy lemondunk vagyonunk egy részéről, s pusztán ez a negatív tett már erkölcsi

[259] WEBER 1995, 206. o.
[260] WEBER 1995, 196. o.

értékkel bír. A segítség legyen valódi, amely a segélyezett saját erejére is támaszkodik.[261] Ez a tézis új gondolkodást igényelt a hatóságoktól. Azt ugyanis mindenki értette és látta, hogy a koldusok, szegények nem egyazon okból lettek azzá, amik. Nyilvánvalóvá vált, hogy a szegénység másik, nem önhibájából rászoruló csoportjára nézve a gondoskodás rendszerét át kell alakítani. Amennyiben az egyházi jótékonykodás eredeti formáját felszámolják, s amennyiben egyes csoportoknak a segélyezésre való jogosultságát elismerik, akkor az a gondozási kötelezettség megállapítását és telepítését is feltételezi. A koldulás ellen fellépő Luther is védelmébe vette a betegeket és aggokat. Megindult tehát egy eszmei tisztázó folyamat, melynek végén végül is ott állt a szegény két kategóriája: a „jó" és a „rossz" szegény. Luther úgy vélekedik erről, hogy *„aki szegény akar lenni, ne legyen gazdag, de aki a gazdagságot választja, annak nyomjuk kezébe az ekét és keresse meg azt a földből."*[262] 1526-ban elfogadta a kolduskategóriát, de szerinte azt lenne szabad csak segélyezni, aki beteg és nyomorék, az egészséges, munkaképes koldus „csalárd koldus", tehát meg kell büntetni. Bartolus 1562-es munkájában a munkaképesek eltiltását követeli a koldulástól. Úgy véli, a tilalom csak az esetben lehet hatásos, ha büntetéssel is kísérik. Fritsch 1569-es *Tractatus*ában megengedhető és meg nem engedhető koldulásról szól. A mendicitas improba, az elvetendő és meg nem engedhető koldulás, az egészséges, munkaképes felnőttek koldulása. Censura publicát, nyilvános szemrevételezést követel tehát, melynek során megállapítják a koldus testi állapotát, szükség esetén orvosi szakvéleményt is igénybe véve. Akikről kiderül, hogy betegségük lustaság, azok ellen intézkedéseket kell foganatosítani, melyek egyértelművé teszik mindenki számára a „rossz" koldusság elítélendő mivoltát.[263] Ezzel kapcsolatban jellemző az ügyben a gyakorlat és teória viszonyára, hogy Stralsoundban ez a vizsgálati rendszer ekkor már rég a praktikum részévé vált. Aki segélyhez kívánt jutni, annak hétfőnként meg kellett jelennie a Miklós templomban, ahol is egy bizottság alaposan szemügyre vette az illetőt, tájékozódott személyes viszonyai felől, s ha egészségesnek és munkaképesnek találta, bizony „zsákmány" nélkül kellett

[261] VONTOBEL 1946, 75. o.
[262] Idézi LAUM 1923, 944. o.
[263] SCHERNER 1988, 131., 143–148. o.

elhagynia a templomot.[264] *Alapelvvé vált tehát a valóban rászorultak segélyezése*. Aki munkaképes, dolgozzék, aki viszont nem, azt közössége méltó módon és tisztességesen gondozza és lássa el. A közösség kötelezettségét illetően a korábban kialakult gyakorlaton tehát nem változtattak. A közösség (a város) gondoskodott a betegekről, nyomorékokról, öregekről, zavart elmeállapotú polgárairól. A gondozás közösségre koncentráló ága emellett fenntartotta *a saját és idegen szegénység kettősségét*, mely még hosszú ideig fennállt. Nagyjából ez jellemző a tartományi szegénypolitikára is, jóllehet ott kevesebb eséllyel igyekeztek az ellenőrzést megszervezni.

A közösségi szegénygondozás átalakításának három, jobbára ki nem mondott, nem deklarált alapelve volt. A legfontosabb, hogy az addig „elfecsérelt eszközöket" egyesítse, és „az esetleges vagy összefüggéstelen segélyezés helyett szabályozott gondoskodással szolgálja a valóban rászorultakat".[265] Az *első alapelv* tehát a *szabályozott, ellenőrzött és koncentrált forráskezelés*. Technikai megoldása volt a közösségi persely, amelybe minden létező támogatást, segélyt, alapítványi összeget, adományt belehelyeztek, ezt még alkalmi gyűjtések, lottériajátékok bevételével egészítették ki, de ide került a volt egyházi vagyon egy része is, a laikus testvérségek pénze is. Abban bíztak a városok vezetői, hogy ez az összeg elegendő lesz a majdani igények kielégítésére. A persely kezelésére és a szegényügy szervezésére az Apostolok cselekedetei 6. rész és a Pál apostol Timotheushoz írott levelének 3. része után diakónusoknak is nevezett „perselymestereket" kértek fel. A „persely urai" évente nyilvános elszámolással tartoztak a bevételek és kiadások után.

A *második alapelv* a segélyezettekre vonatkozott. Miután *segélyezni csak a valóban rászorultakat* akarták, ennek megállapításához a persely urai környezettanulmányokat végeztek.[266] A *harmadik alapelv az egyházi közreműködés* volt. Sem Luther, sem Kálvin nem volt hajlandó feladni az egyházi szerepvállalást a szegénygondozás körül (minthogy annak lényegi eleme volt a lelki gondozás is). Luther elgondolásai egy egészséges munkamegosztást

[264] ZEEDEN 1968, 113. o.
[265] LAUM 1923, 945. o.
[266] LAUM 1923, 946. o.

feltételeztek, ahol a szegénygondozás számos adminisztratív teendőjét az állami felsőbbség vállalja át. Kálvin államitól független vallásos szegénygondozást látott szükségesnek, nála azonban a világi és egyházi igazgatás elmosódó határai miatt azonosult a felelősség. (Különösen jól látható ez Genf igazgatásában.)

Angliában ettől némileg különböző, sajátos utat járt be a szegénygondozás, melyet teljesen állami ügyként kezeltek. Ennek folyománya, hogy egységesen, állami szankciókkal, az egész államra kiterjedő koldulási tilalmat valósítottak meg a szigetországban. Angliában a világi forrásokat kiegészítő szegényadót is szedtek, ami a reformáció más országaiban ismeretlen volt. Végül angol jellegzetességként vehetjük számba, hogy a gondoskodás centrumában nem a munkaképtelenek segítése, hanem a munkaképesek munkára fogása állott. Ez persze hangsúlybeli különbséget jelentett, s nem az elesettek, a betegek gondozásának hiányát. Az újkor határán kialakuló modern állam kereteiben Európa más országaiban is felbukkant az állami gondoskodás néhány dimenziója is, köztük az egységes joggyakorlat kialakítása mellett a szegénygondozás is.[267] A harmincéves háborút követően pedig általánosságban is elmondható, hogy az állam vette át a szegényügyet és vette saját kezelésébe a törvénykezés zónáját.[268]

A KOLDULÁS ÉS CSAVARGÁS RENDVÉDELMI ÉS KRIMINÁLIS VONATKOZÁSAI. A „tettek által való üdv” tétele a szegénységet összefüggésbe hozza a restséggel, hiszen a gyarapító cselekvés a szegénység ellenszere. Ha valaki saját akaratából nem dolgozik, az Isten dicsőségére folytatott tevékenységet kérdőjelezi meg. A koldusok egy része, akik eddig a keresztény társadalom „megbecsült” tagjai (és haszonélvezői) voltak, egyik évről a másikra elveszítették létezésük alapvető feltételeit, számukra megszűnt a megreformált térségekben az alamizsna, a segélyezés, sőt ennek ellenkezője volt tapasztalható: az egyház a világi hatalommal karöltve üldözésükre szövetkezett. Robert Barker a protestáns

[267] ZEEDEN 1968, 122. o.
[268] TREUE 1970, 489. o.

etika lutheri és kálvini tanításaival hozza összefüggésbe a szegénygondozás új, 17. századi modelljét, melyet a munkakerülő = bűnös képlet ír le a legjobban.[269]

Az az elvárás, hogy egyszeriben találjon munkát a szegények óriási tömege, nyilvánvalóan illúzió volt. A megélhetés hagyományos kegyes forrásai elapadtak: sokaknak nem maradt más, mint a meg nem engedett formák kihasználása: a bűnözés. A vándorló szegénynép, a „hullámzó lakosság" abból próbált megélni, amiből tudott, amihez hozzájuthatott, amit lopott, rabolt. A társadalom egyes alsó csoportjait így értékelte át a reformáció munkáról vallott felfogása a gondozandó elesett kategóriájából a bűnöző státuszába. Tenniük sem kellett tenni ahhoz, hogy a hatóságok célpontjává legyenek.

Akikről szó volt, *„eszközök híjával valók és gyökértelenek, akiket kíméletlenül kitaszítottak a társadalomból, akiket örökös vándoréletre ítéltek, kiszolgáltatva őket az országutaknak."*[270] Azután az utakon generációk nőttek fel és pusztultak el, született csavargók járták a tartományokat, akik családokba, kompániákba szerveződve már asszimilálták az új szegényeket, a városokból elűzötteket, faluról jötteket. A nagy csavargócsapatokból kitörni lehetetlen volt. Az országút szegényei egy olyan szituáció foglyai lettek, mely behatárolta egzisztenciális lehetőségeiket. A helységek nem engedték megtelepedni őket, speciális foglalkozásaik (hasonlóképpen a cigányokéhoz) tovább hajtották őket, amint kielégítették a helyi igényeket (köszörülés, kanálkészítés, kosárfonás, kád- és lábosfoltozás). Bár életük nem feltétlenül vezetett a bűnözéshez, az általuk befutott pálya az átlagost jóval meghaladó mértékben biztosított lehetőséget és vonzerőt a bűnelkövetéshez.[271]

Ha már kialakult a megtelepedett lakosság és a hatóságok előítélete, könnyedén küldték gályákra vagy ítélték testi büntetésekre, halálra az országutak vándorait.[272] Ez persze reakciót váltott ki, erősödött a kóborló csoportok belső kohéziója, védekezni kezdtek. A befelé fordulás elhomályosította a külső, idegenné vált világ értékeit és saját értékrendet alakítottak ki. A csavargóvilágon kívüliek ellenségek lettek, s az önszerveződő, autonómmá váló csoportjaik

[269] BARKER 1996, 9. o.
[270] RADBRUCH–GWINNER 1951, 268. o.
[271] KÜTHER 1976, 16. o.
[272] SCHLOSSER 1988, 36. o.

egyenesen társadalmi réteget képeztek, s kiformálódtak egy szervezett bandavilág feltételei.[273] A szegénység és az utazó nép számának megbecslésére kevés adat áll rendelkezésre. A történeti statisztika nyújt némi támpontot. Ennek alapján Hans-Ulrich Wehler a szegénység számarányát a 15. században 30–50 %-ra, a 16. században 50–60 %-ra, a 17.-ben 30–40 %-ra teszi. Magas adat ez. Lényegében azt jelenti, hogy korszakunkban minden „nem szegényre" (nemesre, polgárra, parasztra, cselédre és zsellérre) jutott egy koldus, csavargó, beteg vagy rokkant.[274]

Tekintve ezeket az állapotokat, aligha kérdéses, hogy a hatóságoknak választ kellett adniuk az immáron társadalmi problémává duzzadt koldusügy rendészeti és kriminális vonatkozásaira. Az első időkben meglehetős határozottsággal választották ketté a rendészeti és az igazságszolgáltatási intézkedéseket. A hagyományos, büntetőjogot segítségül hívó technikák tovább működtek. A csavargóbandák elleni fellépés, a bűnözők felelősségre vonása tradicionális keretek között zajlott, s a pellengérnél, a tömlöcben vagy a bitófa alatt fejeződött be. A centralizált királyi hatalom, az abszolút monarchiák korában a büntető igazságszolgáltatás legkegyetlenebb időszaka vette kezdetét. Újszerű volt viszont a rendészet terrénumában megjelenő fenyítőház intézménye.

DOLOGHÁZAK ÉS FENYÍTŐHÁZAK. A „tevékeny gondoskodást" hirdető protestáns gondolkodás végül is felhasználta előbb a munkáltató (dolog-) házakat, majd megteremtette a holland fenyítőházi modellt.[275] A reformáció, s különösen a kálvinizmus programmá tette a szorgos munkálkodást, megkövetelte a dologtalanság elleni harcot, a szegénységet már-már bűncselekménnyé nyilvánította. Álláspontja szerint mindenkit vissza kell vezetni a társadalomba, a közösség szorgos tagjává kell tenni, amihez a legkézenfekvőbb segédeszköznek a munka mutatkozott. Jól példázzák ezt a fenyítőházak főbejárata fölé illesztett jelmondatok, mint Hamburgban a fenyítőház homlokzatán: *„labore nutrior,*

[273] KÜTHER 1976, 18. o.
[274] WEHLER 1987, 193. o.
[275] CONRAD 1962, 424. o.

labore plector" („a munka nevel, a munka fegyelmez").[276] Világos a máig ható elv: a munka vezet vissza a társadalomba.

A reformáció befolyása alatt a szegénygondozásban kialakult néhány, a későbbi büntetőjogra, börtönügyre is kiható gyakorlati megoldás. Abból a tézisből kiindulva, hogy a koldust tilos segélyezni, a valóságos rászorulóknak viszont joguk van a segítségre, a munkaképes nincsteleneknek fel kellett kínálni a munka lehetőségét. A szegénysegélyezés valamennyi formájára szükség volt, nem volt szabad pusztán anyagi juttatásoknál megmaradni, a naturáliákkal való segélyezés keretében a munkáltatásról is gondoskodni kellett. Kevésnek tűnt azonban pusztán a munkalehetőség felkínálása, a szegénygondozás részét kellett, hogy képezze a lelki gondozás és a nevelés, mely a rászorulóban felkeltette a hit iránti érdeklődést, felismertette vele a szorgalom és a munka iránti igényt. Miután a szegénygondozás szélesedésének egyik oka az elszegényedés volt, ez ellen megelőzéssel is harcolni kellett. Létre kellett hozni tehát a szegénygondozás szociális szervezetét, gondoskodni kellett a házi szegényekről, a közösségek egyesületeit kellett megalakítani a szegénygondozásban.[277] Vagyis a szegények munkáltatása, racionális szervezet, lelki gondozás (nevelés) összhangban álló megszervezése lett a feladat. Ez a követelmény vezetett el a dologházak intézményes felhasználásához és a fenyítőházak megjelenéséhez.

A *dologház* a *munkaképes és munkátlan*, nélkülöző szegények foglalkoztatására született, eredetileg a szegényházból kinövekedő intézmény volt, melynek indíttatása a tartási költségek visszanyerésében lelhető föl. A racionális polgári gondolkodás, a szolidaritás és a gondoskodás eszméjének találkozásából született intézmény a szociális segélyezés kísérőjelensége volt. Miután a szegényház (dologház) többnyire nem volt kötelező, a jelentkezés és a felvétellel és ellátással együtt járó munka önkéntességen nyugodott. Aki a szegényházba (dologházba) kérte felvételét, *vállalta az ezzel járó munkát* is.

A *fenyítőház* a *munkaképes, de munkakerülő*, csavargó, koldus szegények foglalkoztatása céljából életre hívott, a dologház továbbgondolásából született (kezdetben) rendészeti intézmény, mely a dolgozni nem akaró, ezzel

[276] FESENMEYER–TEGGE 1973, 44. o.
[277] NOBBE 1889, 577. o.

összefüggésben a bűnözés peremén egzisztáló, életvitelével a büntetőjogi felelősségre vonást kiprovokáló csoport befogadására volt hivatott. Jellegét tekintve a munkára nem csupán lehetőséget kínáló, de azt kikényszerítő intézet, melynek deklarált célja a nevelés, a társadalom hasznos tagjává formálás. A munkával munkára nevelés.

A *munka, mint büntetés* már évszázadok óta alkalmazott szankciónem volt, de a munka, mint keresztényi kötelezettség új tartalmat adott a kriminális intézménynek is. Úgy is mondhatni, a munkaszankció új típusát alakította ki. A lutheri munkafelfogás sajátos eleme, hogy miközben megemeli a munka tekintélyét, keresztényi kötelesség és isteni szolgálat rangjára helyezi, kiemeli középkori jelentéktelenségéből és egyértelműen pozitív jelentéstartalmat ad neki, addig a másik oldalon a büntetőjogi büntetés szintjére süllyeszti. *„A munka Luthernál, mint bűnhődés és mint büntetés is érvényes, mely a vétkes tett következménye.”*[278] Ekkor még nem lehetett tudni, hogy ez az eszme utóbb forradalmasítja a büntetés-végrehajtást.

Ez a gondolat pedig nem más, mint a munka által történő nevelés, illetve a munkára nevelés. Az üdvözülés eszméjének a reformációban játszott szerepe nem zárta ki a lusta, munkakerülő elemek megjavulását. Sőt Kálvin a büntetés feltételévé tette a javítást: élesen támadta mindazokat a szankciónemeket, amelyek nem találkoznak a közérdekkel, és amelyek nem szolgálják a delikvens megjavulását. Így elítélte a verés, testi fenyítés, a kitiltás, kiutasítás büntetését.[279] A megjavulás, a társadalomba való visszatérés esélyének megőrzésére a hagyományos munkabüntetési formákat nem alkalmazhatták: annak becstelenítő, embergyötrő hatása ismeretes és nyilvánvaló volt mindenki előtt. A koldust, még ha csalárd volt is, nem minősítették egyértelműen bűnözőnek, tettét nem is büntetőjogi büntetéssel szankcionálták általában, inkább rendészeti intézkedéssel. Ahogyan a Peter Cornelisson Hooft által 1667-ben fogalmazott fölirat üzente a női fenyítőházon: *„Ne félj, én nem a vadságot bosszulom meg, csak kikényszerítem a jót. Kemény a kezem, de szeretettel teli a lelkem.”*[280] Az első

[278] VONTOBEL 1946, 8. o.
[279] WEBER 1961, 45. o.
[280] FESENMEYER–TEGGE 1973, 44. o.

fenyítőházakban, mint a munkával való nevelés intézményeiben, *nem büntetést, hanem fenyítést jelentett a munka*.[281]

Összefoglalva az eddig a munkáról vallottakat: a fenyítőházak funkciója a munkához szoktatás, a munka szeretetének megismertetése a dologkerülővel, melyhez, mint nevelő instrumentumot, a munkát vették igénybe, mely munka jellegzetessége okán egyben a fegyelmező eszköz funkcióját is betöltötte. Úgy vélem, nem hangsúlyozható eléggé az a tény, hogy az újdonság a fenyítőházaknál nem a büntetés/fenyítés általi nevelés megjelenésében rejlik, hanem a munka általi nevelésben. A büntetőjog büntetéstanának mindenkor jelentős meghatározója volt az aktuálisan uralkodó ideológia felfogása a bűnről és a büntetésről. *„A vezeklésre kész megbánás lutheri érzése az aszketikusan fejlődött kálvinizmus számára elméletileg ugyan nem, de gyakorlatilag azonban belsőleg idegen; ez számára etikailag értéktelen, az elkárhozandóknak semmit sem használ, a kiválasztottságukban bizonyos emberek számára pedig, akik belátták bűnüket, az elmaradt fejlődés és a tökéletlen üdvözülés jele a bűn, amit vezeklés helyett Isten dicsőségére tettekkel kívánnak legyőzni, s amit gyűlölnek.”*[282] A bűn tettekkel, aszketikus tevékenységgel, kemény munkával győzhető le.

A munka, a hasznos cselekvés, a gyarapítás meghatározó szerepe jellegzetes nyomot hagyott a bűn és a vezeklés magyarázatán, melynek mindenkoron fontos szerepe volt a világi értelemben vett (büntetőjogi) bűnhődés folyamatának interpretálásában. Nem volt kérdéses, hogy a munka (elsősorban kálvini) értelmezése a lehető legközvetlenebbül megjelenik a büntetőpraxisban is. A protestantizmus zászlóját magasra emelő *„reformátorok nem azt kifogásolták, hogy az egyház, a vallás túlságosan ellenőrzi az életet, hanem azt, hogy túl kevéssé teszi azt”*.[283] A kálvinizmus uralma Genftől, Skócián át Németalföldig az egyén feletti ellenőrzésnek az elképzelhető legelviselhetetlenebb formáját jelentette, egy addig ismeretlen puritán zsarnokságot, mely az élet minden területén kikényszerítette tanításainak következetes végig vitelét.[284] A büntetőpraxisban is megjelent a vallási buzgóságtól megszállt, messianisztikus

[281] CONZE 1972, 165. o.
[282] WEBER 1995, 135. o.
[283] WEBER 1995, 27. o.
[284] JOHNSON 2001, 382. o.

küldetéstudattal felvértezett puritán bíró alakja, aki a hit zászlóvivőjeként forgatta kezében Isten igazságosztó pallosát.[285]

A reformáció munkaethosza s a szegénységről és koldulásról vallott felfogása gyökeresen megváltoztatta a társadalom szegénységképét. A változás döntő vonása a szegénység átértelmezése, amely eltávolította a szociológiai értelemben vett perifériális rétegek közül a „kegyes" és „önkéntes" elemeket. Ezáltal lehetővé vált egy határozottabb kategorizálás a szegénységen belül, amely a helyzetéért felelős szegény fogalmát felerősítette. A munkaképtelen, segélyre szorulók ügyét a reformált tan a mind szervezettebbé váló szegény- és beteggondozás körébe utalta, a munkaképesek szegénységét azonban elkezdte kriminális jellemzőkkel felruházni. Igaz, ezzel egy időben megnyitotta a „reszocializácó" kapuit is: a valódi bűnözők és a munkakerülők között éles határvonalat húzott. A fenyítőházi rezsimben felbukkant a nevelés és jobbítás gondolata, az individualizált kezelés igénye, a segélyezés feltételeinek körülírását célzó törekvés, a fiatalkorúak elkülönítése s speciális bánásmód alkalmazása velük szemben. Az új felfogásban lehetővé vált a munkakerülés miatt büntetni, a lustát és henyét munkára fogni (lényegében munkával büntetni), s végül teret kapott a nézet: munkával nevelni. Ezzel a találkozással, a szegénygondozás technikájának és a reformáció új felfogásának összefonódásával teremtődtek meg a modern szabadságvesztés-büntetés előfeltételei. Azt is látni kell azonban, hogy a reformáció hatása korlátozott volt. Azok a változások, melyeket a lutheri és kálvini tanítások indikáltak, a katolikus államokban vagy egyáltalán nem, vagy csak később és részlegesen, az eredeti eszmét jelentősen torzítva zajlottak le.[286] Marlene Southmann egyenesen úgy fogalmaz, hogy a dologház a kálvinizmus terméke, nem érthető meg másként, mint a kálvinizmus eszméinek sajátos megnyilvánulásaként vizsgálva, vagyis a szigorú kálvinista vallásetika és a kor szociális problémáira adott válasz elegyeként.[287]

A reformált tartományokban a „keresztényi szegénység", a mások adományából való élés elítéltetett és a koldus, a koldulás egyszerre deviáns

[285] MITTEIS–LIEBRICH 1985, 377. o.
[286] TREUE 1970, 489. o.
[287] SOUTHMANN 1970, 231. o.

magatartásként, a társadalom szemében nemkívánatos jelenségként tűnt föl. Az általános keresztényi állást összefüggésbe hozták a munkakötelezettséggel, ami végül oda vezetett, hogy a munka a kereszténységhez tartozik, annak eleme. Ily módon a nemdolgozásban, munkakerülésben, csavargásban – élesen fogalmazva – a sátánt látták megnyilvánulni.[288] Ettől kezdve a protestáns térség szegénygondozásának fejlődése elvált a katolikus államokétól. A keresztény egyház szegényügyi koncepciója is megújult.

[288] Vö. RATZINGER 1884, 451–453. o.

III.
A fenyítőházak kora

1. Az atelier public és az hôpitalok
2. A Bridewell
3. Az amszterdami modell
4. A Hanza fenyítőházai
5. A fenyítőházak német mintája
6. A Schellenwerk
7. Az osztrák fenyítőházak
8. Terminológiai kérdések

III.
A fenyítőházak kora

A 15–16. század fordulójától a hatóságok Európa-szerte a hullámzó lakosság veszélyessége miatt erőteljesebb fellépést szorgalmaztak a csavargókkal, koldusokkal szemben. Bár a kapitalista fejlődés tipikus, iparosodással párosuló útja ez idő tájt elsősorban a brit szigeteket és a kontinens nyugati partvidékeit érintette, a fejlődés általános tendenciái különböző mértékben, de valamennyi országot érintették. Eltérő okokból, de a „vándorló nép” mindenütt jelentős gondokat okozott az államhatalomnak. A centralizált rendi monarchia, a kibontakozó abszolutizmus nehezen tűrte az ellenőrizhetetlen társadalmi elemeket. A középkori reflexeknek megfelelően alkalmazták a testi büntetéseket, a halálbüntetést, de kismértékben a tömlöcöt is. Franciaországban 1486-ban a csavargást a lieutenant criminel hatáskörébe utalták, aki a hatályos szabályozás szerint az eljárás során őrizetbe vett kóborló koldus elemeket továbbutalhatta „javításra”. Christian Paultre szerint ez volt a francia atelier public kezdete.[289]

1. Az atelier public és az hôpitalok

1516-ban a párizsi parlamentnek a koldusrendészetre vonatkozó rendelkezése honosította meg Franciaországban az atelier publicot. A koldusoknak és csavargóknak három napon belül el kellett hagyniuk Párizs közigazgatási területét. Amelyikőjük dacolt a városvezetéssel, azokat elfogták, börtönbe zárták és különféle városi építkezéseken, karbantartási munkálatokon

[289] FUMASOLI 1981, 30. o. és PAULTRE 1906, 26. o.

igénybe vették munkaerejüket. Elsősorban a városerődítéseken dolgoztak, csatornatakarítási feladataik voltak. A foglalkoztatást a város irányította, eszközöket és felügyeletet biztosítva hozzá. Ha árvíz miatt a védműjavítási- és csatornamunkálatok ellehetetlenültek, a fogva tartott koldusokat és csavargókat az utcaseprésre, szemételtakarításra használták. Ez a forma terjedt el azután Franciaország egyéb területein is.

Az atelier public fogvatartottjainak szabadsága erősen korlátozott volt. 1516-ban tizenkét letartóztatott vagabund mellé négy felügyelőt állítottak. Az 1551. évi és az 1586. évi párizsi rendeletek szerint páronként összeláncolták a fogvatartottakat. 1567-ben elrendelték, hogy az egyik lábukon megbilincselt fogvatartottakat egy lánccal össze kell fűzni. (Ez emlékeztet a német városok opus publicumának végrehajtási szokásaira, különösen Ulm és Nürnberg gyakorlatára.) Ugyanebben a rendeletben kötelezték a felügyelőket, hogy a raboknak kezét vagy karját is bilincseljék meg. Éjszakára az atelier publicon dolgozókat külön épületben gyűjtötték össze, egy „hôpital”-ban, amely akkoriban szegényházfunkciót töltött be. Az „hôpitalt”-t városi toronyban vagy a védművek részét képező bástyában rendezték be. Az intézkedések nem hozták meg a várt eredményt. Az alig százezres Párizsban 1559-ben Thomas Platter *Description de Parisának* tanúsága szerint közel 30000 koldus tengette az életét. 1606-ban a parlament úgy rendelkezett, hogy a párizsi koldusokat nyírják kopaszra, vállukra süssenek bélyeget, nyilvánosan korbácsolják meg és űzzék ki a városból. 1607-ben pedig poroszlószázadok ellenőrizték a nincstelenek beáramlását, meggátolva a visszatérést.[290]

A rendészeti intézkedéssel atelier publicra utaltak a munkaképes koldusok köréből kerültek ki. A munkaképtelen koldusok és csavargók kéregetését lehetővé tették, miután az erre jogosítottak neveit listán regisztrálták. Ez az európai szegénygondozás tipikus megoldása volt. A századfordulót követően némiképp megváltozott az atelier public jellege. A koldus- és csavargóvilág 16. századi elképesztő méretű megnövekedésére a hatóságok az idegen és saját rászoruló differenciált kezelésével válaszoltak. (A finanszírozási problémák váltották ki azt a gyakorlatot, hogy az idegen koldusokat leválasztották a saját nincstelenről,

[290] FOUCAULT 2004, 97. o.

azokat megkísérelték visszaküldeni lakóhelyükre.) Ebben a rendszerben a munkaképes szegények, akik munkát vállaltak, szabadon maradtak, meghatározott munkaidejük volt és bért kaptak. Az atelier publicra ítélt koldusok életkörülményei ezzel szemben súlyosabbak voltak, munkájukat vasba verve végezték, nem kaptak bért, csak élelmet, munkaidőn túli időben pedig zárt, őrzött helyen (tornyokban, bástyákban) tartották őket. Ez a csavargók tömbjéről leválasztott kör a megrögzött, a bűn határán mozgó vagabundok körét büntetőjellegű intézkedés alá vonták, a munkavállaló rászorultakét pedig egy tisztább, világosabb segélyezési rendszerbe illesztették. Ezzel a szegénygondozás és a devinásokat kezelő szegényrendészet eltávolodott egymástól.

A szegénygondozás Párizsban 1545 óta a „Grand Bureau des pauvres" kezében volt. Ez az iroda 32 komisszárból állt, akik hetente kétszer gyűltek össze tanácskozásra. Mellettük hivatalnokok, így írnok, pénztárnok, orvos munkálkodtak, illetve egy szegénybíra (bailli) is dolgozott a szervezetben. A központhoz tartozott tehát az ellenőrzés, befogás, fogva tartás, bebörtönzés, beutaltatás (elítéltetés) és fenyítés feladata. A balli segítségére volt 12 „sergent". Akiket a bailli atelier publicra utalt, felügyelők, „prevost des marchans et eschevins"-k ellenőrzése alá kerültek, akik felügyelték a munkát és őrizték a foglyokat. Hogy mennyi időre szóltak a határozatok, arról nem számolnak be a források.[291] 1586-ban a saját és idegen koldus közötti differenciált kezelés eredményeként kettévált a Grand Bureau-n belül a munkaképes szegények és a koldusok hivatala.

Az atelier public intézményének a finanszírozása tartós nehézségekkel járt. A munka ugyanis, amit végeztettek a fogvatartottakkal, kétségtelenül hasznos, de bevételt kifejezetten nem eredményező tevékenység volt. Így az ellátás, a bér, a foglalkoztatott szervezet a városi kormányzatok büdzséjét terhelte. Párizsban a költségeket egy speciális adóból kívánták fedezni (denier de la fortification), de a párizsi polgárok minősíthetetlen adómorálja nyomán sosem volt elegendő a pénz. Más forrása nem volt a végrehajtásnak, önkéntes adományozók elvétve jelentek

[291] FUMASOLI 1981, 32. o. és PAULTRE 1906, 593. o.

meg. Lyonban, ahol 1553-ban sikerrel léptek fel a koldulás ellen az atelier public segítségével, kizárólag önkéntes adományokból finanszírozták az intézményt.[292]

Az atelier public tehát a szabadságfosztással egybekötött, de nem zárt munkahelyen fogvatartottak közös vagy együttes tevékenységeként végzendő munkáját jelentette.

A munkavégzésre rendészeti intézkedés következményeképpen került sor, s vitathatatlanul a szegényügyi igazgatásnak a koldusvilág elleni harcában alkalmazott eszközével van dolgunk. Traphagen értelmezésében a koldusoknak és csavargóknak, a rászoruló munkanélkülieknek ez a francia munkáltatása (legalábbis a 17. század kezdetéig) egyszerű munkakínálatként, munkahelyteremtésként lenne értelmezhető, melynek legfőbb és egyetlen célja a foglalkoztatás.[293] Ez ellen szól, hogy az atelier publicnak mindenképpen van egyfajta büntetőjellege is, hiszen eredetileg azokat fogták el és ítélték munkára, akik nem távoztak az 1517. évi rendelet nyomán Párizsból. A büntetőszínezetre utal megbilincselésük is, mely egy átlagos munkáltató hely működése esetében szükségtelen lett volna.

Az atelier public alkalmazásában szerepet játszott a megjavítás gondolata is. Klumker ugyan egyértelműen azon az állásponton van, hogy a 17. század kezdetéig hiányzik a munkával nevelés eszméje a francia fejlődésből (akkor is feltehetően a Bridewell és a németalföldi fejlemények hatására emelték be a képletbe, egyidejűleg az öregek, nyomorékok, munkaképtelenek és gyermekek hospitalizációjával),[294] Fumasoli Paultre nyomán az ellenkezőjét állítja, visszautalva a lieutenant criminel hatáskörére is.

Maga a munka, melyre a fogvatartottakat kötelezték, kifejezetten az oeuvre publique – tehát az opus publicum – kategóriába sorolható közmunka.[295] Az eredeti (ókori és középkori európai) formájához képest az opus publicum az európai joghistóriában két irányba fejlődött tovább. Az egyik az *egyértelmű büntetésmodell*, elrettentő és visszatartó jelleggel, amelynek fő képviselője a

[292] FUMASOLI 1981, 32. o. PAULTRE 1906, 70. o.
[293] TRAPHAGEN 1935, 61. o.
[294] KLUMKER 1927, 182. o.
[295] FUMASOLI 1981, 31. o., PAULTRE 1906, 78., 593. o.

gályarabság lett. A másik kategória Európában a *szegényrendészet* intézkedési formájaként fejlődött ki, s némi karitatív vonást is hordozott. Példája ennek a francia atelier publics. Georg Fumasoli úgy véli, ez a két minta két szélső értéket jelent, s a kettő között természetesen számos átmenet létezik.[296] Az atelier public alapjaiban különbözik a gályarabságtól, hiszen ott a fő cél az elítélt munkaerejének kihasználása. Az atelier publicra utaltak ugyanakkor munkájuk fejében szálláshoz és élelemhez jutottak vagy készpénzben bért kaptak. A bér mértéke időnként és helyenként eltérő volt, de abban megegyeznek a források, hogy a szabad munkaerő díjazásához képest alacsony. S csupán arra elég, hogy az érintett minimális ellátását biztosítsa. De a munka ellentételezése kevéssé alapozza meg valamiféle haszonelvű koncepció érvényesülését. (Az atelier public súlyára és jelentőségére vet fényt az az adat, hogy 1551-ben, nyilván a pénzügyi nehézségekkel is összefüggésben, Párizsban mindössze húsz koldust foglalkoztattak az atelier public rendszerében, miközben bizonyíthatóan ezer fölött volt a városban a koldusok és csavargók száma.)[297]

A francia kísérlet a fenyítőházak modelljére emlékeztető elemeket hordoz, de több vonásában eltér attól. Georg Fumasoli azt azonban bizonyosnak látja, hogy a munka jobbító szerepének koncepciója, a szabadságfosztás összekapcsolása a munkavégzéssel, s ezek felhasználása a hullámzó lakossággal szemben, kétségtelenül sajátja a francia megoldásnak, s ennyiben a fenyítőházi mozgalom előfutáraként tartható számon.[298] Fumasoli fél évszázaddal a fenyítőházi eszme megjelenése előtt egy modern törekvést lát az atelier publicban, méghozzá a javítást munkakényszer által. Ő csak egy különbséget érzékel, mely a protestáns tartományok fenyítőházaival szemben áll, hogy ti. Franciaországban nyoma sincs a protestáns befolyásnak, semmiféle törekvés nincsen a kálvinista és lutheránus államok fenyítőházaiban elvárt lelki gondozás intézményesítésére. A franciák egyáltalán nem törődtek a lelki gondozással, nem hogy alapvető szempontját jelentette volna a végrehajtásnak.[299] Az atelier public modelljéből mi magunk inkább azt a következtetést érezzük levonhatónak, hogy Európa államai

[296] FUMASOLI 1981, 26. o.
[297] KLUMKER 1927, 182. o.
[298] FUMASOLI 1981, 34. o.
[299] FUMASOLI 1981, 34. o.

hozzávetőlegesen ugyanúgy reagáltak a közel egyforma módon fölbukkanó társadalmi problémára. Európa valamennyi térségében (kisebb-nagyobb eltérésekkel) társadalmi réteg- és szocializációs problémákat okozott az újkor kezdetén a gazdaság átalakulása, a társadalmat feldúló háborúk sora, a protestantizmus átalakult társadalomszemlélete. Ezekre az államok nagyjából azonos módon keresték a választ. A koldustömegekkel szemben és a hullámzó lakosság megfékezésére vagy büntetőeszközöket vettek igénybe, vagy a (szegény) rendészetet hívták segítségül, mely kitiltással vagy bezárással és munkáltatással operált. A kérdés azonban elsősorban nem az, hogy hol manifesztálódott hamarabb a munkáltatás eszméje akár intézkedésekben (rezsim) akár tárgyiasult formában (házak), hanem hogy melyik volt alkalmas arra, hogy egyéb áramlatokat is figyelembe véve összeurópai változásokat indukáljon.

II. Henrik 1554-ben, akkor, amikor a londoni Bridewell még a csak a tervezés stádiumában volt, elrendelte Párizsban egy épület létesítését, amely a munkaképtelenek befogadása mellett a munkaképes és javíthatatlan koldusok őrzésére szolgál majd, s amelyben az utóbbi csoport a „quelque manufacture” kényszerével foglalkoztatható lenne. A fogvatartottak között bizonyos felosztást és elkülönítést is lehetővé tett a koncepció. Ez a létesítmény elődje lett a 17. századtól Franciaországban általánosan alkalmazott „hopitaux généraux”-nak, s mutat bizonyos hasonlóságokat az angol, holland és német fenyítőházakkal. A II. Henrik által elrendelt épület felépült, de hogy igénybe vették-e, az nem bizonyítható s az iratok alapján sem ellenőrizhető. Mindenestre 1586-ban a Grande Bureau rendelkezése értelmében aggmenhely és invalidusok elhelyezésére szolgáló ház funkcióját töltötte be.

Ezzel Franciaország eltávolodott a fenyítőházi eszme fősodrától, s a fenyítőházi mozgalom elkerülte. Ennek sokak szerint fő oka a francia protestantizmus erőtlensége és térvesztése, a katolicizmus koncentrált befolyása, de akadályozta az Európában egyedülálló módon megerősödött centralizált abszolutizmus is. Érdemes persze megjegyezni, hogy a katolikus Spanyolország sem lépett fel szigorral a koldulással szemben, s fenyítőházakat sem hozott

létre.[300] A fenyítőház esetében *nem általános európai jelenségről van tehát szó.* Arról nem is beszélve, hogy lassan megérkezett ezekbe az országokba is a modern börtön modellje, mely feleslegessé tette a fenyítőházi lépcső kihasználását. Nyomban a munkával szervesült büntetés-végrehajtás mintáját lehetett bevezetni, s legfeljebb a büntetendők körén kívül, a társadalmi gyámolítás keretébe fértek be a fenyítőházak. (A német birodalmon átsöpört a fenyítőházi eszme és a fenyítőház-alapítási hullám, amit lényegében a németalföldi/Hanza fejlődés mintájának köszönhet a börtönügy. A francia/spanyol fejlődés, mire föllépett a vonatkozó munkaerőigényekkel, tehát aktualizálhatta volna a „munkára nevelés" vagy „munkával nevelés" igényeket, már megvalósította a börtön modern modelljét, tehát *kimaradhatott a fenyítőházi „lépcső"*.)

A kialakult tömlöc- és börtönhálózat mellett létrejött a fogvatartó intézmények sajátos francia válfaja. A franciák a fenyítőház intézménye helyett a l'hôpital général modelljével kísérleteztek, később nemzeti műhelyekkel, s egyházi és társadalmi szervezetek szegénygondozó tevékenységét használták föl.[301] *„Kívánjuk és elrendeljük"* – szólt a Párizs városa és külvárosai koldus szegényeinek elzárására szolgáló közkórház létesítését 1657 áprilisában előíró királyi ediktum –, *„hogy a mindkét nemhez tartozó, munkára képes és arra képtelen személyek kórházban tartassanak, s képességeik szerint építkezéseken, manufaktúrákban és más munkákban alkalmaztassanak, …melynek formai és tartalmi végrehajtását előírjuk."* A preambulum indoklása szerint Párizsban a koldusok oly mértékben elszaporodtak, hogy azzal a közbiztonságot komolyan veszélyezteti. A bűnözés megnövekedett, gyilkosságok, rablások, lopások és erőszaktevések jellemezték az utcát; a koldusok népe nem ismert sem vallást, sem fölöttes hatóságot, sem rendet, feslettség, élvhajhászat és istentelenség uralkodott el a városban. Az uralkodó a dolog lényegéhez nyúlt: a koldulást korbácsolás, majd gályarabság terhe mellett tilalmazta. A koldulásból élőknek felajánlotta, hogy beköltözhetnek az hôpital générálba (közkórházba) vagy el kell hagyniuk Párizst. Az előzetes elgondolás bevált: a közel negyvenezer koldusból mindössze négyezer kívánt a városban maradni s a közkórház lakójává válni, a többiek

[300] GUTTON 1974, 131. o. CSER 2000, 346. o.
[301] CASTEL 1998, 143–193. o.

visszaszivárogtak tartományaikba. A közkórház maga egy közös igazgatás alá vont épületkört jelentett. Ide tartozott például a Salpêtrière és a Bicêtre is.[302]

Ezzel a francia kormányzat lényegében hasonló módon kezelte a szegényügyet, mint a németalföldi: külön intézetet létesített a szegény társadalmi rétegek ellátására, gondozására, munkáltatására, ellenőrzésére s mindenekelőtt elzárására. A kiindulópontban volt azonban egy lényeges különbség: míg Amszterdamban a fegyelmezés, megnevelés és a társadalomba történő visszavezetés volt a fő cél, addig Párizsban az egyházi karitatív gondoskodó tevékenység állami hasznosítása, az erkölcsi „fogyatkozás" megbüntetése, mely azért büntetőbírói ítéletre nem szorul, valamint gondoskodás a szegényekről és persze az utcák megtisztítása a koldustömegektől. S az eszközök nem voltak kevésbé kemények, mint Németalföldön. Foucault erről azt írja, hogy *„egyszerre érvényesül az egyház ősrégi jótékonysági és menedéknyújtási privilégiuma, és a nyomor világában rendet követelő polgári igyekezet, a megsegítés szándéka és az elnyomás igénye, a könyörületesség feladata és a megtorlás akarata."* Az út azonban a későbbiekben nagyon hasonlónak bizonyult a németalföldihez: az intézeteket a kriminalizálódás felé igazította.

Az hôpital généràl mellett nyitották meg a Könyörületesség Nagy és Kis Házát (La Pitié) és kórházát, az ún. Menedéket (Refuge), továbbá a Scipion Házat és kórházat, valamint a Szappangyár Házát (Savonnerie). Az intézetek élén élethossziglan kinevezett igazgatók álltak, üzleti, rendőri, igazságszolgáltatási (büntető- és fenyítő-) hatalmat gyakorolva nemcsak a házak lakói felett, hanem az egész városban (tehát a potenciális bekerülők vonatkozásában is). Az igazgatók büntetőhatalmát a házak területén létesített föld alatti tömlöcök és felállított akasztófák, pellengérek jelképezték.[303] Ezek a házak, s különösképpen a közkórház rendészeti-gondozó intézmények, melyeket az uralkodó az önkény és a jogszerűség határára telepített. Hatékonyságuk jele, hogy 1676-ban már rendelet kötelezett valamennyi francia várost ilyen intézmény létesítésére.[304]

---

[302] FOUCAULT 2004, 742. o.
[303] FOUCAULT 2004, 110. o.
[304] FOUCAULT 2004, 77. o.

Foucault felhívja a figyelmet arra, hogy a 17. században szerte a kontinensen „hatalmas elzárási intézmények” létesültek, melyekbe azokat zsúfolták össze, akikkel nem tudott mit kezdeni az aktuális hatalom. Azaz, akik még nem nyerték el végső helyüket a társadalmi struktúrában, a gondoskodás, ápolás vagy büntetés szektoraiban. Ezzel két évszázadra közös otthont jelöltek ki a szegényeknek, a munkanélkülieknek, az elítélt bűnözőknek – ahogy az elmebajosoknak is.[305]

A bekerülés Franciaországban a rendőrfőnök intézkedése és a „lettre de cachet”, a király pecsétes parancslevele által történhetett. A nemi betegek és szexuális tévelygők (szodomiát elkövetők, prostituáltak, homoszexuálisok) útja is a letartóztató házakba vezetett. Ha a rokonság meg akart szabadulni „botrányos” magaviseletű családtagjaitól, a családi vagyon elherdálóitól, a magukat a nyilvános züllésnek átadóktól, ilyen parancsot eszközölve juttathatták be rokonukat valamelyik hôpital falai közé. A vallási ideológiával kapcsolatos korábbi bűncselekmények elkövetői (kik a középkorban rendre a halálbüntetés valamelyik minősített válfaját szenvedték el) szintén a közkórházba kerültek. Az istenkáromlók, szentséggyalázók, öngyilkosok, jósok, babonaűzők, rontók, fertőzők, bűbájosok és mérgezők egyaránt az ilyen letartóztató intézetekbe kerültek.[306]

A francia „kórház” megnevezés nem vezethet félre senkit: természetesen szó sem volt gyógyító intézményről. Orvost csak azért tartottak (több ház közösen, egyet fizetve), hogy gond, elsősorban a rettegett ragályok, börtönláz esetén közbeléphessen. Az orvosi ellátás kapcsolódott ugyan az elzáráshoz, de csak azért, „*hogy elejét vegye bizonyos következményeknek, de semmi köze annak rendeltetéséhez*”. (Jellegzetes bizonyítéka ennek, hogy a Pitiében [Könyörületesség Házában] székelő megbízott orvos a házakba csak hívásra érkezett meg, ha ott a kórházigazgatók valami problémát tapasztaltak volna.) Az hôpital jellegét inkább közigazgatási, kevésbé igazságszolgáltatási karaktere határozta meg. A kórház, az hôpital vegyes profilú rendészeti intézmény, melyet átleng a katolicizmus jobbulásba vetett hite a németalföldi modellek megjelölt

[305] FOUCAULT 2004, 73. o.
[306] FOUCAULT 2004, 127–129., 131–134., 136–141. o.

eszközfunkciója nélkül. A totálissá váló klasszicista hatalom a társadalom számára deviánsként megjelenő magatartások elhárítására a bűnözőket, a kiskriminálisokat, a rendbontó, szabálytörő, munkakerülő „rossz szegényeket”, a maguk ellátására munkát vállalni kész, de gondozásra szoruló „jó szegényeket”, a tékozlókat és kicsapongókat, a betegeket (különösen a fertőző és nemi betegeket), a nyomorékokat, a szexuális kicsapongókat, a prostituáltakat és elmebetegeket egyetlen intézetbe terelte és leggyakrabban az egyház, illetve valamely rend fennhatósága alá rendelte. Így a majdani gyógyító intézmény (modern értelemben vett kórház), a börtön, a szegényház (árvaház és aggmenhely), a dologház, a fenyítőház, a tébolyda egyesített képletét formálta ki az egyházi életfelfogás és rendi fegyelem keretei között, egyazon intézmény burkában. A komplex tartalomra jellemző volt a méret is. A Salpêrtrière-ben 1690-ben több mint háromezer fogvatartottat igazoltak a nyilvántartások, a párizsi közkórház pedig alapítása után néhány évvel már 6000 befogadottal dicsekedhetett. 1737-ben a Bicêtre-ben öt fogva tartotti kategóriát különböztettek meg. Az első volt a királyi rendeletre beszállított bűnelkövetők csoportja, akiket tömlöcökben, börtönkörletekben, zárkákban őriztek. A másodikban a „jó szegényeket” tartották nyilván, azokat, akik hajlandók voltak személyüket és munkaerejüket alárendelni a szegénygondozó hatóságnak, s tevékeny munkával bizonyítani jó szándékukat. A „súlyosabban vagy enyhébben hűdöttek” alkották a harmadik, az elmebajosok és bolondok a negyedik kategóriát. Az ötödikben a nemi betegek, a lábadozók a gyermekkorú bűnözőkkel együtt nyertek elhelyezést.[307] A képlet azonossága megállapítható lenne a németalföldi és az észak-német fenyítőházak vegyes funkciós, elkriminalizálódott modelljével, ha a tébolyultak, zavarodott elméjűek, imbecilisek nem lettek volna jelen a francia közkórházban ily nagy mértékben. Az erős hasonlóság azonban tagadhatatlan, amelyet lényegében egy sajátos technikai jelenség, az elzárás hoz közel egymáshoz. A legkülönfélébb okból a társadalom számára nehezen kezelhető társadalmi csoportok elkülönítése (kirekesztése) és az elzárás során a fenyítőházakban és hôpitalokban azonos szervezési megoldásokkal és technikákkal kezelt őrzése egy általános institutio szerkezetét hozta létre. *„Olyan szereplőket és értékeket hozott közel egymáshoz, melyek között a korábbi*

[307] FOUCAULT 2004, 121., 83. o.

kultúrák semmiféle hasonlóságot nem fedeztek föl” – állítja Michel Foucault.[308] Majd a 19. század feladata lesz széthámozni ezt az egységesnek látszó formát. Addig azonban az erős kölcsönhatások jellemzőek a kezelési technikákra, amik kétségtelenül kihatottak a későbbi, immáron önállósult mintákra is.[309]

Az intézmények feladata volt falaik között tartani a szegénység veszélyesebb rétegét. Franciaországban azonban – szemben a protestáns Németalfölddel – hosszú ideig nem játszott különösebb szerepet a munkáltatás gondolata sem, különösen annak nevelő funkciója. Amikor a munkáltatás eszméje előkerült, akkor is inkább csak hasznossági kategóriaként: a tétlenség elleni szerként alkalmazták. Colbert szerint persze az sem probléma, ha némi financiális hasznot is hoznak a házak a konyhára, de az ő felfogása nem vált általánossá.[310]

A belső rend egyik forrása a tény, hogy a legtöbb hôpitalt egyházi (többnyire rendi) kezelésre bízta az uralkodó. Ennek megfelelően a kolostorok mintájára szervezett belső élet a rendházak működési rendje szerint funkcionált. A kolostorok sajátos, a középkorból fennmaradt feladatát jelentették a kolostortömlöcök, börtönzárkák vagy fogházi körletek, melyeket állami célokra tartottak fönn. Az állam királyi parancsra vagy bírósági ítélettel beutalt rabok után rabtartási díjat térített a rendeknek.

Önmagában már ez is biztosíthatta volna büntetőjellegét, de ennél fontosabbnak tűnik az a tendencia, melyet a „rossz szegények” (az ellenszegülők, munkamegtagadók, kocsmázók) elleni retorzió jegyében szorgalmaz a hatalom: ezeket a törvényeknek megfelelően meg kell büntetni, s elzárni a vonatkozó intézetekben. Ettől a felfogástól pedig már csak egy lépés a kriminalizálódás: az ellátó-gondoskodó intézmények, az hôpitalok hasonlóan a németalföldi és észak-német fenyítőházakhoz, kriminalizálódtak. Útjuk a börtön felé vezetett.

Foucault tehát a hôpital különbségeit hangsúlyozza a fenyítőházi modellhez képest, miközben egy átfogó közös vonását is kiemeli az európai fejlődésnek: a „Nagy Elzárást”. Egy jellegzetes felismerését a deviancia kezelőinek, mely a korábbi kitaszítást a bezárásra kezdte felcserélni.

[308] FOUCAULT 2004, 123. o.
[309] FOUCAULT 2004, 105. o.
[310] FOUCAULT 2004, 102–103. o.

Bizonytalansága okán valahol az igazságszolgáltatás és a rendészet közötti mezsgyén. E folyamatnak indikátora lett a kereskedelmen alapuló gazdasági rendszer fejlődése.[311] *„Az elzárás a XVII. század létrehozta sajátos intézmény. Mindjárt kezdetben olyan méreteket öltött, amelyek messze túlnőttek a középkor bebörtönzési gyakorlatán. Gazdasági beavatkozásként és társadalmi óvintézkedésként újnak számít.”*[312]

2. A Bridewell

A Bridewell a javító- és dologházak történetében kitüntetett figyelmet élvez immáron másfél évszázada, mióta a börtönügy tudományos kutatása megindult. Ez az eredetileg Londonban megnyitott szociális intézmény utóbb Anglia jellegzetes szegényház-hálózatának mintájává s névadójává is vált. Alapításának közvetlen oka a szigetországban a szegénykérdés tömegességének 16. századi felbukkanása és a szegénység kriminalizálódása volt.

ELSZEGÉNYEDÉS ÉS SZEGÉNYTÖRVÉNYHOZÁS ANGLIÁBAN. A szegénykérdés 16. századi megjelenése újszerű problémaként érte Angliát. A szegénység korábbi, kezelhető és a társadalmi struktúrához igazodó fogalma mellé egy újabb, agresszív, a társadalomra komoly veszélyt jelentő, kihívásaiban új válaszokat igénylő jelenség zárkózott fel. A több forrásból táplálkozó új és minden addig ismertnél szélesebb és mélyebb elszegényedési hullám, s ennek következménye, az országutakon megjelenő csavargó- és bűnöző tömeg új társadalmi megközelítéseket igényelt.

A rózsák háborúját a bosworth-i csatával lezáró, s VII. Henrikként (1485–1509) trónra lépő első Tudor-uralkodó legfontosabb feladatának tekintette a

[311] FOUCAULT 1990, 36. o.
[312] FOUCAULT 2004, 115. o.

főurak magánhadseregeinek leszerelését, az évtizedes küzdelmekben felduzzadt *zsoldos csapatok szélnek eresztését*. A munkájukat veszített martalócok a túlélés legkézenfekvőbb megoldását választották: a rablást. A 15. és 16. század fordulójának legrettegettebb kóborló bandái, a volt zsoldos, fegyveres csoportjai végigfosztogatták a szigetország falvait, majd lassan elérték a városokat is. Nem kevéssé az ő korlátozásukra és megrendszabályozásukra bocsátották ki utóbb az ún. „véres törvényeket", melyeket ugyan általában a koldusok, munkanélküliek ellen hoztak, de fő célpontjuk a bűnöző munkanélküliség megfékezése volt.[313]

A hagyományos történetírás által abszolutizált, a mai tudományosság véleménye szerint azonban relatív problémát jelentő, de mindenképpen jelenlévő gond volt a mezőgazdaság termelési struktúrájának átalakulásából adódó új nincstelenség. A 15. és 16. század fordulóján Angliában a hagyományos, gabonatermelésre építő mezőgazdálkodás kereteit szétfeszítette a posztóipar által inspirált állattenyésztés elterjedése. A korábban szántóföldnek használt területek jelentős részét a földesurak nem műveltették tovább, hanem azokat a földművelésből kivonva és a juhtenyésztés szolgálatába állítva legelőként hasznosították (enclosure, elzárás, bekerítés). Mindez akkor zajlott, amikor – Európából Angliában legkorábban – a hagyományos feudális járadékokat fölváltotta a pénzjáradék, a jobbágyok személyi kötöttségei meglazultak, majd megszűntek. A jövedelem fokozása érdekében vállalkozó földbirtokosok *a közösségi földek bekerítése*kor a parasztbérlőket jogi akadályok nélkül űzhették el földjeikről s alakíthattak ki versenyképes gazdaságokat (melyek alkalmasak voltak az „eredeti tőkefelhalmozás" folyamatának kiteljesítésére a mezőgazdaságban). Ezek a folyamatok a parasztság elszegényedéséhez, jelentősnek mondható részének földönfutóvá válásához vezetett. Földnélküli, birtoktalan nincstelenek tömege került az országutakra, akik kivetve otthonukból és megélhetésükből enyhébb esetben koldulással próbált megélni, egyébként bűnözésből igyekezett megélhetését biztosítani. Gustav Radbruch a helyzet illusztrálására Morus Tamást idézi, aki szerint *„a jámbor birkák zabáló bestiákká váltak s fölfalták az embereket"*.[314]

---

[313] MORTON 1946, 172. o.
[314] RADBRUCH 1952b, 164. o.

Az angol munkanélküliség harmadik nagy forrása a VIII. Henrik (1509–1547) által kikényszerített egyházi reformok végrehajtásának mellékágaként *a kolostorok feloszlatásá*val és az egyházi birtokok gazdasági szerkezetének átalakulásával volt kapcsolatos. 1536 és 1552 között *az angol egyház birtokait az állam kisajátította*, annak háromnegyed részét kiárusította, s ez a folyamat a kolostorok korábbi szolgálónépét úgyszintén az országútra vetette. A vállalkozó földbirtokosok által fölvásárolt, megszerzett korábbi kolostorbirtokok a bekerített földekhez hasonlóan átmenetileg szintén a textilipart kiszolgáló állattenyésztés szolgálatába álltak.[315] Az egyre szélesedő munkanélküliség és elszegényedés nem csupán a mindegyre nehezebben élhető mindennapi biztonságot veszélyeztette, de már felkelésekben, zendülésekben is megnyilvánult. 1536-ban a grace-i zarándoklat, 1549-ben a devoni (Cornwall), majd ugyanebben az évben a norfolki felkelések figyelmeztettek a kérdés kezelésének szükségességére.

A fent jelzett folyamatok hatását tetézte a javuló népességszaporulat is: Anglia lakossága dinamikusan növekedett, s 1500 és 1626 között már meg is duplázódott.[316]

A helyi és a központi hatalom egyaránt észlelte az alapvetően megváltozott viszonyokat, s viszonylag rugalmasan reagált is azokra. A törvényhozás részben az okok egy részének felszámolásával igyekezett megoldást találni, részben a következmények enyhítésével próbálkozott.

A királyi hatalom legislatív úton kísérletezett a bekerítések korlátozásával. Tiltotta azon házak elrontását, melyekhez legalább 20 acre föld tartozott, maximálták a tartható juhok számát, meghatározott arányt állítottak fel és szabtak meg szántóföld és legelő között (1489). A törvényhozói törekvés látványos vereséget szenvedett a vállalkozó birtokosok és a nyilvánvalóan velük rokonszenvező békebírák ellenállásán.

Nem vezetett több sikerre az útonálló csavargókkal szemben hozott törvények végrehajtása sem. A vagabund elemek elleni fellépés fő eszközéül kezdetben a kor felfogásának megfelelően a büntetőjogot választották. Az ún. csavargótörvények, az uralkodók „véres törvényhozása” szigorú kriminális

[315] DELAMEAU 1997, 202. o.
[316] QUISPEL 1995, 131. o.

szankciókkal kényszerítette (volna) a vagabund társadalmi elemeket munkára.[317] A befogott csavargó mellkasára „V” betűt égettek, a „vagabond” jeleként, s munkakerülését valamely kereskedőnél letöltendő két év rossz koszton, kemény rabszolgasággal büntették. Ha ezt a büntetését megszakítva gazdájától elcsavargott vagy 14 napnál hosszabb ideig távol maradt, homlokán S betűvel („sklaven”) bélyegezték meg és életfogytiglani rabszolgaságra ítélték. Második szökés esetén kivégzés volt „jutalma”.[318] Azonban sem a fülük levágásával, sem a harmadszorra hallállal fenyegető rendelkezések (1536) nem voltak képesek rövid távon felszámolni a hullámzó lakosság bűnözését.

A törvényhozás érzékelte a szegénység differenciált voltát, így a munkanélküliséggel sújtott, földjétől fosztott parasztság és szolgálónép más jellegű problémáját. Érzékelte, de eltérő válaszokat nemigen tudott adni. A kolduláson kapott munkanélkülit ugyanúgy büntetőjogi eszközökkel (korbácsolással, fogsággal, rabszolgasággal) kényszerítette (volna) munkára, mint a fegyveres útonállót (1547, 1572).[319] Az egymást követő uralkodók mindegyikénél (VIII. Henrik, VI. Edward, majd I. Erzsébet) láthatóan egyazon elképzelés érvényesült. A világos kettős cél: a szervezetté és tömegessé vált koldus- és csavargóvilág elleni energikus fellépés és a csavargómozgalmak letörése, a csavargók *megbüntetése* egyfelől, a valódi szükséget szenvedők lehetséges szervezett *segélyezés*ének megoldása másfelől**.**

Ráadásul a vázolt eseménysor arra a periódusra esett, amikor a reformáció hatására foganatosított intézkedések eredményeképpen az egyház középkori szegénygondozási rendszere összeomlott. A kolostorok kapuit, ahonnan eddig a szűkölködők alamizsnához jutottak, lelakatolták.[320] Ezzel együtt, miként a kontinensen, a szigetországban is égető kérdéssé vált a szegénygondozás feladatkörének kiterjedése, ezzel összefüggésben a szociális gondoskodás szervezetté tétele, szabályozása, röviden a szegényügy rendezése. Az angol jogtörténelemben régi hagyományai voltak a szegénygondozás szervezésének. Már a 14. században kezdetét vette a szegénytörvényhozás, amit felerősített a nagy pestis (1349). A külső és belső háborúk csak fokozták a nyomást, majd a

[317] HAJDÚ 1982, 193–195. o.
[318] HIPPEL 1898, 422. o.
[319] MORTON 1946, 175. o.
[320] RADBRUCH 1952b, 164. o.

jobbágyság felszabadulása miatt megváltozott szociális viszonyok problémái keltették föl a törvényhozás figyelmét. A hagyományos lakóközösségi szolidaritás, illetve az egyházi karitatív tevékenység keretében a 15–16. században azonban már nem tudták kezelni a szegényügyet. Új megoldásokat kellett keresni, melyek a szegénygondozás, a munkával ellátás, a szegények gyermekeinek szakmára taníttatásának terepére is kiterjedtek. A 16. századi angol törvényhozásban is megtapasztalható volt a kontinensen már régebb óta alkalmazott megkülönböztetés az idegen és a saját szegény között. 1572-től egymás után láttak napvilágot azok a szegénygondozási törvények, melyek fő megoldása a helyi közigazgatásra telepített egyházközségi szegénygondozás volt. Az angol fenyítőházak története a 16. század közepe óta organikus összefüggésben alakult a szegénytörvényhozással, alapításuk eszköz volt a fenyegető módon megerősödött csavargó társadalom ellen.[321]

A BRIDEWELL PALACE. 1550-ben Thomas Lever indulatos prédikációjában VI. Edward jelenlétében kemény szavakkal ostorozta a tétlenséget, mely a Londonban és Westminsterben növekvő koldusügyet körülvette. Így zárta szavait: *„De bízom benne, hogy egy jó felügyelő – úgy vélem, egy isteni püspök – gondoskodni fog arról, hogy mindkét városban enyhítse a szükséget és az itteni problémákat megoldva, az majd más városok számára is példaként szolgál majd.”*[322] Egyértelműen a frissen kinevezett Thomas Ridley-re gondolt, London püspökére. S valóban, Ridley írt is egy levelet Willam Cecilnek, a későbbi Lord Burleigh-nek: *„ha Krisztus hajléktalanul, éhezve, ruhátlanul és fázva bolyongana London utcáin, ahol a királynak a Bridewell nevű nagy, üres háza áll, az csodálatosan alkalmas lenne arra, hogy Krisztus ott lakjon.”* 1552-ben már Thomas Ridley beszélt az istentiszteleten a király előtt a londoni szegénykérdésről.[323]

A „szükséget szenvedők” helyzetének megoldására Ridley szegénygondozó intézetek alapítására tett javaslatokat. Indítványa szerint Londonnak legalább három intézetre lenne szüksége: egy a szegény gyermekek

[321] HIPPEL 1898, 422. o.
[322] RADBRUCH 1952b, 169. o.
[323] RADBRUCH 1952b, 168. o.

nevelőintézeteként (melyet ő a Christusspitalban [a szürke testvérek kolostorában] képzelt el), másikra a nyomorékok és betegek ellátása kapcsán gondolt (talán a St. Thomasspitalban és/vagy a St. Barthalomaespitalban), s végül egy harmadikat is szükségesnek látott koldusok és csavargók számára. Ez utóbbi céljaira a fiatal VI. Edward 1553-ban felajánlotta használaton kívül álló kastélyát, a St. Bride's Well (Bridewell) Palace-t.[324] Az uralkodó a házat London városának ajándékozta.[325] Az épület hivatalos átadása 1555-ben történt meg. Az intézeti fogva tartás végrehajtásáról szóló rendszabályokat 1557-ben publikálták.[326] 1556-ban vagy 1557-ben nyitották meg a Bridewell Palastban elhelyezett, csavargók és koldusok számára életre hívott munkáltató házat.[327]

A Bridewell épülete mellett a berendezés egy részét is ajándékba kapta London az uralkodótól. A felszerelés maradék költségeit a gazdag londoniak állták a Common Council rendelkezése nyomán. A folyó költségek egy részét az épülettel együtt megszerzett, s évi bérbe adott telek bevételéből, valamint az intézetben készített iparcikkek eladásából fedezték. 1575-től a londoni lakosokra kivetett adó szolgálta a kiadások fedezését.[328]

A munka nélküli csavargók elhelyezésének, fegyelmezésének és munkába állításának céljaira létrehozott intézet hivatalnokait, munkatársait, vezetőit arra hívta fel az alapító okirat, hogy lelkiismeretesen teljesítsék feladatukat. *„Közületek tehát mindenki felszólíttatik, kötelességéhez híven járjon el és hivatalában munkálkodjon azért, hogy ez a mű sikerrel megvalósíttassék és hogy a szükséget szenvedő emberek, kik a felelősségetekre vannak bízva, szorgalmassá váljanak és [a veszélyektől] teljesen megoltalmaztassanak. És Krisztusnak ezen szegény és szükséget szenvedői irányában tanúsított gondoskodásokért az ő keze által jutalmaztattok és az ő áldása nyomán ebben és az eljövendő világban is az örök boldogságot nyeritek el”*.[329]

Az angol szegényrendészet históriájába igazodó londoni alapítások nem véletlenszerű események voltak. A négy londoni „Hospital” alapítása tartalmazta

---

[324] HIPPEL 1898, 424. o.
[325] FUMASOLI 1981, 35. o.
[326] SELLERT–RÜPING 1989, 257. o.
[327] HIPPEL 1898, 425. o.
[328] FUMASOLI 1981, 38. o.
[329] *The Order of the Hospitalls* – 1557

már a szegénység átgondolt hármas felosztását: a betegek és a munkaképtelenek a S. Bartholomeus és a S. Thomas Hospitalban helyeztettek el, a szegény árva gyermekek a Christs Hospitalba, a megrögzött csavargók (sturdy vagabonds) pedig a Bridewellben. A négy intézet ugyanakkor egyetlen igazgatóság alatt működött,[330] s ezért lehetséges volt a „közlekedés" az intézetek között. Például a meggyógyult és munkaképessé váltak átkerülhettek a Bartholomeusból a Bridewellbe. A csoportosításnak volt egy nagy hiányossága, hogy ti. a sturdy vagabonds kifejezés alá soroltak mindenkit, aki munkanélküli volt: így a munkaképes munkanélkülit ugyanúgy, mint a csavargó munkakerülőt, s mindegyiket a Bridewellbe vitték. Így azután a munkaképes, de lehetőségben szűkölködő vétlen dologtalan ugyanoda került, mint a megrögzött csavargó munkakerülő.[331]

Nem minden tanulság nélküli az alapító dokumentum segítségével szemügyre venni, kik és milyen módon kerülhettek be a házba.

A rendelkezések szerint az intézetben *„a szűkölködő és csavargó koldusoknak gyenge utódai erényesen felneveltetnek; számos beteg, sérült és szerencsétlen ember elláttatik és elszállásoltatik, betegségéből kigyógyíttatik; a durva és erőszakos szolgálók a szükséges munkára való szoktatás által megtörettetnek".*[332] A *Bridewell lakói* tehát *csavargó koldusok, betegek, rokkantak, segítségre szoruló fiatalkorúak, erőszakos szolganép és munkakerülők* voltak. Az alapító dokumentum hallgat a kriminális elemekről, szó sem esik bűnelkövetők elzárásáról, fogva tartásáról. Úgy tűnik, igaza van Robert von Hippelnek, aki azt állította, hogy Londonban kizárólagosan a „thriftless poor", koldusok és csavargók tették ki a befogadottak körét, szemben Amszterdammal és a Hanza-városok bennlakóival, ahol már megjelentek a hozzátartozók kérésére fölvett, fizetés ellenében tartott és nevelt engedetlen, kezelhetetlen személyek, sőt a csekély súlyú bűncselekményeket elkövetők is.[333] A Bridewell lakóit szemlélve tehát az intézet vitathatatlanul a szegénygondozás keretébe igazodott.[334] A fiatalkorúak erényes neveltetése, a betegek és sérültek gyógyítása és ápolása, a

[330] STEKL 1978, 295. o.
[331] RADBRUCH 1952b, 165. o.
[332] *The Order of the Hospitalls* – 1557, 876. o.
[333] HIPPEL 1898, 653–654. o.
[334] SELLERT–RÜPING 1989, 256. o.

„szerencsétlenek” (értsd: szegény) ellátása és elszállásolása kétely nélkül sorolható e kategóriába.

A csavargás, koldulás, erőszakosság elleni fellépés a közönséges gondozó jelleg mellett rendészeti karaktert is kölcsönzött az intézetnek, amint arról a bekerülés módjáról szóló előírások is tanúskodnak. *„Feladatotok, hogy naponta s amennyire az alkalom megköveteli, ebben az ispotályban [hospital] a pénztáros és ennek az ispotálynak a vezetése előtt megjelenjetek, az ilyenfajta szolgálat teljesítésére készen és akarva; nevezett Pénztáros és a vezetőség vagy közülük valaki által kiadott parancsok, a tisztviselők egyikének vagy a vezetés távollétében más választott tisztek eligazítása szerint. Látogassatok meg mindennap minden egyes kerületet, melyek ellenőrző útvonalaitok számára kijelöltettek, és ezeket a kerületeket tisztítsátok meg a koldusoktól és mindenféle csavargó népségtől, és az ott talált ilyenféléket űzzétek el vagy hozzátok a Bridewellbe. Hasonlóképpen jelenjetek meg a régi szokásoknak megfelelően a polgármester előtt a Guildhallban, a Session Houseban és a Bridewellben és ott teljesítsétek szolgálatotokat, ahogyan az megparancsoltatott, és ahogyan azt az alkalom megkívánja.”*[335] A bentlakók tehát a kerületi felügyelők által az utcáról összefogdosott és beutalt koldusok és csavargók voltak. Az eljárás tisztán rendészeti, s miként a bekerülők sem kriminális elemek, úgy a felügyelők tevékenységének és a beutalásnak sincsenek igazságügyi vonatkozásai.

A jogtörténeti szakirodalomban elfogadott véleménnyé vált, hogy a Bridewell már a kezdetekkor fogadott be kriminális elkövetőket, elsősorban kis súlyú cselekményeket elkövető bűnözőket és tolvajokat. Erre azonban az első alapítás dokumentumai nem nyújtanak bizonyítékot. Sőt éppen ellenkezőleg: a bekerülők büntetőbírói ítélet nélkül jutottak a házba, a dologházi tartózkodást nem alapozta meg büntetőprocessus. A ház feladatául azt szabták, hogy szabadítsa meg a várost a csavargóktól. Ezt azonban nem a mai értelemben vett büntetőintézetként valósította meg, inkább rendészeti intézményként.[336]

Lehet a kriminális elkövetőkre vonatkozó vélekedésnek oka, hogy a koldulás már korábban is tiltott cselekmény volt, s annak elkövetőit büntetőjogi

[335] *The Order of the Hospitalls* – 1557, 876. o.
[336] SELLERT–RÜPING 1989, 257. o.

szankcióval, testi büntetéssel büntették.[337] Egyes feltevések szerint tehát a koldusok bűnelkövetőként kerültek a házba. A rendelkezésünkre álló adatok azonban az ilyenfajta kezelést nem igazolják vissza, sőt kifejezetten a rendészeti irányba mutatnak, a bekerülőket illetően a csavargást és koldulást önmagában mai fogalommal élve legfeljebb kihágásként értelmezhető magatartásként értékelték. Úgy tűnik, a város kezelni és nem büntetni akarta a szegénységet.

Hasonlóképpen feltehetjük, hogy a kisbűnöző elemek megjelenését állító szerzők későbbi állapotot vettek alapul, s már az intézet kriminalizálódásának korából vett információkra támaszkodtak. Az ugyanis tagadhatatlan, hogy a work houses, a dologházak belépése az általános szegénygondozásba a Bridewell lassú profilmódosulásához vezetett. Az intézet egyfelől távolodni kezdett a tiszta szegénygondozási modelltől, és rendészeti karaktere erősödött meg, másfelől egyre közelebb került a büntetés-végrehajtáshoz, s mind kevésbé lehetett megkülönböztetni az általános büntetés-végrehajtási funkciókat ellátó börtönöktől (common gaols). A Bridewell félútra kerülvén a két intézettípus közé, egyszerre mutatott valamiféle hasonlóságot a szegényházakkal, dologházakkal és a büntetőintézetekkel is. A londoni ház ilyen mozgása megelőlegezte az eredményt, hogy ti. így biztosította a szegénygondozás és a büntetés-végrehajtás összekapcsolódását, a szegénygondozásban kialakult ideák becsatornázását a büntetés-végrehajtási praxisba. (Számos egyéb mellett például ennek a köztes szerepnek lett egyik jellegzetes következménye az is, hogy a common gaolsban éppúgy megjelent a munkáltatás, mint a Bridewellben, s a munkáltatás szervezése hasonlóképpen magánvállalkozók kezébe került.)[338] A 18. századra a bridewellek a szabadságvesztés-büntetés végrehajtására szolgáló intézetekké váltak,[339] s a szegénytörvények idevágó rendelkezéseinek eltörlésével a house of correctiont, azaz bridewellt 1720-ban a common gaollal egyenértékű, a büntetés-végrehajtási szervezet azonos jellegű tagjának nyilvánították.[340]

Az 1555-ben alapított és 1557-ben megnyitott intézet jellegét a korabeli szóhasználatból nehezen lehet csak kibontani. Az egyes szerzőknél használt és meghivatkozott elnevezések szerint a Bridewell szerepelt, mint dologház, work

[337] SELLERT–RÜPING 1989, 256. o.
[338] RADBRUCH 1952b, 165. o.
[339] HUBER 1983, 7. o.
[340] 6 Geo I. cap.19.

house (Stow), mint ispotály, kórház, hospital (Northouk), illetve börtönként, prisonként is (Howard).[341] A House of Occupation mellett 1575-től megjelent javítóház, a „House of Correction" meghatározás is.[342] Ebből a vegyes terminológiából (is) eredhet az a vita, mely a Bridewell funkciója környékén támadt. Ugyanis tény, hogy utóbb a büntetőintézetek elfogadott közös meghatározásává vált a Bridewell megnevezés,[343] s a londoni mintájára később Anglia-szerte épülő ilyen típusú intézeteket[344] bridewelleknek hívták.[345] A rendelkezés a névhasználatról több mint szimbolikus: kifejezte, hogy a Bridewell Palaceban létesített intézmény gyakorlata egy intézethálózatban létesítendő rezsim alapjait képezi a koldusvilág elleni harcban. John Howardnál (igaz, majd két évszázaddal később) már egyenesen a fegyintézet szinonímája a Bridewell.[346] Az eredeti megnevezések, mint a „hospital", „house of occupation", „workhouse" inkább szegénygondozási jellegre utalnak.[347] Színezi a képet, ha tekintetbe vesszük, hogy a további fejlődés lépcsője volt Angliában a tényleges dologházak alapítása (work houses)[348] a vétlen vagyontalanok számára,[349] mely lényegében a Bridewell (és a mintájára életre hívott bridewellek) hatókörében így a szándékos munkakerülőket hagyta. (A 18. században országszerte már 126 dologház működött.)[350]

Az intézet alapító okirata meghatározta a létesítés főbb céljait. *„Tekintve, hogy a legkiválóbb és nagyra becsült hercegek, a mi legutóbbi szuverén uraink, VIII. Henrik és VI. Edward királyok bőkezű nagyvonalúságukkal és jóságos szeretetükkel ezen város szegényeinek megsegítésére és támogatására kibocsátott kiváltságlevelük által adták, és az ünnepélyes megállapodás okmányával megerősítették mind maguk, mind utódaik által megvalósítandóként nevezve, nevezett város önjogú és közönséges polgárainak (céljára) négy különböző ispotály, vagyis VIII. Henrik király által az úgynevezett Bartholomew the Little*

[341] GELTNER 2008, 8. o. és HIPPEL 1898, 425. o.
[342] SELLERT–RÜPING 1989, 256. o.
[343] Vö. például INNES 2000, 138. o.
[344] VINCZE 1983, 6. o.
[345] HIPPEL 1898, 425., DOLEISCH VON DOLSPERG 1928, 97. o.
[346] HOWARD 1780, 124. o.
[347] FUMASOLI 1981, 36. o., DOLEISCH V. DOLSPERG 1928, 97. o.
[348] 22–23. Ch. 2. cap. 18.
[349] RADBRUCH 1952b, 165. o.
[350] FOUCAULT 2004, 82. o.

ispotály, s VI. Edward által másik három ispotály, az úgynevezett Christ's hospital, a Bridewell palace és a St Thomas hospital, csakúgy, mint néhány földterület és lakás javára és ellátására az olyan szegényeknek, akik ott segítségére lelhetnek, átadattak. És királyi felségjoguk által az önjogú és közönséges polgárok fölött a jobb ellenőrzés céljából és mások fölött is, akiket a kiváltságlevélben nevezett dolgok érintenek, hatáskört és hatalmat adnak, vezetők és tisztek kiválogatására és keresésére, és ugyancsak megfelelő és segítő parancsoknak a jó rend érdekében történő kiadására. Ezen szabadságlevél ereje által mi, a megnevezett teljes korúakra és közönséges polgárokra ezeket a szabályokat és parancsokat az itt következő formában és módon kibocsátottuk és rendeltük."[351] Vagyis a legáltalánosabb megfogalmazásban egyfelől szegénygondozási céllal alapították az intézetet, a benne segítségre találó szegényeknek „javára és ellátására", másfelől egy utóbb megvilágított kifejezés, „a jó rend érdekében", melynek egyik eleme a „polgárok fölött a jobb ellenőrzés" megvalósítása. *„…mert ezen igen ajánlatos és figyelemreméltó politika által a csavargás, mely mindenféle erény ellensége, visszaszoríttatik, és kiperzseltetik…"*[352]

Az erre hivatott felügyelők jellegzetes alakjai lettek a londoni utcáknak. *„Fenyítő pálcáitokat tartsátok mindig kezetekben, viseljétek kék egyenruhátokat, kivéve, ha számotokra mást engedélyeztek. Minden egyes törvényszéki napon a nevezett fenyítő pálcát a törvényszék épületében adjátok át a bíróság elnökének és miután a tárgyalás lezárult, azokat ismét jogszerűen magatokhoz vehetitek, s azokat a vezető csak általatok okozott jogsértés vagy a kötelezettségetek megsértése miatt tarthatja vissza. Mindezeket a dolgokat teljesítsétek legvégső erőtökig, miként azokat a parancsokat is, melyek alább írva itt következnek és minden más jó utasítást, amelyeket fentieknek megfelelően a város jóléte érdekében kibocsáttatni szükséges, s melyek igénylik, hogy rájuk figyeljetek és megőrizzétek. És ne törődjetek más ember dolgaival, de ha a tisztek közül valakit jogtalanságon értek, tájékoztassátok arról a vezetőt és a továbbiakban ne avatkozzatok az ügybe."*[353]

---

[351] *The Order of the Hospitalls* – 1557, 874. o.
[352] *The Order of the Hospitalls* – 1557, 876. o.
[353] *The Order of the Hospitalls* – 1557, 876. o.

A kontinensen, ahol a németalföldi javítóházak valóságos forradalmat indítottak el a rendészeti eljárások és a büntetés-végrehajtás körében, nagy vita bontakozott ki a „modell” kapcsán arról, hogy mennyiben maradt meg a Bridewell mint intézménytípus a szegénygondozás körében, s mennyiben kapcsolódik a büntetés-végrehajtás fejlődési vonulatához. Hippel, az eddigi legalaposabb elemzésben azon az állásponton van, hogy bár a Bridewell eszméje hatott a büntetések végrehajtására, maga az intézet klasszikusan a szegénygondozás zónájába esett. Mindvégig „szegényekről” szólnak a források, akiket itt tartanak. Semmi sem bizonyítja tehát, hogy a Bridewell „mintabörtön” lett volna,[354] büntető specifikálása meglehetősen nehézkes, mint azt Conrad,[355] Lieberwirt[356] és Scwind-Blau[357] megkísérlik. Ezt megerősíti Wolfgang Sellert is. Sellert nyomatékosítja, hogy a Bridewell a szegényügy kezelésének eszköze, a „thriftless poor” elhelyezésére szolgált.[358] Ezt látszik megerősíteni a tény, hogy bár kétségkívül jutottak be (kis)kriminális elemek is a Bridewellbe, a beutalás rendészeti döntéssel történt.[359] Miután a koldulás, csavargás ellenében jött létre az új intézet, némi büntetőjelleget mindenképpen hordozott. Viszont nem bizonyítható, hogy kezdetekkor került volna be súlyosabb bűn elkövetője a házba.[360] Más kérdés, hogy utóbb a Bridewell is átesett a kontinensre oly jellemző kriminalizálódási folyamaton és valódi büntetőprofilú intézetté vált. Feltehetően ezért kezeli Hinrich Rüping a londoni „house of correctiont”, „a tulajdonképpeni büntetés-végrehajtás” 16. századi fejlődésének egyik állomásaként.[361] Igaz ugyan, hogy úgy látja: a londoni intézetben „munka és büntetés” által érvényesített fegyelmezés útján kívánták elérni a nevelési célt, ám azt is beismeri, hogy a rendészeti, prevenítv céltételezés egyértelművé tette, hogy a ház kifejezetten a lustaság és a munkakerülés elleni harc eszközeként jelent meg.[362]

A bentlakók elhelyezésére szolgáló belső berendezkedés is ellentmond a büntetőjellegnek. Két típusú helyiséggel rendelkezett ugyanis a Bridewell: ún.

[354] HIPPEL 1898, 426. o.
[355] CONRAD 1962, II. 424. o.
[356] LIEBERWIRTH 1971a, 1240. o.
[357] SCHWIND–BLAU 1976, 429. o.
[358] SELLERT–RÜPING 1989, 256. o.
[359] SELLERT–RÜPING 1989, 257. o.
[360] SELLERT–RÜPING 1989, 257. o.
[361] RÜPING 1998, 72. o.
[362] RÜPING 1998, 72. o.

összejöveteli helyiségekkel és nagy nyitott hálótermekkel. A célja tehát sem biztonsági megfontolásokat, sem elkülönítési törekvéseket nem tükrözött, szolgálta ellenben a gondozást és a közös munkáltatást.[363]

A munkáltatás a Bridewellben, mint fentebb láttuk, a szűkölködők ellátása mellett a munkakerülők szorgalmas életre nevelésének céljából az intézet fő célkitűzései közé emelkedett. Egyfelől arról rendelkeztek az alapítók, hogy a lusta naplopók és dologkerülők *„szükséges munkára való szoktatás által”* megtörettessenek, ugyanakkor igyekeztek arra is biztosítékokat keresni, hogy a *társadalomba visszatérők* teljes értékű tagjai legyenek a társadalomnak. (A „becsületes karakter” a kontinens javítóházainak évszázadon át deklarált princípiuma volt. Ezt a Bridewell esetében kevésbé volt szükséges hangsúlyozni, hiszen a becsületromboló súlyos bűnelkövetők a közelébe sem kerültek a háznak, sőt a kiskriminálisok is csak elvétve sodródtak be az intézetbe a többi befogott csavargóval. Annál fontosabb volt fölötte a gyakorlatban őrködni.) Jól szemlélteti ezt a fiatalkorúak gondozásáról és neveléséről szóló rendelkezés. Eszerint: *„Hasonlóképpen, (ha) a pénztáros (a többi vezetők legalább egyikével) ennek a háznak egyik gyermekét szolgálónak adja ki, legyen elővigyázatos tekintettel arra, kihez kerül, de főként, hogy becsületes emberként bánjanak vele és az olyanok, akik ebben a helyzetben vannak, (vagyis) a gyermekeket oltalmazzák és nekik a foglalkozást, szolgálatot vagy tevékenységet tanítsák meg, hogy később a közösségnek jó tagja lehessen. Mert ha nem ilyen gondoskodásban részesülnének, a gyermekek még a szüleiknél is szegényebbek lehetnek, és hasonlóképpen rossz tagjai a közösségnek, nagy bánatára annak, aki őket naponta ebben a házban támogatja, és nem tudnának közelebb kerülni ahhoz, hogy a város becsületes polgárává legyenek; s hogy ehhez (megfelelő) helyzetbe jussanak, mielőtt a gyermekek felnőtt életükbe kerülnének, meg kell őket tanítani írni, olvasni és számolni.”*[364] Figyelemre méltó, hogy a fiatalkorúak gondos nevelésére adott instrukciókban a veszélyt nem a kriminalizálódásban látják az alapítók, hanem az újratermelődő szegénységben.

Gustav Radbruch tanúsága szerint a Bridewellt a magánipar oltalmába ajánlották. Az idevágó rendelkezés szerint az intézeti munkáltatás olyan formáját

[363] VINCZE 1983, 6. o.
[364] *The order of the Hosiptalls* – 1557, 877. o.

kívánták meg, mely a királyi felség valamennyi alattvalójára nézve hasznos és senkinek kárt nem okoz. A szabad iparosokkal folytatott konkurenciavitát oly módon igyekeztek meggátolni, hogy az intézeti üzemet szabad vállalkozókra bízták. Ők adták a nyersanyagot, a munkát elszámolták, s a megtermelt árut a piacra vitték. A Bridewellben lényegében manufakturális termelés folyt. A munkafajták száma időről időre változott, de összességében 25-re rúgott.[365] A Bridewell munkáltatási rendszeréről az információk csak a rendelkezésekből és a javaslatokból, tervezetekből származnak, a beszámolók ugyanis hiányoznak. A hivatkozott források alapján feltételezhető, hogy kezdetben minden fogvatartottat intézeten belül foglalkoztattak. Az 1557. évi rendelkezés szerint a londoni házban egy kendőüzem, egy tűkészítő műhely, malom (örlőüzem), valamint egy sütőház működött. Mialatt a kendőkészítés a nők, a tűgyártás a fiatalkorúak feladata volt, az őrlés és sütés a (felnőtt) csavargókra hárult. Ismeretes, hogy az őrlőknek napi munkapenzumot kellett teljesíteniük. Például a malomban az előírt napi teljesítmény két akó (36,3 liter) gabona megőrlése volt.[366] A kézművesség keretében a Bridewellben inasokat képeztek ki, akik a kezdeti időkben valamennyien fiatalkorú csavargók, koldulók, kihágást elkövetők voltak. Az idők múltával felbukkantak az intézetben a polgárgyermekek is, akik tandíj fejében tanulhattak az intézetben.[367]

Hamarost megjelent az intézeten kívüli munka is. 1579-ban a „Common Council" intézményesítette az intézetben élők számára az uszályokon végzett munkát (lighters), a homokkirakodást és szállítást, majd 1587-ben ugyanennek a hatóságnak rendelete tartalmazta a munkaképes csavargók számára a városi csatornák és árkok tisztítását, akiket a Bridewellben szállásoltak el.[368] Ezek számára a felelősségre vonás metódusa a nappali nyilvános közmunka, éjszaka meghatározott helyen történő elzárás volt. Ezzel a ház vezetői visszakanyarodtak a középkor kontinens szerte elterjedt opus publicumához.

Amúgy magából a munkavégzés gyakorlatából is következtethetünk a ház karakterére. Hiszen például az a tény, hogy tandíj fejében tisztes polgárok ide íratják gyermekeiket tanulni, kevéssé engedi meg a feltételezést, hogy büntetés-

[365] RADBRUCH 1952b, 165. o.
[366] FUMASOLI 1981, 36. o., DOLEISCH V. DOLSPERG 1928, 102. o.
[367] FUMASOLI 1981, 36. o., DOLEISCH V. DOLSPERG 1928, 107. o.
[368] FUMASOLI 1981, 36. o., DOLEISCH V. DOLSPERG 1928, 103. o.

végrehajtási intézet lett volna a Bridewell. Az inasképzés[369] hasonló következetést körvonalaz. A nyilvános közmunka középkori büntető és megszégyenítő jellege miatt inkább az ellenkező irányba mutat, bár igaz az is, hogy a Bridewell ez esetben csak elszállásolásra szolgált.

Az intézet fő feladatává tették tehát, hogy a bennlakókat *a város becsületes polgárává* nevelje, hogy a kiskorúakat, fiatalkorúakat *megfelelő helyzetbe jutassák* ki a társadalomba, így őket tanítsák írni, olvasni, számolni, jó erkölcsben neveltessenek. A lelki gondozást a vasárnapi istentiszteletek jelentették. A polgári állású fogvatartottak számára olvasás-, írás-, számolás- és zeneoktatást tartottak. Hogy ezen az oktatáson mindenki részt vett volna, bizonytalan. Doleisch von Dolsperg úgy vélekedett, hogy igen, mivel az intézet azon fáradozott, minél több bentlakóját foglalkoztassa.[370] A Bridewellben a munka nem csupán a szegények munkáltatását szolgálta, hanem a nevelés és jobbítás is céllá vált, miként azt az első ízben I. Erzsébet 1575/76. évi törvényében használt „house of correction" megnevezés is bizonyítja. A reszocializáció és az ehhez vezető nevelés így fő funkciója a háznak. Mint említettük, a munka ebben a nevelésben a kontinens fenyítőházaihoz képest kevésbé döntő szerepet játszott, Londonban úgy tűnik, a munka nem eszköz a fenyítésben, hanem részben elsajátítandó ismeretmennyiség, mely esélyt ad a megélhetéshez és boldoguláshoz, részben pedig lehetőség a munkanélküliek számára munkához és némi élelemhez jutni. S a makacs szolgálók és a megrögzött csavargók esetében jelenik csak meg, mint fenyítés, mint kényszer, amikor célul tűzi ki, hogy azok *a szükséges munkára való szoktatás által megtörettessenek.*

Ezzel együtt a szakirodalom elismeri, hogy a munkával nevelés eszméje a Bridewell alapításánál uralkodó gondolat, s ez egyben a legfontosabb jellemvonását is adja a háznak. Ugyanis amit ezen túl alkalmaztak, intézkedések és technikák (mint a koldusok osztályozása, a rendészeti hivatalok rendszere, az utcákat ellenőrző tisztek rendszere, a pontos lajstromozása a bekísérteknek, az intézeten kívül segélyezés nyilvántartása, a tisztán kommunális és tiszteletbeli jellegű hivatali vezetés) már mind kiépült a Bridewell előtti időkben is, s

[369] RADBRUCH 1952b, 165. o.
[370] FUMASOLI 1981, 36. o., DOLEISCH V. DOLSPERG 1928, 104. o.

valójában a rendszer kiteljesítéséhez a munkáltatás nevelő eszméje hiányzott.[371] (Ez volt az, mondja Radbruch, amit John Howard később így fogalmazott: „Make them diligent and they will be honest.” Jóllehet ez a mondat Radbruch szerint eredetileg Voltaire-től származik.)[372] Szerinte már az intézetek neve is erre utal, hiszen a „House of Correction” hordozza a valódi célt. Miként Thomas Lever prédikációja is VI. Edward előtt, aki az alapítandó intézet számára kettős célt nevezett meg: „their need relived” és „their faults corrected”.[373] Lord Coke, az angol jog egyik összefoglalásának ismert szerzője a common gaols (King’s Prison) fogvatartottairól így szólt: „come out worse tehn tehy wen it”, a Bridewell lakóiról pedig hogy „come out better”.[374]

Sajnos azt látjuk, hogy a későbbi időkben (amikor a „bridewell” már általános értelmű és meghatározott intézettípust fed) a munkáltatás helyi problémáit nem sikerült megoldani. Az intézetekben termelt olcsó áru a kisebb városokban komoly konkurenciája lett a helyi manufaktúraiparnak. Az ebből fakadó tiltakozás és a lakossággal támadt nézeteltérések miatt az intézetigazgatók inkább felszámolták a munkát (aminek egyenes következménye lett az ellátás költségeinek fedezetlensége).[375] Ugyanakkor a vállalkozónak kiadott intézeti munka azért jutott bajba, mert a nagy fogva tartotti fluktuáció és az ellátás relatíve magas költsége versenyképtelenné tette az ilyen típusú munkáltatást. Ezért a vállalkozók kivonultak a bridewellekből.[376]

Az intézeti kápolnában az alapító VI. Edward tettét, a ház életre hívását emléktábla örökítette meg. Eszerint az nem más, mint „*chastising house of vagrant crime*”. (Ezt később Hamburgban „domus castigationisnak” fordították.)[377] Ez kétséget kizáróan a fenyítés túlnyomó jelenlétére utal, amiről azonban meglehetősen keveset tudunk. A munkáról közelebbről csak annyi infomációnk van, hogy az „megszabott kényszerrel” van összekötve.[378] A legtöbb szerző meg van győződve arról, hogy a németalföldi és utóbb német

[371] TRAPHAGEN 1935, 63. o.
[372] RADBRUCH 1952b, 166., 172. o.
[373] RADBRUCH 1952b, 166. o.
[374] RADBRUCH 1952b, 167. o.
[375] FOUCAULT 2004, 102. o.
[376] HUBER 1983, 7. o.
[377] RADBRUCH 1952b, 168. o.
[378] SELLERT–RÜPING 1989, 257. o.

fenyítőházakhoz hasonlóan a kemény munka általi fenyítés dominált a ház fegyelmi rendszerében. Erről hiteles bizonyítékunk nincsen. Semmi sem utal arra sem, hogy a Bridewell a szegénygondozást egybekötötte volna a büntetéssel, büntetés-végrehajtással.[379] Ezt bizonyítja az a tény is, hogy az engedetlenekkel szemben kilátásba helyezett fegyelmi büntetések legsúlyosabbika volt a kiverés, melyet a gondnok rendelhetett el.[380] Ez pedig inkább arra utal, hogy az intézetben lenni nem lehetett túl kedvezőtlen állapot. Ha az eltávolítás a legsúlyosabb fegyelemsértések büntetése, a büntető fogva tartás aligha jöhet szóba.

A KRIMINALIZÁLÓDÁS. Az 1562-ben kibocsátott, szegénygondozásról szóló törvény a tevékenységet a helyi hatóságok kötelezettségévé tette. 1576-ban előírták, hogy a grófságok létesítsenek javítóházakat (houses of correction), melyeknek célja a munkaképes csavargókat, kóborlókat és munkanélkülieket munkával rendezett életre nevelni, (vissza)vezetni a társadalomba, számukra a későbbi létfenntartáshoz szükséges megfelelő foglalkozást biztosítani és a közösséget az eltartási költségektől megszabadítani.[381] Az 1600. évi szegénytörvény a munkaképes szegények lakóhelyeinek berendezési költségeit a közösségekre hárította.[382] Világos intézettípusok szolgálták a megjelölt célt: javító-, dolog- és szegényházak. Pike arról ír, hogy Erzsébet uralkodásának vége felé már csak igen vékony választóvonal húzódott a javítóház és szegényház között. Míg a javítóház rendészeti intézetként működött a munkakerülőkkel szemben, addig a szegényház a munkanélküliek számára biztosított segélyezett megélhetést.[383] A két intézet meglehetős könnyedséggel átjárható volt. Aki nem volt munkaképtelen, azt a szegényházból egyszerűen átirányították a javítóházba. Mivel Erzsébet utasítását nem hajtották következetesen végre, I. Jakab 1609-ben újfent elrendelte, hogy minden grófság létesítsen javítóházakat, amelyek felügyeletét a békebíró lássa el. Ezzel lényegében megpecsételte a javítóházak sorsát. Az úgyszintén a békebírók rendelkezése alá rendelt börtönök (common

[379] HIPPEL 1898, 426. o.
[380] FUMASOLI 1981, 36. o., DOLEISCH V. DOLSPERG 1928, 97. o.
[381] 18. Eliz. cap. 3.
[382] HIPPEL 1898, 427. o.
[383] Az angol állapotokról, elsősorban az Act of Settlement hatásáról vö. Polányi Károly magyar áttekintését. POLÁNYI 1997, 99–131. o.

gaols) száma oly kevés volt (néhány grófság egyáltalán nem volt birtokában börtönnek), hogy a gyakorlat a javítóházak kriminalizálása irányába hatott. A javítóházakat többfelé börtönnek kezdték használni a hatóságok.[384] Ennek következtében az állapotok a 17–18. századra mindkét típusban keromlottak. A szükség összekeverte a kategóriákat, összemosta a szegénygondozási, rendészeti és büntetőfunkciókat, miként a kontinensen is. (Tovább bonyolította a helyzetet, hogy a grófságonként felállított intézetek finanszírozására rendelt adó, illetve a lakosok önkéntes adományrendszere nem vált be, a befolyó összegek nem fedezték a költségeket, így néhány évre rá engedélyezték, hogy magánvállalkozók minden különösebb engedély nélkül kórházakat vagy javítóházakat létesítsenek.)[385] 1668-ban II. Károlynak már a javítóházban kötelező munkavégzésről kellett rendelkeznie, és napirendre került az előzetes letartóztatottak elkülönítése a súlyos bűnözőktől. Vagyis a 17. század utolsó harmadára a karitatív, a rendészeti és a büntetőjellegű intézetek közötti mezsgyék eltűnését, a határok feloldódását regisztrálhatjuk, s ily módon a legagresszívabb típus, a büntetés-végrehajtási modell expanzióját rögzíthetjük. A megidézett rendelkezések az eredeti javítóházi eszme teljes összeomlását tanúsítják.[386]

Ha büntetőjogi szemüvegen keresztül nézzük a londoni alapítást, a Bridewellben már a megtorlás eszközszerepe helyett a jobbítás eszméje dominált, melyet a munka útján láttak megvalósíthatónak. Ezzel a középkori büntetőjogi módszerek (a brutális megtorlás és a véres elrettentés) tagadása is megjelent a rendészeti és büntetőjogi gondolkodásban. Az új modell nemet mondott a középkor elrettentési teóriájára, a testi- és halálbüntetések uralmára.[387] S mivel a javítóházak (köztük a Bridewell) kriminalizálódása a modellt átvezette a büntetőjog terrénumába, a befolyása a büntetés-végrehajtás fejlődésére megkérdőjelezhetetlen.

A bezárás és a kényszermunkáltatás kétségkívül fenyítő jelleget kölcsönzött a Bridewell-modellnek. Nyilván ebből fakadt Jörg Arndt véleménye is, mely szerint a szabadságvesztés, mint büntetés teljes épségében első ízben a fenyítőházak (a Bridewell és az ő felfogásában ezzel egy tekintet alá eső

[384] HIPPEL 1898, 427. o.
[385] 39 Elis. I. cap. 5.
[386] HIPPEL 1898, 428. o.
[387] DÜNKEL 1983, 25. o.

amszterdami Rasphuis és Spinnhuis) kapcsán jelent meg az európai történetben.[388] Ezen az állásponton van Kaiser is. Mivel a fenyítőházak alapítói a fegyelmet állították a rezsim középpontjába, s mivel a végrehajtást átgondolták a nevelés és a munka szempontjából, forradalmat indítottak útjára. A munkával (munkára) nevelés a szigetországban a gazdasági kényszer (az eredeti tőkefelhalmozás folyamata), a kontinensen pedig a kálvinista munkaerkölcs értelmében született meg. Ez lényeges különbséggel járt, mert az angol intézetekben nem lett olyan centrális szerepe a lelki gondozásnak, mint Európa más fertályán. Amszterdamban a protestantizmus elválhatatlanná tette a munkáltatással nevelést a lelki gondozástól. Ott a vallás jelenléte, az erkölcsi gondozás messzemenő biztosítéka volt a sikernek. A puritán szigor kemény intézeti rendszabályokat követelt, a fegyelmezés számos intézeti elemét provokálta ki, hiszen deklarált célja volt a munkára, fegyelmezett, szabályozott életre szorítás.[389] Dünkel ugyancsak a nevelés és javítás eszméinek áttörésében látja a határt a modern és a régi között.[390] A londoni intézetben a rendészeti praxis kikövetelte szigor uralkodott. Ez azonban, mint láttuk, nem volt öncélú: a reszocializációt szolgálta. Az alapítólevél szerint az elítélteket azért kell hasznos munkával foglalkoztatni, hogy *„erkölcsi megjavulásuk után a társadalomba visszatérhessenek”*.[391]

BURY. A kriminalizálódásra jó példa Bury intézete is (1588), mely ugyancsak a Bridewell-eszme jegyében született meg.[392]

Bury alapításakor a békebírói közgyűlés leszögezte, hogy *„…számtalan törvény, intézkedés és ellenszer rendeltetetett és intézményesíttetett valamennyi gazfickó, csavargó, nyakas gazember, naplopó és tekergő személyek elnyomására és megbüntetésére, egyúttal a koros és tehetetlen személyek támogatására és munkához juttatására a királyságon belül, miként számtalan kötelezettségük és feladatuk között a békebíróknak is hatalom adatott a megnevezett törvények és rendelkezések alkalmankénti érvényre juttatására a mindenható Úristen dicsőségére és az állam hasznára. Mindenhol, ahol a hétköznapi tapasztalat*

[388] ARNDT 1981, 8. o.
[389] KAISER–KERNE–SCHÖCH 1982, 11–12. o.
[390] DÜNKEL 1983, 25. o.
[391] BALOGH–HORVÁTH 1983, 41. o.
[392] SELLERT–RÜPING 1989, 258. o.

szerint a csavargók, naplópók, kóborlók, vad gazfickók, gazdátlan férfiak, szemérmetlen és beteges gondolkodású személyek száma undorító módon tömegesen növekszik őfelsége törvénye ellenére, nagy terhére és nyugtalanságára a közösségnek sok nehéz és bűnös sérelmet és zavargást okozva… a mindenható Úristen ellenében.

Mi, fenn említett békebírók egybegyülekezve és összetalálkozva a fenn nevezett általános gyűlésben, rendeljük ezen és a hasonló iszonyatosságok orvoslására, melyek az előbb említett századkerület határain belül támadtak vagy növekedtek ezen dokumentumok, parancsok, dekrétumok és rendeletek által, hogy egy megfelelő Ház építtessék vagy előirányoztassék, ami javítóháznak neveztessék és ez Bury városában berendeztessék, az előbb már említett Thingoe századkerületben. És mindazon személyek, kik a törvényt megszegik vagy a két nevezett Act tartalmával ellentétesen élnek, a nevezett századkerületben vagy a határokon minden egyes békebíró jogkörénél fogva azokat, akik a századkerületben vagy a határokon laknak, ha ilyeneket elkövetnek, és ez lelepleződik, megbüntesse, munkára szorítsa és a parancsoknak, óvintézkedéseknek és korlátozásoknak megfelelően kezeljék őket, amiként az itt megvilágosíttatott és elővezettetett.”[393]

Mint említettük, Bury intézete is a Bridewell jegyében született meg, de több lényeges különbség volt a két intézet között. Így a londoni négy ház funkcióit Buryben egyetlen intézetbe vonták össze, viszont ettől fogva komolyan kellett figyelni az elkülönítésre. Férfiak, nők, felnőttek, fiatalkorúak és gyermekek, szegények, betegek, koldusok és valódi bűnözők kerülhettek az intézetbe, elkülönített őrzésük[394] külön feladatot jelentett, s a háznak újabb funkciót kölcsönzött. Hasonlóképpen különbség volt az eredeti Bridewellhez képest, hogy míg a londoni házban a gondnok feladatkörébe tartozott a felvétel és az elbocsátás, Buryben egy, az elbocsátásokban és felvételekben is illetékes

[393] *„Parancsok, szabályok és rendeletek, melyeket mi, Suffolk megye békebírái, akik általános békebírói közgyűlésre gyűltünk egybe felséges királyi úrnőnk uralkodásának 31. évében, április 22-én Buryben bocsátottunk ki, rendeltünk és jóváhagytunk a gazfickók, csavargók, kóborlók és tekergők, szemérmetlen személyek megbüntetésére és elnyomására, akik az ilyen esetekre alkotott és kibocsátott törvények ellenére kószálnak és barangolnak Thingo cum Bury, Blackborne, Thedwardstree, Cosford, Babings, Risbridge, Lackford, századkerületekben és Exninge félszázadkerületben, a nevezett Suffolk megyében.” The state of the Poor* – 1797, 136. o.
[394] TRAPHAGEN 1935, 66. o.

békebíróság látta el a felügyeletet. Ez nem csupán igazgatási kérdésként értékelhető, de nagy előrelépés a hivatalnoki önkény korlátozásában is.[395] Buryben hiányzott az inasok tanítása, tehát a szakképzés a feladatok közül, ennek következtében egységesebb lett a profil, ugyanakkor a Bridewell-lel szemben, ahol a beutalás alsó korhatára 16 esztendő volt, Buryben ez 14 év volt. (1644 után mindkét helyen 12 évre szállították le az alsó korhatárt.) Traphagen értelmezésében ez a merkantilizmus és a puritanizmus munkaethoszának összefonódásával összefüggésben alakult így, melynek fő szempontja volt a lakosság minél hamarabb történő munkába állítása.[396] Buryben rendre beutaltak kisebb súlyú bűnökért elítélteket is, akik büntetésül töltötték idejüket az intézetben, külön, megkülönböztető ruházatban. Minden újonnan belépő elítéltnek „istenhozottat" kellett elviselnie, ami 6–12 vesszőcsapást jelentett a csupasz hátra. Ekkor bukkant fel a bilincselés is. Vagyis egyre világosabban kirajzolódik a fejlődési ív: a kezdeti Bridewell első tizenöt éve után egyfajta átalakulás tapasztalható a modellben a büntetőintézet irányában. Sikerült ugyan fenntartani a kriminalizálódás idején is a nevelést, mint célt, ám az egész intézetben eluralkodik a kriminális jelleg. A továbbiakban pedig alig lehetett megkülönböztetni a house of correctiont, a javítóházat a prisontól, a közönséges börtöntől.[397]

Vagyis a kóborlást, csavargást büntetendő cselekményként minősítő rendelet a Buryben létesítendő javítóházat azon célból hívta életre, hogy a törvényszegőket „megbüntesse, munkára szorítsa" és „megfelelően kezelje". A büntetés-végrehajtás és a szegénygondozás találkozási pontján megtörtént a „fertőzés": a munkáltatás eszméje a büntetés-végrehajtás gondolatkörének részévé lett.

A Bridewell tehát, mint Anglia legrégibb javítóháza, megelőzte a kontinens országait is. Több szerző véleménye szerint[398] azonban az időbeli előny nem jelenti azt, hogy bármiféle módon is mintául szolgált volna a kontinentális fejlődéshez. Annak modellje inkább az amszterdami fenyítőházban lelhető föl.[399] Ugyanis a textilipar hatása a földművelés és az állattenyésztés arányának

[395] TRAPHAGEN 1935, 67. o.
[396] TRAPHAGEN 1935, 68. o.
[397] SELLERT–RÜPING 1989, 258. o.
[398] HIPPEL 1898, 242. o., SCHMIDT 1965, 188. o.
[399] HIPPEL 1898, 429. o.

megváltoztatására, s ezáltal a nincstelen paraszti lakosság szaporítására Angliában átmeneti (igaz, évszázados) jelenség volt. A lecsökkent földművelő lakosságnak kellett ugyanis megtermelnie a teljes népesség ellátására szolgáló terményeket, s ez olyan inspiráló erővel hatott a mezőgazdálkodásra, ami viszonylag rövid távon a mezőgazdasági technika és termelési eljárások jelentős színvonal-emelkedését hozta. A másik problémát, a munka nélküli tömegek kérdését is hamarosan megoldotta a dinamikusan fejlődő városi ipar, de számottevő elszívó hatással rendelkezett a flotta és a hadsereg is. A városba áramló munkaerő megélhetést talált a városokban, iparvidékeken.[400] (P. H. H. Vries pedig egyenesen megkérdőjelezi, hogy „a bekerítések valóban elűzték-e vidékről az embereket, miként azt a régebbi keletű irodalom gyakran sugallta”.)[401] Ezek a pozitív folyamatok elcsendesítették a csavargótörvények keltette rendészeti hullámokat, a büntetés-végrehajtásban azonban visszavonhatatlanul megjelentek a munkáltatás, a nevelés, a társadalomba történő visszavezetés eszméi és technikái.

3. Az amszterdami modell

Az amszterdami Tugthuis az európai büntetés-végrehajtási rendszer forradalmának kiindulópontja volt. A Németalföldről induló fenyítőház-alapítási hullám végigsöpört Európán, majd a büntetés-végrehajtást megtermékenyítve, s annak reformját is kiprovokálva beépült a büntetőpraxisba. A 16. század utolsó éveiben létrehozott házak alighanem az utóbbi négy évszázad egyik legmeghatározóbb fordulatának elindítói lettek. Ennek eredményeképpen megszületett az új büntetés-végrehajtási intézeti modell, melyet fenyítőház, illetve dologház (általában idézett megjelölései szerint Rasp-, Spin-, Correction-, Werk-, Tugthuis) néven emleget a joghistória. A büntetés-végrehajtási jog tudományában

[400] SZÁNTÓ 1986, 114–115. o. Ugyenerről a kérdésről részletesen: HANKISS–MAKKAI 1965
[401] VRIES 1995, 86. o.

e fenyítőház úgy ismeretes, mint a modern börtön első jelentkezése, az a börtöntípus, melyben áttörte a tömlöc évszázados falait a munkáltatás és javítás eszméje.

NÉMETALFÖLDI ELŐZMÉNYEK. A németalföldi északi tartományokban 1566-ban megindult felkeléssorozat 1567 és 1573 között Alba rémuralmát hozta magával. A Bloedraad (Véres Tanács, Vértörvényszék) brutálisan leszámolt a kezdetben csupán reformokat igénylő ellenzékkel, Lamoralt, Egmont grófját és Philippe de Montmorencyt, Hoorn grófját nyilvánosan fejezték le Brüsszel főterén.[402] Ezután elszabadultak az indulatok, a gueux (koldusok) zászlót bontottak, Vilmos, Oránia hercege vezetésével megkezdődött az északi tartományok szabadságharca. A helyzetet ezután már soha nem sikerült konszolidálni. Alba utódai, Don Luis de Requesens és Don Juan d'Austria, Párma hercege már csak elodázni tudták a teljes szakítást. 1578-ban Amszterdamban a nép elűzte a spanyolbarát tanácsot. Ezt követően a reformáció bevezetésével összhangban feloszlatták a szerzetesrendeket, bezárták a kolostorokat. 1579-ben Orániai Vilmos vezetésével hét északi tartomány együttműködési megállapodást kötött, létrehozták az Utrechti Uniót, s ezzel megvetették a protestáns holland uralom alapjait. Igaz, hogy ezután még többször kiújultak a harcok, s csupán 1648-ra fejeződtek be végérvényesen a szabadságküzdelem mozzanatai. Az Egyesült Tartományok és a spanyolok közötti háborúskodás sikere erősen függött a mindenkori erőviszonyoktól és az épp aktuális szövetségi politikától. Az aktuális fejlemények függvényében a tartományokat hol Anglia, hol Franciaország, hol Svédország oldalán látjuk harcolni Madrid ellen.[403] De végeredményként a gazdag tartomány elnyerte függetlenségét, a nyolcvankét esztendős háborúban egy diadalmas új köztársaság született meg. Hatalmasra növelte erőforrásait, tengeri nagyhatalommá vált, s polgári kormányzata, toleranciája, gazdasága okán hamarosan vallási menekültek, pénzemberek, gondolkodók menedékévé vált,[404] kik tovább erősítették pozícióit.

[402] DAVIES 2001, 505. o.
[403] CORTÁZAR–VESGA 2001, 216–218. o.
[404] DAVIES 2001, 507. o.

Németalföld településszerkezete jellegzetesen városias volt, ami némiképp következett földrajzi adottságaiból is, a mezőgazdálkodáshoz meglehetősen kedvezőtlen környezeti feltételekből. Nem volt különösebb értelme falusias környezetben élni, miután a földművelés és állattenyésztés nem tartotta el a lakosság nagyobb részét, a városokban nagyobb esély volt a munkára. Ha nem is lett Európa legiparosodottabb térsége, olyan ipari központok nőttek fel még a 15. században, mint Leiden, Delft, Gouda, Haarlem. Zeeland szigetei között pedig izmosodott már a jövő nagy kereskedelmi flottája.[405] Észak-Itália mellett Németalföld számított Európa legvárosiasodottabb területének, jelentős méretű iparral.[406] A városok megrendelői és vásárlói lettek az iparnak (elsősorban textiliparnak), ugyanakkor pénzügyi szervezői is a folyamatoknak, a kereskedelem révén ellátói a vidéknek is. Bairoch számításai szerint 1500 körül az Egyesült Tartományok lakosságának 20–26 %-a városlakó volt.[407]

A holland föld kedvezőtlen időjárási körülményeknek kitett, terméketlen, arra semmiképpen sem elég, hogy a nagy népességet eltartsa.[408] A mind nagyobb létszámú városok (már pedig Észak-Németalföld városai közül számos meghaladta a tízezer főt) igényelték e mezőgazdaság intenzív szervezését, ergo a technológiai újításokat és a befektetéseket. H. Clut úgy fogalmaz: a városok térbeli elhelyezkedésének egyik sajátos eleme volt a városi agglomeráció.[409] Különösen érvényes volt ez Hollandia vidékén, „*mivel kevés volt a föld, …a mezőgazdaság jövője a termelékenységen állt, vagy bukott*” (Ferdinand Braudel). A kényszer hatására, miközben Európa-szerte stagnált, Észak-Németalföldön 1590 és 1670 között folyamatosan növekedett a termelés. A specializáció előfeltétele volt a termelés egy részének kiváltása (például a balti térség gabonájával), ami pedig a kereskedelem megerősödését hozta. A specializált mezőgazdasági termelés (így a kender, a len, a festéknövények, a komló és a dohány) a kézművesipar terjeszkedését idézte elő, mely pedig fölös munkaerőt szívott fel.[410] A termelés jellegzetesen feldolgozóipar volt: a külhonból behozott

[405] VERHULST 2006, 160. o.
[406] SUTCLIFFE 2006, 408. o.
[407] SUTCLIFFE 2006, 409. o.
[408] ZUMTHOR 1985, 291. o.
[409] CLOUT 2006, 310. o.
[410] CLOUT 2006, 312–313. o.

nyersanyagokra (bőr, fém, gyapjú, fa, festékanyagok) telepedett az ipari tevékenység.[411]

A 16–18. században Európa nyugatán az iparban dolgozók számaránya érzékelhetően növekedett. Ez idő alatt Hollandiában ugyan csak 40 %-ról 45 %-ra emelkedett, ám Európában általában ez egy igen magas arányszámnak tekinthető. (Angliában 25-ről 55 %-ra, Franciaországban 20-ról 40 %-ra változott.)[412] Bár Németalföld nem lett ipari nagyhatalom, a kereskedelem mentén egyes területek – például a papírtermékek vagy a textilféleségek – lendületes fejlődése is megkezdődött.[413] A kendő- és kelmegyártás, mely amúgy is hagyományokra tekintett vissza Németalföldön, a textilipar erősödésével az angol gyártók riválisává lett. A hollandok új színeket adtak a textíliáknak, újfajta mintákat és kikészítést honosítottak meg. A festéshez speciális színezőanyagot használtak, melynek alapanyagát az a színesfareszelék adta meg, aminek előállítását a fenyítőházakban is intézményesítették. Gustav Radbruch szerint ebben a korszakban a holland gazdaság egyik legfontosabb célja volt ennek a versenyek a diadalra vitele.[414]

Az Egyesült Tartományok nagy ereje azonban nem az iparban volt, hanem a kereskedelemben. „*Úgy tűnik, mintha a sors Hollandiának csupán egyetlen hasznot hajtó tevékenységet engedélyezett volna: a szállítást*.” Hogy ennek mekkora jelentősége volt, arra rávilágít a tény, hogy a hollandok, akiknek szinte semmiféle erdejük nem volt, a hatalmas hajóiparhoz szükséges faanyagot képesek voltak biztosítani, mégpedig skandináv és lengyel erdőségekből.[415] Leiden, Delft, Haarlem, Zaandam ipara mellett (melyből exportra is futotta), a tartományok fő hivatása a nagykereskedelem lett.[416] Végül már a holland hajók és kereskedők uralták az Ibériai-félsziget és Észak-Európa közötti teljes kereskedelmet, így a balti búza és a svéd réz teljes forgalmát.[417] A kereskedőflotta erejét jellemzi, hogy képes volt megakadályozni Alessandro Farnese hatvanezer katonájának tengeri

[411] ZUMTHOR 1985, 291. o.
[412] GLENNIE 2006, 358. o.
[413] ZUMTHOR 1985, 291. o.
[414] RADBRUCH 1952b, 165. o.
[415] GLENNIE 2006, 362. o.
[416] ZUMTHOR 1985, 292. o.
[417] CORTÁZAR–VESGA 2001, 216. o.

szállítását Németalföldről Spanyolországba, amikor Drake admirális 1587-ben Cádizt támadta.[418] Németalföld városai a korabeli európai kereskedelemnek hozzávetőlegesen a felét ellenőrzése alatt tartották. Hollandia a világkereskedelem vezető hatalma lett, Amszterdam a kereszténység első számú kereskedelmi központjává lépett elő. Ebben a fejlődésben hihetetlen mozgósító erőt jelentett a spanyol zsarnoksággal szemben megfogalmazott nemzeti öntudatra alapított cselekvés.

A fenyítőház-alapítások tehát egy igen karakteres fellendülés korszakában találták a holland gazdaságot. Itt a vándorló szegénység és a koldusvilág kialakulásának oka a társadalom polgári típusú, hirtelen átalakulása, valamint a céhes módon már nem szabályozott, korai tőkés gazdaság.[419] De számottevő tényező volt az a vonzerő is, melyet a kontinens országútjain vándorló „utazó népre" a gazdag tartományok, jómódú városok jelentettek.

Németalföldön a fenyítőházak alapítása a reformáció két fontos dátuma közé esett: a Belga Confessio (1561) és a Dordrechti zsinat (1619) közé. A reformáció tézisei, a kálvinizmus szociáletikája három alaptételen nyugodott. Már Luther is hangsúlyozta, hogy az ember munkája, bárhol találja meg helyét a társadalomban, Istentől származó hivatás. Ebből a felfogásból eredően a munkára a hitbéli magasztosság fénye vetült, míg a középkor kegyes alamizsnája vallásos leértékelést szenvedett el. A koldulást nem pénzadományokkal kell kezelni, hanem munkalehetőség biztosításával, szükség esetén munkakényszerrel. Kálvin elmélyítette a lutheri hivatásgondolatot. Szerinte a munkát nem elsősorban az eredményért, a teljesítményért vagy az örömért kell űzni, hanem a fáradság és a kín útján, mely a munkával jár, a belső aszkézisig kell eljutni. (Eddig az aszkézis a világtól elmenekülő szerzetesek privilégiuma volt, most a munkával ez bárki számára elérhető állapottá vált.) A munkából eredő nyereséget csak kis részben szabad saját élvezetekre fordítani, nagyobb részét vissza kell forgatni a munkafolyamatba, vagyis invesztálni. A munka eredményének így a kálvinizmus pozitív tartalmat is adott. A munkálkodás nyeresége egyben bizonyítéka is annak, hogy az eredményes gazdálkodó az Isten által kiválasztottak köréhez tartozik.

[418] ANDERLE 1999, 77. o.
[419] RADBRUCH 1952b, 165. o.

Mindezt ott találjuk az első fenyítőházak alapításánál. Az új hivatásfelfogást, a koldulásnak és az alamizsnának a megváltozott értékét, a munkalehetőség és a munkakényszer eszméjét. Azt a tételt, hogy a nehéz és fáradságos munka (mely önmagában nem javít), hanem eljuttat a belső aszkézis állapotába, mely megintcsak puszta eszköz a javuláshoz, önmagában hordozza az értékeket.[420]

Az Egyesült Tartományok azonban, bármilyen jelentős erőfeszítéseket tettek is a városi magisztrátusok, képtelenek voltak a fölös lakosságot folyamatosan foglalkoztatni. Hiába Leiden textilmanufaktúráinak közel húszezer munkása, a munkanélküliség időről időre komoly problémát jelentett. Az alkalmazott munkások esetében is nyomorszinten tartotta a béreket a munkaerő kínálata, a filléres női és gyermekmunka is veszélyeztette a férfi munkaerő alkalmazását.[421] A bizonytalan foglalkoztatás a munkaerő folyamatos vándorlását váltotta ki, nem volt ritka az évszakokhoz kötött alkalmi munkáltatás, mely értelemszerűen az országutakat járó lakosság közé sodorta a munkakeresőket.

Hasonlít némiképp az angol szituációhoz a csavargónép agresszivitását megnövelő háborús állapot, majd a békekötések előidézte katonapolitikai helyzet. Amíg harcok dúltak, a zsoldosok raboltak, fosztogattak (legyenek azok bármely párton is), s ezzel szaporították az elűzött otthontalanok számát is. Azt követően a szélnek eresztett katonaság nem csekély részét is az ellenőrizhetetlen vándorló népbe taszította, bűnbandák részeivé tette, s használták, amihez értettek: a fegyverforgatást. Fosztogattak, raboltak, gyilkoltak. A hatóságok jelentései szerint a vándorló lakosság közé szivárogtak a cigányok is, akiket nem lehetett megrendszabályozni, de kitiltani sem.[422]

Hollandiában a koldulás már 1531-ben törvényi rendelkezés alapján minősült büntetendő cselekménynek, így a fellépés a koldulás ellen lényegében a bűnözés elleni harc részét képezte.[423] Úgy tűnik, az amszterdami városvezetés kevésbé volt toleráns a londoninál, s hajlandónak mutatkozott a fenyítőházak kialakításánál a büntetőjelleg elfogadására is. A protestáns felfogás a bűnözőt nem tartotta sokkal rosszabbnak, mint a munkakerülőt, logikusnak tűnt tehát a hasonló

[420] RADBRUCH 1952b, 170. o.
[421] ZUMTHOR 1985, 254. o.
[422] ZUMTHOR 1985, 263. o.
[423] FUMASOLI 41. o., SCHMIDT 1965, 184. o.

kezelés. Ugyanakkor azonban a kora újkor jellegzetes vonásaként megkezdődött a büntető igazságszolgáltatás terrénumában a csonkításos és testsanyargató büntetések lassú visszaszorulása, mely folyamat sajátos módon és áttételesen a fenyítőházak térnyerésében hatott közre.[424] A büntető praxisnak valamiféle helyettesítő eszközre volt szüksége, s így talált rá a fenyítőházra. Ez a helyettesítő funkció akadályozta a csavargók, munkakerülők és koldusok elirányítását a tömlöc felé, sőt ahogyan azt éppen az amszterdami fenyítőház alapítása kapcsán látni fogjuk, a csekély súlyú bűnök elkövetőit is segített kiemelni a hagyományos börtön hatóköréből.

A polgárság a szekularizált kolostorokban a szegény- és beteggondozás intézeteit hozta létre.[425] Az intézetalapítások sorában – s ez nagyon fontos – a város differenciált különféle funkciók között. Árvaházat, kórházat, tébolydát, gondozóházat, (öregek számára) és nem utolsósorban dolog- és javítóházat[426] hívott életre. Amszterdamban a századfordulón, amikor a fenyítőházakat alapították, működött egy nagy kórház, több árvaház, szegény öregasszonyok menhelye, sőt 1613-ban alapítottak egy jótékonysági menhelyet is kéregetők számára.[427] Szepsi Csombor Márton kortárs beszámolója szerint „*sok Ispotáillyok benne, sok betegek haza, soha ez varosban ember koldust nem láthat, mert el nem szenvedik, hogy á piatzon járna, hanem hogyha ereje nincs rea hogy munkalkodhasson, tehat bizonyos hel're megyen ahol ötetet fel veszik és Ispotályban viszik, ha penig nem érdemli meg az alamisnat s' mégis koldul, jay bizony annak, ha rayta érik, mert az Zuchthausba viszik, az hol meg proballyak ha eheteiké avagy nem*."[428] Leírta, hogy a kórházban több száz beteget ápoltak, s minden négy gondozottra jutott egy „asszonyállat, ki gondgyokat viseli". Az árvák ellátására alapított otthonukban mesterséget tanultak, önálló intézetben gondozták a törvénytelen gyermekeket is.[429] Az angolszász modellhez hasonlóan itt is egyszerre gondoskodtak a különféle szociális feladatok ellátásáról. A

[424] STRENG 1883, 219. o.
[425] HIPPEL 1898, 438. o.
[426] HIPPEL 1898, 439. o.
[427] ZUMTHOR 1985, 265. o.
[428] SZEPSI CSOMBOR 1968, 191. o.
[429] SZEPSI CSOMBOR 1968, 192. o.

különféle intézetek létrehozása hozzájárult az intézetek tiszta (vagy legalábbis tisztább) profiljának a megőrzéséhez.

A 16. században Európa nyugatán olyan társadalmi folyamatok játszódtak le, melyek provokálták a büntetés-végrehajtást és végső soron a modern szabadságvesztés-büntetetés kialakulását is előkészítették. A humanista eszme, a munka átértékelése, a nevelés ideája a polgári életeszmény terjedésekor, a kapitalizáció társadalmi expanziója idején, a reformáció és ellenreformáció harcában alakult ki. És megteremtette a fenyítőházi modellt.

VIVES ÉS COORNHERT. A fenyítőházak alapításában szellemi előzményként számba vehető munkák közül mindenképpen kiemelendők a spanyol Juan Louis Vives és a holland Dirck Volckertszoon Coornhert munkái.

Vives 1525-ben Brüggében, a városi tanács számára készített egy tervezetet a városi szegénygondozás megszervezésére („De subventione pauperum sive de humanis necessitatibus.”) Méltatói kiemelik, hogy ez a munka a világi szegénygondozás első kidolgozott rendszeres tervezete, mely koncepcionálisan a nevelésre épült, így a reneszánsz pedagógia és filozófia fontos darabjává vált.[430] Vives gondolkodásának középpontjában a protestantizmus azon tanítása állott, miszerint a munkavégzés isteni parancs. Ebből következendően a rászorultság a szűkölködő vétke (feltéve, hogy nem dolgozik), s ilyen értelemben a munka bizonyos mértékig büntetés jelleggel bír. A munka büntetőkaraktere azonban túlnyomóan nevelési feladatokat hordoz, hiszen ahogy Luthernál is, nem más, mint az önfegyelmezés eszköze.

A gyermekek vonatkozásában tiszta pedagógiai megközelítéssel él. A hat év alatti gyermekeket különálló intézetben, hospitalban kell elhelyezni, s ott tisztességes és becsületes tanárok közreműködése mellett hívő és egyszerű életre nevelni. Nem kell mindenkit tanítani írni és olvasni, elegendő a keresztény hitben nevelés és a dolgok helyes felfogásának átadása.

[430] TRAPHAGEN 1935, 29. o.

A felnőttek között alapvető feltételnek tartotta a munkaképesek és az arra képtelenek kategóriáinak elkülönítését. Vagyis az ispotályok „megtisztítását” az arra méltatlan elemektől. Különválasztotta a saját és a külső szegényeket is, mikor azt mondta, hogy az idegen munkanélkülieket vissza kell küldeni szülőföldjükre, a saját munkaképes munkanélkülit pedig szolgálatra kézműves mesterek mellé kell beosztani.

Szervezeti vonatkozásokban erős ellenőrzést követelt a rendszerben, mert úgy vélte, hogy a korábbi problémákat a szegényügyben éppen a felületes ellenőrzés tette lehetővé. Talán leglényegesebb követelése a tisztán polgári, nyilvános szegénygondozási konstrukció, mely ily módon megszabadult az egyházi gyámkodástól.[431] Vives hatása aligha értékelhető túl. Néhány évtized alatt Európa számtalan országában intézkedtek elképzelései nyomán, több nyelvre is lefordították írásait, s természetesen eljutott a szomszédos Németalföldre is.

Coornhert 1567-ben Amszterdamban tette közzé „Boeventucht ofte middelen tot minderiong der schadelycke ledighgangers” című közleményét, melyben a csavargásra és a koldulásra kereste az orvoslás lehetséges szereit. Az ő válasza az e célra létesített intézetek felállítása. Coornhert javaslata szerint tartományi központokban és a nagyobb városokban a közveszélyes csavargók fogva tartására börtönöket kellene létesíteni. Elgondolása szerint a nagyméretű börtönökben kicsiny cellákat alakítanának ki, s az épületegyüttes közepén képzett nagy térségben munkájukat végző rabokat dolguk végeztével zárkáikba csuknák. Coornhert azt sem zárná ki, hogy a fogvatartottak kettesével összebilincselve közmunkát is végezzenek az intézeten kívül. Dirck Volckertszoon Coornhert felfogásában mindenekfölött áll a közösség gazdasági érdeke, s ebbe a koncepcióba igazítja bele ötleteit.[432] Több szempontból izgalmas a Coornhert-dolgozat. A gazdasági cél összekapcsolta a modern, intézeten belüli munkáltatást és az opera publica ötletéből származó, megbilincselt rabokkal végeztetett közmunkát. A munkáltatás gondolatának beépítésével végső soron megjelent a majdani fenyítőházi ötlet: a veszélyes szegénység elleni fellépésként a dolgoztató ház képlete. S a holland gondolkodó víziója mintegy előképe a majdani auburni,

[431] TRAPHAGEN 1935, 34. o.
[432] FUMASOLI 1981 és SELLIN 1944, 23. o.

ún. hallgatószisztémának (éjszakai elzárásra alkalmas kis zárkák, nappali együttmunkálkodásra alkalmas térség és rezsim). A Coornhert-féle elgondolás ugyanakkor a szegénygondozás koncepciójában a közveszélyes csavargók és megrögzött koldusok elleni harc intézményes formájaként ajánlott intézmény legalább annyira gondozó-, mint büntetőlétesítmény. A közgondolkodásban az angolnál erőteljesebb, ha kell, büntetőkezelést fogadtat el.

A RASPHUYS. A Rasphuys, a legendás amszterdami fenyítőház históriája 1578-ra nyúlik vissza, amikor is a városi magistratus hosszas vita után felfüggesztette egy – a jog szerint lopásért amúgy kijáró – halálbüntetés végrehajtását.[433] A tanácsosok vélekedése szerint, dacára a tradicionális középkori büntetőszokásoknak, az elkövetett cselekményért túl súlyos lett volna az élet elvétele. (A feloszlatott spanyol esküdtbíróság helyébe lépő, kálvinista szellemű törvényszék ekkor már ismételten csak visszaeső tolvajokat ítélt halálra.)[434] 1588-ban az amszterdami magistratus jegyzőkönyvében feljegyezték, hogy a tanács egy tizenhat éves visszaeső betörő és tolvaj ügyét tárgyalva vonakodott levonni a jogi konzekvenciát: túl súlyosnak találta a halálra szóló ítéletet a fiatal fiúra.[435] A konkrét döntést elodázva a polgármesterrel egyetértésben határozatot hozott arról, hogy feltétlenül szükséges *„megfelelő megoldást lelni az ilyetén polgári származású gyermekek számára, hogy tartós munkával, amennyire csak lehetséges, jobb életre neveljék őket”*.[436] 1589. július 19-én a város urai újabb döntésre jutottak. Mivel igen elszaporodtak a városban a fiatalkorú által elkövetett bűncselekmények, ugyanakkor a polgárok nem találnák helyesnek a fiatalok testfenyítéssel, csonkítással vagy halállal történő büntetését, *„ezért a polgármester föltette a kérdést: nem lenne-e tanácsosabb olyan házat alapítani, ahová a csavargókat, vétkeseket, korhelyeket s valamennyi efféléket bezárnának, s őket ott munkára szorítanák oly időtartamban, amit az esküdtek vétkükkel és bűnükkel arányban állónak vélnek”*.[437]

[433] ARNDT 1981, 9. o.
[434] FUMASOLI 1981, 39. o.
[435] ARNDT 1981, 9. o.
[436] HIPPEL 1898, 440. o.
[437] HIPPEL 1898, 440. o.

Hosszabb vita után e célra a klarisszák addigi kolostora mellett döntöttek, mint amely e célra leginkább megfelelőnek látszott.[438] 1595 áprilisában kezdődtek meg az átalakítási munkálatok,[439] és 1596. február 3-án beutalták az első 12 foglyot a benne szervezett legjellegzetesebb munkafajta után Reszelőháznak (Rasphuys) nevezett intézetbe.[440] Még ugyanebben az évben Jan Laurenszoon Spiegel egy emlékiratot tett közzé „Bedenking ob de grondvesten vant tuchthuis" címmel.[441] Az irat különlegessége, hogy első ízben ekkor használták az intézetre a tuchthuis, tugthuis (fenyítőház) kifejezést, mely utóbb a német Zuchthaus elnevezés alapjává vált. (A „Zuchthaus" formula már 1580-ban Strassburgban felbukkant, ahol a Schandgefängnist nevezték „zuchtheisslin"-nek is.)[442] Hippel állítása szerint az amszterdami intézet első megnevezése *„dolog- és javítóház volt"*, s rövid ideig (majd egy évtizedig) nem szerepelt a *„fenyítő"* jelző a hivatalos elnevezések között. (Amikor 1618 tavaszán Szepsi Csombor Márton Amszterdamon átutazva feljegyzéseket készített a Zuchthausról, már megjegyzésére méltó módon szerepelt az amszterdami közbeszédben a „*Domus disciplinaris*" is.[443] A kezdeti névhasználat hangsúlyt adott a szándéknak, már ti., hogy itt az eredeti gondolat szerint a munkán és javításon lett volna a hangsúly, nem pedig a fenyítésen és a büntetésen.[444] Egy 1598-ban, tehát két esztendővel a megnyitás után, Hamburgban kiadott nyomtatvány az amszterdami házat kilenc más hasonló intézménnyel együtt, mint a városi szegénygondozás egyik intézményét, s nem, mint büntetőházat mutatta be.[445] Moes 1598-as beszámolója a fenyítőházat egyszerűen Rasphuysnak nevezi, nem ismeri a Tuchthuis, Tugthuis megnevezést, tehát a fenyítő jelleg ekkor még rejtettebb formában van jelen. Jóllehet ugyanakkor azt írja, hogy az újonnan bekerülők miheztartás végett üdvözlésképpen nehéz láncokat és lábvasat kapnak a bokájukra.[446] Gaspar von Widmarkter 1611-es tudósítása szerint is még Rasphuys a ház megnevezése. Ezt

---

[438] HIPPEL 1898, 440.
[439] FUMASOLI 1981, 41. o.
[440] JAGEMANN 1854, 57. o.
[441] FUMASOLI 1981 39. o. SELLIN 1944 27. o.
[442] FUMASOLI 1981, 29. o.
[443] SZEPSI CSOMBOR 1968, 192. o.
[444] HIPPEL 1898, 440. o.
[445] *Ordnung der fürtrefflichen hoch und weitberümbten Kauffstadt Amsterdam* 1598
[446] ROSENFELD 1906, 13. o.

egy másik, 1620-ban keletkezett munka is megerősítette.[447] Szepsi Csombor naplójában is szerepel még a a „*jó erkölczekre és munkára tanító ház*” megnevezés.[448]

A Rasphuys architekturális funkcióinak kialakítását döntően meghatározta, hogy egy korábbi kolostorépületben helyezték el. Ebből fakadóan a bejárati (utcafronti) épületen keresztül megközelíthető belső zárt udvarban alakították ki az életkereteket. A klarisszák kolostorának udvara 50–60 x 50–60 lábnyi alapterületű, négyszögletes alaprajzú volt, oldalán két- és háromszintes épületszárnyakkal. Közepén a visszaemlékezések szerint csak a „Justitiának” becézett pellengér állott, ahol a fenyítésként megszabott ostorozásokat, vesszőzéseket hajtották végre. Az épületszárnyakban a 4–12 fős csoportokba osztott beutaltak kaptak elhelyezést különféle méretű szobákban.[449] Az intézetben eredetileg kilenc helyiség volt, amelyek mind hálószobaként, mind munkateremként szolgáltak (nyilván rossz idő esetén, mert egyébként az udvaron folyt a munka). A helyiségeknek súlyos, kettős ajtaja volt, s azok az udvarra nyíltak. Az ablakok nem voltak üvegezettek, csupán erős vasráccsal látták el őket. A lakóhelyiségekben nem volt fűtés.[450]

Az udvarból nyílott még a kápolna, az iskolaszoba, a betegszoba, s az ún. mérlegelő helyiség. Az első emeleten további fogolyszobák kaptak helyt, de a kutatások a fennmaradt iratokból nem tudták felderíteni ezek számát. A raktár, a készletező helyiség, s a nagy szövőhelyiség is itt volt a takácsok számára. A feljegyzések szerint kicsi, közepes és nagy fogolyszobák álltak rendelkezésre. A kicsik adatai nem maradtak fenn, de a közepesek 18 x 105 x 8,5 láb méretűek voltak, a nagy adatai pedig 28 láb hosszúság, 18,5 láb szélesség és 8 láb magasság. A szobákban átlagosan 8–10–12 foglyot helyeztek el egyszerre. A zárkák padozatát és falait vastag deszka védte. A szobákban egyszerű árnyékszéket helyeztek el. A megerősített ajtókon kémlelőnyílásokat alakítottak ki, elég nagyot ahhoz, hogy az élelmet benyújthassák rajta. Rosszabb időben ugyanis ugyanott dolgoztak, pihentek, étkeztek és aludtak a fogvatartottak. Moes

[447] ROSENFELD 1906, 16. o.
[448] SZEPSI CSOMBOR 1968, 192. o.
[449] PFEIFFER 1934, valamint GRAUL 1965, 9. o.
[450] ARNDT 1981, 9. o., VINCZE 1983, 6. o.

1598-as írásából (Amsterdamsh Jaarboetje) tudjuk, hogy ebben az évben a Rasphuys 70 fős befogadóképességgel bírt. (Pontosan ennyi ágyasak a hálószobák.)[451] Gaspar von Widmorkter 1611-es tudósítása szerint ekkor a Rasphuisben 70, a Spinhuisben 15 fogvatartott volt.[452] Hippel úgy írja, hogy az intézet maximális befogadóképessége összességében 150 főre tehető.[453]

A Rasphuys közvetlenül az utcáról volt megközelíthető, két befelé nyitható tömör kapuszárnnyal ellátott ajtón át. Az ajtószárnyakat, erős, vaskos megművelt kőkeret zárta be.[454] Az épületkülső is meghatározó módon engedett következtetni a falak és a kapu mögötti életre. A főbejárat fölött egy reliefet helyeztek el. Vad állatok húztak egy brazil keményfával és kézműves eszközökkel megrakott szekeret, melyeket a kocsis korbáccsal ösztökélt mozgásra. Az ábra fölött egy szimbolikus jelmondat volt olvasható. *„Virtuitis est domare quae cuncti pavent.” („Erény megzabolázni azokat, akik másokat félelembe ejtenek.”)*[455] A jelenet fölött az oromzaton a fenyítés szimbólumaként egy asszony alakja, két oldalán foglyokkal, mindkettőre vonatkozó felirattal: „castigatio”. A két ajtó között nyílott a kapuépület. Itt volt az igazgató és az igazgatónő tárgyalószobája, a gondnok lakása és a konyha. A portál felől két súlyos ajtó nyílott, egyik kelet felé, a férfiak reszelőházába, a másik dél felé, az időben később megnyitott Secrethuisba, a fiatalok fenyítőházába.[456]

A biztonsági feltételek már nagy részben abból fakadóan garantáltak voltak, hogy az intézet egy magára hagyott kolostorban lelt otthonra. A kolostorépítkezés zárt formája, korábban a kolostoréletet óvta a külvilágtól; most megfordult a hangsúly. Immáron a benti életet kellett a falak mögött tartani a külvilág érdekében. A változás nem okozott nehézséget. A zárt, ablak nélküli építési mód és a bejárati kaput védő vaskos ajtók álltak a cél szolgálatában.

Amszterdamban a személyzet meglehetősen kis létszámú volt. A ház élén Hippel szerint a Binnenvader (igazgató) és a felesége, a Binnenmoeder állott. (Az igazgató tevékenységét jelzik még a különféle megnevezések: oeconomicus, pater

[451] ROSENFELD 1906, 16. o.
[452] ROSENFELD 1906, 16. o.
[453] HIPPEL 1898, 453–454. o.
[454] HIPPEL 1898, 453. o.
[455] ARNDT 1981, 9. o.
[456] HIPPEL 1898, 453. o.

familias, schließer.)[457] Segítségükre volt a két takács és a két reszelőmester, akik a munkát szervezték és felügyelték. Alkalmaztak a fenyítőházban iskolamestert, orvost, s segédszemélyzetként sáfárt is.[458] A ház működésének felügyeletét egy bizottság látta el, melynek tagjait a becsületes polgárok közül válogatták ki, köztük két polgárasszonyt, akik főként a háztartás vezetését ellenőrizték.

A FENYÍTŐHÁZ LAKÓI. Az 1589. július 19-én született határozat, mint olvastuk, *csavargókat, korhelyeket s efféléket* tervezett az intézetbe utaltatni. Emellett megemlítette *a vétkeseket is*, mint lehetséges célpontot. A hagyományos koldusnép mellett világosan megjelentek a bűncselekményeket elkövetők is. Így történhetett, hogy a közigazgatási, a szociális rendészeti és a kriminális terrénum között rövid időre képlékennyé vált határon forradalmi eszmék kerülhettek a büntetőítélkezési gyakorlat világába. A munkát nevelő eszközzé minősítő intézeti praxis alkalmasnak látszott a koldusok és csavargók elleni harcra, a neveletlenek és herdálók megfegyelmezésére, a lusta és tiszteletlen diákok megfenyítésére, csak úgy, mint a szajhák és munkakerülők tisztes élethez szoktatására vagy a fiatalkorú bűnelkövetők megbüntetésére.[459]

Az amszterdami dologházban a beutaltaknak két jellegzetes csoportja volt. Egy részük a felsőség (rendészeti szervek, bíróság, magistratus) döntése alapján jutott ide, míg a többieket rokonaik, szüleik kérvénye alapján helyezték el a házakban.

Hatósági intézkedéssel léptek fel a munkaképes koldusok, csavargók, henyélő mihasznák, züllött életet élők ellen. Ez a kör határozta meg az intézet korai korszakának jellegét. Hippel azt hangsúlyozta, hogy míg Londonban kizárólagosan, Amszterdamban a befogadottak túlnyomó többségét a koldusok és csavargók tették ki.[460] A koldus- és vagabundelemekkel szemben elsősorban nem bírói, hanem rendészeti utat választottak. A koldulás elleni harc részét képezte a tiltott kéregetést pártolók szankcionálása is. 1614. április 15-én kelt Amszterdam

[457] Kulcsár, kapus, börtönőr
[458] HIPPEL 1898, 451. o.
[459] RADBRUCH 1950, 116. o., SCHMIDT 1965, 189. o.
[460] HIPPEL 1898, 653–654. o.

város rendelete, mely fenyítőházba utalta mindazokat, akik meg nem engedett módon elszállásolják a koldusokat.[461]

A csavargók, koldusok, munkakerülők mellett a csekély súlyú bűncseleklményeket elkövetők is (tolvajok például, akikre a tárgy jelentéktelen értéke és fiatalságuk miatt nem mértek testi büntetést vagy halált) vendégeivé váltak a Rasphuysnak vagy a Spinhuysnak.[462] (Ők testi fenyítés helyett bírói ítélettel jutottak meghatározott időre az intézetbe.)[463] Megemlíthető még a korábbi gyakorlatnak megfelelő biztosító intézkedés ide telepítése is: a nem fizető megbírságoltakat is a házba küldték a hatóságok.[464] A bezárás alapja tulnyomóan rendészeti intézkedés volt, s a bírói büntetőítélet a század végén vált általánossá. Addigra már megváltozott a ház karaktere.[465]

Mivel a dologház felállításának meghirdetett célja volt a fogvatartottak munkához szoktatása és becsületes életre késztetése, alkalmasnak látszott neveletlen, fegyelmezhetetlen, korhely, ingyenélő rokonok elhelyezésére. Már kevéssel a megnyitás után gyakorlattá lett, hogy a félrenevelt gyermekeket, vásott kölyköket, herdáló hozzátartozókat, sőt barátokat (!) kényszernevelésre az intézetbe adjanak.[466] A magánkérelemre bekerülők között olvashatunk tanítóik által küldött javíthatatlannak tartott nebulókról, mesterek kérelmére elzárt fegyelmezetlen inasokról, gazdák kezdeményezésére megnevelendő engedetlen szolgákról. Néha előfordult az önkéntes bekéredzkedés is.[467] Az átutazó Szepsi Csombor ezt a következőképpen foglalta össze. *„ő közöttök találtatnak affele el vetemedet fiak, kik attyoknak szavockal semmit sem gondolvan minden féle gonosz czelekedetekre ugyan rohánnak, tekozlok, szitkozodok, verekeedők, paráznák s' az többi, erre való képest az böczületes és okos tanacs csinálatott egy közönseges hazat kibe azoknak gonosz erkölczöket idővel meg zabolázhatna.*" [468]

[461] FUMASOLI 1981, 42. o., SELLIN 1944, 44. o.
[462] KNAPP 1896, 76. o.
[463] HIPPEL 1898, 441. o.
[464] FUMASOLI 1981, 42. o., SELLIN 1944, 44. o.
[465] HIPPEL 1898, 446. o.
[466] HIPPEL 1898, 448. o.
[467] HIPPEL 1898, 448. o.
[468] SZEPSI CSOMBOR 1968, 192. o.

Georg Fumasoli, összehasonlítva a londoni Bridewell-lel és a francia atelier public-kal a fogvatartottak körét, az első évtizedben nem lát közöttük érdemi különbséget. Ugyanúgy munkaképes koldusokat, csavargókat és kóborlókat talál a beutaltak között mindhárom intézményben. Ő úgy látja, nem ebben volt a nagy különbség, hanem a szegényrendőrség környékén, ugyanis ő Amszterdamban nem látott semmiféle szervezett és közigazgatásszerű kapcsolatot a városi szegénygondozáshoz.[469] Annál inkább kiépültek a rendészettel és az igazságszolgáltatással való együttműködés keretei.

Von Hentig arról hozott információt, hogy dacára a különleges karakternek, a tömlöcöktől az amszterdami ház is megörökölte az elmebetegek őrzésének gyakorlatát. A csavargók és koldusok mellett bizony ott voltak a lelki betegek is. Említi Franz Rojs órásmester esetét, aki melankóliába esett és megtagadta a munkát, mondván, hogy „*Sankt Labor neki ugyan nem barátja*”. Kitörési kísérlettel is próbálkozott, de elfogták s börtönbe vitték. Azután a harlemi doktornak adták át „kezelésre”. (Tudnivaló, hogy Doktor van Harlem nem volt más, mint az amszterdami hóhér.)[470]

Hippel szerint a fogvatartottak hagyományos köre a 17. század második felében bővült ki, amikor is 1693-ban verés és megbélyegzés mellett már szabtak ki 2, 8, 12, 20 évi fenyítőházat is.[471] Ezzel megkezdődött a fenyítőházak kriminalizálódása, az eredeti célok lebomlása és helyettük büntetőintézeti struktúra felépülése. Rosenfeld közöl egy 1765-ből származó beszámolót. Az intézeteket meglátogató szemtanú leírása világosan szemlélteti az elkriminalizálódást. A Rasphuisban „csupa vad férfiak, részben megbélyegezve, részben halálra ítélve őríztetnek”.[472]

A beutalás (tehát a fenyítőházi tartózkodás) időtartama, tekintettel a szűkös férőhelyekre, általában rövid és meghatározott időtartamra szóló volt. 1614. április 15-én kibocsátott amszterdami városi rendelet például a tiltott koldulás büntetését első ízben 6 hét, visszaesőnél 6 hónap időtartamban rögzítette. De az adatok alapján a néhány napos benntartózkodástól több évig, vagy akár

[469] FUMASOLI 1981, 39. o.
[470] HENTIG 1955, 185. o.
[471] HIPPEL 1898, 448. o.
[472] ROSENFELD 1910, o.

életfogytiglanig is terjedhetett. Néha előfordult a határozatlan időtartam vagy a például megjavuláshoz vagy kitanuláshoz kötött beutalás is.[473] A 17. század közepétől gyakorlat lett, hogy a bíróság ülést tartott minden évben egyszer a fenyítőházban, s mérlegelte a ház elöljárójának előterjesztése alapján a fogvatartottak magatartását, s attól függően hosszabbította vagy rövidítette a tartamot, hogy milyen reményt látott a javulásra.[474]

Amellett, hogy rendkívül nagyra értékeljük kutatásunk tárgyát, az amszterdami fenyítőházat, nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy a fogvatartottak száma a kezdeti időkben 70 körül mozgott, s a 17. század végére is csak 120-ra nőtt. Ez a kapacitás feltűnően kevés volt a hozzávetőlegesen 3500 fiatalkorú csavargóhoz képest, amit a közel 100000 lakosú város „kitermelt" magából. (Az 1563-ban még csak 27000 lakost számláló Amszterdam lakossága 1631-re 120000-re nőtt.)[475] A beutalás a Rasphuisba tehát nyilvánvalóan ritkán következhetett be és csak rendkívüli esetekben jöhetett szóba.[476]

MUNKÁLTATÁS, NEVELÉS. A fenyítőház célja a munkára és becsületes életre nevelés. Ezzel összhangban *három* olyan *új elem* jelent meg a börtönügy történetében, amely korábban jobbára ismeretlen volt: *a munka, a nevelés és a visszavezetés a társadalomba („reszocializáció").* Ez a három új elem a szó szoros értelmében forradalmasította a büntetés-végrehajtást. A középkor mocskos, sanyargató tömlöcéből modern célokkal rendelkező intézményeket formált.

A munkavégzéshez szükséges berendezkedésnek különösen nagy jelentősége volt, miután a kálvinista munkaethosz egyik elvárása volt a *munka általi nevelés*. Jan Laurenszoon Spiegel említett emlékiratában azt javasolta, hogy minél több ipari szakmát intézményesítsenek az amszterdami házban.[477] Az első, amit bevezettek, a takácsmunka volt, de hamarosan meghonosították a fareszelést is. (Erről az első biztos adat 1597-ből van.) A Hamburgban megjelent

[473] FUMASOLI 1981, 42. o. SELLIN 1944 43. o. és HIPPEL 1898, 449. o.
[474] FUMASOLI 1981, 42. o. és PIETSCH 1931, 75. o.
[475] FUMASOLI 1981, 39. o. és SELLIN 1944, 47., 16. o.
[476] HENTIG 1955, 184. o.
[477] FUMASOLI 1981, 39. és SELLIN 1944, 27. o.

„*Ordnung*…” szerint a bekerülők először fát reszeltek, majd ezt követően kerültek takácsmunkára. A bezártak többsége a brazil színes keményfa apró darabokra törését, illetve reszelését végezte. (Az amszterdami kelmefestők számára a legfontosabb alapanyagot eredményező fareszelés során Amerikából szállított, évszázadok alatt a víz alatt megkövesedett, rendkívüli kemény fát kellett kicsi szilánkokra aprítani, amit azután magánvállalkozók őröltek festékké speciális malmokban.)[478] Ez a munka a fenyítőház speciális monopóliumává lett, miután 1602-ben a kormányzattól a ház megkapta a kizárólagos termelési jogot. (A fareszelés joga és lehetősége állami támogatásként értelmezhető, hiszen ez a jól fizető munka értékes tulajdona lett a háznak. A kezdetben csak Amszterdamra, majd egész Hollandiára kiterjedő monopólium birtokában végül már valamennyi festékmalmot a ház látott el e speciális fareszelékkel.)[479] A fenyítőház ugyanakkor a kereskedők gazdasági irányítása alá került, ők hozták be ugyanis a fát, és a reszeléket ők vitték el hasznosításra.[480]

A fareszelést többnyire az udvaron vagy a földszinti helyiségekben végezték. Egy 1765-ben keltezett leírás szerint a férfiak félmeztelenül dolgoztak, feketén a kékfa reszeléséből származó portól. A nagy udvar tele volt feldolgozandó fával. A híradás szerint a munka nagyon nehéz és mocskos.[481] A víz alatt elkövesedett fa rendkívül megkeményedett. Két férfi akkordmunkában csinálta az aprítást, a penzumot hetente 300 font fa lereszelésében állapították meg. A munkát kettesével végezték, eszközük egy tizenkét fogú, kétnyelű fűrész volt. Ez a kemény munka még az erős férfiakat is rendkívüli módon kifárasztotta.

Nyilvánvalóan a dologházi modellből érkezett megoldásként a fogvatartottak a végzett munkáért bért kaptak, amelynek egy részét tartásukra fordították, kicsiny hányadát összegyűjtve visszakapták, de csak szabaduláskor. (Von Hippel szerint ezzel intézményesült a munkadíjazás, mint ösztönző intézmény a büntetés-végrehajtásban.) A teljesített penzum ellenértékéből fizették a rab ellátását és esetleges tartozását, míg ha a norma felett teljesített valaki, abból munkabért kapott, amit hetente írtak jóvá. A penzum nem teljesítése esetén

[478] SELLIN 1944, 54. o.
[479] SELLIN 1944, 54. o.
[480] HIPPEL 1898, 459–460. o.
[481] ROSENFELD 1910, 807. o.

élelmezése nyilvánvalóan csökkent, s várható volt további fegyelmező intézkedések megtétele is.[482] A szorgalmas fogvatartottak később könnyebb munkához juthattak. Ebben a megoldásban többen első jelét vélik fölfedezni a progresszív büntetőrendszernek.[483]

A fiatalabbak és a gyengébbek, mint említettük, szövéssel és fonással foglakoztak az első emeleten. Mindkét munkanemben meghatározott napi penzumot írtak elő. A takácsmunkához bevezető tanulóidő alacsonyabb normával indult, azután hétről hétre fokozták a követelményeket.[484] Bornitius 1625-ben arról számolt be, hogy némi kézműves munka is folyt az intézetben: a foglyokat különféle „műtárgyak" előállítására oktatták, a műveltebbek szakmai képzésben is részesültek. *„Az mire láttyak az benne valo gondviselök, hogy alaklmas tehatarra valasztyak, kit deakságra, kovaczságra, kit szabóságra, aczságra, ötvességhre és egyéb meseterségekre…*" oktatják és készítik fel a fogvatartottakat. [485]

A munka azonban nem annyira a szakértelem elsajátását szolgálta, inkább a fegyelmezés eszközeként jelent meg.[486] A munkáltatás nem feltétlenül a társadalomba történő sikeres visszatérést követő megélhetési lehetőségek kiszélesítésére irányult, hanem eszközszerepe volt a javulásban. Ezt kiválóan példázza Szepsi Csombor Márton beszámolója, aki nyomatékosította, hogy a fegyelemzés lényegesebb a szakmára tanításnál. Tapasztalatai szerint, mielőtt sor kerülne a szakmai képzésre, *„probállyák enedelemességét sok dolgokon*"[487] a betulataknak. Így például követ hordatnak a fogvatartotakkal egyik helyről a másikra, majd vissza, kutból vizet kell fölhúznia, hogy azután visszatöltse abba. A munkáltatás ilyen célját egy különleges építészeti megoldás a vizes pince (a „vízszivattyú") intézménye fejezi ki a leghívebben: a lusta, dologra nem fogható, nehezen fegyelmezhető foglyokat egy kéziszivattyú vagy egy vödör társaságában a pincébe zárták. Az amszterdami csatornarendszerrel összeköttetésben álló tenger a pincehelyiséget időről időre az apály-dagály függvényében elárasztotta vízzel. A

[482] *Amsterdamer Zuschthausordung*. Teil I. Art. 5., 7., 21.; Teil II. Art. 17., 18., 19., Vö. HIPPEL 1898, 474., 460. o.
[483] RADBRUCH 1952b, 166. o., SCHATTKE 1979, 45. o.
[484] *Amsterdamer Zuschthausordung*. Teil I. Art. 5., 7., 21.; Teil II. Art. 17., 18., 19., Vö. HIPPEL 1898, 474., 460. o.
[485] SZEPSI CSOMBOR 1968, 192. o.
[486] JAGEMANN 1854, 56. o.
[487] SZEPSI CSOMBOR 1968, 193. o.

víz olyan sugárban ömlött befelé, amilyen kiemelő képessége volt a szivattyúnak. A fegyelmi büntetésre ítéltnek saját testi erejével kellett kipumpálnia a vizet, hogy ne fulladjon meg (vagy vödörrel kimernie az egyetlen ablakon. Saját életéért kellett tehát dolgoznia.[488] (Korabeli feljegyzések szerint a lusta munkakerülőkre nagy hatással volt a pincében eltöltött néhány óra, rendszerint „javultan" kerültek ki onnan.)

Fegyelmi büntetésként egyébként alkalmazták az éheztetést, illetve a testfenyítő büntetéseket is, a vizes pince csupán ultima ratioként jelent meg a ház gyakorlatában.

A munka megjelenése alapjaiban alakította át a szabadságvesztés-büntetést. Ettől fogva annak általános és alapvető elvévé vált. Kezdetben jelentős viták zajlottak a nyilvános és az intézeti munka közötti különbségekről, sokan a középkori opera publica felelevenítését is alkalmasnak tartották, mások ezt a munkáltatás nevelő és reszocializációs jellege miatt vitatták.

A nyilvános munkában a financiális hasznosság és a becsületbüntetések hajdani tradíciója keveredett. A nyilvánosan foglalkoztatott elítéltek építkezéseken, útkarbantartásokon, útjavításon, köztéri takarításon alkalmaztattak. Hagyományosan összeláncolva, felfegyverzett felügyelő kíséretében indultak el munkára minden reggel, s sötétedésig dolgoztak az ebédszünet kivételével. A legfőbb kifogás volt e büntetési megoldás ellen, hogy a publikum szemeláttára kényszermunkára foglalkoztatottak egészen bizonyosan elveszítették még becsületük maradványát is, így reszocializációjuk megnehezült.[489] De a merkantilista megfontolások, melyek a financiális forrást teremtették meg a működéshez, a tiszta nevelési elv érvényre jutását, a munkának javító eszközként való alkalmazását is többször megakadályozták.[490]

A Rasphuys különleges szerepe a büntetés-végrehajtás átalakításában a munkáltatás kapcsán is tetten érhető. Ugyanis Amszterdamban nem az történt, ami logikusan következett volna a tradicionális munkáltatási megfontolásokból, hogy ti. a büntetőrendszerben alkalmazott munkabüntetést és a börtönt vonják össze

[488] ARNDT 1981, 11. o.
[489] JAGEMANN 1854, 57. o.
[490] RADBRUCH 1952b, 166. o.

büntetőszankcióvá. Itt nem a tömlöcöt bővítették ki kiegészítő vagy költségenyhítő elemként a munkáltatással (miként látni jogjuk a későbbi alapítású német házaknál), hanem éppen fordítva: a munkáltatás igénye, mint főfunkció vonta magához a büntetés-végrehajtást. Kívülről, a munkával nevelő szegénygondozás rendészeti terrénumából érkezett az impulzus, s a fenyítőházak kriminalizálódásával vált a megoldás büntetőjogiassá.

„Ne rettegj, én nem a gonoszságot bosszulom meg, hanem a jóságot kényszerítem ki. Kemény a kezem, de a lelkem nyájas” – szólt a Peter Cornelissoon Hooft megfogalmazta jelmondat a női dologház bejárata fölött. A nevelés szorosan tapadt a munka fegyelmező funkciójához, de ennél többet jelentett. Ekkor és itt kezdődött meg a bennlakók nevelése-oktatása. A nevelési célt munkával, fenyítéssel, oktatással és lelki gondozással kívánták elérni. A munka egyhangúságánál, keménységénél fogva erre különösképp alkalmatlan volt, nem is beszélve arról, hogy ezzel nem lehetett munkaszeretővé változtatni a fogvatartottakat. A munkakedvet korbáccsal és fenyítéssel (éheztetéssel) látták felkeltendőnek, s végső soron a vizes pince mellett kedvcsinálóként bevetették a derest és a szégyenoszlopot is. Fegyelmi szankciók voltak az élelem megvonása és a testi fenyítés mellett még a fogda, a megvasalás, sőt a fogvatartási idő meghosszabbítása is szóba jött. Hentig beszámolt arról, hogy volt a háznak egy titkos osztálya, melyet idegenek nem látogathattak. Ide zárták szűk zárkákba azokat a fogvatartottakat, akiket más, nyilvános eszközzel nem tudtak megfegyelmezni. Ittlétük „ad vitam” vagy csak néhány évre szólt, esetleg addig, míg meg nem javulnak.[491] (Az étkeztetés kezdettől fogva eszközként működött a fenyítésben. Jutalomként jobb, fenyítésként rosszabb élelemhez juthattak a fogvatartottak.) [492]

Az 1597. március 14-én kelt tartományi körlevél (Octroy by de Staaten van Hollandt en Wesfrieslandt) így fogalmazott: a dologház célja, hogy *„a haszontalan fiatalságot Istenfélő, becsületes életre nevelje és a várost, amennyire csak lehet, megtisztítsa a csőcseléktől”*. Amszterdamban a Rapshuysben a fogvatartottak lelki gondozásáról istentiszteleten gondoskodtak, a nevelés céljaira

[491] HENTIG 1955, 185. o.
[492] HIPPEL 1898, 465. o.

pedig külön oktatási terem állott rendelkezésre, mindenekelőtt az olvasni nem tudó rabok számára. A fiataloknak írás- és olvasásoktatást szerveztek télen minden este és vasárnap kora reggel azért, hogy olvashassák a Szentírást. Naponta háromszor, reggel, délben, este közös imát tartottak. Vasár- és vallási ünnepnapokon külön e célra szolgáló teremben reggel prédikációt hallgattak a fogvatartottak, délután felolvasást hallgattak, a fiatalabbak vizsgáztak és énekeltek.[493]

A közös himnuszéneklések és a vasárnaponkénti egy óra játék hozott némi színt a fiatalok életébe. A ma pedagógiaellenesnek tekintett gyakorlat kirívó példája volt, hogy kíváncsi látogatók (nemcsak a hozzátartozók, hanem érdeklődő idegenek is) meghatározott napokon szabadon csatangolhattak az intézetben. Gustav Radbruch döbbenetesnek tartotta, hogy ennek ellenére a fenyítőházak alkalmazott nevelési céljait és eredményeit röpiratokban, úti beszámolókban, leírásokban dicsőíteni halljuk.[494]

Az kétségtelenül igaz, hogy a házban alkalmazott kemény fegyelem és munka a bűnelkövetőkkel szemben az elrettentési megfontolásokat érvényesítette. Egyben az is világosan látszik, hogy a fenyítőházban a bűnözői motívumok ellen a morális jobbítás, a nevelés érdekében is tettek lépéseket. Persze a kérdést fel kell tenni: mit is értettek a kortársak javítás alatt, melyek voltak ennek kritériumai? A nevelési eszközöket tekintve (a test fizikai leterhelését kemény munkával) úgy tűnik, a kor felfogása szerint elég megtörni a fogvatartott akaratát. Elég elérni azt az akarati állapotot, melyben akceptálja a delikvens az állami (büntető-) akaratot, s késznek mutatkozik a jövőben a javulás útjára lépni (értsd: tiszteletben tartani a szabályokat). A „Miracula San Raspini” című röpirat megerősíti ezt a feltevést. A megjavulásról értekezve nem annyira a tényleges nevelést vagy megjavulást elemzi, hanem a megtörésről szól, a hatalom akaratának megfelelő magatartás tanúsításáról. Ezt illusztrálja a már fentebb megidézett, az amszterdami férfi fenyítőház bejárata fölötti relief is, mely a korbácsos felügyelő által igába tört állatok szimbolikus üzenetével tájékoztatja a járókelőket a ház módszereiről és céljairól. A javítás abból állt, hogy a fogvatartottakat *„éheztetéssel,*

[493] *Amsterdamer Zuschthausordung*. Teil I. Art. 3., 4., Vö. HIPPEL 1898, 474. o., 463. o.
[494] RADBRUCH 1952b, 167. o.

szomjaztatással, veréssel, munkával és más eszközzel megtörték." Vagyis itt szó sem lehet a modern értelemben vett nevelésről, inkább úgy formulázható a jobbítás, hogy abban egyet jelent a nevelés a fenyítéssel.[495]

Ennek ellenére a javító eszme viharos térhódítása a büntetésről szóló nézetek átértékelését hozta, de a börtönről vallott tudományos gondolatok megfogalmazódása még váratott magára. Azt majd a felvilágosodás gondolkozói és politikusai végzik el. A kegyetlen testi büntetések, a kivégzések tömeges gyakorlata ellen fellépő filozófusok, tudósok, szakemberek és politikusok a középkori gyakorlattal szemben majd csak a következő században tették szabályszerű büntetőjogi büntetéssé a szabadságvesztés-büntetést.[496] Az igazságos és humánus büntetések követelése csak ekkor nyitott utat a büntetési elméletek előtt, megkezdve a büntetőjog büntetéstani fertályának tudományos művelését.[497] A fény századának zászlóvivői a polgár szabadságának és biztonságának deklarációjával a büntetőjogban a szabadságvesztés-büntetés diadalmenetét alapozták meg, de nem tehették volna ezt a fenyítőházi modell 16–17. századi kiépítése és elméleti-gyakorlati tapasztalatai nélkül.

A nevelő gondolat néha előbukkant a fenyítőház megnevezéseinél (nevelőház, javítóház), de a hivatalos amszterdami titulus, a dologház (Werkhuys) és a később állandósult fenyítőház (Tugthuys) kevésbé utalt erre, márpedig ezek voltak az igazi forgalomban lévő nevek. Az amszterdami modell nyomán emelt Hanza fenyítőházak is ezt a domináló vonást emelték át. Hamburgban a fenyítőház *„domus castigationis"*,[498] *„Haus der Züchtigung"*,[499] a fenyítőház alapító okiratában pedig arra utalnak a szabályalkotók, hogy *„labore plector"*.[500] A „fenyítéssel nevelés" koncepciójából tehát láthatóan a fenyítés erősödött meg, ami nem rontja le a nevelés megjelenésének eléggé nem méltányolható szerepét és hatását a büntetőjog történetében.

---

[495] RADBRUCH 1952b, 168. o.
[496] KROHNE1889, 30. o.; KREBS 1978, 18. o.
[497] HORVÁTH 1981, 43. o.
[498] RADBRUCH 1952b, 168. o.
[499] WEBER 1941, 429. o., 445. o.
[500] *Ordnung des Werck- und Zuchtahuses de Anno 1622*. – 1718, 12. o., erre még vö. STRENG 1890, 179. o.

RESZOCIALIZÁCIÓ, BECSÜLETES KARAKTER. *„A haszontalan fiatalság istenfélő, becsületes életre nevelése”, „a jó kikényszerítése”*, a fiatalságnak, amennyire csak lehetséges, *„jobb életre nevelése”* mint a hivatalosság által kitűzött fenyítőházi célok a társadalom hasznos tagjaként megtérő fogvatartottakkal számolnak. A társadalomba történő visszatérés a fenyítőház egyik legtöbbet jelentő adaléka a büntetés-végrehajtás megújulásához. A megnevelés (megtörés, fegyelmezés) mellett ugyanis magát a társadalmat, a társadalomnak az elkövetőkről alkotott felfogását is meg kellett változtatni. A hasznos polgárként munkálkodás előfeltétele volt, hogy ne tekintsék becstelennek a visszatérőt, a kor szintjén annyit, hogy ne legyen becstelenítő hatása a benntartózkodásnak.

Mint már említettük, a középkor elítéltje a bűn elkövetésének bírói konstatálásával elveszítette jogait a társadalomban. Akit bevetettek a tömlöcbe, legfeljebb az illetékesek méltányosságában reménykedhetett. A carcerben együvé zárt megrögzött bűnismétlők és a fiatalkorúak, az első ízben vétők kényszerű találkozása a börtönt a bűn iskolájává avatta. A tisztes társadalom nem szívesen vállalt közösséget e vegyes körből kiszabadultakkal. Vagyis a büntetésüket letöltők kényszerpályára kerültek, útjuk egyenesen kanyarodott vissza a bűnözéshez. Az amszterdami fenyítőházi modell feladata volt tehát e becstelen karaktertől megszabadítani a bezártakat. Minthogy az egész intézmény a bennlakók társadalmi visszatérését szolgálta, a házból a polgári társadalomba kilépő nem lehetett „becsetlen”. A becsületes jelleget úgy igyekezett fenntartani a magistratus, hogy a házba utaltak és felvettek körét korlátozta a „kiskriminálisokra” (mint láttuk: kistolvajokra, prostituáltakra, csavargókra), s gondosan ügyeltek a fiatalkorúak és az idősebbek elkülönítésére is. Laurenszoon emlékirata alapvető fontosságúnak tartotta, hogy infámiával járó cselekmények elkövetőit ne lehesse beutalni az intézetbe.[501] Ezt a célt megkönnyítette, hogy párhuzamosan a Rasphuyszel tovább működött a városi carcer a súlyos bűnelkövetők számára. Sajnos a ház túl sokáig nem tudta megőrizni becsületes státusát, mert a szabadságvesztés-büntetések elterjedésével, más lehetőség híján lassan feltöltődött az intézet bűnöző elemekkel. E folyamat felszámolta a

[501] FUMASOLI 1981, 39. o., SELLIN 1944, 27. o.

dologház tisztaságát, távolabb került a korábbi „becsületes” cél. Ugyanakkor azonban nagy jelentőségű lépés történt: a büntetés-végrehajtás „gyarmatosította” a fenyítőházat, s ezzel a börtönügy integráns részévé tette a munkát, a nevelést és a társadalomba való visszatérés biztosításának eszméjét.

A SPINHUYS. A protestáns munkaethosz megvalósításához alkalmatlannak bizonyultak a hagyományos, közös elhelyezésű börtönök, a férfiak, nők és gyermekek, koldusok, szegények, tébolyultak válogatás nélküli egységes elhelyezése. Nem véletlen tehát, hogy már két esztendővel a Rasphuys megnyitását követően a férfiaktól elkülönített női fenyítőházat állítottak fel, ahol mindenekelőtt a szövésnek könnyebb, illetve terhesebb változatait alkalmazták. Ezért nevezték Spinhuysnek (Szövőháznak).[502] [Érdekessége, hogy a Spinhuys elnevezés a későbbiekben átszállt a német fenyítőházakra, dologházakra, utóbb a szövőmunkát alkalmazó fegyházakat is e névvel illették (Spinnhaus).]

A külön fenyítőházi egységről 1596. november 13-án döntött a tanács. *„Nem lenne tanulság nélkül való a nőket egy külön házban elhelyezni, egy fonóházba zárni, ahol a fiatal lányok és mások, kik koldulással vagy csavargásból élnek, gyapjúfonással foglalkoztassanak.”*[503] 1597-ben nyílt meg az Ursula nővérek kolostorában a Szövőház, Spinhuys (ergasterium feminarum, netoria domus) néven. Moes már idézett 1598-as tudósítása igazolja, hogy a női ház általánosan bevett elnevezése már a kezdetekkor Spinhuys volt. *„A lányok a fonással egy csomó pénzt keresnek”* – írja. De tudni kell azt is, hogy a női szövő- és fonómunka, melynek nehezét (az alapanyag-előállítást) a jobban viselkedő férfi fogvatartottak végezték, nem volt kifizetődő, sőt kifejezetten ráfizetéses az intézet szempontjából.[504]

[502] ARNDT 1981, 11. o.
[503] HIPPEL 1898, 443. o.
[504] HENTIG 1955, 185. o.

Ő jegyezte azt is le, hogy *„egy vagyonos polgár, aki ismeretlen akart maradni, 1000 guldent adományozott a ház céljaira”* (!) Tehát komoly támogatása és reputációja volt a háznak.[505]

A női fenyítőház elhelyezésére is egy üres kolostort, az Ursulák zárdáját rendelte tehát a hatóság. A biztonsági intézkedések itt enyhébbek voltak, mint a férfiaknál: ennek az épületnek már voltak ugyan ablakai, de azokat sűrűn berácsozták, s megszüntették az ablaknyitás lehetőségét.[506] A női intézet építészeti berendezéséről nincs pontos információnk. Ami fent maradt, az a néhány versike, melyeket oktató célból helyeztek el részben a ház homlokzatán, részben a falakon. A Spinhuys női fenyítőház volt, tehát főként prostituáltak, alkoholista nők, kisebb bolti és piaci tolvajok találtak benne otthonra.[507]

„Szerencsétlen lányok, hajadonok és asszonyok számára
Koldulás, csavargás és rossz útra tévedés ellen
Alapíttatott e fonóház, miként az itt látható,
Senki se tétovázzon, senki se sajnáltassa magát
A jótékonyság keze itt simogat
Ki tudja, mi történhet még, ami számára kedvező.”[508]

1643-ban a Spinhuys leégett, de két év alatt új épületet húztak fel a helyén, amely az akkoriak szemében érzékelhetően nagyobbnak tűnt a korábbiaknál. Ekkor már az épület leírását plasztikus előadásban kapjuk meg. Egy korabeli beszámoló arról tájékoztat, hogy a világos dolgozó termekben szép berendezés van, tágas terekről és nagy ablakokról szól a leírás. Ami lényeges: a Spinhuysban magánzárkákat is találunk.[509] Ugyanakkor egy 1644-es keltezésű, s F. v. Zesen által jegyzett leírás szerint *„amilyen szép a ház kívülről, olyan borzalmas belülről”*.

A nők 3 nagy teremben dolgoztak, melyet prostituáltak, alkoholista és tolvaj nők töltöttek meg, kik szövéssel, fonással, kötéssel, horgolással foglalkoztak. Egy 1765. évi beszámoló szerint a fogvatartottakat a nagy teremben három oldalon sorba ültették le, mint az iskolában. Az egyik oldal varrt, a másik

[505] ROSENFELD 1906, 13. o.
[506] ARNDT 1981, 11. o.
[507] HENTIG 1955, 184. o.
[508] HIPPEL 1898, 457. o.
[509] HIPPEL 1898, 458. o.

font, a harmadik pedig kötött. Reggel mindannyian megkapták aznapi porciójukat, amivel végezni kellett estére.[510] A munkakényszert az udvarban központi helyen álló szégyenfa (pellengér) szimbolizálta, melyhez azokat kötötték ki, akik megtagadták a munkát. A lustákat, munkakerülőket meghatározott csapásszámú testfenyítéssel sújtották. Éjszakára a nőket közös hálótermekbe zárták. Az elhelyezés „feszített létszámára" utal, hogy egy ágyban alkalmanként három nő is kénytelen volt aludni. 1661-ben a Spinhuysban 15 fő elhelyezéséről beszéltek, az új intézetben (1664-től) már 52 személy nyert befogadást.[511]

A Rosenfeld közzétette 1765. évi beszámoló szerint a kriminalizálódás a nőknél is bekövetkezett. *„Öreg és fiatal kurvák, tolvajok és gyilkosok voltak, akik megérdemelt büntetésüket töltötték, és 3, 10, 20 esztendőre és életfogytiglan maradtak itt*".[512] Az öltözetük általában szegényes volt, de a látogatók megjegyezték, hogy akadtak közöttük kifejezetten jól öltözöttek is, sőt gyémánt fülbevalót viselők is. (A kriminalizálódási folyamat a 17. század közepén kezdődött meg. Hippel 1664-től tud bizonyítékot olyan női fogvatartottakra, akik büntetőbírói ítélettel kerültek be, megbélyegzéssel, esetleg veréssel súlyosbítva.)[513]

A SECRETHUYS. A (büntetés-)végrehajtás korábban természetes egységének megtörése, legalább „hosszirányú" felbontása a nők és férfiak elkülönítését hozta tehát. A nemek szerinti szétválasztás mellett egy harmadik igény (és intézeti forma) is megjelent, mely elválasztotta a fiatalkorúakat és a gyermekeket is a felnőttektől. 1600. november 27-én újabb határozata született a tanácsnak: a becsületes polgárok gyermekeinek és a vétkes bezártak elkülönítésére felállították a fiatalkorúak külön házát.[514] Az intézet 1603-ban nyitotta meg kapuit ugyancsak a klarissza kolostor épületegyüttesében, de a férfi dologházon kívül, külön bejárattal (Secrethuys).[515]

---

[510] ROSENFELD 1906, 806–807. o.
[511] ARNDT 1981, 13. o.
[512] ROSENFELD 1906, 806. o.
[513] HIPPEL 1898, 448. o.
[514] ARNDT 1981, 15. o.
[515] HIPPEL 1898, 442. o.

A Secrethuys udvara csak kétoldalt volt beépítve. Egyik felén két emeleten 5–5 kisebb szoba, másik oldalon egy nagy négyszögletű terem, tűzhellyel, afölött még két szoba. Több tudósító is ír arról, hogy a szobák föl voltak osztva kamrácskákra, s minden elítélt ilyen önálló kamrába volt elhelyezve. A nagyterem alatt 3 büntetőcella. (Milyen érdekes hogy nem tudtak elszakadni a középkortól. A büntetőcellának a föld színe alatt kellett lennie!) [516] Szemben a férfi fenyítőházzal, melynek fő célja a keménység, a fiatalkorúakkal szemben enyhébb eljárási szabályokat alkalmaztak. A Secrethuysban a fiatalkorúakat kizárólag magánzárkában helyezték el, s a közös termek voltak az oktató- és képző helyiségek. Télen az építményt fűtötték.

Hippel szerint bizonyos, hogy már a 17. század közepén itt éjszakai külön elzárás volt rendszeresítve, miközben nappal az együttmunkálkodás volt gyakorlatban. Ő úgy látja, hogy ezzel megdőlt a San Michele és Gent legendája és elsősége a magánrendszerre történő áttérés tekintetében, hiszen az 1650-es évekre Amszterdam megelőzi őket. A 18. században átalakították az épületet és magánzárkarendszert hoztak létre. 1765-ben Wagenoors arról számolt be, hogy a legtöbb vétkest elkülönítve helyezték el. Az elkülönítés „tartós” fogságnál éjjel-nappalra szólt.[517]

A fiatalkorúakkal takácsmunkát végeztettek, hasonló napi penzummal, mint a férfi fenyítőházban.[518] Bornitius 1625-ben azt írja, hogy a Secrethuys és a fiataloknál, a műveltebbeknél szakmára oktatással is foglalkoztak.[519]

Rosenfeld beszámolt arról, hogy kezébe került egy 1611-ben publikált munka, bizonyos Gaspar von Widmorkter tollából, aki arról tudósított, hogy Hessen-Kassel tartományi grófja, Moritz kamaragróf 17 éves fiát itt tartotta őrizet alatt. Arról is szól, hogy ekkor ott őríztek egy herceget is Frankfurtból, valamint egy badeni vámos fiát, aki atyja kifejezett kérésére került a házba.[520]

---

[516] HIPPEL 1898, 454. o.
[517] HIPPEL 1898, 456. o.
[518] HIPPEL 1898, 461. o.
[519] HIPPEL 1898, 462. o.
[520] ROSENFELD 1906, 13. o.

A NÉMETALFÖLDI FENYÍTŐHÁZI MODELL SAJÁTOSSÁGAI. Az amszterdami fenyítőházak első ízben határoztak meg egységes (büntetés-) végrehajtási célt, melyhez igazodnia kellett az építészeti megoldásoknak is.[521] Jörg Arndt szerint kétségtelen, hogy az amszterdami fenyítőházak berendezése, építészeti megoldásai a büntetés-végrehajtás történetében első ízben tükröztek vissza valamiféle végrehajtási koncepciót, mely a puszta őrzésen és kínzáson túlmenően további célokat határozott meg a rabokkal való bánásmódban.[522] Arndt véleménye szerint a szabadságvesztés, mint büntetés önállóan és a modern szabadságeszményhez igazodóan teljes egészében első ízben a fenyítőházak kapcsán jelent meg az európai történetben.[523] Ehhez persze előfeltevésként el kell fogadni azt a tételt, hogy az amszterdami fenyítőház lényegében büntetőintézet volt. Radbruch szerint az akkorra már elbüntetőjogiasodott Bridewellt tekintették mintaképnek az amszterdami intézetek alapításánál, amelyik így már eleve büntető intézetnek szerveződött. Ezzel szemben Weber úgy látja, a fenyítőházak nem voltak, s nem lehettek büntetőjellegűek, hiszen akár a személyeket, akár az eljárást nézzük, erre a következtetésre kell jutnunk. A bekerülők koldusok, csavargók, szajhák, neveletlen gyermekek. Ezek nem bűnözők voltak, akiket büntetni kellett volna, csupán munkakerülő elemek, akiket munkára szerettek volna kényszeríteni. Az eljárás maga pedig (ti. a munkás, becsületes élethez közelítés) a kálvinizmus befolyása alatt állott. Az pedig a munkát nem keverte a büntetéssel. A németalföldi modell esetében egy alternatív büntetési képletet alakítottak ki. Ha megengedjük, hogy az amszterdami fenyítőház félig-meddig büntetőintézmény, akkor el kell fogadnunk azt is, hogy egy alapvetően, az általánosan megszokottól eltérő jellegű szankciónemet testesít meg, egy olyat, melyben a tényleges szabadságelvonás a büntetés. A kálvinizmus nem büntetni akart a munkával, hanem nevelni, dologhoz szoktatni a fogvatartottakat. A munka nem büntetés, hanem eszköz és cél. Tehát *ha a(z amszterdami) fenyítőházba utalást egyáltalán büntetésnek tekintjük, a test gyötrése, a munka nem tartozik hozzá. Még a testi fenyítés, a fegyelmezés is csupán eszköz a munkáltatáshoz, illetve a munkához szoktatáshoz.*

[521] ARNDT 1981, 9. o.
[522] ARNDT 1981, 15. o.
[523] ARNDT 1981, 8. o.

A fenyítőházak felállításának nem volt előfeltétele valamiféle büntetőkezelés intézményesítése.[524] Ez azonban nem zárja ki a kriminalizálódási folyamatot. Aligha vitatható, hogy „a dolog természeténél fogva" (minthogy kifejezetten egy büntetőügy kapcsán került sor az alapításra) bekerültek kiskriminális elemek is a házakba. Több arra utaló jegyzőkönyvi bejegyzés is szerepel az amszterdami tanács aktáiban, mely arról szól, hogy a bitótól, illetve a testi büntetésekről akartak megóvni fiatalokat, akik szerintük még javíthatók. Ez a büntetőjelleg irányába mutat. Így természetes lett a fokozott fenyítő fegyelem a házakban, ami kézenfekvővé tette (legalábbis nagyon megkönnyítette) *a házak viszonylag korai kriminalizálódását*. De hogy más minőségű a büntetés a korábbiakhoz képest, azt a becsületes karakter is igazolja. Ennek tükrében értelmezhető Lieberwirth álláspontja, hogy ti. a középkori börtönhöz képest ez a 16. század végén kialakult új szabadságelvonási forma teljesen más, eddig ismeretlen vonulata a büntetési rendszer fejlődésének. *Egy különleges szabadságvesztésről van szó, mely vallási szempontok hatása alatt elsősorban a koldusoknak és munkakerülőknek munkában és munkával történő kényszernevelésére jött létre*.[525]

Az új típusú szabadságvesztés-büntetés megteremtését látja Günther Kaiser is a fenyítőházakban. Azzal, hogy a fenyítőházak alapítói a fegyelmet állították a rezsim középpontjába, s hogy a végrehajtást átgondolták a nevelés és a munka szempontjából, forradalmat indítottak útjára. S miután a munkával nevelés a kálvinista munkaerkölcs értelmében született, elválhatatlanná lett a lelki gondozástól. A vallás jelenléte, az erkölcsi gondozás messzemenő biztosítéka volt a sikernek. A puritán szigor kemény intézeti rendszabályokat követelt, a fegyelmezés számos intézeti elemét provokálta ki, hiszen deklarált célja volt a munkára, fegyelmezett, szabályozott életre szorítás.[526] Dünkel ugyancsak a nevelés és javítás eszméinek áttörésében látja a határt a modern és a régi között.[527] Az új modell nemet mondott a középkor elrettentési teóriájára, a testi- és halálbüntetések uralmára és megalapozta a büntetés-végrehajtásnak a szabadságra,

[524] WEBER 1961, 46. o.
[525] LIEBERWIRTH 1971a., 1239. o.
[526] KAISER 1983, 11–12. o.
[527] DÜNKEL 1983, 25. o.

mint elvonandó értékre, a munkára, mint nevelő eszközre építő javító koncepcióját.[528] Határozott kontúrokkal jelent meg a reszocializációs elképzelés, mely a becsületes karakter bevezetésével, nagy erővel rombolta a hagyományos bűnösfelfogás képletét. A nevelhető, jobbítható, a társadalom hasznos tagjává válni képes fogvatartott képe megkérdőjelezte a megtorlás és az elrettentés céltételezését, az elkövető jogvesztettségét és kitaszítottságát, a tömlöc hagyományos testi büntetés jellegét.

A fenyítőház, mint (akár rendészeti, akár büntetés-végrehajtó) intézet persze nem tudott és nem is akart a tömlöc (tehát a büntető igazságszolgáltatás klasszikus büntetés-végrehajtási intézményének) helyébe lépni. A Rapshuysba való beutalás, mint láttuk, nem lehetett általános, hiszen a ház befogadóképessége meglehetősen szerénynek volt mondható Ebből következendően az intézet nyilván nem válthatta ki sem a klasszikus tömlöcfunkciókat, sem pedig a bírságolás és a kitiltás különféle válfajait. A büntetés-végrehajtás vonatkozásában legfeljebb annyit lehet megállapítani, hogy a tradicionális szankciónemeket csupán kiegészíthette, egy új megoldással színesíthette a büntetőpalettát.[529]

A NÉMETALFÖLDI FENYÍTŐHÁZI MODELL MINTASZEREPE. A holland példa hamarosan követőkre talált. A kontinensen (ahol nem formálódott olyan sajátos börtönügyi praxis, mint a Bridewell mintáján Angliában),[530] a kriminológiai zsákutcába jutott büntetőjoggyakorlat örömmel fogadta az új kísérletet.

A szakirodalomban a téma tudósai hosszan vitatták a minta kérdését, azt tudniillik, hogy az Európában oly nagy hatást gyakorló fenyítőházi mozgalom (az egymást követő alapítási hullámok) számára melyik intézet jelenti a kezdetet, az utánzott modellt. Széleskörűen elterjedt a szakirodalomban az a nézet, miszerint a kontinensen alapított házak eredeti mintája a Bridewell lett volna.[531] Azonban ez a

[528] Vö. még HACKER 1943, HENSEL 1979, HOLTZENDORFF 1871, HIS 1928, KÖSTLIN 1855, ZOEPFL 1839, KASPERS 1972, PULSZKY–TAUFFER 1867, SELLERT–RÜPING 1989.
[529] FUMASOLI 1981, 42. o., SELLIN 1944, 48. o.
[530] MITTERMAIER 1954, 17. o.
[531] Vö. CONRAD 1962, II. 424. o., LIEBERWIRTH 1971a. 1240. o. és SCHWIND–BLAU 1976, 4. o.

nézet tényekkel és adatokkal nem bizonyítható,[532] mivel az amszterdami ház tűzvészben pusztult el, így az alapításáról szóló dokumentumok is elvesztek.[533] A nézetek tehát többnyire feltétezéseken alapulnak. Hippel alapos bizonyításának lényege: sem a Bridewell, sem pedig a Németföldön, az opera publicával egybekapcsolt, őrzésre rendelt házak, helyek és börtönök nem szolgáltak és nem is szolgálhattak mintául a fenyítőház-alapítási hullámhoz. 1660 előtt, a Hanza-városokat kivéve Németföldön nem alapítottak fenyítőházakat. Az északiak modellje pedig Amszterdam volt.[534] Wahlberg meglehetős határozottsággal foglal állást a kérdésben. Szerinte sem az 1552-es londoni fenyítőház, sem a régi itáliai javítóházak, sem a nürnbergi Alte Spinnhaus (1588) nem lehetett kiindulópont. Ő is leteszi a voksot amellett, hogy az amszterdami házak domborították ki első ízben és meghatározó módon az ergasteria disciplinariát.[535] Világos az álláspontja: javítóházaknak, dologházaknak, fenyítőházaknak nevezett intézetek voltak régebben is, de a börtönügy nagy forradalmát azok a hollandok idézték elő, akik a munka és a nevelés intézményét összekapcsolták, s hangsúlyukat felerősítették a végrehajtási rezsimben. Laubenthal Hippel mellett szavaz. Szerinte sem az angolszáz minta volt a modell a kontinens számára, hanem az egymásra figyelő németalföldi és északnémet tartományok együttműködéséből nőtt ki a közös modell.[536] Liebertwirth álláspontja szerint az Angliában életre hívott Houses of Correction előképe után alapították a holland házakat. Nem indokolja, miért gondolja így.[537] Kaiser is azon az állásponton van, hogy a Bridewell kastélynak meghatározó hatása volt a németalföldi házalapításokra.[538] Radbruch és Weber[539] a Bridewellt mintának tekintik, Eberhard Schimdt[540] ellene van. Kriegsmann úgy látja, a Bridewell a kontinesnen nem gyakorolt befolyást a büntetési rendszer, a börtönügy, a fenyítőházak fejlődésére.[541] A fenyítőházi modellben Radbruch és

[532] DOLEISCH V DOLSPERG 1928, 131–135. o. és HIPPEL 1898, 429. o.
[533] SELLERT–RÜPING 1989, 258–259. o.
[534] HIPPEL 1898, 431. o.
[535] WAHLBERG 1871, 83. o.
[536] LAUBENTHAL 1995, 28. o.
[537] LIEBERWIRTH 1971a., 1239. o.
[538] KAISER 1982, 47. o.
[539] RADBRUCH 1950, 124. o., WEBER 1941, 441. o.
[540] SCHMIDT 1965, 188. o.
[541] KRIEGSMANN 1912, 5. o.

Weber[542] a rendészeti súlypontot tartja fontosnak, Hippel és Schmidt a büntetőjelleget.[543]

A Bridewell hatása végül is nem bizonyítható, de nem is cáfolható bizonyossággal. Azt nyilvánvaló oktalanság feltételezni, hogy a nagy rivális (Anglia) ilyen horderejű kísérletéről, mint a Bridewell, ne tudott volna legalább hír szintjén az amszterdami tanács. Franz Doleisch von Dolsperg éppen azért hajlik inkább arra, hogy az amszterdami ház a Bridewell ötletéből származik, mert figyelemmel van arra a szoros viszonyra, mely a két ország között az intenzív gazdasági kapcsolatok révén kialakult. Thorsten Sellin a holland és vallon takácsokra hivatkozik, kik nagy számban költöztek a békésebb viszonyok és jobb gazdasági helyzet okán Angliába, s a 16. század vége felé visszatértek hazájukba a kereskedelem és az ipar javulását látva. A legnagyobb holland kolónia éppen Londonban és Norwichban működött, ahol a Bridewellnek jelentős hatása volt. Nem lehetetlen tehát, hogy visszatértükkor hozták magukkal az ötleteket. Ezzel együtt ő sem feltételezi a közvetlen modellátvételt, inkább a lehetséges megoldásra hívja fel a figyelmet.[544] Feltételezhető az is, hogy valamelyik tanácsúr hallott a londoni házról, s ötletszinten fölvetette a hasonló ház megalapításának gondolatát.

A modellkérdés azonban nem az ötletelést jelenti, hanem a struktúra és a működés átemelését. Mint ahogyan erről Amszterdam és több Hanza alapítás vonatkozásában tudunk: levelezések maradtak fenn, dokumentumok állnak rendelkezésre. Jelenlegi ismereteink szintjén ezek a bizonyítékok hiányoznak. Nem utal semmi együttműködésre sem az előkészületek, sem a működés során. Eltérők az alapítási törekvések is. Londonban színtiszta szegényrendészeti kérdésként fogalmazódott meg az alapítási szándék, Amszterdamban kezdettől fogva rendelkezett a fenyítőház némi büntetőjelleggel a fiatalkorú, csekély súlyú bűncselekményt elkövető kisbűnözőkkel szemben. Ami valóban bizonyítható a kettejük kapcsolatában, azt Hippel összefoglalta. Valóban a Bridewell a legrégibb

[542] RADBRUCH 1950, 124. o., WEBER 1941, 441. o.
[543] HIPPEL 1898, 242. o., SCHMIDT 1965, 188. o.
[544] FUMASOLI 1981, 41. o., SELLIN 1944, 20. o.

angol javítóház, s Anglia időben valóban megelőzte ilyen szempontból a kontinenst. Valóban mindkét intézet a szegénygondozás terrénumából sarjadt.[545]

A NIUEUWE WERKHUIS. 1650-ben Amszterdamban egy üres raktárházban rendeztek be egy „munkaintézetet", egy dologházat, amelyben a legtöbb fogvatartott *„koldus volt, mások bíróság által könnyebb kihágásokért elítélt elkövető, végül iszákosságért bezártak"*. Ezzel egyidejűleg kibocsátottak egy rendeletet, melyben a koldulást a házaknál büntetés terhe mellett szigorúan eltiltották, s a koldulókat vagy kitoloncolták a városból vagy pedig a dologházba zárták. A cél kétségtelenül javító volt, melyben a koldusokat, csavargókat, iszákosokat és egyéb könnyebb kihágásokat elkövetőket életmódváltoztatásra próbálták bírni. *„A szegény gyermekek ott iparos munkát tanultak*". Van Manen abban látja ennek az intézetnek a jelentőségét, hogy a kriminalizálódott fenyítőházi körből megpróbálta kivonni a szegényeket és csavargókat, tehát a büntetőintézeti jelleggel szemben a dologházi karaktert hangsúlyozni. Előzménye is volt ennek az alapításnak: az 1613-ban Amszterdamban alapított alamizsna- vagy szegényház előképe lett a későbbi dologháznak, amikor is elrendelték, hogy semmiféle bűnelkövetőt nem lehet fölvenni a házba. Legfeljebb megrögzött koldusok és csavargók juthattak be. Ezzel – legalábbis Traphagen szerint[546] – az első lépés szemtanúja lehetünk a modern, 19–20. századi dologházak felé. Vagyis itt egy specializációról olvashatunk, mely a büntetőintézet irányába tartó fejlődésből oldalvágányt nyitott a kihágók számára.

4. A Hanza fenyítőházai

Az európai államok közül elsőként a Hanza-városok figyeltek fel a holland próbálkozásokra. Mint tudjuk Bréma (1609), Lübeck (1613), Hamburg (1622) és Dancka (Danzig) (1629) városai egymást követően nyitották meg az amszterdami

[545] HIPPEL 1898, 429. o.
[546] TRAPHAGEN 1935, 93. o.

Tugthuys nyomán fenyítőházaikat,[547] melyeket tiszta formájukban (cél, koncepció, rezsim) a németalföldi modellről mintáztak.[548] A franciák, olaszok, spanyolok a közmunkát, a gályarabságot, majd a gyarmatokat részesítették előnyben, ami nyilván összefüggésben volt a földrajzi adottságokkal is, s bizonyos értelemben a dologház eszméjének protestáns indíttatásával is.[549] (Mindenesetre ebben az alapítási folyamatban már visszatükrözpdik a tengeri hatalmak és a kontinenes belső államainak eltérő orientációja. A gyarmati, közvetlen tengeri lehetőségek hiányban a német büntetés-végrehajtásnak belső megoldásban kellett gondolkodnia, figyelme tehát az intézeti modell tökéletesítése felé fordult. Talán nem tévedünk, ha azt állítjuk, e körülmény szoros összefüggésben volt a német börtönügy és büntetésvégrehajtás-tudomány fejlődésével.)

Von Hippel egy pillanatig sem kételkedik, hogy a minta Amszterdam volt. Első pillantásra, általánosságban is feltűnnek már olyan hasonlóságok, mint a házak alapítási processzusa, szervezete, igazgatása, rezsimje. Nyomós érv a minta kérdésének eldöntésében az a Bréma levéltárában fellehető feljegyzés, mely szerint a város fenyítőházának alapításához az amszterdami tanács segítségét kérte. Dancka levéltárában helyezte el az amszterdami alapító okiratot és házszabályt. A német intézetek a holland minta után követték és erősen tartották a „becsületes jelleg" büntetőfilozófiáját. Magát a munkarendszert, sőt a munkafajtát, a keményfareszelést is átvették a németalföldi elődtől. Hamburg abban is másolta az amszterdami rendszabályokat, hogy lehetővé tette az intézet szabad látogatását nagybőjt idején. A modellkérdésben fontosnak látszik az a tény is, hogy az amszterdami „vizespince"-fenyítést Dancka is bevezette.[550] Az elnevezések is a holland mintát követték: a Zuchthaus, Raspelhaus, Spinnhaus is az amszterdami elnevezésekből ered.

A német joghistóriában van ugyan némi előzménye a „fenyítőház" megnevezésnek: Härter említi, hogy Mainzban már az első alapításokat

[547] HÄRTER 2003, 87. o.
[548] KAISER 1982, 45. o.
[549] A különböző források és tanulmányok által megadott alapítási adatokban mutatkozó különbség döntően az időpontok meghatározási nehézségének köszönhető. (Így az alapításra szánt összeg letétele, a tényleges alapítás, az építkezés megkezdése, az átadás, a megnyitás, a működés kezdete, az első fogolytranszportok érkezése stb. figyelembevétele lehet oka a lehetséges eltéréseknek. KAISER–KERNER–SCHÖCH 1982, 45. o.
[550] HIPPEL 1898, 649. o.

megelőzőn egy helyi rendszabály (Policeyordnung Dezember 1595) a börtön mellett említi a fenyítőházat (Zuchthaus), mint büntetőjellegű intézményt. A közigazgatási rendszabály (mely tehát a rendészeti célok szolgálatára definiálta a házat, szemben a büntető igazságszolgáltatás büntetés-végrehajtási létesítményével) az amszterdami Tugthuys és a majdani brémai fenyítőház kategóriájához közelítette az intézetet. Hippel is tanúsítja, hogy Lübeckben, már a brémai intézetlétesítés előtti időkből szólnak iratok „fenyítőházról". (Őszerinte ez németalföldi hatás már.)[551]

Az első történelmi hullámban a fenyítőházak *megalapításának indokai* nyilván hasonlóak, de nem teljesen azonosak. (Különösen nem a bekerítések idejét élő Angliával.) Amszterdamban, a világkereskedelem első keresztény központjában, a korai kapitalista gazdaság fellegvárában egyszerre kellett szembenézni a munkaerő-szükséglet kielégítésének szorító igényével és a munkásság szerveződéseinek veszélyével, a protestantizmus szegénységképének átalakulásával és a rendi társadalom hagyatékának kezelésével, felszámolásával. A hasonlóképpen iparosodott és kereskedelmi tevékenységből élő Hanza-városokban nagyobb problémát jelentett az újkor kezdetének zavaros évtizedeiben megszerveződő tömegkriminalitás, mely a bandavilág kialakulásával komoly kihívásként fenyegette a gazdag kereskedővárosokat.[552]

Az ún. első német alapítási hullám a 17. század első felében sajátos jegyet viselt magán: a szűk értelemben vett büntetés-végrehajtásnak (mely a szabadságvesztés kapcsán tömlöcöztetésben és a közmunka szervezésében merült ki) nem vagy csak alig volt szerepe a rezsimek kialakításában. Ezek az intézetek *a fegyelmező munka házai* voltak. A történet- és jogtudományban hosszú ideje zajlik a polémia a házak büntetőjellegét illetően. Ezek az időnként ismétlődően fellángoló viták a börtöntörténeti kutatások általánosan elfogadottnak tűnő tételét vitatják, hogy a fenyítőház eredetileg semmiképpen sem tekinthető büntetés-végrehajtási intézetnek. Többen arra hivatkozva, hogy nemcsak Amszterdamban, de Danckában is a büntető igazságszolgáltatással szoros kapcsolatban állottak a fenyítőházak, büntetőintézményeknek tekintik őket. A vita mögött lényegében a

[551] HIPPEL 1898, 649. o.
[552] RADBRUCH 1952b, 163–164. o.

kriminalitásnak különféle mélységű definíciói állanak. Tagadhatatlan, hogy a korszakban a büntető igazságszolgáltatás és a rendészet, a közigazgatás között megkérdőjelezhetetlenül szoros kapcsolat állott fönn. Az is aligha vitatható, hogy a fenyítőház kezdetben a jogszabályokat sértő és „kriminálisnak" tekintett magatartások szankciója volt. A csavargást, koldulást, a munkakerülést a kora újkorban a rendészeti jogalkotás üldözendő és büntetendő cselekményként rögzítette. A fenyítőházaknak a deviáns magatartásokat szankcionáló karaktere kezdettől fennállt, s lényegében nem is változott. Idők folyamán átalakultak viszont azok a devianciák, melyek büntetésére a fenyítőházakat létrehozták, illetve utóbb alkalmazták. Helyenként kezdettől, máshol csak a működés későbbi fázisban, de befogadtak „súlyos" bűnelkövetőket is, akiket büntetőítélettel utaltak a házakba, s akik a bíróság egyéb döntése esetén halált vagy súlyos testi büntetést érdemeltek volna.[553]

A Hanza-városok fenyítőházainak másik, az amszterdamitól elütő sajátja, hogy kezdettől fogva *kétfunkciójú házak*ról van szó. A szakirodalom már a 17. században magától értetődő fenyítőházi célként emlegette a koldusok elleni fellépés mellett az annak határ- és forrásvidékéről származó, szükséget szenvedő személyek elhelyezését, vagyis a *szegénygondozás* feladatait.[554] Amszterdamban is fokozott figyelmet fordítottak a szegényügy kezelésére, de ott nem próbálták meg elintézni egy füst alatt: külön szegényházakat, árvaházakat létesítettek. Hamburg és Lübeck tanácsai az egyszerűség (és nyilván az olcsóság miatt is) egy fedél alatt igyekeztek megoldani a kérdést. 1645-ben Bréma is összevonta a különálló szegény- és fenyítőházat. Dancka pedig a kórházon belül létesített műhelyt (Werkstube).[555] A szegénygondozás feladata szerencsétlen módon megterhelte és a fenyítőházak eredeti céljától idegen gondolkodásra és működésre kényszerítette az intézeteket. Utóbb a szegénygondozás mellékvizein megérkeztek az árvaügy, az öreggondozás érintettjei, jelentkezett a kórházi funkció, sőt a tébolyultak kezelése és elhelyezése is. Ez azonban már átvezet egy újabb kérdéshez: a német vegyes modell kialakulásához.

---

[553] HÄRTER 2003, 88. o.
[554] HIPPEL 1898, 653. o.
[555] HIPPEL 1898, 654. o.

A *fenyítőházak kriminalizálódása* általános jelenség, s ebben a folyamatban sem az amszterdami házak, sem pedig a német alapítású intézetek nem tudták megvédeni magukat a büntető igazságszolgáltatás határozott törekvéseivel szemben. A Hanza-városokban úgy védekeztek a becsületes karakterű intézetek megmaradása érdekében az intervencióval szemben, hogy párhuzamosan büntetés-végrehajtási intézeteket hoztak létre. A kifejezetten súlyos bűnöket elkövetők őrzésére alapították Hamburgban a Spinhaust (1669), Danckában a Rasphaust a fenyítőház udvarában (1690). Lübeckben külön büntetőintézet csak 1778-ban jött létre, de a fenyítőházat a Szent Anna kolostorban sikerrel óvták a kriminális elemek beözönlésétől.[556]

ZUCHTHAUS ZU BREMEN. Németföldön az első fenyítőház Brémában jött létre, bizonyítottan az amszterdami minta alapján, hiszen fönnmaradt az a levél, melyben 1604. december 29-én a város tanácsa tájékoztatást kért az amszterdami kormányhivataloktól az ottani „Zuchthaus" rendjéről, működéséről. A brémai magisztrátus alapítási döntésének megerősítése érdekében kérte az amszterdami háztól a Tugthuys szabályzatait.[557] (Amszterdammal Brémának hagyományosan jó kapcsolatai voltak, a megoldás tehát kézenfekvő volt.) A brémai ház a német alapításokhoz hasonlóan, a városfalon kívül, a Stephanitornál[558] 1608-ban nyitotta meg kapuit[559] és 1609-ben datálták az első házirendet és működési szabályzatot.[560] Az 1609. január 29-én kibocsátott házirend a nevelést és a munkáltatást állította filozófiája középpontjába, miként Amszterdamban is.[561] A házszabályzat szerint otthontalan koldusokat, könnyelmű személyeket és kisebb súlyú bűnöket elkövetőket vettek föl az intézetbe. Ez utóbbiakat kizárólag az alsóbíróságként eljáró városi tanács döntése alapján. Az első befogadott csoportokban azonban nem csupán városi döntés alapján kerülhettek be letartóztatottak, hanem természetesen tartási és szállásolási

[556] HIPPEL 1898, 654. o.
[557] HIPPEL 1898, 66–67. o
[558] ALBRECHT–EICKER 1999, 16. o.
[559] GRAMBOW 1910, 21. o.
[560] SELLERT–RÜPING 1989, 302. o.
[561] ALBRECHT–EICKER 1999, 16. o.

költségek fejében saját rokonok kérésére azokak terhes családtagok is. Számszerűen inkább ezek domináltak, a bűnelkövetők alárendelt szerepet játszottak. Ennek alapján állapítja meg Krause, hogy hasonlóan Amszterdamhoz, itt sem a bűnelkövetők határozták meg az intézeti profilt, fennállásának első szakaszában ez az intézmény sem elsősorban büntetés-végrehajtási intézet volt.[562] A brémai intézet becsületes karakterét a legszigorúbb tilalom védte az előre megszabott fogvatartotti osztályoktól eltérő elkövetők beutalásától. A saját koldusok és csavargók kizárólag a városi tanács határozatával juthattak a házba. A beutalási rendszer világos megfogalmazása és a kemény tilalom eredményeképpen alapításakor a brémai fenyítőház *tisztábban becsületes jellegű volt, mint az amszterdami minta*. Egyértelműen a városi szegénygondozásra telepített megoldás volt a brémai, amit jól szemléltet, hogy kizárólag a saját szegényekről hajlandók egyáltalán tárgyalni a városi urak.[563] (Áttételesen ez a tiszta modell is visszaigazolja azt a feltételezést, hogy az eredeti amszterdami alapítás is karakteresen rendészeti [szegényrendészeti] jellemzőkkel bírt, hiszen a mintaként alkalmazott németalföldi házirend szerint a csavargók és koldusok mellett ott sem jutottak be csak kis tolvajok, azon belül is fiatalkorúak, akiket testi büntetéssel nem akartak sújtani.) 1648-ban felbukkant ugyan Brémában egy fiatalkorú bűnelkövető, egy tolvaj, akit a városi tanács kötél helyett *„tekintettel zsenge korára és más okokra”* hivatkozva örökös börtönre ítélte vasban, amit az új fenyítőház felépülte után ott le is töltött. A következő érdemi bizonyíték 1688-ból származik.[564]

A brémai fenyítőházban intenzív munkáltatás folyt a javításért. Az amszterdami előkép után gyapjúmunkát végeztek a fogvatartottak, valamint a hagyományos fareszelést és egyéb olyan famegmunkálást, mely logikusan kapcsolódott a fafeldolgozáshoz.[565]

A brémai fenyítőház fennmaradását minden lehetséges eszközzel támogatta a város, jóllehet folyamatosan gondok voltak az elszámolások körül. 1610-ben az intézet már adómentességet kapott, s a városi költségvetésből is

[562] KRAUSE 1999, 38. o.
[563] HIPPEL 1898, 610. o.
[564] HIPPEL 1898, 610. o.
[565] HIPPEL 1898, 611. o.

folyamatosan külön támogatásban részesítették, 1618-ben pedig két alkalommal is lottériajátékok bevételéből finanszírozták a hiányt. Itt is látható, hogy a fenyítőházak munkáltatása, bármennyire jól szervezett is és jó piaca is van, nem képes gazdaságosan (legalább nullszaldósan) működni.[566]

A fenyítések olyanok, mint Amszterdamban. Itt a külön cella „sötétzárkaként" jelent meg. Összehasonlítani sajnos azért nem lehet, mert az amszterdami források közül hiányoznak azok, melyek beszámoltak arról, milyen célból és milyen szabályok szerint alkalmazták a magánzárkát.[567]

1645-ben új fenyítő- és dologház felépítését határozták el a város urai *„a csavargók és koldusok felszámolására"*. Az 1650-re kapuját megnyitó fenyítő- és dologház egyik épülete azonos volt a korábbi Zuchthaussal, ennek megfelelően inkább beszélhetünk bővítésről, mint létesítésről. A fenyítő- és dologház feladata volt azokat foglalkoztatni, akik nélkülözik a munka lehetőségét. Itt tehát valósággal egybekötik a rendészeti (fenyítő) szempontokat a szegénygondozással. Az is a folytatólagosságot igazolja, hogy a munkáltatás is azonos volt (a férfiak fát reszeljenek, a nők fonjanak, a gyermekek kézműves munkát végezzenek – rendelte az új szabályzat). [568]

Az idők folyamán, elsősorban a 18. században túlnyomórészt mindkét nembéli súlyos bűnözőkkel töltötték fel az intézetet, amely mindinkább büntetés-végrehajtási intézménnyé vált. A brémai büntetés-végrehajtás (eltekintve az elkülönítve őrzött, de mégis csak egy intézetben együtt fogva tartott férfi és női raboktól – lényegében (a szintén kriminalizálódó) amszterdami ház nyomán fejlődött. Ezzel együtt még a 18. század végén is jó hírnek örvendett a brémai Zuchthaus.

Egy 1790-ben készített leírás szerint a brémai fenyítőház nem tartozott a legnagyobbak közé. Architekturálisan az épület négyszögletes alaprajzú, amelynek közepén fedetlen udvar volt. A zárkák ablakai erre nyíltak. A belső nyitott térségen át jutott a cellákba elegendő levegő. Az előoldalról, az utcai frontról, ahol az épület bejárata volt, egy kis tágas előudvar nyílt. Ettől jobbra a

[566] HIPPEL 1898, 612. o.
[567] HIPPEL 1898, 611. o.
[568] HIPPEL 1898, 613. o.

ház nagy konyhája, balra az inspektor és az elöljáró házát összekötő kis helyiség. A raktárnok (ételmester, Speisevater) lakása is az előudvarról volt megközelíthető.[569] A bejáraton át éppen szemközt egy nagy terem nyílt, ahol a nők dolgoztak. Ezen keresztül lehetett eljutni egy oldalsó helyiségbe, ahol a rabok ruháit tárolták. E teremből vezetett át az út a tágas és világos börtönbe. A nagy, szabályos négyszög alaprajzú terem akkora volt, amekkorát csak az épület megengedett. A föld alatt különböző méretű szobák voltak, ahol a férfiak dolgoztak, illetve aludtak. A várnagy (gondnok) lakásában volt egy őrszoba, amelyik éjszakánként katonáknak adott otthont. A második emeleten egy közepes méretű munkatermet alakítottak ki férfiak számára. A nőknek tágas alvótermeik voltak. A női részleghez külön lépcső vezetett.[570] A templom (Armenhauskirche) a földszinten volt, ahová misére vezették a foglyokat. A helyiségek az egész intézetben tiszták voltak. A rácsos, de nyitott ablakok bőven engedték befelé a friss levegőt.[571] Az 1647. augusztus 5-én tomboló vihar következtében a fenyítőház tornya leomlott, s az abban tárolt lőpor felrobbant, többen meghaltak, a ház egy része kiégett. Utóbb újjáépítették.[572]

A ház bennlakóinak száma 40 körül mozgott. A foglyokat Bréma területéről fogadták. (Kivételesen Hannoverből és Oldenburgból is érkezhettek elítéltek. Összehasonlításul: Bréma lakóinak száma 40.000 fő. Wagnitz az arányt a város rendkívül következetesen betartatott erkölcsének, a rendszeres vallási nevelésnek tudta be).[573] Ami a bűnözőket illeti: azok legtöbbje lopásért, szélhámosságért, prostitúció miatt lettek elzárva. Mindenféle népességből érkeztek elítéltek: fiatal emberek lakták a házat mindkét nemből. Így volt ott boltos segéd, matróz, szolga, fiatal leányka egyaránt. A szülők is elhelyezhették rakoncátlan gyermekeiket a házban, feltéve, ha eltartási költségeit fedezték. A foglalkoztatás a nőknél: gyapjúfonás, harisnyakötés, az erősebb férfiaknál: brazil fa reszelése (ezt végezték a föld alatt), gyengébb férfiaknak: ló-, kecske-, tehénszőrfonás, amiből takarót szőttek.[574] A rabsegélyezéssel kapcsolatban az

[569] WAGNITZ 1792, II/1. 43. o.
[570] WAGNITZ 1792, II/1. 43. o.
[571] WAGNITZ 1792, II/1. 45. o.
[572] WAGNITZ 1792, II/1. 58. o.
[573] WAGNITZ 1792, II/1. 46. o.
[574] WAGNITZ 1792, II/1. 47. o.

intézet megtekintésekor Wagnitz el volt ragadtatva a polgárok adakozókészségétől: azok ugyanis nemcsak a szegények, de a fenyítőház javára is létrehoztak egy alapot.[575] A fenyítőháznak ekkor még hiányzott a belső rendtartása.[576]

Az elzártak száma ötven és hatvan között mozgott (gyakran ennek duplájára is felugrott), így a vádlottak és elítéltek a helyhiány miatt nem voltak szétválaszthatók. Ez az embertömeg szűk és egészségtelen helyeken, rossz táplálkozással, ágy, takaró és ruha vonatkozásában szükséget szenved, s mindezek következtében a kemény északi éghajlaton nagy valószínűséggel megbetegszik; gyógyszerek híján a halálozási arány igen magas: 200-ból 45, ami napról napra nőtt. 1813-ból is rendelkezünk még feljegyzéssel a ház utóéletéről. Február 25-én kelt levelében a városi tanács elnöke a párizsi főbírónak és az igazságügyi miniszternek írott levelében azt írja a fenyítőházról, hogy „jelenleg, mint igazságügyi épület és kényszerdologház működik, csupán két helyiségben, alig több mint tizenkét személy helyezhető el; a letartóztatottak maradékát ablaktalan, hideg, nedves, egészségtelen zárkákba kell zárni”.[577]

ZUCHT-, ARMEN-, WEISEN- UND WERCKHAUS ZU LÜBECK. Lübeck tanácsurai 1596-ban határozatot hoztak arról, hogy a tanács *„maga mellé véve a polgárság néhány képviselőjét, javaslatot készítsen a koldulás felszámolásáról”*. 1601-ben határozat született a városi szegényrendről. Ennek keretében több intézet felállításáról döntöttek. Egyiket a betegek és teljesen munkaképtelenek számára, a másikat munkaképeseknek, akik nem jutnak munkához, esetleg munkakerülőknek. E célra a Szent Anna kolostort jelölték ki. Ez *„igen kényelmesnek és megfelelőnek találtatott, hogy az ilyesféle emberek abban istenfélelemre és munkára vezéreltessenek”*. A rendelet értelmében a „külföldi”, vagyis az idegen koldusokat és csavargókat a ház nem vehetett fel, azokat ki kellett tiltani a városból. Vagyis a brémaihoz hasonlóan Lübeck városa

[575] WAGNITZ 1792, II/1. 58. o.
[576] WAGNITZ 1792, II/1. 58. o.
[577] ALBRECHT–EICKER 1999, 15. o.

is csak a saját szegényekről hajlandó tárgyalni, a többieket a rendvédelem és az igazságszolgáltatás eszközeivel tartották távol.

A szegényházat (Armenhaus) 1601-ben már át is adták. Az intézetnek Hippel szerint kettős funkciója volt: a munkaképes szegények és koldusok, valamint a fiatalkorúak és gyermekek elhelyezése.[578] 1613-ban azután újabb épületszárnnyal egészítették ki a kolostort, amiben fenyítőházat rendeztek be, mely a koldusok és fiatalkorúak „javító bezárására" szolgált. Ily módon a Német Nemzet Szent Római Birodalmában másodikként 1613-ban Lübeck városa hívott életre fenyítőházat. A haarlemi előkép nyomán[579] kombinált intézet született: egy szegény- és árvaházzal együttesen működtetett fenyítőház.[580] A 17. század közepén az intézetet még egy kórházzal, illetve öregek otthonával is kiegészítették.

Maguk a létesítések láthatóan távol álltak egymástól. Időben is évtized választja el őket, tartalmilag is más volt céljuk. A kolostorhoz ragasztott új épület, a fenyítőház egészen szeparáltan működött, nem tették átjárhatóvá a két blokkot. Azáltal azonban, hogy toldalékblokként épült az új ház, stílusában, szerkezetében teljesen átvette az eredeti kolostorépítkezési szabályokat. A kolostorhoz csatolt épületszárny maga is négyszögletes, önmagába visszatérő, szárnyakkal, középen bezárt udvarral tervezett építmény. Benne a gondnok, 6 felügyelő (Verwalter) lakása és további tizenhat fogva tartásra alkalmas helyiség.[581]

Lübeck birodalmi város eredendően rendészeti és nem büntető fenyítőházként hozta létre intézetét. Wagnitz fogalmazott úgy, hogy a bennlévők nem durva bűnözők, hanem különféle „haszontalan népség".[582] A fogvatartottak köre nagyjából ugyanaz, mint Amszterdamban és Brémában. Itt a felvettek köre deklaratíve is kiegészült a rokonok kérésére beutalt haszontalanokkal. De ellentétben az amszterdami modell fejlődésével, a város erősen ügyelt arra, hogy a ház kriminalizálódását megakadályozza. Elítélt bűnelkövetők csak kivételképpen jutottak az intézetbe.

---

[578] HIPPEL 1898, 623. o.
[579] HIPPEL 1898, 614. o.
[580] PELC 1990, 7–13. o.
[581] HIPPEL 1898, 624. o.
[582] WAGNITZ 1792, II/1. 47. o.

1631-ben egy „istentelen vadembert” hoztak, akit a Fronereiben őríztek megvasalva, hogy dühöngésében megfékezzék. 1636-ban egy asszonyt férje kérésére, míg 1667-ben büntetőítélettel két utcai rablót és tolvajt zártak a fenyítőházba. Nagyobb bűnözői „hullámot” eddig nem sikerült bizonyítani. Vagyis, mint a többinél: az igazi feltöltés bűnöző elemekkel a 17. század utolsó harmadában kezdődik meg.

Addig a nőket és férfiakat egyaránt inkább a travemündei citadella építésére, kényszermunkára küldték (erődmunkák), s csak 1778-től jelentek meg a bűnözők a fenyítőházban. Akkor is szigorúan elkülönített körletben helyezték el őket. A város egyébként 1778-ban felállított egy Spinhaust is a súlyos bűnözők őrzésére és büntetésére.[583]

Ezzel együtt (vagy talán éppen ezért), dacára korai alapításának, nagyobb szerepet az intézet a német büntetés-végrehajtás történetében nem játszott.[584]

WERK- UND ZUCHTHAUS ZU HAMBURG. A hamburgi fenyítőházat kevéssel a haarlemi minta után berendezett lübecki intézet megnyitását követően létesítették. Ebben a városban is a szegénygondozás keretében létesített intézetekkel együtt jelent meg a fenyítőház. 1604-ben bocsátott ki a városi tanács alapítórendeletet az árvaházról, s ezzel egy időben határozott a rossz szociális állapotok orvoslására irányuló javaslatok kidolgoztatásáról. A tanácsurak megcélozták egy kényszerdologház felállítását is, ahová a saját városi koldusokat, a munkaképes munkakerülőket tervezték bezárni.[585] Ennek neve Hamburgban a tervezetek szerint „Zwangsarbeitsanstalt” lett volna. 1614-ben megkezdték a döntés alapján az építkezést, egyetlen épületbe tervezve a dologházat és a fenyítőházat is. Így született meg a Werk- und Zuchthaus. Úgy vélem, igen fontos üzenete van annak, hogy a szóösszetételben a Werkhaus megjelölés került a hangsúlyosabb, első helyre. Így üzent Hamburg, hogy nem a fenyítőjelleget, hanem a dologházfunkciót hangsúlyozták. Az alapítási folyamat azonban elnyúlt:

[583] HIPPEL 1898, 627.o.
[584] WAGENER 1929, 18. o.
[585] HIPPEL 1898, 631. o.

a tervezés körüli viták és nézeteltérések miatt évekig húzódott a megnyitás.[586] Nincsenek pontos adatok arról, mikor kezdte meg működését az intézet, de az bizonyos, hogy 1622-ben jelentések szólnak már állandó funkcionálásáról.[587] Ezért a szakmunkák java része erre az esztendőre teszi megnyitásának (hibásan alapításának) dátumát.

Mindenesetre 1622. március 8-án bocsátották ki a házszabályokat (Werk- und Zuchthaus-Ordnung), amelyik a ház belső rendjét és üzemét szabályozta.[588] Az intézet egy valamivel későbbi leírása[589] megvilágítja az intézet célját. Az intézet mottói a kapu fölött volt olvashatóak: *„Labore Nutrior, Labore Plector." (A munka táplál, a munka fegyelmez.) és „Ich bin ein solcher, der sich durch Arbeit ernehret, Und ich bin ein solcher, der durch Arbeit gezüchtiget wird." (Olyan vagyok, aki munkából tartja fenn magát, és akit a munka fegyelmez.).* A fenyítőház célja az alapító okirat szerint legalább is a fogvatartottak megjavítása ima és munka által. Ebből következett, hogy hasonlóan a társintézményekhez, a házban tartózkodás nem lehetett megbecstelenítő hatású. Sieveking a ház korábbi provizora jegyezte fel, hogy „nekünk kellett az embereket nevelni és javítani, s kemény büntetésekkel mutattunk utat az erkölcsökhöz, és így erősítettük a javulásukat".[590]

A dolog- és fenyítőházban „kényszerítő módon" zárattak el a fogvatartottak, főként munkakerülők, saját városi koldusok, veszélyes és léha elemek, kisebb bűnelkövetők és a hozzátartozók kérésére bekerülők.[591] A hamburgi fenyítőházi rendtartás mondja a preambulumban: a magas városi tanács szívéből és atyai jóindulattól vezéreltetve, miután szükségesnek ítélte, egy dolog- és fenyítőházat alapított, melyben *„a szegényeket ellátják, a koldusokat foglalkoztatják, és ahol ezek mindenféle veszélytől megóvatnak".*[592] A házszabályok szerint a bentlakóknak két csoportjával lehetett számolni. Egyfelől a vétkes vagy vétlen elszegényedettekkel, akik a Werkhausban ellátáshoz jutottak,

---

[586] EBELING 1935, 17. o.
[587] HIPPEL 1898, 632. o.
[588] *Ordnung des Werck- und Zuchthauses de Anno – 1622*
[589] Zustand und Gelegenheit des Werck und Zuchthauses Hamburg. Közli EBELING 1935, 38. o.
[590] SIEVEKING 1935, 99. o.
[591] HIPPEL 1898, 633. o.
[592] *Ordnung des Werck- und Zuchthauses de Anno – 1622*, 3. o.

másfelől az úgynevezett „Züchtlingékkel”, a foglyokkal, *„akik természettől fogva a mindenféle gonoszságra és rosszaságra készek” és ennek megfelelően „könnyelmű, vétkektől és bűntettekről felismerhető kicsapongó életet visznek”*, amelyet a fenyítőházban alkalmazott kényszermunkával lehet és kell megfegyelmezni, nehogy egy napon a hóhér kezébe essenek. (Vagyis a tulajdonképpeni antiszociális személyek csoportja, szajhák, koldusok, iszákosok, herdálók és hazudozók köre.) Mindenesetre a fenyítőházi beutalások túlnyomó többsége kifejezetten *megelőző intézkedésnek* tekinthető, ami nem függött büntetőbírósági ítélettől, sőt kifejezetten nélkülözte a törvénykezési döntést.[593] A fenyítőházba zárás ennek következtében nem volt büntetőjogi büntetés, hanem csupán biztonsági intézkedés, kényszerítő beutalás és munkára szorítás, mely lényegében a büntetés helyébe lépett. Hasonlóan a brémai intézethez ez a ház is elsősorban a koldus- és szegénygondozás intézménye volt tehát és kevésbé büntetés-végrehajtási intézet. Ennek megfelelően a kezdeti időkben csak elvétve küldtek bírói ítélet nyomán elítélteket az intézetbe. Csupán a század második felében, a századfordulóhoz közeledve sokasodtak meg a büntető igazságszolgáltatás bírói aktusai a beutalás körül.[594] Valójában a 18. században került a fenyítőház a büntetőeljárás „útjába”, ekkortól vettek fel ugyanis a kisebb bűnözők mellé, súlyos bűnelkövetőket is.[595] (S ezzel megkezdődik az intézet kriminalizálódása.)[596]

A ház maga a belső Alster keleti oldalán, a későbbi Ballindamm kezdetén állt. A hamburgi Werk- und Zuchthaus épülete a kolostorépítészeti elgondolásokat követő, négyszögletű zárt épülettömb volt, mely egy ugyancsak négyszögletű udvart zárt körbe. A termek: közös munkatermek, hálószobák és éjjel-nappali elzárásra alkalmas zárkák.[597] A fenyítőház háromemeletes épület volt, amelyben konyha, kápolna, hivatalnoklakások, kórház, fonó- és szövőtermek voltak, továbbá a fogvatartottak számára egy nagy fonóterem és különféle gazdasági helyiségek.[598] Az alsó szinten külön szobákat alakítottak ki nőknek és a

[593] KRAUSE 1999, 40. o.
[594] GADE 1956, 121. o.
[595] GADE 1956, 121. o.
[596] STRENG 1890, 24. o.
[597] HIPPEL 1898, 635. o.
[598] HEß 1850, 106–107. o.

férfiaknak. Emellett raktárak, s további gazdasági helyiségek működtek itt.[599] 1666-ban leégett ugyan a nagy tűzvészben, de 1667-ben újjáépítették, és 1776-ig folyamatosan alakították, bővítették, felújították.[600] A fenyítőház férőhelye néhány száz körül mozgott. A 17. században ötszáz környékén stabilizálódott a bekerültek száma. A 18. században legkevesebben 1727-ben voltak (280-an), legtöbben pedig 1787-ben (720-an).[601]

A hamburgi Werk- und Zuchthausban végzett munkák hasonlatosak voltak a többi északi fenyítőházéhoz: fareszelés, famegmunkálás, gyapjúkártolás, szövés, fonás, spulnizás, varrás, kézműves munkák és kiegészítő házimunkaként mosás, sütés és takarítás. Munkapenzumot határoztak meg, s alkalmanként díjazás is előfordult.[602] A fogvatartottak a bekerülés céljától függetlenül munkára voltak kötelezve. A francia megszállás idején tapmalmot is létesítettek. A munkakörülmények rendkívül rosszak voltak, aminél fogva a bentlakók egészsége ingatag volt. Igen fontos fejlemény, hogy a dolgozó fogvatartottak némi munkabért kaptak.[603]

Ha a fogvatartott nem teljesítette az előírt tervet, büntetés (fegyelmezés) következett.[604] Ezek a következők lehettek: verés (deresen vagy szégyenoszlopnál), kaloda, megvasalás, büntetőzárka, élelmiszeradag-csökkentés. 1811-ig ismeretes volt a „Willkomm" („Isten hozott"), amely felvételkor történő megcsapatást jelentett a miheztartás végett.[605]

A fenyítőház vezetése piramisszerűen épült föl. Az ún. kiskollégium tíz polgárból állott, nyolcan voltak provizorok és ketten az előző vezetés provizorai közül kerültek a vezetésbe. A kiskollégium négyhetente ülésezett, és minden fontos kérdést szabályozási körébe vont. A nagykollégiumot a polgármester, két tanácsúr és tíz polgár alkotta választás alapján. A nagykollégium csak a fenyítőház legalapvetőbb kérdéseinek eldöntésével foglalkozott. Az igazgató (gondnok) a legidősebb provizor volt, segítője pedig a második legidősebb. Az

[599] GADE 1956, 121. o.
[600] GADE 1956, 123. o. továbbá HEß 1850, 2/151. o.
[601] GADE 1956, 123. o.
[602] HIPPEL 1898, 636. o.
[603] GADE 1956, 124. o.
[604] SIEVEKING 1935, 103. o.
[605] STRENG 1890, 54–55. o.

igazgató és helyettese a gazdálkodást tartották kezükben. Segítségükre voltak a különféle tisztségviselők, mint a gazdasági vezető, az iskolamester, az írnok, a munkavezető (reszelőmester) és a kulcsár.[606]

Az alapító okirat értelmében a fenyítőházat önellátásra tervezték. Ennek az lett az eredménye, hogy a fogvatartottakat csak ellátási költségek fejében vették föl, amelyet ráadásul beutalás időtartamára felvételkor, egy összegben, előre kellett megfizetni. 1785-ben például egy asszony a gyermekéért 20 márkát fizetett egy esztendőre. A városi szenátus döntése alapján a hatóság minden fogolyért 10 birodalmi tallért fizetett.[607]

SPINNHAUS HAMBURG. Az igazságszolgáltatás büntetőigényeinek erősödése újabb intézetalapítást idézett elő. A német fenyítőházi fejlődésben is lényeges változást hozott a fenyítőháztól elkülönített hamburgi Spinnhaus (fonóház) létesítése.1662-ben Peter Rentzel városi tanácsos végrendeletében 10.000 márkát hagyott a városra egy „fonóház" felállítása céljából. Miután még életében gondoskodott megfelelő építési ingatlanról is, már 1665-ben állt az épület. (Az építkezés a Holzdammon a másik ház közelében kezdődött meg. 1724-ben kiegészítették egy második épülettel. A két épületben hálótermek, szövőtermek, munkatermek, gazdasági helyiségek lettek kialakítva, valamint a hivatalnok lakása kapott helyet.)[608] Az 1669-ben kibocsátott Spinnhaus-rendtartás szerint a Spinnhausba *férfiakat és nőket egyaránt* felvettek. Elhelyezésük megfelelő elkülönítéssel történt. Az intézet főként tolvajokat és hetérákat fogadott, olyanokat, *akiket már megbüntettek korábban* tolvajlásért vagy prostitució miatt, vagy egy további bűncselekmény elkövetése miatt nem bocsátották szabadon,[609] tehát visszaesőket.

A Spinnhausnak, az eredeti fenyítőházi modellel szemben *nem volt becsületes karaktere*, sőt éppen a becstelen kriminálisok számára hozták létre. Ugyan explicite ezt a ház rendtartása így nem tartalmazza, a bíróság úgy

[606] GADE 1956, 121. o.
[607] GADE 1956, 124. o.
[608] GADE 1956, 125. o.
[609] KRAUSE 1999, 42. o.

tekintette, mintha a Spinnhaus a szabadságvesztés-büntetés egyik neme lenne, s így rendre „fonóházbüntetésre” (Spinnhausstrafe) kezdték ítélni a delikvenseket. A bennlakók mintegy 90 %-át kitevő kriminális elítéltek ennek a háznak egyértelműen büntetőjelleget kölcsönöztek, így a hamburgi Spinnhaus az *első tipikusan büntetőkarakterű fenyítőház* volt Németföldön. Krause nem győzi hangsúlyozni, hogy ezt az igen jelentős előrelépést az eddigiekben milyen kevéssé méltatta figyelemre a szakirodalom.[610] A nagy szerep, melyet a német fejlődésben a hamburgi Spinnhaus játszott, nemcsak mai szemmel feltűnő, de észrevették a kortársak is. Ezt jelzi, hogy számtalan alkalommal keresték meg a hamburgi tanácsot, küldené meg a ház rendtartását, melyhez igazodott a közel azonos helyzetben lévő városok fenyítőháza is (vö. Dancka, Königsberg).[611]

A Spinnhaus végrehajtási célkitűzése igazodott a keresztény vallás bűnhődési koncepciójához, melynek erős vonása a javításra törekvés. Ennek megfelelően nem csupán prédikátora volt a háznak, de egy hitoktató alkalmazottja is, aki minden vasárnap oktatta a foglyokat, s vizsgáztatta őket a keresztény tanításokban történt előmenetelükről.[612] Streng arról számol be, hogy 1669-ben az elsődleges cél a „tiszta istenfélelem” kialakítása a foglyokban.[613] A munka a házban fonás, gyapjúkártolás és szövés volt, hasonlóképpen a Zuchthaushoz. A munka, miként azt a kiküldött deputatio meg is határozta, büntetőjelleggel bírt. A javítás(javulás) felfogása, melyet a hamburgi fonóház is követett, súlypontjával inkább megfelelt a lutheránus hit keresztény-morális tanításának, mint a kálvinista tan által keményen hangsúlyozott munkatézisnek. Ez nem lehet meglepő, hiszen Hamburg lutheránus város volt.

Az intézet első negyven évének fogvatartotti struktúráját vizsgáló kutatás kimutatta, hogy a ház speciálisan olyanok számára szolgált befogadó intézményül, akik egyszer már estek „a hóhér kezébe” kisebb-nagyobb büntetések végrehajtása okán, s így becsületüket már korábban elvesztették. Ezt látszik igazolni az a tény is, hogy a rokonok, hozzátartozók kérésére a beutaltak a jelzett évtizedekben mindössze 10 %-át képezték az össznépességnek. A maradó 90 % bírói ítélettel

[610] KRAUSE 1999, 118. o.
[611] KRAUSE 1999, 43. o.
[612] BRAHMST 1958, 89. o.
[613] STRENG 1890, 204–205. o.

jutott a fonóházba. Ezek négyötöde az alsóbíróság, míg kerek egyötöde a tanács mint felsőbíróság ítélete alapján került az intézetbe. Az összes elítélt 70 %-a szajhálkodásért, 20 %-a pedig lopásért került Spinnhausstrafe-ra.[614]

A Zuchthaustól, mely jellegében rendészeti célú fenyítőház („Polizeizuchthaus") lényegében tér el az 1666-ben építtetett Spinnhaus. A Werk- und Zuchthaus nevelő okkal büntetlen előéletű fogvatartottakat kezelt, míg a Spinnhaus valódi büntetés-végrehajtási intézet volt, visszaeső bűnözök fogva tartására (Criminalzuchthaus) szolgált.[615] A Spinnhausban fogvatartottak büntetése leginkább utólagos javító fogságként értelmezhető, többnyire határozatlan tartamú szabadságvesztés-büntetésként, a már foganatosított büntetésük folytatásaként.[616] A Spinnhaus (amely tehát a mi fegyházunk fogalma felé közelített) létezése enyhítette a kriminalizációs nyomást a Zuchthauson, amely így többet tudott megőrizni az eredeti amszterdami „becsületes" hagyatékból). Hasonlóan a fenyítőházhoz, a Spinnhausban is sokan voltak. A túlzsúfoltság olyan szintre hágott, hogy a beutalásra „várakozók" nagy száma miatt a város vezetői egy részüket amerikai kolóniákra voltak kénytelenek elküldeni.[617]

ZUCHTHAUS ZU DANZIG. A 17. század első felének utolsó nagy alapítása a danckai (danzigi, gdanski) fenyítőház létesítése. 1629-ben a Pockenhausban berendeztek egy munkáltató szobát (Werkstube), ahol gyapjút fontak, kendőt készítettek és vesszőből kosarat fontak. Abból a célból hozták létre a Werkstubét, hogy ott a szegények, a neveletlen fiatalok, a könnyelmű csavargók „*a vétkes élettől visszatartassanak*". 1630-ban kinőtte a szoba kereteit az intézet, ezért elhatároztatott, hogy nagyobb, önálló házat hoznak létre ugyanilyen célból.[618] A ház maga a lengyel király támogatását élvezte és ezért számos kiváltságban részesült. „*A legutolsó privilégiumban mindezek felett az intézet*

[614] Az adatokat közli SPIERENBURG 1991, 53. o.
[615] WAGNITZ 1792, II/1. 149. o.
[616] STRENG 1890, 94. o.
[617] WAGNITZ 1792, II/1. 150. o.
[618] HIPPEL 1898, 643. o.

becsületes jellegét és a házban tanított kézműves mesterség szabad gyakorlását ugyanabban a döntésben kifejezetten kinyilvánította.”[619]

Hasonlóan Brémához, itt is az amszterdami modell volt a kiindulópont, de az alapításhoz a brémai ház volt a direkt előkép. A danckai fenyítőházban a koldusok, csavargók, munkakerülő haszontalanok és a rokonok kérésére (szabály szerint fiatalkorú) neveletlen beutaltak mellett kisebb bűncselekményért mindkét nembéli elítéltek is felvételre kerültek. A kriminálisok az 1639-ben kelt házszabályokban kifejezetten nem neveztettek meg, de a szöveg megkülönböztető szabályoknak alávetett csoportról szól, akiket szigorúan el kell különíteni a többi bennlakótól, s akiknek megkülönböztető ruházatot kell viselniük. A megkülönböztetés elvi alapját az a meggyőződés képezte, hogy ezek a javulásra való remény tekintetében jelentősen különböztek a többiektől. Szemben a többi, példaként is szolgáló intézettel, a ház lajstromai szerint a bűnelkövetők mennyiségi mutatók alapján valóban jelentős szerepet játszottak.[620] Ezek ugyan inkább kiskriminálisok voltak, mert a súlyosabb elkövetők, a „grobe Maleficanten” nyilvános közmunkára kerültek, s csak 1691-től ítélték őket fenyítőházi büntetésre (Zuchthausstrafe), miután egy szigorúan elkülönített osztályt létesítettek és rendeztek be a fenyítőházban.[621]

Az 1629-ben alapított danckai fenyítőházat a hamburgi minta alapján egészítették ki egy elkülönített részleggel, melyet elítélt bűnözők számára nyitottak. Itt is, mint Hamburgban, Lübeckben *„a bíróság a tanácshoz fordult azzal a kéréssel, hogy külön házat rendezzenek be, amelybe mindenféle nagy gonosztevőt (kik ad poenam mortis nem éppen sújtatnak, ugyanakkor más poena arbitraria nem vezet javuláshoz) lehetne munkára fogni.”*[622]

A danckai fenyítőház jelentősége abban áll, hogy eltérően a többi német háztól, meglehetősen korai időben, a 17. század első felében már a büntetés-végrehajtás intézeteként funkcionált. Krause szerint nem nagyon lelt követőkre, mert a Németföldön az első nagy házalapítási hullám (melyhez Hamburg, Bréma,

[619] HIPPEL 1898, 644. o.
[620] PIETSCH 1931, 37. o.
[621] MEYE 1935, 46. o.
[622] HIPPEL 1898, 647. o.

Lübeck, Kassel is tartozott) a danckai intézetalapítással véget ért, s legalább három évtizedet váratott magára a következő alapítási dömping.[623]

*

Az amszterdami és az amszterdami minták után felállított fenyítőházak rövid időn belül szomorú kriminalizálódási folyamaton mentek át. Fenntartóik képtelenek voltak biztosítani becsületes karakterüket, nem tudták megakadályozni a súlyos bűnöző elemek megjelenését. Legtöbbjük a „borzalmak házává" változott, a nevelő gondolat helyébe a sötét és a kemény testi fenyítés, valamint a foglyok munkaerejének kiaknázása lépett. Az elkülönítő gondolat (már ti. a csekély súlyú bűncselekményeket elkövetők külön kezelése) áldozatául lett a vegyes bezárásnak.[624] Látnunk kell azonban azt is, hogy e folyamat a Hanza-városok erős ellenállásnak következtében lassabban következett be, mint Amszterdamban, ami időt adott a tiszta képletű büntetés-végrehajtási modell kialakításához. John Howard és Wagnitz leírásai a börtönök „retteneteiről" már ezt a kriminalizálódott állapotot tükrözik.

A szegénygondozás jelenléte a Hanza-városokban megerősítette azonban a munkaüzemet. Nem egyszerűen munkáltatás folyt az intézetekben, hanem kifejezetten kézműves képzés. Míg Amszterdamban a munka a fenyítés, a nevelés technikájaként nem cél, hanem eszköz volt, a Hanza egy újabb elemet csatolt a munkához: az *iparosképzés*t.[625] Az észak-német fenyítőházakban a kendő-, kelme- és posztógyártás, a sayenbomsin-készítés és a gyapjúkártolás mesterségére a városi testvérségek kebeléből küldött mester tanította a szakmára a fogvatartottakat, éppen úgy mint a céhben legényeket és az inasokat. A képzésben résztvevőket – az intézeten kívül tanulókhoz hasonlóan – a szakmai nyilvántartásba föl kellett venni, s az oktatás és a vizsgák végeztével oklevéllel kellett szabadon bocsátani őket.[626]

A Werk- und Zuchthaus mint szegényház a nincstelen és eszköztelen koldusoknak, szükséget szenvedőknek foglalkoztatási lehetőséget biztosított, s

[623] KRAUSE 1999, 41. o.
[624] KAISER 1983, 12. o.
[625] TRAPHAGEN 1935, 91. o.
[626] HIPPEL 1898, 646. o.

hozzájárult, hogy a házban megélhetési költségeit megszerezze.[627] Traphagen ezt a képletet egyenesen a munkához való jog korai megnyilvánulásaként fogalmazta meg, értelemszerűen összefüggésbe hozva a protestáns közösségi felfogás gondoskodási kötelezettségével. Eszerint a rászorulókat a közösségnek támogatnia kell, a munkaképeseknek pedig munkáról gonodoskodni. Ez a megfogalmazás a német dologházak történetében általános elemévé vált a fenyítőházügynek.[628]

Ami viszont kétségtelenül a változás irányába mutatott: a fenyítőházak lassú térhódításával a fenyítőházi büntetés a 17. század végére szerény, de biztos helyet hódított meg magának a büntetések arzenáljában. Mindenestre a gyakorlat kikényszerítette a fenyítőházban végrehajtott szabadságvesztés-büntetést. Részben (a feudális praxishoz képest) rendkívüli büntetőszankcióként, részben kegyelmi büntetésként.[629] Érdemes felfigyelnünk arra a tényre, hogy ebben az esetben Németországban (eltérően Amszterdamtól és számos más fenyítőháztól) nem a fenyítőházat kriminalizálta a büntető igazságszolgáltatás, hanem egy saját, kriminalizált modellt hívott életre, elszigetelve a fenyítőháztól. (Ennek jellegzetes mintái Hamburg és Königsberg,[630] ahol eleve két házat működtettek, egyet koldusok, egyet pedig bűnelkövetők számára.) Ezzel világossá vált, hogy a büntetés-végrehajtás kolonializációja (a kriminalizálódás) két útvonalon zajlott. Mindkettő célja a fenyítőház bekapcsolása volt a büntetés-végrehajtás praxisába, de más-más módon. Egyik a tiszta, becsületes karakterű fenyítőház elfoglalása, kriminális elemekkel feltöltése, a másik pedig az eleve kriminalizált fenyítőház életre hívása. Utóbbi azért továbbított tisztább képletet az utókornak, mert „nyomás” nélkül formálódott és építette be a fenyítőházi eszme elemeit a büntetés-végrehajtásba, míg a másik esetben az expanziónak sokszor áldozatává váltak a reformer megoldások.

Gentben, az osztrákok fennhatósága alá eső Flandriában a holland példa nyomán 1627-ben felállítottak egy fenyítőházat, amely azonban nagy jelentőségre nem tett szert. Végrehajtási céljai messze nem voltak olyan meghatározók, mint a

[627] STRENG 1890, 18., 157. o.
[628] TRAPHAGEN 1935, 92. o.
[629] KRAUSE 1991, 207. o.
[630] KRAUSE 1999, 43. o.

Maison de force-nak nevezett 1773. évi intézet esetében.[631] Az amszterdami modellt követték további nyugat- és észak-európai alapítások, így 1613-ban Antwerpenben, 1615-ben Bernben, 1621-ben Stockholmban.[632] Ezek az elszórt kísérletek azonban messze nem bírtak olyan jelentőséggel, mint a Hanza városok házai.

Hippel a 17. század eleji alapítási hullám jelentőségét abban látta, hogy az megalapozta a fenyítőházi eszme terjedését (vagyis a kemény munka és szigorú fegyelem által történő nevelés princípiumát a társadalomba való visszatérés lehetőségének megalapozásával). A kezdeti (Hanza-) alapításokat több tucatnyi követte Németföldön (is), s bár eredeti profiljukat a házak megtartani sehol nem tudták, beoltották az új büntetési célokat a büntetés-végrehajtás gondolatkörébe. Az a tény, hogy a kriminalitás expanziója végül is győzedelmesen olvasztotta be a büntetőrendszerbe a fenyítőházakat, megnyitotta a megújulás előtt az utat.

A 17. század végi szerzők (Henelius, Döpler, Riemer) már a javító gondolat elhalványulásáról értekeztek. A praxisban ismét megjelent a fegyelmezés eszközeként a korbácsolás és a botozás. De a munkáltatás, mint elengedhetetlen feltétel, már része maradt a végrehajtásnak. Az egészségügyi ellátás, az oktatás és lelki gondozás már kitéphetetlenül gyökeret eresztett a büntető igazságszolgáltatás intézeti praxisába. A visszalépés oka belátható: a harmincéves háború politikai és gazdasági következményei, a növekvő bűnözés kiprovokálták a radikális fellépést, mely ismét a hajdani kriminális reakciókat hívta elő a jogszolgáltatásban.

A büntetés-végrehajtás nagyobbik része azonban a középkori alapokon fejlődött tovább. A városi karcerek, a várbörtönök, az erődítési munkák, a leláncolás, a súlyos fegyházak és kényszermunkák gyakorlata a mindennapi igazságszolgáltatás része maradt. A mocskos, levegőtlen, sötét tömlöcökben egészségtelen körülmények között, leláncolva sínylődő rabok világa sokkal jellemzőbb volt a 18. századra, mint a holland reformok létrehozta modern nevelőintézeteké. A büntetés-végrehajtásnak ebben a rétegében még a humanizálás volt napirenden, s távolabbinak tetszett a valódi reformok

[631] ARNDT 1981, 20. o.
[632] RÜPING 1998, 72. o.

intézményesítése. Az igazi változásokat a változás igényének kellett megelőznie, mely igény föltámasztása a börtönjavító mozgalom kiválóságaira várt. Közöttük elsősorban is John *Howard*ra, a legendás angol filantrópra.[633]

5. A fenyítőházak német mintája

A Hanza-városok polgársága a házakat tiszta eszmei formájukban a célt, a működési koncepciót, a rezsimet illetően a *németalföldi modell*ről mintázta. A Hanza-városok gazdasági ereje, az amszterdamihoz hasonló társadalmi szerkezete, munkaerőigénye és szegénységproblémája hasonló megoldásokat szült. Ez az intézetalapítási hullám még következetesen tartotta magát a németalföldi elképzelésekhez: a suűk értelemben vett büntetés-végrehajtástól igyekezett távol tartania magát. Hiába a büntető igazságszolgáltatással fennálló szoros kapcsolat, néhány esetben a bekerülés alapjául szolgáló bírói ítélet, a fenyítőház (Zuchthaus) eredetileg semmiképpen sem tekinthető büntetés-végrehajtási intézetnek. Hitelesen bizonyítja az első fenyítőházak nevelő (fegyelmező), ápoló, gondozó jellegét a polgárság ragaszkodása a házak „becsületes jellegé”-hez, mely a kezdeti házszabályokban tilalmazta a becstelenséget előidéző (tehát a társadalomba történő visszatérését megakadályozó), morális fertőzést jelentő gonosztevők felvételét a házakba. (A tisztánlátást némileg zavarja, hogy dacára a határozott alapítói szándékoknak, helyenként kezdettől, máshol időben későbbi fázisban, de a befogadtak „súlyos” bűnelkövetőket is, akiket büntetőítélettel utaltak a házakba, s akik a bíróság egyéb döntése esetén súlyos testi büntetést vagy akár halált érdemeltek volna.)[634] Ez azonban a Hanza-modell fő képletét nem bontotta meg. A változás jeleit nem északon, hanem délen kell keresnünk.

[633] RULFFS 1783, 44. o.; WAGNITZ 1791, I/III. o.
[634] HÄRTER 2003, 88. o.

Von Hippel, a fenyítőházak legendás német kutatója emelte ki, hogy a Hanza-városoknak kezdettől fogva jellemzője a *kétfunkciójú működés: az* ún. *„kiskriminálisok”* mellett a szükséget szenvedők szegénygondozásba eső feladatait is magára vállalták.[635] A szegénygondozás feladata eltérítette a fenyítőházak eredeti céljától az intézetek irányítóit, ráadásul a szegénygondozás kíséretében felbukkant az árva-, öreg-, beteggondozás, sőt az elmebetegek elhelyezésének kérdése is.

NÉMET ELŐZMÉNYEK. Ez a (további német alapításoknak mintát adó) fejlődés gondoskodott arról, hogy az amszterdami eszme főbb elemei, a munka és fegyelem által történő nevelés a társadalomba való visszatérés lehetőségének megalapozásával, megfelelő adaptációs háttérrel átkerüljön a német gyakorlatba. A boroszlói intézet (Zucht- und Gewerkhaus zu Breslau) alapkövét ugyan 1668-ban tették le, de csak a 18. század kezdetén vették használatba a házat. Ekkor nyitották meg a *„rendezetlen életet vivők rendészeti büntetésére*”. Bár a boroszlói fenyítő- és dologház inkább a további német alapítások sorába illett, jellegében erősen hasonlított az amszterdami házakra. Csak könnyebb bűnelkövetők kerültek ide, mint például tolvajok, koldusok, költekező, botrányos életet élők, nevelhetetlen gyermekek. (Ezt azért tehette meg a város, mert a súlyosabbakat Briegbe küldték.) Úgy tűnik tehát, hogy itt mintha az eredeti, amszterdami modell jelent volna még meg. Jól szemlélhető ez a célkitűzés a felvettek kategóriáit sorolva. Felvételre kerülhetett a város polgára (ki saját vétkén kívül szegény és nagy részben vagy teljesen munkaképtelen); a szegény szülők gyermekei, akik eddig felügyelet nélkül álltak (most költségeiket a városi szegénykassza állta); munkaképes koldusok, munka nélküli csavargók, a tulajdonképpeni munkások, akik nem jutottak munkához, s itt bizonyos díj fejében munkát vállaltak, magukat kosztolták, esténként otthon aludtak. Ide kerülhettek a könnyebb kihágások miatt a felsőbbség által meghatározott időre bezártak, akik kemény munkával javulásra fogattak.

Helyi regionális sajátosságként Németországban kiegészült az „amszterdami csomag” a komplex, sokfunkciós megközelítéssel, mely

[635] Hippel 1898, 653. o.

becsatornázta a társadalmi gondoskodás számtalan formáját a fenyítőházi modellbe (szegénygondozástól a tébolyultak kezeléséig), nem tudván gátat vetni a kriminalizációs behatolásnak sem. Ez a szerkezet állott az alapítók előtt a 17. század közepén.

Egyidejűleg az Európán végigsöprő háborúk, de különösen a Csehországból kiinduló, majd a német tartományokat sorra lángra gyújtó harmincéves háború, a vallási összecsapások, a lakosságot tizedelő, a gazdaságot romba döntő hadjáratok megváltoztatták a társadalom képét. Az országútra vetett nép, a hagyományos rendészeti módszerekkel kezelhetetlen tömegmozgalmak egyre arrogánsabb és ingerültebb büntetőválaszokra sarkallták a politikai osztályt és az állami hatóságokat. A büntetőhatalom egy addig elképzelhetetlen méretű, szervezetté váló bűnöző világgal találta szemben magát a kontinensen. A számtalan háború, a szervezett gazdaságpolitika hiánya erős elszegényedést idézett elő, ez pedig a csavargók, munkakerülők, szerencsevadászok, országúti vándorlók körét bővítette. Egy ideig reflexszerűen még működtek a középkori ellenlépések (kitiltás, verés, halálbüntetés), a harmincéves háború borzalmai is felelevenítették a megtorló fenyítés gondolatát, feltámadtak ismét a testi büntetések, s ezzel együtt vált sokfelé ismét tömlöcszerűvé a fenyítőház is.[636] A tömeges szegénységgel és csavargóvilággal szemben azonban hosszabb távon ezek a megtorló, büntetőintézkedések is hatástalannak bizonyultak.[637] Gustav Radbruch és Heinrich Gwinner megkísérelték föltérképezni a bűnöző társadalom utánpótlásául szolgáló „hullámzó lakosság”, az alvilág keretét biztosító társadalom képletét. Ehhez egy 1751-ben kibocsátott rendeletet, az ulmi Gaunerpatentet hívták segítségül. Eszerint az országutakon található csoportok a következők voltak: *„külhoni koldusok és csavargók, dezertőrök és elbocsátott katonák, házalók és hason emberek, kik mindenféle limlomot cipelve árusítást színlelnek, s ennek leple alatt tulajdonképpen koldulnak; utazó tanulók, verklisek, zsebesek és más füttyösök, cimbalmosok, szemfényvesztők, sittre való szerencsevadászok, zsoldosok. Szegények, tébolyodottak mindkét nemből, remeték, zarándokok, hitehagyottak, tűzvész miatt összeverődöttek vagy fogságba vetett*

[636] WACHENFELD 1914, 87. o.
[637] SCHMIDT 1915, 2. o.

keresztények váltságdíját kézbesítők, egyetemi hallgatók, szatócsok, költözködő üstfoldozók, vándormuzsikusok és szerencsejátékosok”.[638]

Az átalakuló fenyítőházi intézmény egy lehetséges válaszként fogalmazódott meg mindezekkel szemben a kriminális fellépés palettáján.

TOVÁBBI INTÉZETALAPÍTÁSOK. Néhány kivételtől eltekintve hosszabb szünet következett a dologház-alapítások ügyében. Igaz, hogy a Hanza-városok alapításait és fenyítőházait egy sor intézetlétesítés követte, de a századforduló környékén gyorsult fel ismét csak a folyamat. A közel tucatnyi új ház újabb fordulatot hozott a fenyítőházi eszme fejlődésébe, mely utóbb a komplex modell kialakulásához vezetett. Wachsenburg (1660), Basel (1667),[639] Boroszló (Breslau,1670), Bécs (1670),[640] Nürnberg (1670), Lipcse (Leipzig, 1671), Lüneburg (1676), Braunschweig (1678), Frankfurt am Main (1679), München (1682),[641] Spandau, Magdeburg (1687),[642] és Königsberg (1691)[643] a korábbiakhoz képest jelentős változásokat hozott. Még egyértelműbbek Berlin (1712),[644] Waldheim (1716), Pforzheim (1718), Buchloz (1722), Ravensburg (1725), Ludwigsburg (1736), Hüflingen (1758) és Oberdischingen (1788)[645] intézetei. (Laubenthal utal arra, hogy a 18. század kezdetére Németország szerte már több mint 60 fenyítőház funkcionált.)[646] Igaz, ezek a házak már a németalföldi minta kriminalizált változatát vették át, bennük már kezdettől fogva főszerepet játszottak a súlyos bűnözők. A német „hullám” áthúzódott osztrák területre is, s áttételesen hazánkban is éreztette hatását. (Magyarország első fenyítőháza, a szempci Domus Correctoria 1772-ban nyitotta meg kapuit.) A fenyítőház, mint láttuk, elsősorban a német államokban jellemző, sajátosan német intézmény.

Körülbelül ugyanabban az időben, amikor Hamburgban döntöttek a fenyítőház felállításáról, létrehozták a kasseli fenyítőházat (Zuchthaus Cassel,

[638] RADBRUCH–GWINNER 1991, 336. o.
[639] WAHLBERG 1888, 84. o.
[640] ARNDT 1981, 15. o.
[641] WAHLBERG 1888, 84. o.
[642] RÜPING 1998, 72. o.
[643] RÜPING 1998, 72. o.
[644] ARNDT 1981, 15. o.
[645] SICHART 1888, 266. o.
[646] LAUBENTHAL 1995, 27. o.

1617) is, mely azonban a Hanza modelljétől két dologban is különbözött. Egyfelől tartományúri alapításként született meg, másfelől Németország belső fekvésű területén létrehozott intézetről van szó. Az alapítás nem városhoz, hanem egy tartományi földesúr nevéhez fűződik. Moritz von Hessen-Kassel gróf (1572–1632) alapította az első olyan német fenyítőintézetet, mely nem tengerparton, kereskedővárosban, hanem az ország belsejében nyílt meg. Jóllehet többször hangsúlyozták az alapításnál, hogy ezt az intézetet is az amszterdami példán hozták létre, valójában nincsen semmiféle adat arról, hogy ez az intézet büntetőintézetként működött, avagy sem. Dacára az érdekes alapítás történetének, az intézet a büntetés-végrehajtás históriájára meglehetősen kis befolyással bírt, hiszen, mint ismeretes, 1674-ben lerombolták, és az új kasseli intézetet csak ötven évvel később, 1720-ban hívták életre.[647] Mindenesetre funkcionális autonómiáját látszik bizonyítani a tény, hogy rajta kívül Kasselban további büntetés-végrehajtási intézmények működtek, miként az egy kicsi, szűk épületben, a büntetőbíróság felügyelete alá helyezett börtön (Gefängnis Cassel). Bűnelkövetőket tartottak itt fogva lopástól gyilkosságig bezárólag. Hiányoztak a bilincsek, béklyók, de elzárt szobákban üldögéltek az éjszakai priccseken a benntartottak.[648] A Stockhaus Cassel a város kellős közepén a legjobban a régi tömlöchöz hasonlított: egy helyiségben tartották a rabokat, egyik lábukon megvasalva. Kis ablakok, kevés fény és bűzös levegő jellemezte, a középkor látványos maradványa.[649] A Spinnhaus Cassel kizárólag a női bűnözők számára fenntartott hely volt, hasonlatosképpen Amszterdamhoz.[650]

Az új német fenyítőházak a Cassel-ihez hasonlóan, az északi mintától eltérő társadalmi és gazdasági környezetben születtek meg. Valamennyi a *Német Birodalom belső területein* jött létre, távol a tengeri kereskedelem és a tőkefelhalmozás zónájától, távol azoktól a gazdasági kihívásoktól, melyek a németalföldi és Hanza-fenyítőházakat kapitalista tartalommal töltötte meg. A házakat életre hívó magistrátusok egy része a *katolikus német terrénumokba* esett, ahol jelentős értelemmódosuláson esett át az eredeti protestáns amszterdami gondolat (a feltételrendszer hiányáról, az üres szerzetesházak és zárdák hiányáról

[647] DAEHN 1921, 15. o.
[648] WAGNITZ 1791, II/1. 64. o.
[649] WAGNITZ 1792, II/1. 64. o.
[650] WAGNITZ 1792, II/1. 64. o.

nem is beszélve). A protestáns alapításoknál pedig erősen érvényesül a kálvini munkaethosz és a lutheri hivatásethosz eltérő felfogása az államhoz fűződő viszonyról. Treue[651] Müller-Armack nyomán erősen hangsúlyozza a kálvinizmus és a lutheránus álláspont közötti különbséget. Ő legfőképp abban látja, hogy Luther több nézete, így az állami autoritás akceptálása, az államegyháziság, az állam gazdasági irányító szerepe erős kötődést bontakoztatott ki az abszolút kormányzathoz. Ezzel az állam szerepvállalását szilárdította meg, s megalapozta az állami-fejedelmi alapítások patriarchális felfogását.

A porosz alapítások esetében nem is a hagyományos városi megoldást követték, hanem *tartományi megközelítés*sel van dolgunk. A Nagy Választófejedelem 1686. évi ediktuma hozta létre a házakat azért, hogy a *tartományokban* megoldja a kriminális problémákat. Az amszterdami előkép már messze volt, legfeljebb a Hanza-modell módosult mintája érvényesülhetett. Példának okáért a porosz házak alapításánál a danckai fenyítőház rendtartását használták alapdokumentumnak.[652] De az a tény, hogy távolodni kezdett az ősforrástól a fenyítőházi teória, megkönnyítette egyéb területeken is a „kötetlenebb" szervezést.

A német alapítások esetében már definiálható, hogy a fenyítőházak létesítése nemcsak rendészeti vagy/és büntetőpolitikai megfontolású, hanem azok másik további *célja gazdasági is*, mint például Spandauban, ahol az alapítás célja *„a gyapjú- és selyemmanufaktúrák ügyének előmozdítása, egyidejűleg az eddig hiányzó fonás helyzetének jobbítása tartományainkban"*.[653] Ekkor és ezzel kezdődött meg a fenyítőházi eszme feltöltődése *merkantilista szempontokkal*. A fenyítőházi processzus célja – ha nem is alapvetően, de hangsúlyaiban – megváltozott. Az intézmény jellege némileg (semmiképpen sem kizárólagosan, de) egyre erősebben büntetőjelleget öltött. A munka javító hatásáról vallott felfogás ugyan megmaradt (még a büntetővé váló intézetekben is), de számolni kellett azzal a sajátos vonással, mely az északitól alapvetően eltérő megközelítést tett lehetővé. Amikor északon fenyítőházakat létesítettek, délen a nyilvános

[651] TREUE 1970, 489. o.
[652] TRAPHAGEN 1935, 88. o.
[653] HIPPEL 1925, 248. o.

közmunkát részesítették előnyben.[654] Ez egyfelől megkönnyítette a vegyes modell terjedését, hiszen a munka büntetéskénti elfogadottsága az újonnan alapított házak munkáltatási koncepcióját erősítette. Másfelől azonban gyengítette a munka nevelőfunkcióját, miután itt a munkabüntetés önállósága elfogadott volt (kiegészülve egy sor egyéb tulajdonsággal, miként a megalázással is). Bármennyire vitatható is a nürnbergi Loch rezsimjéhez tartozó munkáltatás fenyítőház mivolta, az 1670-ben alapított férfi fenyítőház (Zuchthaus) már bizonyosan az volt. Hatáseredője világosan kirajzolható, ugyanis 1668. január 23-án a nürnbergi tanács levelet intézett Bréma polgármesteréhez és tanácsához, amelyben szíves információkat kért az ott már működő dologházról. Érdekességként: a nürnbergi férfi dologház kapuján kívüli felírás: *„A vadaknak épült e fenyítőház, hogy a jó útra vezesse őket. Aki többé már jót nem tett, aki a munkától iszonyodott, az talál itt munkát eleget. Itt benn fegyelem lakik, amely egyenként és összesen a vadakat a jóra segíti.”* Az ajtón belül: *„Aki soha nem szőtt selymet, és többet tékozolt, mint nyert, az menjen át ezen az ajtón és fonjon – ajándékot kap cserébe.”*[655]

Mint mondtuk, a katolikus ideológia hatására több tartományban átformálódott a fenyítőházak eredetileg protestáns nevelési eszméje. Felerősödött az istenfélő életre nevelés, a tradicionális keresztény (katolikus) értékek oktatása, a vezeklés és az ezeken át vezető bűnbánat és javulás. S már korántsem csak koldusoknak és csavargóknak szólóan, hanem általában a fogvatartottakra (bűnelkövetőkre) vonatkoztatva.[656] Johann Friedrich Karl von Ostein a mainzi Zuchthaus alapító rendeletében már arról szólt, hogy *„ezeknek a delictumoknak megbüntetésére hozta létre a kormányzat a fenyítőházat”*.

Nem csupán funkciójában, de már térbeli elkülönítettségében is kifejezi a szegény- és dologház (Armen- und Arbeitshaus) és a fenyítő (immár: fegy)ház- és büntetőintézet (Zuchthaus és Strafvollzugsanstalt) különbözőséget. Sellert és Rüping is második hullámként fogalmazza meg ezt a 17. századtól meginduló és a 18. században kiteljesedő német alapítási mozgalmat, melyet már a harmincéves háború is befolyásolt, s melynek sajátos vonása a merkantilista szemlélet

[654] SCHMIDT 1915, 1. o.
[655] HIPPEL 1898, 431. o.
[656] KRAUSE 1999, 41–42. o.

beszivárgása, a magánvállalkozóknak történő bérbeadás, a kriminális jelleg (zsúfoltság, közös elzárás, elrettentési metódus).[657]

Tovább tágította a kört a 18. század első felének nagy „robbanása”. Az első 18. századi alapítások (Celle, 1717 és Waldheim, 1716) mintájára a század folyamán szerte Németföldön sorra alapították a vegyes jellegű intézeteket. Az alapítási láz lényegesebb lépései: Waldheim, Celle, Glückstadt, Bayreuth, Schwabach, Münster, Osnabrück fenyítőházainak életre hívása. A továbbfejlődés tendenciája a délnémet területeken a komplex vagy „totális” intézmény irányába történő mozgás volt.

Svábföldön a 18. században három fenyítőház létesült. Pforzheimben, Buchloeben, Ravensburgban. Buchloe intézete tiszta formájában büntetőház volt. Az igazságszolgáltatás hamarosan fölfedezte a fenyítőházak alkalmasságát s mindinkább igénybe vette büntetőcélokra. Ezért a rendőrség által beutaltak mellett rendre felbukkantak a büntetőítélettel bekerültek. A kriminalizálódás jeleként értékelhető, hogy a kezelés azonos volt mindkét csoportra (rendészeti elzártakra és elítéltekre) nézve. 1763-ban Ludwigsburgban megnyílt a negyedik intézmény, egy fenyítő-, szegény- és árvaház. Ezekben a nagyobb intézetekben fennmaradt a relatív elkülönítés a kriminálisok, a szegények és árvák között.[658] A városok által alapított külön fenyítőházakban azonban (Nürnberg, Ansbach, Schwabach) hamarosan összekeveredtek a bűnözők a rászorultakkal.[659]

A waldheimi és a cellei fenyítőház kiváló bizonyítéka a fenyítőházi mozgalom új irányzatainak és trendjeinek. Mindkettő esetében ugyanis tartományúri alapításokkal van dolgunk, ami a fenyítőházi mozgalmat kiemelte a helyi kezdeményezések köréből és regionális perspektívába helyezte. Az alapítás a tartományi abszolutizmus körébe került, mintegy a „jó uralkodó” gondoskodó tevékenységeként. A *fejedelmi abszolutizmus jótéteménye* gyanánt megszületett intézetek leggyakrabban eleve *vegyes profilú létesítés*ek voltak: az alapvető, javítóház-funkciót kiegészítették a különféle egyéb célokkal (s ennek megfelelően egyéb bentlakókkal). *„Gyakran összekapcsolták… a dologházakat egyéb intézményekkel is, melyek teljesen más célokat szolgáltak. Így a szegények, árvák,*

[657] SELLERT–RÜPING 1989, 258. o.
[658] STRENG 1883, 222. o.
[659] STRENG 1883, 223. o.

nyavalyások és tébolyodottak felvételére specializálódottakkal. Sőt találhatunk még fenyítőházat és zálogházat is egymással egyesítve."[660] *„Legtöbb intézetünk nem sajátcélú létesítmény. Csaknem mindenütt szegényházakkal, árvaházakkal, kórodákkal és tébolydákkal állnak összekötetésben."*[661] Ez a sokfunkcióság nyomta rá bélyegét a déli intézetalapításokra, miként Ludwigshafen (1736) intézetére is, mely stílusában a waldheimi intézetre hajaz.[662] A kombinált intézeti típus legfontosabb jellemzője a büntetőintézeti jelleg keveredése a szegényházi, árvaházi, elmegyógyintézeti funkciókkal. Ugyan a cellei és a waldheimi intézetet alapító dokumentumaiban mint büntetőintézetet koncepcionálták, a vegyes funkcionális jelleget mégis fenntartották: Cellében az elmebetegekkel, Waldheimben a szegényekkel és árvákkal együvé tervezték a büntetőítélettel beutaltak elhelyezését.

A waldheim Zuchthaust leíró alapító okiratban (1712) szerepel ez jellemzően. *„Miután az a szomorú tapasztalat, hogy nemcsak a káros koldulás fokozódik mindinkább nap mint nap, hanem ennek ürügye alatt mindenféle tolvajság, erőszakos betörések, gyilkosság, rablás és gyújtogatás követtetnek el,"* az ilyen könnyelmű és veszélyes koldulásnak és az ebből következő bizonytalanságoknak határt kell szabni. Ezért *„az egész országban a legjobb mód szerint bizonyos fenyítő- és szegényházakat építtetni, abban a rászorulókról és vagyontalanokról gondoskodni, a gonoszságot előírt munkával megfékezni szükséges"*.[663] 1717-ben így jellemezték a waldheimi intézetet: *„Egy nagy ház könnyelmű, gonosz embereknek azért, hogy föladják a koldulást, megjavuljanak és ismét hozzászokjanak a munkához."*[664] Az intézet két korábbi épületből állott, a templomból és a Brauhausból (sörházból). Mindkét épület kétszintes volt, az alsón őrizték erősen vasalt szobákban a foglyokat, a felső szinten a szegények és az árvák szobái voltak, nemenként elkülönítve. A foglyokat magánzárkákban helyezték el. Azt csak akkor hagyhatták el, ha szabályszerűen szállították őket munkára.[665] A munkák: fareszelés és taligamunka. Az ellátás napi 2–3 font kenyér

[660] SICHART 1888, 265. o.
[661] ARNIM 1803, II/166. o.
[662] VIEHÖFER 1998, 10. o.
[663] STRENG 1883, 216. o.
[664] STRENG 1883, 217. o.
[665] STRENG 1883, 220. o.

és só volt, hetente egyszer leves, zöldség, négyszer egy évben hús és egy kanna sör. A szegények és árvák ennél jobbat kaptak. Ők faágyon, szalmazsákokon aludtak, takarójuk is volt, munkatermeiket télen fűtötték. A fogvatartottak felvételekor „Willkommot" kaptak, korbáccsal. A foglyokon lábvas volt, a nők is fatönkökhöz voltak láncolva bokájuknál fogva. Az intézet vezetése szerint a javítást a prédikáció és a kötelező istentisztelet szolgálta.[666]

Heinrich Baltasar Wagnitz nagyban John Howard hatására írta meg művét, történeti híradásait és észrevételeit a jelentősebb német intézetekről és azok célszerű berendezéséről, melynek során számos büntetés-végrehajtási intézetet és fenyítőházat végiglátogatott, hogy tapasztalatai esszenciáját összefoglalja. A szászországi intézeteken végigtekintve állapította meg, hogy már az intézetek igazgatása is a komplex modell irányába mutat. A szász intézetek egy választófejedelemségi deputáció irányítása alatt álltak. A bizottság feladata *„a Waldheimben, Torgauban és Zwickauban működő általános szegény-, árva-, fenyítő- és dologházak gondozása"* volt. 1775-től ennek igazgatója von Schönberg gróf, konferenciaminiszter, valódi titkos tanácsos volt. A házak fenntartási költségeit a legkülönfélébb forrásokból biztosították, így az államkincstár adóbevételeiből, a választófejedelmi költségvetésből, a civilszolgálat havi fizetéséből levont illetékből, a kétévenkénti collectából, büntetéspénzekből, bírságokból, az intézetekben végzett munka jövedelméből, a tartományi lottójáték nyereségéből, továbbá bizonyos meghatározott tőkék kamatjövedelméből. Vagyis az államhatalom által vállalt „jótékonysági cél" teljesítése meglehetősen igénybe vette az állambevételeket. A finanszírozás szóródása láthatóvá teszi, milyen bizonytalan a házak bevétele a kiadásokkal szemben.[667]

A kisebb tartományok és uradalmak nem is voltak képesek fenntartani önálló fenyítőházakat, ezért vagy úgy oldották meg gondjaikat, hogy közösen állítottak és finanszíroztak fenyítőházakat (Thüringia vagy a sváb kerület egyesült uradalmai),[668] vagy pedig oly módon, hogy a szomszéd tartomány fenyítőházába

[666] STRENG 1883, 220. o.
[667] WAGNITZ 1791, I/225–226. o.
[668] BUCHDA 1954, 20. o. és KÜHNE 1979, 143. o.

küldték rabjaikat, természetesen tartási költségek fedezése mellett (Schauumburg-Lippe előbb Cellebe, majd Detmoldba küldte rabjait).[669]

A NÉMET MODELL INTÉZMÉNYI TÍPUSAI. A harmadik alapítási hullám intézetei a vegyes modell szabályai szerint épültek. Ennek megfelelően adódik csoportosításuk is. Számos helyen jött létre Zucht- und Weisenhaus *(fenyítő- és árvaház)*, melybe elsősorban (legalábbis Arnim szerint) szegény árva gyermekek kerültek. A fenyítőházi foglyokkal kapcsolatban a rezsim két gyakorlati modellje alakult ki. Az egyikben az együttlét teljes volt, közös az elzárás, a mindennapi élet, az esetleges munkáltatás, az őrzés. A másik típusban legalább meghatározott időre korlátozták az együttlétet (például munka idejére vagy a sétálás, az udvari szabadidő tartamára), egyébként valamiféle elkülönítést alkalmaztak. Mindkét forma rossznak bizonyult a felmérések alapján, s a leglátványosabb hátrány az árvákat érte, akik már korai éveikben kénytelenek voltak hozzászokni a bűnözők szemléletéhez. Befolyásuk alá kerülhettek és kerültek is, „kitanulták" a bűnözés mesterfogásait, az elítélt bűnözők munka nélküli életre bíztatták őket, s így nagy lett az esélyük arra, hogy már felnőttként, de immáron büntetendő cselekményért kerüljenek vissza a házba.[670] A lipcsei fenyítő- és árvaházat (Zucht- und Weisenhaus zu Leipzig) 1701-ben rendezték be a belvárosban, a Brüls és a Ritterstraße végén, a városároknál 15 fiúcska, 9 leányka, 6 férfi fogoly, 7 prostituált és 2 melankolikus számára. Egy évre rá már 31 kisfiú, 19 kisleány, 21 fogoly, 20 „afféle" nőszemély és 4 melankolikus lakta a házat. 1789-re már 36 fiú, 38 leány és 59 fogoly (42 férfi 17 nő) volt az intézetben![671] (Ez lényegében fele-fele megoszlás az árvák és a foglyok között.) A fogvatartottak csak a városból származnak, mert ez a ház nem tartományi börtön volt. A fenyítő- és árvaháznak közvetlen kapcsolata volt egy kórházzal, melyben szegényeket, gyengeelméjűeket és epilepsziás betegeket ápoltak. Wagnitz nehézményezte, hogy a foglyok nincsenek megfelelőképpen elkülönítve, sokat beszélnek egymással, hogy túl sok

[669] KRAUSE 1999, 50. o.
[670] ARNIM 1791, II/36. o.
[671] WAGNITZ 1791, I/281–282. o.

melankolikust zártak együvé, s keveredtek a tomboló őrültek, a gyengeelméjűek és az idióták más betegekkel.[672]

Az *önkéntes dolog- és fenyítőházba* (Freiwilliges Arbeits- und Zuchthaus) létfenntartása biztosítása miatt saját akaratából belépő munka nélküli szegény kénytelen volt tudomásul venni, hogy bűnöző elemekkel zárták össze. A határvonal itt mosódott el leginkább a különféle jellegű rezsimek között. Legfeljebb a saját becsületérzés, ami a szegény munkakeresőt és a munka nélküli „kiskriminálist" elhatárolta egymástól, hiszen a dologházra is a fenyítőházi fegyelmet terjesztették ki. Így – ráadásul együtt élve a bűnelkövetőkkel – a szegény sorsú rászoruló kénytelen volt elfogadni bizonyos játékszabályokat. Tudomásul kellett vennie, hogy a bűnelkövetők szokásai és morálja szerint él az intézetben, elfogadva az azokra meghatározott fegyelmi rendet, ellenkező esetben ugyanis élesen összeütközött a fenyítőház belső rendjével, de legalább annyira a bűnelkövetők szokásrendjével.[673] A Poroszországban létrejött számos kényszerítő intézeten belül manufaktúrákban dolgoztatták az elítélteket. Elterjedt gyakorlat szerint a fogvatartottak gyapjúszövéssel és -fonással foglalkoztak szerte Európában, mert ennek az iparterületnek a munkaerőigénye különösen nagy volt. 1718. január 1-jén az állam hároméves szerződést kötött Ernst Sigismund Eschner vállalkozóval, aki egy általános bérbeadási megállapodás keretében vállalta a berlini fenyítőház felszerelését, a teljes ellátást, s a gondoskodást a munkáltatásról. Ennek fejében szabadon kihasználhatta a rabok munkaerejét, értékesíthette a megtermelt javakat, sőt adó- és vámmentességet kapott az ott előállított termékekre.[674]

A szegényházat Arnim az önkéntes dologház címszó alatt taglalta, ugyanakkor definitíve a fenyítőházzal kapcsolta össze (Arbeits- Armen- und Zuchthaus, *dolog-, szegény- és fenyítőház*).[675] Az ilyetén tárgyalásnak annyiban volt jelentősége, hogy egyfelől rávilágított a terminológiai kettősségre (hogy ti. a Zuchthaus = fenyítőház megkülönböztetendő az Arbeitshaus = dologház fogalmi kategóriájától); másfelől megerősítette a korra oly jellemző erős kapcsolódást a szegénység, szegénygondozás és a fenyítőház intézménye között. A szegényházi

[672] WAGNITZ 1791, I/284. o.
[673] ARNIM 1791, II/36. o.
[674] ROSENFELD 1906, 6. o.
[675] ARNIM 1791, II/36. o.

és a fenyítőházi modell együtt emlegetése rokonképletet vet föl. Ugyanakkor a fenyítőház, mint büntetőintézet, mint bűnözők gyűjtő helyének vázolása már a kriminalizálódásra utal.

A fenyítőház összekapcsolása zálogházzal Arnimnál[676] (Pfand- und Zuchthaus, *zálog- és fenyítőház*) kuriozitásra utalna, ha mások is nem említenék, mint például Sichart.[677] A zálogház és a fenyítőház összepárosítására nem adnak magyarázatot, de sejthető, hogy a háttérben az adósok fogságának intézménye áll(hat). Máskülönben értelmetlen lenne önmagában a kapcsolat, hogy egy épületbe helyezzék el a bűnözőket és a jelentős értékeket. Valószínűbb, hogy a zálogház ez esetben az eladósodott, s büntetésből bezártak vagy adósságuk nagyobb részét ki nem fizetők, a törlesztésig fogvatartottak vagyontárgyait zálogolta vagy értékesítette.

Az őrültek és a bűnözők egy épületben tartása, közös őrzése[678] régi eleme volt már a tömlöcügynek is (Zucht- und Irrenhaus, *fenyítőház és tébolyda*). Két cél ugyanis egyértelműen egyezett a két intézmény funkciójában: a biztonságos őrzés és a társadalomtól történő elkülönítés. Igaz, a középkorban a módszerek közelebb álltak: a vasakkal, kalodával leláncolt rabok és a tombolás miatt lekötözött elmeháborodottak kezelése közel azonos módon történhetett. Valószínűleg ez az eszme szivárgott át az alapításokba, s a két intézet ezért kerülhetett egy fedél alá. (A cellei fenyítőház és tébolyda tervei a 17. század végén már többször előkerültek, végül csak a 18. század elején került pont a döntések végére. Johann Caspar Borchmann építőmester tervei szerint 1710 és 1732 között emelték ezt a teljesen új épületet, melynek egy részét már 1717-ben üzembe helyezték. Az intézetbe a bűnelkövetőkön kívül elmebetegeket is beutaltak. Az intézet fő profilja azonban a bűntető intézeti jelleg lett, s számszerűen meghatározóvá a büntetőítélettel bekerültek váltak.)[679]

Erősen a beteggondozás irányában mozdult el Waldheim intézete (Kursächisches Allgeimeine Zucht-, Weisen- und Armenhaus). Waldheimben a büntető ítélettel bekerültek mellé szegényeket és árvákat is beutaltak, de az árvaházi (Weisenhaus) jelleg mindvégig alárendelt szerepet játszott. Viszont a

[676] ARNIM 1791, II/36. o.
[677] SICHART 1888, 265. o.
[678] ARNIM 1791, 36. o.
[679] KRAUSE 1991, 230. o.

szegények közül elsősorban a betegeket vették föl. Ennek megfelelően utóbb jellemzően inkább a kórházjelleg dominált.[680] Előfordult egy másik említése is a háznak, eszerint „Irren- und Zuchthaus zu Waldheim” lett volna. Mindenesetre ez a párosítás magától értetődőnek vette, hogy a fenyítőház együtt van a tébolydával. 1791-ben a waldheimi intézet fogvatartottjainak adatai: 110 férfi és 86 nő, azaz 196 fogoly; akik mellett még további „384 melankolikus és más nyomorult szegény” férfi és nőszemély, 40 elkülönített és 7 árva, összesen tehát 627 személy.[681] A torgaui Zucht-, Armen- und Arbeitshaus kapcsán lényeges információ, hogy a „szegény” címszó alatt nemcsak (és nem elsősorban) a tényeges nincsteleneket kezelték, hanem ide sorolták az epilepsziásokat, blődöket, félkegyelműeket, elmebajosokat, melankolikusokat, tébolyultakat, dühöngő őrülteket.[682] Braunschweig intézete (Werk- und Zuchthaus, Braunschweig) az 1790-es állapotok szerint a koldusok, csavargók, bűnözők mellett a melankolikusoknak, szellemi fogyatékosoknak is otthont adott. Wagnitz megállapítása szerint egészséges és kényelmes épület, már csak azért is, mert „első létesítése szerint főleg szerencsétlen malankolikus és ügyefogyott személyeknek alapíttatott” és csak később telepítettek belé koldusokat és csavargókat.[683]

Ezek a párosítások kitűnően szemléltetik az általános (totális) intézmények azonossága alapján összefolyó funkcionális csatornákat. Az árvaház, a szegényház a tradicionális szegénygondozás vidékéről származik. A dologház hasonlóképpen, s hozta magával a munkáltatás eszméjét. A tébolyda ekkortájt még az ősi tömlöceszme mellékága. A kettő funkciója a középkorban azonosként bukkant fel. Amíg az elmebajt gyógyítani nem tudták, s nem akarták, ez a kettősség így folytatódott.

A multifunkcionalitás és a kriminalizálódás együtthatása jól szemlélhető a Nürnbergi Zuchthauson. 1672-ben leégett az épület, amit helyreállítottak és ettől kezdve úgy tűnik, hogy egyre inkább büntetés-végrehajtási intézetként kezdett működni. Karaktere még nem felelt meg teljes mértékben a mai értelemben vett börtönnek, de hasonlóképpen nem egyezett az amszterdami vagy a Hanza

[680] BÜTTNER 1942, 11. o.
[681] WAGNITZ 1791, I/230–234. o.
[682] WAGNITZ 1791, I/244–248. o.
[683] WAGNITZ 1792, II/1. 15–43. o.

modellel sem. Eredetileg csak a súlyosabb bűnözők befogadására szolgált, később azonban az az elgondolás vált uralkodóvá a városban, hogy a bűnözőket a tömlöcbe (Loch) és a toronyba küldjék végrehajtásra. Így azután a Zuchthausban Knapp szerint a következő összetételű fogvatartotti kör állandósult: lándzsafutást elszenvedett sebesült zsoldos, halálra ítélt terhes nők a gyermek megszületéséig, könnyűvérű nők, a rájuk kiszabott büntetést meg nem fizetőék és szegények, akiket a szükség koldussorba kényszerített. 1798-ban egy királyi szubdelegáció által megejtett látogatás rettenetes állapotokat talált a fenyítőházban. Fogvatartottként elsősorban gyerekek laktak a házban, akik a koldussorban megrühesedtek, parasztok, akiket az uraság „keményen tartott" és urasági börtönben raboskodtak, polgárok gyermekei a szülő kifejezett kérésére, terhes és szoptatós anyák, gyermekek és aggastyánok, félnótások, félig béna férfi. Ezek a fogvatartottak lényegében egymásra utalva, színes összevisszaságban, a rafinált bűnöző az első alkalommal bűnt elkövetettel, ártatlan gyermekek a kitaszított szajhákkal. A jelentés szerint félhomály uralkodott, elrongyolódott az ágynemű, a koszt és ellátás barmoknak való és rohadt. A számtalan haláleset miatt nem találtak gyanúba vonható személyt, súlyos betegek haldokoltak a szabadság visszanyerésének halvány reménye nélkül. A tanácsnokok megszemlélték az állapotokat, és azután javaslatokat fogalmaztak meg a ház rendbetételére.[684] A tanács elfogadott egy javaslatot, mely a fenyítőház becstelen, infamáló jellegét szüntette volna meg. Ez persze a lakosság megítélésére vajmi kevés hatással volt, az elengedettek csak ritkán leltek foglalatosságra valamelyik helyi mesternél. Világosan látszik ebből, hogy önmagában a fenyítőház léte, bármilyen tulajdonságokat építenek is bele, nem változtatja meg a büntetési gyakorlat hatását, ahhoz mindenképpen szükség van a társadalom pozitív hozzáállására. A foglyok munkája a fenyítőházban fonásból és (szokatlan módon) üvegcsiszolásból állt. Ez utóbbi magyarázatául szolgál, hogy egy ékszerész adott megrendeléseket a háznak. A fogvatartottaknak megterhelő munkát kellett végezni, ájulásig köszörülni. Egy anyának röviddel szülése után heti 400 üveget kellett csiszolnia úgy, hogy a megerőltetésbe majd belehalt. A hivatalos szervek ezen nem találtak semmi kivetnivalót, a tanács felügyelő bizottsága visszautasította a vádakat: *„Aki*

[684] KNAPP 1896, 74. o.

a fenyítőházat hibáztatja, az magát a bizottságot hibáztatja". 1764-ben az ékszerész beadványt készített a házhoz, javasolva, hogy mindenkit, akit a Lochba zártak, s ne csak a kvalifikált bűnözőket, de valamennyi munkaképes koldust üvegcsiszolásra kellene fogni, hiszen a nürnbergi ékszer és az ékszerkészítés hivatás, amit a konkurencia fenyeget. A fegyelem különben nagyon szigorú volt, aki engedetlen volt, annak „Lochschillinget" kellett elviselnie.[685]

Nem állítható, hogy alkalmanként ne törekedtek volna az alapítók a tiszta modell megvalósítására. Ilyennek tekinthető a müncheni Zuchthaus. A bajor választófejedelem 1682-ben kelt, a müncheni fenyítőházat alapító rendelete összefoglalja a javító- és fenyítőházak lakóira vonatkozó ismereteinket. Eszerint *„…azért, hogy nagyobb nyomatékkal, mint eddig látszott, a szentségtelen csőcselék kiszoríttassék, az öntelt lakájok, megbotránkoztató házasfelek, érzéketlen szolgálók, hanyag és indolens kézműves fickók, haszontalan inasok, fenyítendő nebulók jobban féken, engedelmességben és tiszteletteljességben tartassanak, neveletlen gyermekek szüleikkel és rokonaikkal szemben jobb engedelmességre szorítassanak, pimasz és könnyelmű emberek, rossz és lassú szobainasok és építészsegédek együtt mindazokkal, akik különben nem jót cselekedtek, vagy magukat koldulással és csavargással akarják fenntartani, vezeklésre, munkára és jobb életre szoktatassanak, (mindezek) egy olyan helyre rendeltessenek, hol rájuk senki többet ne panaszkodhasson, s mások által ne csábíttathassanak…"*[686] Olvasva ezt a szöveget néhány dolog szembeötlő. Így az, hogy a bennlakók felsorolása semmi közösséget nem mutat semmiféle kriminális intézmény lakóival. Ennek alapján valóban jobb a magyar szóhasználatban inkább a fenyítőház kifejezést alkalmazni a fegyház helyett. Az uralkodói akarat egyértelműen nem büntetés-végrehajtási intézet felállítására irányult. A célokat tekintve a következő igék érdemelnek figyelmet: „vezekeljenek" „munkára szoktassanak", „jobb életre szoktassanak", „engedelmességben és tiszteletteljességben tartassanak". Emellett generális célként fogalmazódik meg a „csőcselék kiszorítása", s az „olyan helyre rendelés", hol a továbbiakban „senki többet ne panaszkodhasson rájuk". Ez a szándék az eredeti amszterdami elgondolást tükrözi. Figyelemre méltó, hogy a célközönség majdnem ugyanaz,

[685] KNAPP 1896, 75. o.
[686] SICHART 1888, 266. o.

mint az eredeti amszterdami modellben volt. Pedig hol van már ez a végrehajtás attól! Valószínűleg szent tehénként adták kézről kézre a különféle alapító rendtartásokat, s a nagy tudományú írástudó fogalmazók átvették egymástól, s kissé cifrázták a mondatokat.

Mivel 1700-ban Berlinben még nem akadt fenyítőház, *„az erősebb koldusoknak a nagy Friedrich-Hospitalban gyapjút kellett fonniuk”*. A fenyítőházat a Verordnung kibocsátását követően másfél évtizeddel később, csak 1712-ben állították föl.[687] Az intézetet 1712. május 25-én adták át rendeltetésének s az 1718. szeptember 20-án kelt elhatározással a „Hadi-, Udvari- és Büntető Törvényszék” felügyelete alá helyezték (Kriegs-, Hof- und Kriminalgericht).[688] Hivatalosan a Hadi-, Udvari- és Büntető Törvényszék felügyelete 1720. december végéig maradt így, amikor is egyesítették a spandaui dologházzal. (Érdekességként megemlítendő, hogy 1742-ben felállítottak Berlinben egy másik új intézetet is, a *„koldusok kényszerítő intézetét”*.[689] Ez az intézet leginkább a büntetőtartalomtól megszabadított tiszta dologház lett. Berlinben már a 18. század közepén külön ügyként kezelik a kényszerítő dologház kérdését.)

Spandauban az 1687. június 11-i elhatározás értelmében, a külső brandenburgi vidék számára ugyanazon év július 11-én nyílt meg a fenyítőház (Zuchthaus zu Spandau). A beutaltak (kihágók, könnyelmű életvitelűek, iskolakerülők, gyújtogatók) életkorát tekintve a spandaui dologházban széles volt a skála, a legfiatalabbak tízesztendősek voltak, a felső életkori határ a Rosenfeld által megidézett specifikáció szerint 40 volt.[690] A benntartózkodás időtartamát nem korlátozták igazán garanciális szabályok, ugyanis a kimutatások szerint a következő meghatározásokkal kerültek be a fogvatartottak az intézetbe: „idő nélkül”, „javulásig”, „amíg a rend kívánja”, „egész életében dolgozzon”. A fogva tartás jellegzetessége tehát nem kiszámíthatósága, hanem a személyzet kezébe adott azon jog, melynél fogva hatóságilag ő döntheti el, mikor engedi a delikvenst megjavultnak tekintve szabadon az intézetből.[691] Amikor a Dolsperg által idézett jelentést fölvették, a dologházban harminc férfi és ötvennégy nőszemély

[687] ROSENFELD 1906, 4. o.
[688] STRENG 1883, 217. o.
[689] ROSENFELD 1906, 10. o.
[690] ROSENFELD 1906, 12. o.
[691] ROSENFELD 1906, 12. o.

tartózkodott, valamint hat gyermek.[692] A munka meglehetősen ötlettelen: utánozva a korábbi fenyítőházi szokásokat fonás és fa-(asztalos-) munka.[693]

Kriegsmann a württembergi fenyítőházat (Zuchthaus zu Württemberg 1626) is, mint egyfajta világos profilú intézményt idézi meg. Szerinte a kriminalizálódási folyamatban sikerült a württembergit viszonylag tiszta formájában megtartani. Így itt a 17–18. század fordulóján is csak három csoportja volt felvéve a rászorulóknak. Célként határozták meg a ház számára a munkaképes szegények elhelyezését és munkáltatását, a koldusok és vagabund elemek befogadását, valamint a büntetésüket letöltött, szabadult rabok foglalkoztatását „javulásukig".[694] Tiszteletben tartva Kriegsmann álláspontját, megjegyzendő, hogy itt erősen érezhető a Hanza hatás (szegénygondozás) és a kriminalizálódás, még ha büntetésüket kiállott bűnelkövetőkről esik is szó. (Őket azonban határozatlan időtartamra „megjavulásukig" tartják a házban. Ez pedig már egy teljesen más célú, a 19–20. század dologházi intézményére emlékeztető intézményt idéz.)

A FENYÍTŐHÁZAK ELHELYEZÉSE. A 17–18. századi német intézetalapítások fő célkitűzése kemény fenyítékkel fellépni mindazokkal szemben, akik az érvényes rendelkezések, törvények, erkölcs elleni bűncselekményeket követnek el azért, hogy szokásokat tisztelő, szorgalmas emberré váljanak. Mint láttuk, az egyes házakban további célok is felbukkantak, így a koldulás elleni fellépés, a munkanélküliség enyhítése, a munkakerülésnek csökkentése, a tevékenység nélküli munkanélküli szegények kényszerdologházba irányítása. Egyben ezek az intézetek őrültek házaként, lelencházként, árvaházként is működtek, néhány intézet egyidejűleg manufaktúraként, sőt még vámházként is funkcionált.[695] Ezekhez a célokhoz igénybe vettek minden lehetséges üresen álló épületet. Kolostorokat, várakat, erődítményeket, kastélyokat, és egyáltalán minden teljesen más céllal létrejött építményt is anélkül, hogy a berendezkedése megfelelt volna a végrehajtási céloknak. Ezért állítja Arndt, hogy ezeknek az intézeteknek

[692] ROSENFELD 1906, 13. o.
[693] ROSENFELD 1906, 12. o.
[694] KRIEGSMANN 1912, 15. o.
[695] ARNDT 1981, 16. o.

nincsen semmi jelentősége a börtönépítészet fejlődése szempontjából. Amíg az amszterdami modell tiszta képlettel működik, teljesen világosak a büntetési és a végrehajtási célok, egyértelműek az eljárások, s az ezek által megkövetelt építészeti elvárások is. A funkcionális zűrzavar csak akkor veszi kezdetét, amikor a német alapítások intézményesítik a mellékcélokat, melyeket a jótékonysági megfontolású támogatás ösztönzött. A szegények és elesettek generális gondozásával kapcsolatban kialakult sokcélúság tette lehetővé, hogy bármelyik totális intézményi keretbe (építészeti struktúrába) belehelyezzék az intézeteket. A délnémet modell, ez a keverékminta, igényei teszik lehetővé a vegyes építészeti szerkezetet is.[696]

A 17. század új büntetés-végrehajtási koncepciói, a szegény- és beteggondozás provizórikus befogadása, a szabadságvesztés-büntetés eszméjének elfogadottá válása, illetőleg a rabmunkaerő praktikusan gazdasági célú igénybevétele új feladatokat állított az építészet elé. Állítható, hogy ez a fejlődés teremtette meg az építészetben a börtönarchitektúrát. Mint említettük, a későbbi német alapításoknál már nem állottak rendelkezésre a megszüntetett és kitelepített katolikus egyházi intézményhálózat üres épületei, és viszonylag ritkábban fordult elő a fejedelmi kastélyok ilyen célú felhasználása (mint a szász választófejedelem vadászkastélyának át- és továbbépítésével kialakított waldheimi intézet vagy az 1771-ben alapított torgaui Zucht-, Armen- und Weisenhaus az egykori választófejedelmi Hartenfels kastélyban).[697] A 17–18. században kezdetét vette tehát a fenyítőházak, börtönépületek tervezése, építése. A tervezőknek ki kellett elégíteniük a meggyarapodott hatósági igényeket. Azok már megkövetelték az építőmesterektől, hogy olyan épületeket emeljenek, melyek az elhelyezés, biztonság szempontját össze tudják egyeztetni a munkáltatás igényével. Követelményként fogalmazódott meg immáron nemcsak a felvigyázás feltételeinek biztosítása, hanem a rabok megfelelő elhelyezése, kezelésének biztosítása, elkülönítésének megoldhatósága. A mind nagyobb befogadóképességű épületekkel szembeni követelmény volt, hogy a fogvatartottak nemek, korok, állapotok, fokozatok, sőt felekezetek szerinti különválasztását tegyék lehetővé.[698]

---

[696] ARNDT 1981, 16. o.
[697] WAGNITZ 1791, I/243., 231. o.
[698] VINCZE 1983, 7. o.

Az augsburgi fenyítőházat (Zuchthaus zu Augsburg, 1755) például úgy alakították ki, hogy mindkét felekezetnek külön épületegysége legyen. A fenyítőház alaprajza négyszögletes, derékszögben egymásra állt a katolikus és az evangélikus szárny; harmadik oldalt a kert és egy csatorna zárta, míg a negyediken a házmesterlakás helyezkedett el. Az épületek által közrezárt udvarban folyt a férfiak munkáltatása. Mindkét szárnyban volt egy-egy kápolna. Az épület kétemeletes volt, a földszinten a konyha, mosókonyha, kápolnák és néhány szoba, az első emeleten helyezték el a nőket (egyetlen nagyszobában), s telepítettek továbbá zárkákat is e szintre. Miután az épületet elég szélesre tervezték, középen folyosó futott végig, s abból jobbra és balra nyíltak a zárkák („mint kolostorban a cellák”). A bűnözők mindegyikét külön cellába zárták.[699]

A spandaui fenyítőház építészeti jellegzetességeit az is meghatározta, hogy a spandaui erődítmény párhuzamosan börtönként is funkcionált, ahová a súlyos bűnözőket szállították. Ehelyütt tehát párhuzamosan működött egy komoly büntetés-végrehajtási intézmény, mely fogadta azokat a bűnözőket, akik máshol a fenyítőházakat, dologházakat kriminalizálták. Ez jelentős védelmet jelent a fenyítőház funkciótisztaságához.[700]

Az a tény, hogy az abszolút uralkodók jótékony tevékenységének körébe kerültek a fenyítőház-alapítások, meglátszott magukon az épületeken is, mert a kor diadalmas barokkjának a fenyítőházi építészet sem tudott ellenállni. A fenyítőházak, mint középületek magukon viselték a barokk fensőséges és hatalmat sugárzó stílusjegyeit. Így a fenyítőházak maguk az utazók (utóbb turisták) látnivalójává is váltak. A cellei fenyítőházról jegyezték fel az anekdotát, hogy amikor II. Vilmos Cellébe látogatott, úgy hitte, a fenyítőház a cellei kastély. Glückstadt, Bayreuth, Schwabach fenyítőházai is ebbe az áramba esnek. Külső megjelenésük reprezentatív, kastélyszerű barokk palotaépület, pompás külcsínnel. Ez a jelenség korántsem egyedülálló, mint Krause írja:[701] a barokk egyik kiváló westfáliai építésze, Johann Conrad Schlaun további két épületért, Münster és Osnabrück fenyítőházáért is „felelős”.

---

[699] WAGNITZ 1792, II/1., 13. o.
[700] ROSENFELD 1906, 13. o.
[701] KRAUSE 1999, 47. o.

A fenyítőházak épületei a későbbi architekturális fejlődés szempontjából is fontossá váltak. Mivel maguk a rezsimek a büntetés végrehajtásának alapvető ideáit határozták meg, ennek architekturális lebontása, a célok építészeti realizálása a későbbi tervezéseknél és építkezéseknél is megmutatkozott. Számos intézet közülük mintaintézetté vált és alapvetésül szolgált a későbbi fejlesztésekhez. Ami talán a legfontosabb, hogy a továbbiakban e kezdeti lépések nyomán a különféle büntetési (és végrehajtási) rendszerek célorientált módon rendeződtek és alakultak. A korai intézetek hozzájárultak ahhoz, hogy kifejezésre jusson a szabadságkorlátozás jelentősége, az új felfogás, hogy ti. a szabadságelvonás valódi szankció lehet és kell is lennie szemben az értelmetlen halállal, a test elleni fizikai büntetésekkel. De meghaladta a korábbi tömlöcgondolatot is: az addigi puszta bezárással is ellentétben egy jelentős minőségi módosuláson ment át a szabadságvesztés értelmezése.[702]

A 17. század első harmadának tervei szolgáltatják az első bizonyítékokat a kifejezetten börtöncélú épületek tervezéséről és építéséről. Olyan épületekről van szó, melyek egy új építészet első tanúságtevői.[703]

A BÜNTETŐJELLEG ERŐSÖDÉSE. Günther Kaiser úgy látja, hogy a modern fenyítőházi eszme a német fejlődésben jelentős torzulásokat szenvedett, aminek következményeképpen a német fenyítőházak soha nem érték el a németalföldi intézetek színvonalát. Egyfelől a reformimpulzusok túl erősen hullámzottak és hatottak Németföldön, másfelől a német széttagoltság és a politikai viszonyok, a meglehetősen gyakori háborúk rendkívül töredezett képet eredményeztek. Ezért úgy véli, nem alakult ki egységes típus, nincsen úgynevezett német modell. Ahány fegyintézet, annyi forma, s mindegyikben valami más domináló elemet talál a kutató. Magunk nem értünk egyet Kaiser következtetésével. Ugyanis önmagában az a tény, hogy nem sikerült egységes szabályozás alá vont, központi mintájú intézménytípust megalkotni, nem jelenti,

[702] ARNDT 1981, 22. o.
[703] VINCZE 1983, 7. o.

hogy ne jöttek volna létre azok a sajátos vonások, melyek zömében jellemzik a német intézeteket.[704]

A 17. század hagyatéka tehát jó néhány ötlet és új idea, valamint egy csokor a megoldatlan, ámde számon tartott feladatokból, amit rendezni kellett ahhoz, hogy a fenyítőházi eszme elérje a büntetés-végrehajtást és a börtön modern börtön legyen. A fenyítőházak német modellje is megőrizte feladatként a harcot a koldulás ellen, a szegénygondozás terheinek jó részét, a gondoskodást a fiatalokról, az elmeháborodottak őrzését.[705] Wolfgang Sellert és Hinrich Rüping szerint a német alapítások házai soha nem érték, nem érhették el az amszterdami nívót, mert az üzemeltető állam erős gazdasági szempontjai miatt a német házak zsúfoltak voltak; mert a koncepcionálisan multifunkcionális modell megakadályozta a fogvatartottak csoportjai szerinti elkülönítést; s végül mert a felerősödő büntetőjogi vonások az elrettentési metódus érvényesülését támogatták.[706] Új célként maradt meg tehát a nemek szerinti elkülönítés, a bennlakók (fenyítendők és bűnözők) differenciált elhelyezése és a középkori (megtorló, sanyargató) tömlöcgondolat felszámolása. A fenyítőházi mozgalom ezekkel az eszmékkel megalapozta a modern börtönügy kialakulását.

A már ismert kriminalizálódási folyamat a külső társadalmi környezet erős nyomása alatt mindenfelé lezajlott, aminek aligha lehetett ellenállni. A büntetőtörvénykezés igényei a súlyos kriminálisok befogadása felé szorította a házakat. A fenyítőházak fenntartói képtelenek voltak megőrizni az intézetek becsületes karakterét, nem tudták megakadályozni a súlyos bűnöző elemek megjelenését. Hiába az eszme gyors európai elterjedése, az eredeti célok hamar háttérbe szorultak, rosszabb esetben feledésbe merültek. A szegények, őrültek és árvák a bűnözőkkel változatlanul együvé kerültek. Az abszolutizmus általános hasznossági gondolata jegyében, az olcsó megoldások alkalmazásának igényével, a gazdasági cél és bevételszerzés érdekében történt alapítások a komplexitás irányába mutattak.[707] Kriegsmann szerint ezért erősödött fel a 18. századra a kontinentális büntetési rendszerekben az erődmunka szerepe (némileg összeolvadva a tömlöccel) s a fenyítőházi eszme ugyanezen okból szorult vissza.

[704] KAISER 1982, 45. o.
[705] KRIEGSMANN 1912, 14. o.
[706] SELLERT–RÜPING 1989, 261. o.
[707] RÜPING 1998, 73. o.

A kriminalizálódás viszont azt is eredményezi, hogy a fenyítőházakban mérséklődött a rendészeti jelleg, s a fenyítőházakat a büntetés-végrehajtási intézetek felé tolta el. Ez a majdani szimbiózist készíti elő.[708]

A kriminalizálódás komoly következményekkel járt a javítóházak sorsára. *„Mind határozottabbá vált a tendencia, mely a nem halállal büntetendő elkövetőket kemény kényszermunka mellett erődítménybe vagy egy Spinnhausba utalta, s így a fenyítőházi büntetés immáron, mint büntetőjogi büntetés is megjelent. Ezzel a legtöbb fenyítő- és dologházban a fegyelem is keményedett. Persze, a körülmények még így is jobbak voltak, mint a földesúri vagy tartományi bírságok tömlöceiben.”*[709] A büntető joggyakorlat humanizálódása (értsd a halálbüntetés némi visszaszorulása) így idézte elő a másik oldalon már humanitárius modellként kialakult, becsületes karakterű fenyítőházi intézményi minta hanyatlását. A modell bukását a kriminális büntetés súlypontjainak áthelyeződése okozta.

Klein a büntetések tipizálása kapcsán 1796-ban széles értelemben még a testi büntetések kategóriájába sorolta a szabadságbüntetést is, miután az tradicionálisan és egyértelműen súlyosításokkal és sanyarításokkal volt egybekötve (vö. tömlöcbüntetés). A szabadságvesztés-büntetés fajainál felsorolta az erődmunkát és a fenyítőházat (mint testi fenyítéssel járó, meghatározott időtartamra szóló büntetést) és a börtönbüntetést (mely elméletileg a szokásos kényelmi körülmények megvonásával az egészség veszélyeztetése nélkül érvényesülhet). Kleinnél tehát a fenyítőház (Zuchthaus) egyértelműen súlyosabb már a börtönnél (Gefängnis).[710] Az új büntetés-végrehajtási alapok készen álltak.

[708] KRIEGSMANN 1912, 14. o.
[709] WAHLBERG 1888, 84. o.
[710] KLEIN 1796, 118. o.

6. A Schellenwerk

A 17. század első felében a délnémet városok (Strassburg, Colmar, Ulm) mellett egymás után jöttek létre a svájci esküközösség városaiban, így Baselban, Bernben, Fribourgban és Zürichben is olyan intézetek, melyekben munkaképes koldusokat helyeztek el, s kényszerítő munkára fogták őket. Szabály szerint a (kényszer-) munkát vasban teljesítették, amely nyilvános utcai munkából, és erődítési munkálatokból álltak. A hagyományos opus publicum mellé felsorakoztatott intézeti minta egy fenyítőházi modellt hozott létre.[711] Ezek az intézetek a „Schellenwerk" nevet viselték, ami mellett hamarosan megjelent a Zuchthaus megnevezés is. Idő múltával olyan személyeket is beutaltak büntetésük letöltésére ezekbe a házakba, akiket kisebb kihágásokért, vétségekért találtak bűnösnek. Amikor a felvilágosodás hatására mindegyre visszaszorultak halál- és testi büntetések, a Schellenwerk egyre inkább hasonlított a tulajdonképpeni büntetőintézetekre, ahol valójában büntetés-végrehajtást realizáltak. Ilyen értelemben a mai büntetés-végrehajtási intézetek előképévé váltak.[712]

Svájc legkülönfélébb területein, valamint a délnémet tartományokban a Schellenwerk szó a mindennapi szóhasználatban még ma is szokásos, részben a fenyítőházak, fegyházak, részben a „kemény munka" megjelölésre. A kettős értelem a fogalom kettős történeti gyökerére utal, mely azonban összefonódott egymással. Az elnevezés arra az eszközre vezethető vissza, amelyet az opus publicum büntetés-végrehajtása során az elítélteknek viselnie kellett. Ez az eszköz a Schandgerät, amelyet eredetileg a megszégyenítő büntetések körébe tartozó pellengér vagy szégyenállás során a vasba vert elítélteknek viselniük kellett. Ilyen típusú eszközök voltak még a szégyenkő, a hegedű, a szalmakoszorú, a szégyenmaszk, a szégyenöltöny is.[713] A szégyenszerszám legegyszerűbb formája egy egyszerű vas nyakörvből állt, amelyre egy hátulról a fej fölé nyúló

[711] RADBRUCH 1952b, 168. o.
[712] FUMASOLI 1981, 1. o.
[713] FUMASOLI 1981, 61–62. o.

hosszúnyelű acélhorgot rögzítettek. E kampó végén kicsiny csengőcske függött. A fej minden egyes mozdulatára a csengő megcsendült.[714] A Schellenwerk elnevezés hivatalos használata a berni levéltárban 1614-ben elhelyezett dokumentumokkal igazolható.

Az esküközösség területén kívül elsősorban Elzászban volt gyakori még e büntetés alkalmazása.

Strassburgban 1523. szeptember 29-én a nürnbergi példa nyomán koldusrendtartást léptettek életbe. Az Almosenordnung értelmében a külső koldulókat, csavargókat, zarándoklókat, segítségért folyamodókat egy éjszakára a város elszállásolta, és a következő napon útjára bocsátotta azzal a szigorú kötelezettséggel, hogy 4 hónapon belül nem térhetnek vissza a városba. Miután a segítségre szoruló, az éjszakai elhelyezést kérő felvettek az 1570-es években rendkívüli módon megszaporodtak, 1574-ben a magisztrátus arra kötelezte a koldulás és segélyezés megszervezéséért felelős tanácsurakat (Almosenherren, „alamizsnák urait”), hogy az addigi szegényház közelében (ahol a koldusokat elszállásolták) fekvő Holzschuppent alakíttassák át, és nyittassanak férfiak és nők megfelelő elszállásolására alkalmas új termeket az idegen szegények számára. A határozat értelmében a nők és a gyermekek fonással vagy hasonlókkal foglalkoztassanak, a férfiakat pedig a város szolgálatában dolgoztassák, többek között például az erődítmény munkálatokon. Ha valaki megtagadta a munkát, akkor nem kaphatott szállást, élelemhez sem juthatott, s nyomban el kellett hagynia a várost. Ennek az eredeti szegényháztól független intézménynek a neve „Új Alamizsna” lett („Neues Almosen”). A menhely finanszírozását a polgároktól gyűjtött adományokkal próbálták megoldani.

1586. május 1-jén a tanács arról határozott (amit azután november 5-én megerősített és végül 1587. augusztus 2-án ismételten megújított), hogy az úgynevezett „kemény” (értsd: megrögzött) koldusokat zárják ki az intézményből. Ugyanakkor már a következő télen azt látjuk, hogy szegény, idegen gyermekek ismét elhelyezést nyertek az intézetben. Talán nem véletlen, hogy 1589 nyarán egy újabb épülettel gyarapodott az intézet. Általános jelenség a középkori Európa

[714] FUMASOLI 1981, 63. o.

koldusvilágában, hogy a kicsit is komfortosabb szolgáltatást nyújtó városok felé kéregetők áradata indult meg. A megrögzött koldusok kitiltásáról hatályba léptetett 1587. augusztus 2-i rendelkezés láthatóan nem volt elegendő, hiszen a város képtelen volt tartósan távol tartani a csavargók és kéregetők hullámait. A távozók kis idő elteltével tömegesen áramlottak vissza a városba. Ezért a tanács 1588-ban elrendelte, hogy azokat a koldusokat, akik nem tartották be a kitiltásra vonatkozó parancsot, nem egyszerűen az Alamizsnatoronyba (Almosenturm) kell bezárni és így büntetni, hanem kényszeríteni kell őket arra, hogy a város javára az erődítési munkálatokon dolgozzanak. A munka nélküli koldusok kényszermunkával fenyegetése új jelenség volt a város történetében, mert szemben a középkori vallásos felfogással, immár lutheránus megközelítésben a városvezetésben megfogalmazódott azoknak a büntethetősége, akik munkaképesek és nem keresnek munkát. Nem kevésbé találták fontosnak azt a lehetőséget, hogy a munkáltatással a segélyezettek tartási költségeinek legalább egy részét előteremtsék. Ez az utóbbi szempont nem teljesen új és részletekben már előfordult, de ilyenforma szervezettségben most először konkretizálták. A hivatalos javaslatban a koldusoknak a város négy pontosan megjelölt helyén földmunkákat kellett végezniük.

A Neues Almosen épülete a megnövekedett létszámú rászoruló miatt kicsinek bizonyult, ezért bezárták, és az eredeti szegényház mellett a nem sokkal korábban feloszlatott Szent Miklós női kolostorban helyezték el a munkára kötelezetteket. A nőknek és a gyermekeknek a házban fonniuk kellett, a gyermekek kisebb kézi munkával foglalkoztak. Egy 1594. december 4-i jóváhagyott javaslat szerint nemcsak a koldusokat, hanem azok az elítélt bűnözőket is, akiket jól lehet, kiérdemelték a halált, de a város mégsem adta őket a hóhér kezére, szintén a városi közmunkában kellett foglalkoztatni.[715] Az intézmény felügyeletét a város 3 gondozó kezébe tette le, de a tulajdonképpeni vezetésére a tanács egy „alamizsnafőnököt” (Oberalmosenvogt) választott.[716] Az alamizsnaigazgatók az intézetbe felvehettek akár saját szegényeiket, akár idegen népséget, megrögzött koldusokat, zselléreket „és más ehhez hasonló népeket”. A

[715] FUMASOLI 1981, 93. o.
[716] FUMASOLI 1981, 93. o.

beteg és rokkant koldusokat azonban más, kifejezetten az ő számukra kijelölt menhelyeken kellett elhelyezni. A beutaltakat a büntetőhatóság egy megbízottja szemrevételezte, tehát a beutalás lényegében és modern szóval élve, büntetés-végrehajtási folyamatban történt. Az 1575. évi intézetalapítás aktái szerint a 17. századig koldusok és könnyebb bűnelkövetők nyertek elhelyezést, akik a különféle városi építkezéseken dolgoztak. Később a 17. században a „Stadtwerket", a városi közmunkát egyre inkább „Schellenwerk" néven kezdték emlegetni, ami nyilván arra utal vissza, hogy a városi munkálatokon közreműködő fogvatartottak csoportjának jellege a büntető igazságszolgáltatás irányába mozdult el. Ugyanis a megrögzött koldusok, illetőleg a visszatérők, akik megtagadták a kitiltási parancs végrehajtását, ekkor már a büntetővégrehajtást szimbolizáló kézbilincseket, lábvasakat és az eredeti értelmében vett megszégyenítő instrumentumot, a csengettyűs megszégyenítő készüléket is viselték.

Az intézetbe való beutalás, ami a büntetendő koldusokat illeti, eredetileg határozatlan tartamú volt. Az elbocsátás alapvető feltétele volt az, hogy az illető egy másik helyiségbe távozzon. Ebből következendően elsődlegesen a munkáltatás célja nem annyira a munka nevelő hatásának kihasználása (hiszen távozásra kötelezték a városból az elbocsátottat), hanem a kényszermunka, mely a fogvatartottak munkaerejének kihasználását biztosította. További fontos szempontja volt az intézeti munkálkodásnak a megrögzött munkakerülő koldusok elriasztása. Kétségtelen tény volt, s nem csak cél, hogy a kényszermunka intézményének bevezetése hatására a várost a csavargó népség jelentős része elhagyta, sőt távozott még Strassburg vidékéről is.

A tanácsi jegyzőkönyvekben ki is fejeződő prevenció, a visszatartó és elrettentő cél dominanciája (s tegyük hozzá: sikere) sajnos hamar eljuttatta a Schellenwerk keretében szervezett munkáltatást a teljesen értelmetlen munkavégzésig is.[717] Ebből következően a fogvatartottak olyan javulása, vagy a munka olyan javító hatása, mint ami az amszterdami fenyítőházban megvolt, ebben az esetben hiányzik. Nagyon halvány rajzolatát adja csupán a nevelő hatásnak egy tanácsjegyzőkönyv, amikor feltételezi azt, hogy a fiatal, tudatlan csavargók munkához segítése által teste és lelke nyereségét könyvelheti el. Sokkal

[717] FUMASOLI 1981, 96. o.

inkább meghatározta a Schellenwerk működését az idegen koldusokat távol tartó erő intézményesítése. Sajnos a fogvatartottak száma a kezdő években nem ismert, 1600-ban 29659, 1604-ben 29629 rajnai forintot tett ki az élelmezéshez szükséges költség. Ez az összeg csökkent. 1610-ben 16843, és 1617-ben egy évvel a 30 éves háború előtt 18993 forint volt.[718]

Az a körülmény, hogy az ártatlan, vétekmentes szegények együtt dolgoznak bűnelkövetőkkel, prostituáltakkal és „más svihákokkal" a városi építési munkálatokon, hamarosan aggodalmat keltett a polgárokban. Ez azért is kardinális kérdés volt, mert a menhely működtetése az ő támogatásuktól függött. A tanács 1597. január 15-én a céhek beadványára reagálva határozott arról, hogy a házban a fogvatartotti csoportokat a jövőben egymástól el kell különíteni. 1605-ben „Memorabilia quaedam Argentorati opservata" címmel egy kézirat elemezte a Schellenwerket, amelyben szó sem esett már koldusokról, hanem kifejezetten bűnelkövetőkről, mint fogvatartottakról.[719] 1660-ban jutott el a város egy dologház (Arbeitshaus) alapításához, amelyben a koldusokat és a szülők által beajánlott gyermekeket vették föl azért, hogy munkával helyes életvezetésre neveljék őket.[720] A dologház mellett egy szokásos névvel „Spinnhaus" is működött, amelyikben a fogvatartottak textilmunkákat végeztek, mindenekelőtt fonást. Az egykori „Neuen Almosen", amelyet már csak Schellenberg néven emlegettek, már csak bűnözőket fogadott be, akik nyáron a csatornákat és árkokat takarították, télen pedig fát reszeltek. 1681-ben Scherz szerint a Schellenwerket megszüntették. Ez azonban csak úgy értelmezhető, hogy a nyakvasat a kampóval és az arra rögzített csengőcskével helyezték gyakorlaton kívül. Tehát alapvetően a megszégyenítő forma szűnhetett meg, tudniillik a Schellenwerk addigra az intézet elnevezésévé lett.[721]

Ellentétben Strassburggal Colmarban a Schellenwerk-fogalom alatt semmiféle jól organizált intézmény nem jött létre. Az olyan ítéletekben, mint az 1603-ból származó, melyben olvashatjuk, hogy a delikvenst „Schwerkben" végzett munkára ítélték, az nem jelentett mást, mint közmunkát. Már évekkel a

[718] FUMASOLI 1981, 97. o.
[719] *Jahrbuch für Geschichte, Sprache und Literatur Elsass-Lothringens – 1890*, 64. o.
[720] MERING 1889, 389. o.
[721] FUMASOLI 1981, 98. o.

jelzett időpont előtt bevett szankciónem volt Colmarban a nyilvános munka, amelyet több nap hosszan városi építkezéseken kellett teljesíteni. Párhuzamosan létezett tehát az ítéletekben a nyilvános munka és a Schellenwerk, melyet időről időre összekapcsoltak egymással. Colmarban Strassburggal ellentétben nem létezett olyan szervezet, melynek feladata lett volna a büntetés realizálása, ennek megfelelően akár a közmunkára ítéltek valamiféle elhelyezése is. Jellemző megoldásként alakult ki, hogy a közmunkára ítéltek a nem munkával töltött időt a saját házukban vagy lakásukban voltak kötelesek eltölteni. Mivel az elítéltek nagy számban városi polgárok voltak, nem volt szükséges a munkaidőn kívül különleges biztonsági intézkedéseket foganatosítani, külön intézményben elhelyezni őket. Teljesen értelmetlen lett volna feltételezni, hogy a polgár a házát, minden vagyonát és javát hátrahagyva elmenekülne a városból. Az elítéltek között voltak „külső" elkövetők is, akiket az ítélet szerint a letöltött munkabüntetés után a városból kitiltottak. Egyértelmű volt, hogy ilyen esetekben az éjszakai elszállásolásról gondoskodni kellett volna, de semmi adatunk nincs arra nézve, hogy erről bárki is intézkedett volna. Ez lényegében azt jelenti, hogy Colmarban nem intézményesítették szabadságfosztás formájában a Schellenwerket.[722] Jól illusztrálja a büntetés súlyosságát az az eset, mely a Schellenwerk más bűntetésre történő átválthatóságát tanúsítja. Egy 1604. január 10-én elítélt colmari polgárt istenkáromlás bűncselekménye miatt 14 nap Schellenwerkben végzett munkára vagy a 8 nap kenyéren és vízen letöltendő toronybörtönre ítélték. Az elítélt a rövidebb időt választotta.[723]

Ulm város igazságügyi praxisában ugyan a Schellenwerk kifejezés nem bukkan fel, ennek azonban oka csupán az, hogy itt más névvel illették a szégyenbüntetést. A Schnabell és a „Sprengen vagy Springer" pontosan azt jelentette Ulmban, mint a Schellenwerk Strassburgban. Az ítéletek azt mutatják, hogy meglehetős gyakorisággal előfordul a Springerben végzett munkára szóló ítélet. 1561. december 22-én a város tanácsa arról tárgyalt, hogy a városi erődítéseken dolgozó elítélt személyek őrzéséről hogyan gondoskodjanak. A létező menhelyek között tallózva, az ispotály tűnt megfelelő helynek a

[722] FUMASOLI 1981, 101–104. o.
[723] FUMASOLI 1981, 104. o.

végrehajtásra. Az ispotályban történő éjszakáztatás és őrzés terve nyomán nagy vita bontakozott ki. A nyilvános munkára (utcapucolásra, tértakarításra és csatornatisztításra) ítéltek jelentős része, akik polgárai voltak a városnak a munka nélküli időket saját házukban vagy lakásukban tölthették. 1566-tól azonban minden munkára ítéltet az ispotályban kellett elhelyezni. Az Ulmban többnyire Springerstrafénak nevezett munkavégzés alapjául szolgáló cselekmény, az alkoholizmus („mértéken túli borivás”), a könnyelmű életmód, az engedetlenség a gondozónak, a tolvajlás, verekedés. A Springerstrafe időtartama jellemzően határozott volt, 5 héttől 8 hónapig terjedhetett, de szólt 17 hónapra vagy 2 évre is ítélet. A büntetésekkel fenyegetett bűncselekmények jellege és a meghatározott tartamú büntetés megengedi azt a feltételezést, hogy a büntetés célja kevésbé a visszarettentés, mint inkább az elkövető javítására való törekvés. Miután a polgárok köréből származó Springerstraféra elítéltek száma erősen visszaesett, fölvetődött az ötlet, hogy a büntetést vegyék igénybe a koldusokkal szemben is. 1576. március 12-én a városi számvevő a tanács elé terjesztett egy anyagot a munkaképes koldusokra vonatkozóan. Eszerint a koldus Springerstrafésokat a tébolydában helyezték el (ha nagy létszám miatt ez problémát jelentett, akkor a Turmban), miután az ispotályban megoldhatatlannak látták az ellenőrzés megszervezését. Letöltés után, elbocsátásukkor esküt kellett tenniük, hogy Ulmban soha többé nem fognak koldulni. A Springerstrafe bevezetésével, mivel a munkakényszertől elrettentő hatást vártak a munkakerülőkre, célként határozták meg, hogy a várostól ezeket az embereket távol kell tartani. Érdekes vonás, hogy a kitiltás csak akkor működött, ha a város gondnokainak és karbantartóinak nem volt szüksége segéderőkre. Ahogy ez előtérbe került, azon nyomban felfüggesztették a kitiltást és inkább kemény munkálatokon végzett munkára szóló ítéletek születtek. 1603-ban ismeretes egy tanácsi határozat, amelyben némiképp újdonságként a város a Springerstraféra ítélt koldusokkal kapcsolatban egy állandó szervezetnek a működését kívánta bevezetni. 1576-ban azután az elhelyezés okán egy új barakknak a létesítését határozták el, amely átvette a terheket az ispotálytól, s ezzel lényegében itt is intézményesült a bezárás.[724]

[724] FUMASOLI 1981, 112. o.

A Schellenwerk tehát, mint korábbi megbecstelenítő büntetés, előbb az opus publicummal került összefüggésbe, majd kombinált alkalmazását kiterjesztették a koldusvilág elleni harcra is. A legtöbb városban a közmunkára kényszerített koldusok elszállásolására is gondoltak, így a munkáltatás összefonódott valamiféle menhelyfunkcióval is. Ez helyenként megállt ebben a fázisban, máshol, mint láttuk Strassburgban, a fenyítőházi modell felé mozdult el. Maga a koldulás ellen bevetett Schellenwerk semmiféle újdonságot nem jelentett sem az európai, sem a helyi fejlődésben. (Nem volt újdonság sem az intézmény felhasználása a koldustámadással szemben, sem a letartóztatottak kényszerített foglalkoztatása, sem a nyilvános munka, sem pedig a megszégyenítés, illetve a biztonságot jelentő szégyeneszköz használata.) A Schellenwerk egyik gyökere, a szegények kényszerített foglalkoztatása a francia public atelier-ből származott, a másik a német fejlődésben oly elterjedt szégyenítő instrumentum alkalmazása volt, mely eredetileg a polgárok közösségének arra érdemes tagjait tette nevetségessé a többiek előtt. A koldusokkal kapcsolatos alkalmazása feltehetően csupán a megkülönböztetést szolgálta a csavargók két típusa között. A Schellenwerk alkalmazásának fő célja a csavargó népség elriasztása, a munkakerülők elrettentő kényszermunkával fenyegetése a távoltartás érdekében. S hogy ez kifejezetten a hullámzó lakosság ellen irányult azt világosan mutatja a dolgot vállaló (tehát „jó”) koldusok napibére. A munka alkalmazását semmi esetre sem egyfajta jó útra vezetés, a munkás életre segítés indokolta, hanem a koldustömegek távoltartása a tartománytól. Ez világos a munka értelmezéséből, mely a Schellenwerket technikai hasonlóságai ellenére is megkülönbözteti a fenyítőházak modelljétől: ti. a munkával munkára nevelés eszméjének hiánya. Ugyanakkor az opus publicumtól is különbözött a Schellenwerk 16–17. századi alakja, mert gyenge volt benne a kriminális jelleg. Amíg a nyilvános közmunka eredeti büntetőértelme kiegészült az elítéltek munkaerejének kihasználásával, a svájci alapításokat semmi ilyesmi nem befolyásolta. A városi hatóságok elsősorban a koldusok elűzését célozták meg.

A frissen megérkező fenyítőházi modell azután némi hatással volt a későbbi fejlődésre. A fenyítőház a Schellenwerket kiszorítani, beolvasztani ugyan nem tudta, de az intézeten kívüli munka mellett megjelent a belső munkáltatás is.

A nyilvános közmunka pedig a megszégyenítő instrumentumok eltűnésével különféle neveken (például Karrenstrafe) a 19. századig része volt a büntetőrendszernek.

7. Az osztrák fenyítőházak

OSZTRÁK ELŐZMÉNYEK. A Habsburgok uralta tartományokban első pillantásra hasonlóképpen alakult a fenyítőházak ügye, miként Németországban. A kálvinista indíttatású németalföldi kísérletet és az északnémet lutheránus intézetalapításokat követően a közép- és délnémet paternalista tartományi fenyítőházi politika harmadik hullámának fodrai elérték az osztrák monarchiát is. Ausztriában is felállították az első fenyítőházakat. 1668-ban Boroszlóban (Breslau) és 1671-ben Bécsben intézetet alapítottak a klasszikus fenyítőházi célokkal. (Az osztrák tartományokban sem elsősorban a büntetés-végrehajtás terrénumában születtek meg a dologházak, de büntetőkarakterük kezdettől fogva erős volt.) Ezek után azonban hosszabb szünet következett, s csak a Rákóczi-szabadságharc lezárultát követően indult meg az az intézetlétesítési mozgalom, melynek eredményeképpen a 19. századba lépő osztrák császárság az egész országot behálózó fenyítőházi struktúrával rendelkezett.

A szokásos kelet-közép-európai fáziskésés tapasztalható tehát az osztrák fenyítőházügyben is: a fenyítőházak kora itt láthatóan a 18. század. Az állami közigazgatási és igazságszolgáltatási politika csupán a 19. századra alakítja ki azt a feltételrendszert, mely – Nyugat-Európához hasonlóan – alapját képezi majd a büntetés-végrehajtás megújulásának. A megkésettség mellett azonban még a délnémet mintához képest is további, jelentősnek mondható különbségek észlelhetők az osztrák fejlődésben. Ezek részben az osztrák társadalmi és gazdasági adottságok struktúrájából, részben pedig az államfejlődés felvilágosult korszakának politizálásából következnek. Tartalmi elemeit illetően pedig az

abszolutizmus igényéből a rendezettségre, a belső biztonságra; a *felvilágosult abszolutizmus* elkötelezettségéből az *állami szociális gondoskodás, illetve az államilag irányított gazdaságpolitika* megszervezése iránt.

Helfried Valentinitsch *az osztrák csavargóvilág* egyik fontos okaként nevezte meg az osztrák polgárosodás és iparosodás viszonylagos visszamaradottságát, hiszen (főként a keleti) tartományokban még a mezőgazdaságban volt a gazdaság súlypontja. Ennek okán kevéssé tudta biztosítani a munkaerőpiacot a céhlegények és inasok számára, a kézművesipar jelentős részben céhekbe szerveződve akadályozta a munkaerő-felvételt, s országútra hajtotta a munkanélkülieket. Különleges jelentőséget tulajdonított a meglehetősen képzetlen cseléd- és szolgaseregnek, akik úgyszintén az országúton kerestek megoldást helyzetükre. Ez azonban önmagában kevés lett volna a hullámzó lakosság olyan feltöltésére, mely már veszélyt jelentett a társadalomra, s a németországihoz hasonló bandavilág kialakulásához vezethetett volna. Az osztrák országutaknak azonban volt még egy jelentős táplálója, a hadsereg. Ezen a tájon nem zárultak le a háborús időszakok a harmincéves háborúval, a török győzedelmes kiszorításával: a 18. századba átnyúlt a magyarokkal folytatott áldatlan küzdelem, a kuruc háborúskodások és a Rákóczi-szabadságharc. A szatmári béke után szűnt meg csak a vándorló népesség, a dezertőrök, az obsitosok, az invalidusok áradó tömegének folytonos utánpótlása. Nem kevésbé a harcok elűzte, utakra vetett polgári lakosság menekülő sokaságának.

A hatalom tehát valójában a 18. században láthatott érdemben a csavargóvilág felszámolásához. A század első évtizedeire tisztult le a képlet olyan mértékben, hogy világosan számba lehetett venni a hullámzó lakosság csoportjait, s ekkor lehetett struktúrája ellen támadást intézni az állami politika jogi és szociális-gazdasági eszközeivel. Különlegessége még a képletnek, hogy maga az abszolutizmus is megkezdte a „kiskriminálisok” sajátos „termelését”, amikor is az állami gazdaság- és adópolitika számtalan illetéket, jövedéket, adót és díjat állapított meg s vezetett be, számos terméken monopóliumot alapított, illetve

tartott fönn (például jellegzetesen ilyen volt a só és a dohány). A gazdaságpolitika sokakat kényszerített a csempészés útjára, s látta el őket kriminális bélyegzővel.[725]

A *szociális gondoskodás* előzményei az osztrák tartományokban is messzebbre nyúlnak vissza, mint a fenyítőházi mozgalom. Már I. Ferdinánd udvari kórházat alapított, mely ugyan kifejezetten az uralkodói udvar tisztviselői számára funkcionált, de megalapozta az „állami gondoskodás" koncepcióját. Az abszolutizmus pedig megkezdte az egyház szekularizációját, s 1650 után folyamatosan vette át a katolikus egyház karitatív feladatait[726] az állami szociális gondoskodás körébe. Ezt a folyamatot teljesítette be II. József rendeket feloszlató intézkedéscsomagja, mely visszavonhatatlanná tette a világi gondoskodás szerepvállalását, s ennek keretén belül a szegénygondozás intézményrendszerének kiépítését.[727]

Az osztrák fenyítőházak alapítása arra az időszakra esett, melyet *a merkantilizmus* korának neveznek. Az osztrák felvilágosult abszolutizmus merkantilista ideológusai (Hans Joachim Becher, Wilhelm von Schröder, Philip Wilhelm von Hörnigk) fontos szerepet szántak a fenyítőházaknak és a kényszerdologházaknak. Egyfelől az állami manufaktúrák munkaerő-ellátása, másfelől a munkanélkülieknek a munkaerő-piaci struktúrába való visszakapcsolása okán, mely nézetük szerint az egész ország gazdagodásának és jólétének egyik lehetséges feltétele.

FENYÍTŐHÁZAK ALAPÍTÁSAI AZ OSZTRÁK TARTOMÁNYOKBAN. Az Osztrák Birodalommal határos német fejedelemségekben a 17–18. századot a fenyítőházak modelljének viharos terjedése jellemezte. Ekkor már a Német Birodalom területén közel száz fenyítőház működött. Az újabb német fenyítőházak, melyek (szemben a németalföldi és a Hanza-alapításokkal a Német Birodalom belső területein jött létre) lényeges vonásokban különböztek már az eredeti modellt kínáló északnémet megoldásoktól. Alapításukat nem inspirálta sem a tengeri kereskedelem, sem a kezdeti tőkefelhalmozás. El voltak szigetelve

[725] VALENTINITSCH 1979, 149. o.
[726] UHLHORN–MÜNSTERBERG–LAUM 1923, 949. skk.
[727] VALENTINITSCH 1979, 150. o.

azoktól a gazdasági kihívásoktól, melyek életre hívták a kapitalizálódó Németalföld, majd a Hanza fenyítőházait. Hiányzott belőlük az északi alapítások vállalkozói tartalma. A házak egy része nem is városi intézményként, hanem fejedelmi akaratból formált tartományi fenyítőházként működött, nem kevéssé a kriminális problémák megoldására. A katolikus fejedelemségekben nem törte, nem törhette át a fenyítőház büntetőjellegét az eredeti protestáns amszterdami gondolat. Maguk az északabbra kiüresedett kolostorok és zárdák, mint az elhelyezést megkönnyítő, az alapítást serkentő épületek sem álltak rendelkezésre e tájon (legalábbis II. József legendás szekularizációs rendeletéig). Felerősödtek a gazdaságossági megfontolások, ami a munkaszervezést alárendelte a merkantilista szempontoknak. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy távolodva az epicentrumtól, a fenyítőházi teória is gyengülni kezdett. Még megmaradtak egyes, elsősorban a neveléssel kapcsolatos elemei, de felerősödtek a diszfunkcionális jeleket eredményező kriminális elvárások is. Az osztrák hatóságok tehát már ezt a mintát vették át, s alkalmazták tartományaikban.[728]

Helfried Valentinitsch szerint az osztrák fenyítőházi alapításoknak két szakasza volt. Az első, melybe Bécs és Boroszló is esett, a korai intézetalapítások időszaka, melynek legfontosabb jellemzője, hogy az állami szerepvállalás Bécsre korlátozódott, s az állam viszonylag nagy teret engedett még a magánkezdeményezéseknek. Bécs szociális ellátóhálózata is ekkor alakult ki. A leopoldstadti Zucht- und Arbeitshaus mellett ekkor létesítették a St. Marxi kórházat is. Taborban alapított a kormányzat egy Kunst- und Werkhaust vagy Manufakturhaust, Lipót parancsára pedig egy grazi intézet felállítását is tervezték. A grázi intézet terve azonban hosszú ideig csupán elképzelésként élt tovább, s a bécsi intézet egyedülálló maradt az örökös tartományokban.[729] Még I. József idején fenyítő- és dologházat alapítottak Olmützben (1702), s azután véget is ért a lendület.[730]

A Habsburg-fennhatóság alá eső tartományokban az első fenyítőház alapkövét 1668-ban tették le Breslauban (Boroszlóban). Ez az intézet még tiszta

[728] Vö. MEZEY 2005.
[729] VALENTINITSCH 1979, 152. o.
[730] STEKL 1978, 63. o.

városi létesítmény volt. A tanács által kibocsátott rendelet szerint *„Istennek, a felsőbbségnek, szüleiknek és uraiknak engedetlen emberek, tudatlan megátalkodott koldusok, és más könnyelmű népség” kerüljenek a házba, hogy megjavuljanak. S „hogy elrettentsék őket az időleges vagy örök veszélytől, mely rájuk leselkedik, és napi kenyér és munka által becsületre neveljék és tanítsák őket”*. Az intézet nem küzdött még azokkal a financiális betegségekkel, mint később a birodalmi alapítású intézetek. Ugyanis a helyi hatókörű, helyi érdekeket érintő intézet létrehozásához a városnak sikerült mozgósítani a szükséges erőforrásokat, adakozókat gyűjtöttek, s így 1670-ben meg tudták nyitni a házat. Az 1680-ban kelt rendtartás mintája a Hanza-városok modellje volt.[731]

Még az 1671. évi bécsi lipótvárosi alapításnál[732] is érzékelhető a városi jelleg. A bécsvárosi privilégium, melyet I. Lipót bocsátott ki, a koldus- és csavargórendeletek hosszú sorához illeszkedett, ám rendelkezett új és előremutató vonással. A fenyítőházat úgy fogta fel, mint egy lehetséges intézkedést a koldusok és csavargók ellen, a rendészet részeként értelmezte azt. Ebben a perspektívában a fenyítőház gyűjtőmedencéjévé vált minden rendészeti tevékenységgel szembekerülő kihágónak. Ez sajátossá tette az intézet vonásait is: konglomerátumává lett a politikai képleteknek: büntetőcélok olvadtak eggyé állami kontroll iránti kívánságokkal és társadalmi reszocializációs elképzelésekkel. Rendszeres munkáltatáshoz, vallási neveléshez és jobbításhoz, különféle elementáris érdekek kezeléséhez biztosított keretfeltételeket az intézet.[733]

Az, hogy miért Bécsben jött létre az egyik első fenyítőház, nyilván szerves összefüggésben volt a város lendületes fejlődésével. Az osztrák tartományok központja és fővárosa, a Habsburgok székhelye jelentős urbanizációs lépéseket tett, melynek természetes velejárója volt a jellegzetes városi szegénység kialakulása, a beáramló nincstelenek tömegeinek megjelenése, a hullámzó lakosság beszivárgása. A városi rend, a közigazgatási központ nyugalma, a közbiztonság, a várható kriminális és politikai mozgalmak kellemetlen

[731] STEKL 1978, 62. o.
[732] HOEGEL 1916, 3. o.
[733] STEKL 1978, 62–63. o.

következményeinek elhárítása egyaránt a megelőzés irányába hatott, s a fenyítőházi intézmény egyértelműen kínálta magát megoldásként. De ehhez nyilvánvalóan csatlakoztak a város kiváló közlekedési adottságai, a közeli mezőgazdasági vidékek által kínált olcsó élelmiszer és a fogvatartottak által megtermelt javak megfelelő elhelyezési lehetőségei.[734]

Hannes Stekl határozottan állította,[735] hogy az osztrák fenyítőházak működtetésében nem érvényesült semmiféle tervszerű elképzelés. Az 1671. évi alapító rendelet szerint a bécsi fenyítőház célja a koldusok, egyéb munkakerülők és rendetlen cselédek befogadása és nevelése.[736] Vagyis megegyezik a németalföldi és északnémet célokkal. Ugyanakkor azt tapasztaljuk, hogy a házat 1723-ban már feltöltötték a Landgericht által elítélt bűnözőkkel.[737] Nem véletlen, hogy néhány évre rá, már kiemelték a fogvatartottak közül a koldusokat és csavargókat, akik számára 1726-ban külön dologházat nyitottak (Arbeitshaus).[738]

Mária Terézia uralkodásának utolsó évében ismét szóba jött a fenyítő- és kényszerdologház (Zucht- und Zwangsarbeitshaus) elégtelensége, s egy önkéntes dologház (Arbeitshaus) felállítására is javaslatot tettek. Erre azonban már csak II. József nagy szegényreformja idején került sor.[739] A Sibenbücherinenenklostert legfelsőbb paranccsal egy dologház (Arbeitshaus) és egy javítóház (Besserungshaus) céljaira rendelte. Az önkéntes dologházba azok a munkaképességgel rendelkező, szükséget szenvedők juthattak be, akik csak így tudtak megélhetéshez jutni. (Ahogyan a bejáratnál elhelyezett felírás is mondta: *„a munkát keresők itt munkára lelnek”*.) A javítóház lakói a rendészeti kihágások elkövetői (Polizeiverbrecher) lettek. Ide csoportosították át az addigi rendészeti fogház (Polizeistockhaus) és a koldusok börtönének (Bettelkotter) addigi lakóit is. A javítóház lakói különbségtétel nélkül bentlétük egész ideje alatt munkát voltak kötelesek végezni.[740] Az önkéntes dologház munkásait kiközvetítették gyárosoknak, illetve vállalkozóknak,1788-ban példának okáért 48 ilyen szerepelt

[734] STEKL 1978, 128. o.
[735] STEKL 1978, 66. o.
[736] Resolution vom 24 Juli 1671.
[737] Patent vom 1. November 1723.
[738] Patent vom 18. Juli 1725.
[739] Asyl- und Wekhaus 1913, 5. o.
[740] *Wiener Zeitung* 1783. október 29. „Inlandische Nachrichten”.

a bécsi listán. Azoknak, akiket nem engedhettek ki külső munkára, a magisztrátus szövőműhelyt állíttatott föl.[741]

A második szakaszt a szociális gondoskodás reformjával egy időre datálhatjuk, csupán a török háborúk és az 1718. évi passarowitzi béke után. Ebben a sorozatban megszűnt Bécs meghatározó és egyedülálló pozíciója, s a tartományi központok egymás után hozták létre saját intézeteiket.[742] A két áramlatot, az első és a második intézetlétesítési szakaszt össze sem lehet hasonlítani.

1724-ben III. Károly engedélyével Tirol számára Innsbruckban alapítottak fenyítőházat, majd Grazban (1735) és Prágában (1737). Mária Terézia folytatta az alapítási tervet: Troppauban (1753), Klagenfurtban és Laibachban (1727), Triestben (1762), Altbreisachban (1769). Osztrák németalföldön, Ackgerhem, Gent mellett és Vilvoorde következett (1772). Linz (1775) és Görz (1779) is ehhez a körhöz tartozott. Ebersdorf kastélyát Mária Terézia 1745-ben felajánlotta a bécsi szegénypénztár céljaira. Az épületegyüttes azután 1766 és 1779 között dologházként (Arbeitshaus) működött. Salzburgban Sigmund von Schrattenbach alapított fenyítőházat az 1750-es években. (Megjegyzendő, a sok sikeres alapítás mellett jó néhány maradt papíron is, elsősorban az anyagi lehetőségek hiányában.)[743]

AZ OSZTRÁK FENYÍTŐHÁZAK SAJÁTOSSÁGAI. Hellmuth von Weber elemzése a fenyítőházak fejlődéséről egy tárgyilagos megállapítással kezdődik, miszerint a vizsgálat kezdetén világossá kell tenni egy nehézséget. Hogy ti. a fenyítőház (Zuchthaus) Janus-arcú jelenség. Egyfelől kétségtelenül a szegénygondozás eszközeként jelent meg a történelemben, és ebben a felfogásban a huszadik századi dologházak (Arbeitshäuser) és őrizetesházak (Bewahrungsanstalten) előfutára. Másfelől azonban kétségtelenül büntető igazságszolgáltatási célokat is szolgált, ez pedig az átkötést biztosította a mai fegyházi (Zuchthaus) modell irányába. A két funkció (ti. a szegénygondozás és az igazságszolgáltatás) párhuzamosan fejlődött, s jelent meg időről időre egymás

[741] Asyl- und Wekhaus 1913, 6. o.
[742] VALENTINITSCH 1979, 153. o.
[743] STEKL 1978, 63. o.

mellett. A gyakorlatban ez nem ritkán vegyes, keverékmintát eredményezett, amelynek „megtisztítása” az egyik legfontosabb feladata a vizsgálatoknak. Weber szerint az ideális megközelítés a két funkció határozott elkülönítése.[744] Igazat kell adnunk a német szerzőnek. A fogalompontosítás a magyar szakirodalomban is elmaradt: a fenyítőházak és a dologházak fogalma „problémamentesen” keveredik a szabadságvesztés-büntetés, börtön, fogház, fegyház terminológiákkal. Más szóhasználattal élnek (s másként fordítanak kifejezéseket) a szegénygondozás, a szociális gondoskodás kutatói és megint másként a büntetés-végrehajtás szakemberei. Más a történészek, a büntetőjogászok, a kriminológusok és a jogtörténészek meghatározása. Nem különbözött ebben hosszú ideig sem a magyar, sem a német, sem az osztrák tudományosság.

A Weber ajánlotta megközelítés egyértelműen a religionális hatások mentén nyer értelmet. Először a kálvinista (németalföldi) mintát vette górcső alá, majd az evangélikus államok praxisát, végül a katolikus modellt. Mire a 17. század utolsó harmadában a német (és osztrák) katolikus államokat elérte a javítóházak alapításának hulláma, a modell már erős büntetőkaraktert tartalmazott. Ugyanakkor szerinte addigra az egyházi reformerek (ő Juan Louis Vivest említi) már felkészítették a társadalmat és az államot a világivá váló szegénygondozás intézményesítésére. Úgy gondolta, az egyház a 16. század során tudatosította *az állam feladatait* a szegénygondozás körül. Ekkor a szociális gondoskodás részben protestáns, részben korszerű katolikus hatásra közérdekként fogalmazódott meg. A szegényügy világi szervezését két síkon ragadta meg a politika, egyfelől *a koldulásnak munkakényszerrel és tilalommal vetett véget*, másfelől pedig a *munkaképes szegényeket munkával látta el*. Ehhez a képlethez csatlakozott azután a merkantilista követelés, mely a modern állami adminisztráció keretében a gazdasági hatások eléréséhez a szegénygondozás terrénumában szükségesnek ítélte a modern szabályozó instrumentum, a fenyítőház általános intézményesítését is. Sokak mellett ő is hivatkozott Johann Joachim Becherre, aki nem egyszerűen a németalföldi mintát másolva gondolta a fenyítőházi intézményt meghonosítani, hanem új gondolatot vitt az intézménybe. A fenyítőház-alapítások célja – ahogy teoretikusan is megfogalmazta – az ország jólétének emelése volt.

[744] WEBER 1941, 427. o.

Jó merkantilistaként nemcsak a koldusokat akarta munkához juttatni, hanem általában szervezni a munkanélküliek számára a munkalehetőségek elérését („Manufaktur- oder kaiserliche Kunst- und Werkhause"). Két típusát javasolta felállítani a dologházaknak (Werkhaus): egyiket *büntetőintézetként gonosz személyek*, csalók és tolvajok megbüntetésére, egy másikat pedig az önkéntes jelentkezők, *ínséget szenvedő munkanélküliek számára*.[745] A merkantilista céltételezés dacára – jegyezte meg Weber – erős volt a büntetőgondolat az intézetalapításoknál. Ennek bizonyítékául szolgál a bécsi fenyítőház (Zuchthaus) befogadási eljárását szabályozó 1761. évi elhatározás.[746] Eszerint nemcsak *„az uratlan és elvetemült kolduló cseléd, hanem a férfi és női nembéli engedetlen szolgálók, akárcsak a zabolátlan kézműves inasok más egyéb gonosz csőcselék mellett, különösen a könnyűvérű nőszemélyek, miként a kerítőnők a fenyítőházba fölvétessenek, arra azonban tekintettel, hogy csak a nyilvánvaló bűntettet elkövető vétkesek bűntettessenek ezzel a büntetéssel"*.[747]

A büntetőjelleg az osztrák gyakorlatban szinte sohasem kérdőjeleződött meg. Az északon hosszú folyamatban lejátszódó feltöltődés bűnöző elemekkel itt szinte induláskor adott volt. Láttuk, a bécsi fenyítőház esetében rövid idő, néhány évtized alatt lezajlott a ház kriminalizálódása. Ez máshol is megtörtént. Ugyanezt tapasztaljuk Linz esetében is. Igaz, hogy Graz egy külön börtönt tartott fenn kifejezetten a nagyobb bűnökért elítéltek számára, ám a Gries elővárosban alapított ház sem tudta megóvni magát a munkakerülők mellé benyomuló bűnözőcsoportoktól. A kriminalizálódás Ausztria-szerte oly intenzív volt, hogy 1762-ben már *jogszabályban* volt szükséges rögzíteni: a fenyítő- és fonóházak (Zucht- und Spinnhäuser) nem becstelenítő hatásúak, hanem *tiszta profilú, nyilvános dologházak*nak (Arbeitshäuser) kell tekinteni őket.[748] Mindezzel együtt sem tudta a jogpolitika megtisztítani magát a kriminális ház gondolatától, hiszen Prágánál látjuk, hogy az óváros egykori fegyháza (Korrigendenhaus) helyén létesített Zucht- und Arbeitshaus (Spinnhaus) a régi ház fegyenceinek, a csavargóknak és „hanyag személyeknek" a felvétele mellett egyben

[745] WEBER 1941, 454. o.
[746] Resolution vom 24. 7. 1671.
[747] WEBER 1941, 456–457. o.
[748] Resolution vom 21 August és 16. Dezember 1762.

büntetőintézetnek is tekintetik, a halálbüntetéssel fenyegetett cselekményeket elkövetői befogadására is szolgált.[749] Ettől nem óvta meg az újvárosi városházán működő föld alatti tömlöc sem.[750] Hasonlóképpen definiálták Olmütz fenyítőházának alapelveit 1739-ben.[751]

Az osztrák fenyítőházak sajátossága, hogy azok nagy részben központi elgondolás alapján, uralkodói döntés mentén, tartományi vagy országos hatáskörrel létrejött intézmények voltak. A fenyítőházi eszme akkor jutott diadalra az osztrák tartományokban, mikor a felvilágosult abszolutizmus szellemében kezdték irányítani a Habsburgok a birodalmukat. A felvilágosult abszolutizmus pedig legnagyobb gondot a jól működő, mindent ellenőrzés alatt tartó, az uralkodói akaratot kiválóan realizáló adminisztráció kiépítésére fordította. Amikor a rendészet tudományos szintre emelkedett, s Európa-szerte szinte művészetként művelték szakértői, lehetetlen lett volna egy jelentős állami eszközként felhasználható rendészeti intézményt helyi önkormányzatok kezelésébe engedni át. (Sőt nemcsak magát az intézményt, hanem még a létrehozásáról szóló döntést sem.) Magától értetődött, hogy a „jó rend” megkövetelte a közigazgatástól (s mint majd látjuk, a büntető igazságszolgáltatástól is) a javítóházak kolonializálását, s beillesztését a közigazgatási-igazságszolgáltatási eszközrendszerbe.

Az állami irányítás, a központi irányítás, szervezés és ellenőrzés sajátos elvárásokat és feltételeket alakított ki. Példának okáért amikor Adolph Wagensperg gróf egy, a grazi dologházban feladatot vállaló vállalkozó tanácsára Voitsbergében is fenyítőház alapítását kezdeményezte, a központi kormányzat elvetette előterjesztését, alapvetően azzal indokolva döntését, hogy túl távol lenne a tartományi főváros, minek következtében a szükséges ellenőrzés és felügyelet csak nehézségekkel lenne megvalósítható.[752]

Az állami irányításnak, az abszolutisztikus államkormányzatnak sajátja az állandó átszervezés is. Jószerével még meg sem melegedhetett helyén az előző intézet és vezetése, máris újabbon dolgozik valamilyen bizottság. Így történt 1801-ben is, amikor I. Ferenc megbízásából tevékenykedni kezdett egy

[749] Resolution vom 8 Juni 1739.
[750] MAASBURG 1890, 49. o.
[751] Resolution vom 15 September 1739.
[752] STEKL 1978, 128. o.

Wohltätigkeitskommission, mely a dologházak reorganizációját készítette elő. Ennek eredményeképpen született meg a kényszerdologház összekötve egy javítóintézettel (Korrektionsanstalt). Az intézetben semmi új nem volt, ismét csak *„veszélybe sodró életvitelű emberek, csavargók, koldusok munkanélküliek, vétkes szolgák”* kerülhettek, s megint csak nem voltak képesek elhatárolni a büntetőjogilag büntetendő személyeket a rendészetileg fenyítendőktől. A bizottság egyébként a hajléktalankérdést csak oly módon látta megoldhatónak, ha legalább ezer család elhelyezésére alkalmas épületeket létesítenek a rászorulók és szűkölködők támogatására.[753]

Az osztrák fenyítőházak központi alapítása és szervezése az igazgatási kérdések mellett anyagi problémákat is jelentett. Szemben a németalföldi vagy az északnémet alapításokkal, ahol a városoknak jelentőségüknél, gazdagságuknál, önállóságuknál fogva maguknak kellett s maguk akartak megoldást keresni saját szegényügyük és bűnözésük problémáira, így az alapítás csakúgy, mint a fenntartás a magistratus, a polgárság feladata volt. Alapítványok, adományok, városi bevételek voltak a működtetés forrásai. A német területek fejedelmi jótékonysága már új képletet honosított meg: a tartományi gondoskodás a saját források mellé lépett, jóllehet tovább funkcionáltak jó néhány nagy erejű, birodalmi városban a tradicionális magistratuális fenyítőházak is. A Habsburg Birodalomban a felvilágosult abszolutizmus központi apparátusa (rendészeti és igazságszolgáltatási feladatai körébe sorolva) gondoskodott a házak többségéről, mely szükségszerűen vitte bele a merkantilista (kameralista) szemléletet a rezsim üzemeltetésébe. Miközben a fenyítőházi hálózat a jelek szerint folyamatosan anyagi gondokkal küzdött, az államra utaltság az ügyet magát kiszolgáltatta a büdzse érdekeinek, mely a magyarországi események gyors és szomorú alakulásán jól szemlélhető: a Szempcre alapított Domus Correctoria néhány évtized alatt eljutott a racionális központi megfontolások alapján a Tisza vize által rendre elöntött szegedi vár kazamatáiba. A központi „gondoskodás” egyben kollektív sorsot jelölt ki valamennyi fenyítőház számára: a kriminalizálódás, vagyis a tiszta szerkezetű büntetés-végrehajtási intézetté válás folyamatát.

[753] Asyl- und Werkhaus 1913, 6–7. o.

Az alapítás helyéről hozott döntésben nagy szerepet játszott a közigazgatás mellett a központi gazdaságpolitika is. Stekl hívta fel a figyelmet arra, hogy a fenyítőház-alapítás összefüggésben volt az állami manufaktúrák létesítésével. A szempontok között lényeges szerepet játszott az olcsó élelmiszer-beszerzési lehetőség, a munkáltatás, a szükséges, kedvező árú nyersanyagforrások biztosítottsága. Csehországban éppen ezért tettek javaslatot decentralizált intézeti hálózatra, szemben a Délvidékkel, ahol is a Bánátban az egész Monarchia számára alkalmas „Haubt und Universal-Zucht-Hauß" felállítását hozták javaslatba a kormány számára a szakértők.

Az osztrák fenyítőházak egyik jellegzetes problémája a finanszírozási gondok tömeges jelentkezése. Miután az alapítások nagy részben állami funkcióként teljesültek, s a fenntartás is a központi (vagy tartományi) költségvetésből származott, az sohasem volt elegendő. A finanszírozási feltételek hiánya két területen jelentkezett markánsan: az alapításnál (ahol az elhelyezés [új épület emelése – régi épület átalakítása] jelentett sarkalatos kérdést) és a fenntartásnál (az igazgatási, ellátási, fejlesztési feladatok teljesítése).

Az alapítási kérdések költségvetési megfontolásból rendre a korábbi, más célú építmények igénybevétele mellett dőltek el. Így a laibachi fenyítőházat 1754-ben egy használaton kívüli kaszárnyába telepítették be. A Graz melletti Karlau fenyítőházát 1769-ben a korábbi vadászkastélyban helyezték el, Prága intézete az egykori császári arzenál épületeiben nyert otthonra (1775). A felső-ausztriai kormány a linzi fenyítőház elhelyezése számára egy víztornyot választott ki, amelyikben s a hozzá tartozó épületekben olyan alapvető hiányok voltak, mint sétálóudvarok, helységek a felvigyázó személyzet számára, továbbépítési lehetőség az intézeti kápolna számára.[754] A kétségtelenül alkalmatlan vagy részlegesen alkalmas egykori, más célú épületek felhasználásának koncepciója a pénzügyi kényszer nyomása alatt született. Ugyanakkor hihetetlen sok problémát vetett fel. Egyfelől a korszerű igazgatási és végrehajtási rezsimeket szinte lehetetlen volt ezekben a házakban megvalósítani; a továbbépítés, illetve átalakítások nagyságrendekkel több pénzbe kerültek volna, mint az eredeti, új épületek emelése. Így azután többnyire maradt minden a régiben: alkalmatlan

[754] STEKL 1978, 129–130. o.

keretek között szervezett végrehajtás. (Megjegyzendő, a német tartományokban sem volt sokkal jobb a helyzet. Amikor Eberhard Schmidt számba vette a börtönépületek állapotát, a 17. századra vonatkozóan ugyanezt kellett megállapítania: alig lelni valamiféle célnak megfelelő és korszerű elvárásoknak berendezett épületet. Legtöbbnyire költségkímélés céljából a németeknél is régi kolostorok, elhagyott kastélyok, használaton kívüli erődkazamaták, más építmények lettek kijelölve elhelyezés céljára.)[755]

II. József és I. Ferenc egyenesen elvi tételként fogalmazta meg a követelményt: a fenyítőházakat, dologházakat korábbi kolostorokban és szerzetesházakban kell elhelyezni. Az apáca- és szerzetesrendek feloszlatása után ez a koncepció teljesen logikus volt, hiszen az üresen álló, totális intézményi funkció teljesítésére alkalmas épületegyüttesek kézenfekvő módon kínálták magukat hasznosításra. (Ebben a körben vették igénybe a Sibenbüchnerinnenklostert, a Dorotheerklostert, illetve a Karmelitenklostert.) Ez az elvi szintre emelt elhelyezési minta fokozta a központi irányítás hatását. A döntés soha nem látott egységbe forrasztotta a fenyítőházak térbeli meghatározását (legalábbis a Habsburg Birodalmon belül). Az ugyanis tény, hogy a korai dologházak létesítői nem munkáltak ki építészeti kritériumokat az elhelyezésre. A 16–17. század fordulóján született házak alapítói megelégedtek a kolostorok felhasználásával. Ettől kezdve azonban lényeges különbségek tapasztalhatók az egyes intézetek architekturális adottságai között. Az egyházi (kolostor-) építészet kezdetben meghatározó jellege elenyészett: megjelentek az intézeteket tervező építőmesterek; a városok és fejedelmek lehetőségeiktől függően építettek új épületeket vagy kerestek korábbi, használaton kívüli, más célú (de már nem feltétlenül egyházi) lehetőségeket. Ezzel összefüggésben formálódott az intézetek jellege is. Volt, ahol a biztonsági szempontokat helyezték előtérbe, akadt, ahol a munkáltatási feltételeket, máshol az oktatás-nevelés, megint más helyen a gondozás került a fontossági lista élére. A 18. században Nyugat-Európában a kriminalizálódott, s a büntető igazságszolgáltatásba olvadt intézmények építészeti szempontjai megalapozták a börtönépítészetet, a kontinensnek ezen a táján erről még szó sem eshetett. Így történt, hogy az

[755] SCHMIDT 1962, 13. o.

abszolút kormányzat „visszatért a gyökerekhez”, s ismét a kolostorokat vette számításba.

Ennek tükrében különösen jelentős, hogy miként Stekl leszögezi, csupán 1866-ban fogalmazták meg az első kritériumlistát az intézeti alapításokkal kapcsolatban, kétszáz esztendővel az első osztrák fenyítőház megalapítása után. Alois Ritter von Rosenbaum, az Alsó-Ausztriába dezignált intézetigazgató készítette el a megfelelő objektumok kiválasztásának legalább szempontrendszerét.

Eszerint:

● kielégítő térbeli dimenziók (legalább száz fő elhelyezésére alkalmas helyiségek)
● jó építkezési adottságok, s továbbfejlesztésre alkalmas környezet
● megfelelő közlekedési összeköttetés
● közeli katonai létesítmény (kaszárnya, állomáshely)
● állami hatóságok közelsége
● könnyen létesíthető kápolna építési lehetősége
● nagy udvarok és kertek számára alkalmas területek
● kedvező előfeltételek orvos és lelkész alkalmazására
● akceptálható vételár.

Jellemző, hogy az ennek alapján végignézett épületek (kastélyok, erődítmények, tartományi székházak és központi épületek, korábbi kolostorok és szerzetesházak, gazdasági létesítmények) közül ismét egy zárdát választottak ki, Bécs elővárosában, Weinhausban az ún. Klosterhof novícianevelőjét.[756]

Ahol végül is lett pénz és volt döntés, mint a brünni újépületnél, különféle nehézségek akadályozták a kivitelezést. 1770-től 1777-ig folytak a munkálatok, majd 1778-ban árvaházat telepítettek az épületbe. 1786-ban nyerhette el fő funkcióját, s költözhetett a fenyítőház az „új” épületbe.[757]

A fenntartási hiányosságok sorában említhetők sommázva az egészségügyi körülmények igen silány volta, az ellátási (ruháztatási, élelmezési) nehézségek, az általános szűkösség minden területen, az ellenőrző rendszerek, igazgatás és megfelelő szakember-garnitúra hiánya.[758]

[756] STEKL 1978, 132. o.
[757] STEKL 1978, 66. o.
[758] STEKL 1978, 65. o.

Hannes Stekl úgy véli, hogy az Ausztriában meghonosított komplex fenyítőházi minta nem más, mint az akkor az egész európai térségben elterjedt multifunkcionális modell átvétele.[759] Annyiban igazat tudunk adni az osztrák kutatónak, hogy az osztrák tartományokban felépített rezsimképlet valóban multifunkcionális, s az is igaz, hogy ennek példaképe a német fenyítőházi fejlődés 18. századi, inkább a déli tartományokra jellemző komplex változata. A különbség azonban jelentős. Az északi fejlődés éppen az ellenkező irányt mutatta mind Amszterdamban, mind a Hanza-városokban jellemző volt a specializált intézetek működtetése: külön kezelt árvák, aggok, külön funkcionáló ispotályok és megint külön szervezett börtönök jellemzik ezt a régiót. Pontosan ezért oly nagy jelentőségű a kriminalizálódási folyamat, mert nem a szociális gondoskodásba tört be a büntető igazságszolgáltatás, hanem annak csupán egyik jellegzetes intézményébe, a „kiskriminálisok" fenyítőházát gyarmatosította. Ezzel a korábban alig alkalmazott munkáltatás intézményesülhetett a büntetés-végrehajtásban, s átkerülhetett a reszocializációs eszme is a modern börtön fogalmába. A későbbi alapítások komplexitása a fenyítőházak fő profilját mosta össze más funkciókkal, s dél, délkelet felé haladva egyre halványabbá vált a munkával nevelés és a társadalomba történő visszavezetés célkitűzése. Ellenben az igazgatási és rendészeti kontúrok felerősödtek. A középkornak a különböző devianciákat igazságügyi (büntető-) szemlélet alá összevonó felfogása jelent meg ismét, immáron modernizált formában. A központi intézetlétesítési tervek a társadalom perifériális csoportjainak közös kezeléséről szóltak *„a bűnözőktől a vétlen szegényekig"*.[760]

Az is igaz viszont, hogy a központi irányítás és felügyelet megkönnyítette a funkciók szétválasztását. Amikor a (jog)politikai akarat megérett rá, a hatalom elkezdte megtisztítani az egyes intézeteket a multifunkcionális tehertől, s a tiszta profilú intézetek felé terelte a fejlődést. Igaz, ebben a legbiztosabb helyet a büntetés-végrehajtási intézetek jelentették. Az innsbrucki fenyítőház például alapításakor (1725-ben) árvaház (Weisenhaus), dologház (Arbeitshaus) és börtön (Kriminalegfängnis) volt egyszerre. Az épületegyüttesben katonai kórház

[759] STEKL 1978, 66. o.
[760] STEKL 1978, 67. o.

(Militärspital) is működött. 1785-ben költöztették el a katonai létesítményt egy új épületbe, ami lehetőséget adott az árvaház új, különálló elhelyezésére is. Ekkor lett az intézet általános tartományi fegyintézet (Allgemeines Landes-Criminal Zuchthaus).[761] Úgy véljük, ebben az esetben a német Zuchthaus kifejezés már nem a 16. századi fenyítőházi fogalomként, hanem modern értelemben vett büntetés-végrehajtási intézetként szerepel (amit nyomatékosít a „büntető" jelző is), tehát alkalmazhatjuk a ma használatos „fegyház" megjelölést. Hasonlót tapasztalhatunk a bécsi fenyítőház esetében. Az eredetileg az általános fegyelmezési és nevelési gondolat jegyében felállított házból először az árvákat költözették ki (1743), majd a jozefinista reformtörekvések jegyében 1783-ban a dologházat választották le a fenyítőházról. Két évre rá kórházat és női börtönt alakítottak ki, hogy 1787-ben egy térbelileg elkülönített elhelyezéssel működő férfi és női fegyházat hozzanak létre császári és királyi alsóausztriai tartományi börtön (k.k. Niederösterreichisches Provinzialstrafhaus) néven.[762]

Kiváló példa a totális intézmények igénybevételére a messendorfi kényszerdologház (Zwangsarbeitsanstalt) épületének kiválasztása 1872. október 3-án, amikor is a valamikori kastélyépületben működött tébolyda kiköltöztetésével jutott elhelyezéséhez a kényszerdologház.[763] A hadseregbe sorozás[764] és a végvárakba küldés[765] is jól érzékelteti az osztrák büntetés-végrehajtási filozófia Magyarországra is erősen kiható felfogását: a totális intézmények cserelehetőségeinek kihasználását a végsőkig. A megüresedett végvárakba telepített büntetés-végrehajtás a börtön és az erődítmény totális funkciójának hasonlóságán, illetve egyezésén alapult. Erre emlékeztet a laibachi fenyítőház alapítása is, melyet 1754-ben egy kiürített kaszárnyaépületben helyeztek el.[766] Trieszt bűnözőit egy használaton kívüli kastély melléképületébe zárták be. [767]

[761] STEKL 1978, 67. o.
[762] STEKL 1978, 69. o.
[763] STEKL 1978, 132. o.
[764] Resolution vom 3. April 1741.
[765] Resolution vom 1. August 1766.
[766] Dekret vom 27. Juni 1754.
[767] HOEGEL 1916, 4. o.

A FENYÍTŐHÁZAK ÉS A SZABADSÁGVESZTÉS-BÜNTETÉS. Hugo Hoegel szerint[768] Ausztriában a 17. században (s ebben igazodott a 20. század első felének büntetés-végrehajtási irodalmához), a szabadságvesztés-büntetés mind a Landesgerichtsordnungokban, mind az alsóbb bíróságok számára kibocsátott Polizeiordnungokban alárendelt szerepet játszott, poena extraordinaria volt, lényegében a büntetőeljárás és a büntetés-végrehajtás biztosítására szolgált. Ennek ellenére a III. Ferdinánd által 1656. december 30-án Alsó-Ausztria részére kibocsátott Landesgerichtordnungban az uralkodó a szabadságvesztés-büntetések több csoportját különböztette meg egymástól. Igaz, ezek mögött nem állt intézményes büntetés-végrehajtás és e célra berendezett intézeti koncepció.[769]

A szabadságvesztés-büntetések fajai voltak a magyar végházban letöltendő szabadságvesztés-büntetés (életfogytiglan vagy meghatározott időre, munkával egybekapcsolva, zsold nélküli szolgálatként [Verurteilung in die ungarischen Grenzhäuser]), a határozott időre szóló börtön (Gefängnis) és a súlyosbított börtönbüntetés (Gefängnis bei Wasser und Brot). A szabadságvesztések sajátos fajtájaként jött számba a vasban letöltendő városi ároképítő és tisztító munkálat (Stadtgrabenstrafe), valamint az egyéb munkabüntetések (sonstige Arbeit in Eisen). A szerkezet különlegessége, hogy a munkával történő büntetés és a szabadságvesztés-büntetés mintegy összemosódott egymással. Hol a munka jelent meg szabadságvesztéssel biztosítva (Stadtgrabenstrafe), hol pedig a szabadságfosztás munkával tetézve (Verurteilung in die ungarischen Grenzhäuser). A két büntetési nem (szabadságfosztás és munka) fejlődése tehát érzékelhetően párhuzamos pályán haladt, melyek időnként összetalálkoztak. Nem a már létező börtönbüntetés „szívta” fel a munkát, s nem a munkabüntetéshez „találtak” ki végrehajtási kereteket, hanem egyesülésükig paralellel fejlődési pályát futottak be.[770] Így kerültek kiegészítő formák is az osztrák büntetőjogba, miként a bányamunka[771] vagy a gályarabság.[772]

[768] HOEGEL 1916, 2. o.
[769] VALENTINITSCH 1979, 147. o.
[770] HOEGEL 1916, 2–3. o.
[771] Resolution vom 12. Juli 1729.
[772] Resolution vom 11. Februar 1716.

A munkabüntetés és a börtön párhuzamos létezése és önállósága köszönt vissza a 17–18. század során megalapított, német mintájú fenyítőházak megnevezésében is. A fenyítőház (Zuchthaus) általánosan használt megnevezése mellett felbukkant a dologház (Arbeitshaus) úgy is, mint a fenyítőház jellegére utaló meghatározás (Zucht- und Arbeitshaus), de úgy is, mint annak alternatívája (Bécsben, a bűnözőkkel föltöltődött Zuchthausról leválasztották a munkakerülők és koldusok csoportját, s önálló Arbeitshausban helyezték el őket). Prága intézete a Zucht- und Arbeitshaus elnevezés mellett viselte az ősi németalföldi északnémet meghatározást, a Spinnhaust (fonóház), mely utalt az intézetben folytatott munkatípusra. A fenyítőházak becsületes karakteréről szóló jogszabályok sajátos értelmezése szerint a fenyítő- és fonóházak nem becstelenítő büntetőhelyek, hanem dologházak (Arbeitshäuser), vagyis a Zuchthaus és Arbeitshaus kifejezést egymás szinonimájaként is használták.

Az osztrák büntető joggyakorlatban a „fogva tartó helyek" (büntetés-végrehajtási intézetek) megjelenése a hullámzó lakosság Európa-szerte jellemző szaporodásból következett. A Landgerichtek érdekeltsége gyenge volt saját fogva tartó intézmények fenntartásában. Miután a fogházban, börtönben tartott vagyontalan bűnelkövetőket és csavargókat tartani, tartásukat finanszírozni kellett, szívesebben választották a hatóságok az ingyenes megoldást. Vagyis a mind nagyobb tömegben megjelenő munkanélkülieket, csavargókat, kriminálisokat inkább kiutasították, száműzték és ezzel a másik tartomány nyakára küldték. Kedvelt megoldás volt a megbélyegzés, melynek realizálása után, tekintet nélkül az elítélt illetőségére, áttették őt a tartományi határon. A mind tarthatatlanabbá váló helyzet szorította arra az uralkodókat, hogy a nagy „bűnözőcsere" helyett megfelelő fogva tartó helyeket keressenek vagy létesítsenek. Kiváló megoldást kínált ehhez a magyar végházakba történő transzportálás, mely megszabadította az örökös tartományokat bűnözőiktől, s a török háborúk végeszakadtával elnéptelenedett határőrvidéki erődítményekbe exportálhatta a büntetés-végrehajtással kapcsolatos problémákat.[773] (Nem különbözött sokban ettől a gályarabság intézményesített megoldása sem. A birodalom elítéltjeinek velencei és nápolyi gályákra küldése szabadulás volt a

[773] Resolution vom 1. August 1766.

büntetés-végrehajtás terheitől, s egyben a fölös kriminális tömegektől, akiknek visszatérése szülőföldjükre kevéssé volt valószínű.)[774] A biztonságos őrzés lehetőségét kínálta a bányamunka-büntetés (Arbeit in Bergwerken)[775] és az enyhébb bűnök elkövetőinek besorozása a hadseregbe.[776]

A szabadságvesztés-büntetéssel kapcsolatban a Constitutio Criminalis Theresiana még a régi, középkori büntetőjogi álláspontot tükrözte. Megkülönböztette a halál- és testi büntetések csoportját, mely utóbbinak négy alcsoportja közül a második az a büntetés, „mely nyilvános munka által a testet gyötri"; a negyedik pedig olyan, „amelyik a tartózkodás szabadságát korlátozza". A vasban letöltendő, 4–10 évig terjedő vagy életfogytiglan tartó nyilvános munka[777] fajtái voltak: nyilvános munkabüntetés magyar végvárakban, erődítési- és sáncmunka, szövő- vagy fenyítőház (Spinn- oder Zuchathaus), városi árokásás- és csatornamunka, míg a szabadság korlátozását börtönben kellett végrehajtani. Mindezt a kitiltás és bellebbezés különféle típusai tettek teljessé.[778] A Theresiana tovább folytatta tehát a bizonytalankodást, amikor is a munkabüntetés egyik fajtáját a testi büntetések kategóriájába sorolva azt szövő- és fenyítőházban (Spinn- und Zuchthaus) rendelte végrehajtani.

A továbblépést jelzi az a szakvélemény, melyet az Oberste Justizstelle adott 1776-ban a büntetési rendszer enyhítésével kapcsolatban. A halálbüntetés részleges vagy teljes eltörlését abban az esetben látta lehetségesnek, ha annak helyettesítéseképpen megfelelő további büntetési lehetőségek nyílnak. Mindenekelőtt valamennyi tartományban megfelelő büntetőintézetek jönnek létre, olyan házak, melyekben a büntetésre és fegyelmezésre alkalmas munkáltatást biztosítani lehet. Erre épült az 1777. február 12-i legfelsőbb elhatározás, mely a halálbüntetés korlátozásával annak helyébe ajánlja a testi fenyítést és a szükséges dologházak (Arbeitshäuser) létesítését.[779] Érdemes figyelni, hogy mennyire keveredik egymással a börtön és a fenyítőház, illetve dologház fogalma. Hasonlóképpen jellemző volt a munka különféle funkcióinak megjelenése.

---

[774] Resolution vom 11. Februar 1716.
[775] Resolution vom12. Juli 1729.
[776] Resolution vom 3. April 1741.
[777] HOEGEL 1916, 6. o.
[778] WEBER 1941, 466. o.
[779] HOEGEL 1916, 7. o.

A felvilágosult döntések előkészítéseképpen bekért újabb szakvélemény, melyet Holger udvari tanácsos és Martini készített el, az eltörölt és eltörölni tervezett középkori büntetések (hadseregbe sorozás, erődmunkálatok, sáncmunka, gályarabság, száműzés, bányamunka, halálbüntetés) helyébe, azok pótlásaként a fenyítő- és dologházak (Zucht- und Arbeitshauser) rendszerét tudta elképzelni. Fenyítőházként olyan intézetet vázolt, mely három osztállyal rendelkezik (nehéz, közepes és könnyű munkáltatásra) a kellő differenciálás érdekében. A fennálló fenyítőházakkal kapcsolatban megállapította, hogy sajnos kevés a jelenlegi hely elegendő számú elítélt befogadására. (Amúgy a szakvélemény kitér arra a kérdésre is, hogy más szempontból is fontos lenne a fenyítőházak működtetése, hiszen rendkívüli szükség van a súlyos bűnelkövetők, a foglyok, a kiskriminálisok, a nőszemélyek, a tébolyultak, a betegek megfelelő elkülönítésére.[780]

A Jozefina (1787) tanúsága szerint a 18. század végén megkezdődött a munkabüntetés és a szabadságbüntetés összeolvadása. A kódex 21. §-a szerint a büntetések fajai a leláncolás, a börtön nyilvános munkával, a börtön önmagában, bot-, korbács- és vesszőcsapás, pellengérre állítás. A 26. § szerint a börtönbüntetésnek is három fokozata volt (legsúlyosabb, kemény és enyhe börtön), s mindhárom fokozatban az elítélt rendszeres munkát volt köteles végezni.[781] Meghatározta a kódex a végrehajtás helyét is. A legsúlyosabb politikai bűncselekményekért (mint a felségsértés, árulás, állampapír-hamisítás, pénzhamisítás) börtönre ítélteket Kufstein várába vitték. A többi börtönbüntetésnél (ha az elítélt cseh, morva, sziléziai vagy galíciai volt) a Brünn melletti Spielberg adott otthont a végrehajtáshoz. Az alsó-, belső- és előausztriai lakosokat a Graz melletti Schloßberg látta vendégül. Hajóvontatás a legsúlyosabb köztörvényes bűnökért (gyilkosság, rablás, gyújtogatás) járt, s a végrehajtására Magyarországot jelölték ki. Ugyanezért kemény börtönt is kiszabhattak. Egyéb esetekben a legközelebbi fenyítőház vagy egy kazamata állt rendelkezésre a végrehajtáshoz. (Megint a fenyítőház helyének alakulására nyújt információt a

[780] HOEGEL 1916, 8. o.
[781] WEBER 1941, 466. o.

jogalkotás: immáron a legsúlyosabb büntetések között lajstromozták.[782] Érdemes megidézni II. József 1785-ös Einlieferungschriftjét, melyben a fenyítőházat mintegy párba állította a hajóvontatással, ugyanis amely bűncselekményekért a férfiak magyarországi hajóvontatásra ítéltettek, a nők fenyítőház-büntetést kaptak Grazban.) Ugyancsak jelzi a felfogásbéli változást, hogy a bécsi fenyítőház ekkor már „gyűjtőfogházként" szerepelt az erődítményekbe küldött, illetve hajóvontatásra ítélt legsúlyosabb bűnelkövetők összegyűjtésére és elosztására, továbbítására.[783]

Az 1803. évi Strafgesetzbuch a szabadságbüntetéseketm mint tömlöcbüntetéseket taglalta (Kerkerstrafe). Itt is megjelent a munka, de csupán mint a büntetés súlyosbítása, más egyéb súlyosítási lehetőség mellett. Az osztrák büntetőjogban, ha egyáltalán beszélhetünk is ekkor a fenyítőház némi elenyésző szerepéről, akkor is nagyon alárendelten jelent meg a szabályozásban. A Zuchthaus megnevezése a jogszabályokban nem egyszer, ellentétben a német államokkal, a büntetés megjelölésére szolgált.[784]

1851-ben Bécsben Ritter Appert beszámolója szerint működött egy időben dologház (Arbeitshaus), börtön (Kriminal-Gefängnis), javítóház (Korrektionshaus) is.[785] A dologház és a börtön között a leírás alig tesz különbséget. A dologházban ugyanis *„436 mindkét nembeli személy volt elhelyezve, rabok [Gefangenen] valamennyi kategóriája több teremben összegyűjtve, akiket többnyire gyapjúszövéssel foglalkoztattak"*.[786] A Kriminal-Gefängnisben fogva tartott rabok büntetésének időtartama nem haladta meg az egy esztendőt, melyet ítélettől függően vasban vagy vas nélkül töltöttek le.[787] Egy dologról nem szólt csak Appert: a munkáltatásról, ami elismerő ismertetése szerves részét kellett volna, hogy képezze – ha lett volna.[788] A Korrektionshaus a dologházhoz hasonlóan a munkáltatásra épült: a műhelyek berendezése, a munkák kiválasztása, a munka megszervezése felkeltette érdeklődését, még ha az intézet

[782] HOEGEL 1916, 16. o.
[783] HOEGEL 1916, 36. o.
[784] WEBER 1941, 466. o.
[785] APPERT 1851, I/149–153. o.
[786] APPERT 1851, I/149. o.
[787] APPERT 1851, I/150. o.
[788] APPERT 1851, I/151–153. o.

berendezését és működését hiányosnak és helyteleníthetőnek ítélte is.[789] A legfontosabb különbséget az intézetek között Appert abban látta, hogy a dologházra nem vonatkoznak azok a tervek, melyek a börtönügy megreformálását célozták a birodalomban. (Amúgy erre hivatkozva nem is igen foglalkozott részletkérdésekkel az intézet bemutatása kapcsán.) Ezt egészíti ki a munkáltatás kérdése, melyre éppen érdeklődése célpontjául váló börtönben nem leltünk adatokat. Az Arbeitshausban csak a férfiakat és a nőket különítették el egymástól, de például a gyerekeket a felnőtt vagabundoktól már nem.[790] A nemek szerinti elkülönítés a Kriminal-Gefängnisben is megoldott volt, s mivel ez az intézet fogadta be a vizsgálati foglyokat is, az ő különválasztásuk is megtörtént.[791] A Korrektionshaus kapcsán nem szólt a klasszifikációról és az elkülönítéséről.

Morvaország és Osztrák-Szilézia jellegzetes intézettípusáról, a kényszerdologházról (Zwangsarbeitshaus) is próbált definíciót adni Appert. Szerinte ezek nem büntetőintézetek, hanem rendészeti célú létesítmények (Polizei-Anstalten) voltak és a szükséget szenvedők számára létesítették őket, akik nem juthattak munkához. Fő céljuk volt megjavítani a csavargókat, munkakedvhez juttatni őket, fogsággal rettenteni őket, a vallás és az erkölcs szeretetét beléjük nevelni, s ha lehet, a nyomort enyhíteni. A bentlét időtartama határozatlan volt, azt a felvételkor nem határozták meg. A vezetés a jó magatartás, munkateljesítmény függvényében döntött végül is az időtartamról. A munkavégzés kötelező volt, a munkafajtát annak megfelelően választották ki, hogy a fogoly szabadulása utáni boldogulását szolgálja. A kényszerdologházakba felvett személyek csoportjai: 1. magukat rosszul viselők és erkölcstelen életet vivők, 2. csavargók, koldusok, vagabundok, akik nem tudják igazolni illetőségüket, 3. szegény terhes nők és tizennegyedik életévüket be nem töltött, elhagyott gyermekek, bolondok és őrültek, szoptatós anyák, fertőző betegek és testi fogyatékosok, munkára alkalmatlanok és idegenek, akik nem rendelkeznek polgárjoggal, s Morvaország, illetve Szilézia határain kívül születtek.[792]

[789] APPERT 1851, I/153. o.
[790] APPERT 1851, I/149. o.
[791] APPERT 1851, I/150. o.
[792] APPERT 1851, I/223. o.

A fenyítőház és a dologház kezdeti differenciálatlan fogalmát[793] a gyakorlat és a kodifikáció a fejlődés során stilizálta. A fenyítőház és a börtönbüntetés között a 17. században nem annyira fokozatában, mint inkább típusában mutatkozott igazi különbség. Ahol szisztematikus büntetési rendszert munkáltak ki, mindkét szankciónem egymástól függetlenül polgárjogot nyert. Csak a 18. század közepére-végére kezdődött meg a két büntetési nem összemosódása. (A vizsgálatok azt bizonyítják, hogy addig a börtönbüntetéssel [Kerkerstrafe] kapcsolatban nem emlegették a fenyítőházat. Munkabüntetés és tömlöc két független intézményként jelent meg a kutatók előtt.) A fenyítőházat (Zuchthaus) és a dologházat (Arbeitshaus) illetően a 18. században még arra irányult a törekvés, hogy a kettejük közötti határvonalat minél élesebben meghúzzák. A reformmozgalom irányítói a dologháznak inkább szociális gondozó, a fenyítőháznak pedig kriminális karaktert szerettek volna biztosítani. A dologház kifejezés a 19. század második felére azonban már egyértelműen a büntetések körét gyarapította, így a Zuchthaus mellett az Arbeitshaus is büntetőinstrumentummá vált. Ahogyan Spranger fogalmazott,[794] a dologház „harmad- vagy negyedsorban alkalmazott szabadságvesztés-büntetés, könnyebb a fegyháznál [Zuchthausstrafe] és enyhébb a börtönnél [Gefängnis]). A korábban a fenyítőházi hálózat tagjaiként megismert intézetek a század második felére a büntetés-végrehajtás szolgálatában állottak (Strafanstalten).[795] A börtönügy és a büntetés-végrehatási jogszabályok a Zuchthaust immáron fegyházként, mint a legsúlyosabb szabadságvesztés-büntetésként tárgyalták, s az egykori fenyítőház kései utóda, az Arbeitshaus pedig mint kényszerdologház a rendészeti célú intézetek közé tagolódott be.[796] (Egészen a huszadik század új intézményének meghonosításáig, a határozatlan tartamú szabadságvesztés-büntetés meghonosításáig, mely kisajátította magának a dologház megnevezést.)[797] A korábbi szempontok azonban (olcsóság és totális intézmények felcserélhetősége) tovább élt, immáron a büntetés-végrehajtás részeként.[798] A munkáltatás kezelése

[793] SICHART 1888, 265. o.
[794] SPRANGER 1870, 69. o.
[795] LISZT 1888, 249. o.
[796] LEITMAIER 1890, 4. o.
[797] RUMPELT–LUPPE 1923, 742. o.
[798] LISZT 1888, 247–248. o.

úgyszintén átalakult. A 19. századra a korábbi felfogással szemben a munkakényszer és a kényszermunka a büntetés-végrehajtási rezsim részévé lett, s már nem erkölcsi vagy gazdasági szempontok befolyásolták, hanem elsősorban büntetőjogi jelenségként kezelték a törvénykönyvek.[799]

8. Terminológiai kérdések

A FENYÍTŐHÁZ FOGALMA. Az a jelenség, amit dolgozatunkban fenyítőháznak nevezünk, egy sajátos formája a 16–17. században kialakult végrehajtó intézeteknek, mely leginkább a rendészet és a büntetés-végrehajtás határterületén definiálható. Alapmodellje az Amszterdamban 1596-ban létesített Rasphuys volt, aminek mintájára szerte a Német Birodalomban, a Habsburg Császárságban, a svájci esküközösségben hasonló intézetek sorát nyitották meg, s ezzel egy Európa nagy részére jellemző végrehajtási modell gyökeresedett meg a kontinensen. Több más országban is kialakult az ehhez az elgondoláshoz hasonlító megoldás, ezek azonban kisebb, de lényeges vonásokban különböztek az amszterdami képlettől. Ilyen volt Angliában a Bridewell; a public atelier, a hôpital général Franciaországban, a Schellenwerk a svájci esküközösség és Elzász nagyobb városaiban.

A fenyítőházak a csavargó- és koldusvilág, a deviáns városi szegénység és a kisebb súlyú bűncselekmények elkövetéséért felelősségre vont kriminális elemek kezelésére életre hívott intézeti forma volt. Ennél fogva kezdettől vegyes profilú intézmény, mely *a büntetés-végrehajtás* terrénumából szakított ki két kisebb területet: a kis tolvajoknak és szajháknak korábban a büntető igazságszolgáltatás által üldözött cselekménykörét és az idegen koldusok tiltott kéregetését, amely a középkori praxis szerint szintén büntető törvényszékek kriminális szankciójával kísért magatartásnak minősítettek. A *rendészeti jelleget* a

[799] Vö. MARCOVICH 1899, 32. o.

szociális ellenőrzés és szociális gondoskodás egyik részterületéről, a szegénygondozás vidékéről kölcsönözték a modell megalkotói. A fenyítőházi modell kétségtelen funkciójává lett bizonyos (deviáns) szegény csoportok eltávolítása a társadalomból, s ezáltal a becsületes, normakövető tagjainak megvédelmezése a kellemetlenségektől, az esetleges kihágásoktól.[800] A saját szegények táplálása és munkával ellátása (munkára szorítása) különös, „dolgoztató" jellegzetességet épített bele az eredeti mintába. Végül *pedagógiai vonásokat* fedezhet fel a kései kor kutatója az engedetlen inasok, fegyelmezhetetlen nebulók, tiszteletlen szolgálók, neveletlen gyermekek, kicsapongó életet élő rokonok, herdáló szülők, munkakerülő életvezetésű élvhajhászok beutalásában. Vagyis valamiféle kapcsolat, átfedés bontakozott ki a szegényház, a dologház és a büntetés-végrehajtási intézet között.[801]

A három funkció közös filozófiai alapját az eredeti modellben *a protestáns munkaethosz* szegénységre vonatkozó új koncepcionális megközelítése adta, mely a munkát kötelezettségként határozta meg. Ez az alapvetés a munkaképes, de valami okból nem dolgozó, s a társadalom terhére megélni próbálók vétkességének megállapítását eredményezte, s végsősoron annak deklarálásával járt, hogy a magukat eltartani képesek, de nem akarók szegénysége bűn. Ily módon a protestáns munkaethosz munkával kapcsolatos tételei között szerepelt *a munkára kényszerítés és a munkára nevelés* célkitűzése, mely a *munkát sajátos jobbító eszköz*ként fogta föl, s elérendő eredményként tűzte ki a társadalom hasznos tagjává formálást. Ennyiben az amszterdami rezsim egy *„reszocializációs" program*ot valósított meg. A társadalomba történő sikeres visszatérés sajátos feltétele volt a kor általános büntetőfelfogásával ellentétben a *becsületes karakter* kialakítása és fenntartása, mely a fenyítőházban fogvatartottat nem a társadalom számkivetettjei, jogfosztottjai között tartotta számon, hanem a társadalom becsületes polgárai közé befogadandó és befogadható tisztes munkaerőként. Ennek érdekében tartozott az amszterdami fenyítőházi modellhez a *lelki gondozás* és az *oktatás*, valamint a középkori tömlöcállapotokkal szemben a *tiszta környezet* és az *egészségügyi gondozás*.

[800] CSER 2000, 346. o.
[801] RUSCHE–KIRCHHEIMER 1974, 63. o.

A szegénygondozás vitathatatlanul a városokban alakult ki és intézményesült. Ennek következtében a város másként tekintett a falakon kívül hömpölygő szegénytömegre és megint másként a saját rászorulókra. Ez rányomta bélyegét a fenyítőházak alakulására is. Az amszterdami házszabályokból és a Hanza-városok rendtartásaiból világosan kiderül, hogy a fenyítőházakat szigorúan csak a *belső szegénység* kezelésére hozták létre, a városi hatóságok saját koldusaikkal szemben alkalmazták. A *„külső” csavargókat és koldusokat* továbbra is kilökte magából a város, elüldözték őket. Így világos a *kapcsolódás a középkori* városi *szegénygondozással.* A város saját szegényei „polgár szegények”, míg a külső szegénység a falu kivetettjeiből „paraszt szegények”-ből, a városi kivetettekből, a született külső szegényekből állt.[802] A város nagyon határozottan igyekezett megőrizni (bár egyre nehezebben tudta megtenni) ezt a jellegét a fenyítőházak korában is.

Létrejövetelének egyik feltételeként nevesíthető a kibontakozó tőkés gazdaság, mely részben a *fegyelmezett munkaerő* iránti igényével, részben pedig a *merkantilista gazdaságpolitika konvertálásával* adott keretet a fenyítőházi munkáltatásnak. Nem vitatható, hogy a fenyítőházi mellékfunkciók egyike volt a fogvatartottak olcsó munkaerejének kihasználása.[803] A holland dologházak a *munkaerő értékesítésére*, a kemény *munkára történő kényszerítésen* keresztül *biztonságpolitikai célokkal* jöttek létre, s egyben jelentős gazdasági előnyökkel is jártak.[804] Reebs Otto Rusche és Georg Kirchheimer[805] nyomán vallja, hogy a dologházak kettős kényszer alatt jöttek létre. Egyfelől 1600 körül szorító munkaerőhiány jelent meg a munkaerőpiacon az ipar és a gazdaság fejlődése miatt, részben pedig a lakosság látványos (a harmincéves háborúnak, a vallási villongásoknak és a belső politikai nyugtalanságoknak köszönhető) létszámcsökkenése miatt. Másfelől ott volt a csavargók, a koldusok tömege, melyek munkaerőkénti felhasználására, illetve „eltüntetésére” kézenfekvőnek látszottak a dologházak. Ahogyan fogalmaz: a fenyítőházak létrehozása és azokban a haszontalan, illetve bűnöző elemek munkára kényszerítése *„egyszerű*

[802] KÜTHER 1976, 15. o.
[803] CSER 2000, 346. o.
[804] WAHLBERG 1888, I/84. o.
[805] RUSCHE–KIRCHHEIMER 1974, 37. o.

gazdasági kérdés volt”.[806] Néhány évtizeddel később az intézeteknek már a gazdasági érdekek mentén történő kíméletlen kihasználása zajlott.[807]

Az első alapítású, protestáns területekre eső intézetek elhelyezése összefüggésben volt a szerzetes- és apácarendek feloszlatásával és a kolostorok világi célokra történő alkalmazásával. Így a belső rend szabályozása és az intézeti rezsim alakítása összhangba kellett kerüljön a *kolostorépítészet adottságaival*. Sikerült egyben kihasználni totális épület jellegéből fakadó *biztonsági lehetőségeket is.*

Az épületekben uralkodó szigorú rend és fegyelem, a középkori testi büntetésekre visszatekintő fegyelmezési technikák, a biztonságos őrzés a büntetőhatóságok számára kiváló lehetőséget kínáltak a túlzsúfolt tömlöcök helyett a fenyítőházakba történő beutalással az egyre súlyosabb bűnözők büntetés-végrehajtásának realizálására. Ezzel a *fenyítőházak kriminalizálódása* következett be, s a folyamat lezárultával a büntetés-végrehajtási intézethálózat új tagjaként üdvözölhették a szakemberek az immáron *fegyházakat*. A folyamat egy átmeneti formát teremtett meg: a *kombinált intézeti rendszert.* Átmenetileg a fenyítőházakban egyesült a középkori menhelyeszme és a büntetés-végrehajtás sokszínűsége, így egy fedél alá került fenyítőházi beutalt, letartóztatott, jelentéktelen kisbűnöző, árva, leprás, őrült, pimasz céhlegény és fegyenc. Vagyis ez az intézet (példának okáért az 1750-ben alapított bruchsali) egyszerre volt fenyítő- és fegyház, börtön, fogda, árva- és lepraház, valamint tébolyda.[808] Ebből a komplex jelenségből bontakozott azután ki a fogházjavító mozgalom hatására a korszerű szabadságvesztés-büntetés és börtön képlete.

E folyamat, mely a fenyítőházak bűnözőkkel történő feltöltése eredményeképpen kialakította a büntetőintézetek új típusát, egyben a büntetés-végrehajtást is forradalmasította. Joggal állapította meg Hannes Stekl, hogy a *„priméren a reszocializációt célzó szabadságvesztés-büntetés indult útjára Amszterdamból”*. Vagyis a korszerű büntetés-végrehajtás, a modern értelemben vett szabadságvesztés-büntetés kezdeteit datálhatjuk a holland fővárosban. Az

[806] REEBS 1987, 5–6. o.
[807] STEKL 1978, 7. o.
[808] WAHLBERG 1888, I/84. o.

eredeti fenyítőházi fogva tartás célja a munkával munkára nevelés és a „jobbítás”, vagyis semmiképpen sem a büntetés. A munka nem büntetés, hanem eszköz és cél. A fogva tartás pedig ebben a konstrukcióban a munkára nevelés célját biztosító technika elsősorban, és nem önmagáért való kriminális szankció. (A kis bűnelkövetők fenyítőházba zárása sem annyira alternatív büntetési módként jelent meg, hanem a bűnözéstől visszatartó munkás életre nevelés instrumentumaként.)[809] Erre a korai formára Cser Erika megközelítése, hogy ti. a fenyítőház (amit ő dologháznak nevez) funkciója a szegénység (a szegények) *büntetése*, morális tartalommal és általában vetten értelmezhető.[810] Wahlberg a dologház jelenségét, mint utilitarista tendenciát fogta föl a börtönügyben, a brutális fenyítés és a mechanikus kezelés és bánásmód elutasításának részeként.[811] A szabadságfosztásnak ez a középkoritól alapvetően elütő felfogása lehetővé tette a szabadságvesztés-büntetés megszabadítását testi büntetés jellegétől, a sanyargatás és a fizikai szenvedtetés követelményétől. Az új megközelítés megengedte a szabadságvesztés önállósulását, kibontakozását az emberi test fizikai valója ellen támadó büntetések öleléséből. Egy olyan szabadságfosztásként jelenhetett meg, melynek célja a zárt térben megfogalmazott szabadság korlátozása lehetett, s mely reszocializációs törekvésekkel párosulhatott. Az amszterdami fenyítőházi modell hagyatéka, *„a munka kiemelt szerepe a büntetésben és az erkölcs javításában – a felvilágosodás hasznosságelve és az ember nevelhetőségébe vetett rendíthetetlen hite nyomán – felerősödött, és gyökeret vert a közgondolkodásban”*.[812] A fenyítőház maga azonban éppen a büntető szabadságelvonást tagadó koncepciója okán legfeljebb technikai értelemben jelenthette a modern büntetés-végrehajtási intézet előfutárát.[813]

A fenyítőházak pontos meghatározásához és munkánk egyértelműségéhez tartozik hozzá azoknak az intézményeknek számbavétele, melyek jellegüknél fogva közel állnak hozzájuk, sőt bizonyos értelemben le is fedik egyik vagy másik működési szelvényüket, ám mégis megkülönböztetendők az alapmodelltől. A fentebb is érintett zavaros terminológia is erre ösztönöz, hiszen különböző

[809] STEKL 1978, 7. o.
[810] CSER 2000, 346. o.
[811] WAHLBERG 1888, I/84. o.
[812] CSER 2000, 346. o., továbbá vö. GYÁNI 1998, 11–28. o.
[813] ADAMS 1912, 3. o.

korszakok különböző tudományágakhoz tartozó szerzői a lehető legszínesebb terminológiai eszköztárral dolgoztak.

A fenyítőházak mellett a hagyományos tömlöcök tovább éltek. A fennálló sanyarú viszonyok miatt azonban ezek az intézetek, s a szabadságvesztés-büntetés mint szankciónem csak a testi büntetések egyik fajtájaként szerepeltek.[814] A kriminalitás növekedése eredményezi, hogy a szabadságvesztés-büntetés végrehajtásának *tradicionális* formáját, a *tömlöc*öt is folyamatosan igénybe veszik a hatóságok. A tömlöc technikai megoldásait tekintve ellentéte a modern eszméknek. Sem nem akarta (és tudta) igénybe venni az elítéltek munkaerejét, sem nem szándékozta őket jó útra téríteni (megnevelni). Elsősorban őrizte a rabokat, s ha valami, akkor a középkorból öröklött sanyargatás (testi büntetéskénti felfogásának) eszméje bukkant föl esetleg az őrzésbiztonság mellett. A végrehajtás még mindig gyakran föld alatt, nedves, sötét helyiségekben, egészségtelen viszonyok között, rossz élelmezéssel, ruhaellátás nélkül, tisztaság híján történt. Ebben a formájában érte meg a szabadságvesztés a 18. századot.[815]

A büntetés-végrehajtás tudományos irodalma az amszterdami (s miután a kezdetekről viták vannak, a londoni) kísérleteket úgy ünnepli, mint a korszerű büntetés-végrehajtás nyitányát. Ez a megközelítés igaz, de pontosítást igényel. Ugyanis a londoni Bridewellt vagy az amszterdami Rasphuyst a maga eredeti formájában csak meglehetősen nagy megszorításokkal tekinthetjük börtönnek, még ha technikai értelemben előfutárként tartjuk is számon őket. A 16–17. század börtöne (melyet elfogadott kifejezéssel a tömlöc szó fed le leginkább) alapvetően különbözik a fenyítőháztól. Amennyiben annak karaktere (becstelenítő jelleg), kriminális vonásai (büntetőeljárás alá vont, elítélt fogvatartottak), büntetőrendszerbéli meghatározottsága (sanyargató testi büntetés), rendszer nélkülisége (a fogvatartottak elkülönítés nélküli tartása, rezsimcélok hiánya), architekturális profilja (föld alatti carcerek, „lyukak”, toronybörtönök) teljesen idegen a magát a bűnözői zónától elszigetelni igyekvő fenyítőháztól.

Kriegsmann képletében a szabadságvesztés-büntetés két fejlődő ága volt a 17. században az *erődmunka büntetések és a fenyítőház* s ezek összefonódása

[814] KÖBLER 1988, 287. o.
[815] KRIEGSMANN 1912, 13. o.

alakította volna ki a modern büntetés-végrehajtást. Az erődmunka jellegzetes formája a korabeli szabadságbüntetésnek. Az erődmunka szerinte az a szankciónem, ahol a szabadságfosztás, a bezárás büntetéskénti felfogása meggyökeresedett. Ezért érzi szükségesnek elhatárolni egymástól a fenyítőházat és erődmunkát. Az erődmunka különbözőségei szerinte, hogy az erődmunka összehasonlíthatatlanul súlyosabb végrehajtási körülmények között foganatosíttatik, és hogy összehasonlíthatatlanul hosszabb időre szól, általában meghaladja a 10 évet. Az erődmunka-büntetés csak ítéletben szabható ki, s csak erős rabokra szabható (14 év fölött, erős, egészséges férfiak).[816] Emellett a 17–18. század kedvelt végrehajtási formája a várfogság, melyet Kriegsmann „külön" szabadságvesztés-büntetésként definiált, a magasabb rendűek számára, kényelmesebb és egészségesebb körülmények között.[817]

De mint fentebb láttuk, a fenyítőházak funkciója nem is a szabadságelvonásnak, mint büntetésnek a realizálása, hanem csupán technikai felhasználása a fő cél, a munkára nevelés (szoktatás) folyamatában fenntartandó kemény fegyelem biztosításához. (Az elzárás emellett a romlottsághoz vezető életformától történő elszigetelés is egyben.)[818] Ennek fényében a modern büntetés-végrehajtás jellemzőit sem regisztrálhatjuk, legfeljebb a később annak részévé váló kezelési eszközök ötletének megjelenését (nevelés, munkáltatás, lelki gondozás).

A magyar történeti szakirodalomban, mint azt már érintettük, terminológiailag hosszabb ideig nem különböztettek fenyítőház és dologház között. A fogalom kidolgozatlansága miatt a német 'Zuchthaus' fordításakor sokan a magyar 'dologház' kifejezéssel operáltak, jóllehet az Arbeitshaus, Werkhaus sokszorosan foglalt kifejezés volt a szegénygondozás világában. A dologház azon, a menhelyből kibontakozó intézményt jelentette, ahol a rászorultakat a(z elsősorban városi) hatóságok nem pusztán táplálták és gondozták, hanem amennyiben munkaképességük megvolt, munkára is fogták. Már a 13–14. században készen állott tehát a dologház modellje. Ezeknek a

[816] KRIEGSMANN 1912, 18. o.
[817] KRIEGSMANN 1912, 18. o.
[818] CSER 2002, 53. o.

dologházaknak semmi közük nem volt a munkára kényszerítéshez; lényegük a munkával ellátás és a megélhetési költségek előteremtése volt. A középkori dologháznak nem volt kényszerjellege (ami nem zárta ki, hogy az ellátását munkavégzéshez kössék), lényegében a szegénygondozás (egyfajta karitatív segélyezés) részeként működött. A dologházak kialakulása a szegényrendészet kibontakozásával hozható összefüggésbe, s aligha zárható ki eszmei kötődésük a fenyítőházakhoz, amelyekben, mint láttuk, a fő tényező a munkáltatás megszervezése volt. Sok esetben ezt a fenyítőházak „dologház" megnevezése is jelezte, s ez adott okot a gyakori átnevezésre. Ugyanakkor a terminológiai áttekintésből azt is láttuk, hogy ritkábban önállóan, inkább a fenyítőházzal együtt jelenik meg a „Zucht- und Werkhaus" vagy „Zucht- und Arbeitshaus" megnevezés. Ezek a besorolások egyben a dologháztól eltérő fenyítőházi stílusra utalnak. A középkori dologház modelljéhez kapcsolta hozzá a protestáns etika az akaratlagos szegénység=bűn képletet, s adott a szegénygondozásnak egy „fenyítő" töltetet is, ami végül is a fenyítőház-dologház kettőséhez vezetett. Ez a „bűn"-gondolat nyitotta meg végül is a házak kapuit előbb a kiskrimninálisok, majd a bűnözők előtt.[819]

Később, amikor a szegényügy, a szegénység kezelése elvált a kriminális ügyektől, újabb komplikált helyzet adódott. Az ősi tradíció alapján a szegényügyi igazgatás keretébe vont vagy jótékonysági alapon szervezett tiszta dologházak, ahol nincstelen, munkanélküliek és rászorulók juthattak munka fejében ellátáshoz és némi bérhez, jogosan tartottak igényt a dologház megnevezésre. Másrészt a büntetés-végrehajtás vonzáskörébe sodródott egykori fenyítőházak némelyike szintén továbbította az igazságügyi rezsimek szakszótárába a dologházat, melyen a büntetés-végrehajtáshoz vagy a rendészethez kötődő, tehát a büntetőfogság vagy a javító nevelés végrehajtására szolgáló, munkáltatóházat értettek. Luppe 1923-ban ennek lehetséges terminológiai feloldásaként ajánlotta megkülönböztetésül a büntetőintézetként megjelölt Arbeitshaussal szemben a szegények dologházát, az Armenarbeitshaust,[820] de fölvetődött az is, hogy a hagyományos szegények dologházával szemben a Zwangsarbeitshaus (kényszerdologház) fordulatot

[819] LAUM 1923, 943. o.
[820] LUPPE 1923, 742. o.

vegyék igénybe. Valójában a létjogosultságot mindkét oldalon tovább erősítettek olyan történelmi intézmények, mint a munkához való feltételezett jog megvalósítására foganatosított berendezkedések (például a párizsi nemzeti műhelyek 1789-ben és 1848-ban)[821] vagy pedig a büntetőjogi reformiskolák által a megrögzött bűnelkövetők egy csoportjára alkalmazott, határozatlan tartamú szabadságvesztés-büntetést megjelölő dologház a 19–20. században. Ugyanakkor az egymástól szétváló Zuchthausok és Arbeitshausok útja Európában bizonyosfajta osztályozási lehetőséget is biztosított a 19. századi büntetés-végrehajtási szisztémában.[822]

A dologház minőségi másságát jól szemlélteti az angol szabályozás a reformkorban. A dologházba (workhouse) való ki- és belépés önkéntes volt, viszont a munkaképesek segélyezése csak a dologházon keresztül valósulhatott meg. Az érintettnek tehát „önkéntesen" be kellett lépnie a dologházba. A probléma az volt, hogy a dologház nem tudott megszabadulni történeti hagyatékától s igen nagy számban fogadott be gyerekeket, aggastyánokat, betegeket és nyomorékokat is. Még a 19. században is csak törekvések voltak arra vonatkozóan, hogy a dologház csak az egészséges munkaképesek foglalkoztatását szolgálja. Ekkor a többiek gondozására és tartására különféle egyesületek és alapítványok születtek. (Amerika is az angol példa után építette ki szegény- és dologház hálózatát. 48 vidéki [country-poor-houses] és öt városi [city-alm-houses] intézményt állítottak fel. Ezek a házak a német–osztrák Arbeitshaus kategóriáját körvonalazták. Világosan látható a különbség a fenyítőháztól.) Az ilyen típusú dologházakat Svájcban és a német területen elsősorban a 19. század második felében, az ötvenes években alapították. Luppe szerint Ausztriában és Magyarországon kivételképpen működtek csak ilyen házak, Oroszországban Kronstadtban alapítottak egyet 1881-ben.[823]

A fenyítőház a zárt intézeti kényszermunkáltatás és az opus publicum közti határterületen fejlődött ki. A *nyilvános közmunkára ítéltek* foglalkoztatása sokban emlékeztet a fenyítőházi munkakényszerre. A hasonlóságot a munkára

[821] LUPPE 1923, 742. o.
[822] WEISKE 1856, 592. o.
[823] LUPPE 1923, 742. o.

kényszerítés és az ehhez kapcsolódó fogva tartás alapozza meg. Bár láthattuk Schellenwerknél, hogy a városi lakással, házzal bíró polgárokat eredetileg megcsúfoló, megszégyenítő nappali közmunkája éjszakánkénti hazatéréssel párosult, utóbb azonban mindenfelé kifejlődött a közös elzárás gyakorlata. Ezt ösztönözte az a folyamat is, melynek során a közmunkát a munkakerülő, csavargó, idegen koldusok ellen is bevetették, akiknek őrzése összekapcsolódott a büntetőmunkáltatással. Akadt, ahol külön épületeket létesítettek erre a célra, máshol elhagyott épületeket vagy a toronybörtönöket vették igénybe. A fenyítőház két jellegzetessége: a bezárás és a munka külön-külön már korábban is létezett a tömlöc és az opus publicum formájában. Azt azonban Hippellel egyetértve határozottan el kell utasítanunk, hogy a fenyítőház ennek a kettőnek egyszerű keveréke lenne, s nem más, mint építészeti keretek közé terelt opus publicum.

A Schellenwerkre, Karrenstraféra ítélteket összebilincselték, nehéz fizikai munkára kényszerítették, megszégyenítették, és ha kellett, testi fenyítékkel szorították dologra. Ezek a jellemzők a fenyítőházakban is megtalálhatók, de itt nagyjából vége is szakad az azonosságoknak. A kifejlett opus publicum ugyanis soha nem hordozta magában a megjavítás vagy jobbítás eszméjét, különösen nem munka által és a munkaszeretet kialakításának szándékával. A közmunkabüntetés részben az elrettentés programjával lépett föl a külső szegénységgel és koldusvilággal szemben, részben pedig a fizikai erő puszta felhasználásának destinációjával számolt. A fenyítőházak ezzel szemben a reszocializációs program és a jobbítás igényével jöttek létre és működtek. A munka az opus publicumban büntetés, a középkor testi sanyargatásának egyik jellegzetes megnyilvánulása, a fenyítőházakban cél és eszköz. A közmunka fő jellegzetessége kriminális szankciómivolta, míg a fenyítőházak eredeti modelljében alig találjuk nyomát a büntetésnek, elvétve jelennek meg büntetőbírói ítélettel bezártak, s a rendészeti beutaltak mellett sok az önkéntes vagy magánkérelemre fölvett bennlakó.

Az ispotály, mint láttuk, valamiféle általános funkciójú gondoskodó intézmény, mely egyszerre menedékhely, aggok háza, betegek háza és ragályház,

szegényház, árva- és lelencház.[824] Eberhard Schmidt komoly szempontot vont be a fenyítőházi fogalomba. A rendészeti és a karitatív jelleget vegyítve egymással, azt állította, hogy az első dologházak alapítása nem annyira a büntetőgyakorlattal, mint inkább a szegénygondozással volt összefüggésben. Ennek megfelelően az egész mozgalom egy karitatív folyamat részeként fejlődött. Miként az ispotályok és a különféle kegyes alapítványok menedékhelyei a munkaképtelen szegények szállásaként szolgáltak és a jobb életfeltétel megteremtésének biztosítását célozták, úgy lelhető meg a fenyítőházakban a szegénység munkaképes része. A fenyítőházak mechanizmusa a munkakerülés és a henyélés ellen lépett fel, azzal a tételezéssel, hogy a nevelés segítségével a közösség hasznos tagjává alakítható a beutalt.[825] A változás azért következhetett be – mondja Hippel –, mert Európában alapvetően megváltozott a szegénységre és a jótékonyságra vonatkozó felfogás. Az állam gondoskodási kötelezettsége immáron nem állhatott puszta dologi segélyezésben (nem is képes rá, hogy mindenkit ellásson), többet kell tenni a szegénység ellen. A munkakerülő elemeket munkához kellett juttatni és munkára kellett szorítani, a csavargásnak a gyökereit kellett kitépni, szabályozott tevékenység formájában kellett a munkára nevelés eszközével élni.

A Bridewell alapító okirata ispotálynak (Hospital) nevezte az intézményt, ami megint csak ezt a koncepciót erősíti meg. Pontanus krónikájáról Hippel számolt be, amely (1611-es datálással) a fenyítőházakat a kórházak és szegényházak kategóriájaként tárgyalta. Úgy véljük, mégsem tehetünk azonban egyenlőségjelet a két intézmény közé, hiszen a fenyítőházakból (bár egészségügyi felügyelet működött az intézetekben) hiányzott az aggastyán- és betegápoló, rokkantellátó, ragálykarantén és a menhelyi jelleg. Miután funkciójának megvalósításához szükséges munkaszervezet, többnyire egészséges, munkaképes felnőtteket és fiatalkorúakat fogadott be a képzés és nevelés céljával. A fenyítőházak nem azért fogadtak be (helytelenített életvitelű) szegényeket, hogy gondozzák és ellássák, hanem, hogy megváltoztassák őket.

A fenyítőházak fogalmának alapvető eleme a „reszocializáció”, vagyis a társadalom hasznos tagjává nevelés és visszabocsátás a közösségbe. A kezdeti

[824] REICKE 1932, 279. o.
[825] SCHMIDT 1915, 4. o.

időkben azt látjuk, hogy a polgárság valamiféle megváltó eszközt lát a fenyítőházban a nevelhetetlen gyermekek, fegyelmezetlen tanulók, henye inasok megnemesítésére, mintha tehát egyfajta *nevelőintézettel* lenne dolguk. Amennyire azonban áttekinthettük a fenyítőházban alkalmazott „pedagógiai" eszközöket, a nehéz fizikai munkával történő fegyelmezés és „jobbítás" technológiáját, aligha lehet kétségünk aziránt, hogy a fenyítőházak nem vehették és nem is vették át az árvákat és lelenceket nevelni igyekvő ispotályok, a nemes ifjak oktatását célzó collegiumok, a polgárgyermekek számára nyitva álló iskolák feladatait. A modern értelemben vett *javító intézet*hez sokkal közelebb állnak a fenyítőházak, itt azonban a fogvatartottak többségét kitevő, nem büntetőítélettel beutalt felnőtt koldus és csavargó jelenléte tesz kérdőjelet a hasonlóság megállapítása mellé.

A FENYÍTŐHÁZ TERMINOLÓGIÁJA. Ha a fenyítőházak mibenlétét a megnevezések oldaláról közelítjük, világosan kell látnunk, hogy kevéssé tiszta a kép. Nemcsak azért, mert országonként, tartományonként, városonként is eltérő volt az intézmények megnevezése, hanem azért is, mert az alapítók, a működtetők sokszor magával az elnevezéssel is üzenni kívántak. A ház neve ugyanis jelképes közlés arról, mit tart a legfontosabbnak a fenntartó a ház jellegében. A Tucht-, Zucht- (fenyítő-, fegy-), a Werk- (munkáltató, dolog-), Arbeits- (munka-, dolog-), Korrektions-, Erziehungs- (nevelő-), Besserungs- (javító-), Rasp- (reszelő-), Spinn- (fonó-) előtagok a fő profilt nyomatékosították. S miközben a hangsúlyok megjelenítését szolgáló név azonossága tűnik föl két intézet összehasonlításában, a mögöttes tartalom alapvető változásokat is hordozhatott és hordozott is.

A leggyakrabban alkalmazott kifejezés az Amszterdamból forgalomba hozott *Tugthuys, Zuchthaus*, mely azonban mai értelmét tekintve a büntetés-végrehajtási intézetek legsúlyosabb kategóriáját, a *fegyházat* (*fegyházbüntetést)*, esetleg az általános értelemben vett börtönt jelenti. A 16–17. század Zuchthausa azonban éppen a másik végletet jelentette, a „kiskriminális", kisebb vétségeket elkövető, kihágó, a becsületes élet szélén tengődő társadalmi csoportok, a szegények, csavargók, vagabundok, kistolvajok, szajhák, romlott életet élők befogadó háza, a társadalom hasznos tagjává válás reményével, „becsületes

karakterrel". Ezt érzékelték a téma kutatói is, s példának okáért ezért is használták többen a legrégebbi, legkorábbi *„älteste Zuchthäuser"*,[826] vagy az első, *„erste Zuchthäuser"*[827] kifejezéseket, utalva ezzel a tartalommódosulásra. Weber úgy próbált különbséget tenni az eredeti és a kriminalizálódott, büntetővé vált modell között, hogy az egyiket Zuchthausnak, a másikat Kriminalzuchthausnak nevezi.[828] Sichart hivta fel a figyelmet arra, hogy *„…még a Carolina uralma idején jelent meg a fenyítőház, mint poena extra ordinaria a kriminális bűnökre a halálbüntetés, a poena ordinaria mellett…,"*[829] vagyis a Zuchthaus kifejezés alkalmanként szerinte már korábban is használt forma, jóllehet általánossá nem vált.

Von Hentig szóhasználatában az amszterdami és az azt másoló Hanza-intézetek modellje javítóintézet lett volna *(Korrektionsanstalt)* munkaképes koldusok, semmittevők, csavargók, kistolvajok pedagógiai kezelésére. Ez a vonás határozottan megkülönbözteti a dologházakat *(Arbeitshäuser)* a mai büntetőintézetektől. (Hentignél a Korrektionshaus és az Arbeitshaus szinonim fogalmaknak tűnnek. Ő tehát a büntetőpraxison kívüli jelenségként értelmezi a fenyítőházat.[830] Úgy tekinti, mint a munkaterápia egyik formáját, mely itt keveredett a fenyítéssel [fenyítő büntetéssel] és más kényszereszközzel.)

„…a 17. század kezdetén létesítették az első fenyítőházakat (Zuchthäuser), melyeket dologháznak [Werkhäuser] is neveztek a csavargók, koldusok, könnyelmű szajhák, nyakas szolgák és nevelhetetlen gyerekek őrzésére, foglalkoztatására és javítására." Sichart a Zuchthaust egyező értelműnek véli az Arbeitshauszal, de már fejtegetése kezdetén kiderül, hogy a „Zuchthaus" elnevezés körül problémák vannak. Részben, mert korábban is használatosnak tartja, részben pedig, mert utóbb *„sok fenyítőházban a koldusok és vagabundok mellett a gonosztevők és bűnözők is megtalálhatók voltak. Csak a legnagyobb intézetekben volt a kriminális és rendészeti fenyítőház, bűnözők és fenyítettek*

[826] ROSENFELD 1906, 1. o.
[827] RADBRUCH 1953, 162. o.
[828] WEBER 1961, 46. o.
[829] SICHART 1888, 265. o.
[830] HENTIG 1955, 184. o.

(rabok és fenyítőházba utaltak) között térbeli elhatárolás…”[831] Vagyis a fenyítőház (Zuchthaus) és fegyház (Zuchthaus) fogalmak a kriminalizálódással összemosódtak, utóbbi tartalmi triumfálásával. Ez körvonalazódik később Arnimnál, aki a különbségeket húzta alá. A német praxisban az összetévesztésre legkönnyebben okot adó és leggyakrabban összekapcsolt intézetek a *freiwillige Arbeitshaus* (önkéntes dologház) és a *Zuchthaus* (fegyház, fenyítőház) voltak. Nem lehet véletlen, hogy Arnim a legnyomatékosabban húzott határvonalat a dologház két fogalma közé: határozottan elválasztotta a fegyházat a dologháztól. Tette ezt 1791-ben, a német modell alapján.[832]

John Howard ismert művében az amszterdami Reszelőházat börtönnek, bennlakóit raboknak írja le,[833] miként a dologházat is, melybe csekély kihágásokért kerültek a fogvatartottak.[834] Említést tett a „városháza vagy Rathaus” alatt működő börtönről is, melyben adósok és bűnözők nyertek elhelyezést.[835] A Spinnhaus értelemszerűen egyszerűen női börtön.[836] Ebben a szóhasználatban már mind a fenyítőház, mind a dologház, mind pedig a tömlöc börtönként jelenik meg. Ez a helyzet 1777-ben már azt a konvergenciaeredményt tükrözi, mely a kriminalizálódás nyomán a fenyítőházakat a börtönökhöz közelítette. Howard fordítója, Gottlieb Rudolf Wilhelm Köster precízebben, s a fogalmi tisztázás igényével közelítette a fenyítőház kategóriáit. Próbálkozása nyilvánvaló kapcsolatban áll a kor zavaros felfogásával, terminológiai pontatlanságával. A fenyítőházat *(Zuchthaus)* olyan börtönnek *(Gefängnis)* határozta meg, amelyikben részben becstelen személyek, tolvajok, csalók, egyéb gonosztevők vannak bezárva, részben vizsgálat alatt álnak vagy már a hóhérkézre várnak. A dologház *(Arbeitshaus)* Köster értelmezésében börtön *(Gefängnis)*, amelyikben a rezsim a jó rend, fegyelem és becsületes karakter alapján szerveződik, s melyben csavargók és koldusok záratnak és legfeljebb kihágások büntetésére szolgál. Szerinte funkcionálnak még tipizálható fenyítő- és dologházak *(Zucht- und Arbeitshaus)*, mint a kettő jó alapelvek alapján megszervezett keveréke, melyben a különféle

[831] SICHART 1888, 265. o.
[832] ARNIM 1791, 37. o.
[833] HOWARD 1780, 252. o.
[834] HOWARD 1780, 255. o.
[835] HOWARD 1780, 250. o.
[836] HOWARD 1780, 254. o.

fogvatartotti csoportok különbözőségeik szerint kezeltetnek.[837] A terminológia nem világos és a kortárs szerzők meghatározásaival is ütközik, a definíció azonban megfelel a kor állapotainak illetőleg a dolgozatban használt fenyítőház illetve börtönfogalmaknak.

Karl von Jagemann a dologház *(Arbeitshaus)* nevezést ajánlja, kifejezetten ellenezve a *„Zucht-”* megjelölést, mert az fegyházi tartalomra utal, holott szerinte a munkáltatás büntetésbe bekapcsolásának célja nem az, hogy szigorú, súlyos munkával, mintegy testi büntetésként terheljék az elítélteket, hanem hogy a munkáltatás rendszerességével felelősségteljes, kötelezettségtudói magatartásra szoktassák a bűnelkövetőt. Nem a munka súlyosságát, hanem szabályozottságát kell tehát kiemelni. A cél egy remélt szellemi változás, melyben egy tisztes élet képe jelenik meg. A munka a büntetés-végrehajtásban ezt szolgálja. A szónak ebben az értelmében sokkal inkább kell nevelőházról *(Korrektionshaus)* vagy javítóházról *(Besserungsanstalt)* beszélnünk tehát.

A magyar szakirodalom a Bridewell és a Rasphuys, majd az őket követő alapítások dolgában teljességre nem törekvő áttekintésünk szerint meglehetősen színes terminológiai képet mutat. Az egyes szerzők többnyire tudományterületi megközelítésük fényében választottak magyar kifejezést. Pál László kriminálpedagógiai tanulmányában a *„javítóintézet”* mellett tette le a voksot, egyenesen „első” angol javítóintézetnek titulálva a Bridewellt, s bizonyítékul az angol ház „House of correction” megnevezését idézi. (Pál amúgy következetes, mert ugyanebben a kategóriában tartja nyilván a San Michelét [1703] és a milánói intézetet is [1758]. Egy helyen színezi csupán a meghatározást a „Zucht” beigazításával, amikor összesítésében így fogalmazott: *„A javító (fegy-) házak működésének tapasztalatai alapján sok módszert átvettek és alkalmaztak a börtönrendszerek kialakulása idején a nagykorúak büntetés-végrehajtásában.”*[838] Cser Erika a *dologház* megjelöléssel dolgozik, a konfliktust a fenyítőházi és tényleges dologházi jelenségek között az „önkéntes” és a „kényszerítő” jelzővel oldva fel.[839] Vókó György parallel alkalmazza a dologház és a fegyház szavakat.

[837] HOWARD 1780, 123. o.
[838] PÁL 1976, 37–38. o.
[839] CSER 2002, 52. o.

Először arról ír, hogy az elítélteket a 16. század derekán kezdték *dologház*akba irányítani, majd a Bridewellre már mint *fegyház*nak átalakított kastélyra tekint, a Rasphuyst pedig egyenesen „amszterdami fegyháznak” nevezi,[840] egyetértésben Szöllősy Oszkárral.[841] Pulszky Ágost és Tauffer Emil is a *fegyház* mellett szavaztak, de megjegyezték, hogy a *„az ipari tevékenység ezen őshazájában a tömlöcz elnevezése kezdettől fogva egyértelmű volt a dolgozóházéval (werkhuis)”*.[842] (Megjegyzendő, a kiegyezés évében publikált munkájukban a jogi szakterminológia teljes bizonytalansága tapasztalható. Nyilván erre vezethető vissza a fegyház, fenyítőház, tömlöc és dologház fogalmi káosza.) Hacker Ervin a Bridewellt és a hamburgi Werkhaust fegyházként említi, de a részletes elemzés alá vont amszterdami házat óvatosan csak „intézetként” hivatkozza meg.[843] Gláser István köztes megoldásra lelt: „letartóztatási intézetként” számolt be Londonról, Amszterdamról, a Hanza-városokról szólva. Differenciálni időben utóbb kezd csak, amikor a San Michelét *börtön*nek, a milánói intézetet *javítóhá*znak, a genti Maison de forcet *fegyhá*znak és a bécsi Arbeitshausot *dologhá*znak sorolja be. Aligha lehet kérdéses, hogy ő a fegyházat már a magyar szakszókincsben is felvett súlyos formájában értelmezi, hiszen megjegyzi, hogy a genti fegyházat tekinti az első modern letartóztatási intézetnek.[844] Lukács Tibor *börtön*nek látja a Bridewellt és a Tuchthuist, s a 18. századi Kelemen pápa-féle római házban véli felfedezni a *fenyítő intézet* nyomait.[845] Későbbi munkájában ugyan hollandiai *fenyítőházak*ról értekezett, de úgy megrajzolva történetüket, hogy ezekkel jelent meg Európában a modern börtön gondolata, s ezt nem előzmények, hanem kezdetnek felfogva nyomban női *börtön*nek kezdi címezni az 1597-ben megnyílt Spinhuist.[846] Az egyik legizgalmasabb megoldást Nagy Ferenc követte: általában a *„fenyítő- és dologház”* fogalmat használja a fenyítőházak intézményének megjelölésére, de az amszterdami házak esetében, érezve a megkülönböztetés jelentőségét a *„fegyelmezés házával”*, illetve a *„fegyelmező intézetek”* megnevezéssel kísérletezett, megítélésem szerint a közelebb kerülve az

[840] VÓKÓ 1999, 26–27. o.
[841] SZÖLLŐSY 1930, 29. o.
[842] PULSZKY–TAUFFER 1867, 41. o.
[843] HACKER 1916, 4–7. o.
[844] GLÁSER 1975, 24. o.
[845] LUKÁCS 1980, 241. o.
[846] LUKÁCS 1987, 62–63. o.

elhatárolásához. [847] Még hangsúlyosabb véleménynyilvánítása, amikor a Bridewellt határozottan dologháznak, az amszterdami Tuhthuist „fegyelmezés házának” nevezi.[848] Lőrincz József és Kabódi Csaba is a *fenyítő- és dologház* kifejezéshez ragaszkodtak.[849]

Magam a fentiekben kifejtettekkel összefüggésben a *fenyítőház* terminust tartottam a legegyértelműbbnek és ennek megfelelően a legkifejezőbbnek is. Választásomban megerősített a korabeli magyar hivatalos szóhasználat is. Mint alább, a Domus Correctoria esetében látni fogjuk, az egyik leggyakoribb magyar megnevezése volt ez az első és egyetlen magyar fenyítőháznak.

FENYÍTŐHÁZBÓL FEGYHÁZ. Sichart, a ludwigsburgi büntetés-végrehajtási intézet egykori igazgatója szerint az 1532-ben kibocsátott Constitutio Criminalis Carolina intézkedése nyomán töltődött volna fel a Zuchthaus a koldusok és vagabundok mellé kriminális elemekkel.[850] Miután azonban a Carolina idején még nem létezett az amszterdami javítóházmodell, a szerző csak a szegényházak, a városi dolgozóházak modelljére gondolhatott, amelyek valóban nem voltak kriminális intézmények. A fenyítőházak bevezetésével azonban (s amikor azok az idők folyamán kriminalizálódtak), a szegényügy jelentős része valóban a kriminális igazgatás befolyása alá került. A Sichart-féle probléma tehát jól körvonalazott terminológiát kínál: *a szegény- és dolgozóház* (Armenhaus, Arbeitshaus) a késő középkori szegénygondozás elemeként volt jelen a társadalomban (szegény, koldus és vagabund elemek foglalkoztatására és ellátására). Ezt némiképp kiegészítette és felváltotta Európa egy részén a *fenyítő-, javítóház* (Zuchthaus, Besserungshaus), mely az amszterdami modell alapján fejlődött. Ez a konstrukció a városi és tartományi büntetőpolitika változása nyomán tovább alakult s lett a kriminalizálódás útján *fegyházzá* (Zuchthaus), mely a súlyos bűnözők elhelyezésével a javítóházakat büntetőintézetekké minősítette. Európa más, délibb területein a Carolina által intézményesített szabadságvesztés-

[847] NAGY 2008, 269. o.
[848] NAGY 1986, 10–11. o.
[849] KABÓDI–LŐRINCZ 1996, 350. o.
[850] SICHART 1888, 265. o.

büntetés a *szegényházak*at (Armenhaus) direkt formában vezette át a *büntetés-végrehajtási* (Strafanstalt) *intézet*ek körébe.

A büntetőtörvénykezés igényei a súlyos kriminálisok befogadása felé szorította a házakat. A kriminalizálódási folyamat a fenyítőházakat a rendészet terrénumából a büntetés-végrehajtás terepére vezette át. Laubenthal a kriminalizálódásnak köszönhetőnek véli, hogy a fenyítőházak börtönként kezdtek funkcionálni, s ezért jelentős vonásaiban hasonulni kényszerültek a büntetés-végrehajtás elvárásaihoz. (A harmincéves háború borzalmai feleleventették a megtorló fenyítés gondolatát, feltámadtak ismét a testi büntetések, s ezzel együtt vált ismét tömlöcszerűvé a fenyítőház is.)[851] Miközben méretüknél fogva gyakran alkalmatlanok voltak erre a szerepre. A büntetőbíróság ítéletei olyan büntetés-végrehajtási gyakorlatra kényszerítették a fenyítőházakat („Istenhozott", „Istenhozzád" gyakorlata, vagyis a direkt testi fenyítés, verés alkalmazása büntetésként), melyek idegenek voltak a fenyítőházak eredeti modelljének szellemétől és praxisától. A munkáltatás miatt gyakran öszvérmegoldásokat kellett keresni, bérleti konstrukciókat létrehozni a fenyítőházi funkció rovására.[852] A fenyítőházak fenntartói képtelenek voltak megőrizni a fenyítőházi fogvatartás tiszta becsületes karakterüket, nem tudták megakadályozni a súlyos bűnöző elemek megjelenését. Hiába a gyors terjedés, az eredeti célok hamar árnyékba, rosszabb esetben feledésbe merülnek. A szegények, őrültek és árvák a bűnözőkkel együvé kerültek. Az abszolutizmus általános hasznossági gondolata jegyében (ti. az olcsó megoldások alkalmazása) a gazdasági cél és bevételszerzés érdekében történt mindez.[853] A tisztázatlan finanszírozás, s az ebből következő építészeti megoldások, a berendezés és a higiéniai viszonyok hiányosságait eredményezték. A képzettség nélküli személyzet alkalmazása, a rendtartások elveinek zavarossága eredményezte, hogy a 18. századra már *elviselhetetlenné váltak az állapotok*.[854] Stekl tehát az intézetek leromlását a hanyag kezeléssel, a nemtörődömséggel, a haszonelvűséggel kötötte össze.

[851] WACHENFELD 1914, 87. o.
[852] KRIEGSMANN 1912, 20–21. o.
[853] RÜPING 1998, 73. o.
[854] STEKL 1978, 7. o.

Amikor a kriminalizálódás okait vesszük számba, önmagában kevésnek tűnik az európai történelem hányattatásaira hivatkozni. Úgy vélem, hogy (1.) az *amszterdami* modell *sohasem volt börtönmodell*, s ahogyan elkezdték feltölteni valódi kriminális elemekkel, működése akadozni kezdett, funkcióit veszítette és tönkrement. (2.) Maga a fenyítőházi *gondolat is korainak tűnik*, hiszen ekkortájt a köztudatban a bűnöző még a legkeményebb sorsot érdemelte meg, a bűnöző a társadalmon kívüli, minden szenvedésre méltó pária, jogfosztott egyed. Túl humánus volt a közfelfogás szerint a fenyítőházi környezet. (3.) Az amszterdami modellt követő „legalább 60" (Kaiser) *német fenyítőház már nem az eredeti képletet mintázta* (bár elvétve akadt közöttük olyan is), hanem már sok esetben alapításukkor kriminális beütésekkel tűntek föl más intézettípusokkal összevonva. Nem az öngondoskodó polgárság eszméjének realizálásaként, hanem jótékonykodó abszolút uralkodók, fejedelmek közjót szolgáló tetteként működtek az ipari kapitalizmus háttértámogatását többnyire nélkülöző német vidékeken. (4.) A korszellem általános bűnözőfelfogása és az amszterdami modell relatív korai jelentkezése (és ezért az eszme gyengesége) miatt, a tradícionális gyökerek erőssége okán *a feudális tömlöc tovább élt* és hatott. A büntetési rendszer átalakulásának folyamatában részt véve, erős befolyással örökíti át saját tulajdonságait az új szerkezetbe. A büntetés-végrehajtás kutatói közül sokan azért hagyják figyelmen kívül ezt a következményt, mert nem tulajdonítanak büntetőfunkciót a tömlöcnek. Azt a tradicionális koncepciót fogadva el, miszerint a tömlöc nem szolgált büntetésre, csak előzetes fogság és biztosító őrizet céljaira, eleve kizárják figyelmi körükből a szabadságvesztés-büntetés carcerhagyományból táplálkozó jellegzetességeit. (5.) Amikor Európát elöntötte a csavargóáradat, akkor a legdrágább megoldás (a fenyítőház) mellett *számos más lehetőség is rendelkezésre állott* a büntetőeszközök igénybevételére amúgy is hajló hatóságok kezében a „koldustámadás" megfékezésében. A tömlöcöztetés mellett az erődmunka, a hajóvontatás, a gályarabság, a nyilvános közmunka, a katonai szolgálat a török ellen már a büntetőpraxis részét képezték. Ezek a munka jellegű büntetések azt a látszatot keltették, mintha a tartalmukban megjelenő dolgoztatás *az* a munka lenne, s egyenlőségjelet tettek a büntetőmunka és a fenyítőházi nevelő munka közé (pedig ott a büntetés a bezárás, s a munka a javítás

eszköze, itt pedig a büntetés maga a munka, minden egyéb csak ennek eszköze). Ezek az alternatív megoldások is „lerontották” a fenyítőház tiszta jellegét. *„…mind meghatározóbb módon nyomult előtérbe a felfogás, mely a nem halállal büntetendő elkövetőket kemény kényszermunka mellett, erődítményben esetleg Spinnhausban látta szívesen, s így a fenyítőházi büntetés immáron mint büntetőjogi büntetés jelent meg. Ezzel a fegyelem is keményedett a legtöbb fenyítő- és dologházban.”*[855]

Persze a fenyítőházakbéli viszonyok nem váltak olyan súlyossá, mint a hagyományos börtönbüntetéseknél (mint a tömlöcnél) az szokásban volt, mert például a fenyítőházak kisebb-nagyobb mértékben megőrzött becsületes karaktere megakadályozta a fogvatartottak infámiába esését.[856] *„Úgy tűnik persze, hogy a körülmények még így is jobbak voltak, mint a földesúri vagy tartományi bírságok tömlöceiben.”*[857] Wahlberg a dologházakat olyan új, a középkori tömlöcpraxist és az abból kinövekedett újkori börtöngyakorlatot elutasító folyamatnak tekinti, *mely a javítás fogalmának bevezetésével* változtatott leginkább a börtönügyön (elfogadva azt a tényt, hogy büntetőjogi büntetésnél a javítás követelményeit kevésbé vették tekintetbe a súlyos elkövetőkkel szemben). Olykor renyhe, máskor megerősödő idea lett az elvadult börtönvilágban a jobbítási tendencia lendülete. Ugyanakkor a *kriminális elemekkel való feltöltés* nemcsak a pozitív vonásokat integrálta a büntetés-végrehajtásba, hanem sajnálatos módon *az egész modellt eltolta a tömlöc irányába*. Az eredeti elgondolások, a jobbítás, a nevelés háttérbe szorult, s helyette a büntetőjogi büntetés hagyományos értelmezése tört elő.[858] Összevetve az eredeti, amszterdami mintával Krohne szemében a kriminalizálódott német fenyítőház már *„kloáka, bűnözőiskola, bordély, játékbarlang, kocsma, csak egy nem: a bűnözés elleni harc szolgálatában álló intézet*”.[859] Kaiser is azt írta,[860] hogy a korábban kitűnő intézetek a 18. századra úgy leromlottak, hogy *„a borzalmak házaivá*” váltak.

---

[855] WAHLBERG 1888, I/84. o.
[856] LEUBENTHAL 1995, 27. o.
[857] WAHLBERG 1888, I/84. o.
[858] WAHLBERG 1888, I/84. o.
[859] KROHNE 1889, 22. o.
[860] KAISER 1983, 13. o.

Ugyanakkor a fenyítőházi mozgalom *technikai értelemben modellt adott a modern börtönnek*. A Hanza-városok alapítástörténete ezt jól példázza. Például Lübeck vagy Hamburg nem fenyítőházát tette tönkre a kriminalizálással, hanem a súlyos bűnözők, a becsületvesztettek számára külön intézetet állított föl. Ezek azonban már nem a középkori tömlöc mintájára jöttek létre, hanem a fenyítőház modellje után épült, erősebb biztonsággal, nagyobb szigorral kialakított intézetek voltak. Itt a csatlakozópontja a fenyítőháznak és a fegyháznak. A „másolók", a német intézetalapítók már egymás mellett látták a szegénygondozást és a büntetés-végrehajtást. Megfontoltan tudtak adagolni az éppen aktuális alapítás során egyik, avagy másik mintából. Még akkor is így van ez, ha a multifunkcionális modell egy intézet fizikai falai közé terelte a széttartó erőket.

A fenyítőházak kriminalizálódása a büntető igazságszolgáltatás és *a büntetés-végrehajtási praxis paradoxona*. Ugyanis a büntető joggyakorlat humanizálódása (a halálbüntetés visszaszorulása, a csonkító büntetések eltűnése, a testfenyítések némi visszahúzódása) idézte elő a polgári szellemben már humanitárius modellként alakult intézményi modell, a becsületes karakterű fogvatartás hanyatlását. A kriminális büntetés súlypontjainak áthelyeződése okozta a modell bukását.

A büntetések tipizálása kapcsán Klein 1796-ban széles értelemben még a testi büntetések kategóriájába sorolta a szabadságbüntetést is, miután az egyértelműen súlyosításokkal és sanyarításokkal volt egybekötve. A szabadságvesztés-büntetés fajainál az erődmunkát (Festungsarbeit), a fenyítőházat (mint testi fenyítéssel járó határozott időtartamra szóló szabadságvesztés-büntetést) és a börtönbüntetést (mely kényelmi körülmények megvonásával az egészség veszélyeztetése nélkül érvényesült). Ami fejtegetésében számunkra érdekes: tipizálásában a fenyítőház (Zuchthaus) egyértelműen súlyosabb már a börtönnél (Gefängnis).[861]

Adams a folyamat lezárultát (vagyis az első modern értelemben felfogott szabadságvesztést végrehajtó börtönök megszületését) az 1770–1780-as évekre teszi. Ezek jellegzetes megkülönböztető jegye minden korábbi előzményhez

[861] KLEIN 1796, 118. o.

képest, hogy a munkakényszerrel egybekötött szabadságkorlátozást, mint magától értetődő büntetőszankciót általánosan csak ekkor kezdték alkalmazni.[862]

[862] ADAMS 1912, 2. o.

IV.
Nyugat börtönei

1. Reformgondolatok
2. Tudományosság
3. A börtönügy helyzete

IV.
Nyugat börtönei

A fenyítőház a középkori tömlöcbüntetés korszaka és a korszerű szabadságvesztés-büntetés kora között egzisztált. A szakirodalomban mindmáig nem egyezik meg a szerzők véleménye abban a kérdésben, hogy mennyiben tekinthető választóvonalnak, kezdetnek, forradalomnak a fenyítőházi fordulat. Mitteis és Liebrich például, mint már hivatkoztuk, a büntetőjog középkora és újkora között nem látnak éles határvonalat.[863] Szerintük itt, a németalföldi fenyítőházaknál nem következett be a büntetőjognak valamiféle forradalma. Úgy vélik, a fejlődés során megszületett viszont az az intézmény, mely képes volt felerősíteni néhány olyan gondolatot, mint a szegénygondozás terrénumából eredeztethető „munkával, munkára nevelés" eszméje, illetve ezt bevezette egy olyan organizációs és architekturális keretbe (totális intézmény), mely az igazságügyi struktúrákhoz közelítve, mintegy transzmissziós küldetésként az új eszmék befogadásra alkalmassá tudta tenni a büntetés-végrehajtást. Az egyik álláspont szerint tehát a fenyítőház intézménye alapvetően nem változtatta meg a tömlöcökre épülő büntetési rendszert, nem volt képes arra, hogy alapeszméit általánossá tegye. Sőt gyengeségének köszönhetően ő maga is elvérzett a kísérlet során, hiszen, mint láttuk kényszerűen *kriminalizálódott*, s maga is tömlöchangulatú börtönné vált. De a fenyítőházak alapvető tézisei így is átkerültek a büntetés-végrehajtásba, és a nevelés, a munkáltatás, a tanítás, a lelki

[863] MITTEILS–LIEBRICH 1985, 376. o.

gondozás, a megfelelő egészségügyi ellátás funkciója *átszivárgott* a börtönrendszerbe, és lassú folyamatban, de hatottak rá az új eszmék.

Hippel és követői a fenyítőházakat, függetlenül a közvetlenül és azonnal kimutatható hatásuktól végül is *forradalmi jelenség*ként tartják nyilván. Állítják, olyan ideák jelentek meg benne, melyek azelőtt soha, utóbb pedig mindmáig ható elemeket plántáltak a büntetés-végrehajtásba. Szerintük a fenyítőházi gondolat nem is annyira a börtönügyi praxist, a büntetés-végrehajtást *forradalmasította*, mint inkább a róla való gondolkodást, a *tudományosságot*. A fenyítőházi eszme megjelenésétől és elterjedésétől fogva már nem lehetett figyelmen kívül venni ezeket az eszméket és szempontokat, s bármennyire jellemezte is a 17–18. századot az átmeneti brutalizálódás, az alapvető követelmények katalógussá álltak össze. Ezt tekintve végül is akár forradalomnak is lehet tekinteni a fenyítőházi mozgalmat, hiszen a társadalmi revolúcióknak is többnyire sajátossága, hogy *bukásuk/leverésük/konszolidációjuk után részleges sikerrel* zárják a történeti periódust. És a fenyítőház sikeresen ültette be végül is a büntetés-végrehajtási gondolkodásba a legalapvetőbb működési eszméit.

Magunk részéről a fenyítőházakat leginkább úgy értelmezzük, mint *speciális csomópontokat*, melyekben számos középkori gyakorlat és tanítás összeért, majd átrendeződve újra szétváltak egymástól. Az input oldalon: a középkori szegénygondozás a maga intézményeivel, a vallási teóriák munkáról és hivatásról, az egyházi jobbítás eszméje, a középkori büntetőpraxis hagyatéka, a bűnözőkép a maga becstelenségével, az elkövetők kivetettsége. Az output oldalon: a büntetés-végrehajtástól meglehetősen világosan elváló szegényügy (dologházak és szegényházak), a leegyszerűsödött egyházi szerep (lelki gondozás), de a beépült és elvilágiasodott javító gondolat is a reszocializációs cél keretében, s az oktató-nevelő és munkáltató szervezet az intézményekben. A mocskos föld alatti tömlöcöztetés helyett a tervezett és szervezett, egészséges intézményi rezsim, a megtorló gondolat helyett a javító eszme, a megjavítható és megjavítandó bűnelkövető, a becsületes karakter a társadalomba való visszatérés reményében. Végső soron úgy is intrepretálhatók a fenyítőházak, mint *katalizáló jelenségek*, melyek a társadalmi praxisban felhalmozódó tapasztalatokat a gyakorlatba ültették, az amúgy is formálódó reformgondolatokat megerősítették.

Amikor tehát a börtönügy átalakulásáról, a modern szabadságvesztés-büntetés kialakulásának korszakáról szólunk, ezzel a kezdőképpel foghatunk a vizsgálódásnak.

1. Reformgondolatok

Laubenthal a fenyítőházak korszakának igen jelentős hatásait regisztrálta a szabadságvesztés-büntetés fejlődésére nézve. A nevelést középpontba állító és munkával fegyelmező fenyítőházi hullám ugyan nem volt képes a megtorlási eszmét kiiktatni a tömlöcgyakorlatból, de már egy sor új szempontot hozott a büntetés-végrehajtásba. Ez pedig rövid időn belül felbukkant a törvényalkotás terrénumában is. A fenyítőházi eszme eredményeképpen a szabadságvesztés-büntetés *önálló szankciófajtává vált* a büntetőjogon belül. Bár lassan zajlott a folyamat, de *szakítani* látszott a szabadságvesztés a *testi büntetésekkel* (ez persze addig, amíg a régi tömlöcrendszerben hajtották végre, s amíg a munkát a nevelő értelemben nem honosították meg, aligha lehetett eredményes). A tömlöcöztetés mellett *kifejlődni* látszott belőle (s lassan elszakadni a büntetés-végrehajtástól) *a vizsgálati- és végrehajtási fogság*, mely hosszabb távon a valódi büntetés-végrehajtás irányába terelte a börtönt.[864] Ezeket a praxisban lezajló átalakulásokat bölcseleti oldalról megerősítette a felvilágosodás büntetőfilozófiája és a polgári átalakulások (forradalmak és reformmozgalmak) ösztönözte új szabadságeszmény elterjedése. A garanciális jogösszefoglalás és megújítás azután ebben az állapotában rögzítette az új büntetést.

KODIFIKÁCIÓ. A 15–16. században a központosító államok és a büntetőjogászok összecsengő törekvéseinek eredményeképpen intenzív

[864] LAUBENTHAL 1995, 28. o

kodifikációs tevékenység kezdődött, melynek során a büntetési rendszer szisztematizálása és a (nemegyszer) garanciális alapelvek rögzítése átalakította a jogi környezetet. A büntető törvénykönyveket megérlelő szakmai és politikai viták a szankciórendszer egyértelműsítéséhez, a büntetési nemek határozott elválasztásához és viszonyának pontosításához vezettek. Ezen belül a szabadságvesztés-büntetés jellegének, céljának, végrehajtásának főbb princípiumait rögzítették. A törvényhozások elismerték a szabadságvesztés-büntetés önállóságát, s dokumentálták növekvő súlyát.

A felvilágosodás híveinek büntetőjogi kritikáját az önkény elleni harc fogta össze, s ennek okán egyik leglényegesebb eleme a büntetőjogi szabályozás, az anyagi és alaki reguláció áttekinthetetlensége, rendezetlensége, a feudális-rendi partikularizmusból adódó töredezettsége. Az ellentmondó, városok, tartományok, birtokok szerint is eltérő jog nemcsak a hatalmat gyakorlóban testesítette meg az önkényt, hanem végtelen igazságtalanságot szült önmagában, az eltérő gyakorlatok rendszere által is. Nem véletlen tehát, hogy a felvilágosodás gondolkodóinak egyik alaptézise lett a kodifikáció követelménye. Áttekinthetőség, egyszerűség, közérthetőség, kizárólagosság voltak a keretkövetelmények, melyek körbefogták a tartalmi elvárásokat, mint a személy- és vagyonbiztonság, a vallásos büntetésfogalom elutasítása, az indeterminizmus tagadása, új laikus morálfogalom meghonosítása.[865]

A kodifikációra törekvés amúgy nem volt idegen a központosító hatalmaktól sem. A centralizált rendi monarchia, majd az abszolutizmus is igyekezett a hűbéri korszakban szétmorzsolódott közjogi jogosítványokat, köztük a bíráskodást visszaszerezni a királyi hatalom számára. Ennek a folyamatnak kapcsán nem lehetett kérdés a jogalkotás központosítása sem, az uralkodói aktusok, a központi szervek, a törvényhozás tekintélyének megerősítése.

Finkey Ferenc a büntetőjogi kodifikációk (s egyben a büntetőtudomány és az újkori büntetőjog) kezdeteként Európában a 15. századot jelölte meg, melynek közvetlen szereplőiként tekintette az itáliai jogtudósoknak és praktikusoknak a római jogot recipiáló munkálkodását. Mint írta: *„A »glossatorok« és »post-*

[865] HAJDÚ 1971, 143–144. o.

glossatorok« egyszerűen jegyzeteket írnak a római büntetőjoghoz, az ún. »praktikusok« az egyes olasz városok számára a római jogból és a korukbéli szokásjogból, néhol a canoni büntetőjogot is figyelembe véve, érdekes compilatiókat készítenek, s ezzel a büntetőjognak és eljárásnak, mint önálló jogágnak megalapítói s első tudományos művelői lesznek. A praktikusok művei tekintélyüknél fogva mintegy az egyes olasz városi köztársaságok, fejedelemségek codexeivé válnak, s mint ilyenek különösen a német és franczia büntetőjog újkori kifejlődésére kétségtelen befolyással vannak."[866]

Nem kevéssé ez a teoretikus előkészítés tette lehetővé a büntetőjogi kodifikációk megindultát, melynek első, teljes értékű és átfogó termékeként a büntetőjogtörténet-írás a *Constitutio Criminalis Carolinát*, V. Károly Peinliche Gerichtsordnungját tartja nyilván (1532). (A Carolinát megelőzően a tartományi partikularizmus jegyében születtek kódexek, ezek azonban helyi jellegüknél fogva csupán előhírnökei voltak az átfogó munkálkodásnak. Ilyen volt a nürnbergi [1481], a tiroli [1499], a bambergi [1507], az alsó-ausztriai [1514] és a brandenburgi [1516] törvénykönyv.) Portugáliában 1521-ben tettek közzé büntető törvénykönyvet, Spanyolországban II. Fülöp nevéhez fűződik a birodalmi büntetőtörvény kihirdetése (1567), melyet három esztendővel később Németalföldön is életbe léptettek; Dániában V. Keresztély szentesítette a rendszeres büntetőkódexet (1683). Franciaországban, az abszolutizmus mintaállamában a korlátlan hatalom birtokában az uralkodók nem érezték szükségét garanciális értékkel bíró büntetőkódex kibocsátásának. Itt tehát az uralkodók hajlandóságától függő, engedékenységük határait tükröző büntetőrendeletek jelentettek viszonylagos jogrendezést (XII. Lajos 1498 és I. Ferenc 1539). 1670-ben XIV. Lajos is megalkottatta a főként perjogra koncentráló, részletszabályozást tartalmazó ordonnance criminelle-jét, a francia büntetőjog kodifikálása azonban a forradalomig váratott magára.

A kodifikációk e sora (jóllehet e korai kódexek a modern polgári értelemben vett törvénykönyvek nívóját nem ütik meg) egyértelműen a jogrendezés és jogegység iránti társadalmi és hatalmi igény közös irányát jelzi. Tartalmilag pedig erősebben dominált még bennük az áttekinthetőség,

[866] FINKEY 1909, 58. o.

egységesség és egyszerűség iránti igény, mint a korszerű filozófiai gondolatok beágyazása.

A büntetőjogi kodifikációk második nagy hulláma a felvilágosult abszolutizmus hatása alatt söpört végig a kontinensen (Codex juris criminalis bavarici, 1751; Constitutio Criminalis Theresiana, 1768; Sanctio Criminalis Josephina, 1787; Allgemeines Preussisches Landrecht, 1794; továbbá Dánia, 1742; Spanyolország, 1734 és 1779; Itália, 1786). E kor már megújult szellemben szabályozta a büntetőjogot: részben a felvilágosodás reformeszméinek hatása alatt, részben pedig fellendülő tudományos munkálkodás eredményeképpen (Marsilius, Bossius, Damhouder, Mattheus, Ayrault, Berlich, Carpzow, Böhmer). A győzedelmes forradalom a polgári eszményeket még következetesebben ültette át a jog nyelvére az 1791. évi Code Pénalban az 1795. évi Code des délits et des peines-ben, illetőleg az 1810-ben kibocsátott Code Pénalban.[867]

S számunkra feljegyzésre érdemes, hogy a kodifikációs mozgalmak a büntetőjog területén általában a szabadságvesztés-büntetés központi szerepét támasztották alá. A halálbüntetés visszaszorulását érzékelhetjük a kodifikációban is. Ismeretes, hogy II. Lipót toszkán büntetőtörvénye (1786) eltörölte a halálbüntetést, akárcsak II. József a birodalom területén a Jozefinában (1787).[868]

Az 1791. évi francia Code Pénal a halálbüntetés, a kényszermunka, a megbecstelenítő büntetések, a „polgári halál” mellett ismerte és fő büntetési nemként ismerte a szabadságvesztés-büntetést.[869] *„Az alkotmányozó gyűlés szabályul tette, hogy bármely büntetés se legyen örökös; a békóbani rabság, első a halálbüntetés után, csak időtartamra és pedig bármely esetben is, huszonnégy évet túl nem haladóhatóra volt kimondható”*.[870] Azt 1810. évi bonapartista büntetőkódex szerkezetében alig különbözött elődjétől, de nem tudott lemondani a megbélyegzés és a (halálbüntetés végrehajtását megelőző) testcsonkításról sem.[871] Változatlanul fő szankciónemként kezelte a szabadságvesztést, de ahogyan az indoklásban Treilhard, Gaure és Glunti grófok fogalmaztak, *„mi azt gondoltuk,*

[867] ANGYAL 1909, 28. o.
[868] ANGYAL 1909, 152. o.
[869] BÓNIS–SARLÓS 1957, 368. o.
[870] Az 1810. évi büntető törvény javaslatának indoklása. Vö. HORVÁTH–NAGYNÉ 1979, 360. o.
[871] KAJTÁR 1998, 67–68. o.

hogy igazságos fokozatot akarván elérni a büntetésekben, életfogytiglant is meg kell állapítani. Végre, az elítéltek, miután kiállották büntetésüket, hasznos felügyelet alá lesznek helyezve.”[872]

A kodifikációs eredmények (a szabadságvesztés-büntetés törvényalkotási szintre jutása és ott domináló pozíció lefoglalása) a börtönügyre nézve ugyancsak változást hoztak. A törvényi igény a bírói praxisban megváltoztatta a büntetési szokásokat, látványosan megszaporodtak a szabadságvesztés-büntetésre ítéltek, s ez magának a börtönnek (és ezzel együtt a büntetés-végrehajtási rezsimnek) az újragondolását váltotta ki. A fogolytömeg pedig előkészítette és kikényszerítette a börtönépítéseket

Maga a börtönügy kodifikációja még váratott magára. Jóllehet a parlamentek előtt többször terítékre került a börtönviszonyok kérdése, de korszakunk inkább a tervezetek kora lett, a törvényi szintű rögzítés első ízben csak 1857-ben, Angliában történt meg, majd Belgiumban 1870-ben, Hollandiában 1886-ban fogadott el a törvényhozás börtünügyi törvényeket.[873] Előbb a büntetőkodifikációnak kellett lezajlania ahhoz, hogy annak kísérőjelenségeként, önálló kódexben vagy a büntető törvénykönyvhöz csatlakozó részletes szabályozásként megjelenhessen a büntetés-végrehajtás regulációja.

FELVILÁGOSODÁS. Elméleti téren a *felvilágosodás gondolkodói* vették célba a brutális középkori büntetési gyakorlatot. Filozófiai háborújuk eredményeképpen a humanizált büntetőjog és azon belül az emberies büntetés-végrehajtás képe rajzolódott ki, filantróp intézkedések követelésével támasztva alá elméleti álláspontjukat. Többségük laikus volt: a programok kidolgozói nem kriminalisták vagy „hivatalos” büntetőjogászok voltak, hanem filozófusok. Nem száraz szakmai kérdésekről nyitottak vitát, hanem indulatos lázadással, szenvedélyes agitációval törtek az igazságtalan és kegyetlen hatályos gyakorlat önkénye ellen.[874] Fő eredményük végül is magának a büntetés céljával kapcsolatos vitának a kibontakoztatása, majd az ellentétes álláspontok

[872] HORVÁTH–NAGYNÉ 1979, 360. o.
[873] HACKER 1918, 38. o.
[874] HAJDÚ 1971, 145. o.

konklúzióvá formálása, s ezzel új elméleti alapok kialakítása volt. Azzal, hogy az emberiességet, szabadságot, egyenlőséget, haladást, művelődést az Európát felforgató és átalakító szellemi áradat részévé téve, a jogba is átplántálták, elősegítették a büntetőjog teljes újjászületését.[875] Működésüknek köszönhető az önálló büntető (és büntetés-végrehajtási) -tudományosság kibontakozásának megalapozása. Érvrendszerükben a büntetőteóriák kimunkálásához felhasználták a fenyítőházi eszme néhány elemét, így a társadalom hasznos polgárává formálható bűnöző képét, a börtönnevelés és a reszocializáció tézisét.

Anélkül, hogy a felvilágosodás általános ismertetésének útjára térnénk, jelezzük azt a tényt, hogy a felvilágosítás meggyőző és mozgósító kampányának egyik legfontosabb területe a jog volt, ezen belül még leginkább a büntetőjog és a büntetés-végrehajtás zónája.[876] Beccariától Filangieriig, Voltaire-től Sonnenfelsig, a felvilágosodás minden radikális gondolkodója érintette, érinteni volt kénytelen a büntetőjog (főként a büntetőprocesszusok és a büntetések) kérdéskörét, hiszen megkerülhetetlenül ezek az intézmények szimbolizálták a lehető legfelfoghatóbb módon a hatalom és az elnyomott társadalom viszonyát, a brutalitás és kegyetlenség világát, az abszolút monarchia önkényuralmi eszközeinek öncélúságát. De azt sem hagyhatták figyelmen kívül, hogy sok esetben a forradalmi eszmék terjesztését is büntetőjogi-rendészeti eszközökkel igyekeztek a kormányzatok elfojtani. A bírálat célpontja tehát magától adódott. És persze a szenvedés és a kínzás, testi gyötrelem jelképes üzenete kiváló kommunikációs eszközként kínálta magát a társadalmat nem a hideg ész racionalizmusával, hanem a robbanni kész szenvedélyesség érzelmes meggyőzésével megragadni szándékozó aktivisták számára.

Miután a felvilágosítók között elfogadott tételnek számított az isteni eredetű bűnösség indeterminizmusa, foglalkoztatni kezdte őket a bűn eredete, s a bűnre adott választ is az itt levont következtetésre fűzték fel. Keresni kezdték a bűn okait, a bűnelkövető indíttatását, s így jutottak el a megelőzés eszméig is. *„Egy jó törvényhozó elsősorban nem arra törekszik, hogy a bűnöket megbüntesse, hanem hogy megelőzze; mindent elkövet, hogy inkább jobbá tegye az erkölcsöket,*

[875] FINKEY 1909, 63. o.
[876] HAJDÚ 1971, 141. o.

mint büntetéseket szabjon ki.”[877] Teret enged tehát a javításnak, a becsület és erény útjára térésnek, szemben az önkényuralmi kormányzattal, melynek vezérelve az elrémítés, a visszarettentés. Montesquieu meggyőződése, hogy a büntetések szigora ebbe az irányba nem mutat, hiszen a keménység, a brutalitás általában leszállítja a társadalom félelemszintjét és hozzáigazítja az általános megítélést a várható büntetések fenyegetéséhez. *„Némely államban elharapóztak az útonállással elkövetett rablások, ennek véget akartak vetni, s alkalmazni kezdték a kerékbetörést, amely egy időre meg is szüntette ezeket. De azóta az országutakon éppúgy folyt a rablás, mint azelőtt.”* Ergo: a bűnözés oka nem a súlyos büntetéssel fenyegetettség hiánya, hanem a bűnök büntetlensége.[878] Ez a megközelítés, miközben a bűnüldözésre irányítja a figyelmet, a büntetések enyhítése irányába mutat. Az „enyhébb” büntetések között pedig tudjuk, ott a börtön.

A büntetőjogon belül a büntetés jogalapja is olyan filozofikus problémát jelentett, mely végül a büntetési rendszer kérdéséhez, konkrétan a halálbüntetéshez vezetett. Montesquieu nem feltétlenül utasította még el a halálbüntetést, de erősen korlátozta volna: az általa idealizált mérsékelt kormányzatú államokban a bűnelkövetőt *„életétől csak akkor fosztják meg, ha maga a haza támad ellene; és a haza nem támad ellene anélkül, hogy ne hagyna meg neki minden lehetséges eszközt a védekezésre”*.[879] Voltaire hasznossági alapon közelített, amikor a halálbüntetés ellen érvelve megállapította, az akasztott ember semmire sem jó. Katonaszökevényekről szólva jegyezte meg, hogy *„ennek a hatvanezer honfitársunknak dobpergéssel lyukasztották ki a fejét, holott egy tartományt lehetett volna velük meghódítani, ha jól táplálják és vezetik őket. Azt is szívesen megkérdezném a fent említett fiók-Drákók egyikétől-másikától, hogy az ő országukban nincsenek-e még ki nem épített országutak és dűlők, megművelendő parlagföldek és hogy a felakasztottak, az agyonlőttek megtehetik-e nekik ezt a szolgálatot? Emberiességről nem beszélnék velük, csak hasznosságról…”*[880] Tudjuk, Beccaria indította útjára az abolicionista mozgalmat, az ő

[877] MONTESQUIEU 2000, 152. o.
[878] MONTESQUIEU 2000, 154. o.
[879] MONTESQUIEU 2000, 144. o.
[880] VOLTAIRE 1944, 89. o.

nézetrendszerébe semmiképpen sem fért bele a halálbüntetés. Meggyőződése szerint a társadalmi szerződés létrehozatalakor az emberek a közjó és a biztonság (ebben foglalva a büntető igazságszolgáltatás) érdekében lemondtak jogaik egy részéről. Az átadott jogokba azonban nem érthető bele az életről való rendelkezés átengedése, minthogy az, az elidegeníthetetlen jogok kategóriájába tartozik. Ha pedig így van, a halálbüntetést jogra nem lehet alapozni, csak miként ő fogalmaz: hasznosságra. A halálos ítélethez vezető processzus nem más, mint *„a nemzet harca az egyessel, kinek megsemmisítését szükségesnek vagy hasznosnak véli”*.[881]

A büntetésekről vallott felvilágosult nézetekről általában mondhatjuk, hogy képviselőik a halálbüntetés és a csonkításos büntetések mellett korántsem voltak elutasítóak a testi, illetve a megszégyenítő büntetésekkel szemben. Amúgy pedig *„egy jó törvényhozó számára minden alkalmas arra, hogy büntetéssé váljék”*.[882] Nem kell tehát szilárdan lehorgonyozni a középkori büntetési rendszer elemei mellett, bátran kell keresni újabb, a korszellemhez jobban igazodó „rosszat”, melyet büntetésként igénybe lehet venni. Ez a megengedés sokat segített a szabadságvesztés-büntetés különféle válfajaival kísérletezőkön.

A felvilágosodás gondolkodóira jellemző Beccaria börtönképe. *„Sok ember nyugodtan, bátran néz a halál szemébe, az egyik rajongásból, a másik hiúságból, mely majd mindig a síron túl kíséri az embert; mások egy utolsó kétségbeesett kísérlettel akarnak vagy meghalni vagy a nyomorból szabadulni. De a tuskót, a láncot, a botot, a jármot, a vasketrecet nem állja a hiúság; a kétségbeejtő szenvedések nem végződnek, hanem kezdődnek.”*[883] Kétségtelen, hogy a halálbüntetéssel szemben a szabadságvesztés-büntetést favorizálta, csakhogy ennek az alternatív lehetőségnek magán kellett viselnie a halálnál is erősebb szenvedés terhét. Csak így válhatott hatékonyabb, látványosabb és a halálbüntetés eddig vélt erejét helyettesítő szankciónemmé. *„A gonosztevő halálának ijesztő, de múló látványánál erősebben fékezi a bűncselekményeket a szabadságától megfosztott ember hosszú sanyargásának példája, midőn dolgozó baromként kínlódva szolgálja le a sérelmet, melyet a társadalmon ejtett.”*[884] Ez a

[881] BECCARIA 1916, 114. o.
[882] MONTESQUIEU 2000, 152. o.
[883] BECCARIA 1916, 117–118. o.
[884] BECCARIA 1916, 116. o.

börtön, amit Beccaria megidéz, nem a humanizált büntetés-végrehajtás terepe. Ez a feudális-rendi tömlöcvilág maga: a lebilincselt, béklyóba szorított, vasketrecbe zárt „baromként” szenvedő, kényszermunkára szorított rab életkerete. A szerző középkori tömlöcvázlata persze elnagyolt, hiszen a felvilágosodás gondolkodói sem a bosszút, sem az emberek gyötrését nem tekintették elfogadható büntetési célnak. *„A törvény végcélja nem lehet más, mint az elkövető visszatartása a társadalom további nyugtalanításától, valamint mások visszatartása az alkalmazott büntetés segítségével az elkövető példájának követésétől.”* S e visszatartás kiválóan működik – írja Filangieri –, ha a közmunkára vezényelt elítélteket látván a lakosság, azok sápadtsága, szolgasága jelei, elgyötörtsége, bilincsei, egyáltalában a szörnyű látvány eredményeképpen riasztó benyomást kap a büntetésről.[885]

A felvilágosult gondolkodók a visszatartás egyik legjárhatóbb útjának a bűncselekmények és a büntetések közötti arányosságot nevezték meg, mely a társadalom bűnről való gondolkodásában, az elkövetendő cselekmény mérlegelésében nagy szerepet játszik. *„Kiáltsátok minden erőtökből a bölcs Beccariával, hogy a büntetéseket a bűnökhöz kell méretezni!”*.[886] Számtalan példát idéztek arra nézve, hogy ha nem érez (főként szigorú büntetési rendszerben) különbséget a bűncselekményhez rendelt büntetésben az elkövető, semmi sem gátolja abban, hogy a legsúlyosabb magatartásokat is megvalósítsa. Míg ha látja a differenciálást – így a felvilágosodás filozófusai –, valószínű, hogy megáll az enyhébb elkövetésnél, hogy elkerülje a súlyosabb büntetést. A felvilágosodás írói a testi fenyítéseket és a szabadságvesztés-büntetést találták erre alkalmasnak (a vagyonbüntetéseket éppen a széles szegényrétegek miatt kevésbé). A szabadságvesztés-büntetés, jogosan foglalta el jelentős helyét a mérsékelten alkalmazott halálbüntetés mellett vizionált felvilágosodott büntetési rendszerben. Mert arányosítható (időtartamában, fokozatában), mert visszatartó jellege megkérdőjelezhetetlen, mert biztonságot nyújt a társadalomnak, s végül hasznos (a munkáltatás során némit törleszthet az elítélt az okozott sérelemből, egyben a munka nehézsége a differenciálási lehetőségeket is fokozza). Korántsem volt ilyen

[885] Gaetano Filangieri *La Scienza della legislazione* című munkájából idézi HAJDÚ 1971, 150. o.
[886] VOLTAIRE 1944, 90. o.

egyöntetű a vélemény a végrehajtásra szolgáló környezet vonatkozásában. Egyesek (nem kevéssé a fenyítőházi mozgalom hatására) az egészséges, csak szabadságfosztó büntetés-végrehajtási intézmények mellett kardoskodtak, míg mások – mint láttuk Beccariánál is – túl nagy lépésnek tekintették volna a radikális körülményjavítást.[887] Különben is halálbüntetést helyettesítő funkciója ennek ellene szólt. Úgy tűnik, amikor Beccaria a börtönről bírálóan szólt, nem annyira a tömlöcviszonyokkal volt gondja, hanem annak becstelenítő jellegével, de ott is leginkább azért, mert tartott a vizsgálati foglyok negatív megítéltetéséttől, s az esetleges felmentésüket követő társadalmi megvetést kívánta volna elhárítani.[888] Ő tehát nem tette meg a döntő lépést a fogházjavítók felé. Az másra várt.

JOHN HOWARD. A megöröklött középkori tömlöcmodellel szemben a praxis reformerei indítottak harcot. Börtönigazgatók, lelkészek, intézeti tanítók és orvosok emelték fel szavukat az áldatlan állapotok ellen, s kísérelték meg a mindennapi gyakorlatban jobbá tenni a börtönrezsimet. Az emberséges elhelyezés, a mindennapi egészséges környezet és élelmezés, a fizikai és lelki egészség és az elkülönítés mellett fölbukkantak a fő fenyítőházi célkitűzések is. Sok esetben már magától értetődő gyakorlatként (orvos és lelkész közreműködése, a rend és a fegyelem szempontjai).

Közülük is kiemelkedett John Howard (1726–1790), egy vagyonos angol kereskedő fia, aki előbb apja kívánsága nyomán kereskedőnek készült, majd az orvostudományok felé fordult. [889] 1773-ban Bedford megyében high serifként a hatáskörébe tartozó börtönfelügyelet okán került igazgatási kapcsolatba a börtönüggyel. Ekkor határozta el, hogy a királyság börtönállapotát feltáró jelentést készít, melyet utóbb a parlament alsóházához is eljuttatott. Több parlamenti törvényjavaslatot tudhatott magáénak, melyek jelentősége korszakos, közvetlen hatása azonban csekély volt.[890]

---

[887] HAJDÚ 1971, 160–161. o.
[888] BECCARIA 1916, 81. o.
[889] Vö. BROWNE 1823
[890] JULIUS 1828, 63. o.

E parlamenti aktusok (1774, 1779) a középkori tömlöckörülmények orvoslására irányultak, olyan eszméket intézményesítettek a börtönügyben törvényi szinten, mint a magánzárkarendszer, a felügyelet melletti munka és a vallásos oktatás. Erőtlenségük okán azonban a gyakorlatban nem sikerült e reformokat megvalósítani. A törvényben elrendelt mintaintézet felállítása elhúzódott, Howard tervei veszni látszottak. Az angol büntetőrendszer stabil része lévén a transzportáció (melyet 1786-ban uralkodói rendelet erősített meg), a költséges és bonyolult büntetés-végrehajtási intézetek építése kevés lelkesedést váltott ki a pénzügyi kormányzatból, illetve az önkormányzatokból. Ez az angol fogházjavítás ügyét jelentősen visszavetette.

Howard tevékenységének következménye lett ellenben a börtönügyi gondolkodás forradalmasodása, mely lassú erjedést váltott ki a végrehajtási praxisban. A kontinens erőteljesebben centralizált államaiban nem kevéssé az ő tanításainak folyományaként törvény- (vagy legalábbis rendelet-) alkotási szintre emelkedett a büntetés-végrehajtás, s ezzel új korszakot nyitott a börtönügy történetében. *„Miért ne lehetne ezeket a kórokat kijavítani? Pénz van töméntelen a kerületi hivatalok és városházák építésére. Mindenfelé látjuk ezek nagyvonalú és elegáns építését. Miért kellene tehát éppen ott spórolni, hol sokak élete és erkölcse forog kockán… Úgy gondolom, a kisbűnözők helyzetén javítani, a bűnözés gyarapodásának útját állni, s megakadályozni ennek a rossznak a szélesedését – nyilvánvalóan kötelesség. Hogy fegyházakban jelenleg ismert szabályozatlanságok hova vezethetnek, ha akadályt nem vetünk nekik, az széles körben ismert.”*[891]

Howard mély elkötelezettsége a börtönügy javítása iránt személyes tapasztalatokra támaszkodott. 1755-ben a lisszaboni földrengés hírére, orvosi tanulmányai hasznosításával segíteni akarván, Portugália felé hajózott, amikor is francia fogságba esett. Hónapokig a bresti erőd tömlöcében raboskodva közvetlenül, saját bőrén észlelhette a börtönállapotok áldatlanságát. Életrajzírói szerint ez az élménye alapvető szerepet játszott abban, hogy életét a feudális tömlöc felszámolásának és a börtönügy megjavításának szentelte.[892] Kezdetben a

[891] KREBS 1978, 35. o.
[892] BALOGH–HORVÁTH 1983, I/43. o.

hadifoglyok sorsát igyekezett egyengetni,[893] majd a sheriff tisztségének elnyerésével kezdetét vette tizenkét éves programja, melynek során jelentős öröklött vagyona révén Howard bejárta előbb Angliát, Skóciát, Írországot, majd a kontinens fontosabb országait, így Hollandiát (ötször), a Német Birodalmat (négyszer), Itáliát (kétszer), s egy-egy alkalommal látogatta meg Portugáliát, Spanyolországot és Törökországot[894] és a svájci esküközösséget. Utazásai során határozott célként fogalmazódott meg számára a börtönállapotok felmérése, ami jelentős, mindmáig az angol börtönügytörténet alfáját jelentő, első ízben 1777-ben publikált munkájának alapját is képezte *(The State of the Prisons in England and Wales with preliminary observations and account of some foreign Prisons*). Az elkeserítő tömlöchelyzet megtapasztalásából származó következtetései a börtönügy javításáért küzdők alaptételeivé és követeléseivé váltak.

Aligha kérdőjelezhető meg, hogy Howard nyomán immáron teoretikus egységben jelent meg a börtönügy korszerűsítésének terve. Programja a fenyítőházi tapasztalatok elvi összegzése is egyben. A fogvatartottak nemek szerinti izolálása, illetve az elítéltek elkülönítése a vizsgálati foglyoktól régi követelésként volt jelen a reformerek körében. De a kötelező munkavégzés, a rabok ésszerű anyagi ellátása, az erkölcsi jobbítás és az egészségügyi gondozás kiterjesztése a teljes börtönügyre nagy fordulatot sejtetett. A börtönügy szakembereihez intézett híres (Radbruch szerint eredetileg Voltaire-től származó)[895] felszólítása („*Tegyétek őket szorgalmasokká, és akkor becsületesek lesznek!*” [„Make them diligent and they will be honest”]) a büntetés-végrehajtás vezetőeszméjévé vált.[896] E mellett talán legjelentősebb eredménye volt annak elfogadtatása, hogy a büntetés-végrehajtás állami feladat, s hogy annak minél jobb megoldása (az elítéltek elhelyezése, egészségük megóvása, a nevelés irányába ható bánásmód kialakítása) a státus közvetlen érdeke.[897]

Howard teljesítménye nem értékelhető eléggé túl. John Howardot a későbbi időkben, mint a büntetés-végrehajtás nagy reformerét ünnepelte a

[893] HACKER 1918, 22. o.
[894] PULSZKY–TAUFFER 1867, 50. o.
[895] RADBRUCH 1952b, 166., 172. o.
[896] VÓKÓ 1999, 30. o.
[897] BALOGH–HORVÁTH 1983, I/44. o.

világ.[898] Horváth Tibor egyenesen úgy fogalmazott, hogy Howard a börtönügy európai apostola, a modern értelemben vett börtönügy megteremtője volt. Az ő képletében Beccaria lerombolta a halálbüntetés mítoszát és ezzel utat nyitott a szabadságvesztés-büntetésnek, Howard pedig felrázta a művelt Európa közvéleményét.[899] John Howard műve (amit Krohne „a börtönügy alapművének" nevezett) Németországban is elnémította a kétkedő hangokat.[900] Heinrich Baltasar Wagnitz nem kevéssé John Howard hatására írta meg művét, történeti híradásait és észrevételeit a jelentősebb német intézetekről és azok célszerű berendezéséről, melynek során számos büntetés-végrehajtási intézetet és fenyítőházat végiglátogatott, hogy tapasztalatai esszenciáját összefoglalja. Krebs szerint[901] *„Howard maga nem volt börtönreformer. Az csak a büntetés-végrehajtás gyakorlója lehet. De ő volt az elsők egyike, aki a börtönök és foglyok állandó látogatásán keresztül kimunkálta a börtönügy alapjait"*. Közreműködött abban, hogy a 18. század vége felé kifejlődjön a „büntetőgondozás", melyben az elrettentés mellett teret nyerhetett a bűnöző visszatérésének, megjavulásának gondolata. Krebsszel némiképpen ellenkezve, magunk azt valljuk, hogy Howard igenis reformer volt. Úgy is mint a tömlöcviszonyok elszenvedője, s úgy is mint börtönügyekért felelős szakember közvetlen kapcsolatban állott a tömlöcélettel. Ezt csak kiszélesítette utazásai során végzett szisztematikus felméréseivel. Aligha lehet azzal vádolni, hogy a fogházügyhöz elméleti síkról közelített volna. Eredményeit éppen azzal érte el, hogy pontos feljegyzéseket készített nagyszámú látogatása során előbb az angol és walesi, majd a kontinentális börtönökről. Széles nyilvánosságot biztosított a fölöttébb negatív állapotoknak, melyek a korabeli börtönt jellemezték. Mivel ő az intézetekben szerezte legközvetlenebb tapasztalatait, az akkor széles körben elterjedt közös elhelyezéssel szemben az elkülönítési rendszer, s az akkor a középkori tradícióból fakadó sanyargató körülmények helyett az emberi elhelyezés hívévé lett.[902] John Howard és Heinrich Balthasar Wagnitz alapos és rendszeres helyzetfelmérése, majd javító indítványai

[898] KAISER 1983, 13. o.
[899] BALOGH–HORVÁTH 1983, I/27. o.
[900] LIEBERWIRTH 1971b, 1431. o.
[901] KREBS 1978, 36. o.
[902] KAISER 1983, 13. o.

megalapozták a korszerű (javítani szándékozó) büntetés-végrehajtást és elindították a fogházjavító mozgalmat.

Howard *a fogházjavítás alaptéziseit* a következőkben foglalta össze. Mivel *„a vétkesek és a bűnösök, akárcsak a hadifoglyok, emberek, s ezért emberek által, emberi módon kell velük bánni”*. 1. Elengedhetetlen tehát a börtönben a *létkörülmények* (életfenntartás) rendezése. Az intézetekben egészséges viszonyokat kell teremteni. Elemezte az intézeteket higiéniai berendezések, az építési megoldások, a belső terek külcsíne, tisztasága, a beépített fürdők és levegőztető rendszerek állapota szempontjából. Pontos, hiteles leírásokat készített ezekről. A hiányosságok alapján a pozitív modellt és szükségességét pontosan lejegyezte. 2. Javaslatokat tett a *fogság formájára*. Kezdettől fogva követelte a közös elzárás felszámolását. A fegyencek különválasztását igényelte, lehetőség szerint magánelzárásba, hogy ezáltal a morális javulás fokozottabb lehetőségét megnyissák. 3. Krebs úgy látja, Howard is felismerte, hogy a foglyokkal kapcsolatos jövőbeli legfontosabb törekvés a *reszocializáció*.[903] E célból *munkakényszer*rel kell összekötni a szabadságvesztés-büntetést, s a munkát díjazni kell, melynek a rabot illető hányadát az elbocsátásig vissza kell tartani s végül 4. a javítást ösztönző „progresszív rendszert” kell elterjeszteni az európai tömlöcügyben.[904] A börtönök igazgatására vonatkozó koncepcióját jól jellemzik szavai: *„Semmiféle elfogadható alapját nem tudom annak, hogy egy fenyítőházat miért nem lehet ugyanazon szabályok szerint vezetni, mint valamely más házat, ahol a család éppenséggel nagyszámú”*.[905] Látható: szó sincs arról, hogy javaslatai összességében jelenítették volna meg a korszerű büntetés-végrehajtási rezsim valamennyi képletét. Csak néhány kérdésben képviselt markáns álláspontot (elkülönítés, egészséges elhelyezés és ellátás, munkáltatás és javítási cél), de ezek a tézisek a modern börtönmozgalmak alapjait jelentették.

De nem csak rezsim átalakításában volt Howardnak kitüntetett szerepe. Ő és a hozzá hasonló filantrópok, munkálkodásának következményeként indult útnak a fentebb már említett architektúrális reformmozgalom is, melynek

[903] KREBS 1978, 45. o.
[904] LAUBENTHAL 1995, 29. o.
[905] KREBS 1978, 35. o.

végeredményeképpen lehet végül is kifejezett börtöntervezésről és börtönépítésről beszélni. Kühn szerint ez a genti büntetés-végrehajtási intézettel (építése: 1771–1773) kezdődött Mária Terézia uralkodásának idején.[906]

A totális intézmények tartalmának bizonyítékaként élete végén a börtönügytől tovább lépve a kórházak, ispotályok és a ragályházak feltérképezését tűzte ki célul. John Howard ahogyan érdeklődési körének megfelelően módosította vizsgálódásának célpontjait, öntudatlan azonosítást hajtott végre a totális intézmények között. A létkörülményekben bekövetkező általános színvonal-emelkedést párhuzamosan képzelte el börtönben és kórházban.[907]

Közvetve ez a változás idézte elő halálát is, az orosz birodalom katonai kórházait járva, a mai Ukrajna területére eső Herszonban tífuszfertőzést kapott és életét vesztette.

PHILANTROPIC SOCIETY. Howard nem volt magányos harcos, a fogházjavító mozgalom útra bocsátást követően Európa minden részéből kapcsolatba léptek vele gondolkodók, tudósok, börtönügyi szakemberek. De hogy a börtönök ügye foglalkoztatta a széles közvéleményt is, azt bizonyítja több börtönügyi, rabsegélyező, utógondozó társaság megalakulása is. Angliában 1756-ban alakult „emberbaráti társaság” szegénygondozással, fiatalkorú csavargók, koldusok ellátásával, munkához segítésével foglalkozott ugyan, de nevükhöz fűződött a St. Georgs-Fielden 1788-ban megnyitott javítóintézet létesítése is.[908] De közismert a philadelphiai börtönügyi társaság (1776) küzdelme is, mely kisebb megszakítással folyamatosan harcolt a halálbüntetés ellen és mozgalmat szervezett a magányrendszerű rezsim meghonosításáért.[909] 1772-ben hívták életre a Society for the Discharge and Relief of Persons imprisoned for Small Debts elnevezésű egyesületet, James Neild pedig 1812-ben hozta létre a Society for the Improvement of Prison Discipline and the Reformatuon of Juvenile Offenderst.[910]

[906] KÜHN 1930, 588. o.
[907] KREBS 1978, 45. o.
[908] HACKER 1918, 25. o.
[909] PULSZKY–TAUFFER 1867, 45. o.
[910] JULIUS 1828, 63., 69. o.

A 18. századi fogházjavítók híven kifejezték a társadalom általános megítélésének változását, s a büntetésnek és a büntetés-végrehajtásnak egy újfajta megközelítését is.

2. A tudományosság

A felvilágosodás büntetőjogi polémiái alapozták meg a Beccaria és Filangieri által büntetéselméletté alakított tudományos gondolkodást a büntetésről. Az abszolút és relatív büntetési elméletek hívei között folytatott évszázados polémia nagymértékben hozzájárult a büntetés-végrehajtás számos teoretikus elemének világos tisztázásához. A relatív elméletek térnyerése megalapozta a börtönfilozófia gyökeres átalakítását.[911] Ulrich Eisenhardt szerint a felvilágosodás hatására a büntetőjog legnagyobb változása lett a büntetőprocesszusok és a büntetési rendszer *humanizálódása és humanizálása*. Ez a folyamat egyenes *következménye a fenyítőházi forradalomnak*, melynek során a fogvatartottakat nem elsősorban testsanyargatással kívánták sújtani, hanem munkára szoktatni és némiképp *javítani*. Montesquieu, Beccaria, Rousseau és a felvilágosodás többi bölcselőjének hatására korszakváltás jött el a büntető gondolkodásban (a tortúra, a testcsonkító büntetések, a halálbüntetések megítélésének) vonatkozásában.[912]

Korszakunkban a büntetőjog revolúciójának legjelentősebb mozzanata a szankciórendszer forradalma volt. Az átütő erejű változás a büntetési elméletek területén kezdődött. A büntetésről szóló gondolkodás alapokat teremtett a büntetőjog elméleti újragondolásához, még inkább a büntetés-végrehajtás ideológiai megközelítéséhez. Elfogadott lett az a nézet, miszerint a büntetés végrehajtásának ok- és célszerű megvalósítása a büntetőjogi céloknak a realizálásának feltétele. Az alkalmatlan vagy hiányos, rosszul szervezett büntetés-végrehajtás meghiúsíthatja a büntetőjogi célokat, hatástalanná teszi a legjobb

[911] VÓKÓ 1999, 31. o.
[912] LAUBENTHAL 1995, 29. o.

szándékú jogalkotói és jogalkalmazói törekvéseket is. A büntetés célja lényegesen megváltozott, miután a büntetőhatalom nem az elítélt fizikai valója ellen irányult, hogy (mint évszázadokon át, a középkorban) testének szimbolikus gyötrésével a társadalomnak szolgáltasson példát, hanem a jövőre tekintve, a megelőzésre helyezve a hangsúlyt, a büntetendő lelkére, gondolkodására, majdani viselkedésének megváltoztatására irányult. Ezzel a korábbiaknál sokkal lényegesebbé vált tehát a büntetőprocesszust lezáró, immáron a szabadságvesztés végrehajtására koncentráló lezáró aktus, a börtön.

A BÜNTETÉSI ELMÉLETEK ÜGYE. A büntetéstan történelmi fordulata volt a felvilágosodás tanainak befogadása. A 18. század a büntetéstan mindkét alapkérdésében: a büntetési cél és a büntetés jogalapjának meghatározásában egyaránt újat hozott. A feudális önkény tagadása, a polgárság védekező magatartása a felvilágosodás korai szakaszában az érdeklődés középpontjába a büntetés jogosságának kérdését állította. Az ekkor még csak képzelt új, polgári államhatalom és polgára közötti kapcsolatot kellett előbb tisztázni, hogy továbblépve a büntetés lényegi kérdéseivel lehessen foglalkozni. A polgárság teoretikusai a szerződéses államelméletekben felfedezni vélték a megfelelő választ, s ezzel figyelmük mindinkább a büntetés céljának meghatározása felé irányult.

A polgárság büntetőteóriája a gyakorlat és elmélet bírálatából formálódott ki. A reformerek kritikája a büntetések oktalan kegyetlenségét támadta, az ártatlanok védelmét igyekezett garanciákkal biztosítani. *„Megerősödik annak szükségessége, hogy meghatározzák a büntetés stratégiáját és technikáit, s bennük a folyamatosság és állandóság rendszere váltsa fel a pazarlását és a túlzásokét. Összefoglalva, a büntetőügyi reform azon a ponton született meg, ahol az uralkodó többlethatalma és a kivívott és tolerált törvénytelenségek infrahatalma érintkezik…. áthelyezni a célpontot és megváltoztatni arányait. Új taktikákat határozni meg, hogy elérhető legyen a céltábla, amely megvékonyodott ugyan, de terjedelmesebb lett a társadalom testében. Új technikákat találni, s ezekhez*

illeszteni a büntetéseket, hozzájuk alkalmazni a következményeket.”[913] E gyakorlatias elméleti igényre adott választ a felvilágosodás filozófiája. Beccaria meghirdette az azóta klasszikusnak számító büntetőjogi elveket. Csak a törvény szabhat a bűncselekményre büntetést, a büntetés álljon arányban az elkövetett tett súlyával. A felvilágosodás gondolkodóinak büntetési elmélete az egyház ideológiájával erősen átitatott abszolút teóriák kíméletlen kritikáján alapult, visszautasítva az arisztotelészi elveken nyugvó középkori büntetési felfogást. Az ő érdemük az is, hogy az addig kizárólagosan erkölcsi kategóriaként értelmezett büntetésből jogi fogalmat alkottak.

A 18–19. század folyamán az Elbától nyugatra eső területeken kiépülő büntetőjogok – dacára Kant és Hegel ismét az abszolút teória felé forduló figyelmének – általában elutasították az abszolút büntetési elmélet tanait. A polgári törvényhozás által megalkotott büntetési rendszereket a különböző relatív elméletekre alapozták. A relatív elméletek közös vonása az volt, hogy a büntetés célját általában a büntetés hasznosságában: az újabb bűncselekmények megelőzésében jelölték még. A büntetés jövőre irányzott célja az általános megelőzés elméletének képviselői (első megfogalmazói: Bentham és Feuerbach) szerint az állampolgárok visszatartása a bűncselekmények elkövetésétől. A különös megelőzés elmélete pedig a büntetés céljának meghatározásakor azt tartja lényegesnek, hogy a tettes a jövőben ne kövessen el újabb bűncselekményt. *Grolman* javítási elméletét a 19. században *Reeder* és *Ahrens* fejlesztette tovább, azt hirdetve, hogy a büntetés egyedüli célja a bűnelkövető megjavítása neveléssel és munkáltatással.[914]

Azzal az abszolút felfogással, mely szerint a büntetést soha nem valamely hasznossági megfontolásból, hanem kizárólag azért kell alkalmazni, mert bűncselekményt követtek el, tehát voltaképpen „igazságos” megtorlásként, a börtönügyi szakirodalom sem tudott mit kezdeni. Az utakat kereső börtönügyi szakirodalom és börtönépítészet éppen a megtorló szerkezetből, a testet meggyötrő, az egészségtelen, levegőtlen, sötét, nedves és bűzös tömlöc

[913] FOUCAULT 1990, 117., 119. o.
[914] KABÓDI–MEZEY 1997, 9. o.

kategóriájából kísérelte meg a kitörést. A relatív elméletek viszont megtermékenyítő hatással voltak a börtönügyi gondolkodásra.

BÜNTETŐJOG-TUDOMÁNY ÉS BÖRTÖNÜGY. A börtönügy szerves kísérője volt a büntetőjog tudományának. Ahogyan Angyal Pál rögzítette: a büntetőjog tudományos művelésének kezdetei az olasz egyetemeken regisztrálhatók, lényegében a 14. századtól. „Megerősödése" azonban csak a 18. század közepétől kezdődik, vagyis a mai értelemben vett tudományos művelésről a korábbiakban nem szólhatunk.[915] Ha a hosszú ideig uralkodó teológiai alapozást nem tekintjük, a 18–19. század fordulójának (ha úgy tetszik: a büntetőjogi tudományosság első szakaszának) uralkodó felfogása a spekulatív-filozófiai megközelítés, mely *„bizonyos praeconcipiált fogalmakat vesz alapul s ezekből metafizikai következtetések útján megalkotja a rendszert"*.[916] Kant, Fichte, Hegel neve fémjelzi ezt az időszakot, s egyben bizonyítja a felvilágosodás prominensei által kirobbantott polémia hatásosságát. A büntetőjog-tudományban folytatódott a büntetőjogi elméletek harca, s az általunk vizsgált korszakban nem is ért véget.

A büntetőjog-tudomány kései jelentkezéséhez képest a börtönügyi tudományosság alig könyvelhet el némi késést, sőt előkészítettsége a praktikus kényszerek okán talán még megalapozottabb volt. Finkey a börtönügyi tudomány megalapozójának Howardot tekinti, még ha el is ismeri, hogy munkája inkább felmérő-rögzítő volt, s jelentősége sokkal inkább rejlett hatalmas mozgósító erejében, mint tudományos eredményeiben.[917] A börtönügy népszerűsítését civil filantrópok, büntetőjogászok és nem kevésbé politikusok végezték el, kiépülése ennél fogva talán még gyorsabb volt, mint a büntetőjog-tudományé. A büntetőjog-tudomány dinamikus hajtóereje a filozófusok érdeklődése mellett a kodifikáció volt. A börtönügyben kialakult kényszerhelyzet a politikai erők és a társadalmi mozgalmak felfokozott figyelmét váltotta ki.

Nicolas Heinrich Julius professor az 1827. esztendő tavaszi szemeszterében a berlini egyetemen kurzust hirdetett a börtönügyről, melynek

[915] ANGYAL 1909, 7. o.
[916] ANGYAL 1909, 8. o.
[917] FINKEY 1909, 365. o.

előadásai *„a börtönök javításáról, a fogvatartottak lelki megjobbításáról, az elbocsátott és a fiatalkorú bűnelkövetőkről, a bűnöző gyermekekről, stb. egyszóval egy a később megalapítandó börtöntudományról”* szóltak.[918] Ezzel a programmal és a nem sokkal később kiadott könyvformátumú előadásanyaggal kezdetét vette a börtönügyi tudományosság Németországban (Vorlesungen über die Gefängnisskunde). A börtönügy szakértőinek és tudósainak célja az volt, hogy ösztönözzék a büntetés-végrehajtás jogi szabályozását, összegezzék a börtönügyi praxis tapasztalatait, s azok tanulmányozásával korszerű megoldási javaslatokkal segítsék a büntetés-végrehajtás sikerességét.[919] Ekkor még az új tudomány kifejezetten a szabadságvesztés-büntetésre, illetve annak központi intézményére, a börtönre koncentrált.[920] Franciaországban Charles Lucas tevékenységének eredményeképpen indult meg a 19. század első negyedében a börtönügy tudományos kutatása.[921] A 19. század első felében a börtönügy az európai érdeklődés homlokterébe került, népszerű törvényhozási és társadalmi vitakérdéssé vált.[922] 1846-ban Frankfurtban a börtönügy szakemberei már az első nemzetközi kongresszusukat is megszervezték.[923]

A 19. század elején szinte valamennyi büntetőjoggal foglalkozó gondolkodó egyetértett azzal, hogy a szabadságvesztés a legtökéletesebb büntetési nem. A szabadság elvétele visszatartó hatást gyakorol mind az elítéltre, mind pedig a társadalom egészére. Ugyanakkor a szabadságvesztés-büntetés osztható, egyéniesíthető, közvetlen jellegű, végrehajtási módjában igazodhat a mindenkori társadalom gazdasági, kulturális és erkölcsi szintjéhez. Az elméleti elvárásra azonban nagyon is gyakorlati választ kellett adni. A szabadság elvonására szolgáló fennálló intézmények alkalmatlanok voltak az új és nemes eszmék valóra váltásához. Az újat alkotás reménye rendkívüli módon megmozgatta a kor büntetéssel foglalkozó gondolkodóinak fantáziáját. Ez a magával ragadó lehetőség kora: mindenki teljességre törekvő rendszert kívánt felvázolni, így nemcsak a szabadságelvonás elveinek rögzítésében akarták meghaladni elődeiket; de a

[918] JULIUS1828, XIII. o.
[919] BALOGH–HORVÁTH 1983, I/27. o.
[920] HORVÁTH 2007, 29. o.
[921] LUCAS 1836.
[922] FINKEY 1909, 365. o.
[923] HORVÁTH 2007, 27. o.

végrehajtás módjának – az ezzel összefüggő börtönépítészet, börtönegészségügy, rabellátás, rabmunkáltatás és rabnevelés szabályozásának – újrafogalmazásában is. Így azután a rendszerbe foglalás igényével fellépő utókor nehezen tudja, szisztematikus rendszerbe erőltetni a különféle börtönelképzeléseket.

A tudományos munkák és a nemzetközi tanácskozások nyilvánossá tették az amerikai kísérleteket, a pennsylvaniai vagy philadelphiai magányrendszer (solitary-system) és az auburni ún. hallgatórendszer (silence-system) körüli elméleti és gyakorlati argumentációt. Ezek a nagyszabású vállalkozások komoly eredményeket hoztak, amiket világszerte tudományos fórumokon, szakfolyóiratokban és könyvekben, egyetemeken és szakmai egyletekben vitattak meg. S az információk a magyar reformkor fogházjavítóihoz is elértek.

3. A börtönügy helyzete. Célok és épületek

A 18. században tehát több, egymásra ható folyamat eredményeképpen a szabadságvesztés-büntetés végrehajtásában jelentős fordulat állott be. Diadalra jutott a szabadságvesztés-büntetés, kialakult a korszerű börtön fogalma, létrejött a börtönügy tudománya és átalakult a végrehajtási rezsim általános képe. A fenyítőházak beolvasztásával a büntetés-végrehajtásban általánossá lettek a fenyítőházi eszmék. A büntetés-végrehajtás gyakorlati szakemberei és a felvilágosodás gondolkodói párhuzamosan indítottak támadást a feudális tömlöcmodellel szemben a korszerű büntetés-végrehajtás érdekében. Az abszolút uralkodók racionalizmusa az új börtönmodellt favorizálta, miközben a jogegységesítést végrehajtó kodifikációs fórumok garanciális jogi kereteket építettek ki a modern szabadságvesztés-büntetésnek.

A fenyítőházak kriminalizálódásával és az újonnan emelt tömlöcházak belső körülményeinek némi javulásával közeledett egymáshoz a két végrehajtási modell, majd hosszú idő múltán a korszerűsödő büntetés-végrehajtás folyamatában egyesültek. A fenyítőházi forrásból ezen az úton bekerültek a szabadságvesztés-büntetés végrehajtásába a fenyítőházi mozgalom jól ismert megoldásai. Mindenekelőtt a jobbítás, a munkáltatás és a társadalomba történő visszavezetés, s az ezek szolgálatába állított lelki gondozás, oktatás és szakmára tanítás.

A változások két területen zajlottak. A régi tömlöcök belső viszonyainak lassú átalakítása kényszerű volt, ugyanakkor a szerkezeti adottságok behatárolták a praktikus reformok hatókörét. A változtatások másik ága a frissen sarjadt börtönépítészet volt, mely az új teóriákat immáron új épületekbe telepítette, s mely képessé tette arra a börtönök architekturális kereteit, hogy befogadják, s a lehető legoptimálisabb szinten valósítsák meg a korszerű büntetés-végrehajtási eszméket.

TÖMLÖCVISZONYOK A BÖRTÖNÖKBEN. Anélkül, hogy megismételnénk a már többször vázolt tömlöcviszonyok részletes leírását, rögzítenünk kell, hogy a 18. században is a börtönviszonyok jellemzője, hogy közelebb álltak a középkori tömlöchöz, mint a modern és korszerű, a németalföldi példában fölbukkant és elterjedt modellhez. A börtönök változatlanul siralmas állapotban voltak, az elítéltek vagy ítéletre várakozók még mindig régi várak kazamatáiban, ócska tornyokban, középületek pincéiben, bűzös és penészes lyukakban, levegőtlen, mocskos, félhomályos egészségtelen üregekben várták sorsuk jobbra fordulását. Eötvös József és Lukács Móric a tömlöcállapotok illusztrálásaképpen említették azt az esetet, ami 1557-ben az oxfordi törvénykezés során történt. A tömlöcragály a bíróság elé állított rabok közvetítésével kiterjedt valamennyi résztvevőre, s a jelenlévő bírák, tanúk, tiszti személyzet, a hallgatóság minden tagja belepusztult a kórba.[924] A feljegyzések szerint több mint háromszázan haltak meg nagyon rövid időn belül a járvány miatt. Hacker Ervin

[924] EÖTVÖS–LUKÁCS 1842, 103. o.

információi szerint ez a jelenség még többször megismétlődött az angol törvényszékeken. Még 1750-ből, Londonból is ismer hasonló történteket.[925] Egy 1781-ben kelt irat szerint Brémában 14 börtön funkcionált, amelyeket igazi lyukakként („wahre Löcher”) definiált az irat szerzője. Ugyan szó esett a börtönügy krízisérő és esetleges reformjáról, ez azonban a város financiális helyzete miatt megoldatlan maradt.[926]

A német (porosz) börtönügy két nagy jelentőségű programadó könyv segítségével bontakozott ki középkori a tömlöcfelfogásból. 1791 és 1794 között Heinrich Balthazar Wagnitz, a hallei büntetőintézet lelkipásztora nagyszabású műben foglalta össze a német fegyintézetek szomorú állapotát. 1803-ban von Arnim porosz igazságügy-miniszter a porosz börtönügy megsemmisítő kritikáját adta, melynek köszönhetően megszülettek az első porosz börtönügyi javaslatok. (Azért megjegyzendő, hogy mielőtt a hatóságok érdemben a szabadságvesztés-büntetésre koncentráltak volna, kísérleteztek a szibériai deportációval is. 1801. február 28-án megállapodást kötöttek az orosz kormánnyal a deportáltak átvételéről. Ez a példa mintaadó volt: 1824-ben Mecklenburgban készítettek elő egy hasonló szerződést Brazíliával.)

A porosz börtönügy – mint maga az állam – militáns volt. A katonailag szervezett, centralizált börtönügy alapkoncepciója hasonlított az osztrák megoldásra: az intézeteket használaton kívüli erősségekben, várakban, kastélyokban, kolostorokban helyezték el.[927]

Arnim beszámolt az általa legrettenetesebbnek tartott „rendészeti börtönről”, Elbingenről. Kommentárjában támaszkodott Dühring építész, esküdt beszámolójára, melyet 1799. november 16-ról datáltak. *„A börtön egy öreg vaskos toronyban található. A bejárathoz az ember csak egy keskeny, életveszélyes folyosón juthat el, melyben minden pillanatban rettegni kell, hogy a leomló tető kövek, vagy a korhadt tetőzet gerendái agyon ne vágják a közlekedőt. Azonnal a külső bejáratnál egy szintre jut az ember az úgynevezett Stockban. Ez egy boltozatos helyiség, 12 x 12 láb alapterületű, 7,5 láb magas, amelyikben a 10,5*

[925] HACKER 1918, 20. o.
[926] ALBRECHT–EICKER 1999, 18. o.
[927] LIEBERWIRTH 1971b, 1434. o.

láb vastag falon egy kicsiny lyuknak köszönhetően sejlik be valami fény. Középen nyílik egy vasakkal szilárdan borított csapóajtó, amely egy nyílást fed. Ezen keresztül lehet az úgynevezett Grundba jutni. Ez a boltozatos kripta 10 x 10 láb alapterületű, és 8 láb magas, és a külső levegőztetése teljesen kizárt. Egy masszív, már erősen elhasználódott lépcső segítségével (ami nagyobb részt omladékokkal feltöltődött) jut az ember meglehetősen fáradságosan az úgynevezett Strumpfig. Ez a terem magába foglalta a torony teljes belső üregét, egészen a tetőzetig, 19 x 19 láb alapterületű, 52 láb magas. A szükséges fényt és levegőt a részben nyitott tetőn át kapja, és néhány régi kőrésen át melyek látható magasságban találhatók. A talaj sem nem padló, sem nem kő, hanem pusztán csak az omladék hegyeiből áll. Néhány falmélyedés szolgál a vastag falban fekvőhelyként, s közülük egyikben hányták össze a börtön hulladékát."[928] Kályha nem állt a foglyok rendelkezésre, ezért amikor kemény hideg napok jöttek, a foglyok középen, a földön gyújthattak tüzet, nehogy megfagyjanak. Ilyen körülmények közé nemcsak a férfiak kerülnek, aggály nélkül helyezték itt el a nőket is.

Fogvatartottá válhatott bárki akár rendészeti kihágásért, akár szolgálati vétségért, de itt találták magukat az elfogott csavargók és koldusok vagy lopás bűnével gyanúsítottak, kisebb bűncselekmények elkövetői is. Részben büntetésként, részben pedig a biztonság okából (!). Az árestáltatottakat (fogházasokat) ebben a börtönben teljesen magukra hagyták, amennyiben a börtönfelügyelő a toronynak az alsó részében lakott. Az alsó börtön inkább temető, mint élőknek szánt letartóztatási lehetőség volt. Nemegyszer nem lépcsőn jutott le az elítélt, hanem egyszerűen lelökték bele a delikvenseket. Hogy az egészségnek nem kedvező ez a börtön, az nem kérdés – állapította meg Arnim igazságügy-miniszter. A levegő a felső börtönben még tiszta is lehetett volna, ha nem fertőződött volna ürülékkel és szeméttel. A vihar, az eső, a szél átsüvített a börtönön, s a leszakadó kövek is folyamatos veszélyt jelentettek a fogvatartottakra. Férgek millióinak minden változata szakadatlanul foglalkoztatta a rabokat, nehogy az unalomtól megtébolyodjanak. Annyira magukra hagyták őket, hogy ha valamelyikőjüknek éjjel hirtelen valamire szüksége támadt volna, semmiféle segítségre sem számíthatott. A felső börtönben Arnim 3 embert talált,

[928] ARNIM 1803, II/193–195. o.

akiket lólopás miatt helyeztek vád alá, egy 14–16 év közötti fickót, aki már 3 napja nem evett, de még a vádjáról sem hallott semmit, nem is tudta mit követett el, mivel gyanúsítják. Itt raboskodott egy 12 éves szolgálóleány, aki ura ellen vétkezett, s a felügyelő felvilágosítása szerint, még legalább 8 napig ülnie kell.[929] A kép egy 19. századi börtönrendszer egyik büntetés-végrehajtási intézetének leírása.

Arnim 1803-as beszámolója tallózott az általa meglátogatott intézetek ruházati és ellátási kérdéseiről. Stettin erődbörtönéről szólva írta, hogy *„ugyan a férfi foglyokat, akik az építkezésen részt vesznek, a szükséges ruházattal közköltségen ellátták, de a nőket nem. Ily módon a nőknek, mint azt egy hivatalos jelentés mondja, a ruhát össze kell koldulniuk.”*[930] Glatz erődjében vasárnaponként egy fogoly a vásárban alamizsnát gyűjthetett a foglyok ruházatára. Olyan helyet, ahol a rabot ellátták ruhával, csak egyet talált, Takiaut. Ráadásul mindezt az intézet költségén. Abban semmi különös nem lett volna, hogy a foglyokat ellátási költségeik fedezésére koldulni kényszerítik, ha nem a 19. században járnánk.[931] Arnim tapasztalata szerint az intézetek nagy részében az élelem minden helyen kenyér és víz volt, igaz ezt a király raktárából fedezték. Néhány helyen a kenyérhez tej is járt.[932] Stettinben kenyér helyett egy garast adtak a raboknak, hogy gondoskodjanak önmaguk élelmezéséről (!). A tisztaságról sommásan annyit jegyzett meg, hogy a német börtönökben „piszok uralkodik”.[933] A betegülésre vonatkozó tapasztalat volt, hogy csupán a legnagyobb intézetek esetében lehetett beszélni olyasfajta külön helyről, melyet talán betegszobának lehet nevezni. A betegekkel kapcsolatos gondozási gyakorlat egyszerűen annyi volt, hogy ők valamennyivel több ételt kapnak a többieknél.[934]

Nem célunk szaporítani a szót. Ennek alapján nyugodtan leszögezhetjük, hogy Európában jellemző módon a lassan kifejlődött s elterjedt tömlöcmodell kettős értelemben is fertőzte az új eszméket. Egyfelől fizikálisan jelen maradtak és financiális okokból lecserélhetetlennek bizonyultak a hagyományos tömlöcök,

[929] ARNIM 1803, II/196. o.
[930] ARNIM 1803, II/203. o.
[931] ARNIM 1803, II/203. o.
[932] ARMIN 1803, II/205. o.
[933] ARNIM 1803, II/208. o.
[934] ARNIM 1803, II/209. o.

másfelől a tömlöcrezsim kisugárzó hatása a frissen alakított házak és büntetés-végrehatási intézetek jelentős részében is érvényesült. A börtönreformok hátterében még a 19. század második felében is felbukkan a tömlöcvilág képe.

AZ ÚJ ESZMÉK ÉPÍTÉSZETI FELTÉTELEI. A börtönök megújulása (a fogházjavítók, a felvilágosítók, a kodifikátorok álma) láthatóan csak az új börtönépületek igénybevételével valósulhatott meg. A tradicionális létesítmények egyszerűen alkalmatlanok voltak a multifunkcionális feladat (őrzésbiztonság-ellenőrzés, szétválasztás, munkáltatás, oktatás, nevelés, egészséges elhelyezés) teljesítésére. Új és tervezett épületekre volt szükség, amelybe elhelyezető volt az új rezsim.

„Az építészeti konstrukció olyannyira leleplezi a büntetés jellegét, hogy annak már puszta megmutatása is bizonyíték, amin túl immáron semmiféle további vádra nincsen szükség” – írja a börtönépítészetről szóló tanulmányában Winifred Reebs.[935] Magunk részéről szükségét érezzük a megfogalmazás kiegészítésének. Hozzátesszük Reebs gondolatához: az adott építészeti megoldás kifejezi egyszersmind a társadalom fejlettségét (akárcsak az architektúra színvonalát) és egyben a társadalomnak a büntetésről alkotott általános megítélését is.

Az építészeti keretek a 18–19. században új jelzéssel élnek a társadalom felé. Jelzik a börtönügy állapotát, szimbolizálják a politikai elitnek és a szakmai kormányzatnak vélekedését a büntetésről és annak végrehajtásáról. Egyidejűleg a társadalom általános meggyőződését is a büntetésről, sőt kifejezett elvárásait. Jellemző erre egy magyarországi nyilvános polémia a reformkorban, melynek két főszereplője Kossuth Lajos és Széchenyi István. A kettejük között feszülő ellentétek, Széchenyi politikai ellenszenve Kossuth iránt folytonos ellenérvelésre késztette. Kossuth 1841-ben lehetőséget kapott arra, hogy saját koncepciója szerint, önálló lapot indíthasson a reformeszmék hirdetésére. A Pesti Hírlap mindazon politikai-jogi célkitűzéseket hirdette, összefoglalta és napirenden tartotta, amit a reformellenzék bármely irányzata a polgári átalakulás jegyében, a

[935] REEBS 1987, 44. o.

feudális-rendi állapotok kritikájaként megfogalmazott. A sok egyéb mellett így került Kossuth tollára a börtönügy kérdése is. Széchenyi István már az első példányok utcára kerülése után elhatározásra jutott, hogy megtámadja a hírlapot. Január 3-án jutott a nyomdaprés alól az olvasók kezébe az újság, s február 1-jén a gróf már közölte tervét Deák Ferenccel: könyvet ír *Kossuth* és a Pesti Hírlap ellen.[936]

Széchenyi István amellett, hogy szinte számról számra, cikkről cikkre gúnyosan végigelemezte a Hírlap megjelent számait, néhány témát pedig kifejezetten kiemelt támadásai célpontjaként. Ezek szerinte különösen jellemzik Kossuth elragadtatott idealizmusát. Közöttük ot volt a „kisdedóvók", nemzeti nagyjainak szobrai, „közhasznú ismereteket terjesztő egyesületek" mellett a börtönügy is. A Pesti Hírlap rendszeresen foglalkozott börtönügyi kérdésekkel, így a börtönbüntetésnél alkalmazott mellékbüntetésekről,[937] a gyanúsítottak őrzésének állapotairól,[938] a fellebbezési eljárással kaopcsolatos fogvatartási kérdésekről,[939] a börtönbüntetést kísérő nyilvános verésekről és a tömlöcök állapotáról,[940] a javítóházak szükségességéről.[941]

A gróf a fogházjavítás eszméjét több oldalról támadta. Kifogásolta magát az eszmét: *„A' tömlöczök' okszerinti elintézése és azoknak barlangokból javító-intézetekké átvarázslata, mikép' csak a' nemezis büntesse a' halandót, ember emberen azonban kirekesztőleg csak javítson, és ha ezt teljességgel nem teheti, őt egyedül a' köztársaság' bátorsága és példaadás' kedvéért sújthassa. Óh, mily kebel-melegítő javaslat! és ki azon szörnyeteg, ki nem sóvárogna epedő kebellel azon napnak minél előbbi felvirradása után, mikor az állati szenvedelmektül zsarnokolt ember a' legutolsóig – mint farkas Britanniában – ki volna irtva már, és a' méltányosság, becsület és erény' szava többet nyomna, mint börtön, bot, sőt halál; milly gyönyörű lét volna az, mikor a' mostani ollykor még felette szükséges – egynek igen rossztevő, de a' soknak igen jótevő – huszonöt helyett, minden*

[936] SZÉCHENYI 1978, 1390. o.
[937] Szelíd tortúra. Pesti Hírlap (I) 1841. 7. sz. január 23.
[938] Nyilvánosság. Pesti Hírlap (I) 1841. 8. sz. január 27.
[939] Bűnper. Pesti Hírlap (I) 1841. 20. sz. március 10.
[940] Bot, vessző, korbács. Pesti Hírlap (I) 1841. 26. sz. március 31.
[941] Büntetőjog. Pesti Hírlap (I) 1841. 45. sz. június 5.

felebarátunk kezébe, kire az ráférne, inkább huszonöt huszonöt pengő forintocskát nyomhatnánk ...”[942] Máshol az ország gazdasági lehetőségeit firtatta, kérdezvén: gondolhatunk-e börtönjavításra akkor, amikor sokkal nagyobb feladatok állnak az ország előtt? Majd ha lesz rá jövedelmünk, ha a gazdasági feltételek adottak lesznek.[943] Persze elismerte ugyan a börtönök állapotának szörnyű voltát, a javítás szükségét, csupán idő előttinek érezte foglalkozni vele, és *„illyfélék által az ügy is felette gyér közerőt eldiribolni”*.[944]

De ami a legjellegzetesebb, hogy a gróf is felkarolta azokat a nézeteket, melyek a társadalom általános büntetésképéből eredően sokallta a börtönökre fordítandó figyelmet, de leginkább a börtönkörülmények javítását. A korabeli (mindenkori) közvélemény követelése a büntetés malum-jellegéhez igazodott: a börtönben nem élhet jobban az elítélt bűnöző, mint a dolgos paraszt.[945] Miközben a társadalom jelentős része földbe vájt kunyhókban nyomorog és robotol, a „bűnhönc uraknak” nem lehet „palotákat” biztosítani a javítás nevében. Ettől azonban aligha kellet aggódni (s nemcsak a fentebb említett anyagi nehézségek miatt). Börtönszociológiai közhely, hogy a börtön többnyire a benne túlreprezentált korabeli alsó néprétegek életviszonyait tükrözi vissza. A zárkák minősége a legalsóbb néprétegek nívóját követi. Az ettől történő jelentős eltávolodás azzal a veszéllyel jár, hogy a büntetésként megfogalmazott hátrány elmosódik, amit a 19. század első felének börtönügye nem engedhetett meg magának. Nem hiába nevezte a gróf a börtönügy híveit „puhaszívű ábrándozóknak”, elképzeléseiket a kor viszonyai között megvalósíthatatlannak.[946]

Önmagukban az építészeti lehetőségek és technikai megoldások nem kizárólag a büntetéssel kapcsolatos politikai, netán büntetés-végrehajtási megfontolások tükrei. Angliában például egy időben működtek a feudalizmusból örökölt tömlöcök és a világhírű „mintabörtönök”. Most vajon melyik jellemezte inkább a szabadságvesztésről vallott angol felfogást? Közelebb visz szándékának megismeréséhez Reebs tanulmányindító megjegyzése: *„a börtön, és főképpen a*

[942] SZÉCHENYI 1841, 195. o.
[943] SZÉCHENYI 1841, 198. o.
[944] SZÉCHENYI 1841, 199. o.
[945] SZÉCHENYI 1841, 196. o.
[946] SZÉCHENYI 1841, 357. o.

büntetés-végrehajtás története nem egyéb, mint annak az építészeti és szociális technikának fejlődése és kutatása, melynek célja az elnyomottak és bántalmazottak megbüntetése, fegyelmezése és felügyelet alatt tartása".[947] Mi most elkanyarodva Reebs eredeti célkitűzésétől, a börtönépítészet kíméletlen kritikájától, vizsgálódásunk körébe annyiban vonjuk be a börtönépítészet fejlődését, amennyiben az visszatükrözi a büntetés-végrehajtás megújulásának gyakorlati és eszmei lépéseit.

Kiindulópontunk tehát az a tétel, hogy a börtön fejlődését nyomon követhetjük annak instrumentális változásaiban. Ha nem teoretikus megközelítésben tárgyaljuk a kérdést, hanem általában a társadalomnak a büntetéshez való viszonyát tekintjük iránytűnek, annak megjelenése a börtönarchitektúrában nem kétséges. Kiegészítve ezt azzal, hogy a börtönépítészet természetes része az általános architekturális fejlődésnek, a hivatalos épületek emelésére vonatkozó építészeti elképzeléseknek, s nem utolsósorban a társadalmi gazdasági állapotának és ezzel összefüggésben a bűnöző- és büntetésképalakulásának.

Hans Pfeiffer rövid áttekintéssel kezdi újkori börtönépületek történetéről szóló munkáját a börtönépítészet szakirodalmáról. Bumkét megerősítve[948] megállapította, hogy fehér folt a német büntetés-végrehajtás szakirodalmában a börtönépületekről szóló közlemények köre. Hivatkozik Davisonra is, aki nemes egyszerűséggel „korlátozott és szegényes" jelzőkkel látta el az angol nyelvű börtönépítészeti szakirodalmat,[949] lábjegyzetben pedig a németek hasonló álláspontját idézi meg.[950] A magyar szakirodalmat, ha ismerte volna, még ennyit sem tudott volna írni róla, mert egyszerűen nincsen. Úgy látszik azonban, nem egyedi jelenségről, hanem világméretű tünetről van szó. A börtönügyi szakemberek vélekedése szerint a szakirodalom szegénysége szoros összefüggésben áll az építészek csekély érdeklődésével. Az pedig, hogy az építészek közömbösek maradtak a börtönépületek tervezése iránt, Pfeiffer szerint visszavezethető a börtönépítési gyakorlatra. Történetileg kialakult módon ugyanis

[947] REEBS 1987, 3. o.
[948] PFEIFFER 1934; BUMKE 1928, V. o.
[949] DAVISON, 1930, III. o.
[950] FREDE–PERRET 1931, 11. o., HENTIG 1930, 281. o.

a börtönök építésével elsősorban az építésügyi hivatalnokok foglalkoztak, akik az építésztársadalomnak csupán egy kicsiny (és nem is feltétlenül leginvenciózusabb) részét képezik. Az építészek a börtönépítészeti kérdésekről szóló írásokkal rendszeresen nem is találkoznak, mert azok főként jogi szakfolyóiratokban jelentek meg, ott is meglehetősen szétszórva. A börtönarchitektúra problémái kevéssé építőművészeti, mint inkább technikai-technológiai kérdések. A tér megtervezésében kevés szabadságot ad a fő cél, s csak időnként és legfeljebb nagyobb forradalmi változások idején (mint volt az udvarrendszerű, a panoptikus vagy a csillagszisztéma megjelenése) remélhetnek nagyobb mozgásszabadságot a tervezők, a mérnökök. Az építészek vélekedése szerint ez is hozzájárul ahhoz, hogy a mérnökök, a tervezők kevés segítséget kapnak. Sem mintát, sem eligazítást a belső tér elrendezésére, sokszor hiányoznak a különféle börtönmodellek „mintabörtönei", amit még tovább fokoz a helyenként változó igény, feltételek, financiális lehetőségek és elvárások elegye.[951]

A börtönépítészet korszakolása meglehetősen egyértelmű. A kezdeti, „természeti kor" jellemzője, hogy a társadalom (csekély igény és még kisebb figyelem okán) a fogva tartási funkciókat természeti körülmények és adottságok kihasználásával kísérelte meg teljesíteni. Azután, amikor megjelentek a legkülönfélébb hivatali hatósági, hatalmi funkciójú épületek, a börtönfunkciót beemelték ezekbe a létesítményekbe. Jellemzően mellékes szerepben, de a hatósági funkción belülre került, s lassan-lassan némi hatással is volt azon néhány helyiség kialakítására, melyben teljesítenie kellett feladatát. Hagyományosan e megvalósuláshoz tapadó megnevezés nyomán a börtön tömlöckorának hívhatjuk ezt az időintervallumot. Amikor azután már önálló épületként magasodtak a fogva tartó intézmények, az épített börtönök korszakáról beszélhetünk. E periódusban már különféle elvárásokhoz igazított épületek születtek, de még távol volt a tervezett börtönök korától, mely a komplex őrzés architekturális feltételeit igyekezett megteremteni.

Az újkor jellegzetes vonása a büntetés-végrehajtás történetében, hogy az új börtönök egyre inkább a föld fölé magasodtak. Nem szűntek meg ugyan a korábbi, megörökölt tömlöcök sem (hiszen a büntetési rendszer

[951] PFEIFFER 1934, 2–3. o.

humanizálódásával mindegyre növekvő rablétszám minden lehetséges helyet betöltött), de a hangsúlyok megváltoztak. Az átalakulás egyik kiváltó oka a fenyítőházi mozgalomba ágyazott protestáns teória, mely szerint a csavargókérdés megoldása a vonakodó munkakerülők fegyelemre és munkára szoktatása kemény szigorral, hogy ily módon hasznos tagjává tegyék a társadalomnak, s visszavezethetőek legyenek az emberi közösségekbe. Mint láttuk, ez a tézis új minőséget hozott a büntetés fogalmába és a büntetés végrehajtásába egyaránt. A *büntetés definíciója deklaráltan kibővült a javítás világi fogalmával.*[952] amely tartalmilag más, mint a keresztény büntetőjog javulásba vetett hite. Ez *a világi törvényekhez és szabályokhoz szoktatás világi eszközökkel elérni tervezett gondolatát tartalmazta, a visszavezetés eszméjét*, mely ugyanakkor már nem várta el feltétlenül a „belső javulást", csak a társadalmi normák tudomásulvételét és az alkalmazkodást.

Ez a megközelítés a 18. századtól új helyzet elé állította a büntetés-végrehajtást. Már nem (csak) a sanyargatás és a lehető legbiztonságosabb őrzés volt a feladata, hanem a javításhoz vezető nevelés (lelki gondozás és szakmai oktatás egyaránt) és az ezt szolgáló munkáltatás megszervezése és működtetése is.[953] Természetesen az ezekkel járó további konzekvenciákkal együtt, mint példának okáért a legtipikusabb csoportok elkülönítése (nők elszigetelése a férfiaktól, fiatal kezdőké a megrögzöttektől, a kisbűnösöké a gonosztevőktől). Mindezek olyan követelményeket támasztottak, melyek kielégíthetetlenek voltak a hagyományos carcer-körülmények között – az új feladatok új térbeli elhelyezést igényeltek. A fenyítőházi hullám, mely végigsöpört Európa protestáns országain, hogy végül elérje a katolikus államokat is, kezdetben viszonylag kevés újonnan emelt épülettel büszkélkedhetett. Emlékezzünk vissza, Angliában az uralkodó bocsátotta rendelkezésre kastélyát a Workhouse számára,[954] Németalföldön a felszámolt szerzetes, illetve apácarendek által maguk után hagyott kolostorokat foglalták el a fenyítőházak. (Az amszterdami Rasphuys a klarisszák kolostorában, a Spinhuys az Ursula-nővérek egykori zárdaépületében lelt otthonra.) Ez pediglen meghatározta mind a városban elfoglalt helyüket, mind pedig belső

[952] DÜNKEL 1983, 25. o.
[953] KAISER 1983, 11–12. o.
[954] FAIRWEATHER 1975, 14. o.

konstrukciójukat. A kolostorokba telepített intézetek alkalmazkodni voltak kénytelenek az építészeti adottságokhoz. Az első fenyítőházak általában egy önálló bejárati épületből, zárt, belső udvaros épületszárnyakból, s esetleg kiszolgáló szárnyépületekből álltak. A városi kolostorok eredeti építési helye meghatározta az intézetek városképi súlyát is. A fenyítőházak egyfajta látványossággá váltak, részévé az utca hangulatának. A magistratus láthatóan nem elszigetelni, hanem bekapcsolni kívánta a város életébe a házat. Ennek megfelelően az épület utcai frontja díszes volt és a funkcióra utaló. A késő reneszánsz és barokk korízlésnek megfelelően gazdag díszítés ékítette az épületeket. A büntetés-végrehajtás ilyetén bevitele a közéletbe egyben a büntetésről vallott felfogás módosulását (vagy legalább a módosítás szándékát) szimbolizálta. A börtönöket, melyek eddig föld alatt, zárt tornyokban, városfalakon kívül rejtőztek, immáron a nagyközönség elé állították, részévé tették a hétköznapi életnek. S ez egyben azt is jelentette, hogy a börtön megváltozott.

A németalföldi mintát követő fenyítőházakra jellemző, hogy átvették az eredeti modell „építési elgondolásait", az intézetek külső megoldásait, vagyis a négyzetes alaprajzú építkezést, az egy vagy két belső udvaros szerkezetet.[955] A hagyatéka ennek a korszaknak *a totális intézmények keretéül szolgáló architekturális adottságok felcserélhetőségének felismerése*. A korábban kastélyként, erődítményként, kaszárnyaként, várként, zárdaként funkcionáló világi és egyházi épületek közös ismérve volt a törekvés a külvilágtól való elkülönülésre. A befogadottak életének komplex, szigorú szabályok között szervezett életét vastag, erős falak, sűrű rostélyos ablakok, tömör kapuk választották el a társadalomtól. A különféle célú fogvatartottak (legyenek azok a fenyítőház megnevelendő dologkerülői vagy később a kriminalizálódott intézmények bűnöző elítéltjei) és az őrzésükre-gondozásukra rendelt adminisztráció megfelelően szeparált otthonra leltek ezekben az épületekben. Igaz, némi hangsúlyeltolódás következett be funkcióban: immáron nem a külvilág beáramlásától kellett tartani, inkább a bennlévők biztonságos őrzéséről gondoskodni. A falak azonban hasonlóképpen teljesítették feladatukat. Némi

[955] THOLE 1970, 198. o.

átalakítással alkalmassá lettek a régi, céljukat veszített épületek az új funkció teljesítésére.

A már működő intézetek másolása sokszor járt azzal, hogy a még újonnan tervezett és emelt új fenyítőházak is a kolostorépítkezés szabályait követték. Az 1627-ben épített bambergi „Malefizhaus" építészeti sajátosságai is ezt mutatták. A földszinten különféle méretű termek voltak, részben a gondnok lakásaként. Az emeleten a foglyok osztályának cellái. Az őrszobából áttekinthető volt a bejárat és a lépcsőház. A középső folyosót egy oltár zárta le, hogy az istentiszteletek jól szervezhetők legyenek. A világítás az egész házban igen gyenge volt, a fűtést két nagy kályha biztosította. Az oltárral egybekapcsolt cellafolyosó *elrendezése emlékeztet a zárdaépületekre, a kolostorépítészetre*, ami ráadásul Bambergben, a régi püspöki székvárosban még hagyományokkal is rendelkezett. A bambergi dolog-és fenyítőház pompás reneszánsz ízlést tükrözött a bejárati oldalon. Az utcafront Amszterdamban is megtapasztalt *díszességét, a középületi jellegzetességét* megtartotta.[956]

A katolicizmus államaiban a zárdák, a kolostorok nem váltak „fölöslegessé", nem ürültek ki, nem álltak rendelkezésre tehát üres, „totális" intézményeket magukba fogadni képes épületek (ha csak egyes erődítményekre, katonai létesítményekre nem gondolunk). Vagyis: újakat kellett építeni. Ennek hatása érzékelhető az építészeti megoldásokban: itt kevésbé kötötték a szakemberek fantáziáját az egyházi épületek szabályai. Az új házak egyben a feudális abszolutizmus, a fejedelmi hatalom deklarációjának is számítottak. Ugyanakkor az építkezés költségei szükségessé tették magas pártfogók jelentős pénzügyi támogatását is. A fegyintézet-alapítás fejedelmi jótékonyságként jelent meg. Az intézetek jelentős épületekké váltak: kifejezték a fejedelmi hatalom tekintélyét, bizonyos értelemben ékévé váltak városnak és tartománynak egyaránt.

TERVEK (LEON BATTISTA ALBERTI ÉS JOSEPH FURTTENBACH). A büntetési rendszer változása, az új eszmék betörése, s különösen a humanizmus hódítása, a felnőtté váló gondolkodás szabadsága, az ember és környezetének

[956] PFEIFER 1934, 10. o.

viszonyával kapcsolatos öntudatosodás és a kételkedés új távlatokat nyitott az építészetben is. A humanizmus a normákat új szellemmel töltötte meg, az emberek szolgálatára rendelt épületekről szóltak a tanulmányok Serliótól Vignoláig, Bramantétól Palladióig.[957] Az építészet teoretikusai hamarosan megfogalmazták gondolataikat a büntetőintézetek építészetéről is.[958]

A börtönépítészet egyik korai előfutára, Leon Battista Alberti *„De re aedificatoria”* című 1485-ben közzétett művében[959] vizsgálati, vétkességi és büntetőbörtönök között különböztetett – enyhe és súlyos bűnöket elkövetők számára. Szerinte a zárkák vagy őrzésre szolgáló termek kijelölése a foglyok veszélyességétől függjön. A legsúlyosabb bűnözőket például a leghátulsó termekben az ajtótól és a kaputól a legtávolabb kell őrizni. A foglyok elhelyezése elképzelései szerint magáncellák és közösségi termek kialakítását követeli meg. Megjelölte azokat a fogvatartotti csoportokat, akikről úgy gondolta, hogy azokat magánzárkába kell zárni. (Jellemzően a kisbűnelkövetők jussaként határozta meg a magányos elhelyezést.) Aligha vitatható, hogy az elkülönítés és a differenciálás ilyen megfogalmazásával Alberti messze megelőzte korát. Megfogalmazása szerint a börtönnek mint egésznek a város biztonságos, de nem elhagyatott részében kell állnia, erős, magas és nyílás nélküli fallal körülkerítve. A *középkori vártömlöcök és erődök építészeti hatását* jelzi, hogy elképzelései szerint tornyok és gyilokjárók fokoznák az őrzés biztonságát. Külső megjelenését tekintve Alberti börtöne egy kiválóan megtervezett erődítmény összképét közvetíti.

Joseph Furttenbach ulmi építészmester 1634-ben megjelent munkája, az *Architektura Universalis*[960] két, eltérő méretű mintabörtön tervét tartalmazta. Ellentétben Albertivel, ő nem győzte eléggé hangsúlyozni a belső őrzésbiztonság fontosságát, mely koncepciójának központi gondolatává vált. Az ő tervei ennek megfelelően kevésbé a külsőre, mint inkább az épületen belül megteremthető biztonságra koncentráltak. Így jutott el a „Blockhaus” gondolatáig. Az ulmi mester a fából épült (felfalazott és boltozott, de vastag gerendákkal megerősített) blokkházak mintájára tervezte meg a börtönbelsőt. Minden egyes zárkát egy-egy

[957] GERŐ 1968, 68. o.
[958] GRAUL 1965, 23. o.
[959] ALBERTI 1912.
[960] FURTTENBACH 1635

önálló egységként, kis „gerendaházként” gondolt el, s az így kialakított, egymás mellé helyezett zárkák rendszerét javasolta a hatóságoknak. Minden egyes ilyen blokkban volt egy priccs és egy lyuk „szorultság esetére”. A zárkák központi elhelyezésének gondolata azonban már a későbbi értelemben vett börtönépítészeti blokkházmodellt idézte. A Furttenbach fölvázolta börtön téglalap alaprajzú (az ún. kisebb terv) vagy négyzetes, emeletes épület, melyben a zárkák nem az épület fala mentén helyezkednek el, hanem annak középső részén. A zárkák és az épület fala között mintegy három méter széles folyosót tervezett, így az őr körbejárhatott a cellák körül. Az ilyen, kifejezetten biztonsági szempontokat szem előtt tartó épület Hacker Ervin szavaival élve olyan, mint egy skatulya: belső tömbjében állnak, akár többemeletes blokkban a cellák, kívülről pedig föléjük emelkedik az épület tetőzete és külső falai. Ez az elgondolás az ún. belső cellás konstrukció formájában évszázadokig uralkodott a börtönépítészetben.

Furttenbach azonban jelentős elképzelései ellenére sem tudott elszakadni kor tömlöcgyakorlatának szokásaitól. A megrögzött, súlyos bűnözőket 15 láb mély, merítőkútra emlékeztető lyukban helyezte volna el, melyet felülről lehetett megközelíteni, s erős vasrács zárta le őket. A polgárok s más, nem súlyos vétkeket elkövető személyek a felső szintre kerülnének „a jó rend körzetébe”. Arról, hogy Furttenbach tervei szerint épült-e börtön, nincsen tudomásunk. Arról azonban Jospeh Furttenbach és Leon Battista Alberti munkássága bizonysággal szolgál, hogy a börtönépületek kérdésével a reneszánsz építészete már foglalkozott, s a kor eszközeihez képest már megoldási formákat talált problémáira.[961]

Ezután némi változás következett be a börtönarchitektúra históriájában. Ahogyan a börtönről való gondolkodás a rezsim megreformálásának újabb és újabb ötleteit inspirálta, úgy igazodtak ehhez az építészeti megoldások is. Ahogyan humanizálódott a büntetési gondolat, úgy civilizálódott a börtön is. A büntetés-végrehajtási intézmények épületeinek belső megújulását azonban hosszú időn keresztül nem követte a külső formák átalakulása.

[961] Erről lásd PFEIFFER 1934, 11–14. o., GRAUL 1965, 24. o.

TÉNYEK (ÚJ OLASZ BÖRTÖNÖK). A kísérletezés példájának megidézett olasz büntetés-végrehajtási intézetek megítélésünk szerint jól illusztrálják azt a fejlődést, mely a börtönügy területén megindult, s melynek során tervezett és épített létesítményekkel korrigálták a középkori tömlöcmodellt. Sajátjuk, hogy mindegyikőjük kifjezetten büntetőintézetnek szánt épület, mindegyik e célra tervezett (vagy áttervezett) ház volt, s céljaik között már ott talájuk a korszerűsítő törekvések egyikét-másikát.

1655 körül, X. Ince idejében Rómában épült meg a *Carcere nuovo*. Ezt az „új börtönt" kifejezetten büntetés-végrehajtási intézetnek emelték, 68 személy számára. Szabályos téglalap alakú, egy tömbből álló négyszintes épület, mely minden külső jegyével kora stílusjegyeit hordozta. Építészetileg kihangsúlyozott lábazati szint, erőteljes főpárkányzat, plasztikus díszítések és barokk ablakkávák jellemzték. A masszív, barokk épületet sarokpillérek szegélyezték.[962] A végrehajtási rezsim szempontjából az elkülönítésre törekvő megoldásokat alkalmazó szerkezete volt. John Howard évszázaddal későbbi tudósítása szerint az épület a magánzárkák és a nagyobb, közös cellák keveréke volt.[963]

Az ugyanezen időben az Itália-szerte eluralkodó bűnözés, a felfokozódó individualizmus következményeképpen fellépő féktelenség, a vagyonos osztályokhoz tartozó fiatalok tobzódásának észlelése a rendet igénylő hatalmat Firenzében arra sarkallta, hogy életre hívjon egy, a hollandiéhoz hasonló intézetet a nehezen nevelhető, rakoncátlan, makacs ifjak elleni intézkedésképpen. A nevelőotthon *„a magasabb rendek fiai számára"* nyílt meg.[964] A Filippo Franci által alapított *Casa pia di rifugio* 1667-ben épült. Hasonlóképpen a későbbi milánói és turini házakhoz, az alaprajza nem mutat különleges változást, tekintettel arra, hogy mindegyiket valamely más célra már nem használt, de eredetileg más funkció teljesítésére épült házból építették át a megváltozott célok jegyében.[965] Az intézet a fogvatartottak egyenkénti elzárásáról lett nevezetes.[966] A

[962] GRAUL 1965, 26. o.
[963] HOWARD II/44–45. o.
[964] BURCKHARDT 1941, 197. o.
[965] GRAUL 1965, 31. o.
[966] HACKER 1917, 8. o.

harmadikról (a leghíresebbről), az 1703. évben alapított *Casa di correzione*ról alább szólunk.

A totális építmények cserélhetőségéről vallott, s egészen a huszadik századig élő és ható felfogás nem csupán abban jelentkezett, hogy fenyítőházakat, börtönöket helyeztek el várakban, zárdákban, kaszárnyákban, hanem a tervezők asztalán formálódó új épületegyüttesek képét is meghatározták a korábbi évszázadok szokásai. A reneszánsz építészet első tervezett börtönépületei (mint például a bambergi „Malefizhaus”) is ezt a „totális” szemléletet követték, ebből indultak ki. A nagy kezdeményezések, a gyökeresen új építészeti ötletek majd csak évszázaddal később jelentek meg a gyakorlatban. Ám még a 18–19. század nagy intézetépítkezéseiben is tetten érhetők a középkori totális intézményi hatások. Pentonville Prisons kapuházát bármelyik várúr őrei megirigyelhették volna. Wouldsworth főfrontja olyan, mint egy megerősített kastély bejárata. Millbank Penitentary kerek bástyáival, öles falaival és védműveivel középkori várat idéz. Cooldbath Fields kettős kapuháza, a várfalként ható magas bástyafal, a főépület kastélyt és kolostort egybemosó konstrukciója találkozott az akkor már egyre jobban terjedő panoptikus gondolat szellemében emelt zárkaépület-együttessel. A büntetés-végrehajtás filozófiája csak nehezen tudta levetkezni a középkori örökséget: hogy ti. a börtön (s a börtönépület) *a megtorló és triumfáló hatalom üzenete. Az erő és a biztonság szimbóluma,* mely gyötrelmeket üzen a bűnelkövetőnek, biztonságot a társadalomnak, melynek a bűnözők elszigetelését ígéri. A 17. és 18. század fordulója megteremtette ugyan az önálló börtönépítészetet, azt a börtönarchitektúrát, amely immáron megszabadulva egyházi építészeti kötöttségeitől, alárendelhette a tervezést a büntetés-végrehajtás éppen aktuális céljainak. Ezeknek a céloknak azonban meg kellett születniük a büntetés-végrehajtás gyakorlatában és teóriájában, hogy újabb feladatokat jelölhessenek ki az építőművészek és az építőmesterek számára.[967]

A CÉLOK VÁLTOZÁSAI. A börtönügy világméretű forradalma a 18–19. században két jól körvonalazható változtatási szándék mentén zajlott. Egyfelől a

[967] Vö. MEZEY 2007, 179. o.

meglévő praxisból levont tapasztalatok következtetéseinek értékesítésére, az ott tapasztalt anomáliák felszámolására irányuló igény eredményeképpen megjelenő reformkoncepciók filantróp elvárásokat támasztottak a börtönépítészettel szemben. Az egészséges környezet (elégséges fény, kellő légcsere, megfelelő hőmérséklet, kielégítő lakótér, mozgáslehetőség) és a pszichés kezelés (lelki gondozás, oktatás, nevelés) a követelések középpontjába került.

Másfelől az a tény, hogy a polgári szabadságeszme és az emberi jogok elméleti, majd alkotmányos kiérlelődése és érvényesülése megváltoztatta a szabadság értékének helyét a közgondolkodásban, a szankciórendszerben, a szabadságvesztés-büntetés szinte kizárólagos diadalát hozta. A csonkító, testfenyítő, megbecstelenítő szankciók felszámolása, a halálbüntetés visszaszorítása, a vagyoni büntetések relativizálódása felértékelte a csaknem egyeduralkodóvá váló szabadságvesztés-büntetést, mely jelentőségnövekedés egyben a funkció kérdésének tisztázásához is elvezetett. A témával foglalkozó tudományosság paralell polémiái a büntetés értelméről és céljáról a reszocializáció problémájára is koncentráltak, mely újabb és újabb kihívások elé állította a börtönügyet.

Ráadásul a fogva tartási körülmények javítása együtt járt a biztonsági kérdések újragondolásával is, hiszen a középkor biztonsági megoldásai (föld alatti helyiségek, ablaktalan vagy sűrűn rácsozott légbeeresztővel ellátott zárkák, hagyományos ősi „biztonsági” technikák, mint leláncolás, béklyó, bilincsek, kaloda) a továbbiakban alkalmazhatatlanoknak bizonyultak. A tradicionális biztonságtechnikai gyakorlat a fogházjavító reformerek áldozatául esett, ki kellett dolgozni tehát az új felügyeleti modellt (modelleket), mely a maga módján hasonló biztonságot nyújtott, s ő maga legalább olyan határozottan szimbolizálta a társadalomnak az izolált bűnelkövetőkkel szembeni védelmét, mint a szigorú belső felügyeletet és a kezelés eredményességét.

A börtönügy 18. századi változásai új feladatok elé állították a végrehajtási szakembereket csakúgy, mint a munkában részt vállaló építészeket. A fent felsorolt feladatok pusztán processzuális eszközökkel megoldhatatlanok voltak. A folyamat beteljesítéséhez olyan építészeti megoldások előállítására (illetve

összegzésére) volt szükség, melyek keretet adhattak a sikeres eljárási kísérletekhez. Ahogyan azt Krohne összefoglalta,[968] mindenekelőtt a váratlanul kiszélesedett szabadságvesztés-büntetés végrehajtásának sikerességéhez meg kellett szervezni és biztosítani kellett a garanciális őrzési feltételeket. (Melyekhez a középkori architekturális módszerek és biztonsági eszközök éppen a további alapelvek okán nem alkalmazhatók). Miután a büntetés-végrehajtás eszméje lett a lelki megtisztulás és a javulás lehetősége, meg kellett teremteni a jobbítási folyamathoz szükségesnek ítélt kemény fegyelem, szorgalmas munka és lelki gondozás építészeti környezetét. A szabadság értékének megváltozása és az ember társadalmi jogainak felismerése a rabok emberi módon történő elhelyezését sürgette: lépéseket kellett tenni a tisztaság, a friss levegő, a kielégítő egészséggondozás megszervezésére, mely az őrzési körülmények alapvető átalakítását követelte.

A jobbítás hatékonyságába, az ember javulásába és a nevelhetőségébe vetett hit mind erősebben fogalmazta meg a társadalomba történő visszavezetést, mint a börtön egyik lehetséges célját. Az elítéltek nevelése és felkészítése a külső életre megint csak olyan új megoldásokat követelt a börtönépítészettől, melyek korábban ismeretlenek voltak.

„RESZOCIALIZÁCIÓS" MEGFONTOLÁSOK. A társadalomba visszavezetés (hosszabb időn keresztül nem triumfáló) eszméje a börtön építészeti jelképrendszerének némi változását hozta magával. A visszavezetés feltétele a kitaszítottság képzetének felszámolása, a – korábbi kifejezéssel élve – „becsületes karakter" biztosítása. A becsületes karakter pedig annak elismertetése a társadalmi környezettel, hogy a bűnelkövető nem velejéig romlott, s különösképpen, hogy a közeg, melyben büntetését tölti nem a bűn iskolája, társai nem rosszra nevelő megrögzött kriminálisok. Ezt alapvetően a börtön jellegével lehet megüzenni. Ha a börtön nem fojtó nyiroktól és szennytől bűzös lyuk a föld alatt, ha a fogvatartottak nem foszló bőrű, mocskos, fertőző páriák, ha a bezárás nem a törvényen kívül rekesztést szimbolizálja, hanem éppen ennek ellenkezőjét. Ha a

[968] KROHNE1888, I/471. o.

börtön puszta szabadságfosztást jelent, ha az elítélt emberi méltóságát megtartva töltheti le büntetését, ha még lelke megtisztulásával, javulásával is kecsegtet a végrehajtás: a társadalom is másképpen várja, fogadja a kilépőt.

Ez a reszocializáció, a társadalomba történő visszavezetés feltétele.

A „reszocializáció" útja kimunkált megfontolások mellett kialakított jobbító-nevelő processzusokon át vezetett, melynek az építészeti tereit ugyancsak meg kellett teremteni. A 18. század büntetés-végrehajtási szakemberei a nevelés alapfeltételének tekintették a különböző előéletű, életkorú és nemű elítéltek elkülönítését egymástól, és az előzetes letartóztatásba kerültektől. A feladat nem volt csekély, hiszen a 17. századot megelőzőn épült büntetés-végrehajtási intézetek többsége tömlöcrendszerű volt (nagyobb, olykor akár száz elítéltet is befogadni képes helyiségekkel), átépítési esélyek nélkül vagy csak nagy költséggel megvalósítható alakítási lehetőségek birtokában. A börtönépítészeti forradalom előzményei között két jellegzetes intézmény nevesíthető. Az Ospizio di San Michele Casa di correzionéja és vicomte Vilain genti Maison de force-a.

Az egyházi gondozó intézmények kiterjedt karitatív tevékenysége, valamint a vallásos testvérségek és közösségek segélyezésben és rászorultgondozásban elért eredményei a 17. század vége felé új célokat hoztak a börtönügybe. Többek között a megtorló büntetőeszközöket felváltó javító gondolat térnyerését eredményezték a büntetés végrehajtásában. Ebbe a folyamatba illeszkedett évszázaddal a németalföldi kísérletek után 1703–1704-ben az Ospizio di San Michele létrehozatala, melyet nevében is javítóháznak minősítve (Casa di correzione) a huszadik életévüket be nem töltött ifjak számára nyitotta meg Rómában. Az Ospedale Apostolico részeként XI. Kelemen pápa ösztönzésére létrejött intézmény csatlakozott a férfi és női árvaházak, valamint a rokkantak gondozására létesült menedékek együtteséhez.[969]

A Casa di correzione deklarált célja lett a fiatalkorú bűnelkövetők elkülönített őrzése, hogy így a tömlöc romlottságától megóvják őket. Így egy olyan intézmény jött létre, mely önmagában deklarálta a jobbító szándékot, s ennek érdekében a fiatalkorúak különválasztását a megrögzött gonosz bűnözők

[969] ROSENFELD 1906, 18. o.

társadalmától. A németalföldi minta után itt is megfogalmazták az intézet vezérlő gondolatát, mely hasonlóképpen az amsterdami gyakorlathoz, a bejárat fölött volt olvasható: „Parum est coercere improbos poena, nisi probos efficias disciplina” vagyis nem elég a jogsértőt csupán büntetni, hanem a fegyelem útján meg kell javítani, jogkövetővé kell változtatni.[970] Ezzel a büntetés-végrehajtás egyik új definícióját szimbolizáló megfogalmazás került forgalomba.

A világos, szellőztetett, egészséges börtönépület egyházi előzményekre is visszatekintett, a barokk templomépítkezés néhány alapszempontja is érvényesült, miként a középső térség dominanciája vagy az oltár környezetének és a fő térnek egybenyitása. Az sem feledhető, hogy miként az egyházi építtető, a vallásos építészeti környezet is meghatározta a tervezést. A Casa di correzione a San Michele kolostor épületegyüttesének részeként épült, működtetésében a lelki nevelés igen nagy szerepet játszott.[971] Fontana, a tervező egyaránt támaszkodott a kolostorépítkezési tradíciók zárkarendszerére és a nagy közös térség beboltozásának ismert és kiszámítható technikájára.[972] Ezzel egy új büntetés-végrehajtási lehetőséget biztosított, megteremtve a közös foglalkoztatás terét.

A San Michelében a kettős elkülönítés történeti modellje valósult meg. Egyfelől maga az intézet jelentett határozott izolációs szándékot, másfelől az épületben kialakított magánzárkarendszer tett lehetővé még további differenciálást a fogvatartottak között.

A fiatalkorúak leválasztása az egyéb bűnözői körről és külön őrzése, nevelése új építészeti vonásokat is hozott a börtönarchitektúra történetébe. A San Michele négy osztályban egyenként 15-15 (tehát összesen 60) fiatal foglyot fogadni képes intézet volt. A háromemeletes, szabályos négyszög alaprajzú épületben a széles középső csarnok mindkét hosszanti oldalán magánzárkák sorakoztak. A zárkákat ötösével vasgalérián át lehetett megközelíteni, melyek a csarnok sarkain kialakított csigalépcsőkhöz vezettek. A közös tér két oldalán egymásra telepített zárkasorok rendje kolostorokban, kórházakban, kollégiumokban is egyaránt alkalmazott elkülönítési megoldás volt. Foucault az

[970] ARNDT 1981, 17. o.
[971] ARNDT 1981, 17. o.
[972] ARNDT 1981, 19. o.

École Militaire-t idézi meg példaként.[973] Pfeiffer Furttenbach 1635-ös kórháztervére hivatkozik, mely már zárkaépületet tartalmaz, fontos célként formulázva a fertőzöttek elkülönítését.[974]

A központi térség hosszanti oldalain, egymással szemben alakítottak ki egy kutat és egy oltárt, s ezt a teret alkalmassá tették munkavégzésre és istentiszteletekre is. Amikor a fogvatartottak nem celláikban elzárva tartózkodtak, akkor a közösségi térben többnyire munkáltatással foglalkoztatták őket. A munkavégzés során a biztonságos őrzést a fogvatartottakat karókhoz rögzített láncok garantálták.[975]

Ahogyan Karl Krauß leszögezte: az itt kialakított rezsim és az ehhez igazodó építészeti megoldás a börtön történetében első ízben tökéletesen megfelelt a büntetés-végrehajtás korszerű elvárásainak, az osztályozás, a nappali közös munka és az éjszakai elkülönítés rendszerének.[976] Sőt, már itt is felbukkant a később, Auburnban visszaköszönő beszédtilalom a közös együttlétek idejére. (Megjegyzendő, a büntetés-végrehajtás kutatói nem győzték föllelni a 19. század diadalmas börtönrendszereinek, az auburni „hallgató” és a „philadelphiai magány” rezsimnek az előfutárait a másfél-két évszázaddal korábbi intézetekben. Ahogyan Mabillon karthausiaktól kölcsönzött munkavégzésre alkalmas zárkarendszerének terve és Philippo Franci javítóházának ténye a magányrendszer,[977] úgy a San Michelében az auburni rendszer előfutárait ünnepelték a reformerek.)[978] A Casa di correzione alaprajzán jól szemléltethető az egyik legelterjedtebb börtönépítészeti megoldás, az úgynevezett külső zárkasoros épület. Ez egy téglalap alapú, néhány emeletes ház, melynek szintjein egy középső korridorról nyílnak jobbra és balra a zárkák. (Amennyiben az emeletek között középen választószint nincsen [miként a San Michelében], úgy a középső nagy térség egybefüggő, a függőfolyosók pedig a cellasor előtt vezetnek körbe.) A

[973] FOUCALULT 1990, 236. o. A magyar kiadásból sajnos kimaradtak a képes illusztrációk, így a Collége de Navarre 1760 körül készült ábrázolása, illetve egy 1719. szeptember 25-én kelt rendelet mellékletei a kaszárnyák berendezéséről. Vö. FOUCAULT 1977, 5., 6. és 9. képmelléklet, 192–193. o.
[974] PFEIFFER 1934, 29–30. o.
[975] PFEIFFER 1934, 27. o.
[976] KRAUß 1895, 361. o.
[977] PULSZKY–TAUFFER 1867, 42. o. és HACKER 1917, 8. o.
[978] HACKER 1918. 20. o.

San Michele megnyitása óta ez az építészeti megoldás szimbolizálja mindmáig a legjellemzőbben a börtönarchitektúrát, sőt magát a büntetés-végrehajtási intézetet is, hiszen a későbbi, csillagrendszerű tervek is külső zárkasoros épületszárnyak együttesével alakították a sugárformájú struktúrákat.

Mindmáig erős vita dúl szakmai berkekben arról a kérdésről, hogy a Casa di corrzione mennyiben tekinthető a későbbi benthami panoptikus rendszer előfutárának. Az építészek inkább szkeptikus álláspontot foglalnak el, azzal a megjegyzéssel, hogy jellemzőbb a korábbi egyházi építészet hatása, mint a modernizáló technikai újításoké, azzal együtt, hogy elfogadható az áttörés kitüntető címe. A kor építészeti lehetőségei és világi megfontolásai még kevéssé engedték meg a börtön architekturális kibontakozását. A panoptikus konstrukciót ösztönző legfőbb szempontok, mint a biztonságos elhelyezés, a leegyszerűsített őrzés, a folyamatos megfigyelés ekkor és itt még nem voltak meghatározóak.[979] A szökéstől nem nagyon kellett tartani, hiszen a foglyok lábán bilincs volt, a munkatermekben pedig leláncolták őket.[980] Vagyis a technikai megoldások megelőzték a büntetés-végrehajtás tartalmi kérdéseinek pontosítását.

Egyelőre a feladat a tervező előtt az volt, hogy miközben a fogva tartást össze kellett egyeztetni valamiképpen a munkáltatással és a foglalkoztatási tér megteremtésével, a befogadottak meglehetősen nagy számát viszonylag kis helyen, elkülönítve kellett elhelyeznie. Ez a kihívás (s a Fontana által adott válaszok) nagy lökést adtak a börtönépítészet fejlődésének.

„RESZOCIALIZÁCIÓS” MEGFONTOLÁSOK. 1773 és 1775 között létesítették az osztrák császárság távoli tartományában, Flandriában, a *genti Maison de force*-t, a 18. század egyik legnagyobb szabású építkezésének eredményeképpen létrejött büntetés-végrehajtási intézetet. A genti létesítmény építési tervei mesteri alapossággal lettek kidolgozva, hosszas előkészítés és tanulmányutak tapasztalatai alapján. Vicomte J. P. Vilain és segítőtársa,

[979] ARNDT 1981, 19. o.
[980] KRAUß 1895, 361. o.

Malfaison építész tanulmányozták az idevágó szakmunkákat,[981] bejárták a szomszédos országok hasonló intézményeit, meglátogatták Lille, Valenciennes, Douai, Dünkirchen és Rotterdam büntetés-végrehajtási létesítményeit.[982] A Karl Krauß által zseniális államférfinak mondott Vilain harcolta ki a genti intézet építését, méghozzá olyan tervek alapján, melyek leváltani voltak hivatva a barokk kolostorépítészeti maradványokat a börtönépítészetben. Thole vélekedése szerint a Maison de force az architektúra történetében az első, valóban büntetés-végrehajtási célokat szem előtt tartó, új építészeti felfogásban, az egyéb sémáktól megszabadult tervezés mellett emelt börtönépület.[983] A kitűzött cél a fogvatartotti csoportok elkülönítése mellett a nappali közös elzárás – éjszakai elkülönítés rezsimjének realizálása volt.

Jellemző módon először az egykori citadella maradványaira és alapfalaira gondoltak a tervezők, s csak később döntöttek Ackergehm elővárosnak a Brügge felé vezető csatorna partján fekvő építési telke mellett, ahol végül is megkezdték az építkezéseket. A tartomány központi intézeteként létesített végrehajtó ház végül is vegyes funkciót kapott, hiszen a mindkét nemű bűnelkövetők mellett elhelyeztek itt csavargókat, de vétlen, gondozásra szoruló szegényeket is. Ezeknek a csoportoknak az elkülönítését kellett megoldania a Vilain-projektnek, melyet ő az ún. udvarrendszerű koncepcióval kísérelt megoldani. Eszerint az épületegyüttes lényegében egy központi udvar köré telepített nyolc külön, egymástól gondosan elválasztott udvart körülölelő objektum volt. A központból sugárirányban kifelé induló nyolc különálló zárkaépület határozta meg a tervezett intézet szerkezetét, melyeket külső fal zárt le, s alakította így az épületek közti teret udvarrá. A zárkaszárnyak lényegében un. belső zárkasoros (más néven tömb- vagy blokkrendszerű) épületekként funkcionáltak.

(A tömb- vagy blokkrendszerű építkezésnél a szabályos négyszög alakú épületblokkok középvonalára, egymásnak háttal építették a cellákat, melyekbe általában egy körfolyosóról lehet bejutni. [Ez megoldható szintenként, de összefüggő légtérrel is, függőfolyosós rendszerrel.] Az épületben a cellasorokon

[981] Erre nézve vö. VILAIN 1841, 25. skk. o.
[982] PFEIFFER 1934, 33. o.
[983] THOLE 1970, 198. o.

és a hozzájuk vezető folyosókon kívül általában nincsenek szintek, tehát a zárt épület belső tere a földszinttől a tetőig egybefüggő, így jól áttekinthető. E megoldás egyik jó példája a párizsi Conciegerie, mely az elvárásoknak egy másik dimenzióját domborítja ki: a biztonságot. A zárkából kijutó elítélt ugyanis csak a folyosóra kerülhet, ahonnan le kell még kerülnie valahogy a legalsó szintre, mert csak onnan vezet út a szabadba. De még itt is át kell jutnia valahogy az épület külső falán, amit szigorúan őriznek.)[984]

Gentben a belső blokkok zárkaajtói az udvarokra nyíltak, így két zárkaszárny egy-egy oldala képezte az udvarok kifelé szélesedő oldalfalát, melyet a lezáró külső oldal közösségi és munkatermei tettek udvarrá. 1775-ben négy udvart nyitottak meg, azután évtizedekkel később, két ütemben a többit. (1775-ig a bejárati blokk és az intézeti templom kivételével még csak 284 zárka készült el a férfiaknak, 250 a csavargóknak, továbbá egy udvar a nők részére.) Az utolsó udvart 1835-ben adták át rendeltetésének.[985] Az eredeti terv szerint a teljesen felépített intézet 1300–1400 fogvatartott elhelyezésére volt alkalmas.

Az udvarrendszer kiváló lehetőséget biztosított tehát a differenciálásra. Az egyik udvart a férfiaknak jelölték ki, akiket éjszakára 2 x 1,5 m^2-es magánzárkákba zártak.[986] A nőket a másik udvarban közös nagy hálótermekben helyezték el (napközben az udvarokban vagy a különböző méretű közös termekben tartózkodtak). Külön zárták el a csavargókat és megint külön az előzetes letartóztatásban ítéletükre várókat.[987] A befogadó udvarral ellentétes oldalon létrehozott épületegyüttes közös munkára kialakított szárny lett, ahol a munkatermek mellett különféle közösségi létesítményeket helyeztek el. Arndt meggyőződése szerint a közös munka eszméje az 1627-ben, az amsterdami Rasphuys[988] mintájára alapított genti fenyítőház hatásának is köszönhető.[989]

Ennek a büntetés-végrehajtási intézetnek az építészeti előképe nem az egyházi építészet körében lelhető fel, sőt kifejezetten az azzal történő szakítás jellemzi. Bár az udvarrendszerben a korábbi kolostorépítészet köszön vissza,

[984] HACKER 1943, 6. o.
[985] PFEIFFER 1934, 34. o.
[986] HOWARD 1780, 268. o.
[987] ARNDT 1981, 19. o.
[988] ROSENFELD 1906, 2. o. és von HIPPEL 1898, 472. o.
[989] ARNDT 1981, 20. o.

inkább találhatjuk meg a gyökereket az erődépítkezésekben. (Ezt indokolja egyébként is Flandriának a francia katonai expanzióval szemben szerveződő katonai határvidék-jellege is[990] és erre utal a „force” etimológiai fejlődése is: ebben a korszakban a „force” az erős, megerősített, erődített értelemben volt használatos. Vagyis jelentése inkább volt „megerősített ház”, „erődített hely”, mint fenyítőház, netán dologház.)[991] A közreműködő építőmesterek az egykori feljegyzések szerint tapasztalataikat elsősorban erődítési építkezéseken szerezték, így magától értetődőnek tűnt, hogy az ott alkalmazott megoldásokat hívták segítségül a tervezésnél és a kivitelezésnél, így a váralaprajzoknál oly általánosan elfogadott poligonális konstrukciót. Ez a szerkezet kiválóan alkalmas volt az egyébként mindkét funkciónál főkérdésként megjelenő feladat kezelésére, a koncentráció és a szeparáció feltételeinek megteremtésére. A várak és kaszárnyák elhelyezési tapasztalatai mindkét vonatkozásban segítették a Maison de force tervezését. A hadtörténetben teljesen természetes volt az, ami a büntetés-végrehajtás históriájában első ízben jelent meg: a másfél ezret elérő embertömeg koncentrált elhelyezése (mely értelemszerűen vonta maga után az intézeti méretek megváltozását). Hasonlóképpen alakult a várépítészetben a hadsereg különféle fegyvernemek, egységek szerinti beszállásolásának tapasztalategyüttese. A korábban a katonaságnál alkalmazott szervezési elvek átültetése a büntetés-végrehajtási gyakorlatba semmiféle nehézséget nem okozott. Azonosságként jelent meg az intézetigazgatás technikája is, hiszen ez idő tájt a letartóztató intézetek többsége is katonai irányítás alatt állott.[992]

Graul arra hívja fel a figyelmet, hogy magánzárkarendszer, a hálócellák ötlete ekkor már ismert volt részben a fenyítőházak modelljéből, részben az ennek mintájára épült későbbi büntetés-végrehajtási intézetek megoldásaiból. De hasonlóképpen ismert ez a kaszárnyai elhelyezésekből, kórházi épületekből, az individuális izolációra szoruló különféle csoportok számára épült házakból.[993] Magát a blokkrendszerű zárkaszárnyat Furttenbach is leírta már a Ravennai erőd nyomán, ahol is a katonák hálószobáit egymásnak támasztva, egyik oldal ajtajait a

[990] PFEIFFER 1934, 5. o.
[991] GRAUL 1965, 45–46. o.
[992] WÄCHTER 1786, 122. o.
[993] GRAUL 1965, 42., 49–50. o.

belső udvarra, másikat kifelé, a várfal felé nyitották. A körleteket oszlopokra támaszkodó boltozatos folyosók kötötték össze.[994] Feltehetően ebből a képletből másolták Vilain és Malfaison az árkádos folyosókra nyíló zárkák konstrukcióját. (Börtönügyi szempontból utóbb[995] erős kritikát kapott biztonsági rendszere, ugyanis összevetve a párizsi Conciegerie később ún. skatulyarendszerűnek elnevezett megoldásával, az árkádos elrendezés és az udvarra történő könnyű kijutás kevésbé jelentett akadályt a szökni vagy kitörni szándékozó raboknak. Ott a cellák tömbje és a hozzájuk vezető folyosók körül a zárt épület belső tere a földszinttől a tetőig egybefüggő, így jól áttekinthető és kevéssé alkalmas szökésre. Mindenesetre a Howard által leírt[996] belső zárkasoros épület az angol börtönjavító reformer műve nyomán az egész világon ismertté vált, s jelentős befolyást gyakorolt az amerikai börtönépítészetre is.[997]

EMBERI KÖRÜLMÉNYEK. A büntetés-végrehajtás megváltozott felfogását szimbolizálják az átalakult belső terek. Miután, mint láttuk, a 18. századi reformok egyik iránya a lelkileg és testileg egészséges őrzés megvalósítása volt, aligha csodálkozhatunk azon, hogy az újonnan emelt vagy átépített büntetés-végrehajtási intézetekben új koncepciók mentén alakították ki a cellákat és a közösségi tereket. A tisztaság, a friss levegő, a kielégítő fény, az egészséges elhelyezés magánzárkarendszert, táguló tereket, megnövelt ablakokat, emberibb életvitelre alkalmas helyiségeket eredményezett. Jelzésértékű az új tervek és építkezések eredményeképpen megjelenő új építészeti modellek kínálata.

A kolostorból kialakított San Michele fogvatartottjai hálózárkákban töltötték az éjszakájukat, nappal pedig a közös terekben éltek munkáltatva vagy istentiszteletet hallgatva.[998] Ezért különösen fontos volt a cellák kialakítása. Kifejezett újdonságnak számítottak a minden egyes fülkében az ablak melletti mélyedésben felállított árnyékszékek s a saját ablakokkal ellátott zárkák.

[994] FURTTENBACH 1627, 154. o.
[995] HOPKINS 1930, 41–42. o.
[996] HOWARD 1780, 268. o.
[997] PFEIFFER 1934, 37. o.
[998] KROHNE 1888, I/472. o.

Minthogy a cellák az épület külső oldalán épültek, ablakuk közvetlenül a szabadba nyílt. E megoldás előnye, hogy a zárkákban a fény s a levegő is elegendő, egészségesebbek az elhelyezési körülmények. A cellák valamennyije rendelkezett egy kettős vasrácsozatú ablakkal, melyet a központi térség felé nyitottak. Ezek lényegében megfigyelőablakként is funkcionáltak, de lehetővé tették azt is, hogy a fogvatartottak zárkájukból kísérjék figyelemmel az istentiszteletet. A munkacsarnoknak használt középső térség hatalmas, több emeletnyi magas ablakok által megvilágított terem volt.[999] A Carlo Fontana által tervezett San Michele zárkái és munkaterme így az emberhez méltó elhelyezés első építészeti mintamegoldásaivá is váltak. Egyben a külvilág felé ablakokkal forduló, a városképhez igazodó középületté váló börtön jellegzetes modellje jelent itt meg Rómában.[1000]

Vilain és Malfaison különleges teljesítménye a börtönépítészetben abban ragadható meg – írja Graul –, hogy felismerték a nagy mennyiségű elítélt differenciált elhelyezésének, egyéniség szerinti osztályozásának, az ezzel együtt járó szervezési és irányítási problémáknak építészeti súlyát, s levonták ennek architekturális következményeit. Megoldották azt a feladatot is, hogyan lehet relatíve kis térségen belül több száz, illetve ezer embert kezelhető módon és emberségesen elhelyezni.[1001] A genti Maison de force megoldotta a világosság és egészséges elhelyezés problémájának egy jelentős részét azáltal, hogy a belső zárkasoros épületszárnyak zárkaajtajait egy árkádos folyosóra nyitotta, melyek így fényt és levegőt kaptak, igaz, a „skatulyarendszerhez” képest a zárkák védettsége csökkent, hőmérséklete jobban ki volt téve a külső viszonyoknak. Howard leírása szerint minden kisebb zárkában volt egy pad és egy, az ajtó rácsozott megfigyelőnyílása elé erősített spaletta, mely lehajthatott állapotában asztalként volt használható. A falba építettek egy kis szekrénykét is, ahol apróságait tarthatta a fogoly.[1002] Utóbb a természet elleni védekezés gyanánt az udvarra nyíló

[999] GRAUL 1965, 31. o.
[1000] Prospetto della gran Fabrica dell’ Ospizio Appost^co di S. Michele in Roma. Vö. ROSENFELD 1906, Tafel VII.
[1001] GRAUL 1965, 42. o.
[1002] HOWARD 1780, 269. o.

folyosókat beüvegezték, ami jelentős mértékben csökkentette a cellák szellőztetési lehetőségét.[1003]

FELÜGYELET ÉS BIZTONSÁG. A fogvatartottak elhelyezési- és életkörülményeinek jelentős javulása, a totális intézmény szolgáltatási rendszerének kiépítése (s ezáltal bonyolultabbá válása) fokozta a biztonságtechnika iránti követelményeket. Meg kellett teremteni a felügyelet leghatékonyabb, s a mindenkori változások függvényében alakítható rendszerét. A kor, a politikai háttér kedvezett a változásoknak. Az abszolutizmus, mely ez idő tájt Európa jellemző és érdemben megkérdőjelezhetetlen kormányzati formája volt, a földi koordináta-rendszer Istentől és értelemtől rendelt középpontja, a király köré szerveződő, szisztematikusan építkező és ellenőrzött társadalmat célzott megvalósítani. *„A külső eszközök, melyekkel XIV. Lajos mindenütt jelenvaló uralmát gyakorolta és megszilárdította, a bürokrácia, a rendőrség és az állandó hadsereg voltak – három olyan elem, mely különös mértékben jellemzi a modern államformát, s amelyek az ő uralkodása alatt nyertek végső, tökéletes formát. Az egész országot gondosan felépített és megszervezett hivatalnoki hierarchiahálózat szőtte át. Az adóztatást katonai kérlelhetetlenséggel kezelték… a király pör nélkül, határozatlan időre internálhatott mindenkit, akit csak akart.”*[1004] Ebben az Európa-szerte elterjedt felfogásban könnyen talált támogatókra a felügyelet új koncepciója, mely a szétválogatott és külön elhelyezett fogvatartottak biztonságos őrzését a kor szintjén a végletekig igyekezett fokozni. A San Michele közös nappali együttlét és az éjszakai magánhálózárkás elkülönítése és így eszközölt ellenőrizhetősége új büntetés-végrehajtási modellt előlegezett meg. A Maison de force udvarokba terelt és ott folyamatos ellenőrzés alatt tartott bűnelkövetői vagy gyanúsítottjai egy új megfigyelési rendszer eljövetelét tapasztalhatták meg a 18. század általunk vizsgált intézetében.

[1003] HACKER 1943, 5. o.
[1004] FRIEDELL1991, 184. o.

A felügyelet új rendszerének kialakításával párhuzamosan a börtönépítészet megőrizte a tradicionálisból megtartható architekturális biztonság elemeit, így az erődfalakat és a bástyákat is.

AZ ABSZOLÚT MONARCHIA BÖRTÖNE. Az abszolutizmus, miközben a középkori hagyatékban megörökölt tömlöceit a végsőkig igyekezett kihasználni, a maga számító és haszonelvű elvárásait is próbálta érvényesíteni a korszerűsödő büntetés-végrehajtásban. Olcsó vagy önfenntartó, ugyanakkor ellenőrizhető módon működő, szisztematizált intézeteket akart látni, amik létrehozásához aktívan hozzájárult. Az uralkodók elhivatott feladatuk teljesítéseként finanszírozták jótékonykodásuk tárgyait, az új büntetés-végrehajtási intézeteket. A karitatív döntések lehetővé tették az épületek kialakításánál (vagy átépítésénél) a racionális tervezést, a börtön struktúrájának átgondolását, s a korszerűbb elvek mentén létesített, humánusabb környezet kialakítását. A költségek visszanyerésének szándéka pedig a rabmunkáltatást állította a figyelem középpontjába. A munkaüzem kialakítása részévé lett a tervezésnek. A jól működő, eszményi börtönből kikerülő, a társadalomba visszatérő, javult és munkaszerető, hasznosan adózó alattvaló ideája pedig tovább ösztönözte az abszolutizmus, de leginkább a felvilágosult abszolutizmus kormányzatait a támogatásra.

Az a tény, hogy az abszolút uralkodók jótékony tevékenységének körébe kerültek a fenyítőház-alapítások, meglátszott magukon az épületeken is, mert a kor diadalmas barokkjának a fenyítőházi építészet sem tudott ellenállni: a fenyítőházak mint középületek magukon viselték a barokk fensőséges és hatalmat sugárzó stílusjegyeit. Így a fenyítőházak maguk az utazók (utóbb turisták) látnivalójává is váltak. A cellei házról jegyezték fel az anekdotát, hogy amikor II. Vilmos Cellébe látogatott, úgy hitte, a fenyítőház maga a cellei kastély. Glückstadt, Bayreuth, Schwabach fenyítőházai is ebbe az áramba esnek. Külső megjelenésük reprezentatív, kastélyszerű barokk palotaépületek, pompás külcsínnel. Ez a jelenség korántsem egyedülálló, mint Krause írja:[1005] a barokk

[1005] KRAUSE 1999, 47. o.

egyik kiváló westfáliai építésze, Johann Conrad Schlaun további két épületért, Münster és Osnabrück pompás homlokzatú fenyítőházáért is felelős.

A 17. század a barokk fénykora. Azé a barokké, mely előbb az ellenreformációt hirdető egyházi politikával vállalt közösséget, utóbb a hatalom világi birtokosaival kötött szövetséget. Az egyházi kapcsolat a tömegformák megnövelésével és teresítésével, az ebből kibontakoztatott lenyűgöző látvány erejével segítette a katolicizmust a hívek visszacsábításában, a szertartások miszticizmusának és ünnepélyességének fokozásában. A világi kötelék a gazdagság, a hatalom, a fényűzés elvárásainak érvényesítését biztosította, melyet jól szolgált a barokk mester világfelfogása, aki *„kifelé megnyíló részegységeket állít kötött rangsorba úgy, hogy közben mindent a magasan nagyságrendű részhez viszonyít”*.[1006] S ezzel nem tesz mást, mint saját szakterületén megvalósítja Richelieu nagy tervét, a tipikus francia központosító akarat törekvését, *„mely egyetlen fénylő középpont köré igyekszik szervezni mindent, államot, egyházat, közgazdaságot, művészeteket”*.[1007] Ez a szemlélet a barokk építészetből átszivárgott a börtöntervekbe is.

„Az elemek szubordinatív kapcsolatából, az alá-fölé rendeltségből kibontakozó folytonosságot, a felépülés irányát a barokkban mindig tengely hangsúlyozza, mégpedig – s ez igen lényeges – nem a forma szimmetriáját jelölő. Hanem a kapcsolatait szervező «funkcionális» tengely, melynek elsődleges feladata, hogy itányítson, hogy megszabja a formák «organikus mozgásának» kötött útvonalát.”[1008] A blokkrendszer mellett a genti Maison de force másik jellemző vonása és eredménye a csillag (vagy sugár) rendszer meghonosítása a börtönarchitektúrában. A barokk jellegzetes elvárása, mely a kor Dei gratia hatalomra került legibus absoultus uralkodójának mindenekfölöttiségét volt hivatva tükrözni, hogy tudniillik „minden mozgásnak egy célja van, egy központi mag, amely kisugározza vagy magába gyűjti azt”.[1009] A hatalom erejének sugárzása kapcsolódik a börtönépületek kialakításához.

[1006] SZENTKIRÁLYI 1990, 12. o.
[1007] FRIEDELL 1991, 168. o.
[1008] SZENTKIRÁLYI 1990, 12. o.
[1009] HILDEBRANDT 1931, 24. o.

A különlegesen veszélyes bűnözőket fogva tartó nagyobb fegyintézeteket igyekeztek ugyan a városoktól racionális távolságban elhelyezni, ugyanakkor a kisebb börtönök, fogházak, nemritkán összeépülve a törvényszéki épületekkel, városházákkal, igazságügyi együttesekkel, a város belső zónáiban maradtak (és épültek), melyek így kénytelenek voltak áthangolni arculatukat. A szuperbörtönök üzenete az erő, a hatalom, a biztonság; a kisebb városi törvényszéki fogházak és börtönök pedig mintegy a hatalmi szervek nyugodt hatalomgyakorlásának biztosítékaiként deklarálták a jó uralkodó, a jól szervezett állam eszményiségét.

Az abszolút hatalom által életre hívott épületegyütteseket számos kritika érte amiatt, hogy praktikus célok megvalósítása mellett a reprezentativitás iránti vágy, a hatalom építészeti tükrözése (már csak eltúlzott méretei okán is) döntő szempont volt középületek kialakításában. Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy megkezdődtek a korabeli építészeti korlátokat átlépő nagyméretű börtönépítkezések, melyek ötvözték az egyházi és a militáris szférából származó tapasztalatokat a büntetés-végrehajtás új szempontjaival. A korszak börtönépítészete megteremtette mintaintézeteit.

BÖRTÖNRENDSZEREK. A pennsylvaniai Philadelphiában kikísérletezett *magányelzárás* rendszerű (solitary system) szabadságvesztés-büntetés végrehajtásaként ismert rezsim lényege, hogy az elítélt társaitól teljesen elkülönítve, magányosan töltötte büntetését. E börtönrendszer elvi alapja eredetileg a vallásos világnézetben gyökeredzik, mely szerint a bűncselekmény bűn, a büntetés pedig az elkövetett bűncselekmény levezeklése. A zárkákat a kolostori cellák mintájára tervezték építeni, a börtönt magát a „bűnbánat házának” tekintették. Az észak-amerikai Pennsylvaniában kialakított magánelzárásos cellarendszerben a kvéker vallás szelleme érvényesült, amely fokozott „lelki életet” követelt híveitől. E vallásos gyakorlat megvalósítását jól szolgálták a magáncellák, ahol a magány kényszerhelyzettel párosult: önvizsgálatra, az elkövetett bűn átgondolására, átélésre késztetett, lelkiismereti szenvedést okozott. A magánelzárás rendszere nemcsak a társadalomtól szigetelte el tökéletesen az

elítélteket, de megóvta őket a közös elzárásból eredő káros egymásra hatástól is. A rendszer képviselői mindettől az elítéltek megjavulását várták.

A magáncellarendszert alapvetően a vallásos-pszichikai ráhatásra alapozták, de emellett szerephez jutott az oktatás és a munkavégzés is, bár ez utóbbinak nem volt célja a nevelő hatás, csak az idő hasznos eltöltését szolgálta. A legnagyobb gondot a hosszú büntetéseknél a magányból eredő többszörösen tapasztalt elmezavarodás okozta. Bírálói szerint e rezsim kegyetlen, rideg börtönrendszer volt: az ember közösségi lény, és természetével ellenkezik a magány. Így az elítélt várt megjavulását a büntetési idő növekedése nem segítette elő.

A magánelzárás rendszerével párhuzamosan jött létre raboknak csak az éjjeli elkülönítetésére építő ún. *auburni vagy hallgatórezsim* (silence-system). Az elítéltek nappal közös munkateremben dolgozhattak, ahol viszont hallgatásra kötelezték őket. A hallgatórendszerben a magánelzárásról a munkával való foglalkoztatásra tevődött a hangsúly, miként ezt – a rendszert kidolgozó – Lynds Elam megfogalmazta: *„... a bemocskolt jellemek eredeti, szűzies tisztaságát visszaadni nem lehet, de a munka szokása és a törvény tisztelete, melyet a gonosztevőre a börtönben szinte reá erőszakoltathatnak, hasznos polgárrá változtathatják át”*.[1010] A hallgatórendszerben a legfőbb baj nem az volt, hogy a munkavégzés itt is pusztán mechanikus foglalkoztatásból állt, hanem a rezsim alapgondolata, a hallgatási kényszer okozott problémát. A hallgatás legalább úgy ellenkezik az emberi természettel, mint a magány. Az elítéltek ebben a börtönrendszerben sem javultak meg, csupán sajátos, a helyzet megkövetelte, megtört gerincű rabszemélyiségekké alakultak át.

A két említett rendszer mellett rövid időn belül számos más megoldás is ismertté vált, sőt a kettőnek keveréke is rendszerré lett, ezek azonban már kiesnek választott időzónánk kereteiből. Ezért csak e kettő építészeti megfeleltetéséről esik alább szó.

Az építészeti megoldásoknak mindenekelőtt lehetővé kellett tenniük az elítéltek elkülönített elhelyezését. Készen kellett állniuk a magányrendszer

[1010] Idézi PULSZKY–TAUFFER 1867, 84. o.

magánzárkás rezsimjének biztosítására csakúgy, mint a hallgatórendszer közös és elkülönítő célú helyiségeinek kivitelezhető megtervezésére. Megoldást kellett kínálniuk a differenciált kezelés követelményeinek kielégítésére, meg kellett felelni az egészségügyi elvárásoknak (világosság, levegőzés, tisztántartás), javaslatokkal kellett élni a kiegészítő épületek, így az oktatást, lelki gondozást, egészségügyi ellátást, munkáltatást biztosító egységek elrendezésére. Meg kellett birkózni a főépület (a rabok elhelyezésére szolgáló egység) és a többi (igazgatási, gazdasági és egyéb kiszolgáló) intézmény optimális összeköttetésének és egyben elkülönítésének feladatával. Tekintettel kellett lenni az épületegyüttes és a külvilág kapcsolatára, az infrastrukturális, ipari és kereskedelmi szempontokra. S végül mintegy keretbe foglalta mindezen teendőket a biztonságos őrzés legfőbb parancsa.

Ráadásul a büntetés-végrehajtási filozófia nagy dilemmája is komoly kihívások elé állította a börtönépítészetet. Ugyanis képviselői képtelenek voltak egyöntetű elvárásokat megfogalmazni. Miután a társadalom a bűnözés jelenségét két szinten értelmezte, egymásnak ellenmondó megítéléseket továbbított a politika a büntetés-végrehajtás, az pedig az építészet felé. A felvilágosodás, a filantróp börtönügyi mozgalmak nyomán formálódóban volt az a nézet, hogy a bűnöző is tagja lehessen a társadalomnak, illesse meg az emberi elhelyezés és kezelés joga, a polgári jogait lehető legszélesebb körben tarthassa meg, s emberi lények kijáró tisztelettel kezeljék, mely a társadalomba történő visszavezetésnek az egyik alapvető feltétele. Az Egyesült Államokban az 1776-os Függetlenségi Nyilatkozat, Franciaországban pedig az 1789. augusztus 26-án elfogadott Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata tett hitet a szabadság elévülhetetlen joga mellett, elfogadva a Fény Századának veleszületett jogokról szóló tanítását. Ezzel szemben a társadalom a bűnözőt ellenségének is tartja, aki megvetve a társadalom értékeit, a társadalom által biztosított jogait, a társadalom és annak értekei ellen támad, pusztítja vagy egyenesen elpusztítja azokat. Általánosan élő felfogás volt, hogy ezzel a bűnelkövető lemond jogairól, elveszíti azokat. Ezáltal pedig nem marad más garancia, mint az állam önkorlátozása.[1011] Hiszen a büntetés lényege, mely ugyan a bűncselekményért igazságosan szabandó ki, a malum, a rossz. A

[1011] KABÓDI 1994, 2–4. o.

büntetés-végrehajtás szerkezetébe kerülő elítéltnek tehát korábbi személyi viszonyainál rosszabb környezetbe kell kerülnie. Ezt az ellentétes, s határozottan képviselt elgondolást kellett a börtönügyi szakembereknek filozófiává egyesíteniök, hogy azután a csomagot továbbíthassák az architekturális koncepciók tervezői és kivitelezői felé. Feltehetően ezért érzékelhető, hogy dacára a megújulási kísérleteknek, a börtönépítészet forradalmian új megoldással szolgálni nem tudott. A börtönépítészet története korai formák és keretek variációinak története, melyek időnként sikeres elegyet alkotva nagyot lendítenek a rezsimek feltételein.[1012] Ilyen novum volt Bentham Panopticonja, a rotundarendszer szisztematikusan kidolgozott modellje.

JEREMY BENTHAM PANOPTICONJA. A filozófus és jogtudós Jeremy Bentham az utilitarizmus parancsának engedelmeskedve többek között egy mintabörtön tervét is közzétette 1787-ben.[1013] Tisztán elméleti alapozású tanulmánya földindulást idézett elő a büntetés-végrehajtás építészetében. Jóllehet, a megoldás nem csak Bentham ötlete volt,[1014] mégis az ő tervezetének hatására alakult át a börtönépítészeti gondolkodás annyira, hogy megalapozta a 19. századi terveket.

Maga az ötlet tehát korántsem volt újdonság az általános építészetben. Bentham terveit több hasonló építkezés előzte meg: példának okáért a Bécsben 1784-ben emelt Narrenturm vagy a szintén azonos elveket valló, Blackburn és Howard fémjelezte liverpooli városi börtön.[1015] A barokk hatása alatt álló építészet minden törekvését alávetette egy centrális koncepciónak: *„minden mozgásnak egyetlen célja volt, amelyhez áramlását igazította, vagy amely körül elrendeződött: egy mag, egy központ, melyből sugár irányban kitörhetett”*.[1016] Jó példa erre a XIV. Lajos udvarában épített állatsereglet-otthon. A királyi állatkert középpontjában egy nyolcszögletű pavilont emeltek, ez volt a király szalonja, amelyből minden irányba ablakok nyíltak. Minden egyes ablak egy elkerített,

[1012] Vö. VINCZE 1983, 12. o.
[1013] BENTHAM 1791,
[1014] PFEIFFER: ih. 50. o.
[1015] FOUCAULT 1977, 192. o. 14. tábla
[1016] HILDEBRANDT 1924, 24. o.

trapéz alakú udvarra nyílt, melyekben különféle állatokat helyeztek el. A menazséria centrumából tehát valamennyi állatot szemügyre lehetett venni. De ugyanilyen szellemben terveztek kórházat, kaszárnyákat és erődöket is, hiszen az egyetemes intézmény rendkívüli hasonlóságai kézenfekvő módon kínálták az általános megoldásokat. A „teljes és szigorú intézmények" azonos funkcionális feladatai, a komplex ellátás, a belső szabályok kötelező érvényű rendszere nagymértékben generalizálta a berendezkedés és az építkezés elveit. Jeremy Bentham munkája ugyancsak általános ajánlást tartalmazott: egyaránt alkalmasnak vélte azt börtönnek, tébolydának, koldus- és szegényháznak.

Az emeletenként kör alakba elrendezett 24-24 zárka lehetővé tette, hogy a felügyelők az épület középpontjában álló toronyból valamennyi zárkába bepillanthassanak. A magánzárkák hatalmas ívben, kört leírva szegélyezték több emelet magasban a hatalmas kupola borította központi térséget; a cellákat függőfolyosó kötötte össze. A zárkák által behatárolt óriási körterület közepén állt a megfigyelő személyzet ellenőrzési pontja pavilonja vagy tornya. A zárkákon két ablakot nyitottak: egy külsőt és egy belsőt. A kívülről érkező ellenfényben a bezártak minden mozdulata, mint egy árnyjáték, ellenőrizhető. E fény pedig az őrszemélyzetnek biztosította a legteljesebb betekintést a rab cellájába. A panoptikus, így a rotundarendszerben emelt intézeteknek is alapelve, hogy valamennyi zárka az épület centrumában elhelyezett megfigyelési pontból tökéletesen áttekinthető legyen. *„Elég, ha egyetlenegy őrt állítunk a központi toronyba, s mindegyik cellába elhelyezünk valakit, egy őrültet, egy beteget, egy elítéltet, egy munkást vagy egy tanulót. Az ellenfény jóvoltából e toronyban lévő előtt világosan kirajzolódnak a foglyok körvonalai a gyűrű celláiban. Ahány ketrec, annyi parányi színház, ahol minden színész egyedül van, tökéletesen individualizáltan, és állandóan láthatóan. A panoptikus berendezés térbeli egységeket hoz létre, melyek lehetővé teszik, hogy szüntelenül lássák és azonnal megkülönböztessék őket. Vagyis megfordítják a tömlöc elvét, illetve három funkciójából – bezárás, sötétség, elrejtés – csak az elsőt tartják meg és megszüntetik a másik kettőt."*[1017] Egészségügyi szempontból a levegőztetés megfelelő; a cellák, mivel ablakuk külső falra nyílik, világosak. Ez a megoldás

[1017] FOUCAULT 1990, 273. o.

feloldja a magánzárkák – közös ceremóniák problémáját, mert a fókuszban elhelyezett oltárnál úgy lehetett misét celebrálni, hogy egyetlen elítéltnek sem kellett elhagynia celláját. Ugyanez vonatkozott az oktatásra is.

Bentham Panopticonját ugyan hazájában soha nem építették föl, Amerikában azonban már 1797-ben megépült az első *rotundarendszerű börtön*.[1018] A kubai Pinos szigetén pedig összesen öt, több ezer fő befogadására alkalmas épületet emeltek. Hollandiában a 19. század folyamán több kör alaprajzú börtön is épült, így *Harlem és Breda fegyintézete*.[1019]

Hatalmas előnyével, az átláthatósággal (s így az eddigi legbiztonságosabb őrzési rendszerrel) szemben problémája ennek az építkezésnek költségessége, valamint az óriási, a körkupola alatti kihasználatlan térség. A rotunda belső tere ugyan lehetővé teszi az elítéltek viszonylag szabad belső, ellenőrzött mozgását, ám a tapasztalatok azt bizonyították, hogy a nagy létszámú elítélt között napirenden voltak a rendbontások. Emellett az esetleges intézkedés gyorsasága is akadályt szenved, hiszen a középpontból a cellákat közvetlenül nem lehet megközelíteni, csupán körben, a lépcsőházakon és függőfolyosókon keresztül.

A rotundarendszerű építkezés lehetővé tette az egészséges, elkülönített elhelyezést; világos, jó levegőjű börtöncellákat tételezett; nem felelt azonban a magány- és a relatíve közös rezsim közötti választás kérdésére, az oktatás, a munkáltatás megszervezésének részproblémáira. Miután a világ börtönügyi szakemberei abszolút vagy relatív módon állást foglaltak a magány-, illetve a magánrendszer mellett, előtérbe került a magánzárkás építészeti megoldás iránti igény. Ennek rendkívüli költségessége a rotundarendszerben vitathatatlan. Folytatódott tehát a kísérletezés.

A genti Maison de force biztonságos és differenciált kezelésre alkalmas, ám alapvető börtönhigiéniai követelményeket sem biztosító építészeti megoldásán módosítottak a *milbanki House of correction* építésénél (1821). Az intézet koncepcionális terve azonos a genti intézetével, de egy alapvető újítással a legproblematikusabb ponton sikerült áttörést elérni. Az egyes udvarokat

[1018] PFEIFER 1934, 51. o.
[1019] HACKER 1943, 8–9. o.

önállósították, kissé távolabb helyezték a középudvartól és a szomszéd udvaroktól. Így az addig belső zárkasoros konstrukció külsővé vált. Az eddig egymásnak támaszkodó zárkasorok hátsó fala immáron egy-egy udvar (vagy szárny) külső falává vált, az udvarok (szárnyak) közé szabad térség ékelődött, így a cellák levegőztetését és világítását az önálló külső fronton lehetett ablakkal megoldani. Az udvar a szemben álló zárkák között folyosójellegűvé vált. A belső udvar körül kialakított igazgatási és hivatali épülettömb sem közvetlen falával, csak folyosókon keresztül érintkezett a zárkaszárnyakkal. Ezzel lényegében előttünk áll a 19. század diadalmas börtönépítészeti modellje, a csillag.

A 19. század azután a komplex gondolkodás győzelmét hozta. A börtönök építésénél már nem egy vagy két vezérelv valóra váltására törekedtek az építészek, hanem a modern börtönfilozófia által megjelölt célokat egyensúlyba s összhangba hozó megoldásokat kerestek. Például a szögletes és a kör alakú forma összeegyeztetését célzó kísérletek eredményeként bukkant föl a kereszt alakú épület megoldása, a keresztezett folyosók építészeti elgondolása, mely a panoptikon fókuszos elrendezését egyesítette a két zárkasoros épületblokkok tömbjeivel. A gondolkodást segítette a felvilágosodással elterjedt korízlés, mely az építészetben visszatükrözte a fény századának tisztázó törekvéseit: a világos geometriai alapformákat. A barokk agyondíszített, gazdagságot sugárzó kavargását fölváltotta a „térkompozíció kiszámítható élményszerűsége”.[1020] A középületek, így a börtönök építésében is jellemzővé lett a szabályos sokszögek egyértelműen világos alakzata.

Az új megoldások keresésénél jellemző módon megint az általános intézmény irányából közelítettek az építészek. Az 1808-ban megjelent angol elmebetegtörvény követelményei szerint a szellemileg zavarodottak elhelyezésénél ugyanúgy az emberiességi szempontokat kellett érvényesíteni, mint a börtönügyi reformoknál. Ennek az elvnek figyelembevételével épült föl Glasgowban W. Stark irányítása mellett egy háromemeletes, négyágú „csillag”. 1819-ben tette közzé hatszárnyas, 150 befogadóhelyes, zárkarendszerű tébolydatervezetét Bevans, melyet a londoni elmebetegek számára szánt. A két zárkasoros, fókuszba összefutó, egymástól elzárt szárnyakat a központi épület

[1020] BRINKCMANN 1932, 101. o.

fogta össze. E megoldás a korábbiakhoz hasonlóan lehetővé tette a jó áttekintést. Ez a tervezet nagy hatással volt az 1823-ban épített philadelphiai Eastern Penitentiary megoldásaira is.

A korszak fejlődési ívén végig érzékelhető volt az a már említett, máig ható jelenség, hogy ti. az építészek nem vagy alig jelentek meg önálló javaslataikkal a vitákban. A börtönök szerkezetére vonatkozó hivatalos plánumok jellegtelen terjedelmű részében találkozunk csak építész-szakmai kezdeményezéssel. Az építőmesterek munkáját tehát a börtönügy filozófusainak elképzelései, a gyakorlati szakemberek követelései és a jogszabályi előírások korlátozták. Nem véletlen az sem, hogy az építészet olyan nagy alakjai mellett, mint Schinkel, Dance, Jafferson, csak névtelen építőmesterek dolgoztak a börtönépítészetben (például Blackburn, Ainslie, Haviland). A börtönépítészet teljesen nyilvánvalóan az általános architektúrától elkülönült és elkülönített speciális terrénummá vált. Miközben Heinrich Balthasar Julius egyenesen arra a következtetésre jutott, hogy minden nagyobb államban erre specializálódott építésznek kell foglalkoznia e feladattal,[1021] a századfordulón világossá vált, hogy a börtönépítkezések a büntetés-végrehajtási bürokrácia és a hivatalnokok befolyása alá kerültek. Témánk szempontjából ez annyiban kedvező, hogy miután korszakunk börtönépítészete a legközvetlenebbül a fogházjavítók és praktikusok befolyása alatt állt, annak információs jelentősége óriási.

A CSILLAGRENDSZER HŐSKORA. 1818-ban az amerikai börtönügyi társaság két új börtön felépítéséről hozott határozatot. Az egyiket Philadelphiában, a másikat Pittsburghben kezdték építeni. A pittsburghi építész, Strickland 94 zárkát tervezett két koncentrikus körben, egyemeletes épületben. A szakirodalom megítélése szerint Strickland *„nem nőtt föl a feladathoz”*, s megoldásai teljesen szokatlanok voltak,[1022] mert például a fogvatartottak a középfalon keresztül akadálytalanul érintkezhettek egymással. A feltehetően az 1790-ben emelt

[1021] JULIUS 1839, 149. o.
[1022] PFEIFFER 1934, 59. o.

walnutstreeti fogház[1023] architekturális koncepciójának hatása alatt álló[1024] építész műve alig két évtizedet ért meg: a harmincas években lebontották, s helyette három zárkaszárnyas „csillagot” építettek Haviland tervei szerint. Haviland Angliából bevándorlóként érkezett az Egyesült Államokba, s első nagy munkájával, az Eastern Pentinetiaryvel szerzett hírnevet magával. Az angliai kísérleteket és tapasztalatokat összegezve tervezte meg a 250 fő befogadására alkalmas, egyemeletes, hétszárnyas csillagépületet. Ekkor már nagyjából nyilvánvalóvá lett, hogy az amerikai börtönépítészet a magánzárkás megoldások irányába mozdult el.

A magánzárkarendszerrel Európában eredetileg jellegzetesen a katolikus országokban kísérleteztek, nyilván nem kevéssé az egyházi építészeti befolyás hatására. A zárdák és kolostorok alapmintái után kifejlődő általános intézményi építészeti formák magától értetődően vették át a cellák koncepcióját. A közös rendszer tökéletesítésével a protestáns államok kísérleteztek, amiben szerepe lehetett a katolicizmus tagadásának, a racionalitásnak és a költségkímélésnek is. A magánzárkarendszer lényegéből fakadóan megkönnyítette a fogvatartottak elkülönítését és differenciált kezelését, a közös vagy túlnyomóan közös rezsimeknél erről komolyabban kellett gondolkozni. A két irányzatot végül egyesítette és mentesítette a vallási ideológiától az Amerikai Egyesült Államokban kibontakozó börtönépítészet. A század második felére elfogadottá vált fokozatos rendszer pedig a két felfogás komplex modelljével állt elő: a részben magánelzárásra, részben közösségi munkára, foglalkozásokra és kezelésre építő megfontolások kialakították az akkor optimálisnak vélt arányokat a magánzárka és a közös elzárás között.

A magánzárkás megoldás legkézenfekvőbb építészeti konstrukciója volt a radiális vagy csillagrendszer. Előnyét, az egész intézmény folyamatos és biztonságos áttekintését, a nagy befogadóképességet és a korábbi együttes elzárással szemben az őrzöttek megfelelő elkülönítési lehetőségét ebben a korszakban semmi sem ellensúlyozta. Igaz, a franciák kísérleteztek az önálló épületekből álló ún. pavilonrendszerrel, ennek előnyei azonban csak a huszadik

[1023] GRUNER 1799, 119. o.
[1024] PATERNA 1933, 513. o.

században voltak számottevően érzékelhetők. A 19. század kétségtelenül a „csillagok” fénykora volt. Ellentétben a korábbi épületeknek még az amszterdami modellből, a kolostorépítési szokásokból kinövekedett zárt négyszögletes formájával a „csillagok” a középpontból a sugárirányba kiinduló szárnyai nyitottak voltak a külvilág felé, ezért az egész épület körbekerítésére volt szükség. A korszakban kialakult gyakorlat szerint a szökések ellen emelt legkevesebb fél, de inkább több kilométeres falak 4–6 méter magasak voltak. A csillagformájú intézetek amúgy is tetemes építési költségeit a külső fal nagymértékben megnövelte.[1025]

A zárkaszárnyak egy középponti csarnokban (központi vezérlő hely) futottak össze, ami kisebb intézeteknél (3–5 szárny) még kezelhető volt, nagyobb számnál azonban a megfelelő kialakítás már építészeti gondokat okozott. Akárcsak a melléképületek: a gazdasági helyiségek, a munkahelyek, befogadó épületek, hivatali helyiségek elhelyezése, mert ezekre csak a földszint vagy a zárkaszárnyak találkozási pontja jöhetett csak szóba. A szagok elzárása miatt a főépületnek a zárkaépülettől való térbeli függetlenítése ugyancsak jelentősen növelte a költségeket. A rabkórház elhelyezése szintén gondot okozott, ha a főépület közelében, célszerű módon kívánták megoldani. Ezek a nehézségek egyébként a csillagrendszer lényegéből fakadnak. A sugárszerkezetben összefutó szárnyak előtt állt az igazgatási épület, akárcsak a kórház és a gazdasági épületek.

Az 19. század építészeti megoldásaiban egy teljesen értelmetlen irányt is fel lehet fedezni. Az utcai frontot, tehát az igazgatási épületet bombasztikus kulisszákba öltöztették, a főépülettel esetleg fennálló minden különösebb összefüggés nélkül. A zárkaszárnyak találkozási pontja fölé értelmetlen pazarlással óriási kupolákat emeltek. A központi felügyelet gondolatát feledve megtörték az épületegyüttesek egységét, feladva a panoptikus koncepció eredeti gondolatát, a centralizált ellenőrzést. Érdekességként említi az *Allgemeine Bauzeitung* híradása, hogy a század hetvenes éveiben Stein a. D. fegyintézetének központi csarnoka fölé tervezett gömbtetejéhez a ravennai San Vitale, az aacheni Octogon és a velencei Maria della Salute megoldását vették alapul.[1026] A börtönök

[1025] STRENG 1879, 43–44. o.
[1026] TROJAN 1875, 47. o.

és fegyintézet óriási költségvetésből épültek, jelentős részévé váltak környezetüknek, így a tervezők is szerették volna emlékezetessé tenni tevékenységüket. A legkülönfélébb stílusban tervezett és felépített, cicomázott fegyintézeteket hagytak az utókorra. Krohne elrettentő példaként idézi meg Pittsburgh és Lancas intézetét, melyek gótikus, Trethon és New Yorkét pedig, melyek egyiptomi építészeti hatások alatt formálódtak. E tervezések azt is bizonyítják, hogy alapelvvé vált a börtönök építésénél az intézetkülső hasonítása más középületekhez, a durva büntetés-végrehajtási tartalom ékes főépület mögé rejtése.[1027]

De mindezen célszerűtlenségek ellenére a börtönépítészet történetének óriási előrelépése volt a csillagrendszer meghonosítása. A technika fejlődése és a nemzetközi tapasztalatcsere újabb előrelépést hozott és lehetővé tett egyfajta tipizálást. A büntetés-végrehajtás szakemberei és az építészek megegyeztek az ideálisnak tekinthető intézet paramétereiben.[1028] Eszerint az eszményi intézet egyes szárnyainak folyosóhossza 55, szélessége 14 méter. Ez a hossz lehetővé tette az akkori szakirodalomban elfogadott méretű zárkákból 36–44 darab 2–2,2 méter széles cella elhelyezését egy-egy emeletre. A fent említett folyosószélesség két zárkasort enged, egyenként 4,8–5 m hosszúsággal, s ebben az esetben a közlekedőfolyosóra, illetve függőfolyosó esetén a belső szárszélességre marad 4–4,5 m. A magánzárkák magassága 3 méter, ami biztosítja a 25 köbméteres levegő-beltartalmat. A cellák berendezése megegyezés szerint egy falra szerelt és fölhajtható, falhoz rögzíthető vaságy, asztal, szék és szekrény. A szükségletek elvégzésére kübli vagy vízöblítéses árnyékszék. A fűtés központi rendszerű, melegvizes megoldású volt, a levegőztetés mesterséges gépezetet igényelt, miután az ablakok nagysága nem haladta meg az egy négyzetmétert, de annak is csak a fele volt nyitható. Az ajtók kifelé nyíltak, hogy ezzel is elejét vegyék a zárkatorlaszolásnak. A folyosón oldal- és felsővilágítás volt szükséges. A galéria szélessége egy méter széles, s a kis kísérőfolyosók végigfutottak a szárny teljes hosszában.

[1027] KROHNE 1888.
[1028] TROJAN 1875, 3., 15. o.

A rendszer kritikája valóban a kor építészeti technikájának, megoldási lehetőségeinek bírálata. A megfelelő fűtés többnyire megoldhatatlan maradt, főként a zárkákban és a középfolyosókon, a küblit a fertőzésveszély miatt naponta legalább egyszer üríteni kellett. A panoptikus idea megkövetelte belátás és felügyeleti lehetőség sokszor hiányt szenvedett.[1029] A kupola alatti visszhangképződést nem tudták legyőzni.[1030] Dícsérete viszont máig tartó és alkalmazott előnyeit foglalja össze. Minden szüksége és hiányossága ellenére ez a rendszer jó felügyeleti és a hivatalnokok, őrök közötti megfelelő érintkezési lehetőséget biztosított, a rabok többsége számára pedig célszerű elhelyezést.[1031]

A 19. század egyben egy új fejlődési irány kezdete is: a korábbi egységes intézeti modellek tagolásából megszülettek a különházak: a börtönnépességet az aszociális magatartás foka és speciális foglalkozási igénye szerint csoportosították, s a számukra létesített vagy kijelölt speciális intézetekben helyezték el.

A 19. század börtönépítészeti fejlődésének eredménye lett a tervezett intézetek korának egybegyűjtött, precízen kimunkált, a büntetés-végrehajtási intézetekkel szemben megfogalmazott architekturális elvárásainak katalógusa. A 19. század első felének az eszményi büntetés-végrehajtási rendszer kialakítására irányuló tudományos törekvései természetszerűen hozták magukkal az architekturális következményeket is. Ez persze korántsem jelentette, hogy az államok a javaslatokat nyomban megfogadták volna vagy, hogy szerte a világban törekedtek volna megvalósításukra. A követelményrendszer inkább a büntetés-végrehajtás elméleti és gyakorlati szakembereinek elvi modelljét vázolta. E modellt azonban leginkább csak az ún. mintabörtönökben valósították meg. A büntetés-végrehajtás megreformálásának szakemberei hitték, hogy létezik tökéletes rendszer, léteznie kell ennek megfelelő optimális építészeti megoldásnak is. Kerestek valamiféle megváltó elvet, melyre a börtönök rendjét szervezni lehet, s ennek megfelelően annak építészeti megoldásait kialakítani. A tradicionális felfogással és középkori hagyatékkal folytatott küzdelem első szakasza a század

[1029] Vö. HOPKINS 1930
[1030] LIFŠIC 1930, 82. o.
[1031] PFEIFFER 1934, 127. o.

közepén zárult le. Rangja lett a börtönépítészetnek, elfogadottá váltak alapnormák az elhelyezési, kiszolgáló igazgatási és felügyeleti körülményekre vonatkozóan. Megjelentek a modellértékű alternatívák, s a nemzetközi tapasztalatcsere a gyakorlati minták átvételét is lehetővé tették. A kialakított rendszerek nem voltak újak, csak következetesek és összehangoltak. A börtönügy múltjában és a vallásos gondolkodásban gyökerező első szisztémák kiépítésénél erősebb volt az elmélet, mint a gyakorlat befolyása, de ez a század második felére megváltozott. Immáron a praxis képviselőire várt a második forradalom irányítása.

V.
Magyar előzmények

1. Magyar tömlöcügy
2. Központi kezdeményezések a börtönügyben

1. Magyar tömlöcügy

Amikor a magyar nomád állam vezetői úgy döntöttek, hogy a magyarságot az európai államok közösségébe vezetik, s vállalják az ezzel együtt járó korszerűsítési teendőket és az európai keresztény állammodell adaptációját, a magyar história állandó elemévé tették a mintakövetést és a modernizációt. A kereszténység felvételével, a középkori európai alkotmány jellemző intézményeinek meghonosításával a Magyar Királyság része lett Európának, de a csatlakozás időpontja egyben sajátos helyet is kijelölt az országnak az európai gazdasági, társadalmi és politikai munkamegosztásban. Hajnal István szavaival élve[1032] „szélső nemzetként" csatlakozott a magyarság az európai fejlődés fő sodrához, így mintegy négy–ötszáz éves megkésettséggel, kevésbé szerves fejlődéssel, az antik előzmények hiányával kellett számolnia a magyar politikának. (Persze nemcsak a magyarnak: a cseh, a lengyel politikai elitnek csakúgy, mint a nagyjából ez időtájtól a kontinentális fejlődéshez igazodó északi, skandináv régiónak. „*Ez az övezet aránylag későn zárkózott fel a Nyugathoz, de azután kétségtelenül végigcsinálta annak minden jelentősebb átalakulását*."[1033]) Persze az átvétel gyors volt (gyorsnak kellett lennie: a kelet-közép-európai országokat nyugatról és keletről egyaránt hatalmi expanzió fenyegette), éppen ezért a latin kultúrkör alkotmányos, művelődési, politikai, diplomáciai és jogi intézményeinek átvétele szervezett rendben történt. Ez az egyik jelentős különbség a kontinentális centrumban szerves fejlődést megélő társadalmakkal szemben. Nyugat-Európa „keleti peremén" (Szűcs Jenő) „*aránytalanul nagyobb szerep jutott a 'felülről' való átrendezésnek, mint a struktúrák kiformálódásának*

[1032] HAJNAL 1942,
[1033] HAJNAL 1942, 9. o.

eredeti színterein.”[1034] Ez a társadalomreformáló „irány” végül is mindmáig fennmaradt; e régió államainak, a „perifériának” (Kulcsár Kálmán) mindennapos politikai feladata a modernizáció. A modernizáció lényege *„annak az ellentmondásnak a feloldása, mely a centrum-társadalmak történetileg szervesen kibontakozott fejlődésének jelenségeiből következő kihívások, és a periféria-társadalmak szerves fejlődését megbontó és eltérítő, a centrumból fakadó kihívásokra adandó válaszkényszerek között kialakult*”.[1035] Így azután a felzárkózási kísérleteknek a középkortól a felvilágosult abszolutizmuson keresztül a polgári átalakulásig nagy szerepe volt a keleti „peremzóna” (Kosáry Domokos) életében.[1036] A jogtörténész számára különösen fontos, hogy a politikai elitnek, az államvezetésnek mindenkor legkézenfekvőbb eszköze volt a jog a modernizáció sikeres végrehajtásában. A társadalom viszonyainak alakulását tükröző joganyag fejlődése organikus kapcsolatban áll tehát a modernizációs erőfeszítésekkel.

Ebből a fejlődési adottságból következendően természetesnek tarthatnánk azt is, hogy a korábbi részben ismertetett nyugat-európai fejlemények hatása a Kárpát-medencében is érzékelhető legyen. A hazai jogtörténetet szemlélve ez csak nagy megengedéssel igaz. Ugyanis a megkésettség egyes tényezői egymást erősítve hol tovább növelték a távolságot a centrumtól, máskor vargabetűket kikerülve sebesebbé alakították a mintaátvételt. A polgárság például alárendeltebb szerepre kényszerült. Privilégiumai, városjogai nem tudták megvédeni autonómiáját a nemesi támadásokkal szemben; a szabad királyi városok lélekszáma, gazdasági súlya még a 19. században is elenyésző volt. Ez a polgárság által közvetített és/vagy általa megteremtett intézményrendszer esélytelenségét is megalapozta. Jellegzetes megállapítás a reformkori magyar polgárságról, hogy inkább vágyott a nemesi életmódra, a vásárolt címeres nemeslevélre, bárói rangra, mintsem a társadalom polgári típusú átalakítására.

Kelet-közép-Európában hiányzott tehát a szabadságvesztés-büntetés fejlődéséből a Nyugat-Európában fontos, helyenként domináló szerepet játszó városi társadalom olyan hatásai, melyek ott a társadalmi fejlődés természetes

[1034] SZŰCS 1983, 1983, 60. o.
[1035] KULCSÁR 1989, 14. o.
[1036] KOSÁRY 1987, 11. o.

következményeként jelent meg, itt pontosan e miatt hiányzott. Az árutermelés, a manufakturális ipar, a kereskedelem, a gazdag és nagy létszámú polgárság, a gazdaságfejlődést meghatározó nagyvárosok hiányoztak a magyar társadalomból. *„A magyar városhálózatot – a 19. század végi közigazgatási rendezésig – a nagyobb, nyugat-európai városokéhoz hasonló, teljes körű autonómiát, polgári szabadságjogokat élvező, városias beépítettségű ipari-kereskedő központok rendkívül csekély, a félszázat még a 19. század elején is alig meghaladó száma és sajátos földrajzi elosztása jellemezte, amennyiben többségük, főkeg a középkorban és a koraújkorban az ország határvidékén feküdt.”*[1037] Provinciális szemléletmód, kis hatókör, gyenge teljesítmény, gazdasági erőtlenség, céhes keretek jellemezték a magyar polgártársadalmat.[1038] Ebből az irányból tehát megújulást várni aligha lehetett. (Mint a reformkor és az 1848-as polgári átalakulás tényei bizonyították: a liberális nemesség nem is várt: maga lépett a polgárság helyébe, hogy helyette levezényelje a forradalmat.)[1039] A magyar társadalomfejlődés nem állította elő tehát azokat a feltételeket, melyek a változásokat előkészítették volna. A városok lakószáma átlagosan néhány ezer körül mozgott. A koraújkorban egyedül Buda haladta meg, Pest és Szeged megközelítette a tízezres lakosságszámot, s a négy–ötezret is csak négy (Brassó, Kassa, Kolozsvár és Nagyszeben).[1040] A kis létszámú városi társadalom belső feszültségeiből nem lett országos hatású robbanás, a polgárság problémáira alkalmazott orvosló szerek nem váltak a rendi Magyarország alkalmazott és bevett intézményeivé. A magyar város nem rendelkezett olyan vonzással, gazdasági potenciállal, hogy nyugati léptékben csábította volna be a vidéki szegénységet a falai mögé. A kisebb népsűrűség az egyházi szegénygondozás mellett a falu szegénygondoskodását hosszú ideig kielégítővé tette, nem volt szükség a szegényeket ellátó külön rendszerek átalakítására. Majd látni fogjuk, a felvilágosodás századában bontakoznak ki az e terrénumba eső törekvések, miként a koldusok, csavargók, hullámzó lakosság megfékezésére irányuló állami lépések is a felvilágosult abszolutizmus kormányzati politikájához kötődtek. A három részre szakadást követő állandó háborús állapotok, majd a törökkiverést követő felkelések és a Rákóczi-

[1037] BÁCSKAI 2002, 18. o.
[1038] Vö. SZŰCS 1955
[1039] SPIRA 1973, 17. o., 285. o.
[1040] BÁCSKAI 2002, 42. o.

szabadságharc elterelte a figyelmet a vándorló népességről. A rendek és az abszolutizmus szatmári paktumának eredményeképpen rendeződő belső viszonyok és a felvilágosult abszolutizmus rendteremtési-ellenőrzési igénye hozta felszínre a problémát. A zavaros hétköznapokban, a rendezetlenség állapotában, a hadjárások között megélhetésre és relatív nyugalomra is leltek a kóborlók. Sem függetlenségük, sem devianciájuk nem volt feltűnő. A nyugodt termelésre, a szisztematikus adóztatásra, a „jó rendre" épülő felvilágosult rendszer azonban, támaszkodva a háborúkba és fosztogatásokba belefáradt nép békesség-vágyására, megkezdte a közigazgatási és törvénykezési rendezést.

A fejlődés ecsetelt jellegzetességei e térségben hosszú évszázadokon át nem igényelték a dologházak, fenyítőházak, egyéb munkáltató intézetek tömeges megjelenését, miként a másik póluson a szabadságvesztés-büntetés elterjedését sem ösztönözték valódi késztetések. A 18. századig a vármegyei, földesúri börtön illusztrációja volt csak a megyei, földesúri hatalomnak; működése eljárásjogi volt inkább, a büntetésekkel kapcsolatban nem a szükség határozta meg a létét, hanem a szokás. Jól illusztrálják ezt a szűkös befogadóképesség, az elhanyagolt körülmények, a biztonsági szempont túlnyomó befolyása a működtetésre, valamint a büntetés-végrehajtási célok teljes hiánya. A szabadságvesztés-büntetés némi terjedése a 18–19. században regisztrálható, ekkor mozdul meg valami a tömlöcök körül.

A BÜNTETŐJOGI HÁTTÉR. Magyarországon a rendi állam 15–16. századi jogrendezési törekvései a rendi országgyűlések jogmeghatározó szándékai szerint meginduló, az élő jog összefoglalása irányában hatottak. Ez vezetett a jogszabályok összegyűjtéséhez, melynek évszázados hatású gyűjteményei készültek el korszakunkban: a Werbőczy István ítélőmester által egybeszerkesztett Hármaskönyv és a jogtudósok által összeállított Magyar Törvénytár. Jellemző, hogy mindkettő magánmunkaként vált részévé a magyar jognak. A bírói praxis azonban gondoskodott hivatalos befogadásukról. A Tripartitum azután évszázadokig kielégítette a jogösszefoglalás iránti elvárásokat; szabályozásának jellemzően magánjogi túlsúlya biztosította a rendi magánjog alkalmazásának egységét. Sokkal halványabb kontúrokkal festette meg azonban Werbőczy a büntetőjog vonásait. Ráadásul a Bécsbe került királyi központ, a Habsburgok

centralizáló, majd abszolutizáló elgondolásai és törekvései, a büntetőjog átpolitizálása közjogiasulásának zálogát jelentette. Nem véletlen, hogy folyamatosan jelentkezik a központi hatalom a büntetőjog kodifikálásának igényével. Az 1689-es Kollonics Lipót féle próbálkozás, az 1712. évi javaslat, a Novum Tripartitum, az osztrák Praxis Criminalis lefordítása és csatolása a törvénytárhoz, az 1728–29. évi tárgyalások mind az udvar támogató szorgalmazása keretein belül maradtak. Megfordult a jogrendezés hiánya: míg korábban a rendek követelték azt, most a központi hatalom szorgalmazta. Az első (1712. évi) büntető törvénykönyvi javaslat és annak országgyűlési sorsa azt példázza, hogy a kodifikációs eszme térhódítását megbéklyózza a rendi praxis igénye; hogy a magyar jogrendezésben a vegytiszta kodifikáció-fogalom lényegében értelmezhetetlen.[1041]

Közhelyszámba menő megállapítás, hogy a közjog terrénumának modernizálása a Bécs és a magyar rendek közötti alkotmányjogi kötélhúzás foglya volt. A büntetőjogi szabályozás a legközvetlenebbül érintette a rendi szabadságjogokat: úgy is, mint a kiváltságként gyakorolt törvénykezési jog terjedelmét is meghatározó tartalmát kitöltő (esetleg korlátozó) rendezés, de úgy is, mint a nemesi előjogokat lényegesen befolyásoló szabályozás. (Gondoljunk például a letartóztatásra, szabadságvesztés-büntetésekre, testi büntetésekre stb.) A büntetőjog szisztematikus rendezése egyet jelentett volna ezen zónák évszázados gyakorlatának felforgatásával, a szabadságok jelentős részének csonkításával vagy megvonásával, a közjogi viszonyok átgondolásával. Az 1712. évi javaslat szerzői ebben a felfogásban készítették el javaslatukat. Elaborátumuk annak a mintának bizonyítéka: hogyan lehet megkísérelni „alulról” a rendszeres büntetőjogi összefoglalást. Kis túlzással a munka a Tripartitum munkamódszerére emlékeztet: a praxis által általánosan elfogadott intézmények, meghatározások, bűncselekmények és büntetések csokorba gyűjtésével az áttekinthetőség és egységesítés irányában tesz lépéseket: s az inkorporáció során a szerzők vélekedése szerint a rendszerbe illeszthető európai kodifikációs gondolatok, büntetőjogi elvek és nyugati minták szerinti szabályozással egészítették ki a joganyagot. Ez a „földhözragadt” szemlélet adott némi esélyt e korban a

[1041] BÓNIS 1934, 46. o. és BÓNIS 1935, 31–36. o.

büntetőjog kodifikációjának. Hogy ez mennyire igaz, bizonyítja a javaslatnak adott zöld út: mind a két tábla elfogadta a Bencsik Mihály nevével[1042] fémjelzett javaslatot, s az uralkodó is támogatta becikkelyezését. (Bónis György szerint „politikai vagy jogi akadálya nem lehetetett a törvénybe iktatásnak… viszont a büntetőjogi javaslat elfogadása utáni napon tették a rendek magukévá a törvények javítására hivatott bizottság kiküldésének Bencsikéktől szorgalmazott gondolatát. Kézenfekvő az a megoldás, hogy a tételes jog javításával amúgy is foglalkozó commissióra hagyják (a magyar rendek nemtörődömségére rendkívül jellemző módon) a már majdnem kész munka elvégzését". Ezzel együtt a munkálat eredményei töredékesen beépültek a törvénytárba. Ugyanis az 1723:10-12. tc-k alig észlelhető változtatással az ún. Bencsik-bizottság hűtlenségi formulázását tartalmazták. Az 1728–29-i diétán a királyi propozíciók ismét a büntetőjog áttekintését és reformját kívánták. Ennek megfelelően bizottságot küldtek ki, melynek elkészített javaslatanyaga alig különbözött az eredeti Bencsik-javaslattól, annak átdolgozott változatát jelentette csak. Ekkor sem jutottak a rendek dülőre, de Bencsik az országgyűlés lezárása után Systema Praxis Criminalis cím alatt, a külföldi törvények alkalmazásának meggátlása és a bírák segítése okából kiadta javaslatát, némi kiegészítéssel és bevezetővel. „A magyar Praxis Criminalis tehát nemcsak a gyakorlatra is hatással volt első btk-tervezet, de a büntetőjogi irodalom első termékének anyaga is.

A bizottság munkáját jellemezte tehát a gyakorlatban általánosan érvényesülő elvek és szokások tiszteletben tartása. Jellemzője, hogy a nemesi kiváltságok sérthetetlenségének leszögezése a szabályozás első pontjaként fogalmazódott meg; hogy a Werbőczy iránti tisztelet megakadályozta a nota infidelitatis körének nem hogy újrarendezését, de még a rendszerbe történő beolvasztását is. Másfelől azonban, azokon a területeken, ahol a magyar büntetőpraxis vagy nem adott választ kérdésekre, vagy a feleletek hiányosak, nehezen értelmezhetők, ott nem kevéssé a Praxis Criminalis hatására megjelentek az új szabályozási elvek is. Miként a kísérletet vagy az utólagos visszaadás enyhítő hatását körülíró passzusok. Külön jelentős a bűncselekmények tényállási tipizálásának megújítása: szemben a Tripartitumban alkalmazott megoldással,

[1042] ZÁGONI BARRA, 1942, 5. o.

hogy ti. a bűncselekményeket a büntetések oldaláról csoportosítja: itt már rokon tényállások bokorba foglalásának lehetünk szemtanúi. Bónis György így értékeli a munkát: *„Eredetiségnek nem találjuk gyakran nyomait, de ez practice előnyt jelentett.”* A már meglévőt foglalták akkor rendszerbe, rövid, precíz definíciókkal, határozott elvi alappal, a kiegészítő és teljessé kanyarító szempontok kiemelésével. A javaslat a büntetőjog közjogi felfogásával operál, ami megalapozta (volna) az önálló szabályozás továbbfejlesztését.

Létezett persze a másik megoldás is: a magyar jogtörténetben ennek szélső értéke az 1843. évi javaslat, melynek alkotói egy sajátos helyzetben hozták létre indítványukat. A reformkor szellemi szárnyalása, a modernizáció lelkesítő, megújulást ígérő hulláma feloldotta a kodifikátorok béklyóit. A plánumok kidolgozói (de különösen a börtönügyi kodifikációs tervezeten munkálkodók) nem voltak kötve semmiféle realitáshoz, gondolataikat csupán önmaguk korlátozták. Egy addig lényegében nyom nélküli rendszer alapjait készültek megvetni, nem mentesen illúzióktól, tiszta, kompromisszummentes eszméktől, telve humánummal és a reformkor lobogásával, a gyökeresen újat akarással. Ezért sikerült egy következetes büntetés-végrehajtási terminológiát kimunkálni, mely kodifikációs előfeltétele egy régi követelésnek: az ítélet előtt állók és a megítéltek, a kisebb és nagyobb bűnökért megszentenciáztatottak elkülönítésének. A tervezet mindvégig tekintettel van az elítéltekkel való humánus bánásmódra. Egységesen, az egész országban egyöntetűen bevezetett rendszert javasoltak a liberális politikusok az egyenlőség és bizonyos keretek között az emberi szabadság védelmével. A kormányzati visszaéléseket elkerülendő, pontosan rögzítették a büntetés-végrehajtási igazgatás kereteit, az egységes végrehajtás érdekében a börtönök felügyeletének szabályait. A börtönügyi javaslat hű tükre a reformkor szellemiségének, a kiváló liberális és konzervatív elmék pengeváltásának. A megvalósítás során nyugati tapasztalataik, tanulmányaik, a külhoni polgári börtönügyi szakirodalombéli olvasmányaik, néhány bátor hazai (például a komáromi) kísérlet befolyásolták nézeteiket.

A két tervezet között feleúton készítette el elaborátumát az 1790/1791. évi országgyűlés rendszeres bizottsága. Ahogyan az 1843. évi elaborátum a liberalizmus eszmekörének elméleti munkája, az 1795. évi, az abszolutista

szemlélettel átitatott felvilágosodott ideológia hatása alatt született. A 18. század végén azonban a magyar nemesség *„nem tartja szükségesnek a büntetőjogi kodifikációt, nem akarja, hogy minden ember a törvény uralma alatt éljen, számára sokkal megfelelőbb, ha továbbra is ránehezedhet a jobbágyokra a földesúr büntetőhatalma, illetve ha a földesúri hatalmat megtestesítő megyei juriszdikció keretei között döntik el a nem nemesek büntető ügyeit. … A tervezetben mindaz, ami korszerű, ami a korabeli haladó törekvések érvényesülését mutatja, többnyire a nemesség akarata ellenére került megfogalmazásra, ami elmaradott, retrográd intézmény, vagy meghatározás, az pedig általában a nemesi törekvések eredménye*”.[1043] Az 1712. évi és az ún. 1795. évi diéták eseményei és a javaslatok sorsa jellemző módon fejezték ki a nemességnek a kodifikációt elutasító vélekedését. E feltételek tudatos vagy öntudattalan felismerése a praxisban gyökerező, a hagyományos értékeket őrző jogrendezés felé terelte a szabályozást. A kodifikáció elmaradt.

Így a magyar jogba becsempészett Praxis Criminalis azon szabályai, melyeket a törvényszékek bírái alkalmasnak találtak a magyar joggyakorlatba történő beolvasztásra és a Hármaskönyv töredékes rendelkezései maradtak a büntetőjog forrásai. A magyar országgyűlés törvényei ebből a szempontból érdektelenek. Szemben a történetírói hagyománnyal, ma már az alkotmánytörténet-tudomány feltárta az országgyűlések tevékenységének lényegét. *„A diéta nem hogy nem csupán, de még csak nem is elsődlegesen törvényhozó szerv volt.”*[1044] A dekrétumok nem voltak forrásai az új jognak (különösképpen nem a büntetőjognak), ritkán állapítottak meg jogokat, többnyire a „régi jogra és szokásra” hivatkoztak, annak szabályait erősítették meg. Végrehajtásuk különösen problematikus volt (különösen, ha a Tripartitum törvénymagyarázó, törvénypótló és törvényrontó erejére gondolunk). *„Törvényeink legnagyobb része nem törvényes szabályok, hanem hanem megállapodások a király és a rendek között, melyek egy-egy sérelem megszüntetését, egy-egy postulatum teljesítését ígérik. Nagyobbrészt taktikai jelentőségük volt, s arra szolgáltak, hogy a rendeket megnyugtassák, kibékítsék*

[1043] HAJDÚ 1971, 139.o.
[1044] SZIJÁRTÓ 2005, 31. o.

vagy a királyi előadásokban foglalt kívánságok teljesítésére kedvezően hangolják, de nem voltak a mai értelemben vett jogszabályok, amilyeneket a mai állam törvényhozása állapít meg.”[1045] Amik pedig mégiscsak emlékezetnek a klasszikus értelemben vett büntető jogszabályokra, azok „gyakran ellentmondóak, végrehajthatatlanok és megoldhatatlanok.”[1046] Részleteket szabályoznak csak, sok bűntettre semmiféle rendelkezést nem tartalmaznak, a büntetési szisztéma ebből a szempontból az abszolute határozatlan kategóriába esett: többnyire sem a büntetést, sem annak mértékét nem írták elő. Kiváló illusztrálója ennek a törvények szóhasználata: „példásan megbüntettessék”, „másoknak példájukra nyerje el méltó jutalmát”, „adják hóhér kezeire”.

Ebből a helyzetből logikusan fakad, hogy a büntetőjog szabályai alsószinten az úriszéki, vármegyei (városi) gyakorlatban képződnek, ott sem elsősorban statuáris szinten, hanem a praxisban, a meghozott aktuális ítéletek kapcsán. Élesen, de jellemzően fogalmaz Hajdú Lajos: *„a kiváltságos osztály juriszdikciója az elnyomott osztályok felett csaknem korlátlan és a nemesség körömszakadtáig harcol is e hatalom megőrzéséért. A lakosság többsége (a nép) gyakorlatilag majdnem törvényen kívül áll, vele szemben jóformán minden önkényt vagy erőszakot büntetlenül alkalmazni lehet*”.[1047] A büntetéskiszabás gyakorlata tehát (s ezen belül a szabadságvesztés-büntetés történetének alakulása) a széttagolt feudális-rendi törvénykezési struktúra kedve szerint alakult. Vármegyénként eltérő szokások, az alkalmazott büntetések neme vagy súlya tekintetében, avagy a bűncselekmények megállapítása vonatkozásában. Az „innominat” tényállások országában a nemes bírák pillanatnyi hangulata szabta meg a törvénykezés irányait. Ezt próbálta meg a Helytartótanács részben az ajánlott kegyelmezési gyakorlattal, részben a felülvizsgálati rendszer működtetésével befolyásolni; vármegyékre küldött rendeleteivel átalakítani. (Jól tudjuk, a vis intertiae azonban lehetőséget biztosított a vármegyéknek az általa alkotmányellenesnek tartott utasítás, avagy szabály visszaküldésére, illetve félretételére.)

[1045] GRÜNWALD 1910, 306. o.
[1046] HAJDÚ 1971, 31. o
[1047] HAJDÚ 1971, 32. o

A SZABADSÁGVESZTÉS–BÜNTETÉS MAGYARORSZÁGON. A tiszta (vagy modern) értelemben vett szabadságevsztés-büntetés a szankciórendszer egyik kései elemeként regisztrálható tehát a magyar büntetőítélkezési gyakorlatban. Mint láttuk, nem arról van szó, hogy teljesen ismeretlen lett volna a tömlöcöztetés, mint büntetés, de általános alkalmazása meglehetősen ritka volt.

Magyarországon is uralkodó szempont volt a börtönbüntetést testi büntetésnek tekinteni. Miután a nemeseket sem testi, sem becsület-büntetéssel nem lehetett illetni, eleve kizárt volt alkalmazása nemesekre nézve. Az úriszékek előtt lezajló eljárásokban, melyeknek többnyire jobbágyok voltak a marasztaltjai, a 18. századig meghatározó feladat volt a földesúr legközvetlenebb anyagi érdekeinek szolgálata. Ennek következtében *„az úriszék legfőbb rendeltetése, hogy a jobbágyból pénzt, a lehetséges legnagyobb mennyiségben préseljen ki a földesúr telhetetlen igényeinek kielégítésére…. Az ítéletek is ehhez idomulnak… Az ítéletek örökösen visszatérő rendelkezése tehát a bírság.”*[1048] Értelmetlen lett volna költséges tömlöcbüntetést kiszabni, ezzel ráadásul elvonni a munkáskezet a földesúr robotjától. A városban ugyan jelen volt a szabadságvesztés-büntetés, de mint láttuk, a városnak nem volt hatása a társadalomra.

A 18. század elejére némiképpen megváltozott a környezet. A földesúri gazdálkodásban egyre nagyobb szerepet játszott a majorsági árútermelés. A földesúr számára átértékelődött a jobbágy. Egyfelől egyre határozottabban törekedett a jobbágytelek megszerzésére és annak majorsági betagolására, másfelől a telek nélkül maradt parasztok egy része fölöslegessé is vált. A büntetőszisztéma jelentős módosulását hozta a felfogásváltás. A pénzbírságot hirtelen fölváltották a testi büntetések és egyúttal a kutatók a börtönök hirtelen feltöltődéséről számolnak be.[1049] A jelenség mögött a szabadságvesztés-büntetésre szóló ítéletek megszaporodása állott, melyek a gyakorlat szerint lehettek határozott és határozatlan időtartamúak. A rabság kiszabott tartama néhány órától terjedhetett akár nyolc esztendeig is Az uriszéki praxisban a szokásos „büntetési

[1048] VARGA 1958, 21–22. o.
[1049] ECKHART 1954, 91. o.

tételek” a 2–5 nap, 1–3 hét, 1–3 hó, 6 hó, 1, 2, 3 és 6 esztendő kivételesen 8 év voltak. [1050]

Ezzel egyidőben aktivizálta magát a felvilágosult abszolutizmus kormányzata is. A felvilágosodás tételeit uralmi rendszerébe beépítő, népét boldogító uralkodó előszeretettel fordult a látványos fordulatokkal gazdagítható büntetőjog felé, hiszen akár a tortúra eltörlésére, akár a halálbüntetés megszüntetésére gondolunk is, évszázados szimbólumokat támadott vele a hatalom. A szabadságvesztés-büntetés melletti szakmai érvekről már esett, szó, de Hajdú Lajos azt emelte ki, hogy a felvilágosult abszolutizmus okai más természetűek voltak. Meggyőződése, hogy *„az ilyen kormányzati rendszereket elsősorban az állam gazdasági erősítésének oka vezette.”*[1051] II. József hitte a halálbüntetés haszontalanságát, ezzel szemben az életben hagyott, de súlyos közmunkára küldött bűnözők társadalmi hasznosságát vallotta. Úgy vélte, hogy ez a gondolat vitte az uralkodót, Mária Teréziát és II. Józsefet a büntetőgyakorlat enyhítése irányába, s a nemességet pedig az általa feltűnően enyhének tartott kegyelmi büntetések kiterjedése a börtönbüntetés elfogadására.[1052] Segítette e folyamatot az a lassú önállósulás is, mely a börtönt a reformkorhoz közelítve leválasztotta a testi büntetésekről, így a nemesekre is könnyebben alkalmazhatóvá tette. A 18. század második felében és a 19. században a már általános jelenlétét konstatálhatjuk szabadságvesztés-büntetésnek a büntetési rendszerben.

A szabadságvesztés-büntetés végrehajtására szolgáló hely egyfajta volt Magyarországon: a tömlöc.

A TÖMLÖC TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON. A magyar börtön históriája – szemben számos, napjainkig élő tudományos hiedelemmel – keresztény államalapításunk korára nyúlik vissza. A carcer első királyaink törvényeiben is felbukkant, alkalmanként az őrzést célzó fogva tartás mellett (bár kétségtelenül nem uralkodó büntetési nemként, de) szabadságvesztés-büntetés

[1050] KÁLLAY 1985, 298–299. o. HAJDÚ 1985, 136. o.
[1051] HAJDÚ 1985, 133. o.
[1052] HAJDÚ 1985, 134. o.

végrehajtására szolgáló helyként is.[1053] A bezárás, a carcer a magyar büntető joggyakorlat egyik legrégebbi eleme: I. (Szent) István[1054] és I. (Szent) László dekrétumai óta az írott jogban és az igazságszolgáltatási praxisban egyaránt felbukkanó intézmény.

I. (Szent) László király második törvénykönyvében úgy rendelkezett, hogy „aki kivont karddal embert öl, vessék tömlöcbe". A dekrétum idézett fejezete a carcerről, mint ítélet előtti biztonsági őrizetről szól,[1055] ám egy másik passzus félreérthetetlenül utalt már a börtön büntetésfunkciójára is. A lopáson ért rokon *„ne szenvedjen akasztófát vagy testi veszedelmét, hanem adják el, mint számkivetetettet, ha közrendű ember, ha pedig nemes embert kapnak azon vétekben rokonai, azt nem kell eladni, hanem vessék a tömlöc fogságába"*.[1056]

A 14–15. században az „örökös börtön", vagyis az életfogytiglani szabadságvesztés-büntetés része a magyar büntetési rendszernek.[1057] A városi jogban ez időre már bevett formája a büntetésnek a „differenciált" szabadságvesztés: carcer (tömlöc) és arestum (árestom), melyek a bűncselekmények súlyának kifejezésére, a becstelenítő és infámiamentes végrehajtásra is módot nyújtottak.[1058] A földesúri hatóság ítélőszékeinek szentenciái a 16–17. századi akták tanúsága szerint már alkalmazták a határozott tartamú szabadságvesztés-büntetést.[1059]

A börtön magyarországi története szempontjából a fenti jelenségek arról tanúskodnak, hogy tömlöcök már első királyaink korában léteznek, sőt hogy ez az intézmény az államhatalom (és a magán-igazságszolgáltatás) ismert eszköze. Vagyis a börtön lényegében egyidős a keresztény magyar állammal. Más kérdés, hogy ez a börtön milyen funkciókat teljesített, hogy mennyiben jelentek meg benne a modern értelemben vett szabadságvesztés-büntetés elemei, s hogy milyen gyakorisággal vették igénybe a bűnelkövetőkkel szemben.

[1053] MEZEY 1990, 3. o.
[1054] István II. 9. fejezet Kántornapokon húst enni tilos. István II.10. Pénteken húst enni tilos.
[1055] László II. 8. Az emberölésről.
[1056] László II. 9. Arról, ha valakinek családjabelije lop.
[1057] 1435(II):8. tc.; 1492:43. tc.; 1567:26. tc.; 1514:48. tc.
[1058] BÓNIS 1962, 185. o. és NEMES 1986
[1059] VARGA 1958, 67., 377., 563. o.

Egyfelől ugyanis kétségtelen, hogy ha a carcerben megtestesülő szankciónemre Nyugaton azt mondjuk, idegen a középkor büntetési szokásaitól, még inkább vonatkoztathatjuk ezt Magyarországon, ahol a szerkezetek sokkal provinciálisabbak, az eszmék megkésettebbek. Amellett, hogy az ököljog társadalma Európának ezen a fertályán is célravezetőbbnek tartja a gyorsan elintézhető, olcsó és egyszerű testi büntetéseket, a kisközösségek a megbecstelenítő szankciókat, s általában az emberi élettel összefüggő megítélések okán a halálbüntetéseket. A 17. századtól a tömlöccel egybekapcsolt (külső) munkáltatási kísérletek alkalmi felvillanásai nem voltak elég erősek ellensúlyozni a börtön jelentéktelenségét a büntetési rendszer többi elemével szemben. A középkor évszázadaiban az államhatalom, az uralkodó elit híján jogismeret – terjesztés egyéb eszközeinek, nehezen mond le a nép nevelésének, a jogkövetésre szoktatásnak, a bűnözéstől való visszatartásnak kiváló technikájáról a büntetés végrehajtásának nyilvánosságáról. A börtön a maga elszigetelt világával nem szolgálta ezt a célt.

Másfelől vitathatatlan tényként rögzíthetjük, hogy a börtön mint intézmény végig jelen van a magyar büntető joggyakorlat történetében. Elszórt, de makacsul fel-felbukkanó adatok informálnak jelenlétükről. III. András, Luxemburg Zsigmond, Jagelló Ulászló, Habsburg Miksa dekrétumai, ítéletlevelek, a ránk maradt nagyváradi istenítéleti jegyzőkönyv[1060] bizonyítják már a 16. századot megelőző elterjedtségét. A városi jogok a 14. századtól ismerik, a bíróságok rendszeresen szabnak ki carcert.[1061] Váraink nélkülözhetetlen része a tömlöc.[1062]

Miként a kontinens joghistóriájában, hazánkban is sokszínű funkcióváltozatokkal találkozunk a börtönnel. Az előzetes letartóztatástól és a biztonsági fogságtól a büntetőcélon át a magánadósság behajtásának eszközéig – miként a fejlődés során Európa-szerte máshol is – számtalan feladatot ellátott. Ez a funkciógazdagság tartotta fenn Magyarországon a börtön intézményét azokban a századokban is, amelyek nem igényelték, sőt inkább kivetették büntetőrendszerükből a tömlöcöt. (Ugyanakkor a szabadságvesztés-büntetés

[1060] KANDRA 1898, 115. o.
[1061] KIRÁLY 1894, 287. o.
[1062] KÖNYÖKI 1905, 17. o.

végrehajtásának sem kizárólagos terepe a tömlöc, hiszen az első Árpádok korában szabadságbüntetés volt a szolgaság, a Habsburgok idejében felbukkant a gályarabság, később, II. József idején [1780–1790] a halálbüntetést pótlandó bevezették a hajóvontatást.)

„Túlélése" alatt alakultak ki azok a tömlöcre jellemző vonások, melyek ezután egészen a polgári forradalmakig és polgári átalakulásokig, sőt jóval azon túl is éltek és hatottak. A 18–19. század első és utolsó magyar fenyítőházi kísérletéig, a reformkori fogházjavító mozgalomig, s az első reformbörtönökig a tömlöcügy egyszerűsége és ötlettelensége szembeötlő. A tömlöc sokszínűségében még csak nem is a legerősebbek közé tartozó hányad a büntetés-végrehajtás, nehezen bontakozik a szakmaisága is. Meghatározó végrehajtási karakter híján a közös szempontok domináltak (mint az őrzsébiztonság). Olyan szempontok, mint a munkáltatás, egészségügy, oktatás, lelki gondozás és mindezekkel együtt a jobbítás, a visszaillesztés a társadalomba elvétve bukkantak csak fel a magyar tömlöcügyben, s az is csak a 18–19. század fordulójához közelítve. Ebben a kérdésben radikálisabb álláspontot képviselt a bécsi kormányzat a maga felvilágosult elképzeléseivel. Próbálkozásai azonban többnyire megtörtek a tömlöchálózatot működtető vármegyékben szerveződő rendi ellenálláson.

A TÖMLÖC TERMINOLÓGIÁJA. A 19. század első felének büntetőpraxisában a tömlöc kifejezés szinte korlátlanul uralkodott. A tömlöc, „temlech, zoros temlec, thómloch" fordulat már a 12. századi törvénykezési nyelvben ismert volt és 'carcer' (a mai terminológiában 'börtön') értelemben használták. A tömlöc szó eredeti jelentésében használatos egyik legrégebbi hivatkozása a Halotti Beszéd és Könyörgésből származik. „…ez homus vilag timnucebelevl mente" („ez hamis világ tömlöcéből mente").[1063] Hasonlóképpen a „themlechbe vettet" (1550), „az tömlöcbe tartotta" (1555), „tömlöchbe wetnek" (1556), „az thömlöchben zakad az nyakam" (1556) és „themlechbe zakazthom nyakokath" (1557) kifejezések esetében.[1064] Még 1868-ban is gyakorlatban voltak a tömlöc, tömlöcöz, tömlöcbe zár, tömlöcre ítél kifejezések a börtön, fogház

[1063] Vö. ADAMIKNÉ JÁSZÓ 2003, 193–194. o.
[1064] KOVÁCS 1964, 154. o.

(bebörtönöz, börtönbe zár stb.) szinonimájaként.[1065] Valójában a bírói függetlenségről szóló törvény[1066] végrehajtásával,[1067] az ügyészségek felállításával,[1068] majd az első magyar büntető törvénykönyvvel[1069] került lomtárba[1070] a magyar büntetés-végrehajtás nyolcszáz esztendős kulcsszava, melynek szívósságát jelzi, hogy napjainkban konstatálható csak végeleges elavulása.[1071]

A vármegyei reformkori hivatalos szóhasználatban meglehetősen egységes terminológiát talál a kései olvasó. Az épület, melyben a rabokat fogva tartották két, egymással egyenértékű kifejezéssel határoztatott meg: a „fogház" és a „tömlöc" szavakkal. A két terminus semmiféle további tartalmat nem hordozott, s alkalmazásuk nem kötődött sem formai, sem tartalmi szempontokhoz. Nincs nyoma a megyei hivatalos szóhasználatban a fokozatok megkülönböztetésének, esetleg „becsületes" karakterű helyek megjelenésének. Ugyancsak nem tettek kifejezésbéli különbséget a vármegyei, illetve az uradalmi tömlöcök között. Zala vármegyében a munkavégzés céljára újonnan emelt, s a közmunkán éveken át dolgozó rabok elhelyezésére szolgáló épület megnevezése éppúgy „tömlöc", mint a várban fennálló megyei intézményé.[1072] A Vas vármegyei közgyűlési jegyzőkönyvek és iratok tanúsága szerint a börtön szó hivatalos felbukkanása csak 1840-ben rögzíthető. Addig általában rabokról, a rabok ügyéről, rabok kápolnájáról szóltak. A másik általánosan használt kifejezés a tömlöc, tömlöcök, sokkal kevésbé az egész épület, mint inkább a fogva tartó hely vonatkozásában, melynek oka lehet, hogy a tömlöc a vármegyeháza részeként funkcionált, tehát a házon belüli egység megjelölésre alkalmazták. „Önállósodása" akkor konstatálható, amikor az új építkezések megindulnak, s ettől fogva az új tömlöc szinonimájává válik az új épületnek, jóllehet „az újonnan építendő új tömlöcök" megjelölés is fennmarad az iratokban. Új színt hozott a büntetés-végrehajtásba a dolgozóház építésének terve. Ettől kezdve bár a leggyakoribb erre az intézményre

[1065] BALLAGI 1868, 657. o.
[1066] 1869:4. tc. a bírói függetlenségről.
[1067] 1871:31. tc. az első folyamodású bíróságok rendezéséről.
[1068] 1871:33. tc. a királyi ügyészségről.
[1069] 1878:5. tc. a magyar büntetőtörvénykönyv a bűntettekről és vétségekről. 20. § A büntetések.
[1070] MEZEY 1995, 190. o.
[1071] ZAICZ 2006, 860. o.
[1072] ZML IV. 1. b. 1826. Nº 1157

a ’dolgozóház’ megnevezés, előfordult a ’dolgoztató ház’, ’dolgozó intézet’, ’fenyítő dolgozóintézet’, a ’munka intézet’, a ’Megyei Munka Ház’, ’rabok dolgozóháza’ is, mely a tömlöchöz kapcsolódó műhelyek, műhelyház neve volt.[1073] A változó terminológia egyértelműen jelöli a bizonytalan szóhasználatot és a helyét kereső gyakorlatot.

A tömlöc szó a szláv „sötétség”-ből ered.[1074] A talán horvát–szerb jövevényszóból meghonosodott (tamnica, temnica), s az ősszláv „tyemny” = sötét melléknév származéka[1075] híven utal a középkori, föld alá süllyesztett, levegőtlen, fény nélküli fogva tartó helyre. A reformkori vármegye tömlöcei ennek a jelentésnek ugyan már csak részlegesen felelnek meg, hiszen a fennmaradt iratok azt dokumentálják, hogy a hatóságok hajlottak némi modernizálásra, s még azokban a vármegyékben és szabad királyi városokban is, ahol szükségtelennek ítélték új, korszerű börtönök vagy fogházépületek emelését, használatba vettek földfelszín fölötti helyiségeket, s megjelentek olyan olyan szolgáltatások is, mint az árnyékszékek vagy a fűtésre szolgáló vaskályhák. Ezzel egy időben az is regisztrálható, hogy a megyei büntetés-végrehajtás vizsgált korszakunkban többnyire még nélkülözte a fogházjavító mozgalom nemes eszméiből származó reformtörekvéseket, miként például a rabdolgoztatás korszerűsítését vagy a neveléssel történő jobbítás ideáját.

A fogvatartottak egyöntetű megnevezése „rab”, „rabszemély” volt, függetlenül attól, hogy elítélt vagy ítéletre váró, hogy rövidebb időre került börtönbe vagy tizenöt esztendős büntetését töltötte. (Nyelvünkben a rab török hódoltság kori jövevényszó, szláv eredetű ’rob’ = rabszolga, szolga értelemben, jelentése: fogoly, börtönbe zárt személy.)[1076] A személyzet megjelölésére nem alakult ki egységes terminológiai fordulat, de úgy tűnik, a tömlöc felügyeletét általában hajdúk látták el, megkülönböztetve az „úti hajdútól”, „a botos embertől”, a pandúrtól és a főispán, illetve az alispán rendelkezésére álló vármegyei katonáktól.

[1073] VaML IV. 1. a. 1838. 2106.
[1074] VAJNA 1907, 215. o.
[1075] ZAICZ 2006, 860. o.
[1076] ZAICZ 2006, 675. o.

A tömlöcügyhöz kapcsolódó büntetés-végrehajtási kifejezések némi megújulásáról számolt be Bató Szilvia, aki a *Pesti Hírlap* büntetőjogi vonatkozású írásainak és tudósításainak alapos áttanulmányozása alapján statisztikai igazolással szolgált a terminológia lassú kibontakozásáról. Elemzése szerint 1841 és 1844 között a szabadságvesztés-büntetés szinonimájaként leggyakrabban a *fogság* terminus technicust alkalmazták a cikkírók és a levelezők egyaránt. (A nemzetközi tudósításokban – mint írta – 130 szabadságvesztéssel kapcsolatos hír közül 83 esetben ezzel a szakkifejezéssel fordították a hírben szereplő szabadságvesztés-büntetést. A 122 idevágó hazai információból 45 alkalommal szerepelt a fogság.) A legfontosabb tanulság, hogy a szabadságvesztés-büntetésnek vagy a fogva tartásnak semmiképpen sem valamiféle szakmai alfajáról volt szó, minthogy öt naptól életfogytig tartó ítéletekről számoltak be tudósítók. Nem vitathatóan a szabadságvesztés-büntetés teljes értékű, egyenértékű, s hasonlóképpen általános megfelelőjéről van szó. (Ritkán ennél szélesebb értelemben is használatos, például az előzetes letartóztatás megjelölésére is szolgált.)[1077] A *börtön* erőtlenebb elterjedtségének bizonyítéka, hogy külföldi hírekben mindössze 11, hazai tudósításokban 42 esetben bukkant fel. Bató Szilvia ugyanazt állapította meg a börtön szakkifejezés használatáról, mint a fogságéról: lényegében ugyanolyan parttalansággal használták a néhány napos bezárástól az életfogytig tartó szabadságvesztés-büntetésig, a kihágásért történő, rövid tartamú elzárásra csakúgy, mint a vizsgálati fogságra.[1078] Sokatmondó viszont néhány kifejezés feltűnő ritkasága, ami megint csak a differenciálatlanságot igazolja: így a *fegyház* (három esetben), a *fenyítés*, *javító fogház* (egy-egy alkalommal) a nemzetközi jelentésekben,[1079] az *elzárás* (kétszer), az *árestom* és a *tömlöcözés* (egyszer-egyszer) a hazai beszámolókban.[1080] Megjegyzendő, a tömlöc egyszeri felbukkanása a *Pesti Hírlap* hasábjain, tekintve a hétköznapi vármegyei praxis általános szóhasználatát és e szakszó gyakoriságát, kételyeket ébreszt bennünk, legalábbis a szerkesztőség esetleges következetességét sejthetjük a tömlöcnek fogság, börtön műszavakkal történő felváltása mögött. Figyelemre méltó következtetésre jutott Bató Szilvia a *Pesti*

[1077] BATÓ 2007, 203., 205. o.
[1078] BATÓ 2007, 205. o.
[1079] BATÓ 2007, 209. o.
[1080] BATÓ 2007, 204, 206–207. o.

Hírlap írásainak elemzése során, mely a kor ünnepelt ún. 43-as javaslatának hatásáról feltételezetteket is érinti. Bizonyítottnak látta, hogy a kodifikációs bizottságban kimunkált büntetés-végrehajtási terminológiát sem a vármegyék követutasításaikban, sem pedig maguk a követek az országgyűlési polémiákban nem tették magukévá.[1081]

Mindenesetre a törvénykezési és hírlapi terminológia megalapozza feltételezésünket, hogy a büntetés-végrehajtás zónájában a szabadságfosztásokat illetően a tömlöc, börtön, fogság (és az ezeknek megfelelő végrehajtási intézmények, „házak") csereszabatosan alkalmazhatók.

A tömlöcügy teljes egészében a törvényhatóságok (vármegyék, szabad királyi városok, szabad kerületek), illetve a vérhatalommal rendelkező uradalmak terrénumába esett. A szabadságvesztés-büntetés végrehajtása ennélfogva olyan különböző volt, amilyen csak lehetett a feudális-rendi közigazgatás privilegizált struktúrájában. A Helytartótanács egységesítési kísérletei a 18. század második felében erősödtek fel, de valódi eredményre a polgári átalakulásig nem vezettek. Miután a teljes reformkori börtönügyi térképet fölvázolni lehetetlen, mintaképpen a Zala vármegyei, a Vas vármegyei, a Pest vármegyei és a nógrádi példákat idézzük fel alábbiakban a tömlöcügy illusztrálására.

A KÖZÉPKORI TÖMLÖC HAGYATÉKA. A várak, erősségek legkülönfélébb pontjain kialakított, leggyakrabban pincében, őrtoronyban, várfalban, kapu alatt, a várárokban vagy egyéb különleges helyen működő carcerek mellett minden olyan építmény alkalmasnak mutatkozott tömlöcöztetésre, melyben csak a megfelelő őrzésről kellett gondoskodni. Így a földesúri kastélyok vagy az uradalmi épületek valamelyike megfelelt a célnak. A 18. századra már a legnagyobb uradalmak saját börtönnel rendelkeztek, miként a vármegyék is. A falvakban jobb híján a bíró házánál tartották fogva a letartóztatottakat. A 18. század végén rövid ideig fennállt néhány országos intézet is.

[1081] BATÓ 2007, 206. o.

Ami mégis közös ezekben a börtönökben, az a többnyire pince- vagy veremszerű elhelyezés, a rossz levegő, az egészségtelen viszonyok, a tisztaság teljes hiánya, s a lehető legolcsóbb elhelyezésre törekvés. Ilyen körülmények között természetes, hogy végrehajtási „fokozatok” nem alakultak, nem alakulhattak ki. Kállay István kutatómunkája alapján tudjuk, hogy a differenciálás még a 19. század úriszéki gyakorlatában sem érhető tetten, Kölcsey Ferenc érzékeltes és közismert tömlöcleírásában, mely a 19. századi vármegye börtönéről szól, hol még együvé zárva, egyetlen helyiségbe zárva, *„rothadó nyirok és fojtó gőz közt összetorlasztva őriztetett”* rabok várták a szabadulást, ítéletre várók és megítéltek egyaránt.[1082]

A városi igazságszolgáltatás igényei találkoztak az architekturális adottságokkal, s megkezdődött a börtön bizonyos mértékű differenciálódása is: az áristom és a tömlöc megkülönböztetésének megfelelően a végrehajtást is külön foganatosították az ún. polgárszobában vagy a városháza pincéjében „lakat alatt”. Az árestum a tisztes polgárok számára fenntartott intézmény, mely nem rombolja a fogvatartottak becsületét, a letöltött büntetés után méltósággal térhettek vissza családjuk körébe, a munkához. Ezzel az általunk már megismert nyugat-európai városi „becsületes karakterre” emlékeztető mintával sezmben a tömlöcben összezsúfolva zárták el a legkülönbözőbb köztörvényes bűnözőket, a tolvajtól a gyilkosig. „becsületes bezárás” az árestom is a különbséget hangsúlyozza a nyugati fejlődéstől. Ahogyan láttuk, a fenyítőházak „becsületes karaktere” a javulás útjára lépett deviáns bűnelkövetők társadalomba történő visszavezetését szolgálta, a városi árestomok a kihágó, kis súlyú cselekményekért fenyített vagy elítélt (jobbára vagyonosabb) városi polgárok tisztességének védelmében működött.

Ugyanakkor a profiltisztítást hosszabb ideig akadályozta a rendi korszak büntetőgyakorlata, melynek alapvető elvárása volt a büntetés-végrehajtás visszatartó erejének fokozása (elrettentés). Ez az elvárás sodorta be a carcert testi büntetések közé, s tette a tömlöcviszonyokat kénytelenül hasonlatossá a végrehajtási praxis általános keménységéhez. Ha építési körülményeivel, működtetett rezsimjével csatlakozott a testsanyargató szankciónemek sorához.

[1082] KÖLCSEY é.n., 240. o.

(Ezt a jellegét erősítette továbbá a kínvallatás „beköltözése” a börtönökbe; a tény, hogy a tortúra szakértőinek számító hóhérok birtokba vették a processzuális funkciókat is kiszolgáló tömlöcöket.)

A tömlöc sanyargató jellege a börtönbüntetést évszázadokig súlyos büntetéssé tette. A börtönbüntetés megítélését jellemzi, hogy a hatóságok Magyarországon a 9 hónapot meghaladó tömlöcöt „halálhoz hasonló büntetésnek” tekintették.[1083] A rabságot különféle módokon próbálták meg keménnyé tenni, s a kor felfogásának megfelelően a puszta bezárást valóban „büntető” jellegűvé alakítani. A fő eszköz a test kínzása, gyötrése, nyomorgatása. Az éheztetés (böjtöltetés, kenyéren és vízen tartás, egyoldalú táplálás), a verés (testi fenyítékek, rendszeres botozás), a fájdalomokozás (gyötrelmes helyzetekbe kényszerítés, gúzsbakötés, a kaloda és a vasra veretés, leláncolás különféle változatai), az egészség veszélyeztetése (levegőtlen, sötét, hideg, nedves, szennyes körülmények közötti elhelyezés) kiváló megoldásokat kínáltak. Súlyosbításnak tekinteték e korban a munkáltatást is (ami ekkor közmunkát jelentett).

A büntetés végrehajtásának mikéntjére rányomta bélyegét a kor bűnről alkotott képe. Egyfelől befolyásolta a bűn megítélését a vallásetika, mely a világi rend megsértését hosszú ideig az isteni törvények elleni támadásként értelmezte, így a megtorlásul alkalmazott szankció súlyosságát az Istent ért sérelem méretéhez igyekezett igazítani. Ezzel pedig semmi sem érhet föl, a büntetés tehát parttalanná vált (válhatott). Az uralkodó felfogás szerint ugyanakkor a bűnelkövető a társadalom, a közösség ellensége, aki a közösség számára fontos értékeket támadja, pusztítja. A társadalmi együttélési szabályok elutasítása egyet jelentett a törvényen kívülre kerüléssel, hiszen a tettes a bűncselekménnyel visszautasította a közösséget (egyben a közösség által biztosított jogokat, jogvédelmet). A vallásetikai befolyás a 19. századhoz közeledve egyre gyöngült ugyan, a világi megtorlás gondolata azonban elfoglalta a feladott pozíciókat. Ha mindezt a tömlöcre vonatkoztatjuk, megértjük az embertelen bánásmódot a börtönökben. A tétel messzemenően igazolta a „törvényen kívüli” gonosztevők szokásos tömlöci kezelésének minden barbarizmusát. Miután az ítélettel vagy ítélet nélkül börtönbe került rab társadalmon kívülivé vált; a közvélemény, a

[1083] KÁLLAY 1985, 298. o.

hatóságok évszázadokig alig törődtek azzal, mi történik a rabokkal, milyen az ellátásuk, hogyan bánnak velük rabtartóik.

A társadalmi állás megítéltetése is a tömlöcviszonyok nehezbítése irányába hatott. Azzal ugyanis, hogy a nemeseket a 18. és a 19. század fordulójáig gyakorlatilag teljesen kivették a börtönbüntetés mint dehonesztáló szankciónem hatálya alól, a tömlöc Magyarországon leginkább a szegénynép büntetésévé vált. Természetesen a körülmények is ahhoz igazodtak. A változó társadalmi megítélés, a liberalizmus fogházjavító mozgalma sem tudta ezt a meggyőződést a közvéleményből kiiktatni, s egy másik ítéletet elfogadtatni. Ez a szellemi béklyó számos haladó börtönjavító kísérletet hiúsított meg, akadályozta a börtönügy modernizálását és nagymértékben bizonyította annak a tételnek igazát, hogy minden társadalomban olyan és csak olyan szankciónemek alakulhatnak ki, melyek megfelelnek a kor szemléleti feltételeinek, gazdasági lehetőségeinek és értékfelfogásának.

A középkori tömlöcnek nem lehettek egységesen alkalmazott szabályai; a tömlöcrendtartások (már ahol egyáltalán voltak ilyesmik) még uradalmanként, váranként is változtak. A rabok leginkább a börtönőr kénye-kedvének voltak kitéve. A hasonlóságok, melyek felfedezhetők a végrehajtásban, éppen a feltételek hiányából következnek. A tömlöcviszonyok három döntő tényező által befolyásoltan alakultak: a fogva tartás helyének, a súlyosbítás igényének és a társadalom általános megítélésének függvényében.

A tömlöc fenti jellemzői nem engedték meg a foglyok közötti differenciálást sem. *„Mindenféle rangú megrögzött és kezdő gonoszok, vigyázatlan tettekért befogott ifjoncok és őrültek minden különbség nélkül együvé zárattak... a legteljesebb joggal úgy lehetett tekinteni, mint legcélirányosabb iskolát, hol a föld alatti osztály jövendő lakosainak oktatói s múltban vezetői állandóan neveltessenek”* – jellemezte a 19. század első harmadának tömlöcviszonyait a vármegyében a korabeli híradás.

A feudális büntetőgyakorlatban a szabadságvesztés a szabadságbüntetések, a testi büntetések és a munkabüntetések bonyolult, állandóan változó arányú, kombinált szankciónemévé vált.

A TÖMLÖC ÉS A VÁRMEGYE. A magyar rendi alkotmányon belül a vármegye egyik legkézenfekvőbb ismertetőjegye volt a törvénykezési funkció gyakorlása. Miután általános vélekedés szerint a megyei autonómia kezdetei a bíráskodási jog elnyeréséhez és gyakorlásához köthetők, aligha különös, hogy az ítélkezés mintegy gyűjtőpontja lett a legkülönfélébb vármegyei feladatok szervezésének. A magyar országgyűlés a 17. század végén kénytelen volt Esztergom megye helyzetével foglalkozni, minthogy a vármegye „Újvár elvesztésével egészen hódoltsággá lett", hogy az ítélkezéshez „kényelmes, biztos és bátor helye" legyen, a rendek „megállapítják, hogy mostantól, jövőre e vármegye gyűlései vagy törvényszékei Rév-Komárom városában tartandók". E konkrét eset kapcsán szögezte le a diéta, hogy az igazságszolgáltatás szükséges kelléke lévén *„minden megyének biztos székhelye legyen, hol az ilyen igazságszolgáltatást eszközölhesse"*. A vármegyei székhely kérdésével a korábbiakban is számtalanszor foglalkozott a magyar országgyűlés, ekkor azonban általános törvényi elvárás szintjére emelkedett az állandó megyeszékhelyek kialakításának gondolata.[1084]

A török háborúk és a Rákóczi-szabadságharcot követő országrendezés egyik fontosabb intézkedéseként az országgyűlés tovább lépett. Előírta a megyeszékhelyen emelendő megyeházak létesítését. Elrendelte, *„hogy mindazok a megyék, melyeknek megyeházuk még nincsen, ilyet gyűléseik s törvényszékeik tartása, levéltáruk s okleveleik megőrzése, a gonosztevők s foglyaik őrzése és a végrehajtások eszközlése végett, biztos és amennyire lehet, magoknak a megyebelieknek is nagyobb kényelmére, mindegyik megye közepén fekvő helyen, és (ha lehet) városokban vagy nagyobb és kiváltságos mezővárosokban szerezzenek"*.[1085] Amennyiben a vármegye választása oly helyre esett, a földesurak, a szabad királyi városok magisztrátusai, a bányavárosok vezetői kötelesek voltak – igaz méltányos ár ellenében – a megfelelő helyet „kihasítani" és rendelkezésre bocsátani.

[1084] 1681:50. tc. Esztergom megye törvényszéke vagy gyűlései Rév-Komárom városában tartandók.

[1085] 1723:73. tc. annak a helynek a földesurak birtokain leendő átengedéséről, ahol Tolna és más hasonló állapotban levő megyék törvényszékeiket tartsák, hivatalos irataikat őrizzék s a törvényhatósági hatalmat gyakorolják.

Zala vármegye közönsége a megyeházát kezdetektől az egerszegi várban tervezte megépíteni. 1830-ban a vármegye összeíratta a megyei épületek listáját és történetét. Ebből kerekedik ki az olvasó előtt a vármegyeháza története.[1086]

Azon a területen, ahol végül is a vármegyeházát fölépítették, régóta erődítmény állott, Még 1538-ban kérelmezte Kecsei Márton veszprémi püspök Ferdinánd királytól Egerszegen vár építésének engedélyezését, hogy abban a menekült veszprémi káptalan oltalmat találjon. Ez 1541-et követően megtörtént, s változó jelentőséggel, de mindig funkcionált vár a településen. A 17. században (különös tekintettel Kanizsa várának 1600-ban történt elestére) a Dráva–Balaton főkapitányság vicegenerálisának székhelyévé lett.[1087] A vár biztonságát az őt körülölelő mocsaras terület, a Zala folyó, a Viszlaréti-patak és a Válicka menti lapos berek biztosította.[1088] 1611. október 6-án Zala megye Lövőn tartott közgyűlésében határozat született arról, hogy ezen a helyen sánccal körülkerített várat építsenek.[1089] 1664-ben a szentgotthárdi csatatér irányába tartó nagyvezér felgyújtatta a várat és elpusztította azt.[1090]

1675. október 21-én Batthány Kristóf, a dunáninneni kerület főgenerálisa szorgalmazta a vár felújítását és továbbfejlesztését, amiről a közgyűlés ismét helybenhagyólag határozott. Ennek ellenére a megyeházát nem építették fel a várban, sőt a vár is erősen pusztulni kezdett.[1091] Mint ismeretes, 1702-ben a bécsi haditanács rendeletére lerombolták a várat.[1092] 1725. július 30-án gróf Battyhány Lajos főispáni helyettes a közgyűlésben ismét fölvetette a megyeháza megépítésének gondolatát. A közgyűlés ismét rábólintott. Addig is a várat kijavították,[1093] s miután a közgyűlés úgy határozott, hogy magánházban továbbiakban nem ülésezik, a várban tartották a közgyűléseket. Kisebb tulajdonjogi villongást követően (a várhely a tulajdonos földbirtokos, a veszprémi

---

[1086] „Jelentése Nagy Antal főszolgabírónak a T. N. Vármegye épülettyjeinek lett öszve írásárul". ZML IV. 1. b. 1830 N° 3122. külzeten: „Zalaegerszegi megyei épületek öszve írása".
[1087] BÉKEFI 1907, 13. o. és DELY 1976, 324., 330. o.
[1088] KISS 1984, 573. o. Erre még: KOVÁCS 1955, és PESTHY 1931
[1089] ZML IV. 1. b. 1830. N° 3122.
[1090] BÉKEFI 1907, 13. o.
[1091] ZML IV. 1. b. 1830. N° 3122.
[1092] DELY 1976, 330. o.
[1093] Miután Kanizsát 1690-ben visszafoglalták, katonai szempontból Egerszeg vára jelentőségét veszítette. Ettől fogva inkább mint a megye székhelye, s a hatósági tevékenységet befogadó épületegyüttesek kialakításának fundusa lett fontos. KISS 1984, 573. o.

püspök[1094] hozzájárulásával volt csak felhasználható) építeni kezdték a curiális házat, „a Domestica Cassa költségén”. Az 1729. január 27-i közgyűlés jóváhagyta a mesteremberekkel kötött szerződéseket, s a munka megkezdődhetett.[1095] 1730 és 1732 között a bécsi építész Franz Allio tervei szerint megépült Zala vármegye megyeházája.

A vasi vármegyeháza históriája kevésbé kalandos történet. Az 1578. évi országgyűlés döntése alapján a törökök szigetvári diadala után mindinkább támadásnak kitett *„vasvári káptalant, az ő pecsétjével és jegyzőkönyvével együtt Szombathelyre, mint biztosabb helyre áttegyék, minthogy ennek a káptalannak a fekvőjószágai nagyobb részben a Rába folyón innen vannak”*.[1096] Ezzel Szombathely központ szerepe egyértelművé vált, nem véletlen, hogy a megyei rendek Vas vármegye székhelyeként is a várost jelölték meg.[1097] A közigazgatási központtá váló helységben a megye hatóságai székház építését vagy vásárlását kezdeményezték, amit azonban a város földesura, Draskovich György győri püspök egészen 1649-ig megakadályozott. Akkor (nem kevéssé az ellene indított, *„a győri káptalan és Győr-, meg Vasvármegyék, és sok nemes személy, valamint a győri püspökségnek alávetett és az országgyűlési sérelmekben felsorolt mezővárosok és faluk”* által kezdeményezett országgyűlési bizottsági vizsgálat[1098] a Szombathelyen működő vasvári káptalan panaszának[1099] hatására) hozzájárult ahhoz, hogy a vármegye *„a várterületen kívül, polgári házat vagy telket vehessen avagy építhessen*”. 1651-ben a vármegye megvásárolta Bornemissza Orsolyától fia, Festetich Pál kőházát, melybe a megye adminisztrációja be is költözött.[1100] Ez a ház és telek (a régi Megyeháza) lett azután (a volt oskolaházzal együtt) magva az 1775 és 1779 között Chevreaux Adrian mérnökkari kapitány és bizonyos Eörsi

[1094] A város 1247-től már dokumentummal is bizonyítottan a veszprémi püspökség fennhatósága alatt állott. 1266-ban pedig IV. Bélának köszönhetően Egerszeg a veszprémi káptalan tulajdonába került. KISS 1984, 573. o.
[1095] ZML IV. 1. b 1830. N° 3122.
[1096] 1578:20. tc. A vasvári káptalannak áthelyezése Szombathelyre.
[1097] C. HARRACH–KISS 1983, 393. o.
[1098] 1647:113. tc. A győri püspök úr ellen emelt panaszokat az esztergomi érsek és az országbíró urak más bíráknak is az odavonásával, ügydöntőlegesen vizsgálják meg.
[1099] 1647:120. tc. A vasvári egyház káptalana tagjainak a házai, a földesúrnak járó adótól mentesek legyenek.
[1100] SOMOGYI 1898, 253. o.

mérnök tervei szerint épített, módosított formájában mindmáig álló és funkcionáló vármegyeházának, az első olyan alkotásnak, „mely rangot adott a városnak”.[1101]

Szombathelyen tehát szó sem lehetett arról, hogy a várba telepedjen be a vármegye. Részben azért, mert, mint láttuk azt kifejezetten kizárta a győri püspök, részben pedig mert ugyan Széchényi György romos állapotából 1679-ben helyreállíttatta, az 1710. évi tűzvészben az erődítés elpusztult, s többé már föl sem épült.[1102] Amikor azután Szombathely legendás városépítője és fejlesztője, a szombathelyi egyházmegye első püspöke, Szily János palotáját építtette, lerontatta a régi vár még megmaradt falait, s bástyáit.[1103] Az egykori vár köveit a helyén felépülő püspöki palota építkezésénél használták fel. Hosszú ideig a vármegyeháza és a püspöki palota határozza meg Szombathely városi arculatát.[1104]

Pest-Pilis vármegye székhelye a középkorban már Buda vára volt. A török kiűzését követően az addig Fülekre, Szécsénybe, Losoncra visszahúzódó vármegyei adminisztráció visszatérhetett egykori székvárosába. Ám a vármegye ekkor konfliktusba keveredett főispánjával, a nádorral, s a palatinus által 1689-ben megvásároltatott budai székház mellé 1696-ban párhuzamosan Pesten is kialakítottak egy adminisztrációs központot. A rendek nem kedvelték Budát, a várost, ahol magyar ember még bíró sem lehetett. Aligha véletlen, hogy 1780-ban bérbe adták, majd 1806-ban eladták a budai székházat, míg a pesti oldali vármegyeházát gondos fejlesztéssel bővítették és alakították.[1105]

Az 1696-ban, a középkori maradványok felhasználásával emelt székház a 19. századra már szűknek bizonyult, ezért 1804-ben megkezdték bővítését. Hild János 1811-ig irányította a középső tömb munkáit, Hofrichter József 1829 és 1832 között dolgozott a keleti, hátsó traktuson, míg ifj. Zitterbach Mátyás 1838 és 1841 között fejezte be az épületegyüttest a nyugati, korinthoszi oszlopos középrizalittal díszített szárnnyal.[1106]

[1101] NÉMETH 2000, 24. o.
[1102] KISS 1984, 457. o.
[1103] KÁRPÁTI 1898, 121. o.
[1104] AMBRUS–VÁRADI 1997, 53. o.
[1105] DEDEK–CRESCENS 1910, I/314. o.
[1106] CZELLÁR–SOMORJAI 1998, 208. o.

Nógrád vármegye közgyűlése a török háborúk miatt hosszú ideig nem lelt állandó központra. A többnyire Gyarmatra hirdetett közgyűléseket a török terjeszkedése mind északabbra szorította, s Gácson, Füleken, Szécsényben, Hollókőn, majd a 16. században már Zólyomban és Besztercebányán volt kénytelen a vármegye nemessége összegyűlni hivatalos ügyeinek intézésére.[1107] A 17. század második felében állandósult a füleki centrum, de a megyének praetoriális háza ekkor még nem volt. Az 1695. február 7-én tartott közgyűlés többek között döntött az önálló vármegyeháza megépítéséről, ezt azonban a századforduló viharos eseményei, a Rákóczi-szabadságharc megakadályozták.[1108] A közgyűlés a 17. században gyűléseit főként a főispán birtokain tartotta, a 18. században már a legkülönfélébb helységekben, Losoncon, Kékkőalján, Szécsényben, Balassagyarmaton, Primócon, Tarnócon, Bussán, Nógrádmarcalban, Ludányban és Herencsényben.[1109]

A 18. század utolsó harmadában a szügyi kastélyban zajlottak a vármegye közgyűlései, egészen 1790-ig, mikor is székhelyét a néhány évtizede dinamikusan növekvő és erősödő Balssagyarmatra tette át. Egyelőre jobb híján az 1753-ban épített, megüresedett volt kaszárnyában jelölték meg a székházat.[1110] Tihanyi Ferenc alispánnak következetes szervező munkájának köszönhetően a korábbi, immáron szűknek bizonyuló megyeházból 1835. október 19-én átköltözhetett Nógrád vármegye adminisztrációja és közgyűlése az új székházba.[1111]

A Nógrád vármegye klasszicista stílusú, hatalmas közgyűlési teremmel kialakított új megyeháza[1112] 1832 és 1835 között épült. *„A Kasselik Ferenc által tervezett épület a vármegye közigazgatásának méltó körülményeket biztosított.”*[1113]

[1107] REISZIG 1911, 451. o.
[1108] REISZIG 1911, 465. o.
[1109] REISZIG 1911, 476. o.
[1110] HARASZTHY 1911, 704. o.
[1111] REISZIG 1911, 506. o.
[1112] HARASZTHY 1911, 704. o.
[1113] REITER 1994, 86. o.

A MEGYEI TÖMLÖCÖK LÉTESÍTÉSE. A tömlöcök története szerves összefüggésben alakult a vármegyeházák históriájával. Mint láttuk, az 1723. évi országgyűlés a vármegyék székházait a tömlöcökkel egységben képzelte el *„a gonosztevők s foglyaik őrzése és a végrehajtások eszközlése* végett". Ebből a szempontból a Zala vármegyei közgyűlési iratok tanúsága szerint a tömlöc életében az 1725. esztendő alapvető volt, ugyanis amikor a július 30-i közgyűlésen a rendek a vár helyreállításáról döntöttek, egyben kijelöltetett a tömlöc helye is, mely magától értetődőn került a várba. 1754. szeptember 10-én és 1761. október 26-án tartott közgyűlések jegyzőkönyvei azt bizonyítják, hogy ekkor kezdődött és folyt az épületegyüttesen belül a tömlöcház építése. 1798. április 24-én kelt közgyűlési határozat értelmében a vár fundusához még egy házhelyet csatoltak, mely lehetővé tette a fogház kibővítését.[1114] Az új fogház építkezései az 1811. évi döntések eredményeképpen indulhattak meg. A közgyűlési határozat szerint *„hogy ezen újonnan épittendő Tömlöczök munkája mennél alkalmatosabb és értelmesebb Mester emberekre bizattasson, azért Sümeghy József Cs. K. Tanátsos és Első All Ispán Úrra bízattatik, hogy a jövő Xber 20ik napjára"* a mesterembereket egybehívja, s a legjobb ajánlatoknak megfelelően szerződéseket kössön meg.[1115] A tömlöcöt a vármegye saját költségén építtette.[1116] A közel két évtizedes munkára 1818-ban tettek pontot. Az építkezés históriája azonban ezzel nem ért véget. Az új börtön építését a Helytartótanács keményen ellenőrizte. A számadást, a finanszírozási technikákat egyaránt rigorózus revízió alá vonták. Az építkezésnél megmaradt anyagokról, eszközökről részletes és aprólékos kimutatásokat kért s ellenőrzött.[1117] Az utólagos ellenőrzés során anomáliákat tártak fel a téglabeszerzéseknél és a „cassák körüli zavarok" miatt 1825-ben vizsgálatot kértek számos kérdésben. Igazolást többek között arról, hány téglát építettek be ténylegesen a falba, vagy miért kaptak előleget a munkavezetők.[1118]

[1114] ZML IV. 1. b. 1830. N° 3122.
[1115] ZML IV. 1. a. 1811. október 29. N° 41.
[1116] ZML IV. 1. b. 1830. N° 3122.
[1117] Vö. az építkezésnél fennmaradt vasáruk pontos lajstromát: ZML, IV. 1. b. 1818. N° 236.
[1118] Számvevő Jelentés 1825ik December Holnapnak 19dik napján tartatott közgyűlés Jegyző könyvének 3156. számához ZML IV. 1. b. 1826. N° 2940.

A kissé homályos ügy körüli vizsgálat nem volt egyedülálló. Sümeghy József volt alispán, akkoriban tanácsos házhelyét, mely a várkör területére esett elcserélte a megyével, s ezzel a curiális fundust megnövelték, miközben Sümeghy a városban egy jelentősen nagyobb és értékesebb lakóingatlanhoz jutott. A cserét a megyei közgyűlés 1814. november 7-én jóváhagyta. A főispán-kormányzó azonban észrevételezte a vármegye „cassainak rendetlen vezetését", s arra hivatkozva, hogy az ingatlancseréhez a vármegye elmulasztotta beszerezni a felsőbbség engedélyét, vizsgálatot rendelt el.[1119] A kiküldött bizottság véleménye szerint ugyan az értékarányosság valóban nem állott fenn, sőt a felújítási költségek között is jelentős különbözet mutatható ki (míg Sümeghy házára 18245 forintot költöttek, a porkolábházra mindössze 13712-t), az ügylet érvénytelenítését nem javasolta. Véleménye szerint ugyanis az ügylet érvénytelenítése komoly problémákat okozhat, ugyanis Sümeghy már tovább is cserélte a házat, s további cseréket is érintené a döntés. Emellett megállapította, hogy a csere közhasznú volt, mert emiatt nem kellett a várban külön porkolábházat létesíteni, az elcserélt volt alispáni lak kiválóan megfelelt erre a célra. Miután így csupán felújításra, s nem építkezésre kellett költeni, még jelentősebb pénzmaradvány is konstatálható volt az eredeti költségtervhez képest. Egyébként pedig a rabok biztonságos őrzéséhez is hozzájárult a határozat.[1120]

Vas vármegye ún. régi tömlöceit az új vármegye házának építésével egy időben létesítették az 1770-es években. Ez a relatíve új, a fény századának darabjaként, a nagy francia forradalomtól évtizednyire született épület börtönfertályán a későbbi (de nem túl távoli, generációval utóbb véleményt formáló) kritikus szerint *„vadak barlangjai"*, *„az erkölcstelenség tanyái"*, *„gonoszra oktató iskolák"* voltak. A *„megromlott erkölcsök szemétházai"*, *a „gonoszság iskolái"* architekturálisan megszolgálták jelzőiket. A börtönök középkori felfogásban, főként föld alá telepített *„sötét tömlöczként"* kínálták megalázó és testgyötrő szolgáltatásaikat.

Ennek a fogva tartó együttesnek bővítéséről tárgyalt 1826 áprilisában a vármegyei közgyűlés. Természetesen nem korszerűsítésről volt szó, csupán a

[1119] ZML IV. 1. a. 1824. december 13. N° 2406.
[1120] ZML IV. 1. b. 1824. N° 2406.

férőhelyek szaporításáról. Látszólag a vizsgálati foglyok elkülönítése volt az indítóok, ez azonban a javaslat szerint nem volt döntő szempont. A megyei tisztek fontosabbnak tartották az ítéletre váróknak a megítéltektől történő elválasztásánál az összebeszélés megakadályozását. *„Szalay Sándor Földmérő Úr a Vgye Házában lévő Tömlöczök meg nagyobbétása eránt kévánt lejegyeztetetett költségek feljegyzésével edgyütt bé adván, jól lehet a megye tömlöczeiben volt Rabok száma 1812 esztendőtül fogva egész a mostani ideig fel véve 106 személyeknél többre nem terjeszkedett, mivel azonban az egy szövetségben lévő több Raboknak külön külön való zárása és kihallgatása meg kévánná, hogy a tömlöczök a mondott számnál többre is kiterjeszkedhessenek, ezen okból jelentő Földmérő Úr által elő adott azon Planum, melly szerént mind a Kápolna, mind a kotsi szín alá (!) tömlöczöket építtetni javalltatnak és a mellyekben a mostani fenn álló Tömlöczökkel edgyütt öszvesen 139 rabok elférnek, s ezen Tömlöczök összvesen, minden költséget összve véve 3019 ft 13 ½ krajcár/garasba kerülnek, elfogadtatik ezen Planummal egyetemben a N,M,M,H. Tanácsnak is a Tömlöczöknek az szerint leendő meg nagyobbétása meg engedése végett alázatosan elébe fel terjeszteni.”*[1121] Az újabb forduló az ügyben 1831-ben érkezett el, amikor is *„A Raboknak a tömlöczökben való henyélésétől, mint minden rossznak kútfejéről leend vissza tartatása és a munkás élet kerülésétől való el szoktatása tekéntetéből azok számára ezennel javallott dolgozó Ház a KK és RR által is, hogy a Rabok ottan a szükséges házimunkában foglalkoztattassanak, és ez által az ő tartások bérét is meg keressék, jónak láttatván, Bertha Ignátz 2ik All ispány Úrnak Elől Ülése alatt ezennel ki neveztetett is Sághy Mihály kanonok, Szegedy Károly Kamarás fő sz.Bíró, Kamondy Lajos Tiszti fő ügyész, Bert Antal all Jegyző, Horváth Tamás, Gaál János all Bíró és Hegedűs Sándor földmérő Urakból álló Választmányra bízatik, hogy ezen érdemben a fel állétandó dolgozó Ház, annak belső felosztása, úgy a munkák minéműsége és a Raboknak azokban való oktatása módja meg érintésével a Javallatot ki dolgozni és azt a Vgye eleibe beterjeszteni igyekezzék.”*[1122] Figyelemre méltó a dolgozóház létrehozására vonatkozó indoklás: azt a munkás

[1121] Tömlöczöknek megnagyobbétása tárgyában. VaML IV. 1. a. 1826. 516.
[1122] Rabok számára építtendő dolgozó Ház eránt tett végzés. Vas Vármegye Közgyűlése,1831. április 18., VaML IV. 1. a. 1831. 809.

életre nevelés, a rabtartás finanszírozása és ezzel összefüggésben az oktatás indokolja. Elsőt a fogházjavító mozgalom kezdete óta napirenden tartotta a szakma: ugyanis közismert volt a semmittevésből eredő károk sora, a „bűn iskolájának" nevezett „tömlöc-rendszer" kialakulása. Eredetileg a munka nem annyira a javítás, nevelés, mint inkább a foglalkoztatás szempontjait vetette fel. A „munkás életre szoktatás" ehelyütt felbukkanó eleme óvatos előrelépés a nevelés és a reszocializáció eszméje felé. Feltehetően többet nyomott a latban a szavazásnál annak reménye, hogy a rabok foglalkoztatása haszonnal járhat, így a rabtartási költségeiket fedezni tudnák. A szövegből nem világos, hogy az oktatás ebben a vonatkozásban a munkára felkészítés, tehát a szakmai képzés lenne-e vagy a nyugati börtönmozgalmak követelése, a nevelés-tanítás gondolatának felbukkanása. Magam inkább az előzőre hajlok. Bár ennek ellentmondanak a Hegedűs Sándor által rögzítettek, aki a legmodernebb elvek mellett kötelezte el magát (s beszámolója szerint a vármegye is).

A további építkezésekben azonban némiképp elhalványult a dolgozóház kérdése. 1831-ben mintha csak erről lenne szó, de 1834-ben már valami egészen másról tárgyalnak a rendek, amikor elrendelik az építkezést. *„A mostani tömlöczök szaporéttatása, meg a megyebéli Nemes nemzetségeknek egyéb kincsét, a köz okleveleket s irományokat magában foglaló leveles tárnak is más helyre leendő építtetése az e végre kirendelt Választmány véleményét elő terjesztvén – a mi az elsőt illeti: czélirányosnak találtatott a választmány javallatához képest a mostani fogház oldal falának fenn hagyása, úgy azoknak az udvar szélességében való ki vitele, valamint szint e az egészség tekintetéből leendő emeltetése mellett a 'tömlöczok rekeszeinek szaporittását oly móddal eszközleni, hogy az alsó tömlöczök sorában javallott két nagyobb szobák négyre elkülöníttessenek."*[1123]

Az építkezéssel kapcsolatos események folyamatosan zajlottak. 1835 márciusában már a börtöntervrajzok szerepelnek a kisgyűlés napirendjén. A gyűlés azonban a tervrajzokat tovább utalta a kiküldött választmány elé döntés végett azzal a megjegyzéssel, hogy a tervező által javasolt Meisner típusú fűtés helyett maradjanak a hagyományos vaskályhák. Egyidejűleg intézkedtek 200

[1123] A mostani tömlöczök szaporéttatása. Vas Vármegye Közgyűlése, 1834. november 11. VaML IV. 1. a. 1834. 1800.

forint kiutalásáról a tervezőnek.[1124] Ugyanezen alkalommal javasolta Hegedűs Sándor főmérnök, hogy kérjék ki a bécsi városi tanács véleményét, illetve az ott létesült intézet építési terveit, szabályzatát.[1125] A bécsiek nem küldtek érdemi választ a Criminal Gefängnisről, hanem további részletesebb kérdéseket vártak.[1126] S egyben értesítették a kormányzatot a megkeresésről. (Ebből utóbb komoly vita bontakozott ki a felsőbbség és a megye között, mert a kormányzat kifogásolta a hivatalos út kikerülését és a közvetlen megkeresést. „Az intézkedő Fő M. Kormányszék" meglehetősen erélyes levélben utasította rendre a megyét, fölhívva a figyelmet arra, hogy megfelelő előírások léteznek az örökös tartományokkal történő kapcsolatfelvételre. A megye azt válaszolta, úgy gondolták, egy ilyen egyszerű kérést a jószomszédi viszonyok okán megengedhetnek maguknak.)[1127]

1835 áprilisában újfent tárgyalt a megye a tömlöc építéséről. A választmány elkészítette a költségtervet és a közgyűlés elé tárta. Eszerint a várható kiadás az építkezéssel kapcsolatban 14000 forintra rúg. A karok és rendek, bár *„a közjó iránti lelkesedéstől buzdítva, az emberiség és a polgárok jobb létének oly méllyenbeható akadályát mellőzni kévánó, 's az elől adott Tervet, melly által a' Raboknak egésségök 's a' hozzá kapcsolandó dolgozó ház által az adózó nép könyebbségét is szerezhetné*", ezért a saját házi pénztárból nem kívánták finanszírozni a kiadásokat. Helyette nemes adakozások útjára terelték a finanszírozást. Izgalmas megállapítást találunk a feljegyzések között: *„minekutánna a mostani börtönök czéliránytalansága felett akár erköltsi, akár egésségi tekintetben szemléltetnek, kétség nem lenne (!), de azoknak szűk voltuk szükséges nagyobbétást nem csak javallaná, sőt sürgetné*". Ez az indoklás jellegzetes nemesi rendi álláspont. Lényegében megfelelőnek ítéli a tömlöcállapotokat, úgy ahogyan azok vannak, nem kifogásolja a börtönök minőségét, dacára a dühöngő sülykórjárványnak, csupán egy dolog miatt látszik

[1124] Tömlöcök építése eránti rajzolatokat nézve Stampf József. Vas Vármegye Kisgyűlése, 1835. március 9. VaML IV. 1. a. 1835. 381.
[1125] Tömlöczök terve eránt Hegedűs Sándor. Vas Vármegye Kisgyűlése, 1835. március 9. VaML IV. 1. a. 1835. 385.
[1126] VaML IV. 1. a. 1835. 389.
[1127] Tömlöczi plánumok… irányába érkezett intimátum. Vas Vármegye Közgyűlése, 1835. augusztus 31. VaML IV. 1. a. 1835. 1426.

pártolni a tervezetet: a rabok bővebb elhelyezése okán.[1128] A közgyűlés határozatot hozott arról, hogy felhatalmazása alapján az alispán Schiller József építésszel kezdjen tárgyalásokat a jövendő szerződéskötés előkészítéséről. (Ekkor már megszületett a döntés, hogy Hegedűs tervezetét fogadják el.) Furcsa felhangja az ügynek, hogy a választmány egyik tagja által benyújtott tervről a részvételével működő választmány döntött és őt hozta ki győztesnek.

Júliusban döntöttek végül az építkezés megkezdéséről. Megjegyzendő, nyomban megemelték az induló 14000 forintot, miután a téglaárak jelentősen növekedtek. Az építkezés folyamatos ellenőrzéséről és a terv megvalósításának felügyeletéről a Gazdálkodó Választmány gondoskodott. A vármegyei közgyűlés egyben felszólította a szolgabírákat, hogy „hathatósan buzdítsák" a birtokosokat az adakozásra.[1129] (Az adományozók neveiről és az adományösszegekről a vármegyei közgyűlést rendszeresen tudósították, ennek megfelelően az adományozók nevét a közgyűlési jegyzőkönyvekben megörökítették.[1130] Nem volt oktalan ez az érdeklődés, hiszen Békéssy Imre alispán és Helyey István számvevő jelentése alapján tudjuk, hogy 1837. március 4-ig 11727 forint és 30 krajcár adomány folyt be, míg az akkor már fennálló látható kiadási summa 17325 forint 14 krajcárra rúgott.[1131] Mondható, hogy ettől fogva a tömlöcépítkezés folyamatosan foglalkoztatta a vármegyét. Hol a *„tömlöczökhöz megkévántató tégla hordás eránt"* kellett intézkedni,[1132] hol olyan jelentéktelennek tűnő kicsinységekkel foglakozni, mint Szoller Tamásné kérvénye, ki a rabok számára felállítandó árnyékszék takarító nyilása által fenyegetett fundusát védelmezve panaszolta be az építkezést.[1133] Novemberben újfent költségbővítési kérés került a közgyűlés elé. Az építőmester a környék összes tégláját összevásárolva, már csak távolabbról hozathat (drágábban) építőanyagot. A megye 700 forintot megszavaztatott, de egyben jelezte, hogy az emeleti nagy termekből kisebb

[1128] Tömlöcök építése eránt kiküldött választmány Vas Vármegye Közgyűlése, 1835. április 27. VaML IV. 1. a. 1835. 722.
[1129] Újonnann építtendő tömlöczök építtésére tett ajánlásokk jegyzéke bé mutatása eránt. Vas Vármegye Közgyűlése, 1835. július 6. VaML IV. 1. a. 1835. 1195.
[1130] Vö. például Újonnan épittendő tömlöczökre Nedetzky Ferentz Úrtól bé vett Summa eránti tudósítás. Vas Vármegye Közgyűlése, 1836. június 13. VaML. IV. 1. a. 1836. 1356.
[1131] Tömlöczök építtésére szükséges kőcségek tárgyában a' rendeletek Vas Vármegye Közgyűlése 1837. február 27. VaML IV. 1. b. 1837. 413.
[1132] Vas Vármegye Közgyűlése, 1835. augusztus 31. VaML IV. 1. a. 1835. 1386.
[1133] Vas Vármegye Közgyűlése, 1835. augusztus 31. VaML IV. 1. a. 1835. 1511.

„rekesztékeket” szeretne.[1134] 1836-ban határozni kellett az új épület bebútorozásáról,[1135] biztonsági intézkedésekről,[1136] ellenőrizni kellett az elszámolást és az építkezési beszámolót.[1137]

1837-ben folytatódtak a kiadásokkal kapcsolatos ügyek.[1138] A tömlöc és dolgozóház tervezője szerint Vas vármegye új börtönének építési költsége összességében 22 ezer forint volt. Kivéve az épülethez rendelt földterületet, „*minden költséget a’ megye’ nemessége szabad és tiszta adakozás útján iparkodott összegyűjteni*”, hogy az „adózó népet” megkímélje a kiadásoktól és az újabb terhektől. Többek között például gr. Zichy Károly 1636 forintot saját tulajdonából fizetett, 2000-et pedig Batthyány János hagyatékából, mint annak végrehajtója. Herceg Batthyány Fülöp, megyei főispán 1200 forinttal egészítette ki a fentebbi összeget. Gróf Erdődy Sándor 1000, Ferenc főherceg 500 forinttal járult hozzá a költségekhez. Ezen túl a vármegye szinte valamennyi főrangja és egyházi vezetője támogatta a tervet kisebb-nagyobb összegekkel. A vármegyei nemesség részben a vármegye közgyűlésében nyitott adakozási íven személyesen, részben pedig áttételesen táncvigalmak, sorsjátékok, műkedvelő színi előadások bevételeinek növelésével járult hozzá az építéshez. Az első ilyen gyűjtés például 11728 forintra rúgott.[1139]

12 év múltán, 1838-ban érkezett el az új börtön megnyitásának időpontja. Ettől kezdve nem az építkezés, hanem a fenntartás kérdései kötötték le a vármegye figyelmét.

A Pest vármegyei régi megyeházát átalakító nagy reformkori munkálatok sorába illeszkedett a megyei tömlöc átépítése is. A 1811-ben a középső traktuson

---

[1134] Új tömlöczöknek az építtése eránt tett végzés. Vas Vármegye Közgyűlése, 1835. november 9. VaML IV. 1. a. 1835.1958.
[1135] Tömlöczök belső bútotozása eránt Vas Vármegye Kisgyűlése 1836. április 6. VaML IV. 1. a. 1836. 845.
[1136] Tömlöczök folyosó ablakainak vas rostélyal léendő ellátása tárgyában Vas Vármegye Kisgyűlése, 1836. május 18. VaML IV. 1. a. 1836. 1051.
[1137] Ujabb tömlöczök czélszerűen lett megépíttetéséről a’ tudóséttás ’s erre következett határozat Vas Vármegye Közgyűlése, 1836. szeptember 26. VaML IV. 1. a. 1836. 1898.
[1138] Tömlöczök építtésére szükséges kölcségek tárgyában a’ rendeletek. Vas Vármegye Közgyűlése, 1837. február 27. VaML IV. 1. a. 1837. 413.
[1139] HEGEDŰS 1841, 3–4. o.

dolgozó Hild János irányítása mellett formálták át.[1140] A börtönépület a középső udvart szelte ketté kelet-nyugati irányban.[1141]

Nógrád vármegye a szokásos, uradalmi tömlöcök mellett saját börtönnel nem rendelkezett. A vármegye rabjait Gács várában őrizték. A fentebb már említett, 1695. február 7-i közgyűlési végzés a vármegyeháza megépítése mellett vármegyei börtön építéséről is intézkedett. A rendek tervei szerint a tömlöcöt Losoncon kellett volna megépíteni, melynek szervezését az alispánra bízták. Ahogyan a vármegyeháza tervét elsöpörték a katonai események, úgy lett semmivé a 17. és 18. század fordulóján a tervezett vármegyei tömlöc ideája is.[1142] Annak története 1763-ig húzódott, amikor is Szügyen felépítették a vármegye első székházát, természetesen, együtt a megyei börtönnel. Amikor a nyolcvanas években a vármegye közigazgatási apparátusa a levéltárral áttelepedett Balassagyarmatra, átmenetileg megkettőződött a vármegye központja. Szügyben maradt a törvénykezés, így értelemszerűen a börtön is.

II. József büntetőjogi reformtörekvéseivel kapcsolatosan 1786-ban a vármegye kifejtette büntetőpolitikai nézeteit. A büntetési rendszerre vonatkozólag leszögezte, hogy ellene van a halálbüntetés eltörlésének, pártolja a testi büntetéseket, s végül teljesen értelmetlennek és céltalannak nevezte a börtönbüntetést. Egyenesen a büntető törvénykönyv bukásáról szóltak a rendek, amikor az értelmetlenül hosszú tartamú szabadságvesztés-büntetések intézményesítését nevetségesnek titulálták. A szabadságvesztés-büntetések elterjedése nyomán zsúfolásig megteltek a börtönök – szólt a felirat –, és ezzel egy időben a szegény dolgozó nép nyakára súlyos adóteherként nehezedett a rabtartás költsége.[1143] A nógrádi rendek nem tűntek túl reformpártinak.

1790-ben, II. József halálát követően a teljes vármegyei apparátust Balassagyarmatra költöztették, így új épületet kapott a tömlöc is. Az új székház pompás kialakítása, korszerű architektúrája nem érintette a tömlöcöket: *„a börtönviszonyok egyelőre a régiek maradtak... a vármegyeháza épülete mellett meglévő börtön egyre több gondot okozott. Ezért fokozatosan előtérbe került egy*

[1140] TÓTH 1970, 368. o.
[1141] CZELLÁR–SOMORJAI 1998, 208. o.
[1142] REISZIG 1911, 465. o.
[1143] REISZIG 1911, 491. o.

új börtönépület felépítésének gondolata.”[1144] Nem véletlen, hogy 1837-ben a rendek új börtön építéséről döntöttek. *„A megyebéli fogházak szűk léte és céltalan elrendezése miatt a rabok egészségbeli állapotára is káros befolyással lévén, ezért szükségesnek látják a Rendek előre gondoskodni. Erre nézve nemzetes Alispán Úrnak meghagyatik egy célirányos terv készítése és azt majd annak idején terjessze elő.”*[1145] Az alispán teljesítette feladatát, s egy évre rá már bemutatta a terveket.[1146] Ezek a tervek Magyarország legmodernebb fogházának építését alapozták meg.

A TÖMLÖCÖK ARCHITEKTURÁLIS ADOTTSÁGAI. Amint azt tudjuk, Zala vármegye hivatalos épületeinek nagyobbik részét az egykori vár helyén emelték. Ennek főeleme volt a curiális ház vagy megyeháza, melyik főfrontja délnyugatnak nézett. Az északnyugati oldalon építették meg az istállókat és a tömlöcépületet a kápolnával. A várnagy lakóháza átlósan, az északkeleti fertályon feküdt. Ezt az épületet 1814-ben szerezte meg a vármegye Sümeghy József alispántól istállójával, kertjével egyetemben a porkoláb számára. 1824-ben a későbbi kápolna helyén magánházak álltak: Kisanits János Szabó és Fuchs János asztalosmester házi fundusa. Ezeket a megye folyamatosan vásárolta ki.[1147]

1825-ben a vármegye összeírást készíttetett a vármegye birtokában álló hivatali épületek ingó tárgyairól.[1148] Az inventárium fontos adalékokat tartalmaz az épületegyüttesre vonatkozóan, emellett a börtön felszerelésére utaló információk tárháza.

Az inventarium szerint a fogház maga egy háromszintes, egyemeletes épület volt, nevezetesen a földszinten („középső tömlöc”) alatt, a föld színénél mélyebben volt az „alsó tömlöcz”, az első emeleten pedig a „fölső tömlöcz”. Az épületegyütteshez tartozott még a két strázsaház, a strázsafolyosó, a konyha, az alsó kamra, a fölső „vazskamra” és az udvar. Egy 1856-os jegyzékhez mellékelt

[1144] REITER 1994, 86. o.
[1145] NML Kgy. Jkv. IV. 1. a.108. kötet 833/1837.
[1146] NML Kgy. Jkv. IV. 1. a.109. kötet 341/1838.
[1147] Zala Egerszeghi Mezö Városban helyheztett T. N. Vármegye Curialis Fundussának és ahoz vevés és cserélés által szerzet Fundusoknak rajzolata. ZmL IV. 1. b. 1824. N° 2406.
[1148] Tettes Nemes Vármegye Fogháza Vagyonoknak összve írása 1825ik ben. ZmL IV. 1. b. 1825. N° 3242.

tervrajz[1149] alapján tudjuk, hogy az alsótömlöcben hét zárka állt rendelkezésre (Arreste) és két kisebb szoba a nők részére (Weiber Arreste). A földszinten újabb hat helyiség a fogvatartottaknak és itt volt található az őrök két szobája (Wachzimmer) is, az írnok irodájával (Schreibzimmer) és a konyhával (Küche). A második emeleten 12 kisméretű zárka és a betegszoba (Kranken Zimmer) nyert elhelyezést. Valamennyi szinten, a folyosó végén ekkor már árnyékszékek (Aborti) álltak rendelkezésre.

Az építési koncepció szerint ún. belső zárkasoros elrendezés szerint építették fel a fogházépületet. Ennek megfelelően a cellákat az épület közepére helyezték el, s azokat folyosó ölelte körül. Ennek következtében a zárkák oldalfala egymásnak támaszkodott, s értelemszerűen az ablakok sem nyílhattak közvetlenül a levegőre, hanem csupán a folyosóra. Ez a biztonsága okán kedvelt börtönépítészeti megoldás egészségügyi szempontból nyilván hátrányosabb volt a fény és a levegő korlátozottsága miatt.

Részletes ismereteink a tömlöc felszereléséről nincsenek, vannak azonban áttételes adataink, melyek összeírásokból vagy más tárgyú akták lapjairól szolgáltatnak ismereteket. Egyik forrásunk az 1825. december 19-i vármegyei közgyűlés elé terjesztett, a castellanus cseréjéből adódó általános leltár[1150] részét képező „*Tekintetes Nemes Vármegye Fogháza Vagyonának öszve írása*”.[1151] Ebben az anyagban, mint tudjuk, csupán a mobíliák lajstromát állította egybe a leköszönő várnagy. Sőt, a mobíliák közé nem sorolta be az egyes zárkákban, berendezési tárgyként szereplő priccseket, székeket, asztalkákat. Ellenben nem mulasztotta el rögzíteni az alsó tömlöc 12 „ajtóra való nagy dupla lakatját”, az ott talált 16 „vass durungot”, az ablakokra való „9 vass rostélt”. A középső tömlöcben 11 nagy dupla lakat volt az ajtókon és 10 ajtóra való „vass durung”.

[1149] Plan Skizze des Arrest – Gebaudes zu Zala Egereszeg. ZmL IV. 154. A zalaegerszegi cs. kir. Megyei Törvényszék (k. k. Comitatsgericht in Zalaegerszeg) iratai 1855–56. rendezetlen iratok. „Egy kis jegyzék az Zala Egerszegi Börtönök nevezetesebb hiányairól.”

[1150] „Várnagy úr keze alá adott eszközök öszve írásáról” ZmL IV. 1. a. 1825. december 19. N° 3242. A jegyzőkönyvi bejegyzések vonatkoznak a curiális házra, a kápolnára, a szállásházra, a fegyverházra és a tömlöcre.

[1151] „Inventariuma azon mindennemű a Tettes nemes Vármegye Fogházában öszve íratott Mobiliáknak és egyéb nemű Requisitumoknak, mellyek 1825$^{\underline{dik}}$ esztendőben October 7$^{\underline{kén}}$ és több után következetett napokban Ebergényi Imre Úr előbbi várnagy által a f. e. October 4$^{\underline{dik}}$ tartott Gyülekezet alkalmával nyomban ki nevezett Várnagy Vrantsits Péter úrnak alul kitett mód szerént által adattak.” ZmL IV. 1. b. 1825. N° 3242.

Ezen túl számos, ellátást szolgáló tárgy listára került. Így a két „vass kálha”, egy „gömbölü vass tálka”, hét „tölfa jó vasas sajtár”, két „víz mérő kosárka”, egy „vasas, egy faabréntos”. A padláson tárolták a kínvallatás (vallató fogó, csigázó kötél) és a kivégzés instrumentumait (kerékbetörésre alkalmas kivégzőkerék, karóba húzáshoz szerkesztett vasalatos asztal), s a használaton kívül lévő „tzövek verő Kiss vasas kóst”, „hosszú vass tzöveket”, karikákkal, „tömlöcökbül meg maradott Vass Durungokat”, vasreteszeket, ajtósarkakat stb. A curiális ház lajstromából az is kiderül, hogy a letartóztatott raboktól elkobzott tárgyakat, valamint elhalálozásuk után a ládáikat a megyeháza padlásán tárolták, melyre a lajstromozó bizottság azt az indítványt tette, hogy azokat a legjobb lenne „kótya vetye” formájában kiárusítani, s a bevételt a házipénztárba befizetni.[1152]

Amit a várnagy által előterjesztett összeírás felsorolásából a tömlöc berendezésére következtetésként összegezhetünk, vajmi kevés. Mindenestre megtudjuk, hogy a zárkaajtók fából voltak, azokat keresztvasakkal és dupla vaslakatokkal zárták. A földszint feletti tömlöcöknek ablakai voltak, melyeket „ablakokra való kevert vass” ráccsal, „vass rostéllal” biztosítottak. Minden szinten leltárba vettek vaskályhákat, tehát télidőben fűtötték a fogház helyiségeit. A „Felső tömlöc” mobiliái között felbukkant egy „Fenyő Fa ágy betegnek”, ami kórházszoba/betegszoba, de legalábbis valamiféle elkülönítő létére utal.

A várnagy lakása az udvar másik oldalán, önálló épületben volt.

Vas vármegye tömlöceit az újonnan tervezett épülettel egy időben emelték, tehát az a 18. század végi vármegyei és építészeti felfogásnak felelt meg. Ez persze korántsem jelentett korszerűséget. Mindenestre architekturálisan nem öröklött intézményről van szó, hanem tervezett és épített végrehajtó helyekről. Éppen ezért érdekes egy 1841-ből származó leírása a „régi tömlöcöknek”, mely Chevreaux és Eörsi mérnökök által 1779-ben átadott új vármegyeházában volt található. *„A’ nemess megye’ előbbi tömlöcei tudni illik a’ föld alá szinte két három ölnyire mélyedvén, öt hat külön rekesztékből állottak, a’ mellyek’ miden egyikében 20–24 néha több rab is 3–4 sorba, úgy zárattak, hogy nap’ hoszában ugyan szabadon lennének lábbékóikban, de esténként éjszakára lábvasaikon egy*

[1152] „Várnagy úr keze alá adott eszközök öszve írásáról” ZmL IV. 1. a. 1825. december 19. N° 3242, 3–4.

hosszú láncz keresztül vonása által, melynek vége az őrszobába fölhuzatott, egybe fűzetnének. Az egész épület sötétsége miatt vadak' barlangjához hasonlíta, és szűk lépcsőin gyertya világ nélkül napon által is lehetetlen vala a' lejárás." De az ún. felső tömlöc vagy fölső épület sem sokkal jobb ennél.[1153]

Amikor a megye arról döntött, hogy új börtönt épít, választmányt küldött ki a pályázat kiírására, illetve a börtönépítészeti tervek elbírálására. A választmány hat szakértőt kért föl pályázat benyújtására, név szerint báró Mikos Jánost, Stampf Ferenc kismartoni főépítészt, Szalay János volt vasmegyei főmérnököt, Vojta Donáth szombathelyi építészt, Schuller József szentgotthárdi építészt és Hegedűs Sándor vármegyei főmérnököt. A győztes végül Hegedűs Sándor lett, akinek tervében azt méltatta a választmány, hogy a korábbi börtönépület falait felhasználva, jelentős költségmegtakarítást elérve tervezte meg az épületet.[1154]

A főhomlokzatával a vármegyeháza udvarára néző a 19. században timpanonos középrizalittal díszített homlokzatú létesítmény 1889. október 1-jéig működött büntetés-végrehajtási intézetként,[1155] a 20. században a megyei levéltárnak adott otthont.[1156] A megvalósult objektum azt bizonyítja, hogy a kritikus Hegedűs, aki a régi, föld alatti tömlöcöt erősen támadta, annak nem föld alá süllyesztett mivoltát kifogásolta, csupán a zárkák méretét. Ugyanis az új épület „alsó része" úgyszintén föld alatti zárkákból állott, igaz ugyan, hogy minden cellának volt „rostélyozott ürege", „*a' min a' világosság és a' meleg beszolgál*", mi több: Meisner típusú kályhákkal fűtötték az alsó szintet. A tömlöc hat „rekesztéke" helyett most 40 „*külön egyes börtönből*" állott a föld alatti fertály. Az épületet a biztonságosabb, ún. belső zárkasoros minta szerint tervezte Hegedűs Sándor, a középre telepített cellák körül futó folyosón járőröztek a felügyelők. A zárkákat tömör, kőkeretbe zárt vasalt faajtók zárták. A földszintre elsősorban szolgáltató helyiségeket tervezett (kápolna, vasaló kamra, konyha, mosásra alkalmas helyiség, raktárak, négy őrszoba), illetve a kevésbé veszélyesek számára közös elzárásra szolgáló ún. „nagyobb tömlöcöket". Néhány rabmunkáltató helyet

[1153] HEGEDŰS 1841, 1. o.
[1154] HEGEDŰS 1841, 2. o.
[1155] LŐRINCZ–NAGY 1997, 234. o.
[1156] C. HARRACH–KISS 1983, 393. o.

is itt helyezett el, így a a csizmadia- és kovácsműhelyt, a festőszobát. A földszinten is volt nyolc magánzárka („*egyes tömlöczök vagyis sejtlukak*”). Ezt a szintet is Meisner-kályhák fűtötték. Az első emeletre, tehát a legvilágosabb és leglevegősebb szintre került a betegszoba, a várnagy lakása és kamrája, a nők szobája és három munkaterem. Fontos előrelépésnek tekinthető a nők teljes elkülönítése („a' férfiaktól mindenkor messze elszigetelve”). Az udvaron működött még egy faműhely, a padlókészítők, kádárok, fafaragók munkahelye.[1157]

A Pest vármegyei fogház a vármegye házának középső traktusában, kelet–nyugati irányban az udvart lényegében kettészelő kétemeletes épület volt.[1158] A férfiakat a földszinten, illetve a föld alatti tömlöcökben, míg a nőket az emeleti zárkákban tartották fogva.[1159] A tömlöc közvetlen összeköttetésben állt a három emelet magas rabkápolnával. A tömlöcfolyosókról rácsos ablakok nyíltak a kápolnára, így a rabok az épület elhagyása nélkül is részt tudtak venni az istentiszteleten. (A börtönépület a második világháborúban olyan romos állapotba került, hogy lebontása mellett döntöttek.)[1160] Az épületről egy 1844-ben kiküldött bizottság a következőket írta a vármegyei közgyűlésnek készített jelentésében: „*a megye fogháza az ország legrosszabb börtönei közé méltán számíttathatik, nem csak mert rossza alkotású, hanem azért különösen, mert különféle betegségeket okozó állott levegővel van telítve.*”[1161]

Egy rab, bizonyos Kosovics Hermán 1848-ban panaszának köszönhetjük, hogy a Pest vármegyei fogházról megbízható miniszteriális leírásunk van. Nevezett beadvánnyal fordult Deák Ferenc igazságügy-miniszterhez, melyben Pest város rabtartására, börtönállapotaira hívta föl a miniszter figyelmét, s kért orvoslást. Deák erre vizsgálat lefolytatására és az erről készített jelentés elkészítésére küldte ki Bónis Sámuel osztályigazgatót.[1162] („*Pestváros börtöneinek a' raboskodók egészségére veszélyes állapota iránt Kosovics Hermánnak ide csatolt folyamodásában nyomós panaszok tétetvén – Pest városa rabjai és*

[1157] HEGEDŰS 1841, 5–6. o.
[1158] DOMBÓVÁRY 1906, 311. o. Pest Megyei Levéltár (PML) IV. Megyei törvényhatóságok. A megyei törvényhatóság iratai 1848-ig. 3. Pest-Pilis-Solt Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai. 1. b. Vármegyei közgyűlési iratok1507/1817.
[1159] DOMBÓVÁRY 1910, II/322. o., PML IV. 1. b. 3584/1829.
[1160] CZELLÁR–SOMORJAI 1998, 208. o.
[1161] PML IV. 1. b. 5423/1844.
[1162] MOL H 69. 1. kútfő 731/1848. sz. 2. d. f. 1–5.

börtönei állapotának megvizsgálására önt a tapasztalandókról teendő jelentésének bevárása mellett ezennel kiküldöm értesítvén az eránt a mai nap Pestváros közönségét is.”)[1163]

A Pest város tömlöceiről szóló jelentés[1164] nyomán fogalmazódott meg az igazságügy-miniszternek az a rendelete, mely a megyét felszólította a tömlöcállapotok javítására.[1165] Mint tudjuk, Deák néhány nappal a jelentés vétele után kibocsátotta rendeletét a városra. A Pest városának szóló rendelet méltó és megörökítendő dokumentuma Deák Ferenc büntetőjogi koncepciójának. Az 1843-ban szentesítés nélkül maradt büntetés-végrehajtási eszmék e rendeletben újra felbukkantak. Ugyan csak Pest megyére vonatkozó rendelkezésről szól, a rendelet egyetemes üzenete megelőlegezi a feltételezést, hogy idő birtokában országos intézkedés válhatott volna belőle. A ’48-as igazságügyi minisztérium, miként minden más területen, a börtönügyben is csak tűzoltást vállalhatott. Bár annak idején a ’43-as javaslatok közül a törvényalkotás csatornáiban a legtovább a börtönügyi plánum jutott, s csupán a királyi resolution bukott el, ebből a tervezetből került át a legkevesebb a ’48-as minisztérium intézkedései közé. A börtönügy a forradalmi átalakulás, majd a szabadságharc állami erőfeszítései során mellékkérdéssé vált. Azon intézkedések, melyek végül is a büntetés-végrehajtás terrénumában megszülettek valójában az igazságügyi minisztériumnak a rabokkal kapcsolatos feladatkörével voltak összefüggésben.[1166] Ennek a jelentésnek és a nyomában kibocsátott rendeletnek köszönhetjük az egyik legprecízebb leírását a Pest vármegyei fogházban uralkodó állapotoknak.

„A’ város Szék házánál talált, földen felül épülő többnyire ollyasak elzárására szolgálló nyolcz 24 ½ öl hosszú és 7 schuh [láb] széles tömlöczöket, melyek közzül négy vas ágyakkal van ellátva négy pedig ágy nélkül használtanak.

[1163] 1848. május 15. Budapest. Az igazságügyi minister Bónis Sámuel Osztályigazgató Úrnak MOL H 69. 1. kútfő 96 tétel a. 2. d. ff. 1–5.

[1164] Jelentése a' büntető törvénykezési osztály igazgatójának mint e végre kiküldöttnek a' Pest Városi tömlöczök állapotáról.1848. május 21. MOL H 69. 1. kútfő 1088/1848. sz. 1. d. f. 188–189.

[1165] Az Igazságügy Ministere Pest városa közönségének 1848. május 25. MOL H 69. 1. kútfő 424/1848 1. d. f. 186–187.

[1166] Vö. Büntetés-végrehajtás, testi büntetések, rabok elhelyezése: MOL H szekció. Az 1848/49. évi minisztérium levéltára, Igazságügyi Minisztérium 67. Álladalmi titkári osztály iratok/1848; Halálos ítéletek, kivégzések, rabok ügyei, státusfoglyok ügyei: MOL H 69. Büntető- és törvénykezési osztály.

Ezek a' mennyiben négy egyén befogadására szánták vala bár eléggé szárazak de kicsinységök miatt a' czélnak meg nem felelnek.

Ugyan az épület alatt lévő börtönöket, mellyekben részint vizsgálat alatt lévő vádlottak, részint kóbor legények s kolduláért bé fogottak vagynak bé zárva, megvizsgálván azokat oly sötéteknek, nedveseknek és a'mennyiben előttök egy föld alatti csak csekély szelelő ablakokkal ellátott sikátor vezet, nehezen szellőztethetőknek, s ezeknél fogva egészségteleneknek találtam – hogy erántok addig is, míg a tömlöczök ország szerte jobb karban hozának, ideiglenesen rendelkezni múlhatatlan szükségesnek tartom, mert 1ör. Bár a' föld alatti számos kamrákba sok egyéneket bé lehet zárni, de minthogy azoknak nagy része éppen haszon vehetetlen s így üresen ál vagy raktárnak használtatik, azokban mellyek börtönül használ tatnak, 12 és 13an is lévén elzárva a testi és nedves fal kigőzölgése által a levegő megbűzhődik". A miniszter szerint a börtönök „*illy állapotja kivált az ország fővárosában undorral s borzadállyal tölti el a jobb ember kebelét. Ezen állapotot tovább is eltűrni súlyosan vétkes hanyagság volna, igazság, méltányosság és emberiesség ellen, gúny volna a civilizációnak*". Ezért azután a vármegyét a börtönállapotok javítására utasítja. Elfogadva azt, hogy a tömlöcviszonyok azonnal alapvető megváltoztatása különböző okokból nem lehetséges, de legalább „*keressen módot abban, hogy valamelly köz- vagy magánépületet béreltessenek ki, mellyet új börtön építéséig, hasonló czélra fordíthasson.*"[1167]

A Városháza tömlöceinek elégtelensége folytán a külsővárosban, a Rókus kápolna mellett is üzemeltetett a vármegye börtönöket. Ide csak elítélt rabok kerültek. A miniszteri biztos ezeket oly sötéteknek találta, hogy „*fényes délben is kénytelen valék lámpa világánál tenni a vizsgálatot – s a mennyiben a föld alatt építvék 's… téglával vagynak ki rakva 's ezen kívül még falaikon a Canalis nedve keresztül szivárog, mellyek egészségtelenek…*"

A tömlöcépület a vizsgáló megállapítása szerint teljesen alkalmatlan a rabok egymástól való érdemi elkülönítésére, s a tömlöcrekesztékek egyformasága okán még kevésbé a különböző kategóriájú (vizsgálati foglyok, első bűntényes,

[1167] MOL H 69. 1. kútfő 424/1848 1. d. ff. 186–187.

csekélyebb vétségű, súlyos bűnt elkövető, visszaeső) fogvatartottak differenciált elhelyezésére. *„Ezen föld alatti tömlöczökben még csak fa nyoszolyák sem lévén, a' meg nem ítélteknek e tekintetben rosszabb sorsa van, mint annak, kire már a' bűntett bé bizonyosodván ítélet következtében lakol.”*[1168] A miniszter azt is megállapította, hogy ugyanazon tömlöcök lakóivá lettek a kóborlásért vagy kolduláért rendőrileg befogottak is. Ezért jelezte, hogy megítélése szerint a *„kisebb rendőri kihágásokért letartóztatott egyéneket csak néhány órára is olly börtönbe zárni, minő a pestvárosi börtönök nagyobb része, gyakran súlyosabb büntetés mint a' mit a legszigorúbb ítélet mellett is vonhatna maga után az elkövetett kihágás.”*[1169]

A FOGHÁZAK IGAZGATÁSA. A fogházigazgatás működését kiválóan szemlélteti a Zala vármegyei tömlöc felépítése és adminisztrációja. Miután a megyei tömlöc szerves részét képezte a megyeháza (a curiális ház) körüli épületegyüttesnek, ennek folytán irányítója és vezetője ugyanaz a várnagy (castellanus), aki felelőse volt a korábbi vár helyén felépített hatósági épületeknek, vagyis a curiális háznak, a kápolnának, a szállásháznak, a fegyverháznak és természetesen a tömlöcnek. Ennek folytán a várnagy feladatköre a 19. századra már magába olvasztotta a porkoláb korábban önálló tisztjét.

A várnagynak rendre beszámolót kellett készíteni a többi között a fogház működéséről is, melynek nélkülözhetetlen részét képezte a számadás. A várnagy felelőssége nem enyészett el leköszöntével, hiszen, mint a vármegyei jegyzőkönyvekből látható: évtized múltán „szuperrevíziót” hajtottak végre a korábbi (egyébként már elfogadott) számadásokon, melyek utóbb is tárhattak fel szabálytalanságokat.[1170]

[1168] Jelentése a' büntető törvénykezési osztály igazgatójának, mint e végre kiküldöttnek a' Pest Városi tömlöczök állapotáról. MOL H 69. 1. kútfő 1088/1848 sz. 1. d. ff. 188–189.
[1169] MOL H 69. 1. kútfő 424/1848. 1. d. ff. 186–187.
[1170] „A' Nemes Vármegye… 1812., 1913., 1814., 1815. esztendőben készült Tömlöczre szolló számadásokra nézve Sényi István Rescriptor Urnak megnyugtatására a végső ítéletet… beküldi” ZML IV. 1. a. 1825. december 19. N° 3156.

A várnagy nem volt tagja a tisztviselői karnak, a nyilvántartások az alkalmazottak között tartották számon, javadalmazását is a „tisztségviselőknek fizetései” rovat helyett a „szolgálati bérek” alatt sorolták.[1171]

A várnagy jelölte ki a hajdúk közül az ügyeletes kulcsárt, aki nevéhez méltóan a kulcsokra, lakatokra, kalodákra és láncokra, „*úgy a Vasakra és Bilincsekre gondot visel*”. Rabfelvételnél a befogott személyt „*szorgalmatosan egész testéig meg vizsgállya úgy, hogy semminemű eszköz, kulcs, vas, még csak egy tő is nála ne maradgyon*”. Ő az élelmiszerosztás felelőse, s ő köteles gondoskodni az élelem megfelelő minőségéről. A kulcsári tisztet meghatározott ideig, egymást követően, a várnagy rendelkezése szerint látták el a hajdúk.[1172]

A Pest vármegyei fogházban meglehetősen rendezetlenek a hatásköri viszonyok. A fogházért elvileg az udvari kapitány volt a felelős, de például a városba való kijárás engedélyezése s főügyésznek is jogában áll. Több esetben az engedély magától az alispántól származott, de előfordult, hogy a tömlöctartó fiát kellett elmarasztalni emiatt.[1173] A vizsgálatokat hol a szolgabíró, hol pedig a főügyész foganatosította. A vármegye megbízásából Zittrerbach építész a fogház pincéit ablakokkal látta el, erről azonban a tömlöcökért felelős udvari kapitány, mit sem tudott, így vált lehetővé Majláth József és Papp István szökése.[1174] Színezi a helyzetet a vármegye és a helytartótanács konfliktusa. Amikor ugyanis a Helytartótanács a főügyészt a fogház naponkénti ellenőrzésére szólította fel, az megállapította, hogy neki a helytartótanács nem parancsolhat.[1175]

A BÖRTÖNÖK ŐRZÉSE. Zalában a főispán és alispán rendelkezése alatt álló vármegyei katonák, a rendészeti feladatokat ellátó pandúrok, a rendfenntartó „úti hajdúk” és „botos emberek” mellett a porkoláb, illetve a várnagy vezénylete alatt álló hajdúk álltak rendelkezésre a vármegye karhatalmi, rendfenntartó és

[1171] Fő Adó Szedői Számadás T. N. Zala Vármegye Hadi-, Házi- és Hadfogadási Fő Pénztárainak 1838/39. Katonai Esztendőben tött bevetételeiről és kiadásairul. II. Szolgálati bérek. N° 122 ZmL IV. 9. o.
[1172] ZML IV. 14. Megyei törvényszéki jegyzőkönyvek n. Casusae magistratuales et criminales (továbbiakban IV. 14. n.). F 26. N° 64. 1796. és ZML IV. 1. a. 1796. augusztus 17. N° 102/55.
[1173] DOMBÓVÁRY 1906, 315. o.
[1174] PML IV. 1. b. 6244/1841.
[1175] PML PML IV. 1. b. 4246a/1842

őrző-védelmező feladatinak ellátására. A tömlöc őrzői a hajdúk voltak, a 18. század végén szám szerint 18-an. Az alább ismertetendő 1796. évi kitörési kísérlet[1176] eredményeképpen a vármegye megvizsgálta az őrzésbiztonságot, s a kedvezőtlen eredmény okán a Helytartótanácshoz fordult újabb három hajdú felvételének engedélyezéséért. Mint írta: *„Életünk s vagyonunk szeretete és a közbátorságnak fönn tartása kénszerítenek bennünket… folyamodni”*. Az alkalmanként száz főre is rugó rablétszám feltétlenül indokolttá teszi a huszonegy őr alkalmazását. *„A gonosztévők Megyénkben annyira el szaporodván hogy a bé fogott Raboknak már majd helyet adni nem tudunk, által látható, hogy azoknak őrzésére kegyessen rendelt 16 hajduk elégségessek nem lehetnek, mint ezt háromszor egymás után be következett veszedelmes és vérengző kiütések is bizonyíttyák.”*[1177]

A közgyűlésben megfogalmazott, Helytartótanácshoz intézendő kérvényben foglaltakat megerősítette az a „kiküldöttség” is, mely Mesterházy Lajos táblabíró elnöklete mellett *„a Megyebéli Rabok őriztetése és az ezek vigyázására rendelt hajdúknak szükség és módoknak ki munkálása végett*” dolgozott a reformokon. A bizottság tárgyalta a megyebéli porkoláb előterjesztését, ki új hajdúrendtartás tervezetét tette le a bizottság asztalára. Ebben az anyagban részben a korabeli szabályzatok figyelembevételével, részben pedig *„eönnön tapasztalatjai*” alapján szerkesztette javaslatok szerepeltek. A bizottmány megjegyzéseket fűzött a tervezethez. Ezek között a hajdúk létszámának emelését részletesen megindokolták. Miután a hajdúk feladata nemcsak a tömlöc őrzése, figyelembe kell azt is venni, hogy a szám szerint 18 hajdúból több folyamatosan távol van, más megye területén akár, mert rabkísérő feladatokat lát el, nem is szólva a rabmunkára rendeltek szemmel tartásáról. Sokszor, mint a bizottság mondta, „más szolgálatra kiküldethetnek”. A rabok száma folyamatosan emelkedik, mert „most hosszabb időkre Sentenciáztatván” kerülnek a fogházba. A nagy rablétszám nagyobb csoportokban történő „kieresztést” tesz szükségessé, ami megigényli a hajdúk számának többszörözését is. S ha alapul veszik a puszta őrzési igényeket: 18 hajdúnak nappal, 14-nek éjszaka folyamatos őrségben kellene

[1176] 1796. december 16. ZML IV. 14. n. F 26. N° 64.
[1177] 1796. augusztus 17. ZML IV. 14. n. F 26. N° 64. 102/55.

lennie, hatnak egyéb szolgálaton, és még a pihenőidőt, a szabadnapokat is ki kellene adni: könnyen belátható, mondja a bizottság jelentése, hogy ez teljesíthetetlen és kivihetetlen.[1178]

A bizottság megjegyzései, melyeket a porkoláb előterjesztéséhez fűztek, némi képet ad arról, hogy a vármegye tisztikarának felfogása szerint milyennek kellene lennie a hajdúság reputációjának. A tagok elképzelése szerint ugyanis amellett, hogy a hajdúknak szép szál legényeknek kellene lenniük, „egészséges, erős és izmos Termetűek", de kívánatos az is, hogy „Nemes személyekbül" választassanak. Az, hogy a tömlöcőri feladatokat nemesekre testálná a kiküldöttség, nyilván a tekintéllyel és a megbízhatósággal összefüggésben fogalmazódott meg. Ezzel ellentétben a gyakorlat az egész országban azt mutatta, hogy a rabőrzés- és kísérés kis presztizsű foglalkozásként jelent meg a társadalomban. A foglyok őrzése évszázadokon keresztül – minthogy a carcer leginkább várakban volt található – a várnagy alá rendelt katonák őri feladata volt. Városokban, ahol az enyhébb árestomot és a súlyos tömlöcöt is ismerték, a nem megszégyenítő fogság foganatosítója a csendbiztos volt, míg a városháza pincéjébe zárt gonosztevőket a törvényszolga, a Scherge őrizte. Nem véletlen a megkülönböztetés: a tömlöc dehonesztáló hatása hosszú évszázadokon keresztül kiterjedt annak őrzőjére is. S bár a város a törvényszolgának tisztes megélhetést biztosított, ritkán válhatott a városi társadalom egyenértékű tagjává, őt is a „becstelen személyek" közé sorolták. Talán ezzel is összefüggésben állott, hogy sokhelyütt a tömlöc (mely egyben vallatókamra is volt) a hóhér kezelésébe került. Mint ismeretes, a magyar *börtön* elnevezés is e gyakorlatból származik: a hóhér, a „*berten*" kölcsönözte nevét az általa őrzött helyiségnek.[1179] A tömlöcök felügyelői egyébként a legkülönbözőbb társadalmi körökből kerültek ki (magánvárakban és uradalmakban a szolgálatra fogott fegyveresek közül, vármegyékben a megyei személyzet, a hajdúk köréből, városokban erre külön alkalmazottak közül, az állami várakban a hadsereg állományából.) Ami azonban közös volt ebben, hogy a

[1178] 1796. augusztus 17. ZML IV. 14. n. F 26. N° 64. 1021/55.
[1179] VAJNA 1907, 225. o.

börtönőrzés nem volt népszerű és keresett foglalkozás, ami az érdeklődő munkavállalók forrásait a legmélyebb rétegek irányába tolta el.[1180]

Pest vármegye fogházában uralkodó állapotokra (s egyben a börtönőrök tekintélyére és erélyére) vet fényt az a történet, amit Dombóváry Géza mesélt el 1837-ből. Gróf Beleznay Ferenc, aki a számára elrendelt közmunkát megtagadta, a saját cellájában megtámadta a börtönőrt, eltörte kardját, s negyedórányi verekedést követően félholtra verte. A gróf arra hivatkozott, hogy az őr nem vette le belépéskor a sapkáját.[1181] Egy másik Beleznay, Sámuel gróf azért ütlegelte egy tésztanyújtó deszkával Kuti József tömlöctartót, mert az kiparancsolt egy nőszemélyt a gróf szobájából.[1182] A Pest vármegyei fogházban a tömlöctartók több bejelentés szerint is együtt ittak-ettek a rabokkal. Volt köztük olyan, aki jó pénzért a kiszabott testi büntetés végrehajtását elengedte.[1183] Bizonyára ezzel az áldatalan állapottal van összefüggésben, hogy a fogházból sokan szöktek meg, ami eleve nem volt túl nehéz, hiszen a vármegyeház átjáróház volt, folyamatosan jöttek-mentek a polgárok, s a fogházban is bármikor látogatót fogadhattak a foglyok. (Látogatóktól a kisgyűlés vagy a közgyűlés tilthatott el csak rabokat, de olyankor is engedélyezte külön kérelemre.)[1184] A szökés egyszerű a közmunkavégzés helyéről,[1185] de nem jelent komoly problémát a fogházból sem.[1186] A szökéseknek kevés következménye van. A fogházban mindig van magyarázat, s a hajdúk is fenyítés nélkül ússzák meg a dolgot, a szökötteket pedig országosan köröztetik. (Dombóváry Géza tanúsága szerint az egész országban általános jelenség a tömlöcökből való szökés. A Helytartótanács ugyan 33258/1787. évi rendeletére hivatkozva önálló bűncselekményként rendeli büntetni a fogolyszökést, s magát az újfent befogott szökevényt a vármegye is keményen bünteti,[1187] a rendezetlen igazgatási és hatásköri viszonyokon többnyire elsikkad a megoldás.)

[1180] MEZEY 1993, 51–57. o.
[1181] DOMBÓVÁRY 1906, 336. o.
[1182] DOMBÓVÁRY 1906, 314. o.
[1183] DOMBÓVÁRY 1910, 321. o.
[1184] DOMBÓVÁRY 1906, 314. o.
[1185] PML IV. 1. b. 5547/1837.
[1186] PML IV. 1. b. 2342/1811.
[1187] PML IV. 1. b. 6379/1841.

HAJDÚKNAK REGULÁI. 1796. augusztus 27-én tárgyalta Zala vármegye közgyűlése a Tekintetes Nemes Zala Vármegye Tömlöczei mellett lévő Hajdúknak Reguláit.[1188] A megye közönségét megrázó események a reformok irányába mozdították a szabályozó kedvet. A kései olvasónak úgy tűnik talán túl nagy is lett a lépés, hiszen a megfogalmazott elvárások nehezen teljesíthető feltételeket szabtak. Az alkalmazást a megye „*jó maga visseletirűl s jámbor életiről szó vagy írásbeli hites bizonyítás*”-hoz kötötte, tehát egyfajta ajánlással társított erkölcsi bizonyítványhoz. Ennek igazolnia kellett, hogy a jelölt istenfélő, józan életű, engedelmes, tisztelettudó személy. A szolgálatra alkalmazott hajdúk magatartási szabályainak úgyszintén kiemelt eleme lett a jámbor és józan viselkedés, az istenfélelem, melynek gyakorlati megnyilvánulásaként várta el a megye a hajdútól hogy „*minden Innep és Vasárnapi napokon, a midőn csak lehet, és ki teljetik, Szent Misét hallgassanak*”. Előírásszerű, tiszta öltözet, az elöljárók és a megyei urak irányában tanúsítandó udvarias tisztelet és engedelmesség a hajdú ismérve a regulák szerint. A hajdúk alkalmazásukkor „*hitet letenni tartoznak*”. Az esküszövegben részben „*hív szolgálattyok és a tisztiknek megtartása eránt”* kötelezték magukat, részben pedig titoktartást fogadtak, miszerint: „*Ha mi titkot látnak, hallanak vagy tapasztalnak, azt szintén vagy még szolgálatban voltak annak utána is szentül meg tartani köteleztetnek a le tett hitek alatt mindenkoron*”. A hajdú az alkalmazást csak felmondási idő betartásával szüntethette meg: kilépési szándékát három hónappal azt megelőzően kellett bejelentenie a porkolábnak, „*hogy helyébe jó Legény az üdő alatt föl fogadtathassék*”.

A hajdúk közvetlen elöljárója a porkoláb volt, akinek parancsait azonnal és „hunyás nélkül” kellett végrehajtaniuk. A hajdúk alkalmazása állandó, bennlakásos szolgálatot jelentett, mely logikusan csak a porkoláb engedélyéhez kötött eltávozást tett lehetővé. A hajdúk feladata a rabfelügyeleten túl kiterjedt a vármegye házának őrzésére és a „*T. N. Vármegye Kassájára*” felvigyázni.

Miután a hajdúk fegyvereit és ruháit a vármegye biztosította, azok eladása vagy elcserélése tilalom alá esett, karbantartásuk, tisztításuk, őrzésük, használójuk

[1188] 1796. augusztus 17. N° 64. 1796 és ZML IV. 1. a. 1796. augusztus 17. N° 102/55.

kötelezettsége lett. A fegyver meghibásodását a porkolábnak azonnal be kellett jelenteni, s ha az nem a hajdú hibájából következett be, akkor a vármegye költségén kijavíttatták. Magától értetődött ugyan, de a szabályzat fogalmazói nem mulasztották el megjegyezni, hogy a vármegyeháza őrizetét is ellátó hajdúknak büntetés terhe alatt tilos abból bármit is magukkal vinniök, *„annyival inkább alatomban el tulajdonétani, még csak egy darabkát is szabad nem lészen”*.

A tisztes viselkedés egyik veszélyeztetője volt a részegség, ezért a regulák világosan tilalmazták az italozást. A hajdúk nem látogathatták a kocsmákat, részegen nem mutatkozhattak. Engedéllyel egy icce bort ihattak a strázsán, s lakásukban, feleségükkel fogyaszthattak még alkoholt, de egyik esetben sem juthattak el a részegségig. A hajdúk számára szigorúan meghagyták, sem a strázsán, sem másutt ne káromkodjanak, tartózkodjanak a „bőstörködéstől”; senkivel ne veszekedjenek, senkire rá ne támadjanak, különösen fegyverrel ne sebezzenek vagy öljenek meg másokat.

Az engedelmesség (a porkoláb utasításának) megtagadása fegyelmi büntetéssel járt, mely *„az dolognak mivoltához képest 12 vagy 21 pálcza*” lehetett. A fegyver előírásszerű tartásának, a „töltések és párczolatok” megfelelő kezelésének szabályait, úgyszintén az egyenruhák tisztítására és őrzésére vonatkozó előírásokat megszegő hajdút megárestáltatták vagy botoztatták. Az engedély nélküli eltávozást úgyszintén *„áristommal, az után pálczával, ezek nem használván a szolgálatbúl való el igazításával is*” büntették. Az italozási tilalmat megszegő hajdút fokozatos fegyelmi büntetéssel fenyegetik a regulák: első ízben feddés, másodízben pálcaütések a szabályszegések következményei, majd az elbocsátás következik. Ha tilalom ellenére a hajdúk a strázsán káromkodnának, *„valakire, főképpen Pajtására Fegyvert” fognának, „az akár Puska, kard vagy Csákány légyen*”, büntetésük 24 pálca. Ha mást meg is sebesítenének, nyomban tömlöcre kerülnének – szólt a szabály. Ha bebizonyosodott, hogy fegyverének működőképessége az ő gondatlansága okán csökkent vagy szűnt meg, akkor saját fizetéséből kellett megjavíttatni. A vármegyeházából tolvajló hajdú *„a Kárnok meg térítésén kívül pálczákkal avagy az el vitt portékának mennyiségéhez képest Tömlöczel is fog bünttetetni és szolgálotbul el* tiltatni”.

Ugyan Vas vármegyében a zalaegerszegihez hasonló méretű zendülés nem volt, a visszásságok ott is igényelték a pandúrrendtartás kibocsátását. A vármegye közgyűlése szükségesnek látta a vármegyei karhatalom működésének szabályozását, ezért az 1825. március 7-én tartott közgyűlésben rendtartást fogadtak el, mely vonatkozott úgy a megyebéli gyalogos és lovas hadakra, miként a pandúrokra is.[1189] Úgy tűnik, ez a szabályzat nem volt kellőképpen célravezető, hiszen nem sokkal később, a következő esztendő áprilisában ismét napirendre kellett tűzni a pandúrok ügyét. Az ürügyet az szolgáltatta, hogy a gonosztevők többször is megszöktek a pandúrok kezéből az átkísérés közben. A közvetlen fellépést egy halálraítélt szökése váltotta ki, aki a siralomházból oldott kereket. A közgyűlés kénytelen volt megállapítani, hogy a pandúrok kiképzése és fegyelme körül problémák lehetnek, ezért Szerdahelyi Ignátz második alispán vezetésével deputatiót küldött ki azt véleményezendő, mi lehet az oka a pandúrok ügyetlenségének. Egyben javaslatot kellett készítenie a jövőbeli teendőkről. A feladatuk részben a felelősségre vonása, részben a jövőbeli alaposabb kiképzésre teendő javaslatok kidolgozása volt.[1190] A rabkísérés során bekövetkezett szökések akut problémát jelenthettek, mert utóbb is felbukkant a kérdés. 1830 áprilisában arról tárgyalt a közgyűlés, hogy „*általjában minden Járásbéli Szolgabíró Urak oda utaséttassanak, hogy a midőn valamely nagyobb vétekkel vádoltatott Rabszemélyeket a Fogházba késértetnek, azokat vagy a mellettek levő Hajdúknak vigyázására bízzák, vagy pedig a Helységek Elöljárói által szekéren és így úgy elégséges bátorság alatt vezettetni rendeljék*”.[1191]

A TÖMLÖCREZSIMRE VONATKOZÓ EGYES SZABÁLYOK. A Tekintetes Nemes Zala Vármegye Tömlöczei mellett lévő hajdúknak regulái nem csupán általában szóltak a hajdúk szolgálatáról, magaviseletéről és fegyelmi viszonyairól, hanem kiemelten kezelték a hajdúknak a rabőrzéssel és tömlöcfelügyelettel

[1189] A Megyebeli Lovas s Gyalog katonák úgy a Pandúrokk magok viseletéről szolló és ezennel a Deputatio által bé mutatott Condit lista helyben hagyatván. Vas Vármegye Közgyűlése, 1825. március 7. VaML IV. 1. a. 1825. 624.
[1190] Pandúroknak organisatiójára kiküldöttség rendeltetik. Vas Vármegye Közgyűlése 1826. április 10. VaML IV. 1. a. 1826. 665.
[1191] Rabok midőn a fogházba küldettnek, ugyan azon tisztviselő Hajdúja vagy más Bátorságos Őrizet által késértessenek. Vas Vármegye Közgyűlése 1830. április 26. VaML IV. 1. a. 1830. 737.

kapcsolatos teendőit és kötelezettségeit. Ez a része a szabályzatnak közel teljes tablóval szolgál a 18. és 19. század fordulójának tömlöckezeléséről, természetesen a felügyelet oldaláról.

A Sümeghy József porkoláb ellen tett panasz processzusában általános gyakorlatként rögzítette a vármegyei kiküldöttség, hogy a tömlöcbe beszállított rabok ruháit, zsebeit át kell vizsgálni. Minden felvett fogvatartott *„szorgalmatossan megvizsgáltatik, hogy kevesebb ártalmasabb eszköz, mellyel ugyan magának, úgy rabtársainak árthatnának*".[1192] A befogadás során a hajdúk a kulcsár irányításával a beérkező rabszemélynél főként azt ellenőrizték, hogy *„semminemű eszköz, kulcs, vas, még csak egy tő is*" ne maradjon nála. Világos volt persze, hogy a felvételkor kötelező eljárás, semmiképpen sem volt realizálható következetesen a különféle munkákra folyamatosan ki-be szállított rabok esetében. A börtönzendülések esetében szinte minden alkalommal a munkáról behozott és a szűrök alatt elrejtett eszközökkel támadtak tartóikra a rabok.

Ha értéket, pénzt tartott volna magánál a bekísért, azt a kulcsárnak kellett átadni, külön figyelmeztetéssel, hogy a vizsgálatot végző hajdú *„abbul el nem költvén, mindeneket igazán és szám szerént*" szolgáltassa be.

A pontos rablétszámról kevés adat maradt fenn, de egy 1794. évi panasz kivizsgálására készült jegyzőkönyv szerint *„Férfiúi rabok, …néha hatvan és hetven számban is vannak."*[1193] A Koppányi József porkoláb ellen benyújtott panasz vizsgálati jegyzőkönyve szerint a tömlöcben *„harminc-negyven Rab Asszonyok vannak általában"*.[1194] Mindezek alapján az összlétszám 100 és 120 közé tehető.

A rabok bűncselekményük súlya és jellege, a processzusban elfoglalt helye vonatkozásában, mint fentebb, az architekturális feltételek hiányánál is láttuk, elkülönítés nem volt. Pest vármegye fogházában valamennyi elképzelhető és feltételezhető kategória jelen volt, s az ún. közös elzárás rendszerében őriztetett: büntetőjogi büntetéssel sújtottak és rendészeti intézkedés alatt állók, hosszabb és

[1192] Panasz Szala Egerszegi Porkoláb Koppányi József ellen. ZML IV. 1. a. 1794. május 21.
[1193] Panasz Szala Egerszegi Porkoláb Koppányi József ellen. ZML IV. 1. a. 1794. május 21.
[1194] ZML IV. 1. a. 1794. május 21.

rövidebb időre szentenciázott rabok, kis tolvajok és rablógyilkosok, bűnözők és kihágók, fiatalok és vének, visszaesők és első ízben büntetettek, elítéltek és vizsgálati foglyok.[1195] Mint említettük, a nők kijelölt szálláshelyei az emeleten voltak, külön a férfiaktól, azonban ez sem akadályozta meg a rabnők teherbe esését.[1196] Nyitott kérdés volt, hogy ez a férfiraboknak vagy a tömlöcőröknek volt-e köszönhető.[1197] Ami fokozta a nehézséget a rabcsoportok estleges szétválasztásánál, az az állandó túltelítettség volt. A vármegye fogházában általánosnak számított, hogy két rab jutott egy priccsre. Néha a kapitány kénytelen ellenkezni a rab befogadásával szemben, helyhiányban.

A részben föld alatti tömlöchelyiségekbe zárt rabokat veszélyességükhöz képest megvasalták, megbilincselték vagy kalodába zárták. A helyiségeket kívülről lakatokkal zárták. A lakatok, kalodák, vasak és bilincsek kulcsai a porkoláb szobájába kerültek, aki alkalmanként adta ki azokat a tömlöcök fölnyitásához. Ekkor elegendő létszámú őrséget kellett rendelnie a vonatkozó tömlöchöz *„ne hogy valamiképpen a rabok ki rohanván, magokat szabaddá tegyék”*. Úgyszintén a porkoláb feladata volt rendszeresen ellenőrizni a lakatok, kalodák, vasak és bilincsek állapotát, hogy azok folyamatos karbantartása biztosított legyen. Neki kellett jelentenie az őrt álló hajdúknak azt is, ha „főképen éjszakának üdején” észre vesz valami gyanúsat, például *„a Lakatok vagy Kalodák csikorgását hallya”*. Amellett, hogy értesíti a porkolábot, fel kellett szólítania a rabokat a zajjal járó tevékenység megszüntetésére.

A reformkori tömlöcben a napirend meghatározása meglehetősen ritka jelenség. Általában sem a felkelés, sem a lefekvés, sem az étkezés tekintetében nem korlátozzák a rabokat. A rend ritka vendég volt a vármegyei fogházakban.[1198] A közgyűlési jegyzőkönyvek tanúsága szerint a raboknak elfoglaltsága nincsen, *„pipáznak, a bezárt rabokhoz és azoktól postákat hordoznak, rossz személyeket kerítvén be a vármegye házában nyilvános botránkozásokat követnek el”*.[1199]

[1195] DOMBÓVÁRY 1906, 308. o.
[1196] DOMBÓVÁRY 1906, 311. o.
[1197] DOMBÓVÁRY 1910, 320. o.
[1198] DOMBÓVÁRY 1906, 308. o.
[1199] DOMBÓVÁRY 1910, 321. o.

A látogatás is a porkoláb „híréhez és engedelméhez” volt kötve. Amennyiben azt – főképpen a rabok attyafiait illetően – a porkoláb engedélyezte, úgy a „beszélő” Zala vármegye fogházában csak a rabokra vigyázó hajdúk és a kulcsár szoros jelenlétében volt lehetséges. A hajdú és a kulcsár kötelességévé tették, hogy *„figyelmetesen meg hallgassa mit beszélgetnek, ha valamit, mi álnok szabadulása vagy az igasság ki nyomozását, kiszolgáltatóját tárgyazná, beszédébül észre venné, azt azonnal a Porkolábnak bé jelentse szolgálatának elvesztése büntetése alatt”*.

Az élelmezés a Zala megyei börtönben meglehetősen szegényes volt. A garantált kenyérmennyiséget a kulcsárnak volt kötelessége kiosztani, melynek során ellenőriznie kellett annak minőségét is. Ha azt soványnak, sületlennek vagy tisztátalannak találta, esetleg úgy vélte, hogy a mértéket meg nem üti, azonnal jelentenie kellett intézkedés végett a porkolábnak. Egyébként a kor gyakorlatának megfelelően bevett szokás volt, hogy a rabokat a rokonság, hozzátartozók, ismerősök élelmezték, alkalmanként ruházták. A csomag beadását a porkolábnak kellett engedélyeznie. Miután azonban hétköznapi esetnek számított, hogy a csomag szabadulást segítő eszközöket is tartalmazott, szigorú utasításba adták a hajdúknak és a kulcsárnak, hogy *„mindeneket föl forgassanak, meg nézegessenek, az edényeket, melyben az eledel hozattatott, szemesen meg vizsggállyák, és még a Kenyér is vagy akár mely más süteményt föl törjék, s azt a szerént nem is másképpen adgyák be a Tömlöczbe, ne hogy az által és azzal együtt valami ollyas, mi által álnok szabadulásokat a Rabok remélhetnék, titkon, alattomban, és el röjtve a Tömlöczbe bé ne csússzon”*. Hasonlóképpen a porkoláb engedélye volt szükséges a bor és pálinka bejuttatásához. Ennek veszélyessége miatt a tilalmat a hajdúkra kiszabható 24 pálcaütésben álló testi fenyítéssel erősítették meg.

A Vas vármegyei tömlöcben a rabok élelemmel ellátása a várnagy feladatai közé tartozott. Határt a mennyiségnek és a minőségnek az egy főre jutó, aktuálisan megállapított rabtartási költség szabott. Könnyű belátni, hogy a várnagynak semmiféle érdeke nem fűződött ahhoz, hogy az élelmezésre komolyabb gondot fordítson. Ennek egyik eredménye lett a becsületes megyei főorvos, Balogh Ferenc felszólalása, melyben kifogásolta, hogy a rabok némelyike több, másika kevesebb élelemhez jut. Ezért a közgyűlés megbízta

azzal, gondoskodjék egységes cin mértékről, mellyel a jövőre nézve az ételt osztani fogják.[1200] A rabtartásban némi változatosságot hozott a dolgozóház megnyitása. A gazdálkodó választmány 1840-ben javaslatba hozta a dolgozó rabok jobb élelmezésének lehetőségét. Javasolta a vármegyének, hogy tegyék lehetővé a többszöri meleg étkeztetést.[1201]

A Pest vármegyei tömlöc rabjainak élelmezése azon vármegyei princípium mellett zajlott, melyet a közgyűlés úgy fogalmazott meg, hogy *„túlhajtása volna a könyörületességnek, ha a rab, ki tán generatiókat tett szerencsétlenné, a felségtől kegyelmet kapván, a szegény adózó nép zsebéből meleg ételt kapna”*.[1202] Ennek a koncepciónak az lett a végeredménye, hogy a saját pénzzel rendelkező, önköltséges rabok számára lehetséges volt a főtt eledel fogyasztása, s aki megvette (vagy családja által behozták neki), ehetett meleg ételt, a többiek étele a kenyér és a víz volt. A vármegye ebben a kérdésben dacolt a helytartótanáccsal, leginkább persze finanszírozási problémákra hivatkozva. (Nem vonatkozott ez a szabály a státusfoglyokra, vagyis a vármegyénél fogvatartott ún. királyi foglyokra és a beteg rabokra. A fogház 1848-es ellenőrzése során Bónis Sámuel a rabok étkeztetésekor már főtt ételt talált, *„melly nekik csinosan czin edényekben tálalva felhozatott”* jóllehet azt eléggé ízletelennek találta.[1203] Ezzel szemben az alkohol mintegy „kiegészítő” elemként állandóan jelen volt a fogházban. A borivástól eleve nem lehetett eltiltani a vizsgálati rabokat, a megítélteket is csak a szentenciában, büntetéssúlyosbításként. Ennek folytán az italozás közgyűlési üggyé lett. Miután a vármegye házára – állapította meg az idevágó végzés – annyi mennyiségű bor vitetett be, hogy a rabok több alkalommal erősen lerészegedtek, az engedély nélküli borbevitelt 25 pálca büntetéssel fenyegették. A zalai rendelkezésre emlékeztető módon, Pest vármegye is 12 pálcaütést helyezett kilátásba arra a hajdúra, akinek szolgálata alatt került be az engedély nélküli bor a

[1200] Rabok számára az ételek egyarányosan léendő kiosztása végett egy ki osztó czin mérték készíttetni rendeltetik. Vas Vármegye Közgyűlése 1833. január 7. 16. VaML IV. 1. a. 1833. 287.
[1201] Rabok tartása eránt a’ Gazdálkodó Választmány végzésére a’ megyei változtatások. Vas Vármegye Közgyűlése, 1840. június 30. VaML IV. 1. a.1840. 1282.
[1202] DOMBÓVÁRY 1906, 324. o.
[1203] MOL H 69. 1. kútfő 1088/1848. sz. 1. d. ff. 188–189.

tömlöcbe. Az őrt állókat arra is kötelezték, hogy minden belépő butykosát és edényét vizsgálják meg, nincsen-e nála alkohol.[1204]

Zalában arról nem készültek külön kimutatások, hogy a tömlöcben a rabok közül hányan betegedtek meg. Azt viszont tudjuk, hogy a helyzet nem lehetett rózsás. Az 1795. évi rablázadás következményeit vizsgáló bizottság ugyanis azért is emeltetni kívánta a hajdúk számát, mert – mint a kiküldöttség a véleményében lejegyezte – *„mivel ezek a rabokkal azon egy bé zárt levegőt szívják és ettől gyakrabban teljesen le betegülnek”*. Ez a meglehetősen sommás összegzés meglehetősen rossz egészségügyi állapotokat feltételezett a tömlöcökben.[1205] A kórok, nyomorodások és egyéb nyavalyák a figyelmet a betegek kezelésére és a betegszobák állapotára is ráirányították. Pest vármegye fogházában 1845-ig egyáltalán nem volt rabkórház. A súlyos betegeket a Rókusba, a tébolyodottakat Bécsbe, a bolondok házába küldték.[1206] 1848-ban azonban Pest vármegyében Bónis osztályigazgató már a tömlöc kórházát illetően *„abban illő rendet, csinosságot”* tapasztalt, *„a’ betegek Düffel orvos Úrnak humánus bánását ’s szorgalmát olly hálásan említék, hogy azoknak állapotát, kiknek törvény szabta büntetésöket a’ sors még testi betegséggel is tetézi – kellő bánás mellett e csinos betegházban boldogságnak tartom azokéhoz, kik egészséggel áldva ugyan de a nedves tömlöczben ülik büntetésüket”*.[1207]

A nyugati elborzasztó jelentésektől, melyek a tömlöcláz pusztításairól számoltak be, a magyar tömlöcök sem különböztek jelentősen. A balassagyarmati tömlöcben 1835-ben skorbutjárvány dühöngött, mely megtizedelte a rabokat. 1839. január 13-án a közgyűlés tárgyalta a megyeháza börtönében kitört „petsétes ragály” körülményeit, melynek következtében karantént kellett elrendelni. *„Bérczy János főorvos úr és Schönbauer József orvos tanár a megyeháza cselédudvarában kiütött petsétes forró nyavalyát megvizsgálva s azt kifejlett állapotban találta három hajdún és három rabon. További tíz rabon pedig ennek előjeleit tapasztalták. Ezen ragályos nyavalya továbbterjedésének meggátlása tekintetéből és az orvos policziai rendszabálynál fogva a közlekedés eltiltását, az*

[1204] DOMBÓVÁRY 1906, 313. o.
[1205] ZML IV. 14. F 26. N° 64. 1796. augusztus 17. 1021/55.
[1206] 6200/1842.
[1207] MOL H 69. 1. kútfő 1088/1848. sz. 1. d. ff. 188–189.

egész cselédudvar szoros lezárását szükségesnek vélik, továbbá fenyítő törvényszék megtartását az egészségi állapot megjavulásáig elhalasztani javalják.”[1208]

A balassagyarmati vármegyei tömlöcről 1828-ban jelentést készített a megyei orvos. Véleménye szerint a fogva tartás körülményei embertelenek, és kérte a vármegyét, hozzon intézkedéseket a benntartottak körülményeinek javítására. Az összesen öt rendelkezésre álló helyiségben 80–100 rabot őriztek egyszerre. Férfiak, nők, gyermekek együvé zárva. Miután a vármegyének nem volt ispotálya, a betegeket is együtt tartották fogva az egészségesekkel, sőt a tébolyultak elzárására is ezt a börtönt használták: *„éppen a legfiatalabb, izmos, bővérű és egészséges tüdejű rabok is megbetegednek, tüdő sorvadásba esnek, és meghalnak”* a börtönkörülmények miatt – írja a jelentés.[1209]

A Vas vármegyei börtön egészségi állapotáról viszonylag keveset tudunk. De a járványok már felhívták a közgyűlés figyelmét a tisztaság és az egészségügyi gondozás kérdéseire. 1835 márciusában Schvester Károly megyei főorvos jelezte a megyének, hogy a tömlöcökben súlyos sülykór dühöng. A hajóknak és börtönöknek e tipikus, főként az egészségtelen viszonyok és az elégtelen élelmezés következtében fellépő betegsége általános levertséggel, gyengeséggel, bőr alatti vérzésekkel, fekélyekkel, foghúsban, bőrön fellépő elváltozásokkal járt, s alkalmanként epidémiává szélesedett. A kor orvostudománya az egészségügyi viszonyok rendezését ajánlotta hathatós gyógyszernek. A főorvos is idevágó intézkedéseket javasolt, s a kisgyűlés ennek megfelelő döntéseket hozott. Naponta szellőztetést, kifüstölést rendeltek, a raboknak legalább napi kétórás levegőzést írtak elő.[1210] E *„nyavala leginkább az el zártt levegőtül veszi eredetét és ezt a N. Vgye szük tömlöczei, ’s a Raboknak sokasága miatt el hárittani nem lehet”* az elhalálozásokat, minthogy a gyógyszerkeretek csekélyek. (Ekkor már többen belehaltak a járványba, öten súlyosan megbetegedtek.) A főorvos nem látott más kiutat, mint a rabok elengedését kezességre.[1211] Ez ugyan nem történhetett meg,

[1208] NML Kgy. Jkv. IV. 1. a. 110. kötet 203/1639. Vö. REITER 1994, 87. o.
[1209] NML Közgyűlési iratok. IV. 1. b. 176. doboz, 1279/1828. Vö. REITER 1994, 85. o.
[1210] Megyebeli Rabok között uralkodó Süly nyavala eránt. Vas Vármegye Kisgyűlése, 1835. március 9. VaML IV. 1. a. 1835. 518.
[1211] N. Vgye tömlöczébe lévő beteg rabok eránt. 1835. április 1. Vaml. IV.1. b. 1835. 518.

de a helyzet mindenképpen közrejátszott a megyének az új fogház építésére irányuló szándékai megerősödésében.

A tömlöcállapotok változatlansága azonban újfent kiváltotta a ragályt. 1837. júliusi közgyűlés elé megint napirendként került a járványügyi kérdés.[1212] Balogh Ferenc főorvos jelentése szerint a fogházban kiütött „rossz indulatú nyavalya" alapja „egyedül a vérnek megromlása". Ez a kór a sanyarú élelem, „*a ki nem száradott fullasztó levegővel megtelt lak helyek*" miatt támad föl, így a válasz is csak ezek orvoslásával adható meg. Levegőztetést javasol, a fekhelyek megemelését és friss, zöldséges étrend összeállítását (savanyú káposzta, tök, répa, saláta, gyümölcsök, torma), s emellett keserű sör kiutalását a raboknak.[1213] A permanens problémát jelzi, hogy 1838-ban választmányi jelentést tárgyalt a közgyűlés. A Kamondi Lajos tiszti főügyintéző, Gaál János főszolgabíró, Schvester Károly főorvos által készített jelentés beszámolt a lehetséges betegedési okokról és az orvoslási módokról. Eszerint a betegségek egyik fő okát az alacsony ágyakban és a levegőhiányban lelték föl. Ezért megemeltették a fekhelyeket és jó időben minden rabnak két óra sétát, rossz időben pedig a zárkák legalább kétórás szellőztetését látták szükségesnek. Naponkénti fenyőmagos füstölés rendeltek és az élelmet húslevessel, zöldségekkel látták gyarapítandónak.[1214]

Az áldatlan egészségügyi viszonyok egyik bizonyítéka a börtönben elhunyt rabok létszámadata. A zalaegerszegi római katolikus plébánia temetési anyakönyveiből nyert adatok alapján az éves halálozási mutató 20–25 % között mozgott. Így 1804-ben 34, 1809-ben 30, 1814-ben 29, 1819-ben 34, 1824-ben 36, 1829-ben 45 római katolikus vesztette életét a tömlöcben. (Nyilván ezt az adatot még módosítják még a református, evangélikus, zsidó vallású elhalálozottak.)[1215] Kenyeres Jánossal szerződése volt a vármegyének a tömlöcből a halottak elszállítására. Egy feljegyzés szerint Kenyeres 1805 és 1809 között 69, 1810 és

[1212] Rabokk közt ki ütött ragadós nyavala iránt tett jelentésre rendeletek. Vas Vármegye Közgyűlése 1837. július 3. VaML IV. 1. a. 1837. 1331.
[1213] 1837. augusztus 3. Balogh Ferenc jelentése „a rossz indulatú nyavalyáról". VaML IV. 1. b. 1837. 1331.
[1214] Vas Vármegye Közgyűlése,1838. november 11. VaML IV. 1. a. 1838. 1887.
[1215] Kapiller Imre szíves közlése.

1814 között pedig 105 tetemet szállított a temetőbe.[1216] Hasonló arányok tapasztalhatóak Pest vármegye fogházában is.

A betegség legfőbb oka a tömlöcökben a szegényes és egyhangú élelmezés mellett az egészségtelen elhelyezés, a levegőtlenség. A fojtó, mérgező levegő az építkezési sajátosságok okán eloszlatható nem volt az épületekben, de némiképpen segíteni lehetett a helyzeten a szabad levegőre bocsátással. Zalában a levegőzés és a séta általános gyakorlat volt a rabok számára. Különös tekintettel azonban a „zenebonára", Zala vármegye szigorú utasításba adta, hogy az egészségügyi séta idején, amikor a rabokat a vármegyeház udvarára kiengedik, valamennyi hajdú töltött fegyverrel, körben állva ellenőrizze a rabok mozgását. Immáron azt is tilalmazta a megye, hogy a rabokat egyszerre, nagy tömegben engedjék levegőzni. Az *„eresztés akképpen eshetik meg, hogy azok nem mindnyájan egyszer s mind, hanem két s három csoportban is eresztessenek ki*." Ha ennek ellenére kitörési kísérletet szerveznének a rabok, úgy *„azoknak ellent állani minden ki telhető módon és telességgel, vére kii ontásával is kiki tartozik*". Az utasítást konkretizálták is: azt a hajdút, amelyik gyáván megfutamodik vagy társát veszélyben látva, neki nem segít, utóbb példás büntetés alá vonják, s a szolgálatból elbocsátják.[1217] Olvasván a rablázadásról fölvett jegyzőkönyvet és a vallomásokat, nem tekinthető véletlennek, hogy ezek a passzusok a szabályzat részévé váltak.

A Pest vármegyei tömlöcben az egészségügyi séta különbözött a föld alatti tömlöcökben elzártak és a földszinti zárkák lakóit illetően. Az 1848-as miniszteri vizsgálat során kiderült, hogy az alsó tömlöcök lakói a személyzet csekély száma miatt csupán *„a bűnhönczök előtti elzárt, s szinte föld alatti sikátorra bocsájtatván ki szellőzés végett, egészséges levegőt ekkor sem szívhatnak."*[1218] Számukra a szabad levegőre bocsátás kedvezmény jellegét öltötte, melyhez külön engedélyeztetési eljárásában, „esedezés útján" juthattak, legtöbbnyire betegség igazolása mellett. Az időtartamot az engedély nem tartalmazta, az nagyban a

[1216] Fő Adó Szedői Számadás T. N. Zala Vármegye Hadi-, Házi- és Hadfogadási Fő Pénztárainak 1815. Katonai Esztendőben tött bevetételeiről és kiadásairul. VI. Gonosztevőkre tett költségek. N° 329 ZML IV. 9. o.
[1217] ZML IV. 1. a. 1796. augusztus 17. N° 102/55.
[1218] MOL H 69. 1. kútfő 1088/1848. sz. 1. d. ff. 188–189.

tömlöcőrtől függött.[1219] Ezzel szemben Balla Károly udvari kapitány 1832. évi jelentésében arról számolt be, hogy *„a vármegye tömlöcében levő rabok a régi szokásokra hivatkozva sem lezárva nem akarnak lenni, sem közmunkán, hanem a kapunak aljait ellepvén, sétálgatnak, pipáznak”* az udvaron.[1220] A levegőzés fegyelmi büntetésként megvonható volt. Ennek a gyakorlatnak megszűntetésére Deák Ferenc igazságügy-miniszter Pest vármegyéhez szóló rendeletében nyomatékosan utasította a törvényhatóságot, hogy *„tétessék továbbá haladék nélkül rendelkezés, hogy a' rabok időnként elegendő őrizet mellett tiszta és egészséges levegőre bocsáttassanak, és ha a város őreinek eddigi száma e czélra nem elégséges, szaporíttassák azokat”*.[1221]

A zalai szolgálati rend világos volt a regulákból. A tömlöc körüli teendők ellátására a hajdúknak az utasításokat a porkoláb adta ki, s többnyire a kulcsár továbbította. A kulcsár irányában tanúsított engedelmességet 12 pálcaütésben álló fenyítés biztosította. Az őrségen figyelmük ellankadásának akadályozására a hajdúkat óránként cserélték, a kulcsár hivatalát egy hétig viselte. Ez idő alatt a tömlöcök közeléből eltávozniuk nem lehetett. A függelemsértés következménye a szolgálatból elbocsátás lehetetett.

A Zala vármegyei lázadással kapcsolatos félelmek érthetően kiterjedtek a rabkísérés szabályozására is. A rabok transzportja más törvényhatóságok törvényszékeihez önként kínálta a szökés lehetőségét. A kor gyakorlatának megfelelően nemritkán kísérték ki a rabok kisebb-nagyobb csoportjait köz- vagy magánmunkára. A regulák szigorú szankcióval tették a hajdúk kötelezettségévé a „jó vigyázatot”, hiszen amennyiben *„vigyázatlansága miatt történik el szökése a rabnak, vigyázatlan hajdú maga lészen rab”*. Ugyanakkor a felelősségtől tartó hajdúk túlzott óvatosságát korlátozni kívánták a szabályzat készítői, amikor figyelmeztették az kísérőket, hogy *„midőn a Hajduk rabot fogni, vagy valahová fegyveressen ki küldettetnek, óvják magokat a gyilkosságtul és csak akkor fogjanak fegyvert a midőn látják, önnön magokat veszedelemben lenni, a vagy nékiek parancsoltatik*”. Jellegzetesen a konkrét zalegerszegi eseményekhez

[1219] DOMBÓVÁRY 1910, 322. o.
[1220] DOMBÓVÁRY 1906, 312. o.
[1221] MOL H 69. 1. kútfő 424/1848. 1. d. ff. 186–187.

kapcsolódott az az intézkedés, mely – mint olvastuk a rabok tervét a vallomásokban – a „városi lárma”, „tűz és gyulladás” esetére azonnali szolgálatfelvételt követelt meg a városban lévő hajdúktól, a többiektől pedig a tömlöcök megerősített őrzését, nehogy a provokatív céllal megrendezett tűzeset segítse a rabok szökését.

A Pest vármegyei tömlöc őreinek hanyagsága legendássá lett. A rendek kénytelenek voltak intézkedni, hogy amennyiben Rákóczy András főügyész a városba engedi a rabokat, legalább strázsáról gondoskodjon.[1222] Bikszeghy Sámuel rabról kiderült, hogy kijár az Emmerling kávéházba.[1223] Legény János rab sürgős ügyeinek intézésére a városba látogatott és felkeresett két polgárasszonyt. Ez utóbbi ügy kapcsán határoztak úgy a rendek, hogy „*Nem csak az efféle, hanem a többi rabokkal való szoros vigyáztatás szoros kötelességéül hagyatik kapitány úrnak”*.[1224]

A ZALAEGERSZEGI BÖRTÖNLÁZADÁS. A tény, hogy a tömlöcök a vármegyeháza részét képezték, komoly veszélyt jelentettek az adminisztrációban dolgozókra csakúgy, mint az esetleges ügyeiket intéző polgárokra. A korabeli őrzésbiztonsággal kevéssé törődő, a vasakban, béklyókban és kalodákban, erős ajtókban és lakatokban bízó középkori szemléletet használhatatlanná tette a börtönnépesség tömegesedése és a büntetés-végrehajtásban szórványosan, de megjelenő filantróp elvárások, például a séta és a szabad levegőre bocsátás gyakorlata vagy az olyan utilitarista elvárások, mint a vármegyei házipénztárt terhelő rabköltségek mérséklése a rabok dolgoztatásával. A következmények az egyszerű szökésektől a kezelhetetlenné váló fegyelmi helyzeten át a tömlöclázadásig vezettek. A veszély méreteire álljon itt példaképpen a Zala vármegyei tömlöcökben kitört lázadás leírása.

1796. Bőjtmás hava (március) 7-én rögzítették a Zala vármegyei hatóságok a „*a rabok ekkor időkben ki szabadulása végett tett próbájokat*”. A rablázadást leverték. Néhány hónapra rá azután megismétlődött az előző kísérlet. Szent Iván

[1222] DOMBÓVÁRY 1906, 312. o.
[1223] DOMBÓVÁRY 1910, 321. o.
[1224] DOMBÓVÁRY 1906, 313. o.

(június) havának 17-én *„a megyebeli rabok által… történt erőszakos kiszabadulások és végben vitt kegyetlenségek*” kivizsgálására a vármegye bizottságokat küldött ki. Az események a kihallgatási jegyzőkönyvek, a törvényszéki eljárás dokumentumai és a különféle közgyűlési iratok alapján az alábbiakban rekonstruálhatók.

„A *Folyó Esztendőbéli Júniusnak 14dikán a Nemes Vármegye Tömlöczébül magokat erőszakossan ki szabadétani igyekezvén a Véres tsatára alkalmatosságot”* adó lázadók históriája alaposan felkeverte az állóvizet a Zala megyei közéletben. 1796. június 14-én délután hat órakor a zalaegerszegi megyei tömlöcben úgy zajlottak az események, mint általában. A rabokat a vármegyeház udvarára sétára és *„némelly szükségeikre nézve” 11 fegyveres hajdú kíséretében és felvigyázása mellett „szokás szerént”* kiengedték. Amikor az ún. nagy tömlöc lakói visszaindultak zárkáikba, a rabok egy csoportja, név szerint: Rusz Ferenc, Hetyei János, Simon József, Mészáros István, Horváth János (vécsei), Tóth János, Horváth János (tárnaki), Buzás Pál, Horváth János (győrvári), Horváth József, Jámbor Lajos, Nagy Ferenc, Sári Ferenc, Németh Ferenc, Németh György, Hahóthy István, Hoszi János, Hoszi Mihály, Kis Pál, Gulyás Lajos, Megyesi Gábor, Horváth István és mások rátámadtak a hajdúkra. Visszatértükkor az udvarra nyíló kaput hirtelen elreteszelték, így a kint őrt álló hajdúkat elvágták az udvaron strázsálóktól, s a meglepetésszerű támadástól „elbámult” őröket azonnal lefegyverezték.

A meglepett hajdúkhoz vágták cserépedényeiket, szűreik alól fahusángokat kaptak elő, majd leteperték őreiket. „*Iszonyú verekedés*” kezdődött. Mázsa József, Simon József, Hetyei János Salamon János hajdút kőkorsóval leütötte, s kezét eltörve ragadták el tőle a fegyvert. Salamon, aki olyan súlyos sérüléseket szenvedett, hogy később belehalt sebeibe, a *„Strása füttő”* segítségével menekült el az azonnali biztos halál elől. Egy másik hajdút, Kovács Andrást hasonlóképpen ütlegeltek, „nyakánál fogva a földre ütötték”, puskatussal *„agyban főben tagolták”*, majd a kis strázsaházba hurcolták, ahonnan csak kemény harc árán tudott megszabadulni, s a vármegyeházán keresztül menekült el. Árok János hajdút *„panganéttal megszurkálták”*, aki még látta, hogy a Vörös János hajdút

agyonlövik.[1225] A kulcsárt hárman hajánál fogva rángatták befelé a strázsaházba, akit *„a világbul ki végezni szándékozták”*. A női rabok segítségével menekült csak meg Kovács Andor hajdúval együtt. Árok János hajdút többszöri szúrásokkal életveszélyesen megsebesítették, Györe Mihályt úgyszintén „megtagolták”. Szabó Jánosnak nyakcsigolyáját törték, belét kifordították, Németh Antalt mellen lőtték.[1226]

Eközben a fegyverállványon három puska és a megtámadott hajdúknál lévő összes fegyver a rabok kezére került. *„Az hajduk számára tartani szokott töltésekért Porkoláb úr szobájában erőszakossan bé menni igyekeztek*”. Csak a bent rekedt hajdúk erős puskatüze állította meg a zendülőket abban, hogy a porkolábház fegyverkészletét is megszerezzék, a házat kifosszák, sőt – miként azt hangosan kiáltozták – a porkoláb betegen benn fekvő feleségét megöljék. Amikor a hajdúk töltése elfogyott, betörtek ugyan a házba, de az őrök a belső szobába vonultak vissza. A lázadók megpróbálták a szerszámoskamrát is felfeszíteni, melyben a vármegyeház további ajtajának betörésére szolgáló szerszámokat találhattak volna, ez azonban a még védekező hajdúk miatt nem sikerült nekik.

Horváth János, Rusz Ferenc, Simon József, Buzás Pál, Gyönge Ferkó, Keszőcze Gyuri és Majtász József a kulcsár megverése után megszerezték a tömlöcök kulcsait, felnyitották az ún. kistömlöc és az ispotály ajtajait, a rabokat kiengedték a várkörbe.[1227] A lázadók az oda bezártakat csatlakozásra szólították fel. Ekkor kellett azonban rádöbbenniük, hogy a rabok többsége nem akar részt venni a véres zendülésben. A kis tömlöc fogvatartottjai például *„annak vass rostély ajtaját bé fogták, ki nem nyithatták*” a lázadók.[1228] Sári Ferencet fegyverrel terelték ki az udvarra, de minthogy „kint a véres ütközetet látta, tüstént visszatért”

[1225] „Visum repertum. Simonffy István Zala Egerszeghi Proszessualis Hütös sebb Orvos” látlelete Salamon János életveszélyes sebesüléséről, Árok János és Kovács András hajdúk sérüléseiről. Zala Megyei Levéltár IV. 14. Megyei törvényszéki jegyzőkönyvek. n. Casusae magistratuales et criminales F 26. N° 64. 1796. június 15.

[1226] Visum repertum. Szabó János és Németh Antal halott hajdúk sebesüléséről. ZML IV. 14. n. F 26. N° 64. 1796. június 15.

[1227] Baumgartner Ferenc vallomása. ZML IV. 14. n. F 26. N° 64. 1796. Szent Mihály hava 14. Farkas Lajos szolgabíró, Tamás Antal esküdt és Répás Ferenc törvényszéki jegyző által fölvett kihallgatási jegyzőkönyv ZML IV. 14. n. F 26. N° 64.

[1228] Rusz Ferenc vallomása. ZML IV. 14. n. F 26. N° 64. 1796. Szent Mihály hava 14. Farkas Lajos szolgabíró, Tamás Antal esküdt és Répás Ferenc törvényszéki jegyző által fölvett kihallgatási jegyzőkönyv ZML IV. 14. n. F 26. N° 64.

börtönébe.[1229] Volt, akit a felesége rángatott vissza a tömlöcbe, mint Horváth János „új Polgárt”, aki megpróbálta leverni lábáról a bilincseket. Őt „*véle raboskodó Felesége hajánál fova bé húzta a Tömlöczbe*”.[1230] Többeket az régi tömlöcből fegyverrel kergettek végig az udvaron, közülük Mapali Németh Ferenc már csak a kórházszobába bújhatott el előlük. „Szörnyű káromkodások között” egymást eképpen bíztatták: „Lűdd, öld, a ki nem akar segítteni”. Burgos Györgyöt, mert nem kívánt segítségükre lenni, egyszerűen agyonverték.[1231] A semlegességet vállaló rabok az ispotályban elbarikádozták magukat: a kalodával reteszelték el az ajtót és a bent talált láncokkal erősítették meg a bejáratot.

A kint rekedt hajdúk sem tétlenkedtek. Betörést szerveztek: a kapu megnyitása után egyesült erővel támadtak a lázadók ellen, akik azonban erős puskatűzzel fogadták őket. Két hajdút nyomban agyonlőttek, egyet elszakítottak társaiktól, aki a pincébe szorulva védte az életét. A többieket visszaverték. Ezt követően az ostromlók lajtorjákat támasztottak a várfalakhoz és arra kívülről felmászva vették tűz alá a belső udvart. A bástyán is felbukkant egy fegyveres hajdú, úgyhogy a lázadó rabok helyzete egyre nehezebbé vált. A városban félreverték a harangokat, egyre többen sereglettek össze a vármegyeháza körül. A porkoláb feleségét és az őt ápoló asszonyokat az ablakot betörve az utca felől menekítették ki. Közben intenzív tűzharc alakult ki a zendülők és a hajdúk között. Amikor puskaporuk fogytán a rabok látták, hogy mindenképpen meg kell szerezniük a hajdúk töltéseit a porkolábházból, újabb támadást szerveztek a fegyverraktár ellen. Közben a porkoláb élete veszélyeztetésével adogatta ki a lőszert az ablakon keresztül az utca felé, majd a betörő rabokra kívülről nyitottak tüzet. A megye fegyveresei és „az öszve gyülekezett sokaság fegyverekkel és elegendő töltésekkel” megkezdte a szabályszerű ostromot. Bent a rabok egy része azzal volt elfoglalva, hogy vasaiktól megszabaduljanak, amikor újabb betörésre került sor a kapu felől. A behatolást támogatandó a kapurostélyzatról, a betört ablakokból és a falakról folyamatos tűz alá vették a bent lévőket. A lázadó rabok

[1229] Sári (Gyöprugó) Ferenc vallomása vallomása ZML IV. 14. n. F 26. N° 64. 1796. Szent Mihály hava 14. Farkas Lajos szolgabíró, Tamás Antal esküdt és Répás Ferenc törvényszéki jegyző által fölvett kihallgatási jegyzőkönyv ZML IV. 14. n. F 26. N° 64.
[1230] Horváth (Nyakavágó) István vallomása. ZML IV. 14. n. F 26. N° 64. 1796. Szent Mihály hava 14. N° 64. Farkas Lajos szolgabíró, Tamás Antal esküdt és Répás Ferenc törvényszéki jegyző által fölvett kihallgatási jegyzőkönyv.
[1231] A zendülésben részt vettek ítéletlevele. 1796. december 16. ZML IV. 14. n. F 26. N° 64.

visszavonultak és a Nagy Strázsaházban szervezték meg az ellenállást. Horváth György Gyimickzy Andrást a vármegyeház padlására küldte, hogy gyújtsa fel azt, hogy *„az egész várost porrá, hamuvá tegye, és az összve gyűlt népeknek figyelmességét maga vonnya védelmezésére el fordittsa*", s persze hogy ellenállásra bíztassa a rabokat. A városi fegyveres nép betörésének azonban nem tudtak ellenállni. Kemény harc kezdődött, melyben több lázadót megöltek, s végül visszafoglalták a vármegyeháza együttesét a tömlöccel. A fegyverekben, ajtókban, ablakokban, épületben esett kár 300 forintot tett ki. Elesett a harcban három hajdú, hárman életveszélyesen megsebesültek.

A nyomozás során kiderült, hogy néhányan már korábban összebeszéltek a lázadás ügyében, s az szervezett módon indult (bár Simon József vallomása szerint ez nem némelyek elképzelése volt csak, mert *„igazán vallhatja, hogy az egész Tömlöczbéli Rabok örömest meg szabadultak vala"*). Az ítéletlevélben a bírák azon meggyőződésüknek adtak hangot, hogy a zendülés értelmi szerzője Búzás Pál volt, aki korábban már rablásért, útonállásért, tolvajlásért halálra ítéltetett, de kegyelemből 15 évre változtatták a sententiát. Most ez a Búzás Pál *„megátalkodottan zenebonára és gyilkosságra tört"*. A nyomozók felderítették, hogy az időpontot hosszas megfontolás után azért tűzték a jelzett alkalomra, mert akkor ért véget a közgyűlés, s arra számítottak, hogy az urak távozása eltereli a figyelmet a bent történtekről.[1232] A megelőző szervezkedésre utalnak a kezdeti gyors sikerek is. Ugyanakkor azonban a tömlöc egészére, a többi rabra vonatkozó tervek meglehetősen elnagyoltak lehettek, hiszen azok *„a tsata alatt büntetlenül ki- s bé futkoztak a Tömlöczökbe, midőn már a bé tóduló sokaság miatt az szabadulásokk lehetetlenségét észre vették"*.[1233]

A felderített tényálladék alapján az ügyész halált kért. *„Kívánnya tehát az A. Fiscus az fellebb írtt Rab személyeket, másoknak rettentő példájára, magoknak pedig meg érdemlett büntetésekre… Hóhár által e világbul ki törültetni, az meg holt és meg verettetett Hajduknak úgy az meg sebesedett Löbl Zsidónak is Dijjait, testi Sérelmét dolog halladállyait és a gyógyittatásokra tett költségeit úgy szintén*

[1232] A zendülésben részt vettek ítéletlevele. 1796. december 16. ZML IV. 14. n. F 26. N° 64.
[1233] Simon József vallomása. ZML IV. 14. n. F 26. N° 64. 1796. Szent Mihály hava 14. Farkas Lajos szolgabíró, Tamás Antal esküdt és Répás Ferenc törvényszéki jegyző által fölvett kihallgatási jegyzőkönyv.

az általok okozott károkat is meg maradandó javaikbul meg térittetni”.[1234] Ennek alapján pallos általi halálra ítéltetetett Búzás Pál, Simon József, Rusz Ferenc, Németh György, Sári Ferenc, Jámbor Lajos, (vetési) Horváth János és Tóth János. *„Ad Gladium condemnati viventes”* (győrvári) Horváth János, Horváth József, Horváth István és (tárnoki) Horváth János. Botbüntetésre találta a sedria érdemesnek Hosszú János, Hosszú Mihály, Hont István és Bódi Ferenc tettét.[1235]

Az események felhívták a vármegye figyelmét arra, hogy valamit haladéktalanul változtatni kell a tömlöcök és a rabok felügyeletén. Mindenekelőtt engedélyt kért a Helytartótanácstól a hajdúk számának megemelésére.[1236] Mint írta, *„Életünk s vagyonunk szeretete és a közbátorságnak fönn tartása kénszerítenek bennünket… folyamodni”*. Az alkalmanként száz főre is rugó rablétszám feltétlenül indokolttá teszi a huszonegy őr alkalmazását. *„A gonosztévők Megyénkben annyira el szaporodván hogy a bé fogott Raboknak már majd helyet adni nem tudunk, által látható, hogy azoknak őrzésére kegyessen rendelt 16 hajduk elégségessek ne lehetnek mint ezt háromszor egymás után be következett veszedelmes és vérengző kiütések is bizonyíttyák.”*[1237] A peres eljárás mellett, melyet a vármegye fontos ügynek tekintett, eljárást folytattak a tömlöcfegyelem és irányítás ügyében is. A *„Megyebeli fogságban lévő Rabok által el követett Zenebonáról tett jelentésre*” reagálva úgy döntött a megyei közgyűlés, hogy a per megindítása mellett kiküldött választmány vizsgálja meg az eddigi őrzési gyakorlatot, a hajdúk kiválasztásának praxisát és oktatásuk lehetőségeit. *„Ha mikor hány bátorságnak meg szerzésére szükségesnek talál, ezen Gyűlés Folyta alatt vélekedéseket bé fogja mutatni.”*[1238] Mindenekelőtt elrendeltetett, hogy a „gyengébb vasakat” „erősebb vasakra cseréljék”.[1239] Emellett a közgyűlés maga is szükségesnek ítélte konkrét utasításokkal befolyásolni a tömlöcöztetési, rabkísérési gyakorlatot. *„hogy pedigh az illyes*

[1234] Levata est causa ZML IV. 14. n. F 26. N° 102/55. 1796. augusztus 14.
[1235] A tömlöclázadásban részt vettek ítéletének kivonata. ZML IV. 14. n. F 26. N° 64. 1796.
[1236] 1796. augusztus 17. Jegyeztetett Farkas Lajos Szolga Bíró és kirendeltség Jegyzője által ZML IV. 14. n. F 26. N° 64. 1021/55.
[1237] 1796. augusztus 17. ZML IV. 14. n. F 26. N° 64. 102/55.
[1238] T. N. Zala Vármegye… Köz gyülekezése Jegyző könyvének Részes kiírása 1796. június 17. ZML IV. 14. n. F 26. N° 64.
[1239] Szent Mihály hava 14. Farkas Lajos szolgabíró, Tamás Antal esküdt és Répás Ferenc törvényszéki jegyző által fölvett kihallgatási jegyzőkönyv ZML IV. 14. n. F 26. N° 64. 1796.

vakmerőségnek jövendője meg előztessenek, a Tömlöcz őrizeténél az a rendelés tétessen, hogy a foglyok a Tömlöczbül egyszerre számosobban ki ne eresztessenek és az eresztés mindenkor a hajdukk mérséklett számmal leendő késéréséval tétessen. A hajdúk pedigh oda utaséttassanak, hogy a midőn a visszatérő rabokat a tömlöczben bé késérik, nem mint most, vigyázatlanul történt, együtt kövessék, hanem némellyeka Rabok oldala mellett mellékesen mennyenek többnyire a bétérő Rabokat méglen ismét bézáratni fognak, a Háznak pitvarában több hajdú fegyveressel bé várják."[1240]

Az ilyen és ehhez hasonló események, mint a zalaegerszegi *„megyebeli fogságban lévő Rabok által el követett Zenebona"* ugyan nem mondhatók mindennaposnak, de előfordultak. Hihetnők, hogy a történtek a vármegyéket új és biztonságos (egyben korszerű) börtönök építésére ösztönözte volna. Ez a megyék többségében nem következett be. Néhány kifejezetten haladónak minősíthető kezdeményezéstől eltekintve a tömlöcrendszeren a polgári átalakulásig lényegesebb módosítások nem estek. A törvényhatóságok megelégedtek azzal, hogy a fegyelmet, a rendet szigorították és kisebb-nagyobb építkezésekkel megerősítették a tömlöcépületeket, kevés helyen teljesen újakat építettek. Pulszky Ágosttól és Tauffer Emiltől tudjuk, hogy ezen az állapoton a kiegyezésig mit sem változtatott a kormányzat. 1867-es látleletükben írták: *„A hatósági börtönökben ellenben a legelnézőbb bíráló sem találna dícsérni valót. A hol 1848 előtt némi javítási kísérletet tétetett, Pozsonyban, Komáromban, Balassa-Gyarmaton, Aradon, Nagy Váradon, most csak olyan elhanyagolt, romlott minden, mint a hol a százados fonák szokást és selejtességet félbe nem szakította semmi."*[1241]

[1240] T. N. Zala Vármegye Köz…gyülekezése Jegyző könyvének Részes kiírása 1796. június 17. ZML IV. 14. n. F 26. N° 64.
[1241] PULSZKY–TAUFFER 1867, 312. o.

2. Központi kezdeményezések a börtönügyben

Miután, mint láttuk, Magyarországon a 18. századot megelőzően a szabadságvesztés-büntetés végrehajtása a megyei, városi, esetleg úriszéki tömlöcök hálózatára támaszkodhatott.[1242] A szabadságvesztés-büntetés lassú magyarországi terjedése is ezen a helyi szinten regisztrálható, a büntetés-végrehajtási hálózat tétova kiépítése is itt zajlott le. A tömlöc jellegzetesen processzuális elkötelezettsége hosszú ideig azt eredményezte, hogy büntetésként is a büntető igazságszolgáltatás szervezeti körében maradt. Vagyis tömlöcöt ott üzemeltettek, ahol a törvénykezés folyt, a kettő szerves egységét a 19. század második feléig Magyarországon nem sikerült megbontani. Annyira természetes volt a szabadságvesztés–büntetés végrehajtásának az elsőfokú ítélkező hatósághoz telepítése, hogy évszázadokig fel sem vetődött az uradalmi-városi-vármegyei törvénykezéstől elválasztott büntetés-végrehajtó intézmény(ek) életre hívása.

A bécsi kormányzat saját céljaira hagyományos, az örökös tartományokban bevett birodalmi megoldásait vette igénybe. Koncepciós pereinél, mint a protestáns prédikátorok esete, előszeretettel alkalmazta a gályarabságot, mely a veszélyesnek mondott ellenfeleitől megszabadította az adminisztrációt. A politikai (állam-) foglyokat néhány, a birodalom nem magyar fertályán fenntartott várbörtönben (Kufstein, Olmütz, Spielberg) őrizték. Az elsősorban külföldről Magyarországra transzportált, valamint a valamiért a felsőség látókörébe került és ott megítélt magyar közrendű bűnelkövetők a magyar végházakban letöltendő szolgálatra, magyarországi erődítményekben vármunkára kerültek.

Aligha véletlen, hogy Magyarországon a 18. század végéig semmiféle országosnak vagy központinak nevezhető büntetés-végrehajtási intézet nem működött.

[1242] PULSZKY–TAUFFER 1867, 63. o.

A FELVILÁGOSODOTT ABSZTOLUTIZMUS KÍSÉRLETE. A változást a felvilágosult abszolutizmus igazságügyi politikája idézte elő. A közjó szolgálatába állított adminisztráció köztudomású ismérve volt a társadalom feletti ellenőrzés kiterjesztése. Ez az igazságszolgáltatásra is igaz, így a felügyelet egyre erősödött. Sűrűsödtek a központi intézkedések, erősödött a kontrolltevékenység, a központi igazgatás egyre több hatáskört vont magához. Ezzel növelte a kormányzat felelősségét is a törvénykezés és büntetés-végrehajtás szervezésében és gondozásában. A fokozódó elkötelezettség előrevetítette az állam szerepvállalását a börtönügy organizációjában. Néhány évtized alatt a felvilágosult adminisztráció eljutott a beavatkozás gondolatáig.

A felvilágosult abszolutizmus középkorral szembeforduló, a „nép szolgájaként" fellépő emberbarát jogpolitikája a büntetőjog és igazságszolgáltatás átalakítását is megelőlegezte. Humanizálták a büntetőeljárást (Mária Terézia 1763-ban eltiltotta a kínvallatást), enyhítették a büntetés-végrehajtást (1763-ban megszűnt az arcon, homlokon megbélyegzés lehetősége), sürgették a büntetőkodifikációt és a megjelent törvénykönyvekben már jelentősebb helyet kapott a szabadságvesztés-büntetés.

A feudális-rendi tradíciók mentén működő vármegyei praxis és a korszerű, felvilágosodott eszmékben gondolkodó állami reformerek találkozása konfliktusos helyzetek sorát teremtette meg. Az uralkodó felvilágosult elhivatottsága és a vármegyék sajátos, alkotmányos harcként értelmezett védekező felállása a központi ellenőrzés és feladatvállalás kiterjedését hozta. Hogy mégsem lett a szembenállásból elmérgesedett háború, az a szintén a felvilágosodás eszmeköréből sarjadt kameralizmus hideg racionalizmusának köszönhető, mely a feladatokat nyomban pénzügyi szemüvegen keresztül vette számba. Ennek volt köszönhető, hogy az igazságügyi feladatok nagy részét a gazdasági kormányzat a vármegyékre próbálta testálni. Például *„az utóbbi néhány év alatt sok eset volt arra, hogy hol egyik, hol másik megye és szab. Kir. Város a magyar Helytartótanácshoz és a Helytartótanács útján Ő Apostoli Felségéhez kérést nyújtott be az iránt, hogy a területén található eszelősök és őrjöngők és az ilyenek számára való és az országban sehol sem létező kórházakba és fenyítőházakba*

szállíttassanak”.[1243] Az uralkodó egyértelmű válasza volt, hogy *„ha vagyontalanok, akkor ezen eszelősök eltartásáról s egyszersmind eszük visszaszerzésének eszközeiről a hatóságnak hivatalos kötelességből kifolyólag… gondoskodnia kell”*. Ugyanez történt a szüleiknek és elöljáróiknak nem engedelmeskedő haszontalanok elzárása és megfenyítése ügyében, amikor is a kancellária financiális okokból az 1725:11. törvénycikkre hivatkozva[1244] hárította a kérelmező törvényhatóságokra a feladat teljesítését.

S amikor a Helytartótanács szembesülve a ténnyel, hogy az uralkodók által szorgalmazott szabadságevsztés-büntetés foganatosítására a Magyar Királyságnak egyetlen központi büntetés-végrehajtási intézete sincsen, javaslatot tett ilyenek létesítésére, azt megint csak a vármegyék és szabad királyi városok kontójára tervezte. Semmi különös nincsen abban, hogy a vármegyék és szabad királyi városok a javaslatot elegánsan hárították. Legtöbbjük nem talált alkalmas helyet a maga területén a büntetőintézet, vagy ahogyan a helytartótanácsi körrendelet[1245] fogalmaz: fenyítőház elhelyezésére. Néhányuk alkotmányos, másikuk költségvetési kérdésnek tekintve az ügyet, az országgyűlés elé utalta volna a kérdést. Megint mások a fennálló állapotokkal elégedettek voltak, s a tömlöcöztetési rendszeren nem kívántak volna változtatni.

Az összegző jelentés, melyet a Helytartótanács a felmérésről készített és az uralkodónak felterjesztett, egyértelműen érzékelte a vármegyék és városok pénzügyi aggályait és indítványozza Őfelségének *„a küszöbön álló országos gyűléshez való visszautalását”*. A törvényhatóságok többnyire támogatólag nyilatkoztak és egyetértettek a fenyítőházak felállításával, de miként fogalmaztak: lehetőleg ne az ő területükön, s különösképpen ne az ő költségükre. Az *„eddig beérkezett jelentések abban összpontosulnak, hogy az olyan nyilvános fenyítő házak üdvösek ugyan, mivel azonban azok létesítéséhez nincsen alap, a különben is megterhelt adófizető népre pedig adót kiróni országgyűlésen kívül egyáltalán*

[1243] 1763. szeptember 26. Győry Ferenc tanácsnok jelentése a helytartótanácshoz. VAJNA 1906, 13. o.

[1244] 1723:11. tc. Még néhány, előbb hűtlenségi esetet halálbüntetéssel sújtani rendelnek 8. §. Hasonlóképpen a szülők megverőit vagy megsebzőit a dolgok és tények körülményeihez képest, a bíró bölcs belátása szerint.

[1245] 1763. szeptember 30. A helytartótanács körrendelete a törvényhatóságokhoz fenyítőházak hol és milyen módon való létesítése iránt. VAJNA 1906, 14. o.

nem lehet, ennél fogva a gonosztevők és semmirevaló emberek a törvényhatóságok által az ország törvényeinek megfelelően az eddig való módon fenyítendők”.[1246]

A VÁRMEGYÉK ÁLLÁSPONTJA. Nem minden tanulság nélkül való dolog a vármegyék, a szabad kerületek és a szabad királyi városok véleményein keresztül a fenyítőházzal kapcsolatos ismereteket szemrevételezni. Úgy tűnik, a törvényhatóságok egy (nagyobb) része a helytartótanácsi körrendeletből (amúgy jogosan) azt a következtetést vonta le, hogy a kormányszék országos vagy tartományi börtön(ök) felállítása felől tudakozódik. A kezdeményezésekre okot szolgáltató esemény (nevezetesen egy kegyelemből tízévi vármunkára ítélt katonaszökevénnyel cimboráló bűnpártoló elítélt elhelyezésének igazgatási problémái) a büntetés-végrehajtás felé mutatott. Amely hatóságok mélyebbre bocsátkoztak a témában az épületnek megfelelő hely, illetve az építés és a fenntartás költségvetési fedezetének hiányánál, javaslatukban többnyire valamiféle börtönről szólnak. Arad vármegye példának okáért arról szólt, hogy *„az ország minden megyéjében, szabad királyi városában, a legtöbb magánuradalomban és törvényhatóságban létezik olyan nagyobb kölcséggel épített fenyítőház, köz-börtön, ahol mindenfajta gonoszságért elítélt mindkét nemű emberek eddig fenyíttettek és tényleg kézzelfogható javulás mellett fenyíttetnek”*. A megye vezetőinek egyértelmű a felfogása a fenyítőházról: az a „közbörtönök”, vagyis tömlöcök hálózatához igazodó új létesítmény lenne. (Így reagált Liptó, Nyitra, Trencsén, Heves, Esztergom vármegye és a Jász-Kun kerület is.) Zemplén vármegye is már működő fenyítőházakról szól (ez csak tömlöc vagy várfogság céljait szolgáló erődítmény lehetett), ahol „a megye sarkalatos előjogaival homlokegyenest ellenkező gyakorlat” szokásos, nevezetesen a nemesi állásra tekintet nélküli kezelés. Sopron vármegye írja, hogy az elítéltek „ősi szokás szerint a közbörtönökben őriztetnek”. (A megye tisztviselői éreztek a kérdésben valamit, mert ők már különbséget tettek azok között „a kikre bűntett miatt börtönbüntetés szabatott ki” és azok között, „akiket jó magaviseletre börtönnel kell visszavezetni”, de közelebbről nem foglalkoztak a két típussal, minthogy

[1246] 1769. március 1. A helytartótanács felterjesztése Ő Felségéhez. VAJNA 1906, 22. o.

fenyítőház híján ez utóbbiak is a börtönbe kerülnek.) Esztergom városa büszkén közli, hogy ő már teljesítette a tervet, hiszen „nem csak a föld alatt levő börtöne, hanem fogháza is van”.

Az ilyen álláspontok képviselői számára meglehetős evidenciaként kínálkozott a projekt elutasítása, hiszen az tehernövekedésen kívül vajmi kevés változást ígért. Mint Zombor város fogalmazott: *„a bűntettesek a kiszabott büntetést ott töltsék ki, a hol elfogattak és elítéltettek”*.

Egyedül Békés megye válaszában sejlik fel valamiféle ismerete a fenyítőházi eszmének, mert szakmai oldalról közelítve leszögezte: az intézmény bevezetése szerinte azért „fölösleges, mert nem olyan lelkületűek a gonosztevők, hogy azok elvetemült féktelensége a fenyítőházak enyhe gyógyszerével legyőzhető volna”. A bűnözők számára a vármegye a „jól megerősített börtönt” tartja csak alkalmasnak, amelyben nemcsak a szabadságvesztés fölötti fájdalmat, hanem „szörnyű ínséget és sok más bajt meg nyomorgatást kell elszenvedniük”. A bűnözőkről és a büntetésről vallott hagyományos feudális-rendi felfogás uralmáról olvashatunk Békés vármegye válaszában.

Szélesebb társadalmi perspektívába helyezte a maga helyett Ráckevét ajánló Pest városa az alapítás ügyét, amikor a Csepel-sziget termelőinek piacproblémáival indokolta a helyválasztást. A Dunán nehézségek mellett szállító helyi termelők számára kiváló terményfelvevőként értelmezte egy esetleges fegyintézet személyzetét és börtönnépességét, s egyben a létesítmény rabjai számára mezőgazdasági munkalehetőséget kínáló környezetként a termékeny környékbeli földeket. Debrecen városa a magisztrátus régebbi idevágó elképzeléséről számolt be, hogy ti. a szándék már megvan, s majd ha lesz hozzá pénz és telek, megépíti a fenyítőházat a város költségén, a város céljaira, de kizárólag „az ezen város területén található javíthatatlanok” számára. Ez utóbbi fordulatban egyszerre jelenik meg az abszolút kormányzat törekvéseinek elutasítása, s a hagyományos fenyítőházi koncepció, a saját szegénység kezeléséből kinövekedő fenyítőházi eszme megvalósításának gondolata.

Többen székhelyként „az ország központját”, más hatóságok az ország igazságügyi szerkezetében szerepet játszó kerületi központokat indítványozták,

ami a hagyomány megélesztését jelentette volna, a vármegyék fölötti szinten, a királyi táblák működési központjaiban.[1247]

Ezzel a kezdeményezés Magyarországon lényegében elhalt, egészen pontosan más irányba terelődött. Az uralkodó támogatásával és finanszírozásával, valamint a kancellár jótékonysági tettével kezdetét vette egy központosított, kormányzati kísérlet, a Domus Correctoria története. Az államhatalom tett ugyan tétova lépéseket országos fogvatartó helyek kijelölésre, ezek azonban nem büntetés-végrehajtási intézetek létesítését jelentették, hanem a Haditanács által néhány nagyobb erődítmény kijelölését, melyekben (a totális intézményekre vonatkozó feltevés szerint) korlátozott mértékű végrehajtásra nyílt lehetőség. Munkács, Arad, Komárom vára azért vált a kormányzat szemében alkalmassá a büntetések foganatosítására, mert alapterületük, építési sajátosságaik, a bennük állomásozó katonaság az őrzésbiztonságot garantálhatta. Ezek az intézkedések is bizonyítékai annak az osztrák büntetőpolitikának, mely a totális intézmények csereszabatos felfogása alapján gondolkodás nélkül cserélgette a börtönök végrehajtási helyszíneit várakkal, kaszárnyákkal, árvaházakkal, erődítményekkel, kolostorokkal, tébolydákkal. A hadseregbe sorozás és a végvárakba küldés jól érzékelteti az osztrák büntetés-végrehajtási filozófia Magyarországra is erősen kiható felfogását: a totális intézmények cserelehetőségeinek kihasználását a végsőkig. A megüresedett végvárakba telepített büntetés-végrehajtás a börtön és az erődítmény totális funkciójának hasonlóságán, illetve egyezésén alapult. Erre emlékeztet a laibachi fenyítőház alapítása is, melyet 1754-ben egy kiürített kaszárnyaépületben helyeztek el. Trieszt bűnözőit egy használaton kívüli kastély melléképületébe zárták be.[1248]

A központi kormányzat ezt követően megelégedett azzal az 1762-ben bevezetett gyakorlattal, hogy a vármegyei és uradalmi tömlöcökben uralkodó végrehajtási rezsim felett a helytartótanács egyik osztálya, a Departamentum

[1247] A körrendeletre adott vármegyei és szabad királyi városi vélemények összefoglalója. VAJNA 1906.
[1248] HOEGEL 1916, 4. o.

Publico-Politicum a kötelezően felterjesztendő táblázatos kimutatások segítségével némi ellenőrzési lehetőséget birtokolt.[1249]

Erdélyben 1786-ban császári rendelettel a szamosújvári katonai erődítmény átalakításával hozták létre az ún. „provinciális” börtönt. Az 1787. január elsején megnyíló tartományi intézet csupán Erdély területéről származó elítélteket fogadott. A rabokat, köztük életfogytiglani szabadságvesztés büntetésre ítélteket is a vár kazamatáiba zárták, s szükség estén a vár udvarán felállított szégyenoszlopnál fenyítették meg őket. Elkülönítésre vajmi kevés lehetőség adódott, hiszen például 1787–1789-ben beszállított 151 rab számára mindössze 9 kazamata állt rendelkezésre (hét férfi és két női terem). Két évtized múltán intézményesítették a munkáltatást: 1811-től posztó-, 1823-tól halinagyártást szerveztek meg a rabok számára. Addig az intézettel kapcsolatos munkákat végeztek, mezőgazdasági, illetve városi közmunkára vezényelték őket.[1250]

Ez a börtön halvány kontúrjaiban sem emlékeztet a fenyítőházi gondolatra, jellemzi viszont a német–osztrák kriminalizálódott fenyítőházi modellből származó munkáltatási ideát. A szamosújvári intézet büntetés-végrehajtási létesítmény volt a javából, egyben első országos jellegű fegyintézetünk, mely a polgárosodás folyamatához igazodva még hosszú évekig szolgálta a büntetés-végrehajtást. Fenyítőházzá azonban soha nem lett.[1251]

ÖSSZEFOGLALVA a magyar tömlöcről és tömlöcügyről mondottakat, rögzíthetjük, hogy a 19. század első felére sem alakult ki valamiféle szisztematikus hálózata sem az intézményeknek, sem a végrehajtási gyakorlatnak. A terjedőfélben lévő szabadságvesztés-büntetés egyenes következménye volt a központi törekvéseknek, a büntetési rendszer jogpolitikába foglalt humanizálásának (a halálbüntetés visszaszorításának, a kegyelmezési gyakorlat kiterjesztésének, egyes kutatók szerint a testi büntetések korlátozásának). A szabadságvesztés-büntetés korszakunkban kezdett kibontakozni a testi büntetések öleléséből, s próbálta megtalálni új arcát. Ezt a folyamatot döntően befolyásolta a

[1249] FELHŐ–VÖRÖS 1961, 175. o.
[1250] MEGYERI 1905, 10–11. o.
[1251] MEZEY 2003, 87–96. o.

vármegyei törvénykezési praxis és tömlöcügy tradíciója, valamint a rendelkezésre álló fizikai adottságok, épületek és financiális lehetőségek.

A tömlöcügyet egyfelől középkori tradíciói határozták meg. A funkcionális sokszínűség és a partikuláris hatalom lehetetlenné tette az egységes kezelést, netán szabályozást. Ahány pallosjogú uradalom, szabad királyi város, szabad kerület, vármegye, annyi megoldás alakult ki a fogva tartás gyakorlatára. Némi tapasztalatcsere a reformkorban tapasztalható. A közös vonásokat a középkori hagyományok foglalták keretbe: a testsanyargatásból fakadó állapotok, a többnyire föld alatti elhelyezés, a levegőtlenség, fénynélküliség, a mocsok, a táplálék szűkössége és monotonitása, az olcsóságra törekvés, a közös elzárás, az embertelenség.

A törvényhatóságok ugyanakkor nem idegenkedtek a korszerűsítéstől, ami némi kivételtől eltekintve nem annyira valamiféle felvilágosodott megújulás irányába fordulást jelentett, hanem a meglévő keretek tisztázását, a börtönviszonyok rendezését, az őrzés és a rabdolgoztatás szabályozását. Ennek esélyt adott a Mária Terézia által elrendelt székházépítési program, mely új építésű tömlöcök sorát hozta létre. Ezek létesítésekor át kellett gondolni a tömlöcrendet, a törvényhatóság és a börtön fizikai és processzuális viszonyát, az őrzésszervezést. Korai eredményként könyvelhető el, hogy a börtönépületeknek földfelszíni traktusai is voltak már, az emeletes épületek lehetőséget adtak a nemek szerinti elkülönítésre, s halvány nyomai mutatkoztak az enyhébb és súlyosabb bűnözők külön termekbe zárására. A tömlöc és a vármegyeház fizikai közelsége (egysége) olyan szempontokat is fölvetett, mint az egészségügyi felügyelet (járványok, fertőző betegségek megelőzése, illetve orvoslása) s a gondoskodás a tisztaságról (szagviszonyok), az őrzésbiztonság kérdései (zendülések, kitörések megelőzése, illetve kezelése). A költségmérséklés igénye megnyitotta a gondolkodást a rabok munkáltatásáról.

A Helytartótanács erélytelen kísérletekkel próbálta megteremteni az országos, tehát a törvényhatóságokról leválasztott büntetés-végrehajtást. Ennek központi intézeti formáját (országos börtön vagy fenyítőház) a vármegyék ellenállása megakadályozta, ezután a szabályozás eszközével igyekezett a

központi kormányszék beavatkozni a büntetés-végrehajtásba. A tömlöcviszonyok változtatására, az egészségügyi, élelmezési, munkáltatási körülmények javítására próbálta kötelezni a törvényhatóságokat, melyek ezt nemritkán az önkormányzati jogaikba való beavatkozásként éltek meg. Aligha különleges, hogy többnyire elvéreztek ezek a próbálkozások.

VI.
A magyar fenyítőház
(A Domus Correctoria)

VI. A magyar fenyítőház

(A Domus Correctoria)

A tömlöcrendszeren éket ütni hivatott fenyítőház Magyarországon nem helyi megoldásként bukkant fel, hanem tipikusan a központi elképzelések részeként. Így a tömlöc–fenyítőház ellentétpár a hagyományos európai szembenállás mellé (melyet leginkább *a feudális-rendi maradiság kontra korszerűség* képlete jellemzett) hazánkban felzárkózott a *vármegye versus központi akarat* és a *magyar rendiséggel szembenálló idegen (osztrák) abszolutizmus* viszonyrendszere is. A tömlöc a vármegye, az uradalom és a város szerves része, a fenyítőház a Helytartótanács kísérleteinek egyike volt. A fenyítőház ennek megfelelően az osztrák büntetőrendszerben már kriminális jelleget öltött, Európa nyugati fertályán modernnek számító jellemzőkkel (munkáltatás, lelki gondozás, fogvatartottak csoportosítása és szétválasztása) bírt.

A javítóház elnevezés a szempci minta után meglehetősen egységesen erősödött meg a börtönügyi szakirodalomban. Miután a fogház,[1252] fegyház,[1253] börtön,[1254] tömlöc[1255] fogalmak a hagyományos büntetés-végrehajtás által többnyire foglaltak voltak, a fenyítőház, javítóház, alkalmaként a nyugati minta után dologház (és ezek keverékeként meghatározott) elnevezésekkel igyekeztek kifejezni a börtönügyi szakírók és fogházreformerek azt a modellt, mely a modern börtönügyi tudományosság eszméit és alapelveit van hivatva megvalósítani az országban. A javítóintézet, fenyítőintézet megnevezések mögött tehát az újat, a

[1252] KOVÁCS 1964, 154. o.
[1253] CZUCZOR–FOGARASI 1864, 2/634. o.
[1254] KOVÁCS 1964, 154. o.
[1255] KOVÁCS 1964, 154. o.

korszerűt, a nyugati modellt kell értenünk, akár sikerült annak princípiumait érvényesíteni, akár nem.

A magyar fenyítőházak (amúgy nem túl hosszú) története egy gáláns adománnyal vette kezdetét. 1770. augusztus 20-án kelt levelében Gróf Eszterházy Ferenc kancellár szempci birtokain található telkét és épületeit ajánlotta fel egy országos fenyítőintézet alapításához. Miként az ismeretes, Eszterházy korábban más karitatív intézeteket is alapított, így tallósi kastélyában és hozzá tartozó épületeiben és kertjeiben árvaházat, a szempci „kis Stiftnek" nevezett kastélyában pedig a piaristák felügyelete alá rendelt oktató és nevelő intézetet nemes ifjak számára. Mindkettőt 1763-ban. Eszterházy Ferenc tevékenysége nem véletlenül emlékeztet a német felvilágosult fejedelmi paternalizmus jótékony alapító tevékenységére. A nagyműveltségű, széles látókörű, olvasott államférfi tekintélyes könyvtár birtokosa, a felvilágosodott abszolutizmus úrbéri rendeletének és a tanügyi reformcsomagnak egyik felelőse volt, s egyben a l'Orionn szabadkőműves páholy nagymestere. Nem állt tehát messze tőle a német fejedelemi abszolutizmusok uralkodóinak jótékony paternalista gondoskodása népeikről, melyek szerte a német birodalomban számtalan egyetem, árvaház, szegényház, fenyítőház, tébolyda és ispotály megalapításához vezetett. [1256]

A fenyítőház, javítóház kifejezések rapszodikusan jelennek meg a szóhasználatban, erős a bizonytalankodás az ekkor még csak kialakulófélben lévő szakterminológiában. A szempci, tallósi és szegedi intézetek iratanyagában leggyakrabban a *Fenyítő Ház, Királyi Fenyítőház*[1257] megjelölést alkalmazták, mellette a *Büntető ház,*[1258] *Javítóház,*[1259] *Királyi Javító Ház, Jobbító Ház,*[1260] *Megjobbító Ház,*[1261] *Jobbulásra Rendelt Ház,*[1262] *Fenyíték Ház,*[1263] *Császári és*

[1256] VAJNA 1906, 27–28. o. Vajna a Budapesti Gyűjtőfogház igazgatójaként végzett helytörténeti, történelmi és levéltári gyüjtőmunkáját impozáns adattárban foglalta össze, mely a fenyítőház három időszakának bemutatására vállalkozik. Hivatkozásainak bizonytalanságaitól eltekintve alapos, kimerítő forráspublikáció. Alábbiakban saját levéltári kutatásainkkal kiegészítve, főként az ő munkájára támaszkodunk az intézet bemutatásakor.

[1257] CsmL VII. 101. 16. [1812–13] Mind Szent hava 11dik napján 1813dik Esztendőben.

[1258] CsmL VII. 101. 1. [1785–86] Anno 1785 die15a Mensis Juni in oppido Szala Egerszegh in Comitatui Szaladien. Delibaratum est.

[1259] CsmL VII. 101. 16. [1812–13.] 4dik Januar 1874.; Xber hónapnak 24dik napján 1819 Esztendőben.

[1260] CsmL VII. 101. 16. [1812–13] 1812dik Esztendőben Szent Iván Hava 13dik napján.

[1261] CsmL VII. 101. 16. [1812–13] 1811dik eszt.ben September hónapnak 12ik napján Pétsváradon.

Királyi Fenyíték Ház,[1264] *Domus Correctoria***,**[1265] *Domus Carresterialis, Korrektionshaus, Korrektionshof*[1266] bukkant fel nagyobb rendszerességgel. Ritkábban a *Zucht- und Arbeits Haus.*[1267] Oláh Miklós azt írja, hogy a nyolcvanas évek közepétől az uralkodó rendelkezése alapján *„a Zuchthaus Szegedin" és a „Szegedi Fenyítőház"* megnevezés is gyakorlatban volt.[1268]

A Magyar Tudós Társaság nagyszótára[1269] szerint a dologház kifejezés még legalább három fogalmat fedett a 19. század középső harmadában. A dologház olyan *„középület vagy intézet, melyben a csavargók vagy rabok vagy magánosoknál munkát nem kapó szegények bizonyos bérért dolgoznak*".[1270] Hasonlóképpen, mint a dologházfogalom határterületén megjelenő fenyítőház terminológiája. A korabeli nyelvben fenyíték alatt büntetést értettek, „melyet valakinek elkövetett bűneiért szenvednie kell". (Fenyítő = „rossz tettekért büntető, gonosztevőket törvényesen megbosszuló, bűntettekről ítélő avagy azokról értekező".) Ennek megfelelően a fenyítékház vagy fenyítőház a hivatalos szaknyelvben olyan *„nyilvános épület vagy intézet, hová az elítélt gonosztevőket részint büntetésül, részint javításul s néha testi büntetésekkel is illetik, koplaltatják stb.*"[1271] Ezt kiegészítve pedig a fenyít szó jelentése is kettős értelmű. *„Szorosb értelemben büntet, megbosszul, lágyabb értelemben bizonyos erkölcsi korlátok között tart, kihágni nem enged.*"[1272]

A magyar nyelvtudományban uralkodó zavar nem véletlen, hiszen egyelőre még a szakma sem tudta pontosan definiálni a dologházat. A nyugat-európai intézmények magyarországi megjelenése (mely legtöbbször osztrák közvetítéssel történt) nem hozott egyértelmű definíciókat a magyar praxisba. A

[1262] CsmL VII. 101. 1. [1785–86] In Causa Fisci Magustratualis Cottus Weszprimiensis Contra Andream Érsek. Deliberatum est.
[1263] CsmL VII. 101. 16. [1812–13] 4dik Januar 1874.
[1264] CsmL VII. 101. 16. [1812–13] Széll jegyzés azon Raboknak Nevekrül mellyek az Császári Királi Szegedi Fenyíték Házbul tavali Esztendőben Ki szöktek. Anno 1813.
[1265] CsML VII. 104. CsML VII. 101. 3. [1789–90] Tabella Captivorum Domus Correctoriae Szegediensis.
[1266] CsML VII. 101. 16. (1812–13) Sammlung der bestehenden Vosrchriftenwegen Vergutung der Fuhr- und Ehrungskosten für die in Commission reisenden Beamten.
[1267] CSML VII. 104. 2. [1785–86]. Plan. In das alhiesigen zucht und arbeits Haus.
[1268] OLÁH 2000, 12. o.
[1269] CZUCZOR–FOGARASI 1862–67.
[1270] CZUCZOR–FOGARASI 1862–67. 1/266. o.
[1271] CZUCZOR–FOGARASI 1862–67. 2/311. o.
[1272] CZUCZOR–FOGARASI 1862–67. 2/311. o.

reformkori nyelvi mozgalmak is ekkortájt keresték a megfelelő szakterminológiát, a jogi szaknyelv kialakulófélben volt. Olyan kulcsszavak például, mint a javítás ekkor kezd rendészeti és jogi (nevelési) értelmet magára ölteni. 1803-ig a magyar nyelvben a javítás még csak kizárólag „gyógyítani, gyógyulni" értelemben használatos s csak akkor bukkan fel mai értelemben Sándor István nyelvi szótárában.[1273] Szily Kálmán megállapítása szerint a „javítás" a reformkori nyelvben igen lassan szerzett magának rangot.[1274] Miként Nyugat-Európában a a munkáltatásra utaló Werkhaus (Werkhuys), a munka típusát tükröző Raspelhaus (Rasphuys), a Spinnhaus (Spinhuys) és a fegyelmezést sugalló Zuchthaus (Zuchthuys) nem adott kezdetben megfelelő támpontot az intézményi besoroláshoz, hazánkban is bizonytalankodtak a terminológiában.

A KÖRNYEZETI FELTÉTELEK. A Domus Correctoria megszületése egyben jelezte azt a tendenciát, mely a fenyítőházi mozgalom német és osztrák intézeti mintáit alakította. A fejedelmi akaratból született intézmények ugyanis az aktuális hatalmi és főleg financiális megfontolásoknak meglehetősen kiszolgáltatott helyzetben voltak kénytelenek működni. Kiválóan jellemzi ezt a szempci fenyítőház útja a roskatag tallósi kastélyon át a szegedi vár kazamatáiig, melyet az uralkodó éppen olyan alkalmasnak vélt feladatai ellátására, mint az eredeti épületet.[1275] Fenyítőházból így lett tömlöc.

Az átalakulás folyamata persze ennél jóval bonyolultabb. A büntetés-végrehajtásnak a fenyítőháztól a börtönig tartó hosszú útja nem a környezeti (architekturális) feltétek nyomása alatt alakult, hanem az igazságügyi politika, a kriminalizálódott társadalom, a büntető igazságszolgáltatás hármas szorításában. Az Osztrák Birodalomban (s így a kormányzati politika befolyása alatt álló Magyarországon is) a metamorfózist erősítette a felvilágosult abszolutizmus néhány elgondolása a büntetés-végrehajtásról és a büntetés-végrehajtást szolgáló épületekről. A szempci kísérlet ugyanis beigazodott az általunk a III. 7. fejezetben már megismert osztrák központi intézkedéseknek sorozatába.

[1273] SÁNDOR 1808
[1274] SZILY 1902, 151. o.
[1275] OLÁH 2000, 26–28. o.

A felvilágosult abszolutizmus Európa szerte egyik fő feladatának tartotta a hullámzó lakosság megrendszabályozását, melynek egyik eszközeként tekintettek a fenyítő- és dologházakra. Ennél fogva az Osztrák Birodalomban is sorra alapították a tartományi központokban az ilyen intézeteket. Hoegel adatai szerint a 18. század első felében nyolc ház nyitotta meg a kapuit.[1276] Stekl további hét intézetet nevez meg,[1277] így amikor Magyarországon átadták rendeltetésének a Domus Correctoriát, az osztrák tartományokban már 15 fenyítőház üzemelt. Az első alapítások időpontját (Bécset és Boroszlót)[1278] tekintve a német minták mellett ekkor tehát már százesztendős közvetlen tapasztalatok álltak az osztrák kormányzati szervek rendelkezésére. Az új házak létesítésénél a szervezeti, működési elvek, a koncepciók és a rezsimre vonatkozó előírások már készen álltak az osztrák praxisban. Nem véletlen, hogy a magyar kísérletben jelentős osztrák hatást érzékelhetünk.

Korábban azt igyekeztünk illusztrálni, hogy az újabb német fenyítőházak, szemben a németalföldi és a Hanza alapításokkal, a Német Birodalom belső területein jöttek létre, s ezért lényeges vonásokban különböztek már az eredeti modellt kínáló északnémet megoldásoktól. Alapításukat nem inspirálta sem a tengeri kereskedelem, sem a kezdeti tőkefelhalmozás. El voltak szigetelve azoktól a gazdasági kihívásoktól, melyek életre hívták a kapitalizálódó Németalföld, majd a Hanza fenyítőházait. Hiányzott belőlük az északi alapítások vállalkozói tartalma. A házak egy része nem is városi intézményként, hanem fejedelmi akaratból formált tartományi fenyítőházként működött, nem kevéssé a kriminális problémák megoldására. Felerősödtek az állami érdekeknek megfelelő gazdaságossági megfontolások, ami a munkaszervezést alárendelte a merkantilista/kameralista koncepcióknak. Távolodva az epicentrumtól, a fenyítőházi teória is gyengülni kezdett. Még megmaradtak egyes, elsősorban a neveléssel kapcsolatos elemei, de felerősödtek a diszfunkcionális jeleket eredményező kriminális elvárások is. Miután az osztrák hatóságok már ezt a mintát vették át, s alkalmazták tartományaikban, a viszonyítási alap immáron nem az amszterdami vagy Hanza-modell volt. S a feltételek (különösen

[1276] HOEGEL 1916, 3–4. o.
[1277] STEKL 1978, 63. o.
[1278] ARNDT 1981, 15. o.

Magyarországon), ha lehet, még kevésbé voltak fellehetők a Habsburgok birodalmában. A dinasztia uralta elmaradt perifériális vidéken szél sem rezdült az iparosság környékén. A második jobbágyság rendszerén megerősödött földesúri hatalom, az elmaradott céhes struktúra birtokosai, a fejletlen polgárság, a gyenge ipar és kereskedelem képviselői érdektelenül tekintettek a fenyítőházak kínálta lehetőségekre. Ezen a tájon nem gazdasági kérdés volt, nem munkaerő-piaci és munkanélküliségi problémaként fogalmazódott meg a hullámzó lakosság ügye, hanem belbiztonsági, rendészeti és főként büntető igazságszolgáltatási feladatként. Láthattuk korábban, hogy az 1671-ben alapított bécsi intézet néhány évtized alatt úgy feltöltődött a Landgericht által elítélt bűnözőkkel, hogy 1726-ban a hatóságok már kénytelenek voltak kimenekíteni és egy Arbeitshausba telepíteni a tényleges a koldusokat és csavargókat. Ezzel együtt a dologtalan társadalmi csoportok kezelését a szociális gondoskodás és a büntető igazságszolgáltatás határáról a büntetőpolitika a kriminalizálódás irányába, a szegénypolitika pedig a szegénygondozás és segélyezés terrénumába igyekezett vonni. Mire hazánkban felállították a szempci Domus Correctoriát, az osztrák fenyítőházügy területén jobbára eldőlt a küzdelem, méghozzá a büntető igazságszolgáltatás javára. A kriminalizálódás valamennyi osztrák intézetben végbement, s Ausztria-szerte oly intenzív volt, hogy a szempci kapunyitás időpontjára már lényegében valamennyi ház a büntetés-végrehajtás jegyeit viselte magán.

De nemcsak a modell okán lett a magyar fenyítőházügy az osztrák igazságügyi kormányzat foglya. Mint láttuk, az osztrák adminisztráció bevett gyakorlatává lett Magyarországra transzportálni kriminalitásának végtermékét, a halálra ítélt, de kegyelmet nyert vagy életfogytiglanra szentenciázott bűnelkövetőket. Ezeket valahol el kellett helyezni. A magyar erődítmények, mint alább látni fogjuk, megteltek. Nem véletlen tehát, hogy még létrejövetele előtt is már virtuális célpont lett a fenyítőház, célobjektuma az osztrák büntető igazságszolgáltatásnak.

Magyarországon a török háborúkat és a Rákóczi-szabadságharcot követően jellegzetesen rendészeti problémaként bukkant fel az abszolutizmus kormányzata számára a „hullámzó lakosság” megregulázása, a csavargók, koldusok, szökött katonák, egyéb vagabund elemek, cigány kompániák,

kiskriminálisok, tolvajok és szajhák jelentős társadalmi csoportjának hirtelen előbukkanása nyomán. A több évszázados, háborúk jellemezte társadalmi zűrzavar elültével a korábban oly természetesen a hadjárások és zaklatott társadalmi élet körülményeibe simuló csoportok most egyszerre láthatóvá váltak. A társadalom egyre terhesebbnek érezte a rabló-fosztogató bandák jelenlétét, a csavargók, cigány kompániák zaklatásait, az állam pedig a jó rend érdekében igyekezett fölszámolni minden deviáns jelenséget, próbálta ellenőrizhetővé tenni lakosság széles rétegeit. A rendre és ellenőrzésre törekvő felvilágosult abszolút kormányzat a többi között – hála Széchenyi Ferencnek – igénybe vehette a nyugati tapasztalatok közül a fenyítőház intézményét is.

A szabadságvesztés-büntetés és a dologházi (fenyítőházi) eszme, a büntetőjog és rendészet keveredéséről kiváló bizonyítékokkal szolgál a Helytartótanács működése. A Magyar Helytartótanácsi Levéltár alaki állagai között fellehető rablétszám-kimutatások (az 1757-től a börtönökben fogvatartottakról készített s a vármegyék, uradalmak, városok által kötelezően beküldendő rabtabellák) tanúsága szerint a hosszabb idejű rabságra ítélteket nem a törvényhatóságok őrizték tömlöceikben, hanem vármunkán vagy a szempci (utóbb tallósi, szegedi) javítóházban töltötték büntetésüket. A súlyos bűntetteket elkövető elítélteket tehát a javító- és dolgozóházba küldték, ezzel fokozva annak kriminalizálását.[1279] Sokat árul el az Acta secundum referentes irategyüttese is. Sauska Antal foglalkozott ugyanis a rablajstromokkal, ugyanaz, aki egyébként a közbiztonsági kérdések referense is volt.[1280] A Köz- és Városrendészeti Osztály (Departementum Politiae in genere Civitatum) feladatkörébe tartozott a rendészeti kérdések kategóriájába sorolva az árszabások, malomrend, mértékek egységesítése, tűzrendészet, útlevélügy, csavargó- és koldusügy, rendőri kérdések mellett a dologházügy is. Ez az osztály vizsgálta felül a dologházak alapszabályait.[1281] Ez az ügycsoportosítás nem hagy kétséget az iránt, hogy a korabeli felfogás szerint a dologházak a rendészet körébe estek. Ugyanakkor a Departamentum Publico-Politicum esetében éppen az ellenkezőjét tapasztaljuk: a börtönviszonyokat is ellenőrző ügyosztály feladatává lett a dologházak létesítése

[1279] Vö. FELHŐ–VÖRÖS 1961, 89–90. o.
[1280] FELHŐ–VÖRÖS 1961, 138. o.
[1281] FELHŐ–VÖRÖS 1961, 169–170. o.

és működésének kontrollja. A dologházépítésekre a Departamentum véleményes jelentése és indítványa alapján adtak engedélyt; a törvényhatóságoknak be kellett számolniuk az ügyosztálynak a dologházak bevételeiről és kiadásairól, a foglyokra gyakorolt hatásáról.[1282]

A fenti eseményekkel egy időben a büntető igazságszolgáltatás körében is változások zajlottak. Ezek nem a jogszabályalkotás terrénumában történtek, hanem a törvényszéki praxisban. A büntető ítélkezés enyhülése (a csonkításos testi büntetések megszűnése, a sanyargató büntetések visszaszorulása, a halálbüntetések körének szűkülése, sőt bizonyos megszégyenítő büntetések eltiltása) fokozta az igényt az újabban megjelent büntetőszankciók, így különösen a szabadságvesztés-büntetés nemei iránt. S ez újabb gondot jelentett, hiszen a Magyar Királyságban nemcsak a fenyítőház hiányzott az igazságügyi intézmények közül, de országos büntetés-végrehajtási létesítmény sem egzisztált. A fenyítőház megalapítását nem sokkal megelőzte egy pengeváltás az udvari kancellária és az udvari haditanács között. Történt, hogy egy szökött katonát bújtató Bihar vármegyei asszonyt, bizonyos Petésné Nagyiday Annát a törvényszék bűnpártolásért halálra ítélt, amit a királyi kegyelem *„valamely erősségben elszenvedendő tíz év rabságra változtatott”*. A dolgok szokott folyásának megfelelően 1763. június 22-én az udvari kancellária megkereste az udvari hadi tanácsot, hogy jelölje ki az erősséget, ahol a katonaszökevénnyel való cimboraság miatt elmarasztalt asszony letölti majd tízesztendős büntetését. Az udvari haditanács azonban kereken megtagadta a kérés teljesítését, és arra hivatkozott, hogy megteltek az erődítmények, nincs módjában teljesíteni a feladatot. A kancellária még kísérletezett a temesvári katonai börtönnel, de ott is nemleges választ kapott. Megjegyzendő, az ügy nem lehetett új keletű, mert teljesen természetes volt, hogy várakban hajtják végre a büntetéseket, ami nyilván nem volt a korabeli hadsereg feladata. A temesvári intézetre vonatkozó válaszban arra hivatkoztak például, hogy *„miután a német örökös tartományokból évente kétszer büntetésre leküldendő rabok száma mind gyarapodik s ezeken kívül újabban az udvari hadi tanács megkeresésére a gradiskai határról 2 és Komáromból 9 büntetésben lévő nőszemély vétetett át”*, a fogva tartó helyiségek

[1282] FELHŐ–VÖRÖS 1961, 175. o.

megteltek. Az udvari kancellária újabb megkeresésére (1763. augusztus 24.) megint csak tagadó válasz érkezett a haditanácstól, eszerint felügyelete alatt lévő erősségekben sehol nincsen hely Nagyiday Anna befogadására.[1283] Ettől fogva, mint fentebb láttuk, a Helytartótanácsot folyamatosan foglalkoztatta az országos büntetés-végrehajtási intézet (mint a hivatalos iratokban titulálták: fenyítőház) ügye.

A két igény, rendészeti és büntetés-végrehajtási, találkozott az adminisztrációban, s innentől kezdve közös problémaként kezelte az a Helytartótanács, mely egyszerre volt gazdája a rendészetnek és a börtönügynek. Kevéssé lehet kétséges, hogy a két irányból érkező várakozás hamarosan egyetlen intézkedéscsomagban nyer majd kielégítést.

A FENYÍTŐHÁZ KRONOLÓGIÁJA. Ugyan Petésné Nagyiday Anna 1763-as elhelyezési ügye és a szempci intézet 1772. évi megnyitás között egy évtized telt el, nem kétséges, hogy a két esemény között szoros kapcsolat volt. A Helytartótanács, mint láttuk, először a megyéknél kísérletezett. Az uralkodó pénzügyileg igyekezett támogatni a kezdeményezéseket: Mária Terézia 1768. február 20-án kelt rendelete értelmében „*az esztergomi főegyházmegye jövedelméből a létesítendő fenyítőház részére három ezer forint letétessék*”. 1769 októberében újabb legfelsőbb elhatározás biztosította a létrehozandó országos intézet költségeire a székesfehérvári káptalan jövedelmét. Utóbb a báró Koller-féle jószágok értékesítéséből is a fenyítőházra fordítottak 6202 forintot. Nem állítható tehát, hogy a központi támogatás hiányzott volna a létesítéshez. Gróf Eszterházy Ferenc kancellár alapító levele 1770. augusztus 20-án kelt, melyet végül az 1772. február 21-én kiadott kancellári rendeletbe foglalt. Az adománylevél szólt arról, hogy „*legalázatosabb ajánlatomat, mivel sokszor említett Felsége kegyesen elfogadni méltóztatott, mondott nemes telkemet a hozzá tartozó épületekkel és az átadás alkalmával kihasítandó előbb említett földdel, semmi jogot és semmi tulajdont magamnak és enyéimnek fönn nem tartván, nevezett fenyítőház részére jelen okmány erejénél fogva örökre átengedem,*

[1283] VAJNA 1906, 12. o.

adományozom és arra teljes joggal átruházom”.[1284] Az udvar támogató szándékát jelzi az is, hogy amikor Kempelen János udvari kancelláriai tanácsos és ezredes, aki az építkezést vezette, 1771. június 13-án újabb 15000 forintot kért az építkezésre, azt a kancellár támogató javaslata mellett 1711. június 7-e előtt már utalványozták is. A fenyítőházat Szempcen 1772. szeptember 4-én adták át rendeltetésének

1779. november 26-án a kancellária elrendelte, hogy a fenyítőház költözzön Tallósra, az árvaház helyébe. 1780. február 4-én kelt az uralkodó legfelsőbb akaratát magában foglaló udvari kancelláriai leirat a költöztetésről. Az árvaházat Tallósról Szempcre 1786. június 18-án költöztették át. A helycsere célja alig titkoltan a rozoga és alkalmatlan tallósi kastély korábbi lakóinak kedvezett: ami az árvaház számára alkalmatlannak nyilváníttatott, a raboknak még megfelelő… A későbbi történések bizonyították a feltételezés hibás voltát. Tallherr kamarai építész tervei szerint a kastély lakhatóvá tétele és helyreállítása 22000 forintba került volna, amiről a kormányzat hallani sem akart. Ismét működni kezdett a reflex: 1784-ben, a legfelsőbb elhatározás értelmében, mely megtagadta a finanszírozást, az éppen akkor a hadsereg által elhagyott várakat (Szamosújvár, Nagyvárad, Szolnok, Szeged, Komárom) kezdték szemlézni, s megállapodtak a komáromi erődítményben. Az első döntés Komáromra szólt, miután azonban kiderült, hogy annak nagyobb részét az udvari haditanács már eladta, Szeged felé fordult a figyelem.[1285] Az 1784. március 7-én, július 25-én és szeptember 21-én kelt helytartótanácsi rendelkezések és az 1785. szeptember 26-án kelt kancelláriai felterjesztés értelmében először a férfiakat 1785. november 10-én indították útnak Szeged felé, ahová 23-án érkeztek meg. A nők 1790-ig Tallóson maradtak. A szegedi vár kazamatáiba telepített fenyítőintézet már semmiben sem emlékeztetett az eredeti koncepcióra. Tömlöc volt a javából, ráadásul a biztonságos őrzés sem volt megoldható. Rendszeresek voltak a szökések, az állapotok tömlöchangulatot idéztek. A törvényhatóságok egyre kevésbé utalták ide rabjaikat. A szegedi történet 1831-ben ért véget. Szeptember 20-án a még ott fogva tartott két rabot visszaszállították törvényhatóságához, s az

[1284] VAJNA 1906, 12. o.
[1285] VAJNA 1906, 153–155. o.

épületegyüttest 1832. július 27-én az aradi cs. kir. kerületi várparancsnokságnak adták át.[1286]

A FOGVATARTOTTAK. Győry Ferenc, a Helytartótanács tanácsosa 1763. szeptember 26-án tette le jelentését a Helytartótanács asztalára, mely a Nagyiday-féle ügyre javasolt volna megoldást. A tanácsos összefoglalta a problémát okozó, megcélzott kört, akik számára az országos intézetet fel kellene állítani.[1287] A német komplex modell multifunkcionalitását idéző koncepció szerint a létrehozandó háznak be kellene fogadnia az eszelősöket és az őrjöngőket, minthogy nem vitathatóan szükséges *„az ilyenek számára való és az országban sehol nem létező kórházakba és fenyítőházakba szállíttassanak”*. A másik érintett csoportot *„a szüleiknek és előljáróiknak nem engedelmeskedő, semmirevaló és minden intelmet megvető egyének”* alkotják. Végül említést tesz Győry Ferenc tanácsos a közelebbről meg nem határozott *„semmirevaló férfiak és nők”*-ről, akik *„büntetés végett*” kerülnének felvételre. A terv tehát egy összevontan működő tébolyda, nevelő- és javítóintézet, valamint börtönt létrehozása volt. Egyet kell értenünk azokkal, akik a fenyítőházi tradíciókat látják ebben a meggondolásban, de nyomban fel kell hívnunk a figyelmet a büntetés-végrehajtási profilra. Nem kérdéses, hogy az intézetbe fel kell venni a büntetőbírói ítélettel érkezőket. Ezt igazolja a jelentés nyomán a helytartótanács által kiküldött körlevél hivatkozása,[1288] mely a Nagyiday-ítélet végre nem hajthatóságára alapította az egész tudakozódást. Hiszen Petésné Nagyiday Anna halálra méltónak találtatott, súlyos bűncselekményt követett el, s az ő elhelyezése jelentette a kiindulópontot a fenyítőházról történő gondolkodásban. Vagyis a kezdetek kezdetén megelőlegezte a helytartótanács a *„büntetés végett*” ideküldött súlyos bűnözők érkezését. Igaz, Eszterházy Ferenc már idézett alapítólevelében csak *„azoknak fenyítésére*” gondolt, *„a kik kicsapongó és romlott erkölcsűek és az egész közönségnek súlyos terhe nélkül más jámbor polgártársaik társaságában nem élhetnek”*, az elképzelést a központi akarat felülírta.

[1286] VAJNA 1906, 527. o.
[1287] VAJNA 1906, 13. 1763. szeptember 26. Pozsony
[1288] VAJNA 1906, 14. o. 1763. szeptember 30. Pozsony

A helytartótanácsnak a szempci fenyítőház felállítása alkalmából kibocsátott körrendeletében[1289] foglaltak szerint a ház alapításának fő célja a „*javíthatatlanok*” bezárása. A javíthatatlan kifejezés némi értelmezésre szorul, már csak amiatt az ellentmondás miatt is, mely a célmegfogalmazásban bukkan fel, hogy ti. *„nagy Magyarország területén sehol sem létezik olyan ház, a melyben a rosszindulatú és javíthatatlan emberek megjobbíttathatnának”*. A nevelhetetlen megneveléséről és jobbításáról ír a rendelet fogalmazója, mely megvilágítja a nevelhetetlen értelmét: a megrögzött és visszaeső, súlyosan deviáns személyiségekre kellett, hogy utaljon a szabályalkotó. Ezért került nyomban a jobbítás mellé a céltételezés kiigazítása: olyan ház nyílik most, ahol az ilyenek *„vétkeikért jövőben bűnhődnének”*. Odább kissé részletesebben is szól róluk: ilyenek lennének a törvényhatóságok által javíthatatlannak ítéltek, a vétkeikért halálos büntetésre kevésbé érdemesek, illetve a halálos büntetésre szentenciázott, de kegyelmet nyert gonosztevők. Ezek a fogvatartottak eddig a leghagyományosabb börtön képét írják körül.

Az igazságszolgáltatás büntetőítélettel sújtott terheltjeit a helytartótanács körrendelete kiegészítette a kihágásokért beutaltak csoportjával, akik az intézet halvány rendészeti körvonalait vázolták.

Végül a jogalkotó sort kerített a nyugat-európai nemes célok közül megöröklött nevelő-jobbító karakter deklarációjaként „*a szülők vagy más olyan hatalommal felruházottak*” kérvényezésére befogadottakra, akik magános kérelem alapján, „e*bbe a házba fölvétetni”* kérettek, s végül a *„házi fegyelem nélkül szűkölködőkre”*, akikről egyébként a legfontosabb, amit megjegyzett, hogy költségeiket a kérvényezőknek maguknak kell állniuk. Az osztrák alapítási filozófia szerint bőven megfért a neveletlen gyermekek együtt tartása és munkáltatása a halálra ítélt, amnesztiában részesült súlyos bűnelkövetőkkel

Aligha kérdőjelezhető meg, hogy ennek alapján az eredeti (az amszterdami) fenyítőházi eszme a maga tisztaságában reminiszcencia maradt. A ház céljai között a legfontosabb helyet a súlyos bűnelkövetők fogva tartása foglalta el. A Domus Correctoria kriminális elvárások közepette fogadta tehát első

[1289] VAJNA 1906, 39–40. o., 1772. április 13. Pozsony, 1618/1772. sz. körrendelet

elítéltjeit. (Megjegyzendő, a rendelkezésre álló hiányos adatok is azt látszanak bizonyítani, hogy bár a körrendelet nem szól róla, több „tébolyodott és elméjében megzavarodott” személyt is küldtek a házba. Magánszemélyek kérvényezéséről két esetben tudunk, mindkét felvételi kérelem iszákos nők jobbítását célozta.)

A rabokra vonatkozóan viszonylag kevés információnk van a kezdeti időszakban. Az azonban világosan kiderül a jelentésekből, hogy 1775-ben már ötven Bécsből transzportált elítélt található az intézetben, mely az összlétszámnak hozzávetőlegesen a felét tette ki. A bécsi kormányzat tehát a szempci Domus Correctoriát saját bűnelkövetőinek magyarországi elhelyezésre használta. (Éppen úgy, mint a várakat, erődítményeket. A magyar végvárban letöltendő büntetés, a várfogság, az erődmunkák vagy éppen a hajtóvontatás – hasonlóan a velencei gályarabsághoz – lehetőséget adott az osztrák kormányzatnak a bűnözőexportra.) 1780-ig a bécsi rabok száma folyamatosan ötven volt. Tallóson az osztrák elítéltek száma húsz körül mozgott. 1785-ben Szegedre már csak 34 férfirabot szállítottak át, majd öt esztendő múltán 20 nőt. Itt, Szegeden azután folyamatosan csökkent a létszám, 1818-tól 1831-ig néhány tucat körül mozgott, hogy a bezárás évében kettőre apadjon. Abban az esztendőben, mikor a legmagasabb volt, sem haladta meg százat.[1290] A szegedi kimutatások szerint a férfiak zömét lopásért, verekedésért, káromkodásért ítélték el, a nőket leggyakrabban gyermekgyilkosságért. A Tallósi Fenyítőház 1788. évi rabtabellája szerint a szokásos beutalás a két–három év volt. A 49 nyilvántartott rab közül mindössze négy elítélt rögzített időtartama haladta meg a tíz évet, s 12 évre ítélt is csak egy volt közöttük.[1291]

A KRIMINÁLIS KARAKTER. A fenyítőházban uralkodó állapotok és a szabadságvesztés-büntetés megítéléséhez adalék a Szabolcs megyei „gonosztévő” Kiss Judit ügye, aki *„mind az Tettes Szabólcs Vármegyei Törvényszéken, mind pedig az Tettes Districtuális Táblán halálos Sententiát kapott”*, de kegyelem révén átváltoztatták büntetését „tallósi rabságra”, melynek tartamát a halállal

[1290] VAJNA 1906, 69., 117., 315. o.
[1291] Csongrád Megyei Levéltár. VII. 104. A Tallósi Fenyítőház iratai (továbbiakban CsmL VII. 104)2, 1788, Tabella Captivorum Domus Correctoriae Szegediensis. Anni solaris 788.

egyenértékűként (szemben az általános vármegyei három–négy éves gyakorlattal)két esztendőben (!) határozta meg az igazságügyi adminisztráció.[1292] Arról a Tallósra áthelyezett intézet iratai tanúskodnak, hogy a százas nagyságrend körül mozgó létszámból huszonheten (!) halálra ítéltek voltak, s kegyelemből kerültek a házba. Az Edelényi Úriszék előtt perbe vont Varga András rablásért, tolvajságért, nemi erőszakért, káromkodásért *„Fő vételre ítéltetett”*, ami kegyelemből három év rabságra változtattatott.[1293] A gyújtogatásért Baranyában megszentenciázott Hunyady Trézsi *„a' halál' büntetésétől felszabadíttatván, a' Szegedi megjobbító-házba 4 esztendőre küldettetni és minden héten 2 napi kenyér és víz mellett eltöltendő bőjtre, úgy Köz-munkákra és minden fél esztendőben 30 Korbátsütésekre ítéltetett”*.[1294] Csongrád Megye Rabokat Ítélő Törvény Széke a szegedi Fenyítő Házból megszökött, s további tolvajlásokat elkövető Billeges Tóth Pált bűnösnek találta, aki *„az ellene kért halálos büntetést meg érdemlette”*. Tekintettel azonban töredelmes vallomására és az ellopott lovak visszaszolgáltatására, az ítélőszék megelégedett a korábbi két esztendei ítélet mellé újabb két évi, vasban kiállandó szegedi rabsággal *„és minden fertály esztendőben 25 páltzáknak elszenvedésével”*.[1295]

A kriminális jelleg visszaköszönt a veréssel kapcsolatos előírásokban is. A szempci ház igazgatója számára adott szolgálati utasításokban a fegyelmezésről szólva általában ugyan tilalmazta a helytartótanács a verést, de rögtön kivette a tilalom alól azokat, akik *„bírói ítélettel vagy büntetésből annak rendje szerint elítéltettek”*, a fegyelmezetleneket, munkamegtagadókat. Őket ugyanis *„másoknak példájokra igenis kiszabott testi büntetéssel kell fenyíteni”*. Nem zárta ki azt sem a szolgálati utasítás, hogy kenyéren és vízen tartással fenyítsenek, s azután, ha így sem fegyelmezhető az illető, akár 24 korbácsütésig növeljék a kiszabott testi fenyítékek számát, esetleg keresztvasra verve tömlöcbe is vethetik a

---

[1292] CsmL VII. 104. 2. 1787. (Költ N. Kállóban, Pünkösd havának 9dik Napján. 1787dik Esztendőben.)
[1293] CsmL VII. 101. A Szegedi Fenyítőház iratai. 16. [1812–13] (továbbiakban: CsmL VII. 101, 16. [1812–13]) 1812dik Esztendőben Sz. György Havának 17dik napján.
[1294] CsmL VII. 101, 16. [1812–13 1811dik eszt.ben September hónapnak 12ik napján Pétsváradon.
[1295] CsmL VII. 101. 16. [1812–13] 1809ik Esztendő Pünkösd Havának 18ik Napján Szegvár Helységben tartatott Tettes Ns Csongrád Vármegye Rabokat ítélő Törvény Széke alkalmatosságával.

renitens foglyot.[1296] Az istenkáromlásért hat esztendei fogságra ítélt Nyakó Bálint mellékbüntetése *„angaricánként elszenvedendő 600 páltza”*,[1297] Fodor Bálint bűnszövetségben elkövetett rablásért, fosztogatásért, gyújtogatásért öt egész esztendei rabságra került *„fertályonként 25vel öszvesen pedig 500 pálcza ütéseknek elszenvedésére, minden héten kenyéren és vizen megtartandó két napi Bőjtre és közönséges munkára ítéltetik”*.[1298]

Sokat elárulnak maguk a beutaló határozatok, illetve az ítéletek, melyeket a törvényszékek, törvényhatóságok a beküldött rabbal megküldtek a fenyítőház vezetésének. Balogh István és lánya ügyében meghozott ítélet szerint *„magok megh érdemlet Bűntetésekre másoknak pedigh rettentő Példájokra bé fogattatásoknak idejétül számítandó 8 és 8 Esztendőkig tartandó külön külön tűrendő sanyarú Rabságra, és az idő alatt vason téendő munkára ítéltetnek”* úgy, hogy Balogh István *„minden héten a szokott két napi bőjtön felül, szerda nap kenyéren és vízen tartandő bőjtölésre és minden Esztendőnek végével 30 kemény korbáccsal való Csapásoknak szenvedésére sententiáztatik”*.[1299] A nemes Tajthy István két esztendőre került az intézetbe (vagyonának kibecslése és Jász Apáthi városából történő „végképpeni kitiltása” mellett), mint aki *„semmi meg térést és jobbulást nem igér”*.[1300] Miként a Csongrád vármegyei törvényszék által megítélt Benkő Tatár Pál lótolvaj sem, akiről az ítéletben megállapították a bírák, hogy *„reménységgel jövendőbéli javalására*” már nem lehetnek. Ezért *„büntetésül vasban, és köz munkában minden héten 2 napi szoros bőjt mellett töltendő egy egész esztendei rabságnak és azon felül fertályonként adandó 25 összesen tehát 100 páltza ütések elszenvedésiben megbíráltatni”* volt szükséges.[1301] A Dózsa Tamás és Pap Mihály nemes rabok ellen hozott ítéletben két esztendei rabságot rótt ki a törvényszék a zsidó Benedek Fógel házának kifosztásáért, melyet *„a hasonló Gonosz tévők példájokra ’s Magok Meg jobbulásokra”* béklyóvasban

[1296] Utasítás a szempczi ház igazgatója számára a mely egyszersmind magában foglalja a ház valamennyi többi alkalmazottja számára való utasításokat is. 9no: A fegyelemről, mely a házban meghonosítandó. Vö. VAJNA 1906, 55. o.
[1297] CsmL VII. 101. 16. [1812–13] Az 1810dik Esztendő Sz. Iván havának 18 ik s azt követő napjainn a Nemes Hajdú Kerületnek Rabokat Ítélő Törvényszéke által.
[1298] CsmL VII. 101. 16. [1812–13] 1812^{dik} Esztendei Aprilis Holnapnak 28 ^{dikán} szabados Sólt Városában tartatott Uri Törvény Szék alkalmatosságával.
[1299] CsmL VII.104. 2. 1789. (Ad. 22. Juli 789. Balogh Elisabetha Ad N° 1483/789)
[1300] CsmL VII. 101. 16. [1812–13] Anno 1813. Die 13^{a} Augusti.
[1301] CsmL VII. 101, 16. [1812–13] die 29, Apr. 1810.

„magok kenyereken és közönséges Munkákba szenvedjenek”.[1302] A hivatalos iratok által megfestett kép egyértelműsödik: a fenyítőház funkciója és végrehajtási rezsimje a sanyargató tömlöc felé közelít. Vasba vert rabok, kemény munkában, bőjtölésre és rendszeres testi büntetésre ítélve, számtalanszor halálos ítélet helyett vagy kegyelemből kerültek a házba.

Veszprém vármegye törvényszéke előtt vasban álló Érsek András visszaesőként ítéltetett meg. A korábban egy kanász agyonveréséért már tömlöcöt szenvedett gonosztevő ahelyett, hogy jó útra tért volna, újabb szörnyű cselekményeket követett el. Horváth Jánosnak két marháját levágta, Tokos Jánost kegyetlenül megverte, Csepregi Jánost és fiát kegyetlenül megkínozta, Nagy Péter Jánost fejszével megtagolta, Gullás Istvánt kegyetlenül összetörte és „halál között hagyta”. Tetteit irgontató káromkodásokkal tetézte. Mindezek alapján a tiszti ügyész *„hóhér pallosa alá ítéltetni s így az Élők Számából kitöröltetni kívánnya”*. A bíróság ennek ellenére úgy döntött, hogy *„ezen elől számlált gonoszságai a’ halálos büntetésre elegendőnek nem találtatnának, azért annak sullyátúl ugyan fölszabadíttattik. Hanem ezen gonoszságaira s kegyetlenségeire nézve a’ Raboskodó Érsek András még e’ mai naptól két Esztendeig tartandó ’s Tallósra a’ jobbulásra rendelt Házban ki szenyvedő sanyarú Tömlöcöztetésre, s ez alatt minden Héten kétszeri, úgymint Szerdán és Pénteken kenyéren és vizen leendő Bőjtölésre és minden Fertály Esztendőben rajta ki ütendő Huszonnégy és huszonnégy kemény pálcza ütéseknek ki szenyvedésére ítéltetik”.*[1303] Az ítéletnek sajátos üzenete van. Amit már többször is láttunk: a halál alternatívája, vagy legalábbis közvetlenül a halálos büntetés után következő szankciónemnek tekintette a hatóság a kétesztendei tallósi fogságot. Ezzel a kriminális szankciók sorában elnyert „tisztes” helyével a Domus Correctoria elveszítette esélyét a holland modell reszocializációs gondolatának meghonosítására. Ráadásul a visszaeső Érsek András már kitöltött egy börtönbüntetést a megyében, melyet láthatóan alacsonyabb szintűnek tartott az ítélőszék, mint a tallósi házban foganatosítandó rabságot. A fenyítőház a hivatalos köztudatban tehát nem más,

[1302] CsmL VII. 101. 16. [1812–13] 1812dik Esztendőben Szent Iván Hava 13dik Napján.
[1303] CsmL VII. 101. 1. [1785–86] In Causa Fisci Magustratualis Cottus Weszprimiensis Contra Andream Érsek. Deliberatum est. Anno 1785. Die 21a Novembris is Oppido Veszprém sub Sede Judria Criminali.

mint carcer. Az nem a rendi tömlöccel ellentétben álló, új mintát jelentő intézményként jelent meg, hanem éppenséggel a hagyományos bebörtönzési gyakorlatba beilleszkedő, a legnagyobb súlyú, legsanyarúbb tömlöcként tartották számon. Erre utalnak azok az ítéletek is, melyek említést sem tesznek jobbulásról, nevelésről, hanem világosan kemény büntetésként aposztrofálják a beutalást. A Zalaegerszegen ítélő vármegyei törvényszék *„vason álló gonosz Istentelen, veszekedő, verekedő, képtelen káromkodó, szántszándékkal kár tevő, pajkos Rab személyek”* ügyében hozott ítéletében magát az intézetet is „Tallósi büntető ház”-nak nevezte, ahol a beutaltak büntetésének célja a deliberátum szerint (miután *„az jó intések jóra nem vezettek*”) nem más, mint *„megh érdemlet büntetéseket vegyék*”, másoknak pedig *„példájokra legyenek”*.

JOBBÍTÓ FUNKCIÓ. A fenyítőházakra jellemző javító-nevelő funkció nem hiányzott teljesen a Domus Correctoria rezsimjéből, jóllehet leginkább még a házszabályokban, a szolgálati utasításokban olvashatók. (Említettük a helytartótanácsi körrendelet utalását a „javíthatatlanok megjobbítására”, illetőleg a szülők által fegyelmezetlenségükért fölvétetett gyermekek feltételezett megjavításáról, melynek célja, hogy *„a hazának is talán hasznos polgárai lehessenek”*.) A szempci ház igazgatójának szolgálati utasításában[1304] foglalták, hogy a rabok *„javulását… szívén kell, hogy viselje”*. Azáltal azonban, hogy (külföldi) bűnözők özönlötték el az intézetet, a jobbításhoz szükséges környezeti feltételek egyre romlottak. Az ítéletekben, hivatalos iratokban fel-felbukkanó elvárás, mely a gonosztevő megjobbítását várta volna el, nem hagy kétséget a felől, hogy az nem a reszocializációs értelemben megjavító, visszavezető jobbulást jelenti, hanem a gerinctörő, sanyargató testi büntetések elszenvedése útján kialakítandó, törvényt félő magatartás kialakítását. A munka ebben az intézetben büntetés és nem eszköz, azért kell munkára szorítani a fogvatartottakat, hogy *„szorgalomhoz szokjanak, a minek hiánya őket mindenféle bűnre csábította”*. Az olyan delikvensekkel kapcsolatban kevés volt az illúzió, akik többszörös visszaeső tolvajként álltak a törvényszék előtt, s az le is szögezte, hogy

[1304] VAJNA 1906, 45. o.

„Élve meg jobbítása felül már reménség sem volna, magának érdemlett büntetésére, másoknak pedig eleven példájokra akasztófára ítéltetik”. Végül is halálos ítéletének uralkodói kegyelemmel történő átváltoztatása a javíthatatlan gonosztevőt a Tallósi Fenyítőházba juttatta.[1305] Feltehetően ez a felfogás vezetett a mind rosszabb körülmények közé jutó intézet továbbköltöztetéseire, hogy végül a szegedi vár időnként vízzel elárasztott kazamatáiban érjen véget históriája.

A hazánktól nyugatra eső alapítások kardinális szempontja volt a fenyítőházak becsületes karaktere, mely alapfeltétele a társadalom hasznos tagjává váláshoz, a reszocializációs folyamatokhoz. Mint láttuk, a fenyítőházak elkeseredett harcot folytattak a becsületes jelleg megőrzéséért. A Domus Correctoria esetében ez a kérdés valójában fel sem merült. Jellemző módon viszonyult a becsületesség és a reszocializáció kérdéséhez a felvilágosult abszolutizmus központi adminisztrációja. Lehetővé tette, hogy amennyiben a szülők gyermekeiket a Domus Correctoriába kívánják megneveltetni, akkor ne kelljen ezt törvényhatóságaikban közhírré tenni, hanem *„s nehogy az azon házba való belépés által megbélyegeztetvén, előmenetelükben nehézségekbe ütközzék, az ő nékiek szabadságukban fog állani, és ilyen esetben csupán a nevezett Skerlecz Tanácsos úrnál kötelesek magukat bejelenteni, és egyedül neki tartoznak az álnevet fölfödözni, a melyet gyerekeinek adni akarnak”*. Ez már csak karikatúrája a becsületes karakternek. Nem az intézet becsületes, hanem a külvilág elől álnéven történő beiratással el lehet titkolni a tényt, s így óvni meg a fogvatartott becsületét. De ez is persze csak a „fizetővendégnek” szól, csupán a gyermekekre vonatkozik, akik gondozójuk jóvoltából és finanszírozásával tartózkodhatnak itt.

A MUNKÁLTATÁS. A szempci fenyítőháznak a nyugati hagyatékból megőrzött legkarakteresebb vonása a munkáltatás volt. Az igazgató már megidézett szolgálati utasításában foglaltak szerint, nemcsak a rabok javulását kellett a szívén viselnie, hanem vele egy sorban azok szorgalmát és *„nemkevésbé a ház hasznát”*. A közjó érdekében eljáró államhatalom immáron a merkantilista

[1305] Csml VII. 101. 1. [1785–86] In Causa Fisci Magistratualis Egregii Ladislai Kun, contra Franciscam Petik. Veszprém, die 18[a] Februarii 1785.

haszonelvűség szempontjait vezette be az intézetalapításba. A kemény fegyelem fenntartásának fő célja a jól működő munkaszervezet, vagyis mint az utasítás fogalmaz *„a Fenyítőházban fő dolog, hogy a benne levő emberek folyamatosan munkára szoríttassanak”*. A házat elvileg önfenntartásra szervezték. A költségeket három forrásból kellett volna fedezni: a rabok után járó, s a beutaló törvényhatóságok által befizetett fejenkénti és naponkénti 4 krajcárból, a házban megtermelt javak értékesítéséből és egy, a ház költségfedezetét majdan ellátandó zálogház hasznából. Némi állami támogatás is rendelkezésre állott, néhány alap éves (nem túl jelentős összegre rúgó) kamata. Nem lehetett kérdéses, hogy a ház igazgatójának rendszeresen segélyekért kellett folyamodnia. A központi akaratból, központi finanszírozással létrehozott és központi igazgatás alatt álló országos intézet központi költségvetési támogatásra szorult.

A szolgálati utasítás a munkáltatás körülményeit aprólékosan rendezte. A kormányzati adminisztráció által meghatározott munkafajták típusait három alapelv határozta meg: gyorsan megtanulható munkafolyamatok, készpénzért értékesíthető áru, gyors eladás reménye. Annak nem volt jelentősége, hogy a rabok által megtanulható szakmai fogások kiszabadulásuk után jelentenek-e valami előnyt az életben. A társadalomba történő visszevezetés ezsméjének itt semmiféle szerepe nem volt. A viszonylag olcsó alapanyag, gyors előállítás és könnyű értékesítés a figyelmet a textiláruk felé terelte. A Domus Correctoria eredeti utasítása szerint szalmazsáknak való vásznat, gabonás zsákokat, katonai foszlánynak való csinvatot, lópokrócokat állítottak elő, amelyben jól felismerhető a biztos felvevőpiacra, az állami vásárlóra (a katonaságra) építő koncepció. A dolgoztatás az intézetben napi mérték szerint zajlott, s a szorgalom ösztökélésére munkajutalmat helyeztek kilátásába.

Ami meglehetősen világos volt, hogy az alapítói szándék szerint a ház egyben rabdolgoztató ház is. Ugyanakkor a nem hatósági ítélet alapján befogadottak tartási költségeit a „magánosok” (szülők) kötelesek viselni, ami meglehetősen egyértelművé tette, hogy az ő számukra a munkáltatás a legtisztább fegyelmező eszköz lett volna csupán. Vagyis egyszerre kísérelte megvalósítani az

intézet a (neveletlenek számára) a munka fegyelmező-nevelő és (a rabokra vonatkozóan pedig) büntető-költségfedező funkcióját.[1306]

A gazdasági beszámolók arról szóltak, hogy a munkáltatás gazdasági célkitűzései nem realizálódtak. Ez köszönhető volt egyfelől a meglehetősen korlátozott piacnak (és ezzel összefüggő munkafajtáknak), másfelől a minőségnek. A többnyire érdekeltség nélkül dolgozó rabok munkája oly silány volt, hogy a megrendelők rendre nem vették át a liha, rosszul festett, mocskos árut.[1307] Dacára minden erőfeszítésnek, a rabmunka nem tartotta fenn az intézetet. Kempelen tanácsos így különleges lépésre szánta el magát: a fenyítőház mellé zálogház létesítéséhez kért engedélyt. A kölcsönből létesített zálogház szép hasznot hozott, de mire hitelei visszafizetésével eljutott volna az intézet finanszírozásáig, azt továbbköltöztették.

A FENYÍTŐHÁZI KÍSÉRLET CSŐDJE. A fenyítőház agóniájára igen jellemző Borsod Vármegye Törvényszékének azon döntése, melyet a sokadszor Szegedről megszökött Nemes Jó-Gyöngyösi István ügyében hozott. Nevezett rab *„többé a Szegedi Fenyítő Házban vissza ne küldessen, hanem rabsága hátra levő részét a Megye Köz Fogházában töltse el”*. A törvényszék nem bízott már a fenyítőház biztonságában és őrségében.[1308] Ugyanerről tanúskodik Horváth Péter nádori alkapitány levele is, aki a helytartótanács körlevelére reagálva késznek mutatkozik a fenyítőház irányában fennálló rabtartási költség megtérítésére, feltéve, ha tudomására hozzák a Jász-Kun kerületnek, egyáltalán mennyivel tartozik, kiket őriznek még a házban. Ugyanis *„nem tudhattyuk, a Mi Rabjaink is azok között nem szöktek-e el vagy üdő közben nem haltak-e meg? Sőtt, ha vissza kerültek is, ennyi üdőt töltöttek el és mennyi légyen hátra általok el töltendő?”*[1309]

[1306] VAJNA 1906, 39–40. o.
[1307] VAJNA 1906, 83. o. Koppel Jeremiás Óbudai kereskedő 1778 decemberében például a leszállított 1000 pokrócból egyetlen egyet sem vett át minőségi, méret és tisztasági problémák okán.
[1308] CsmL VII. 101, 16. [1812–13] Miskólcz 23[a] May 1812.
[1309] CsmL VII. 101, 16. [1812–13] 1812[k] Esztendei Aprillis 3[kán] Jász Berény Városában tartatott Kisebb Gyüllésökből.

Az eredeti, becsületes jellegű napnyugati intézet képe a 18. és 19. század fordulójára elenyészett. Az örökös tartományokban végbement kriminalizálódás, az osztrák büntetőgyakorlatban megszokott magyarországi osztrák bűnözőexport, a hagyományosan büntetőeszközökkel kezelt szegényügy (csavargó- és koldusvilág) eleve elzárta a fenyítőháza(ka)t az eredeti célkitűzések megvalósításától. Ezt megerősítette a modern munkáltatásra épülő ipari-kereskedelmi feltételek teljes hiánya, mely tőlünk nyugatra még ösztönözte a munkaerőképzést az intézetekben. A társadalomnak és a piacnak nem voltak civil elvárásai a fenyítőházakkal, a büntetés-végrehajtással szemben, így elmaradt a meg sem fogalmazott igényeket kielégítő rezsim kiépítése is. Az alapító kormányzat a felvilágosult abszolutizmus közjóra irányuló törekvései szellemében rövid járszalagon tartotta a házat. Minden lényeges lépéshez a helytartótanács, az udvari kancellária vagy közvetlenül az uralkodó engedélyét kellett kérni, a ház igazgatója még a felvételekről sem határozhatott. Ez az adminisztratív gyámkodás alkalmanként tragikus eredményeket szült. Példának okáért a helytartótanács szívességből, mert a bécsi városi kormányzatnak kedvében akart járni, megállapodást kötött ötven bécsi rab „örök időkre” szóló befogadásáról, vagyis külföldi fogvatartottak átvételéről. A kormányzati gesztus Bécs felé a tartási díjat napi másfél krajcárban állapította meg (amikor a magyar raboké 4 krajcár volt, s mint a jelentések írták, ez is csupán az élelmezésre volt elegendő).[1310]

Némiképpen helyettesítette (ha pótolni nem is tudta) a modern büntetés-végrehajtás kialakulásának folyamatában a fenyítőházak szerepét a tömlöcökkel szembeni aggályokat politikai zászlajukra tűző fogházjavító mozgalom, mely reformkori politikai vitatémává tette a tömlöcök állapotát és a börtönügy modernizációját.

Magyarországon tehát nem tudott gyökeret verni a fenyítőházi eszme. A Domus Correctoria rövid és szomorú véget érő históriája az első és egyben utolsó magyar országos fenyítőház sorsát beszéli el. Ez azonban nem jelentette a modern büntetés-végrehajtás elemeinek elmaradását is. A hazai fejlődés ugyanis átlépett egy lépcsőfokot. Nem szerves folyamatban, egymást követően zajlott a fenyítőházi kibontakozás és az azt követő kriminalizálódás, majd az ebből

[1310] VAJNA 1906, 72. o. Kempelen tanácsos emlékirata 1777.

felfrissülő modern börtönügy kialakulása, hanem a Nyugat-Európában ekkor már a büntetés-végrehajtás gyakorlatába átkerült munkáltatási eszme bukkant fel a modernizáció részeként.

VII.
Dologházak és börtönök a reformkori Magyarországon

1. A reformkori dologházak tipológiája
2. Szűkölködő szegények dolgozóházai
3. Kényszerítő dologházak

VII.
Dologházak és börtönök a reformkori Magyarországon

A helytartótanács számos leiratában hívta fel a törvényhatóságok figyelmét, hogy elvárja tőlük a munkakerülő és csavargó elemek egybegyűjtésére és foglalkoztatására alkalmas házak létesítését. Az elvárás szokatlannak tűnhetett olyan időszakban és közegben, amikor és ahol még a vármegyei börtönhálózat is csak alakulófélben volt, a szegénygondozás pedig gyermekcipőben járt. A szegénygondozás és a rendészet nyugati intézményeinek hazai meghonosítására ráadásul egészen más társadalmi szerkezetben tettek kísérletet. Európa nyugatán az új eszmék és új intézmények döntően városi jelenségekként bukkantak fel, a polgárság szolidaritási hálójából növekedtek ki a fenyítő- és dologházak. A német és osztrák modell fenyítőházai a tartományi, illetve fejedelmi/uralkodói jótékonyság és a felvilágosult kormányzás termékei voltak. Ezzel szemben *Magyarországon* a városok jelentéktelensége és a vármegyei rendiség ereje *a megyei törvényhatóságokhoz telepítette a feladatot*. Kissé élesen fogalmazva az országban többnyire az történt, amit a vármegyék akartak. Valójában nekik sikerült megbuktatniuk az országos fenyítőházi kísérletet is, amikor úgy döntöttek, hogy rabjaik fogva tartására inkább saját tömlöceiket korszerűsítik, mintsem finanszírozzák a központi állami intézmény működését.

E különleges helyzet indokolja, hogy ebben az aspektusban is foglalkozzunk a dologházak ügyével. E hazánkban szokatlan intézmény megér egy rövid vizsgálódást. Fogalmilag azonos-e a fenyítőház a dologházzal? Hogyan jelennek meg a nyugat-európai fogalmak a magyar praxisban? Milyen kapcsolat van a szegénygondozás és -gondoskodás, a szegényrendészet, a közbiztonsági

rendészet és az igazságszolgáltatás által működtetett dologházak (javítóházak) között?

1. Dologházak tipológiája a reformkorban

Hazánkba a dologházi (fenyítőházi) eszme, mint láttuk, meglehetősen későn, a felvilágosodott abszolutizmus mellékvizein érkezett meg, s csak a reformkorra vált igazán jellemző intézményévé a szociális igazgatásnak.[1311] A kései premier sajátos eredménnyel járt. Ekkor már Európa nyugatán – miként Foucault fejtegeti – az elzárási intézmények működése, mely a klasszicizmus totalitárius válasza volt a nehezen megoldható szociális problémákra, sikertelennek könyvelhető el. *„A végső kudarc beismerésére a XIX. század elején kerül sor, amikor majdnem egész Európában eltűnnek ezek a nincsteleneket befogadó központokként és a nyomor börtöneiként működő intézmények, melyek csak átmeneti és hatástalan gyógymódot, illetve a kezdeti iparosítás társadalmi következményeire adott meglehetősen rossz választ jelentettek.”*[1312] A kudarc pillanatában a dologház már kombinált intézmény volt: egyszerre szolgálta a szegényügyet, a szociális gondoskodás, az igazságszolgáltatás és a büntetés-végrehajtás céljait. Európa keletén, az Osztrák Birodalomban azonban ebben a szellemben építették még a házakat. Magyarországi elterjedésekor ez a fogalmilag tisztázatlan, funkcionálisan keverék institutio lett jellemzővé. Ezért nem lehetett alkalmazni esetében azt az osztályozási metódust, hogy ti. a beutaló hatóság típusától függene az intézet kategóriatípusa. Az országos intézetbe a beutalásról a döntést a Helytartótanácsnál hozták meg, a kezdeményezés a legkülönfélébb hatóságok dolga volt. A hatóságok pedig magukban is komplex funkciókat teljesítettek. Így például a vármegye egyszerre volt felelős (többnyire ugyanazon szervein keresztül) a törvénykezésért, a kóborlásért, az tébolyodottak kezeléséért. S ennek szimbolikus kifejeződése a tömlöcök népessége. Tetten érhető a feladatkavarodás a magyar terminológiai pontatlanságoknál is. A kor

[1311] CSIZMADIA 1977, 23. o.
[1312] FOUCAULT 2004, 105. o.

szóhasználatában, a közbeszédben mintegy szinonimaként bukkantak fel a javítóház,[1313] fenyítőház,[1314] dologház,[1315] dolgozóház,[1316] dolgoztató ház vagy intézet[1317] kifejezések.

Dacára a terminológiai zavarodottságnak, a praxis korabeli szakemberei jó érzékkel választották szét egymástól a rabdolgoztató házat a dologháztól. Sokkal határozottabban, mint kései kutatóik, akik a kortárs magyar terminológia pontatlankodása miatt az angol dologházakat és az amszterdami fenyítőházakat, a hamburgi Tuchthausot és bécsi Arbeitshausot, a szempci Domus Correctoriát, az auburni és pennsylvaniai börtönrezsimet, a gyulai rabdolgoztató házat és a szegénysegélyező „keresetházakat" aggály nélkül vonták össze „dologház" címen.

Jól érzékelhető ez a kortárs Remellay Gusztáv elemzésében is, aki megkísérelte részben definiálni, részben pedig csoportosítani a „dolgozóházakat". Összevont fogalomalkotása visszaigazolja fentebbi állításunkat. A „dolgozóházak" meghatározását egységesen próbálta megragadni. Eszerint a dolgozóházak a *„dolgozni akaró, de elegendő dolgot nem találó szegényeknek foglalkodást adva, henyélő naplopókból hasznos világ-polgárokat képeznek"*. Ugyanakkor pedig *„módot nyújtanak a' közállománynak, azon gonosztevőket, kik megrögzött természetüknél fogva a' kiállt büntetés után ismét az előbbi aljas pályára vetemednek, a' többi jó polgárok' köréből elzárva, a' dolog, a' fenyíték" ezen legszelídebb, 's mégis legczélszerűbb neme által: vagy megjavíttatni vagy legalább annyira korlátozni, hogy tetteik által a' közbátorságnak ne árthassanak"*.[1318] Az egységesnek szánt definíció harsányan kétágúra sikeredett. Részben a munka nélküli szegény népesség, illetve a munkakerülő elemek munkáltatását tekinti *a dologház fő funkciójá*nak, részben pedig a megrögzött (visszaeső) bűnelkövetők fenyítésében (megjavításában) és legalább a

[1313] „A Kerületenkínt felállítandó Javittó-házak eránt Tekintetes Győr Vármegye Közönségéhez béadandó Vélemény Kálóczy Mihály, Tekéntetes nemes Győr Vármegyének Hites jegyzője által. TML) IV. Tolna Vármegye nemesi közgyűlésének iratai. 1. a. Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1. b. Vármegyei közgyűlési iratok 329/1840.
[1314] Eszterházy Ferenc gróf 1770. augusztus 20-án kelt adománylevele szerint „olyatén fenyítőház az Ő említett Magy. Királyságában építtessék". A megnyitott ház pecsétjén szereplő hivatalos megnevezés: „cs. kir. fenyítő- és dolgozó ház". VAJNA 1906, I/35., 41. o.
[1315] TÓTH 1843, 2. o. „Komárom megye' kis és sok tekintetben tökéletlen *dologháza*".
[1316] REMELLAY 1841, 1041. o.
[1317] *Biztossági tudósítás 1834.*
[1318] REMELLAY 1841, 1041. o.

közbiztonság érdekében történő elkülönítésében látja a célját. A fogalom központi eleme a munka, mely részben értékteremtő képessége okán, részben pedig a dologtalanság és henyeség bűnös következményeinek eltávolítása, a jobbítás és a reszocializációs célok megvalósítása miatt alapvető elemévé vált. Az egyik intézettípus a szegénygondozás (és legfeljebb a rendészet) terrénumába esik, a másik a büntetés-végrehajtás feladatkörébe. Az összemosódás a 16–17. században, amikor a szegénység és a bűn szétválasztására még csak a kezdeti lépéseket tették meg, természetesnek hatott, a 19. század közepén, a szociális gondozás és a börtönügy nagy forradalma után azonban már félrevezető.

Ez nyomban a *tipizálás*ánál világossá lesz Remellay munkájában is. A „dolgozóházakat" két nagy csoportra osztotta: az ún. „segítő vagyis önkénytes dolgozóházak" és a „kényszerítő dolgozóházak" kategóriáira. A két típus között a különbség lényegét abban látta, hogy míg a „segítő vagyis önkénytes dolgozóházak" munkalehetőséget, nyersanyagot vagy szerszámot biztosítanak szegény, de munkaszerető iparosoknak, illetve üzemi munkáltatást a minden vagyoni lehetőséget nélkülözőknek, addig a „kényszerítő dolgozóházakban" kihágók, illetve gonosztevők nyernek elhelyezést.

Ezt erősítik meg a Pesti Kényszerítő Dologház Alapszabályai is. Ez az 1845 októberében kibocsátott dokumentum (talán érzékelve a bizonytalanságot) rögvest első cikkelyének első és második szakaszában a dologházak definícióját adja. Eszerint a dologház célja, hogy az oda vitt egyének dologra kényszeríttessenek, javíttassanak, munkás és hasznos emberekké alakíttassanak. Vagyis a cél megegyezik az amszterdami fenyítőház egykori eredeti céljaival. Ez tükröződik vissza az első szakaszban is, ahol a bennlakókat csoportosítja a jogalkotó (egyben ezzel a dologházak típusait is meghatározva).[1319] Az alapszabály is önkénytes és kényszerítő dologház között különböztet.

A „segítő vagyis önkénytes dolgozóházak" fő feladata a „szegény 's becsületes" néposztály munkával történő ellátása. Célcsoportja tehát a munkanélküliség vagy szegénység sújtotta alsóbb népréteg, mely munkát keresve jut el Remellay dolgozóházáig. A szerző két további alcsoportot különböztet meg,

[1319] Alapszabályok 1844–1873.

mely magára az intézeti formára is kihat. Egyikőjük az a kézműves csoport, melyik szakképzettséggel bírna, de vagy szerszámait veszítette el, vagy megfelelő műhelye hiányzik, esetleg nyersanyaghoz nem jut hozzá a szegénység miatt. Ebben az esetben a dolgozóház egy speciális segélyezést valósít meg: szerszámot, munkahelyet vagy nyersanyagot biztosíthat. Vagyis a dolgozóház egy sajátos *elosztó és foglalatosságot biztosító központ*, mely a szakképzettséggel rendelkező, saját lábán némi támogatással megállni képes iparosokat juttatja megélhetési lehetőséghez. Még a megtermelt javak értékesítésébe sem javasolja feltétlenül az intézet beavatkozását: elképzelhetőnek tartja az iparosok által forgalmazott terméket is. Jellemző módon, egyik legnagyobb problémája ennek a megoldásnak a céhek ellenállása. Így születhetett meg a javaslat: *„legczélszerűbb lenne néhány szűkölködő mesternek adni helyet 's segedelmet, kiknek neve alatt dolgozván aztán a' többiek, a' czéhekkel eredendő összeütközések is ki lennének kerülve"*.[1320] A pesti dologház szabályzatalkotója szerint önkénytes dologházban *„vagyontalan, egyébként semmi keresetet nem találó egyének munkát, keresetet keresnek, s kapnak"*.[1321]

Azt azonban Remellaynak is be kellett látnia, hogy *„a' szűkölködők' nagy tömege, legnagyobb része olly egyedekből áll, kik sem eszközökkel, sem kelmével nem bírnak, 's valamelly mesterséget nem tanultak"*, kik számára az előző megoldás semmiféle pozitív lehetőséget nem nyújthat. Ebben az esetben több nehézséggel is számolni kell. Az e kategóriába eső szegények nem rendelkeznek sem szakismerettel, sem szerszámmal, saját műhellyel, esetleg nyersanyaggal, nincs még oly kevés tőkéjük sem a segítség hasznosítására, így nem alkalmasak a puszta segélyezési modellre. Az ő esetükben elhelyezésről, táplálásáról, betanításról és irányításról is gondoskodni kell. Számukra tehát a dolgozóház egy valódi intézet, egy „téres épület", mely alkalmas éjszakai bennlakásra is (jóllehet szerző elismeri, hogy a legtöbb város számára, ki ilyen ház létesítésére kényszerül, erejét meghaladó tehervállalás az intézetlétesítés), s melyben a munkatermek kialakítására is lehetőség van. Ez a valódi értelemben vett dologház tehát egy *ellátást is biztosító* üzem, melyben *„az igazgatóság által kirendelt*

[1320] REMELLAY 1841, 1043. o.
[1321] Alapszabályok, 1. § 1.

gondviselők' felügyelete alatt, a dolog' egy bizonyos és több nagyban űzött nemei alkalmaztatnak".[1322] Miután az intézmény a szegénygondozás zónájába esik, s azt az állam vagy a törvényhatóság feladatainak teljesítésére létesíti, *„itt nyerészkedni nem lehet, nem szabad"*. Az intézet nem törekedhet nyereségre a dolgozók és bennlakók rovására, tehát a szükséges költségek levonása után megmaradó bért a munkásoknak ki kell fizetni.

Az ellátó és munkáltató típusú intézet esetében már szóba jön a totális intézményi jellegből fakadó gondoskodás is: Remellay is számolt az egészségügyi ellátással (saját kórház vagy megegyezés alapján igénybe vett külső kórházi hely), vallásoktatással és erkölcsi neveléssel, egészséges elhelyezéssel, a szükséges fegyelem fenntartására alkalmas „házi rendőrséggel", azaz rendészeti személyzettel és rendszerrel. A korban úttörő eszmeként jelent meg a szerzőnél az öregség esetére szóló biztosítás lehetőségének felvillantása.[1323]

A „kényszerítő dolgozóházak" a szegénygondozás helyett már a rendészet és az igazságszolgáltatás vidékén működnek Remellay szerint. Egyértelműen ítéli meg a társadalomnak azon hányadát, kik *„inkább henyélve töltik idejöket 's vagy koldulás által alkalmatlankodnak polgártársaiknak, vagy épen lopásra vetemednek"*. A szerző kategorizálása szerint ezen „dolgozóházak" lakói „nem megrögzött gonosztevők, hanem csak henyélők, 's legfeljebb megsikamlottak". Vagyis az amszterdami modell eredeti elképzelésének megfelelően a szegénység munkaképes, de dogozni nem kívánó részének, a csavargóknak, koldulóknak, kiskriminálisoknak (a potenciális bűnelkövetők) a gyűjtőhelyeként tekint a „dolgozóházakra", melyek állami feladatot teljesítenek. Hiszen *„illy embereket czélszerű foglalkozásra szorítani a' közállomány' joga és kötelessége"*.[1324] Remellay ezen „dolgozóház"-típusa nem más, mint a nyugat-európai *fenyítőházak eredeti modellje*. A „kényszerítő dolgozóházak" fenyítőházi válfajának fő célja a németalföldi koncepciónak megfelelően a bűn partjára sodródottak visszatartása a kriminalitástól, a csekély súlyú bűnelkövetők kivonása a társadalomból, s így az újabb bűnelkövetés megakadályozása, továbbá mindezeknek munka általi

[1322] REMELLAY 1841, 1044. o.
[1323] REMELLAY 1841, 1046–1047. o.
[1324] REMELLAY 1841, 1061. o.

megjobbítása, visszavezetése az erényes útra. A dologházat vitathatatlanul a büntetés egyfajta enyhe nemének tartja (hiszen a *„büntetés egyéb nemeivel”* összefüggésben szavaz bizalmat a munkáltatásnak), mely a *„jobbuláshoz is alaposabb reményt”* ad. Ezen *„a politialis vétkeknél használt kényszerítő dolgozó intézet”* bennlakóit rendészeti intézkedéssel juttatják a fenyítőházba, akik a végzésben foglaltak szerint határozatlan ideig kerülnének az intézetbe. A fenyítőházból részben magaviseletének, munkájának, jobbulásának függvényében szabadulhat, az intézet elöljáróinak döntése alapján, különös tekintettel a kibocsátás utáni munkavégzési lehetőségekre, melyről a ház igazgatóságának kötelessége gondoskodni. Benn „szoros őrizet alatt” tartják a beutaltakat, gondos felügyelés mellett végzik munkájukat, szabott napirend szerint. Gondozásuk, ruháztatásuk, élelmezésük megfelelő, de nem „érzék-csiklandozó”.[1325] Hasonlóképpen olvashatjuk a pesti dolgozóház alapszabályába: a kényszerítő dologházban *„olly egyének” nyernek elhelyezést, kik „magukat csekélyebb rendőrségi kihágások miatt vétkesekké tették”*. Ettől alig különbözik a harmadik modell, melybe azok kerülhetnek, akik *„rendőri áthágások büntetéséül bezáratnak és munkához késztetnek”*.[1326] Nem hagy kétséget a szabályozás: a dologház alapvetően rendészeti célokat szolgáló, munkakényszerrel és neveléssel operáló sajátos intézmény, sem a szegénysegélyező intézeti típushoz, sem pedig a büntetés-végrehajtás terrénumába eső, a rabok munkáltatását szervező ház kategóriájához nem tartozik.

A „kényszerítő dolgozóházak” súlyosabb válfajáról végül alig ír valamit a szerző. Elemezni elmulasztotta tanulmányában, helyette a tipizálásánál utalt arra, hogy azok a büntetés körébe esnek, *„’s olly tömlöczök, mellyek egyszersmind dolgozóházat is képeznek”*. Ez pedig nem más, mint a *munkaüzemmel ellátott börtön* intézménye, szervezett büntetés-végrehajtási munkáltatás terepe.[1327] Erre utal Kálóczy Mihály jegyző véleményes jelentése is Győr vármegye közönségéhez, mely a „Javittó-házak” felállításáról szól. A terminológiai zavar Kálóczynál is felbukkan, hiszen világosan kiderül előterjesztéséből, hogy a javítóház alatt az 1827:8. tc. által kiküldött bizottság által javaslatban hozott

[1325] REMELLAY 1841, 1063. o.
[1326] Alapszabályok 1. § 2.
[1327] REMELLAY 1841, 1041. o.

kerületi börtönt érti, melyet felváltva nevez javítóintézetnek és dologháznak.[1328] Ez, a tervek szerint négyszáz fő befogadására alkalmas „Javíttó-ház” (melyre a vármegye 7717 forint 40 krajcárnyi tőkét gyűjtött egybe), egy vagy több évi fogságra ítélt rabok befogadására lenne alkalmas. A szerző határozott vélekedése szerint ezek a kerületi intézetek alkalmasak lennének arra, hogy a jelenleg létező fogházak helyébe lépve (melyek a „közbátorságot csak ideiglen biztosítják háborgatóik ellen, „rabjaikat megjavulva adhassák vissza a’ polgári társaságnak”.)[1329] Ebben az irányban mozog a Borsod vármegye által kiküldött bizottság jelentése is, mely rabdolgoztató intézet felállításának feltételeit taglalja.[1330]

A reformkor Magyarországán tehát egyszerre három dologházi fogalommal és ennek megfelelő intézménytípussal is találkozhatunk. Ezek egyike volt a *szegénygondozó* (*dolgoztató*) *ház*, mely munkalehetőséget és ellátást ígért a nélkülöző, „arra érdemes” szegényeknek, s melyet nem hatósági, hanem a polgári önszerveződés keretében ténykedő emberbaráti egyesületek, adományok tartottak életben. A több városban is felállított *kényszerítő dologház*akat a legjobb németalföldi és északnémet javítóházi hagyományok nyomán, a rendészet részeként, a munkakerülő, henye életmód felé hajló csavargó, kóborló, kiskriminális kihágók ellen alkalmazott eszközként vették igénybe a hatóságok. S végül a harmadik típus a *rabdolgoztató ház* volt, mely már a büntetés-végrehajtás körében, a korábbi tömlöcöztetési gyakorlat kiegészítő elemeként, a rabok foglalkoztatásának céljából alkalmazták. A kor nyelvi és szakterminológiájának egyenetlensége ellenére állítható, hogy a három modell megfelelő figyelemmel világosan szétválasztható, s nincsen ok „összemosásukra” közös elemük, a fegyelem és a szigorú munkakötelezettség hasonló intenzitású igénybevétele miatt. Érdekessége ennek a tipizálásnak, hogy hiányzik belőle a negyedik modell, a Domus Correctoria kapcsán kipróbált és elvetett német–osztrák multifunkcionális ház. A dologház intézményének ez a leválása a börtönügy irányába fejlődő multifunkcionális modellről azt eredményezte, hogy a magyar büntetés-végrehajtás intézményi fejlődése nem a fenyítőháztól tette meg a lépést a

[1328] „A Kerületenkínt felállítandó *Javittó-házak* eránt” 1840, 3. o.
[1329] „A Kerületenkínt felállítandó *Javittó-házak* eránt” 1840, 2. o.
[1330] *Biztossági tudósítás* 1834.

korszerű börtön felé, hanem a tömlöcügybe érkeztek meg olyan reformeszmék s zajlottak kísérletek, melyek nyugaton a fenyítőházi modell gyarmatosítása folyamatában már átkerültek a büntetés-végrehajtás eszmekörébe. Az olyan alapvetően fenyítőházi gondolatok, mint a munkáltatás, a munkával nevelés, a munkára nevelés, a jobbítás, a reszocializáció, az oktatás, a lelki gondozás, az egészséges ellátás, a testi büntetés jellegétől megszabadított szabadságfosztás a magyar börtönügyet a büntetés-végrehajtási tudományosság, a nyugati (és amerikai) szabadságvesztés-büntetés praxisán keresztül érték el.

A fogalompontosítás és a tartalmi elemek keresése arra a korszakra esik, amikor a szegényproblémát már felismerték, megkülönböztetett figyelemben részesítették a rászorultság elvét, a hatóságok keresték a koncepcionális és igazgatási megoldási lehetőségeket, de a megközelítés még ugyancsak rendészeti szempontú volt.[1331] A differenciálatlan kezelés (a szegénygondozás, betegellátás, kiskriminalitás elleni fellépés együttes gondozása) ugyan a fogalom árnyalatainak összevegyítése irányában hat, de a büntetés-végrehajtási és igazságügyi-rendészeti intézetek működési körülményeinek korrekt értékeléséhez nélkülözhetetlen a dologházfogalom árnyalt kezelése, az egyes, egymástól lényegében különböző típusok határozott elméleti elhatárolása, amelyre fentebb kísérletet tettünk.

A büntetés-végrehajtás modernizációjára vonatkozó elképzeléseket az un. fogházjavító mozgalom részeként fogalmazták meg a politikusok és a büntető igazságszolgáltatás szakemberei.[1332] A korszerű elvárásokat a modern börtönügy ismérveiként elemezték, s vetették össze a magyar gyakorlattal. A megújulás elsősorban a rabmunkáltatás és a javító büntetés környékén kristályosodott ki. Előbbi a rabdolgoztató házak létesítésében, utóbbi a „javítóházak” (itt már értsd: modern büntetés-végrehajtási intézetek) felállításában jelentkezett.

[1331] TÓTH 1998, 420. o.
[1332] Vö. UGOD 1841, 949. o.

2. Szűkölködő szegények dolgozóházai

Témánkhoz nem tartozó, de a kategorizáláshoz szükséges rövid kitérőt engedjünk meg magunknak a klasszikus értelemben vett dologházak, vagyis a szűkölködő szegények dolgozóházai irányába. Pesten nemcsak a hivatalos városi szervek hoztak létre szegénygondozással foglalkozó szervezetet, hanem egyéb filantróp egyesületek is.[1333] Ilyen volt a Hermina főhercegnő által irányított Pesti Jótékony Nőegylet („Pesti Jóltévő Asszonyi-Egyesület"), mely a szegények munkához juttatását, a szegény sorsú gyermekek oktatását, ápolását, gyógyítását, mesterségre tanítását tűzte ki célul. Ennek érdekében 1817-ben önkéntes dolgozóházat is alapított („erkölcsnemesítő kereset-házat") a Nagymező utcában, a szegény asszonyok számára pedig kézimunkaboltot.[1334] Tóth Árpád beszámol mindazokról az intézetekről és tevékenységi formákról, melyeket az egyesület szervezett és végzett. Eszerint az asszonyi kézmívek boltja és az önkéntes dologház mellett segélyosztással, elszegényedett mesterembereknek segélyezésével, a királyi egyetemmel történt megállapodás alapján ingyenes betegellátást gondozott. Vakok számára kórházat alapított, az önkéntes dologház mellett szegény gyermekeket tanító iskolát létesített.[1335]

Az önkéntes dologházzal az arisztokrata, nemes, polgári úrinők karitatív egyesülete szegénygondozó intézetet hozott létre, mely nem a fenyítőházi modell szerint működött (tehát nem fenyítéssel operált), hanem kizárólag segélyezéssel és munkaszervezéssel. Ily módon a ház a koldusok, munkátlan csavargók számára állt nyitva, ahol önként vállalt munkát végezhettek. Mindazoknak a felvételét, akik *„életök napjait inkább henyeségben, korhelységben töltik el, és a koldulás alatt tolvajságot s több más rossz cselekedetet űznek"*, a ház megtagadta.[1336] A dolgozóház jó szervezettségét és gazdasági eredményességét mutatja, hogy az egylet a dologházban készült termékek eladásából majdnem teljes költségvetését

[1333] PAJKOSSY 1993, 6. o.
[1334] TÓTH 1998, 411. o.
[1335] TÓTH 1998, 421. o.
[1336] GYÁNI 1999, 65. o.

biztosítani tudta. 1817 és 1833 között a dologházban csaknem kétezer főt foglalkoztattak és közel nyolcszáz nőt juttattak munkához.[1337]

1833-ban a nádor utasítására a város kezelésébe került a dolgozóház, ami azonban nem csupán igazgatási, hanem funkció- és profilváltás is eredményezett. A Jóltevő Asszonyi Egyesület által alapított „kereset-házból" ugyanis ezen az úton vált kényszerítő dologház.

Kolozsvárott 1823-ban jött létre Jósika Jánosné, Csáki Rozália vezetése alatt a Kolozsvári Jóltevő Asszonyi Egyesület. Az egyesület fő célja a szegények segélyezése volt. Ebben a körben hívta életre 1826-ban a Monostori úton lévő egykori Haller-kertben dolgozóházát. A dolgozóházba „nemre és vallásra tekintet nélkül, kizárólag a rászorultság és érdemesség szem előtt tartásával" nyerhettek felvételt a szegények. A ház befogadóképessége negyven fő volt, melyből betegségből, öregségből eredő munkaképtelenség miatt tizenkét bennlakó számára díjtalan ágyat s ellátását biztosítottak az egylet egyes tagjai, akik külön ágyakat tartottak fenn erre a célra. A többiek, tehát huszonnyolcan, dolgozni voltak kötelesek. A munka a felvettek „erejének és képességének" megfelelő módon adatott ki, főleg szövés volt (gyapot-, kender-, lenmegmunkálás, katonapokróc-, fehérnemű-, asztalnemű-, cérnakészítés). A munkaidő reggel öttől este hétig tartott. A ház megbízottai által értékesített termékek árából részben bért fizettek a munkásoknak, részben pedig a ház költségeire fordították.[1338] Csáki Rozália a hadseregtől nagyobb megrendeléseket szerzett, a ház áruját ügynökök vitték szét a környező városokba. Miután azonban a város nem igazán foglalkozott a házzal (sem bővítésével, sem támogatásával), az – miután az egyesületet és a házat életben tartó, megözvegyült Csáki Rozália Bécsbe költözött – lassan elsorvadt. Egy részébe árvaházat telepítettek, de 1850-ből még érkeztek hírek fennállásáról.

Kassán is a jótékonykodó hölgyek kezdeményezték 1838-ban a szegényház létesítését. A kassai Jóltékony Nőegylet Szirmay-Szulyovszky Teréz igazgatása mellett működött. A bennlakók posztókészítéssel foglalatoskodtak, összesen negyvenkét felvett szegény (17 férfi, 6 fiú, 16 nő és 3 lány). A

[1337] *Tudósítás az Asszonyi Egyesület által sz. kir. Pest városában alapított Jóltévő Intézetekről, azoknak belső elrendeztetéséről és fenn-állásáról,* 1817-diki március elejétől 1833diki september végéig, Bécs 1834.
[1338] CSIZMADIA 1977, 47. o.

dolgozóházat a szegényházban építették fel, itt történt a szövés. A szomszédos bérelt épületben fonóüzemet létesítettek. Egy brünni vállalkozó 1845-ben együttműködést és támogatást kínált a vállalkozásban való részvételért, ami jelzi, hogy nem lehetett túl ráfizetéses a munkáltatás.[1339]

3. Kényszerítő dologházak

Pozsonyban a Landstraßén már 1767-ben állott az a Szent Józsefről elnevezett épület (Domus Josephina/Conventarium), melyben 1810-ben megnyitották a dologházat. A Conventarium jellegzetesen a javítóházak nyugati másolata: a Josephstift által gondozott intézmény célja az erkölcsileg züllött életeket visszaterelni a társadalom által jónak és helyesnek tartott mederbe („az erkölcsi rossz életből a jó életre térő egyének menedék-hajléka"). A célzott társadalmi csoportok: a „büntetésből" és a „szükségből" bekerülők. A „büntetésből" (kisebb bűncselekmények és kihágások miatt) fölvettek esetében az a cél, hogy a szabadságvesztés-büntetésüket hasznos munkával töltsék el, a „szükségből" felvetteknél („kereset és hajlék nélkül szűkölködők") pedig, hogy a zülléstől őket elzárják, s a munka által még keresethez is jussanak.[1340] A tendencia érdekes: a kihágók maradtak, és a kisebb vétséget elkövetők kikoptak a rendszerből, vagyis itt nem a kriminalizálódás következett be, hanem éppen az ellenkezője: letisztult a profil. (A ház 1840-től dologházi textilmanufaktúraként működött.)[1341]

Pesten már a 18. század végén felbukkant a kényszerítő dologház felállításának terve. 1796-ban – miként arról Rokken Ferenc beszámolt – Paschgall Antal tanácsnok és Wittmässer Mátyás városkapitány beadott egy kidolgozott tervezetet a helytartótanácshoz ebben az ügyben. Az 1799-ben általánosságban jóváhagyott tervezet fölött még hosszabban zajlott a levelezés,

[1339] CSIZMADIA 1977, 50. o., MÉREI 1951, 9. o.
[1340] ORTVAY 1905, 407–410. o.
[1341] CSIZMADIA, 1977, 47–53. o., GYÁNI 1999, 63. o.

példának okáért az intézetbe felveendők vonatkozásában. A levelezésből az derül ki, hogy a Helytartótanács inkább a kriminálisok számára, a város viszont dologtalanok, elhagyottak, kisebb vétkesek számára szeretett volna létesíteni a házat.[1342] 1841-ben a városi tanács ismét folyamodott az engedélyért, ezúttal a nádorhoz intézett kérvényében, melyben az 1838. évi árvizet követő elnyomorodást és a csavargóvilág kiszélesedését nevezte meg indokként a korábbiak mellett. Az 1842. évi nádori engedélyt követően, 1842-ben a Magyar Királyi Kincstári Tanácshoz benyújtott tervezetében a város már a dolgozóház céljaira kiszemelt épületet is megnevezte: a Terézvárosi Fűzfa és Nyár utca sarkán álló (addig is szegényházként funkcionáló) ház szolgálhat a jövőben ilyen célokat. A hozzájárulás birtokában megkezdődött a ház felszerelése, s 1843. január 16-án már meg is kezdte hivatalos működését. 1845-ben azonban a városi tanács másik épületet jelölt ki a dologháznak: a Kubinyi családtól vásárolt Kerepesi úti ház háromszáz főt befogadására volt alkalmas. Ezen a helyén azután 1874-ig működött.[1343]

Cser Erika szerint a város polgársága saját ügyének tekintette a dologház felállítását és működtetését; ezt jelezte szerinte a sok, a polgárság legkülönfélébb zónáiból eredő adomány, mellyel az egyszerű mesterektől a magisztrátus tagjaiig sokan segítették a ház felállítását. A pesti dologház létesítésének és fenntartásának költségeit a város három forrásból kívánta biztosítani. Egyfelől adományok és ajándékok, bálok, mulatságok, polgárrá avatás, színházi előadások, iparűzési jog kiadása körüli bevételekből létrehozták az alaptőkét, mely 1825-re már 86532 forint volt. Ezt a tőkét és kamatait azután kiegészítették volna a városi pénztárból 600 forinttal, s ezerforint értékben további adományokra is számított a város. Végül azt tervezték, hogy a dologházban termelt javak eladásából annyi bevételre tehetnek majd szert, hogy az fedezheti a teljes kiadást, s a városi költségvetést mentesíti majd a kiadások alól.[1344]

Pesten a Jóltévő Asszonyi Egyesület alapította szegények számára fenntartott dolgozóházból a nádori rendeletre 1833-ban kényszerítő dologházzá

[1342] CSER 2000, 353. o.
[1343] BFL IV.1202. h. Pest város Tanácsának iratai Relationes 1746-1847. a.m. 3543 k.cs. és a már említett IV. 1211 Pest Város Kényszerítő Dologházi Bizottságának jegyzőkönyvei 1844–1873.
[1344] CSER 2000, 358. o.

alakított intézmény alapvetően a rendészet terrénumába esett. Saját, 1845. évben keltezett szabályzata szerint az intézet kényszerítő dologház, hol oly egyének, kik magukat csekélyebb rendőrségi áthágások miatt vétkesekké tették, tartatnak."[1345] Vagyis a pesti kényszerítő dologház a kihágási (vagy „bagatell") büntetőjog keretébe eső, kényszerintézkedést foganatosító intézet. A pesti illetőségű csavargók, a kéregetésen kapott koldusok, a munkakerülő házicselédek, elhagyott (csatangoló) fiatalkorúak és kisebb lopáson kapott szegénysorú felnőtt csavargók a rendőrhatóság intézkedése folytán kihágás okán jutnak a kényszerítő dologházba. Szülők is beadhatták neveletlen, fegyelmezetlen, fenyítendő gyermekeiket a dologházba, melyért havi díjat kellett fizetniök. A szülői beutalásnak sajátos következménye volt, hogy a gyermeket csak a bizottmány jóváhagyásával lehetett kikérni az intézetből.[1346] A profilváltást igazolta az is, hogy a szegénygondozás korábban a Jóltevő Asszonyi Egyesület által segélyezett rétegei, az ellátásra szoruló elesett szegények (a betegek, az állapotos nők, a szoptatós anyák, terheltek és a testileg, lelkileg „gyengék") nem nyerhettek felvételt a házba. Vagyis a szegénygondozási funkciókat elutasította magától az intézet.[1347]

Az 1842. március 14-én kelt városi tanács által jegyzett tervezet szerint a felvétel a Városkapitány és a Fenyítő Biztosság rendeletére történhetne.[1348] Az 1842. májusi jelentés a kóborló gyermekek bekísérését a városkapitány, illetve a kóborlók raportját vezető tiszt feladatként jellemezte, de a felvételhez az igazgató bizottmány egyetértését is megkövetelte. Az Intéző Bizottmánynak a felvételekről készített jegyzőkönyvet a választott polgárok testülete elé kellett terjesztenie. A bekerülők létszámát 60-ban maximálták. A dologház lakóit a házszabályok „kényszeröncöknek" hívták, összefüggésben a ház hivatalos elnevezésével a „kényszerdologházzal".[1349] Az 1844. évi házszabály szerint nem vehetők fel a házba betegek, állapotos nők, szoptatós anyák,

[1345] Alapszabályok 1. § 2.
[1346] CSER 2000, 361. o.
[1347] WEISZ 1876, 87–91. o.
[1348] BFL IV. 1202/h. Pest város Tanácsának iratai Relationes 1746–1847. a.m. 3543 k.cs.
[1349] CSER 2000, 360. o.

A pesti kényszerítő dologházban hallgatási parancs volt érvényben. Sem munka közben, sem pedig lefekvés után nem szólhattak egymáshoz a kényszeröncök.[1350] Az 1842. márciusi indítvány olyan foglalatossággal számolt, mely gyorsan elsajátítható tevékenységből áll, kis költségigényű termelést feltételez, melynek termékét gyorsan lehet értékesíteni, tehát a megtérülés és a haszon megjelenése gyors.[1351] Vasár- és ünnepnapokon nem kellett dolgozniuk a dologház lakóinak.[1352] A napirend szerint három részletben mintegy kilenc órát dolgoztak munkanapokon a bennlakók (reggeli előtt, reggeli és 11 óra között, majd 12 és 18 óra között). Fontos helyet kapott a rendtartásokban az oktatás, mely mint a foglalkoztatás szabályainak elsajátítása szerepelt. A gondnok feladatai között szerepelt, hogy a bentlakókat oktassa. 1842. január 15-én a nádor figyelmeztette a városi tanácsot a gyermekek erkölcsi nevelésének fontosságára.[1353] A pesti dologház belső életének megtervezői a márciusi javaslatban számoltak a lelki gondozással is: vallásoktatáshoz lelkészt és papot terveztek keresni. Miután a dologházba az eredeti elképzelések szerint valláskülönbség nélkül lennének felvehetők a rászorultak, így a különféle vallású gyermekek felvételéről az illetékes lelki gondozókat értesíteni kell. 1842 januárjában a nádor arra hívta fel a város figyelmét, hogy a kóborló és henyélő gyermekek erkölcsi és vallási oktatása kardinális pontja a dologházi gondozásnak.[1354]

A pesti dologház irányítására és felügyeletére az egyik tanácsnok vezetése alatt álló Intéző Bizottmányt hívtak életre. Feladatául szabták annak meghatározását, hogy milyen eljárás keretében, milyen belső rend szerint kell bánni a bekerültekkel a házban, hogy milyen tevékenységgel foglalkoztassák őket ezután, milyen legyen a szolgálati utasítás, milyen módon lehet a felszereléshez és működéshez szükséges eszközöket beszerezni. Az 1842. májusi jelentés szerint az Intéző Bizottmány a választott polgárságnak felelős, jelentéstétellel tartozott a

[1350] CSER 2000, 360. o.
[1351] BFL IV. 1202/h. Pest város Tanácsának iratai Relationes 1746–1847. a.m. 3543 k.cs. 12936/3844.
[1352] CSER 2000, 360. o.
[1353] BFL IV. 1202/h. Pest város Tanácsának iratai Relationes 1746–1847. a.m. 3543 k.cs. 12936/3844. 1842
[1354] BFL IV. 1202/h. Pest város Tanácsának iratai Relationes 1746–1847. a.m. 3543 k.cs. 12936/3844. 1842.

városi tanács és a választott polgárok testületének. A bizottmány feladatkörébe tartozott a bennlakók rendszeres megvizsgálása, s döntés arról, hogy magaviselete, munkához való viszonya, erkölcsi javulása ad-e esetleg alapot korábbi kibocsátásukra. A szabadlábra helyezés próbaidőre történt.[1355]

[1355] CSER 2000, 360. o.

VIII.

Börtönök és rabmunkáltatás

1. A munka a fogházjavító mozgalom gondolatrendszerében
2. A rabmunkáltatás modelljei
3. Rabdolgoztató házak
4. Rabmunkáltatás a büntetőkodifikációban

VIII.

Börtönök és rabmunkáltatás

Szalay Imre Vas vármegye első főorvosa 1815-ben (nyilván a tömlöc körüli kötelezettségei kapcsán szerzett tapasztalatok összegzéseként) készített egy feljegyzést, melyben javaslatokat tett a „*Raboskodók Jobbétásokra*”. A feljegyzést Vas vármegye közgyűlésének ajánlotta.[1356] A fogházjavító mozgalomnak ez a korai hírnöke izgalmas tanúbizonysága a még kiérleletlen, szakmailag kevéssé megalapozott, de a vármegyei gondolkodásban már ott munkálkodó reformkoncepciók felbukkanásának. Az iratban természetesen leginkább a főorvos konkrét problémái szerepeltek, mint feleletre váró kérdések és válaszkísérletek, de Szalay átmerészkedett a büntetőjog tudományosságának terrénumába is. Így munkáját a szabadságvesztés-büntetés („fogság”) funkciójának tisztázásával kezdte.

Vélekedése szerint a büntetésnek (s ezen belül a tömlöcbüntetésnek) három célja van: a büntetés, a jobbítás és a példaadás. Tekintve azonban a tömlöcállapotokat, nehezen állapítható meg, hogy az akkori börtönbüntetés vajon büntet vagy mulattat, fenyít vagy szórakoztat, jobbít-e vagy inkább ront a bezártak morális tartásán. Ugyanis aki az irat keletkezésének időszakában tömlöcbe került, lényegében társaival, „jó pajtásaival” tölthette büntetését, henyéléssel, pipázással múlatva az időt, beszélgetéssel ütve el az unalmas időmúlást, miközben fedél volt a rabok feje fölött, mely óvta őket az időjárás viszontagságaitól; a vármegye hivatalnokai gondoskodnak róluk, ellátták, élelmezték őket.

[1356] A’ Raboskodók Jobbétásokra és a közz Bátorságra Czélzó Gondolatok. Vas Vármegye Közgyűlési iratai. Elegyes tárgyak.1815. május 22. VaML IV. 1. ll.

A büntetés legfeljebb a verésben érhető tetten, de Szalay doktor vélekedése szerint ez nem az a fajta büntetés, mely az elmét átalakítani képes. A büntetést ő a „pajkosság” célbavételével formulázná. A bekerült betyároknak, haramiáknak büszke dísze hajviseletük, bajszuk, ruhájuk. Itt lehetne célba venni „becsületüket”. Ha lekopaszítanák őket, bajszukat leborotválnák, durva daróc rabruhát kellene viselniük, azt sokkal nagyobb büntetésként élnék meg, mint a tömlöcbe zárást. Ezt ő hatásosabbnak véli, mint bármilyen ütlegelést vagy sanyargatást.

A jobbításra jelenleg a tömlöcrendszeren belül semmiféle megoldást nem lát. A hosszabb (a két-három, vagy éppen 10 esztendős) tömlöcre ítéltek tanítására, oktatására *„semmi sem tétetik”*, a rab *„Isteni szolgálatban nem részesíttetik”*. Pedig, mint mondja, *„az emberiség Felebaráti szeretet, neveltség, s eön magunk bátorsága kötelez bennünket… meg térítettni és hasznos tagjává ’a társaságnak tenni…”* az ilyeneket. Szükségesnek látja ezért, hogy a tömlöc mellett pap működjék, aki reggeli ájtatosságokat, religiókhoz illeszkedő imádságokat és éneket, ünnep- és vasárnapokon misét, oktató prédikációkat tart, péntek délután egyórás imádságon vesz részt a rabokkal, legalább évente gyóntatja őket, a betegeket meglátogatja, szentségekkel halálra felkészíti az eltávozni készülőket. Elengedhetetlennek tartja, hogy a fogházhoz közel egy alkalmatos kápolna működjék. Hasonlóképpen szükségesnek tartja, hogy a rabok vasár- és ünnepnapokon oktatásban részesüljenek.

Ehelyütt hozza szóba a munkáltatást. Ő úgy látja, hogy a jelenlegi tömlöcrendszerben a rabok által végzett munkának nincsen funkciója, legfeljebb a fizikai kondíció fenntartása. *„Dologra ugyan alkalmaztattnak és fordéttatnak Rabjaink, de ez inkább épességek fenntartásához szükséges mozgásnak mintsem dolognak mondhatyuk, midőn regvel* nyolcz órátul fogva *tizenegyig, Dél után két órátúl fogva hatig, egynéhány hasább fa álttalok felvágattatik.”* A leírás a klasszikus, tétlenségre kárhoztató feudális-rendi tömlöcrendszer állapotát tükrözi, melyből hiányzik a rabok foglalkoztatása, a tétlenség pedig a büntetési cél rovására megy. *„Ezeken a dolgokon kívűl, a Rabok és Rabb asszonyok kőzűl külömbféle szín alatt a Vármegye ház körűl előforduló könnyebb dolgokra naponként fordéttatnak, a melly által a raboskodó sorsok könnyebbíttetik.”* A

külső munka egyik rákfenéje azonban az alamizsna, melyet a munkáért egyesek kapnak, mások nem. Amúgy is, mint olvashatjuk, a külső munka nem a büntetés irányába hat, hanem a rabok sorsának enyhítését szolgálja. Pedig a kemény munkát büntetésként is lehetne alkalmazni, hiszen a semmittevésben élő, magukat amúgy is rablásból, bűncselekmények elkövetéséből fenntartók számára kemény megpróbáltatást jelentene a nehéz fizikai igénybevétel.

Szalay „Plánum”-ából szépen kerekedik ki a büntetési célok fejtegetése kapcsán a szankcionálás és a jobbítás találkozási pontján a munkáltatás gondolata, mely elgondolásainak megvalósulása esetén alkalmas lenne arra, hogy a tétlenséget megszüntetve, lekösse a fogvatartottak figyelmét és energiáját, miközben annak nehézsége sokaknak kemény gyötrelmet, tehát valódi büntetést is jelentene. Megszüntetné a henyélést és lerombolná a „pajkosság” tekintélyét. Ez az útkeresés a reformkor börtönügyének egyik jellegzetessége. Azt is előrevetíti, hogy a tömlöcök körüli munkalehetőségek kialakítása nem a fenyítőházi értelemben vett munkáltatás forrásvidékéről származik, jóllehet nem tagadható a Domus Correctoria körüli kísérletek esetleges hatása magának az ötletnek megszületésére, s tett ennek érdekében lépéseket a Magyar Királyi Helytartótanács is.

1810. évi november 14-én kelt 24304. helytartótanácsi leirat a megyéket a fogházügy rendezésére sarkallta, egyben a rabok munkáltatását kötelezővé kívánta tenni.[1357] 1816-ban királyi rendelet szólt arról, hogy *„ha a hatóságok börtönhelyei megengedik, a foglyok nemükhöz illő kézi munkával foglalkozzanak, a munkabér pedig oly módon fordíttassék tartásukra, hogy abból a hatóság által megállapított részüket félretéve, kiszabadulásuk után azt kézhez kapják”*.[1358]

[1357] DOMBÓVÁRY 1931, 59. o.
[1358] REITER 1994, 83. o.

1. A munka a fogházjavító mozgalom gondolatrendszerében

A 19. század harmincas éveiben zászlót bontott fogházjavító mozgalom[1359] eszmekörében, jóllehet messze nem olyan súllyal, mint a tömlöcarchitektúrára, a börtönrendszerekre, az elkülönítésre vonatkozó nézetek, de meglehetős állandósággal jelen volt már a munkáltatás. A magyarországi börtönügy elméleti alapvetéséhez hozzátartozik az a tény, hogy a 18. században a szabadságvesztés-büntetésnek gyakorlata volt, elmélete annál kevésbé. A szabadság értékének hiánya még a tudományos gondolkodást is megbéklyózta, s ha fel is bukkant néhány munkában a börtön (mint a valóságban létező, igaz főként a nemtelenekre alkalmazott szankciónem), nem képezte integráns részét a büntetés-végrehajtás elméletének. Ezen nem változtatott a Domus Correctoria megnyitása sem; a szegénységgel kapcsolatos – főként rendészeti irányultságú – gondolkodás nem lépte át a dologházakra vonatkozó politialis elképzelések határait.

A nagy áttörés a reformkorban következett be. Jellemzően nem szakmai, hanem politikai kérdésként bukkant fel a tömlöc a magyar közbeszédben. A magyar liberálisok a tömlöcöt a régi rend egyik meghatározó szimbólumaként kezelték, s annak eltörlését, illetve megjavítását politikai jelszóként tűzték zászlajukra.[1360] Így azután a börtönről, mint intézményről, illetve mint szankcióról való gondolkodás erős politikai felhanggal, a politikai zóna termékeként került a társadalom elé. Ez azonban nem vont le semmit a „fogházjavítók" törekvéseinek nemességéből, s a polémia nem volt kevésbé szakmai a nyugat-európai vitáknál.

Mint ismeretes, hazánkban a börtönügyi szakirodalom két irányban bontakozott ki. Néhány mű a nyugat-európai és észak-amerikai börtönrendszerek és fegyintézetek tanulmányozásából eredő tapasztalatokat szűrte le (többek között Bölöni Farkas Sándor, Gorove István, Szemere Bertalan és Tóth Lőrinc kezdeti munkái). Ezek az írások azonban a tünetek jelzésén alig jutottak túl. Amikor

[1359] MEZEY 2000, 16. o.
[1360] MEZEY 2006, 219. o.

szerzőik szembesültek a modern börtönkoncepciók és gyakorlat ismeretében a magyar viszonyokkal, alig voltak képesek többet adni, mint az elrettentő kép reprodukcióját. Miután a hazai fogházjavítóknak pozitív tapasztalatok nem állottak a rendelkezésükre, ezeknek a munkáknak a jelentős része kritikai-feltáró jellegű volt. Munkáikban nagyobb részt foglaltak el a feudális állapotok ábrázolásai, mint az új koncepciók kifejtése. De hiszen logikus ez: az új kiépítését meg kell előznie a régi kritikájának.

Azok ellenben, akik a reformmozgalom politikai áramlataihoz kapcsolódva, a liberalizmus felől szemlélték a problémát, messzebbre jutottak. Balla Károly, Eötvös József, Lukács Móric s később Szemere már megoldásokat kerestek, kivezető utak után kutattak. Ők egy másfajta nehézséggel találták szemközt magukat: szinte mérhetetlen nehézségek gátolták a börtönjavítás kibontakozását. Talán ezért is jellemző, hogy a kérdés körül fölerősödő polémiában látványosan kettévált a szakmai és az eszmei vita. A gazdasági feltételek hiányára döbbent újítók gyakran választották a könnyebb utat: szabadon fejtették ki elméleteiket a büntetésről és a börtönről, s igyekeztek nem tudomásul venni a lehetőségek korlátait. A szakmunkák a reformkor parttalan lelkesedésében, töretlen optimizmusában születtek. A fogházjavító mozgalom mindent tagadott, ami a feudális tömlöcügyet jellemezte. Vadonatújat követelt minden kérdésben. *„Mivel az akkori viszonyokat az emberi méltóság szempontjából tűrhetetlennek látták, sok vonatkozásban tabula rasa-t akartak”* – jellemezte a reformkori liberálisokat Szekfű Gyula. A fogházjavítókra még jellemzőbben vonatkozik ez a tétel: nem kötötte (nem köthette) meg a szellemi szárnyalást semmi; a már meglévőt megsemmisítendőnek, a vágyottat alapoktól építkezendőnek ítélték.

„A’ tömlöczök javítása jó és kívánatos, így szólnak bizonyára sokan azon úri emberek közül, kikből talán, ha szókönyvökből e’ szócskát de elvehetnéd, még jó polgárokat csinálnál, de nem idején van, hazánk ily jobbításokra még meg nem érett, ’s balgatagság épen itt kezdeni, holott még mások vagynak, az oskolák például, ’s utak, ’s mindenek… Ne hallgassunk ezekre ’s mi jó, bár mi légyen az, alapítsuk, alkossuk, terjesszük; a kezdésnek legjobb módja valamit kezdeni, s termékenyebb e földön nincsen semmi mint a’ jó, melly egyszer behozva, ezer

következtetést szül, 's ha nem rendszeres úton is, végre oda vezet, hová érni akarunk – a' jobbhoz."[1361] Ez a programnyilatkozatnak is beillő eötvösi felhívás mintegy keretet adott a tömlöcök megjavítására irányuló törekvéseknek.

Ekkor már egy jelentős különbséget regisztrálhatunk a börtönügyben a századelőhöz képest. Éspedig az amerikai javító rendszer próbájának és első kísérleteinek lezajlását, ami a magyar fogházjavítók számára a börtönjobbítás egész katalógusát tárta fel. Az amerikai börtönügy kiteljesítette a Howard által megkezdett átalakítás nagy munkáját. Az amerikai szakemberek számba vették a filantróp börtönrezsim követelményeit, kiegészítették különböző architekturális tervekkel, kimunkálták a magányrendszer és a hallgatórendszer konstrukcióját, s a húszas évek próbálkozásainak elemzését is elvégezve, az európai hozzáértők (köztük a magyar fogházjavítók) kezébe adták már a végrehajtási szisztémák első tudományos értékelését is.

A börtönügy kérdését a fogházjavítók Magyarországon így majdnem tisztán elméleti oldalról közelítették meg: eszmék és nyugati modellek alapján vázolták fel elképzeléseiket, korlátoktól mentesen gondolhatták ki a tökéletes modellt. Nem átalakítani, hanem teremteni akartak. Politikusok voltak, reformerek, társadalmi gondolkodók, nem pedig tömlöcfelügyelők, rendőrök, kapitányok, bűnügyi szakemberek. Ez segített abban, hogy magyar talajba plántálják a nyugati eszméket. A szerzők kisebb-nagyobb tapasztalataikat összekapcsolták a „nyugati" modellek ismertetésével, apróbb javaslatokat téve a hazai végrehajtás mikéntjére. A szakmai vitában lényegében csak a hallgatószisztéma és a magánrezsim hazai hívei törtek lándzsát – külhoni munkák ellenérveit ismételgetve. Ennek ellenére e mozgalom eredménye lett jó néhány új elv meggyökereztetése hazánkban, a szabadságvesztés-büntetés megtisztítása a dehonesztáló hatásoktól, a börtönfunkciók szétválasztása, a rezsimek megismertetése, a fogvatartottak bizonyos osztályozása, a rabjogok korlátozott tárgyalása. A fogházjavítók állást foglaltak a rabsegélyezés mellett, s új, egészséges börtönök építéséért szálltak síkra, a legmodernebb megoldások és a börtönügy legújabb eredményeinek figyelembevételével. S végül általánossá lett a munkáltatás elfogadása és a munkára kötelezés elve.

[1361] EÖTVÖS 1838, 6. o.

Fontos szerepet játszik a reformkori fogházjavítók megfontolásaiban a *munkáltatás szerepe a szabadlábra helyezés utáni időkre* nézve. *„'S tegyük fel most, hogy a' szabadult hosszú büntetést szenvedvén, dolgozni elfelejtett, vagy épen minden munkára tehetetlenné vált (mi botozás által igen könnyen megtörténhetik")… valyon reménylhetjük, hogy a' szükségtől szorongatva, becsületes fog maradni, reménylhetjük é főkép, ha a' második okra figyelünk s meggondoljuk: Hogy mind azon indító okok, mellyek a' közönséges embert az erény' ösvényén fenntartják, a' tömlöcöztetettre nézve, hatásokat elvesztik…?"*[1362] A megközelítés, mely sokaknál fölbukkan e korban, a társadalomba visszaigazodó, megbotlott bűnelkövető szemszögéből kutatja a visszatérés esélyeit. A negyvenes évek reformere Magyarországon nem megjavított és megváltozott, reszocializált személyiségben gondolkodik, hanem egy alapvetően a deviáns magatartásához vezető társadalmi környezetbe visszalépő, ott veszélynek kitett, potenciális elkövetőt lát a büntetést letöltött rabban. Balla Károly e tételhez csatlakozva szorgalmazza a raboknak juttatott munkabért: *„a' raboknak munkadíjban részeltetésök koránt sem ő magokért történik; hanem mindenkor azért, hogy másoknak ne ártsanak, vagy is az egész köz társaságér"*.[1363] Eötvösnél is újra meg újra visszaköszön az az eszmefuttatás, mely a szabadultat olyan gonosztevőként ábrázolja, ki a tömlöcben éveket töltött el más gonoszok társaságában, s akit *„e' világhoz semmi sem köt, mint szükségei*", melyek kielégítésének a legkézenfekvőbb útja a jogsértés *(„veszélyes a kiszabadúltat, mint koldúst vissza taszítani az életbe").*[1364] Ezért azután a munkában olyan esélyt lát, mely gyengítheti a rossz hatásokat. Részben azáltal, hogy ha a börtönévei alatt végzett munka ellenértékének egy részét kézhez kaphatja, átmeneti védelmet lelhet a szükség és a kísértések ellenében. Részben pedig ha hasznos munkára oktatták, akkor a társadalomba visszatérve, új ismereteivel becsületes úton is megélhetéshez juthat. Eötvös leteszi tehát a voksát a rabmunka bevételének megosztása mellett, melyből a rá eső részt a börtönviselt szabadulásakor kapná. Ugyanakkor elismeri azt is, hogy ez a rendszer még Amerikában sem igazán

[1362] EÖTVÖS 1938, 10. o.
[1363] BALLA 1841, 38. o.
[1364] EÖTVÖS 1938, 41. o.

működik, hogy funkcionálhatna jól a nehezebb helyzetben lévő Európában![1365] Balla pedig a munkára szoktatásra bíztat, úgy látja, hogy az ösztönző jutalmazás segítségével állandó igény nevelhető ki a rabban a munkára, ami később hasznos lehet a szabadulást követően.[1366] (Ha a büntetését letöltött rab „*kiszabadulásának első pillanatában nem munkát keres, hanem azon gondolkodik miképp lehet munka nélkül elélni, a hol a fejben ilyen gondolatok forognak, ott a láb már egyet lépett a bűn' ösvényén*" – figyelmeztetett Szemere Bertalan.)[1367] Hegedűs a fenyítő dolgozóintézetek első törvényének tartja, hogy a fogoly, ki nem szakképzett, valamilyen mesterségre taníttassék.[1368] A tanított munka azonban nem varázsszer. Világosan látja, hogy az elbocsátott, kézművességben jártas, volt rabok rövid időn belül kemény összetűzésbe kerülnek majd a céhekkel, melyek saját jól felfogott érdekükből zárják majd kapuikat az új iparosok előtt. Ezt a problémát nem látja másként megoldhatónak, mint hogy állami segítséggel létre kell hozni a „kiszabadulók céhét", mely így azonos esélyekkel lép a piacra.[1369]

Eötvös József Howard munkája alapján megkísérli definiálni a tömlöcjavítást. Ez szerinte nem más, mint: „*Megtartani tisztaság, rend, 's az által, hogy egy tömlöczbe nem szerfelett sok rab záratik, az egészségét, munkásság által biztosítani a' rabok' jövendőjét, 's egyszersmind kisebbíteni a' tartási költséget; ez vala majd nem az, mit Howard, 's idejében azok, kik példáját követték, tömlöczjavítás alatt közönségesen értettek.*"[1370] Aligha érthető félre ez a meghatározás. Az egészség megőrzése és a „jövendő biztosítása" mellett egyenrangú, harmadik cél *a rabtartási költségek mérséklése*. Nem kicsinyelhetjük le ezt a szempontot, hiszen nyilvánvaló, hogy a tömlöcök korabeli állapotának feljavítása a kor szintjére, a szükséges korszerű beruházások elvégzése, s ehhez esetleg új börtönépületek emelése (kiegészülve a kor humánus megközelítése által befolyásolt rabtartási költségnövekménnyel) horribilis összeget mutattak a feudális-rendi adminisztráció vármegyei szakembereinek. („*Tudom, hogy tökéletes poentientarius tömlöczöt régi épületből majd nem lehetetlen*

[1365] EÖTVÖS 1938, 40. o.
[1366] BALLA 1841, 40. o.
[1367] SZEMERE 1941, 94. o.
[1368] HEGEDŰS 1841, 36. o.
[1369] BALLA 1841, 63. o.
[1370] EÖTVÖS 1938, 17. o.

építeni.”)[1371] Áttekintve több vármegye idevágó közgyűlési és bizottmányai iratait, csak az az ígéret tette elfogadhatóvá a rabmunkáltatás fejlesztését, hogy az hosszabb távon a fenntartási költségek kiváltásával járhat. Eötvös indoklásában egyértelműen ennek szem előtt tartásával szavaz például az auburni hallgatórendszerre, hiszen annak az *„építési költségi csekélyebbek, a’ rabok’ szerzeménye pedig, melly nagy részint tartásukra fordíttatik, nagyobb, már olcsósága végett ajánlhatóbb…”*.[1372]

A *munka jellegé*nek kiválasztását az egyes szerzők és szakemberek számára főként az határozta meg, hogy a magányrendszer vagy a hallgatórendszer mellett tették-e le a voksukat. Eredetileg a magányelzárás rendszere munka nélküli bezárást jelentett, de a kedvezőtlen eredmények (halandóság és az őrülési statisztika romlása) arra indították a börtönügy szakértőit, hogy a magányelzárásban is biztosítsanak foglalatosságot a fogvatartottaknak. De amíg a magányrendszerhez olyan munkafajtákat kellett meghonosítani, melyek egyedül is végezhetők voltak, az auburni rendszerben a közös nappali dolog szervezése lehetővé tette akár az üzemi típusú munkáltatást is. *„Az auburni rendszer szerint, mellyben a’ munka nagyrészt gyári, egy rabból hasznos munkás válhassék, sokkal több idő szükséges, mint a’ philadelphiainál, hol a’ rabok nagy része egyszerű fonásra használható.”*[1373] (Erre az igazságra rácáfolt a gyakorlat, mikor is a fő közös munka is a szövés-fonás lett Európa legtöbb intézetében.) A börtönökkel közvetlenül foglalkozó Pest vármegyei kapitány gyakorlatiassága látványosan praktikusabb eredményeket prezentál, mint a tudós szakmaművelőké. Ő a tömlöcök hétköznapjait is ismerve ajánlja a csizmadia-, cipő-, sapkaművességet, szabó, kefekötő mesterséget, hársszékek készítését, szövést és fonást. Olyan foglalatosságokat, melyeket elkülönítve is lehet űzni, melyek nem járnak nagy zajjal és piszokkal. (Balla nem zárta ki a tömlöcben űzhető, egyedi munka végzését sem egy esetleges, már meglévő szakképzettség nyomán.) Mindebből következik, hogy magától értetődőnek tartja a mesterségek oktatását, tanító műhelyek üzemeltetését.[1374] Hegedűs Sándor szisztematikusan gyűjtötte egybe a

[1371] EÖTVÖS 1938, 28. o.
[1372] EÖTVÖS 1938, 26. o.
[1373] EÖTVÖS 1938, 27. o.
[1374] BALLA 1841, 57–58. o.

tömlöcbéli munkavégzéssel szembeni követelményeket. Értelemszerűen hasznot hajtónak kell lennie, hiszen egyik fő célja a rabtartási költségek enyhítése és a dolgozó rab jutalmazása. Egyszerű, könnyen tanulható legyen, hiszen a különféle, rövidebb-hosszabb időtartamra beutalt raboknak sokszor sem ideje nincsen a tanulásra, sem „elmebeli tehetségük" nem elegendő bonyolult munkafolyamatok elsajátításához. A fogvatartottak egészsége okán, arra káros munkákat az intézetekben alkalmazni nem lehet. A csekély befektethető összeg tekintetéből pedig az árunak könnyen és gyorsan eladhatónak kell lennie. (Ilyenek voltak Hegedűs szerint a negyvenes évek Magyarországán a pokróc, a kenderszövet, a szűrposztó.)[1375]

A korszak ismerte és használta a nyilvános vagy közmunkát is, melyet azonban alig lehet leválasztani a tömlöcről, hiszen a közmunkára ítélteket a tömlöcökben őrizték, s onnan kísérték is ki őket munkára. A szerzők többnyire tudomásul vették ezt a büntetési nemet, ám Szemere Bertalan, a magyar büntetési rendszer kritikusa azonban kíméletlenül ostorozta a közmunkát. *„A gyalázat, ami ezzel jár, hasonlíthatatlanul többet ront az emberen, mint javíthat a dolog, mihez szoktat. Becsület vagy szemérem nélkül nincs erkölcs, azokat, kiben elfojtottuk, azt már bűnössé tettük... Utzáinkon nemcsak munkában látni rabokat, de alávaló barmok s dühös vadállatokként béklyóban és lánczokban, melyek' csörgése messze elhangzik, s elsárgult képpel, s megfeklett vászonöltözetben, mi nehéz ínségre emlékeztet, – s mind amellett a jövők-menők észre sem vennék őket, ha káromlásaikat és szemtelen tréfáikat nem hallanák."*[1376]

A magányrendszerben megengedhető, hogy valaki saját döntése alapján henyéljen vagy dolgozzon – ez a többiek megfertőzését kizáró szerkezetből fakadóan édesmindegy. (Egészen addig, míg a munkának nem tulajdonítanak további funkciókat.) A hallgatószisztéma logikájából eredően kizárja a munkátlanságot, ott *munkakényszer* uralkodik.

A munkakényszer nem egyszerű rezsimkérdés volt. Balla Károly „míveltebb rabokról" szóló fejezete híven tükrözi a nemesek munkakényszer alóli felmentésének törekvését. Ahogyan a Pest megyei kapitány mondja, a

[1375] HEGEDŰS 1841, 33. o.
[1376] SZEMERE 1941, 108. o.

munkakényszernek három célja van: az okozott károk megtérítése, a lelki és testi egészség fenntartása, s a rab kiszabadulása utáni minimális életfeltételek megteremtése. A nemes rabnál egyértelmű szerinte, hogy a kárt meg tudja vagyonából téríteni, így nincsen szüksége arra, hogy a tömlöcben dolgozzon; a nemest olyan szinten alázná meg a kényszerített munka, hogy az egészsége éppen emiatt romolhat meg; s végül nincsen szükség a szabadulása utáni élethez sem mesterségre, sem munkajutalomra, hiszen vagyonából mindezt fedezni tudja. Ez a jellegzetesen rendi érvelés Balla szerint megalapozza a nemesi munkamentességet. A gondolatmenet szerint a munkának ez esetekben sem erkölcsi nemesítő, sem hasznos, sem nevelő jellege nincsen.[1377]

Eötvös akkor ír csupán a *munka és a megjobbulás* kapcsolatáról, amikor Beaumon-t és Tocqueville-t idézi, összefoglalva az amerikai büntetőrendszer hasznait. „*Nagy a hihetősége annak, hogy munkásság 's engedelemhez szokva tömöcöztetésök által belőlök még jó polgárok válhatnak.*" Beaumont és Tocqueville megállapítását nem nagy meggyőződéssel viszi tovább, megjegyezve, hogy „*A' tömlöcz, a' mennyire általa nem csak büntetés, hanem még azon felül a' rabnak megjobbítása czéloztatik, egyszersmind nevelő intézet, 's azért bizonyára annyival czélt érőbb, mennyivel inkább alkalmaztathatik az egyes' lelki tulajdonihoz.*"[1378] A fogházjavító reformer ezzel a (nevelőintézeti és tömlöcszempontokat egyesítő) kérdéssel úgy tűnik, nem tud mit kezdeni, mert elejti a pedagógiai fonalat, s többé nem is tér vissza hozzá. Olyan formában kanyarodik utóbb a munka és a jobbítás kapcsolatához, hogy megállapítja, a rab fő vigasztalása a munka, egy olyan lehetőség, mely lefoglalja, figyelmét leköti, melynek során lehetővé válik, hogy „*rabláncok közt is szabad lehessen*". Ezért rögzíthető, hogy a munka „*jobbulásának talpköve lehet*".[1379] Balla Károly továbbment ezen az úton. Ő a munkát, illetve a munkából folyó munkabért a javítás fő eszközének tartotta. Úgy vélte, ahhoz, hogy a büntetés célhoz érjen, „*a' rabnak a' szenvedéshez kárpótlás vagy jutalom is kell, melly a jóhoz hajlítsa, 's mintegy hozzá kösse*".[1380] E célra önként kínálja magát a munkabér egy hányada,

[1377] BALLA 1841, 69. o.
[1378] EÖTVÖS 1938, 24. o.
[1379] EÖTVÖS 1938, 38–39. o.
[1380] BALLA 1841, 33. o.

melyet ráadásul egybe lehet egyéb ösztönzésekkel is kapcsolni. Például – javasolja a megyei főkapitány – egy további lehetőség a keresményét esetleges halála esetére családjának felajánlani.[1381] Hegedűs Sándor Vas vármegyei dogozóintézeti aligazgató a munkában a javítás lényegét látja. *„Kit munkára, iparra szoktatunk: az nem könnyen vetemül henyeségre, tolvajságra*." Mert úgy véli, a munka rendre, engedelmességre szorít, mértékletességre, pontosságra, precizitásra tanít. A munkavégzés az egészség alapja, mert *„minden henye gondolatok ellenszere"*.[1382]

Az auburni vagy a pennsylvaniai rezsim közötti választás mondatja ki Eötvössel, hogy a *munkát* lényegében *büntetésnek tekinti: „hazánkra nézve sokkal czélirányosabb, minthogy henyéléshez szokott pásztoraink, kik nagyrészt tömlöczeinket töltik, a kénszerített munkában nagyobb büntetést találandanak, mint a' phialdelphiai magányban, mellyet ha bár Isten' szabad ege alatt, régen megszoktak.*"[1383] Hegedűs Sándor megerősíti Eötvöst, mivel tapasztalatai szerint: *„A' henyéléstől a' rab nem fél, hanem magában annak megtetszik; úgy a' rendes, és órákra szabott munkától, mint valamely véghetetlen kíntól, tespedt természeténél fogva írtózik*".[1384]

A szakirodalom tanulsága szerint a munka a reformkori büntetés-végrehajtásban, a rabdolgoztató házak rezsimjében bizonyos értelemben sajátos cél és eszköz is egyszerre, de legritkábban büntetés. Eötvös fogalmazta meg, hogy *„soha sem kell elfelejtenünk azt, hogy a' munka mindig csak segédeszköz 's soha nem czél, 's hogy bármi tökéletlen legyen is az, a' társaságra nézve mindig nagyobb hasznot fog hajtani, mintha mind azok, kiktől tökéletes munkát nem reménylhetünk – henyélnének"*.[1385]

A munkáltatás gondolata volt az egyik olyan terrénum, melyben az elméleti elképzelések rendre összeütközésbe kerültek a gyakorlattal. S ugyanakkor a rabmunkáltatás kínálta az egyik legnagyobb esélyt a látványos eredmények elérésére, sőt az esetleges bevételek reményében a nemesi-rendi

[1381] BALLA 1841, 38. o.
[1382] HEGEDŰS 1841, 14. o.
[1383] Eötvös 1938, 26. o.
[1384] HEGEDŰS 1841, 31. o.
[1385] EÖTVÖS 1938, 26. o.

közigazgatás konzervatívabb gondolkodású képviselői is hajlottak a reformokra. A változások korántsem voltak országosak. Egyes megyékben korszerű börtönépületeket emeltek, melyek magukban foglalták a munkáltatás tereit és rezsimjét, máshol a tömlöc mellé külön dolgoztató házakat létesítettek. Megint más helyen a hagyományos közmunkáltatás mellett tették le a voksot. Előfordult a „rabközvetítés", a magáncélokra kiadott rabok magánháznál történő vagy gazdaságbéli munkáltatása. A házi (értsd belső intézeti) munka mindenfelé természetes jelenség volt.

2. A rabmunkáltatás modelljei

A rendelkezésre álló adatok szerint Zala vármegye börtönében munkavégzés nem folyt (leszámítva az alkalmanként belső javítási, felújítási, szerelési és takarítási munkákra rendelt rabok tevékenységét). A belső rabmunkáltatást az újonnan épített tömlöcépület sem tette lehetővé, hiszen a tervezéskor a fogházépületben munkatermekkel nem számoltak. A vármegye a reformkorban klasszikus értelemben vett rabdolgoztató házat nem létesített. Vagyis a fogházépülethez rendelt műhelyépületet vagy a börtönben magában működő munkáltató helyeket nem hívtak életre. A tömlöc fogva tartó intézményként funkcionált, és csupán külső munkára szervezett rabokat foglalkoztattak közmunkán vagy magánházaknál.

Teljesen bevett gyakorlat volt a megyékben *a rabok magánszemélyek rendelkezésére bocsátása*. Zalában a helybeli lakosok kérésére a porkoláb engedélyezte a külső rabmunkát, s jelölte ki a kikísérendő rabot. Ebből a jogából azután konfliktusok is támadtak, mert – mint az a porkoláb ellen benyújtott panasz és lefolytatott vizsgálat alapján kiderült – személyiségétől függően olykor kedvezett egyeseknek, másoknak viszont rendre visszautasította kérését. Az 1794. évi vizsgálat[1386] egyik információja volt, hogy a porkoláb a helybéliek kéréseit

[1386] Panasz Porkoláb Koppányi József ellen. ZML IV. 1. a. 1794. május 21.

megtagadta vagy csak többszöri kérésre teljesítette. Ez különösen akkor vált irritálóvá a lakosok számára, mikor kiderült, hogy ezenközben a női foglyok rendszeresen dolgoznak a porkoláb feleségénél, maga a porkoláb pedig rendre akár húsz rabot is dolgoztatott saját házánál, illetve gazdaságában. A nők „*a Nemes Vármegye kenyerén és gyertyáin*” kender és len gerebenelésére, fonásra, foltozásra, mosásra alkalmaztatnak a porkoláb feleségének gazdálkodásánál. A férfiak minden esztendőben új palánkot építettek a porkoláb házánál, kiásták és tisztították az árkokat, kertjét gondozták, sőt még a megyeháza moslékát is rabokkal szállíttatta saját disznai számára. Erre a bizottság annyit látott szükségesnek megjegyezni, „illendőbb lett volna” a megyeháza és a megyei cassa javára dolgoztatni.

A kiadott rabok évtizedeken át jelentős munkát végeztek magánházaknál. Ház körüli munkákra kért ki rabot 1833 nyarán[1387] dr. Kegl Leopold sebész, Hegyi Ernő tiszteletes, Soó Ferencz gyógyszerárus, Hober Vince órás, Horváth Pál szabó, Stern Bernárd kereskedő, Veizl Izsák bakter, Riseinger József gyógyszerárus, de a foglalkoztatók között volt Horváth Vilmos uraság és Nemzetes Szala László esküdt is. Nem maradtak ki a haszonélvezők közül a tömlöc alkalmazottai sem: a hajdúk nevei rendre felbukkannak az igénybevételi rovatokban. A Farkas János várnagy által ellenjegyzett kimutatás szerint a legrövidebb rabmunka 1 nap volt, a leghosszabb a 19. A beszámolóban jelzett három és fél hónap alatt összesen 338 és fél napra kértek ki rabokat a megyei tömlöcből. A várnagynak írt „utalványok” a kérelmezők részére a vármegye egyes vezetőitől, így szolgabíráktól, táblabíróktól származtak, melyek arra jogosították a kérelmezőt, hogy például *„ezen commissio mellett kérettetik várnagy úr Tettes Zalabéri Horváth Károlynak kaszáláshoz… Mai Napon Dél Utánra 8 rabb személyt ki küldetni”*.[1388]

[1387] Feljegyzése azon Raboknak, mellyek a’ Tekintetes Nemes Vármegye Rendeléséhez képest 18 váltó krajczár napi bér mellett T.,N. Vgye fogházából folyó 1833dik esztendei július15któl fogva egészen October 31. napjáig munkára kiszolgáltatták. ZML IV. 10. b. Számadások F. 33. N° 544.

[1388] Feljegyzése azon Raboknak, mellyek a’ Tekintetes Nemes Vármegye Rendeléséhez képest 18 váltó krajczár napi bér mellett T. N. Vgye fogházából folyó 1833dik esztendei július15któl fogva egészen October 31. napjáig munkára kiszolgáltatták. ZML IV. 10. b. F. 33. N° 544. 1833. szeptember 16.

Pest vármegye konyhásraboknak hívta a tisztviselők házához kiadott elítélteket, minthogy a munka fejben, bér gyanánt természetbeni ellátás, élelmezés járt a cselédmunkát önként vállaló, szegény sorsú fogvatartottaknak.[1389] A konyhásrabokkal nagyon sok probléma adódott. Neveletlenül viselkedtek, lerészegedtek, sőt, mint 1804-ben a közgyűlés megállapította, *„mivel eddig egynémely megyebeli rabok szolgálat végett a városbeli magistratuális uraknak ki szoktak adatni és náluk állandókép lakának, megtörtént volna pedig, hogy gyakran elszöktek, az okra való nézve éjszaka által a tömlöcön kívül egy rab se maradjon. De ez csak éjszakára szól”*.[1390] Máskor is foglalkozott a konyhás rabok ügyével a vármegye. Kisgyűlés volt kénytelen intézkedni azért, mert *„a tisztviselő urak konyháira kibocsájtani szokott rabok között oly rost fenyíték uralkodik, hogy azok, a szükséges fenyíték híján idejüket henyéléssel, sőt kicsapongó dorbézolással töltik”*.[1391] Mindezek ellenére a hatóságok költségkímélés okából nem egyszer kifejezetten ösztökélték a szegény, tehát rabtartását fedezni nem tudó foglyokat az ilyen házimunkákra.[1392]

Vas vármegyében hasonló problémák adódtak a konyhásrabokkal. Hegedűs Sándor ezért javasolja, hogy *„semmi szín alatt senkinek konyhás rab vagy ollyan ne engedtessék, a’ ki naphosszat valamely magányos háznál legyen”*.[1393] Hegedűs mint dolgozóintézeti aligazgató, korábban megyei főorvos szisztematikus büntetőrendszer megvalósításán munkálkodott, ami magától értetődően zárta ki az ilyen jellegű kivételező, s az esetleges javító hatásokat kizáró tradíciót. De hogy minden vizsgált megyében felbukkan a konyhásrab, az országos jelenlétét igazolja vissza. Ez az általános tradíció azonban semmiképpen sem mutat a fenyítőházi értelemben vett munkáltatás irányába.

Az teljesen ésszerűnek tűnik, hogy a *vármegyei közmunkákon* nagy számban foglalkoztattak rabokat. (Dombóváry Géza értelmezésében a „köz” alatt a rendek a vármegyét, „közmunka” alatt pedig a vármegye javára végzett, a

[1389] PML Közgyűlési iratok IV. 1. b. 106. kötet 3978/1838.
[1390] PML Közgyűlési iratok IV. 1. b. 28. 68. 1395/1804
[1391] DOMBÓVÁRY 1906, 336. o.
[1392] PML IV. 1. a. 118. kötet 5043/1841
[1393] HEGEDŰS 1941, 29. o.

megyének jövedelmező munkát értettek.)[1394] Ezért azután az is magától értetődik, hogy amikor az 1796. évi rabzendülés után tilalmakat állított fel Zala vármegye, s javaslatba hozta az új rendszabályok kimunkálására választott „kirendeltség”, hogy „*Rabok semmi magán embereknek munkájára, még a Porkolábnak sem eresztessen ki*”, a megszorítást a közmunkára nem terjesztik ki. „*Egyedül csak köz munkára és akkor is soha tizenkettőnél több nem, és csak a könnyebb vétkű sentenziázatlan vagy kevesebb időkre sentenziázott rabok eresztessenek ki, legalább négy fegyveres hajdúk kísérése alatt.*”[1395] Ez egyike a kibocsátható rabok differenciálására irányuló gondolkodás első felbukkanásainak. Korábban nem jelentett különösebb problémát az sem, ha haramiaságért, többrendbeli gyilkosságért halálbüntetést nyert elkövetőt kegyelemből tizenöt év kemény tömlöcre változtatott büntetéssel kiengedjenek magánházhoz munkára.

A közmunka a 19. századra a Pest megyei gyakorlatban súlyosabb bűncselekményekért, hosszabb (fél évnél nagyobb) időtartamban kiszabott ítéletek súlyosbító eleme. Jellemző, hogy a fél évnél rövidebb rabságot „csak” folytonos elzárással és vassal súlyosbították. A közmunka nyilvános helyeken végzett, többnyire építkezésekkel vagy takarítással kapcsolatos munkatevékenység volt, melybe beleértették a vármegyeháza és az egyéb hivatalos épületek karbantartására, tisztántartására vonatkozó munkákat is. Ameddig létezett, a kormányzat által üzemeltetetett nyilvános munkáltatás is e körbe soroltatott, általában a legsúlyosabb cselekményekre értelmezve. Ilyennek számított a 18. század nyolcvanas éveiben igénybe vett hajóvontatás,[1396] melyet a halálbüntetés helyébe állítottak, illetve a Béga-, illetve a Ferenc-csatorna építkezései,[1397] ahová 1802-ig küldtek rabokat a törvényhatóságok.

1810. január 31-én Pest város átiratban kérte Pest vármegye rendjeit, hogy az időjárásra tekintettel küldjön rabokat az utcák takarítására. Ez a fajta munka nem volt ritka a közmunkák között: az utcák, utak söprése, árkok takarítása alkalmanként még női munkaerő igénybevételére is alkalmat adott.[1398] Pest

[1394] DOMBÓVÁRY 1906, 332. o.
[1395] ZML IV.14. n. F 26. N° 64 1796. augusztus 17. 1021/55.
[1396] Vö. MAASBURG 1890, 15. o.
[1397] VAJNA 1906, 543. o.
[1398] DOMBÓVÁRY 1906, 332. o.

megyében sokat emlegették a pesti Magyar Színház építkezését,[1399] melyen nagy számban vettek részt vármegyei rabok. Széchenyi fellépte és az országutak ügye iránti kampánya eredményeképpen a reformkor sikertörténete lett az útépítési munkálatokra szervezett rabmunka.[1400]

A házimunka (vagyis a vármegye épületeiben szervezett dolog) szervezése, illetve ellenőrzése Pest vármegyében a megyei kapitány hatáskörébe tartozott. Az enyhébbektől (lámpagyújtogatás, lépcsőházak, udvarok tisztántartása, hósöprés, kenyérsütés, meszelés) a terhesebbeken át (szeméthányás, vízhordás, favágás) a megalázókig (árnyékszék-takarítás) a munka számos formája állt a kapitány rendelkezésére.[1401]

1826 tavaszán Zala vármegye döntése alapján megkezdődtek az előkészületek a lövői kőhíd építkezéséhez. *„Az új lövői kőhíd építése Zala vármegye egyik legnagyobb reformkori építkezése volt, mind a felhasznált építési anyag, mind az igénybe vett munkaerőt, mind pedig a költségeket tekintve.”*[1402] A híd, mely 10 láb vastagságú hídfőkben végződött, 32 öl hosszú volt, s négy pilléren nyugodott, melyek egyenként 7 láb vastagságúak voltak. Az ötboltozatú híd építéséhez a megye igénybe vette a megyei tömlöcben fogva tartott rabok munkaerejét is. E célra külön tömlöcépületet emeltek Kolozsváron, mely 60 rab befogadására volt alkalmas. A magas kerítéssel körbekerített tömlöcépülethez csatlakozott az őrök, a mérnök és a megyei építésvezető szállása. Felépültek a konyhák és a szerszámok, alkatrészek tárolására szükséges raktárak vagy kamrák.[1403] Az építési munkálatok öt esztendeig (1827–1831) tartottak és tavasztól késő őszig folytak. Ez idő alatt a munkálatokhoz épített tömlöcöt folyamatosan feltöltve tartották, tehát 60 közmunkára ítélt rab tartózkodott a munkahelyen.[1404] Az őrzésről, miután a vármegye katonaság kirendelésére vonatkozó kérésére elutasítóan nyilatkoztak a felettes hatóságok, a megyei foglárok és pandúrok gondoskodtak. Ez a tömlöc sajátos keveréke volt a

[1399] PML Közgyűlési iratok IV. 1. b.102. köt. 590/1837, 5547/1837.
[1400] PML Közgyűlési iratok IV. 1. b. 145. köt. 4025/1847,
[1401] PML Közgyűlési iratok IV. 1. b. 11. köt. 1904/1811, 4509/1837, 2978/1838, 1107/1843, 3133/1824, 1553/1795, 599/1837 stb.
[1402] MOLNÁR 1998, 277. o.
[1403] ZML IV. 1. b. 1826 N° 1157.sz.
[1404] ZML IV. 1. b. 1826 N° 1698, 1827 N° 495, 1827 N° 1176, 1827 N° 1676, 1829 N° 969 stb.

fogháznak és a rabdolgoztató háznak. Kifejezetten a munka elvégzésére rendelt rabok elhelyezésére emelték, ugyanakkor annak berendezése nem lépett túl a szokásos tömlöcfunkciók biztosításán: a munka a falakon kívül zajlott. Mindenesetre ez a forma a maga egyedülállóságában jellegzetes terméke a reformkori börtönügyi kísérleteknek.

3. Rabdolgoztató házak

A reformkor jellegzetes intézményei a rabdolgoztató házak. A részben praktikus okokból (foglalkoztatás, költségcsökkentés), részben eszmei indokból (fogházjavítás, tömlöc-korszerűsítés, filantrópia), kisebb mértékben, de nem tagadhatóan tudományos meggyőződésből (börtönügyi modernizáció) meginduló reformgondolkodás néhány helyen a kor haladó törekvéseinek megfelelő új büntetés-végrehajtási intézeteket hívott életre. Máshol a tömlöcjavító gondolatok képviselői a hagyományos börtön kiegészítésével kísérleteztek, s rabokat foglalkoztató műhelyek, üzemek létesítését érték el. Ezek közös megnevezése a reformkorban a rabdolgoztató ház.

A reformkori fejleményeket jól jelzi a Borsodi Rabdolgoztató Intézet létesítésére készült bizottmányi előterjesztés, mely az aradi, nógrádi és Tolna vármegyebéli tapasztalatokat is feldolgozva foglalta össze a rabdolgoztató intézet előnyeit. A kiindulópont már meglehetősen világosan meghatározza az intézet jellegét: *„a' tisztviselői Kar szorgos fáradozásai mellett is, Rabjaink számát időnként inkább szaporodni, mint fogyni tapasztaljuk; 's ezeknek tsak tartásokra megkívántató költségek, a' szegény adózónép verejtékkel szerzett vagyonából egybegyűjtött pénztár terheit, esztendőnként 4000 's több conv. Forintokkal nevelik"*.[1405]

[1405] *Tekintetes, Nemes Borsod Vármegye közönsége által felállítani kívánt Rabdolgoztató-Intézet javallata szerkesztésére kiküldött Biztossági tudósítás, 'S a tisztelt Vármegyének 1834-dik Eszt. Bőjtelő hava 13-dikán tartatott Közgyűlésében e' tárgyban költ határozásai*. (továbbiakban Borsod vármegyei Rabdolgoztató Intézet 1834) 3. o.

A rabdolgoztató ház tehát nem a csavargók elleni fellépés jegyében születik, hanem a tartási költségek magasnak ítélt volta okán. Jellegzetes vonása ez a reformkori fogházügynek: a modern munkáltatási eszme nemcsak a fenyítőházi mozgalom oldalvizein terjed, hanem racionális megfontolások okán, költségvetési egyensúlyt javító hatásától remélve financiális enyhülést. *„Felszámolhatatlan az a' veszteség, mellyet a Köztársaság a' fogházakban munkátlan veszteglő rabok kézimunkáinak elveszítése által szenved: sokszorozódik a veszteség ott, hol a' munkás kezek által sanyarún egybegyűjtött pénzből kell a' köztársaság ezen heréit tartani, s nem lehet az adózó népnek kevesebb adója, annál, mellyet az épen őtet javaiban megkárosító gonosztevő tartására adózni kéntelen."*[1406] Ugyanerről tanúskodik a Gyulán, 1837-ben létesített vármegyei rabdolgoztató ház felállításáról hozott Békés vármegyei közgyűlési határozat, mely egyértelműen *„a rabok tartási költségek ötletébül"* származott.[1407] A közel kétszáz rab tartásának terhe a vármegye szerint olyan tetemes, hogy valamiképpen gondoskodni kell legalább egy részének visszaszerzéséről. Ezt pedig a rabok dolgoztatásának útján látta lehetségesnek. A Jász-Kun Kerület rabdolgoztató házának egyik alapvető oka volt – miként az az indoklásból kiderült, hogy a rabok, akik a gonosztettek végett *„több ízben fogságra kerülvén Közpénztárt is nevezetes költségekkel terhelni szokták"*, ha dolgoznának, munkájukból eredő jövedelmük révén enyhítenék a közösségre nehezbedő terhet. Az intézet tehát vitathatatlanul a büntetőítéletek következtében a kerület tömlöceiben fogva tartott rabok munkáltatására szolgált.[1408]

Az anyagi szempontok mellett halványan felvillant a borsodi anyagban a fogházjavítók néhány egyéb célja is, közöttük a tétlenség felszámolása. Ezt ugyan alapvetően azért tervezi alkalmazni a javaslat, hogy a fogvatartottak legalább a tartásukhoz szükséges költségeket megtermeljék, de elvitathatatlan a mellékcél megfogalmazása: *„a húzamosabb vagy rövidebb fogságra ítélt Raboskodók a' tömlöczi henye élettől elvonattatván, állandóul munkában tartassanak"*.[1409] Miként a Jász-Kun Kerület Közgyűlésének 1837. november 24-én rabdolgoztató

[1406] Borsod vármegyei Rabdolgoztató Intézet 1834 3. o.
[1407] SZABÓ 1961, 13. o.
[1408] Vö. SzmL Közgy. Jkv. 410/1840, 2357/1840.
[1409] Borsod vármegyei Rabdolgoztató Intézet 1834, 4. o.

intézet felállításáról rendelkező határozatában,[1410] illetve a nádorhoz intézett beadványban olvasható: *„Hogy tehát ezek… a jó útra és erkölcsösségre térítttessenek, s a henyéléstől elszoktattván… foglalatoskodás által… arra nézve igen célszerűnek ítéltük egy dolgozó intézetnek felállítását.”* Az 1838. január 19-én kelt nádori engedély alapján felépítették a rabdolgoztató házat.[1411]

A borsodi bizottmány tagjai azt is körvonalazták, hogy miért találják ezt igen fontosnak. A munkakerülő, *„’s tsak a’ másoktól elragadott vagyonokból élő gonosztévőre nézve a’ fogsági munkátlan élet nem büntetés, ’s néki a’ tömlöcz tsak gondnélküli nyugvó hely; ellenben az állandó dologban való tartás reá nézve… kegyetlen büntetés”*. Ebben a megfogalmazásban a feudális-rendi társadalomnak a puszta szabadságvesztés-büntetésről vallott felfogása köszön vissza: a börtön önmagában nem büntetés a bűnözőnek, sőt „nyugvó hely”. Ahhoz, hogy a tömlöc valódi, kemény büntetéssé, a büntetési rendszer méltó elemévé váljék, annak súlyosbítására van szükség. Jelen esetben kemény munkavégzés által. Azt is várják a biztosság tagjai a munkabüntetéstől, hogy annak hatása alatt az elítélt *„magától is borzadott lelkiesméret*” útján rádöbben tettének súlyosságára és az őt jó útra vezényli majd. Alátámasztja e vélekedést a plánumnak a munkáltatás mikéntjére vonatkozó része. Ebben a szűrszövő szék felállítása mellett egy *„tapodás által forgatandó”* malomnak felállítását javasolják a biztosok.[1412] A tapmalom pedig a klasszikus fizikai igénybevétel haszon nélküli angol modelljeként vonult be a büntetés-végrehajtás történetébe.

Azt pedig, hogy a munka szerves eleme a büntetés-végrehajtásnak, tanúsítja a Pest megyei gyakorlat, hol a Fenyítő Törvényszék (táblabírák és egyéb tisztviselők) feladatává tették az arról való gondoskodást, hogy *„a’ köz munkára ítélt rabok addig is, míg a’ büntető rendszer’ egyik legnagyobb hiánya, a’ köz óhajtáshoz képest egy czélszerű Javító Intézet’ felállításával kipótoltathatik, mikép’ foglalatoskodtassanak*”.[1413] Ugyanakkor azt látjuk, hogy pusztán szabadságvesztés-büntetésre ítélt rabok kizárólag a megyeház takarításra, illetve a szobák fűtéséhez vágandó fa aprítására, kemence fűtésére voltak alkalmazhatók.

[1410] SZmL Közgy. Jkv. 183/1838
[1411] SZmL Közgy. Jkv. 410/1840
[1412] Borsod vármegyei Rabdolgoztató Intézet 1834, 5. o.
[1413] NYÁRY 1840, 16. o.

Erről a megyei főkapitánynak kellett gondoskodnia. Vagyis a börtönben végzett munka eszméje egyelőre csupán teoretikusan jelent meg a majdani javítóintézet fogalomkörében. Nem becsülhetjük le azonban annak jelentőségét, hogy a kor testi büntetésekkel tetézett, súlyos munkával nehezbített tömlöce helyén Pest megyében egy, a tiszta szabadságvesztés-büntetés irányába elmozduló intézeti modellel kísérleteznek.[1414]

1845. november 17-én prezentálta Nyáry Pál Pest vármegye közgyűlése előtt Nagy és Czettier vállalkozók ajánlatát, mely a dolgozóház létrehozásáig és a feltételek megteremtéséig a korábbi levéltár és fegyverszoba helyén kialakított munkatermekben fonó- és szövőmunka megszervezésére, gépek beszerzésére vonatkozott.[1415] A szerződés nem csupán a munkáltatás megszervezését biztosította, de újabb lehetőséget nyújtott a rabokkal való foglalkozás átgondolására is. Ez pedig nem egyszerűen a munkára, az őrzésre és a mesterségbéli oktatásra terjedt ki, hanem az írás és olvasás tanítására, rabmunkabér fizetésére is. Ahogyan Pest vármegye büntetőrendszerének kutatója, Dombóváry Géza összegzésképpen fogalmazott: *„a Nagy-Czettner féle dologház fényesen bevált”*. A rabok szívesen dolgoztak, megszűnt a konyhásrabrendszer. A rabdolgoztató intézetben fegyelem, tisztaság uralkodott, az intézetnek híre kel, s más vármegyék keresik meg a rabdolgoztató ház alapszabályának, tapasztalatainak átadása érdekében.[1416]

Az új intézetekkel kapcsolatban mindig jelentős kérdésként fogalmazódott meg az alapításhoz és a működtetéshez szükséges költségek előteremtése. Úgy tűnik (s ezt tapasztalhattuk föntebb, az országos intézet alapításakor is), hogy a kormányzat nem akart vagy nem tudott jelentősebb összegekkel hozzájárulni a büntetés-végrehajtás modernizációjához. A központi intézet létrehozásakor magánadományra várt, a helyi (vármegyei, városi) házak ügyét pedig némi kincstári segélyezés mellett a törvényhatóságokra bízta. Nem véletlen, hogy a megyékben megindult nagy tervezgetések alapvetően a pénzgyűjtés formáira vonatkoztak. Sáros vármegyében kombinált formában, az adózó nép időleges

[1414] NYÁRY 1840. 103–104. o.
[1415] PML IV. Megyei törvényhatóságok. A megyei törvényhatóság iratai 1848-ig. 3. Pest-Pilis-Solt Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai. a. Köz-és kisgyűlési jegyzőkönyvek. 1316/1845.
[1416] DOMBÓVÁRY 1906, 360. o.

terheként, „nemes lelkűek” kölcsöneként és tőkekamatokból látták megoldhatónak a helyzetet, illetve a műhelyek megépülte és a rabok munkába állítása után a keresmény, illetve a majdani hátralékos rabtartási összegek behajtásával számoltak.[1417] Komárom vármegyében az építés költségeire adományozást indítottak, majd jeles nemes asszonyok, mint Forray Julianna, Pázmondy Démesné, Ghyczy Rafaelné, Tege-Konkolyné, Ordódy Vinczéné védnöksége mellett táncmulatságot szerveztek és lottójátékot hirdettek.[1418] Különlegességként említendő meg, hogy a borsodi rabdolgoztató házat a vármegye nem megyei költségvetési finanszírozásban kívánta látni, hanem *„vármegye pártfogása alatt álló Részvényes (actionarius) társaság által”*.[1419]

Tolna vármegye rendjeit 1826 óta foglalkoztatta a tömlöccel egybekapcsolt rabdolgoztató intézet ügye, melyet azon tapasztalattal támogattak az előterjesztők, hogy bizonyított tény, a munkához jutott rabok közül sokkal kevesebben kerülnek vissza a börtönbe, mint a henyélők köréből.[1420] 1829-ben a curiális ház melletti épület megvásárlásával[1421] megtették a döntő lépést az intézet felállítása irányába, s valóban, 1830. július 13-án ünnepélyesen megnyitották a dolgoztató házat.[1422] A világos, tágas, jól szellőztethető épület fűthető volt, az elhelyezés tehát megfelelt minden kívánalomnak. A munkatermekben 46 rab szűrposztógyártással foglalkozott, mivel ezt találták a legolcsóbban realizálhatónak, a legkönnyebben megtanulhatónak s a leggyorsabban megtérülőnek a rendek.[1423]

A gazdálkodást állandó bizottmány ellenőrizte, mely negyedévenként rendre beszámolt a közgyűlésnek.[1424] Néhány évvel később nyilván a többi megyéhez hasonló működtetési problémák adódhattak, mert a közgyűlés szorgalmazni kezdte az intézet haszonbérbe adását.[1425] Ehhez részvénytársasági formába kívánta igazítani a rabdolgoztató házat. Minden erőfeszítések dacára a

---

[1417] KAPY 1839, 478. o.
[1418] KÜLKEY 1839, 2–3. o.
[1419] Borsod vármegyei Rabdolgoztató Intézet 1834, 12. o.
[1420] TML IV. 1. b. 3/1830.
[1421] TML IV. 1. b. 2293/1829.
[1422] TML V/7. Csapó család iratai. 31. d. 1830.
[1423] TML IV. 1. b. Vármegyeház építési iratai 1830. pall.19.
[1424] TML IV. 1. b. .Vármegyeház építési iratai 1830. pall.19.
[1425] TML IV. 1. b. 321/1836.

haszonbérbeadás nem sikerült, az rabdolgoztatónak pedig jelentős hiánya támadt, melyet évről évre a házipénztárból fedeztek.[1426] A vármegye úgy döntött, hogy ennek ellenére fenntartja a házat, mert az a rabok erkölcsi jobbítása irányába hat.[1427]

A szekszárdi intézetnek nagy híre kelt, vármegyék sora érdeklődött az eredmények iránt.[1428] A negyvenes évek fejleményei azonban nem a fejlesztés irányába hatottak. A fölöttébb megszaporodott rablétszám olyan elhelyezési gondokat involvált, melyet csak a rabdolgoztató intézet tömlöccé alakításával lehetett könnyen orvosolni, s a munkáltatást a fészerbe lehetett áttelepíteni.[1429]

Békés vármegye rabdolgoztató házának jellemzője (nem kevéssé az olcsó rabmunkaerő kihasználása miatt) a kényszermunkajelleg, a rabok érdektelensége, szakképzetlensége, ebből következendően a munka és a termék alacsony színvonala, értékesítési nehézségek, a bérlőrendszer problémái, az iparosokkal kialakuló konfliktusok. Ennek megfelelően Szabó Ferenc a „rabdolgoztató ház" kifejezés mellett teszi le a voksot. A dologház fogalmát ő tehát alapvetően a börtönmunkáltatás irányában orientálja.[1430]

A Gyulán létesített rabdolgoztató ház társadalmi háttere alapvetően a rabköltségek mérséklése okán érdemel figyelmet. A vármegye tömlöcében 1836-ban 186 rabot őriztek. Ezek tartási költsége negyven–nyolcvan forint között mozgott. Ezért is vetődött föl az 1836. október 27-i megyei közgyűlésben „a rabok tartási költségek ötletébül" származó dolgoztató ház gondolata.[1431] Emellett – jellegét tekintve – fontosnak tartotta a közgyűlés leszögezni, hogy *„olyan fékintézetté váljon, melly a foglyok jelenleg úgy szólván napirenden lévő erkölcsi nagyobb elromlásoknak elejét vévén… eszközölni képes…*". Az intézet tehát teljes egészében a büntetés-végrehajtás zónájába esik.

A gyulai ház elhelyezése szerencsésnek mondható. Az alapításkor éppen megürülő megyei fegyvertár épülete, a siralomház és az ispotály valamint az ún.

[1426] TML IV. 1. b. 987/1836.
[1427] TML IV. 1. b.274/1837.
[1428] TÓTH 1998, 58. o.
[1429] TML IV. 1. b. 889/1844.
[1430] SZABÓ 1961, 5. o.
[1431] SZABÓ 1961, 13. o.

Nemesek Házából egy nagy munkaterem volt kialakítható, vagyis nem volt szükség külön épület emelésére, beruházásra. A gyulai rabdolgoztató házban 1842-ig zsákszövéssel foglalatoskodtak, azután vékony vásznat állítottak elő. Érdekes vonása a magyar ipartörténetnek, hogy elmaradtak a Nyugaton oly sokszor emlegetett konfliktusok a helyi iparosokkal, ugyanis a környező városokban egyáltalán nem volt konkurenciája a vászonkészítésnek. A házban 1215 rab dolgozott folyamatosan, közöttük több szakember is, mint például 1840-ben, amikor is a rabok között öt takácsot is regisztráltak.[1432] A ház felszereltségéről annyit tudósítanak a források, hogy három szövőszék működött az üzemben. A munkaidő hajnaltól sötétedésig tartott.

A problémák nem is annyira a jövedelmezőséggel voltak kapcsolatosak, mint inkább azzal, hogy a növekvő bűnözés (vagy a bíróság növekvő szigora) miatt megemelkedett a rablétszám. 1846-ban az alispán jelezte, hogy a börtön befogadóképességét növelni kell. Azt azonban nem az épület kibővítésével, hanem a meglévő újraosztásával érték el. A rabdolgoztató házat félbevágták, elfalazták, s így a befogadóképességet 30 fővel megnövelték, a munkáltatás terepe viszont leszűkült. 1847-ben veszélyes gonosztevőket őriztek főként az épületben, s a fonással felhagytak. 1847-ben 23 „vérengző”, 19 néplázító és 16 nagyobb „fokozatú” tolvaj került a házba.[1433] Így a munkáltatás elsorvadt, s a börtönt ismét a büntetés-végrehajtás régi módja uralta.

Arad vármegye dolgozóházát 1821-ben alapították,[1434] s hamarosan országos hírnévre emelkedett. Több megye a házak alapításakor deputációkat menesztett Aradra, a működő ház vizsgálatára. Így tett például a gyulai házat alapító Békés vármegyei közgyűlés is. De Csanád vármegye is megkérte az intézet működésére vonatkozó iratokat.[1435]

Az aradi rabdolgoztató házat a régi börtön egy részének átalakításával létesítették, tehát az intézet is a börtönön belül létesült, a büntetés-végrehajtás részeként.[1436] Nem kiegészítő, csatolt intézményként tehát, mint számos más

[1432] SZABÓ 1961, 15. o.
[1433] SZABÓ 1961, 19. o.
[1434] DANKÓ 1831, 47. o. illetve MÉREI 1951, 52. o.
[1435] SZABÓ 1961, 22. o.
[1436] DANKÓ 1831, 45. o.

kortársa, ahová kiadták munkára vagy kivitték dolgoztatni a rabokat.[1437] A kortársak leírják az aradi házról, hogy igen jól szervezett és eredményes intézet. Felszereltsége és a munka minősége alapján egyértelműen manufaktúrának tekinthető. 11 órányi munkát végeznek a bennlakók, melyért ellenértéket bérben nem kapnak. Hetente négyszer jutott meleg étel. A megtermelt áruk (szövött, font termékek) egy része a megyei hajdúság ellátására szolgált, így a felvevőpiacnak volt egy biztos szegmense. A többit eladták.[1438]

A Jász-Kun Kerület közgyűlési határozatának indoklása a henyélés elleni fellépés mellett a bevétel lehetséges megteremtését nyomatékosította. A rabok ugyanis, akik a gonosztettek végett *„több ízben fogságra kerülvén Közpénztárt is nevezetes költségekkel terhelni szokták”*, munkáltatásuk hasznos lehet a közösségre nézve. Aligha kétséges tehát, hogy az intézet a büntetőítéletek következtében a kerület tömlöceiben fogva tartott rabok munkáltatására szolgált, nem pedig a dologházak szegénygondozó válfajának meghonosítására. A ház két nagy munkatermet, két raktárt, egy kápolnát, egy konyhát tudhatott magáénak. A rabok kilenc börtönhelyiségben lettek elhelyezve. A munkatermekben, egy időben 60 rab dolgozhatott. Az intézethez tartozott még egy száraz malom. A munka „csapó mesterség” volt, melynek keretében pokrócot és szűrposztót készítettek a rabok. 1842-től, pokrócgyártás ráfizetéses mivolta miatt, az óbudai katonai ruha bizottmánnyal kötöttek szerződést halina posztószállításra. Ez nyereségessé tette a rabüzemet. *„Szellemi hatását illetőleg, a dologház oly jótékonyan hatott a hatósági elitéltekre, hogy alig fordult pár eset elő, melyben az egyszer dologházra ítélt rab ismét oda került volna vissza, míg a rendes fogságra ítélt rabok közt a visszakerülés igen gyakori volt.”*[1439]

Csanád vármegye ugyan többször is tárgyalt rabdolgoztató ház felállításáról, s megkérte az aradi intézet leírását és üzemeltetési adatait is, az ügy azonban elakadt. A tetemes költségek, melyek az alapítással jártak volna, megakasztották a terv megvalósítását. Se hely, se kezdőtőke nem állt

[1437] MÉREI 1951, 52. o.
[1438] DANKÓ 1831, 45. o.
[1439] PALUGYAI 1954, 48. o.

rendelkezésre (bár vállalkozókat leltek volna az ügyhöz), így végül is Csanádban csak tárgyaltak a házról.[1440]

Csongrád vármegye dolgozóházát 1842-ben alapították vármegyei közgyűlési határozattal, de csupán 1847-ben nyitották meg. A megyeház udvarán álló faszínben rendezték be, a munka gyékényfonás volt (ez a megyében amúgy eladható s egyben népszerű tevékenység volt). 1850 júliusában szűnt meg.[1441]

Vas vármegye rabdolgoztató házát 1838. május 26-án nyitották meg,[1442] miután 1838. április 23-án a vármegye közgyűlése együtt tárgyalván az intézet üzemeltetésére vonatkozó két dokumentumot,[1443] elfogadta azokat a működés alapjául. Mint fentebb, a vármegyei tömlöc megújítása kapcsán már láttuk, a rabdolgoztató intézet műhelyeit a börtönház szerves részeként alakították ki. Az újonnan emelendő épület földszintjén csizmadia- és kovácsműhelyt, gyapjúfestő helyet, az első emeletén három nagy, egymásba nyíló dolgozótermet tervezett Hegedűs doktor, s az épülethez tartozó udvaron állott színből is műhelyet alakított ki, ahol padlómetszők, faragók és kádárok, valamint a fejük fölött az esztergályosok munkálkodtak. A börtönház tervéből látható, hogy olyan szervesen beleépíttette a különböző munkahelyeket a tervező Hegedűs Sándor, hogy csak nagy költségekkel lehetett volna visszaalakítani ezt a konstrukciót.[1444]

Hegedűs Sándor sokkal többet tett az Alapvélemény megfogalmazásakor, mint hogy csupán egy dolgozóintézet szerkezetéről való elmélkedéseit foglalta volna össze. A munkáltatás összefogó feladatát fókuszpontként használva, arról értekezett a nemes vármegye közgyűlése előtt, hogy vajon mi a büntetés és a szabadságvesztés célja, a vármegyei praxis általában és a Vas vármegyei mennyiben felel meg ezen tételezéseknek, mit vehetünk át Nyugat haladó eszméiből, s ez után került csak sor a dolgozóház működésére és a személyzet optimális kialakításának kérdéseire.[1445] Ebben az elemzésben bőven belefért a bírálat, a tömlöcrendszer kritikája, az elmarasztaló értékelés a fennálló

[1440] SZABÓ 1961, 45. o.
[1441] SZABÓ 1961, 23. o.
[1442] HEGEDŰS 1841, 47. o.
[1443] 1836. július 4. Alapvélemény a' dolgozó intézet szerkezetéről és 1837. február 27. Pótló vélemény a' dolgozó intézet megkezdéséről. HEGEDŰS 1841, 7., 36. o.
[1444] HEGEDŰS 1841, 4–6. o.
[1445] HEGEDŰS 1841, 8. o.

rendszerről. Ennek ellenpólusán pedig felvázolta a jövő börtönét. *„A' köz tapasztalás szerint a' jobbításnak főelve az, hogy megbukott szerencsétlen ember társaink nappal kézi munkával foglalatoskodjanak.*" Egyenesen addig jut el, hogy a munkáltatás a tömlöcöket javítóintézetekké teszi.

Hegedűs alaposan kidolgozott végrehajtási tervvel rendelkezett, mely szerinte biztosította, hogy a szűrposztógyártás, a posztótermelés, a pokróckészítés és a fafaragások, famunkák bevétele messze fedezi a személyzet (őrök és mesterek) bérének, a szerszámok, a nyersanyag árának, a rabtartás, sőt a raboknak elbocsátásukkor adott munkajövedelem egy részének fedezetét.[1446] Az 1838. november 5-én a közgyűlésnek benyújtott beszámoló töretlenül optimista hangulatú, de már fölhívja a figyelmet arra, hogy *„nem csak pénzbeli hasznot hajtand, hanem moralis hasznot is, a' miről kiki magát az intézetben meg győzheti"*.[1447] A fogalmazás némi bizonytalanságot árul el a sikerességről, ami lassan negatív bizonyosságba fordul át. Az eredetileg részvénytársasági formában működtetni tervezett üzem ekkor már házi kezelésben működik, s a nyersanyagban fekvő kiadásait levonva, néhány száz forintos nyereséget is tekintetbe véve, a vármegyéhez folyamodott, hogy a házi pémztár terhére a rabdolgoztató intézet segíttessék meg. Ami viszont minden kétely nélkül álló: a dolgozóházat megszervezték, beindították, az nem túl gazdaságosan, de működött, s abban a második esztendőben már 64-en rendszeresen dolgoztak. Ha túl nagy nyeresége nem is volt az intézetnek, de legalább a dolgozó rabok rabtartására nem kellett áldozni.[1448]

A rabdolgoztató házak megjelenése a magyar tömlöcügy fejlődésében határozott lépés volt a korszerű börtönügy megteremtése felé. A munkáltatás kérdése ugyanis számos olyan problémát vetett fel, mely érintette mind a fogva tartás filozófiáját, mind pedig a végrehajtási rezsimet. Ugyan a cél legtöbbször a rabköltség mérséklése volt, nem lehetett megkerülni jó néhány kérdést, mint például a cél problémáját sem. Eddig ilyenekről a vármegye nem gondolkodott, most témává vált a büntetés célja a közgyűléseken, előterjesztéseket vitattak meg

[1446] HEGEDŰS 1841, 37. o.
[1447] HEGEDŰS 1841, 49. o.
[1448] HEGEDŰS 1841, 69. o.

a rendek, kísérletekre, tervekre adtak utasításokat. S ismerve a reformkor politikai struktúráját (mely az országgyűlések polémiáinak és reformmozgalmainak munícióját a vármegyékben halmozta fel, rendszerezte és készítette fel követeit a harcokra), állítható, hogy a rabdolgoztató házak tapasztalatai az 1843/44. évi országgyűlés börtönügyi programjának egyik témáját alapozták meg.

4. Rabmunkáltatás a büntetőkodifikációban

Mint közismert, az 1839/40. évi országgyűlésen „a karok és rendek" választmányt küldtek ki *„a büntető törvénykönyvvel válhatatlan kapcsolatban lévő büntető- s javító rendszer"* kimunkálására. *„Ezen választmány, tekintetbe vévén a külföld jelesebb büntető 's javítóbörtöneinek elrendezését, javaslatot készítsen az Ország különös körülményeihez képest azon rendszernek legczélirányosab módon mi alakban lehető alkalmazása – az e végből szükséges fogházaknak hol, mennyi számban, s mi módon felállítása – azoknak felállítására, belső igazgatására s fenntartására megkívántató költségeknek a lehetőségig kimerítő kiszámítása felől, s az iránt is, hogy azon költségek honnan fedeztessenek? egyszersmind pedig javaslatot készítsen a felől, hogy a most említett börtöni s javítóintézet mellett a büntetések törvénye czéljának elérése végett gyakorlati alkalmaztatás tekintetében az 1827-ik évi országgyűlésről kiküldött országos választmány által javaslatképpen bemutatott büntető-törvénykönyvnek tökéletesítésére mik kívántatnak?"*[1449]

Az országos választmány első ülését 1841. november 28-án Pesten tartották. Deák Ferenc büntetőjogi és kodifikációs koncepciója döntő befolyással volt a börtönügyi javaslatra is. *„A börtönrendszer független attól, ki ítéli el a bűnöst, sőt megfordítva, inkább függ attól, hogy milyenek a börtönök, s kitől függnek azok, mert ugyanazon büntetés becsületes fogházban felére sem olyan terhes, mint egészségtelen börtönben, rossz bánás és élelmezés mellett. Előbb kell*

[1449] 1840:5. tcz. A büntető- s javító rendszer kidolgozására országos választmány küldetik ki.

tehát megállapítani a börtönrendszert, mint a büntetést.”[1450] Mind a reformokra fogékony liberálisok, mind a reformer konzervatívok befogadták a teóriát és magukévá tették azt az álláspontot, hogy a büntetőjog sikerének záloga, a büntetőrendszer megújításának feltétele a tömlöcállapotok gyökeres megváltoztatása. (Kevés dologban egyeztek meg az 1843-as országgyűlés kezdetén a konzervatívok és a reformerek, de a fogházjavításban alig voltak nézetkülönbségek.) Ez a helyzet lehetővé tette, hogy a vita az ellenzék és a kormánypárt között már ne alapvető kérdéseken, hanem árnyalatokon, részleteken folyjék, mely kedvezett az olyan témáknak, mint a rabmunkáltatás.

Többnyire elfogadott tétellé lett a kodifikáció megkezdésekor, hogy mindenféle átfogó törvényalkotás elengedhetetlen feltétele az elvi kérdések előzetes tisztázása. Ezért azután 1841. december 2-án az országos választmányban is elfogadták azt az indítványt, hogy „*az alválasztmányi munkálatokban szabályul szolgálandó fő elveknek az egész választmány által leendő megállapítása, erre nézve azon indítvány, hogy a tárgyalás hamarítása végett egy alválasztmány az egész munkálatban előfordulható elveket, minden véleményadás nélkül írja öszve és azokat a választmány elé terjessze”*.[1451] A börtönrendszerre vonatkozó kérdésekben alig bontakozott ki vita. A Teleky József, Desewffy Aurél grófok, Eötvös József báró, valamint Zarka János ítélőmester, Deák Ferenc, Klauzál Gábor, Pulszky Ferenc követek alkotta alválasztmány nyolc nap alatt munkálta ki az alapelvekről szóló előterjesztést, ami megint csak a szakmai felkészültségre utal.

Az alválasztmány téziseit, illetve az alapelvekre vonatkozó kérdéseit az országos választmány 1841. december 10-től 14-ig tárgyalta.

Témánkat érdeklően egyhangúlag fogadta el a választmány az általa „dolgozónak” nevezett, a vármegyékben fennálló „közös” rendszer – vagyis a feudális-rendi gyakorlat – munkával történő kiegészítésre alkalmatlanságát és az ekkor világszerte elfogadott amerikai javítórezsimek egyikének

[1450] Deák Ferenc felszólalása Zala vármegye 1847. október 4-én tartott közgyűlésében. Deák e beszéde is tanúsítja, hogy a megbukott 1843-as plánum ügyét nem tekintette lezártnak. DEÁK 1882, 628. o.
[1451] OGY. Ir. 1843/44 I. Vál. Jkv. 1843. 1841. december 2.

intézményesítését.[1452] A pennsylvaniai és az auburni rendszer közötti választás viszont már heves polémiát indukált,[1453] mely végül alapelvi szinten a magányelzárást támogatók szándékát rögzítette.[1454] A magányrendszerrel kapcsolatosan elterjedt aggályokat (ti. a rabok elmeállapotának megromlását a magánzárkákban) részben a *munkakényszer meghonosításá*val próbálták csillapítani. Ez a döntés a kidolgozandó börtönügyi törvényjavaslat egyik középponti elemévé tette a rabmunkáltatást.

A magányrendszer kontra hallgatórendszer vitában a büntetés céljáról (büntetés és/vagy javulás) értekező Desewffy Aurél fontos tételt szögezett le, amit senki sem vitatott, így a rabmunkáltatás egyik szempontjává vált a javaslatban, hogy ti. *„a munka nem tekinthető büntetésnek”*. Vagyis a kodifikátorok sem speciális pozíciót nem biztosítottak a munkának, sem ki nem iktatták a programból: egyenrangú helyre állították az egészséges elhelyezéssel, renddel, fegyelemmel, lelki gondozással, tanítással a börtönrezsimben. Ennek megfelelően került sor megidézésére is a viták során.

Abban nem volt nézetkülönbség az országos választmányban, hogy *a munka a börtönben kötelezettség.* Munkakényszer áll tehát fönn a rabok vonatkozásában, mely nem függhet a rab szabad belátásától. A rabmunkával kapcsolatban a princípiumok között szögezték le, hogy a munkára szakmányt kell megállapítani, s vita nélkül határoztak a szakmányban végzett munkának megfelelő munkabér megállapításáról, s arról, hogy *a rabot munkája ellenértéknek egy hányada megilleti.* Ez a rendelkezés beilleszkedik azon álláspont következményeibe, mely a munkát nem sanyarításként képzelte el, sőt mely a munka elvonásával, mint a sötétzárka, ágyelvonás alternatívájával operált. A munkát tehát az országos választmány úgy értelmezte, mint kedvezményt, mely által ösztönöztetnek a rabok a jó magaviseletre.[1455]

A munkáltatással kapcsolatos érdekesség, s a téma teljessége szempontjából megemlítendő, hogy az alválasztmány javaslatba hozta az angliai transportatio és a francia relegatio mintájára, hazánkban is „dolgozó gyarmatok”,

[1452] Vö. EÖTVÖS–LUKÁCS 1842.
[1453] SZALAY 1898, 529. o
[1454] PULSZKY–TAUFFER 1867, 47. o.
[1455] OGY. Ir. 1843/44 I. Vál. Jkv. 1843. 1841. december 14.

illetve puszták felállítását. Ezt a kezdeményezést az országos választmány elutasította. Igazságossági kifogásai voltak ti. az elítéltek számára „ingyen földek” átadása és a szegénynép földínsége között feszülő ellentmondás okán.[1456]

A hagyományos értelemben vett *fenyítőházak eszméjének elhamvadását* jelzi hazánkban az a tény, hogy a Nyugat-Európa-szerte elismert, csavargókra és munkakerülőkre, dologtalanokra *„kik már a bűn örvényének szélén állanak”* alkalmazott megoldást az alválasztmány a transzportációból és relegációból kialakított hortobágyi dolgozó puszták képletében képzelte el. Igaz, mint láttuk, az országos választmány visszautasította e gondolatot, s azt indítványozta, hogy a szegénységből eredő vétkek megelőzésére inkább nagyobb városokban építsenek dologházakat. Ezzel egyfelől az igazságügy szférájából a szegénygondozás körébe utalta a kérdést, másfelől a dolgozó gyarmatok elvetésével kizárta a büntetés-végrehajtásból „a kóborlók és ollyas egyének” kezelését.[1457]

A törvényszöveget kimunkáló albizottságokat kerek egy esztendővel az országos választmányi munkák kezdete után választották meg.[1458] A börtönügyi albizottság öt hónap múltán, 1842. június 2-án már a munkálatok befejezéséről tett jelentést az országos választmánynak,[1459] november 29-én pedig *„befejeztetvén a – rendszer javallat tárgyalása, az kiadatott az abban munkálkodó alválasztmánynak, hogy ezen javallatot a nagy gyűlésben tett módosításokhoz alkalmaztassa”*.[1460]

Az országos választmány által előterjesztett büntető anyagi jogi törvénykönyvtervezet két szabadságvesztés-büntetést javasolt: a rabságot és a fogságot.[1461] A tartamon túl (a fogság legfeljebb egy esztendeig, a rabság akár életfogytig tartó szabadságvesztés a minimumok megjelölése nélkül) a további differenciálást a börtönrendszerről szóló harmadik részre hagyta. (Az *„élelemre, ruhára, elzárásra és a teljesítendő munkára”* vonatkozó szabályok *a* börtönrendszer rendszabásai alá fognak tartozni.)[1462] Maga a börtönügyi

[1456] OGY. Ir. 1843/44 I. Vál. Jkv. 1843. 1841. december 14.
[1457] OGY. Ir. 1843/44 I. Vál. Jkv. 1843. 1841. december 14.
[1458] OGY. Ir. 1843/44 I. Vál. Jkv. 1843. 1842. január 3.
[1459] OGY. Ir. 1843/44 I. Vál. Jkv. 1843. 1842. június 2.
[1460] OGY. Ir. 1843/44 I. Vál. Jkv. 1843. 1842. november 29.
[1461] OGY. Ir. 1843/44 I. Vál. Jel. A. 1843. 8. §.
[1462] OGY. Ir. 1843/44 I. Vál. Jel. A. 1843. 9. §.

törvényjavaslat hozzákapcsolta ezekhez az ugyanazokban a börtönökben őrzendő „elzárt vádlottak” kategóriáját is, kikre nyilván más szabályokat kellett rögzíteni.

A vizsgálati fogságban őrzött fogvatartott nem lett volna a tervezet szerint munkára kényszeríthető, de a javaslat megadta volna a lehetőséget *„egyik vagy másik, kitanult, s a fogház rendszere szabályaival megférhető”* mesterség gyakorlására. A megközelítés logikájából következett, hogy fölmentő ítélet vagy kezességre történő szabadon bocsátás esetén az így végzett munka teljes ellenértéke őt illette volna (feltéve, hogy intézeti tartózkodása idején saját céljaira nem használt abból vagy nem csinált kiadásokat).[1463] Ez az összeg szabadon bocsátásakor járt volna, tehát akkor, amikor elhagyja a fogházat, s ha nem lenne saját keresménye, lakása távolságától függően legfeljebb nyolc napra szóló tartáspénzt utaltak volna a fogház pénztárából.[1464]

A fogságra ítéltekre vonatkozó szabályok között a rezsimre vonatkozóan jelentős hatáskört biztosít a törvényjavaslat a bíróságnak, mert amennyiben „*nem egyedül csak szabadságának meghatározott időig elvonásával lakoltatná*” a bűnelkövetőt, úgy lehetőséget biztosítana neki a törvényalkotó, hogy „*fogságához munkára, táplálásra és életrendre nézve még valamelly megszorításokat vagy sanyarításokat*” is kössön.[1465] Ez az alapelvekben megjelölt célt (hogy ti. a munka nem sanyarítást szolgáló eszköz) átlépő rendelkezés a bíróságot a végrehajtó rezsim kialakításába vonná be, hiszen a távollévő, belső viszonyokat alig vagy csak részlegesen ismerő bíróság részletes szabályokat határozhatott volna meg a fogoly számára. Igaz, az ún. egyszerű fogság a szabadságmegvonáson túl széles rendelkezést biztosít magának a fogolynak is (tetszőleges látogatások, levélfogadás, hírlap- és könyvrendelés, öltözködés, a lefekvési és kelési időpont szabad megválasztása stb.).

A fél évnél rövidebb időtartamra szentenciázott rab számára munkakényszer áll fenn. A munkán belül a törvényjavaslat lehetővé tette volna, hogy az intézet számára végzett munkán felül saját maga hasznára is dolgozzék a rab. A törvényi plánum az intézet kötelezettségévé tette volna a rabnak

[1463] OGY. Ir. 1843/44 I. Vál. Jel. C. 1843. 13. §.
[1464] OGY. Ir. 1843/44 I. Vál. Jel. C. 1843. 25. §.
[1465] OGY. Ir. 1843/44 I. Vál. Jel. C. 1843. 32. §.

mesterségre történő kitanítását, a munkához a szerszámok biztosítását, nyersanyagok és eszközök rendelkezésre bocsátását.[1466] Meghatározta a munkavégzés rendjét (8.00–12.00, 13.30–18.30 és 19.00–21.30 óra). A rabokra hasonló szabályokat vonatkoztattak a szövegezők: a munka olyan lehet, mely összefér a börtönrendszer elveivel, *„a börtönben uralkodni kellető csendet és hallgatást megzavaró, dörömbözéssel járó”* munkafajták tilalmával.[1467] Értelemszerűen az ismert mesterség űzhető az intézetben a fentiek figyelembevételével, ha pedig az elítélt semmiféle ilyen ismerettel nem bír, *„taníttassék meg”* rá. A rab által végzett munkáról a javaslat szerint jegyzőkönyvet kellett volna felvenni, s majd ennek figyelembevételével kikalkulálni járandóságait.[1468]

A fél évnél hosszabb (esetleg életfogytiglan) elítélt rabra vonatkozó munkavégzési szabályok között már fölbukkantak azok a munkafegyelemre vonatkozó előírások, melyek feltehetően a megrögzött elkövetők miatti igényként jelentek meg a kodifikátorok tapasztalatában és/vagy képzeletében. Rendelkezett a törvényjavaslat szövege a munkakerülésről, a munkamegtagadásról, az *„indulatból hanyagúl, roszúl vagy épen nem is teljesítő”* szabotőrök fenyítéséről, a szerszámokat megrongálókról.[1469]

A javaslat kitér arra is, hogy a munkáltatásnak két rendszerét tartja lehetségesnek, a saját vállalkozást (a munkához megkívántató anyagok és szerszámok megszerzését és a belső munkáltatást), vagy ha ezt nem lehetne, *„a dolgozni köteles rabok munkája, alkalmas részben, másoknak bérben adassék”*. Ez a második megoldás a helytartótanács előzetes engedélyével alkalmazható.[1470] A X. fejezetben, mely a kerületi börtönök mindegyikéhez rendszeresítendő tiszti és szolgálatbéli személyzetről szól, nem említették a munkához rendelhető szakembereket, mestereket, legényeket. Felelőse van az anyagbeszerzésnek és a munkakiadásnak, valamint az elkészült termékek begyűjtésének és

[1466] OGY. Ir. 1843/44 I. Vál. Jel. C. 1843. 47. §.
[1467] OGY. Ir. 1843/44 I. Vál. Jel. C. 1843. 56. §.
[1468] OGY. Ir. 1843/44 I. Vál. Jel. C. 1843. 57–59. §.
[1469] OGY. Ir. 1843/44 I. Vál. Jel. C. 1843. 92–93. §.
[1470] OGY. Ir. 1843/44 I. Vál. Jel. C. 1843, 143. §.

nyilvántartásának (a gondnok vagy sáfár),[1471] de azt, hogy ki tanítaná mesterségre a fogvatartottakat, nyitva hagyták a szövegezők. Ez azonban mit sem változtat a tényen, hogy a munkáltatás a börtönrezsim szerves elmeként jelent meg a szabályozásban.

Tudjuk, a javaslat sorsa megpecsételődött az anyagi törvényjavaslat bukásával. Bár a börtönügyről szóló túljutott mindkét tábla szűrőjén, önmagában, a büntetőkódex büntetésre és bűncselekményi tényállásokra vonatkozó rendelkezései nélkül valóban kevéssé lett volna életképes. Jelentőségét a büntető jogtudomány és a büntetés-végrehajtási szakirodalom eszmei tanúságtételében és szakmai hatásában méri. Tanúságtevője e dokumentum annak, hogy a magyar börtönügyi tudományosság teoretikusan és gyakorlatban egyaránt felkészült a korszerű európai büntetés-végrehajtási tendenciák befogadására. S indikálója az ekkor kezdődő börtönügyi forradalomnak, mely a század nyolcvanas éveire megteremti a jogszabályi kereteket, a századfordulóra pedig létrehozza a modern fogházak és börtönök országos hálózatát.

A 16. század fenyítőházi hagyatéka, a munkáltatás központi tényezővé emelése a 19. század negyvenes éveire befogadott teóriává vált a magyar büntetés-végrehajtási tudományosságban. Igaz, nem pontosan azon célok és eszközök vonatkozásában, mint amit az eredeti alapítók megfogalmaztak, de legalább ugyanazon elvek módosított verzióiban. Így a jobbítás halványabb kontúrjaival, a reszocializáció elmosódottabb képével, inkább a henyeség elleni szerként, a rabköltségek egyhítéseként, az okozott kár megtérítéseként tekintettek rá a szakemberek. Az eredmény azonban vitathatatlan: a 19. század első harmadára a munka szerves része lett a büntetés-végrehajtásnak.

[1471] OGY. Ir. 1843/44 I. Vál. Jel. C. 1843. 291., 297. §

Összegzés

A fentiekben kísérletet tettünk arra, hogy megrajzoljuk a fenyítőházi eszmének évszázados útját Amsterdamtól Magyarországig. Amin végig követhető egy, a büntetőjog szempontjából alapvető jelentőségű intézmény kiformálódása, jellemzőinek karakteressé válása, majd továbbterjedésének folyamatában azok módosulásai; jól szemlélhetők a gazdasági és társadalmi környezet torzító és továbbalakító hatásai.

1.A *fenyítőházak megjelenése* a 16. századra tehető, születésük pedig szorosan összefügg a gazdaság és a társadalom mélyreható változásaival, melyek egyik következménye a *szegénység hirtelen nagyléptékű megnövekedése* lett. A különféle gazdasági okok, politikai körülmények, társadalmi folyamatok miatt váratlanul megjelenő szegény-és csavargótömegek segélyezését ellátni hivatott szegénygondozási mechanizmus lényegében összeomlott. *Az egyház szegénység-filozófiájá*nak megfelelően gondozott rászorulók különféle (hivatalos, önkéntes, alaklmi, természetes stb.) csoportjai mellett megjelentek az „élethivatásszerű" vagabundok. A koldustársadalom felduzzadásával a bűnözés struktúrái is átalakultak, felerősödtek a szervezett formák, nőtt a megélhetési bűnözés. Nem volt kérdés, hogy a megoldás a szegénység elleni harcon múlik. Ennek fonalát a világi szegénygondozás városi hatósági vették fel. A *világi szociális gondoskodás a középkori városokban alakult ki.* A városi szegénygondozásban n*agy súlyt kapott a közösséghez tartozás.* Így élesen különböztetett a városi felfogás *külső és belső szegénység* között A sajátról gondoskodott a város, a másét kivetette, sőt büntető eszközökkel védekezett a beáramlásuk ellen. A szegénygondozás így már kezdetben is egymáshoz kötötte a szociális és a büntető intézkedéseket. Az önhibájukon kívül saját munkaképtelenek csoportjait *menhelyeken, ispotályokban* helyezték el. A városi szegénygondozásban bukkant fel a *munkáltatás* gondolata, a munkaképes koldusok munkára fogásának elképzelése. Ennek terméke lett a szegényházból kinövekedő *dologház, a munkátlan, nélkülöző szegények foglalkoztatására. A fenyítőházak* is tipikusan városi jelenségként bukkantak fel a történelemben. Az idegen koldusok, szembeni fellépés lényegében különbözött a saját munkaképes munkanélküliek „reszocializációs" megfontolású fenyítő-nevelő kezelésétől, mely a fenyítőházakban testesült meg.

A reformációnak jutott az a szerep, hogy lerombolja a középkori etika pozitív viszonyát a kolduláshoz. Az alamizsnarendszer felszámolása nélkül elképzelhetetlen volt korszerű a szegénygondozás kiépítése, s a hirtelen megnövekedő szegénység kezelése. A munkaethosz kifejtésével a protestáns gondolkodók világossá tették, hol a határ a közösség segítségére valóban rászoruló szegény és a munkakerülő között. A reformált tan, *eltávolította* a szociológiai értelemben vett *perifériális rétegek közül a „kegyes" és „önkéntes" elemeket*, így lehetővé tette a határozottabb kategorizálást és felerősítette a *helyzetéért felelős szegény* fogalmát. A munkaképtelen, segélyre szorulók ügyét a *szegény- és beteggondozás* körébe utalta, a *munkaképesek szegénységét* azonban elkezdte *kriminális jellemzőkkel* felruházni. Igaz, ezzel egy időben megnyitotta a

társadalomba való visszatérés kapuit is: a valódi bűnözők és a munkakerülők, csekély súlyú bűncselekmények elkövetői között éles határvonalat húzott. A teológiai átértékelés által „bűnözővé vált” koldusok és csavargók rendészeti és büntetőjogi kezelésének lehetséges válaszként jelent meg a fenyítőház intézménye. Nem más, mint *a munkakerülő, csavargó, koldus szegények foglalkoztatása* céljából életre hívott, a középkori dologház továbbgondolásából született rendészeti intézmény, mely a dolgozni nem akaró, ezzel összefüggésben a bűnözés peremén egzisztáló, életvitelével a büntetőjogi felelősségre vonást kiprovokáló csoport befogadására volt hivatott. Jellegét tekintve a munkára nem csupán lehetőséget kínáló, de azt kikényszerítő intézet, melynek deklarált célja a nevelés, a társadalom hasznos tagjává formálás. Munkával munkára nevelés.

A fenyítőházi intézmény látványos bizonyítéka a társadalmi jelenségek folytonosságának, az előzmények és folytatások történelmi léptékű hálózatának. Maga fenyítőház bizonyos értelemben a *szegénygondozás* terméke, de már létrejötte pillanatában *rendészeti* és *büntető elemeket hordozott*. A fenyítőházi modellben a *fogvatartás* és *a fenyítő munka* kapcsolódott egybe, melyhez a lehetőséget éppen az biztosította, hogy a középkori büntető praxisban az antik előzmények után töredékeiben fennmaradó, bár nem túlnyomó jelentőségű szerepe volt a szabadságfosztásnak és a büntető munkának egyaránt. Mindenesetre ezek szankciójellegét nem kellet feltalálni, csupán a felhasználás közegének és a kapcsolat megfelelő elegyének kérdését kellet felvetnie a történelemnek.

A fenyítőházi rezsim leginkább *munkához való viszonyával jellemezhető*. Minthogy a koldustömegek felbukkanása szoros összefüggésben áll a dologtalansággal, a munkakerüléssel a fenyítőház filozófiáját is munkára építették fel. A munkakerülés ellentétpárja a munkaszeretet, a dolgos életvitel, így szinte magától értetődő, hogy a csavargók elleni harc ékjét egy olyan instrumentum képezhette, mely a munkakerülés elleni fellépést a munkával összefüggésben eszközli. A fenyítőháznak így valamennyi ismérve valamilyen módon kötődött a munkához. Ez a rendészet és a büntetés-végrehajtás határvidékén kiformálódó intézmény korábban nem ismert vagy legfeljebb ötlet szintjén megfogalmazott princípiumokat épített be a szegénygondozásba, hogy azután transzformálva továbbítsa azokat a büntetés-végrehajtásnak. A fenyítőházak felállításával a hatóságok a kriminálisok nagy tömbjéről kisebb-nagyobb sikerrel megkísérelték leválasztani a csekélyebb súlyú bűnelkövetők, a deviánsnak tűnő magatartást tanúsítók valamint a szegények rétegeit.

Ez az új rendészeti-büntető áramlat a társadalom számára hasznossá formálás, a jobbítás, a nevelés, a meggyőzés, az oktatás és a lelki gondozás céljait kitűzve, a társadalomba történő visszavezetés, lényegében egy korai „reszocializációs” gondolat körvonalait rajzolta meg. A koncepció erőteljesen hangsúlyozott vonatkozása volt a fogvatartottakkal végeztetett munka, mely egyszerre volt eszköz és cél. A fenyítőházi rezsimmel érkezett a börtön zárt világába a szervezett munkáltatás, ami azután (együtt a fenti célokkal) átalakította a rezsim és az architekturális feltételrendszer zónáját is. Ezzel lényegében megteremtette a modern büntetés-végrehajtás eszméjét.

Forradalmi változásokat azonban a befogottak és elítéltek tekintetében érlelt meg a fenyítőházak évszázada. A társadalomba történő visszavezetés céltételezése az új mozgalom legfontosabbnak tekinthető vezéreszméjévé a „*becsületes karaktert*” tette, mely a tömlöc korábbi, megbecstelenítő hatásával szemben óvni próbálta a fogvatartott tisztességét a társadalom előtt. A „becsületes jelleg” a korábbi feudális bűnözőfelfogás, a törvényen kívül került és jogfosztott pária alakja mellé odaállította a jogokkal rendelkező fogvatartott modelljét. Ez az újdonság döntő szerepet játszott a tömlöc „legyőzésében” , hiszen kulcskérdés volt a társadalomnak a fogvatartottakra vonatkozó megítélésnek megváltoztatása, vagyis a hagyományos középkori bűnözőkép elvetése. El kellett fogadtatni a társadalommal, hogy a bűnelkövetők legalább egy részének javítható, jó útra vezethető, ha ezekhez biztosítják az eszközöket.

2. *A büntetés-végrehajtás forradalma* (a munka, a nevelés, a lelki gondozás, a jobbítás, a visszavezetés, az egészséges elhelyezés, az architekturális feltételek kialakítása) nem kevéssé volt köszönhető a fenyítőháznak. Mert diadalútjának idején történt, hogy a büntető igazságszolgáltatásban a csonkításos és testsanyargató büntetések lassú visszaszorulása helyettesítő eszközt követelt, s ezt találta meg a büntető igazságszolgáltatás fenyítőházban. S ez volt az a csatorna, melyen a szegénygondozás és a rendészet irányából megérkezhettek az új eszmék a büntetés-végrehajtásba, miközben az lényegében gyarmatosította a fenyítőházakat, *kriminalizálva és beolvasztva azokat a börtönügy rendszerébe*.

3. A fenyítőház elterjedt volt, de nem általános. Spanyolország például nem ismerte, a franciák atelier public-ja, a koldusok kényszerítő munkáltatása és az hôpital généràl a középkori közmunkát illetve inkább a büntetés-végrehajtási intézmény modelljét valósította meg. Közelebb volt már a klasszikus értelemben vett végrehajtó intézményhez, mint a fenyítőházi eszményhez. Az abszolutizmus „mintaállamában” fontosabb volt a társadalom veszélyes rétegei fölötti kontroll, mint célzott kezelésük.

4.Az Angliában is kialakuló, de a kontinensen hódító útjára Amszterdamból induló fenyítőházi intézmény két évszázad alatt bejárta az elsősorban német nyelvű territóriumokat, először északon a Hanza városokban, majd dél felé haladva keresztül a német birodalmon elérte Ausztriát, s végül a 18. század utolsó évtizedeiben Magyarországon is felbukkant.

A tőkés gazdaság fejlődése, a bekerítések (is) okozta elszegényedés, a csavargóvilág kiszélesedése, a városba özönlő szegénység hívta életre a 16. század egyik modellét, a *londoni Bridewellt*, a kereskedelem munkaerőigénye, a feudális-rendi büntető praxis felülvizsgálata, a csavargónép agresszivitását megnövelő háborús állapot, majd a békekötések előidézte katonapolitikai helyzet, az erős vallásosság és protestáns munkaethosz pedig az *amsterdami Tugthuyst*. Mindkettő jellemző vonása a feudális-rendi büntetési rendszer tagadása, a munka és nevelés központi szerepe, kiindulópontként a rendészeti típusú beutalás. Az európai (főként német nyelvterületen végigfutó) fejlődésnek az amsterdami intézet vált modelljévé. Az amszterdami városvezetés kevésbé volt toleráns a londoninál, s hajlandónak mutatkozott a fenyítőházak működésében a büntetőjelleg elfogadására is. Nem sokkal később, a 17. század első felében a Hanza városok is megteremtették a maguk fenyítőházait, melyekben érvényesítették az amszterdami

elveket, de már intenzívebben érzékelve a kriminális hullámot, intézeti specializációt hajtottak végre, a szegények és a bűnözők vonatkozásában. (A h*amburgi Zuchthaus és a Spinnhaus.*) A Hanza térségből tovább terjedő alapítási hullám a *belnémet* zónában több új vonást hordoztak, melyek a segítettek a fenyítőház és a börtön közeledésében. Az alapítások jellegzetesen territoriálissá váltak városiból. A piac ösztönző hatása helyett itt a fejedelmi felsőbbség és jótékonyság dominált. A tartományi abszolutizmusok gazdasági racionalitása a szociális és kriminális funkció egybevonását támogatták, aminek eredményeképpen nagyméretű *multifunkcionális házak* sora jött létre. Ez a komplexitás magában foglalta a meglehetősen agresszív büntetés-végrehajtási funkciót is, ami az első pillanattól büntető jelleget kölcsönzött e házaknak. De az eredeti munkáltató, javító eszme tovább élt a büntető keretek között is. A 18. században a *Habsburg birodalomba* érkező fenyítőházi gondolat már alapvetően *büntetés-végrehatási jellegű*. Ausztriában a központi állami alapítások a jellemzőek, felvilágosult abszolutizmus gyámkodása és központi szabályozása, felügyelete mellett. A fenyítőházak országos hálózata Ausztriában már a büntetés-végrehajtás egyik ágát alapozta meg, ami jól szemléltethető az udvar magyar kísérletén. Ebben a képletben a munkáltatás és az azzal együtt járó elképzelések a büntetés-végrehajtás hétköznapi elemét képezik.

5. Ám számunkra az utazás és a rövidebb – hosszabb ideig tartó megállók eseményeinek rögzítése azért volt valójában érdekes, mert e példán, mint állatorvosi lovon vizsgálható, érzékelhető és értékelhető Európa-centrum és a sajátos magyar szélsőnemzeti fejlődés közti ütemkülönbségből adódó modernizáció minden szépsége és nehézsége. Szemléltette ez a história a sokszoros szűrőn, társadalmak sorozatán át szivárgó tudományos, szakmai és praktikus hatások megtermékenyítő erejét, az adaptációs mechanizmus működésének sajátosságait, a feltételhiánnyal küzdő, a kiérlelt megoldásokból viszont profitáló magyar jog tradicionalizmusát és egyben nagyfokú megújuláskészségét.

A modernizációs folyamatok szemrevételezése lehetőséget adott a 19. századi magyar büntetés-végrehajtás, de legfőképpen a tömlöcügy feltérképezésére jellemzőinek katalógusba gyűjtésére. A magyar tömlöc beigazodott az európai tömlöcügy fő vonulataiba, de rendszerének szívóssága különleges jelentőséget kölcsönzött a büntetés-végrehajtásban betöltött szerepének. A 18. századig a magyar nemesi-rendi politikai elit kezében lévő törvénykezés megakadályozta egyáltalán a szabadság-vesztés büntetések elterjedését. Hogy mégis felbukkant a magyar praxisban, az inkább a bécsi központi kormányzati törekvéseknek, a büntetési rendszer jogpolitikába foglalt humanizálásának köszönhető. A magyar nemesi önkormányzat, a vármegye csak akkor mutatott némi hajlandóságot az elmozdulásra a börtönbüntetés felé, amikor a bécsi udvar speciális kegyelmezési politikájának eredményeképpen a nemesség elégedetlenségére túl enyhe büntetésekre váltották át a halálbüntetésre szóló ítéleteket.

Magyarországon a tömlöcügy teljes egészében a törvényhatóságok (vármegyék, szabad királyi városok, szabad kerületek), illetve a vérhatalommal rendelkező uradalmak terrénumába esett. Központi büntetés-végrehajtási intézet nem volt, fenyítőházat is csak egyet állítottak fel, A szabadságvesztés-büntetés

végrehajtása így a feudális-rendi közigazgatás és igazságszolgáltatás privilegizált struktúrájában ennél fogva olyan különböző volt, amilyen csak lehetett. A Helytartótanács egységesítési kísérletei a 18. század második felében erősödtek fel, de valódi eredményre a polgári átalakulásig nem vezettek. A magyar büntetés-végrehajtás történetében tehát egy rendkívül szilárd, elterjedt és a nemesi vármegye védelme alatt álló intézménnyel kellett számolni, melynek megreformálása legalább olyan nehéz feladat volt, mint a rendi alkotmány áttörése. A funkcionális sokszínűség és a partikuláris hatalom lehetetlenné tette az egységes kezelést, netán szabályozást. Ahány pallosjogú uradalom, szabad királyi város, szabad kerület, vármegye, annyi megoldás alakult ki a fogva tartás gyakorlatára. A közös vonásokat a középkori hagyományok foglalták keretbe: a testsanyargatásból fakadó állapotok, a többnyire föld alatti elhelyezés, a levegőtlenség, fénynélküliség, a mocsok, a táplálék szűkössége és monotonitása, az olcsóságra törekvés, a közös elzárás, az embertelenség.

A törvényhatóságok korszerűsítési lépései némi kivételtől eltekintve nem annyira valamiféle felvilágosodott megújulás irányába fordulást jelentett, hanem a meglévő keretek tisztázását, a börtönviszonyok rendezését, az őrzés és a rabdolgoztatás szabályozását. Ennek esélyt adott az elrendelt székházépítési program, mely a 18. század végén új építésű tömlöcök sorát hozta létre. Az új épületek lehetőséget adtak a nemek szerinti elkülönítésre, s halvány nyomai mutatkoztak az enyhébb és súlyosabb bűnözők külön termekbe zárására. A tömlöc és a vármegyeház fizikai egysége olyan szempontokat is fölvetett, mint az egészségügyi felügyelet s a gondoskodás a tisztaságról, az őrzésbiztonság kérdései. A költségmérséklés igénye pedig megnyitotta a gondolkodást a rabok munkáltatásáról.

A fenyítőház hazai intézményesítésének programja elvérzett az érzéketlenségen és a gyökértelenségen. A Domus Correctoria idegen talajból sarjadt modelljének hazai bevezetése a bécsi abszolutizmus vezényelte modernizáció egyik oldalágát képezte, s mint ilyet, a magyar rendek, de különösen a tradicionális befolyását és hatalmi monopóliumait féltő vármegye idegenkedéssel fogadta. Hiába tehát a fenyítőházi eszme megjelenése, az már Magyarországon vajmi gyenge eredményt hozhatott. Erősítették a nehézségeket a rendi ellenzék és a bécsi kormányzat között kialakuló ellentétek is, melyek halvány kontúrokkal ugyan, de a rendiség – abszolutizmus, nemzet – dinasztia ellentétpárjába igazították be a büntetés-végrehajtás reformjának ügyét. A konfliktusokat csak tetézte, hogy a felvilágosult abszolutizmus bécsi gazdasági szakemberei az igazságügyi feladatok nagy részének *finanszírozását a vármegyékre próbálta testálni*. A kameralisták a központi büntetés-végrehajtási intézetet is a vármegyék és szabad királyi városok kontójára tervezték volna. Az egész reformkori börtönügy politikai kampánytémává vált, a börtön a feudalizmus, a jobbágyrendszer, az elnyomás szimbólumává, a reformellenzék programpontjává. Érthető tehát, hogy a szakmai mozgalmak is a tömlöc megújítására koncentráltak, s hagyták csendben elhalni a fenyítőházat. Ezzel elszalasztották a lehetőséget a munka fenyítőházi rezsimjének meghonosítására is, jóllehet annak osztrák változata kriminalizálódása folytán nem állott messze a büntetés-végrehajtási intézetektől.

A magyar tömlöc erős pillérzete és a rivális intézményi modell hiánya kizárta az egyenjogúságon alapuló kölcsönhatások rendszerét. A magyar fejlődés lehetséges útja ezután a reformkorban látszólag kettéágazott. A nagy váltást az 1843. évi javaslatok elfogadása jelentette volna, mely a nyugat-európai és amerikai mintabörtönök és börtönrendszerek közötti választás nyomán a legkorszerűbb büntetés-végrehajtási fejlemények hazai talajba plántálása útján új intézeteket és abban az új munkáltatási *koncepciókat is adaptálták volna*. Ez a próbálkozás azonban megbukott. Maradt a másik út: *a tömlöc korszerűsítése*. Vagyis egy mélyen feudális, vármegyei – rendi befolyás alatt álló, többcélú, adottságait tekintve erősen korlátozott, helyi intézményhálózat megreformálásának kísérlete. Jellegéből eredően a változtatások részlegesek és féloldalasak lettek, de továbblépést jelentettek. Az újdonságok között a leglényegesebb *a munkáltatás eszméjének befogadása* volt, mely az egész örzésbiztonsági, felügyeleti, kezelési kérdéskör átgondolására kényszerítette a tömlöcök gazdáit. A középkorias tömlöcök mellett rabdolgoztató házakat emeltek, s ezzel kezdetét vette a magyar börtönügy modernizációja. A *rabdolgoztató házak* jelentették egyfelől a nemzetközi tendenciák részleges befogadást, a külső munkáltatás helyett az intézeti munka bevezetését, másfelől a börtönről gondolkodók körében terjedő nevelő eszme gyökérverését. Igaz, a vármegyei rendeket nem ezzel lehetett meggyőzni, sokkal inkább a bevétel házi pénztárt kímélő hatásait akceptálták, ez azonban a rendszer behozatalán nem sokat változtatott. A tömlöcügyre koncentráló evolúció áttételesen a szociális gondoskodás és ellenőrzés mikéntjére is kihatott. A fenyítőház elenyészése egyben jelezte azt is, hogy a szociális ellenőrzés rendészeti vonatkozásait vagy a börtönügynek kell befogadnia, miként az a német modellben történt, vagy pedig külön utat kell építeni számára. A gyakorlatban az utóbbi megoldás talált támogatókra, mely azután az 1843-as javaslatban teoretikusan is megfogalmazást nyert, hogy ti. hogy a csavargók, kóborlók ügye nem a büntetés-végrehajtás dolga, az igazságügy szférájából a szegénygondozás felé terelték a szociális ellenőrzés feladatát. Miután a szociális gondoskodás intézményrendszerének kiépítése még váratott magára, s még annyi kezdemény sem jellemezte, mint a börtönügyet, nem állt semmi a fejlődés útjában. Magyarországon így a dologházi eszme viszonylag tiszta formája terjedt el. A reformkori szóhasználat szerint a rászoruló szegényeket *önkéntes dologház* felé irányították, ahol ellátáshoz, szálláshoz, de mindenekelőtt munkához juthattak. Azon munkakerülők számára pedig, akik, életmódjukból fakadóan a rendészet és büntetés-végrehajtás határvidékén csekélyebb súlyú bűncselekményeket, kihágásokat követtek el, a *kényszerítő dologház* állott rendelkezésre. Ezek a dologra kényszerítő, munkás életre nevelő, javításra törekvő és a társadalomnak hasznos tágjává nevelő intézetek szintén nem országos jelentőségűek voltak: főként városi törekvések eredményeiként jelentek meg a társadalmi ellenőrzés rendszerében.

Ezek a folyamatok készítették el a 19. század második felének nagy börtönügyi és szociális reformjait, s a polgári társadalom kontrollrendszereinek kiépítését. Megjegyzendő, az 1843-as reform sem maradt minden következmény nélkül, hiszen tervezett rendelkezései nagymértékben hatottak a tömlöcreformokra, befolyásolták a gyakorlatot és megalapozták a századfordulóra beérő országos büntetés-végrehajtási reformot.

Felhasznált források és szakirodalom

FORRÁSOK

Csongrád Megyei Levéltár (CsML) VII. 101. Szegedi Fenyítőház iratai, VII. 103. A szempci fenyítőház iratai: VII. 104. A tallósi fenyítőház iratai.

Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, IV. Megyei törvényhatóságok. Feudális kor. 1. a Jász-Kun Kerület Nemes Közgyűlésének iratai. a. Közgyűlési Jegyzőkönyvek.

Magyar Országos Levéltár (MOL) H szekció. Az 1848/49. évi minisztérium levéltára, Igazságügyi Minisztérium 69. Büntető és törvénykezési osztály.

Nógrád Megyei Levéltár (NML) IV. Nógrád vármegye közgyűlésének iratai. 1. a. Közgyűlési jegyzőkönyvek, 1. b. Vármegyei közgyűlési iratok.

Országgyűlési Könyvtár, Magyar Parlamenti gyűjtemény. Felséges első Ferdinánd által szabad királyi Pozsony városába 1843-iki esztendei pünkösd hava 14-ik napjára rendeltetett Magyarország közgyűlésének írásai, I–IV. Pozsonyban. Az országgyűlési irományok kiadó hivatalában. Pesten, Landerer és Heckenastnál 1844. Az 1840. évi V. törvény által a büntető törvénykönyvvel válhatatlan kapcsolatban lévő büntető s javító rendszer behozása iránt kimerítő véleményadás végett kiküldött országos választmány jelentése Pest 1843. A/ Első Rész. A bűntettekről és a büntetésekről (OGY. Ir.1843/44. I. Vál. Jel. A. 1843.).

Országgyűlési Könyvtár, Magyar Parlamenti gyűjtemény. Felséges első Ferdinánd által szabad királyi Pozsony városába 1843-iki esztendei pünkösd hava 14-ik napjára rendeltetett Magyarország közgyűlésének írásai, I–IV. Pozsonyban. Az országgyűlési irományok kiadó hivatalában. Pesten, Landerer és Heckenastnál 1844. Az 1840. évi V. törvény által a büntető törvénykönyvvel válhatatlan kapcsolatban lévő büntető s javító rendszer behozása iránt kimerítő véleményadás végett kiküldött országos választmány jelentése Pest 1843. C/ Harmadik Rész. A börtön-rendszerről (OGY. Ir.1843/44. I. Vál. Jel. C. 1843.).

Országgyűlési Könyvtár, Magyar Parlamenti gyűjtemény. Felséges első Ferdinánd által szabad királyi Pozsony városába 1843-iki esztendei pünkösd hava 14-ik napjára rendeltetett Magyarország közgyűlésének írásai, I–IV. Pozsonyban. Az országgyűlési irományok kiadó hivatalában. Pesten, Landerer és Heckenastnál 1844. Az 1840. évi V. törvény által a büntető törvénykönyvvel válhatatlan kapcsolatban lévő büntető s javító rendszer behozása iránt kimerítő véleményadás végett kiküldött országos választmány jelentése Pest 1843. D/ Az országos választmány üléseinek jegyzőkönyve (OGY. Ir.1843/44. I. Vál. Jkv.1843.).

Pest Megyei Levéltár (PML) IV. Megyei törvényhatóságok. A megyei törvényhatóság iratai 1848-ig. 3. Pest-Pilis-Solt Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai. a. Köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvek. 1. b. Vármegyei közgyűlési iratok.

Staatsarchiv Hamburg, A 12. Gefängnisverwaltung.

Tolna Megyei Levéltár (TML) IV. Tolna Vármegye nemesi közgyűlésének iratai.1. a. Közgyűlési jegyzőkönyvek.1. b. Vármegyei közgyűlési iratok.

Vas Megye Levéltára (VaML) IV. Vas vármegye közgyűlésének iratai. 1. a. Köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvek, 1. b. Vármegyei közgyűlési iratok.

Zala Megyei Levéltár (ZML) IV. Zala Vármegye nemesi közgyűlésének iratai. 1. a. Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1. b. Vármegyei közgyűlési iratok 1. p. Fő Adó Szedői Számadások 14. Megyei törvényszéki jegyzőkönyvek, n. Casusae magistratuales et criminales

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA 2003: A magyar szónoklás. In: ZÁVODSZKY GÉZA (szerk.): *Testis Temporum.* Budapest, ELTE TFK – Alapiskolai Tanárképzésért Alapítvány.

ADAMS, FRITZ 1912: *Die geschichtliche Entwicklung des subsidiären Freiheitsstrafe.* Breslau, Schletter'sche Buchhandlung [Franck & Weigert].

ALBERTI, LEON BATTISTA 1912: *Zehn Bücher über die Baukunst (De re aedificitoria).* Ford. Theuerer, M., Wien–Leipzig, Heller

ALBRECHT, NIELS, H. M.–EICKER, ANDREAS 1999: Leben hinter Gittern. *Die JVA Bremen-Oslebshausen-Edition Temmen.*

AMBRUS LAJOS–VÁRADI GÁBOR 1997: *Szombathelyi képek*. Szombathely, Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata.

AMMERER, GERHARD–BRETSCHNEIDER, FALK–WEIß, ALFRED STEFAN 2003 (Hrsg.): *Gefängnis und Gesellschaft. Zur (Vor)geschichte der strafenden Einsperrung.* Leipzig, Leipziger Universitätsverlag.

ANDERLE ÁDÁM 1999: *Spanyolország története.* Budapest, Pannonica Kiadó.

ANGYAL PÁL 1909: *A magyar büntetőjog tankönyve.* Budapest, Atheneum Irodalmi és Nyomdai Rt.

APPERT, RITTER 1851–1852: *Die Gefängnisse. Spitaler, Schulen, Civil- und Militaranstalten in Oesterreich. Baiern, Preußen, Sachsen, Belgien Nebst einer Widerlegung des Zellensystems.* Bd. 1–2. Wien, Bd. 1–3. Wien, Verlag von Leopold Sommer.

ARNDT, JÖRG 1981: *Strafvollzugsbau. Der Einfluß des Vollzugszieles auf den Bau von Anstalten für den Vollzug der Freiheitstrafe.* Bochum, Studienverlag Dr. N. Brockmeyer.

ARNIM, ALBRECHT HEINRICH VON 1803: *Bruchstücke über Verbrechen und Strafen, oder Gedanken die Preußischen Staaten bemerkte Vermehrung und Verbrecher gegen die Sicherheit des Eigentums, nebst Vorschlägen wie derselbene durch zweckmäßige Einrichtung der Gefangenanstalten zu steuern seyn dürfte. Zum Gebrauch der höheren Behörden.* Frankfurt–Leipzig, Gedruckt bei Johann Friedrich Unger.

ATKINSON, JAMES 1966: A reformáció. In: *A kereszténység története*. Budapest, Lilliput Könyvkiadó.

AUGUET, ROLAND 1978: *Kegyetlenség és civilizáció: A római játékok.* Budapest, Európa Kiadó.

BALLA KÁROLY 1841: *Vélemény a' büntetésmód javítása iránt.* Pesten, Trattner-Károlyi betűjivel.

BALLAGI Mór (szerk.) 1868: *A magyar nyelv teljes szótára*. Pest, Heckenast Gusztáv.

BARKER, ROBERT L.–ALMÁSI JUDIT 1996: *Mérföldkövek a szociális munkáltatásban*. Budapest, Budapesti Szociális Forrás Központ.

BARÓTI SZABÓ DÁVID 1784: *Kisded Szó-tár, mely a' ritkább magyar szókat az abc rendi szerént emlékeztető versekben előadja ~.* Kassa, Landerer Mihály betűivel. (Második, bővített kiiadása 1972, *Kisded Szó-tár, mely a' ritkább magyar szókat az abc rendi szerént emlékeztető versekben előadja.* Kassa, Ellinger János betűivel.

BATÓ SZILVIA 2001: Közvélemény és büntetőjog a refomkori Magyarországon. *Aetas,* 2001/3–4. sz.

BATÓ SZILVIA 2002: Büntetőjogi szankciórendszer a reformkorban. *Acta Facultatis Szegediensis. Acta Politica et Iuridica.* Tomus LXII.Fasc. 1.

BATÓ SZILVIA 2005: A börtönügyi modernizáció országos programja a Pesti Hírlap első évfolyamában (1841). In: *Jogtörténeti tanulmányok VIII.* (szerk. BÉLI GÁBOR, KAJTÁR ISTVÁN, SZEKERES RÓBERT) Pécs, 2005.

BATÓ SZILVIA 2007: *A „büntetési rendszer" átalakításának megjelenése Kossuth Lajos Pesti Hírlapjában (1841–1844).* Doktori értekezés. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola (Kézirat).

BAUER, ANTON 1833: *Lehrbuch des Strafrechtes.* Göttingen, bei Vandenhoeck und Ruprecht.

BÁCSKAI VERA 2002: Városok Magyarországon az iparosodás előtt. Budapest, Osiris Kiadó (Osiris Könyvtár)

BÁRCZI GÉZA 1941: *Magyar szófejtő szótár*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

BECCARIA, CESARE 1916: *Bűntett és büntetés.* Budapest, Franklin Társulat (Olcsó könyvtár).

BELOW, GEORG VON 1889: *Die Entstehung der deutschen Stadtgemeinde*. Düsseldorf, L. Boß & Eie, Kgl. Hofbuchdrucken.

BENEVOLO, LEONARDO 1990: *Die Geschichte der Stadt* (Storia della citta). Hamburg–Frankfurt–New York, Campus Verlag.

BENKŐ LORÁND 1967–1984: (főszerk.) *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Közreadja a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete és az Eötvös Loránd Tudományegyetem 1. sz. Magyar Nyelvészeti Tanszéke. Budapest, Akadémiai Kiadó.

BENTHAM, JEREMY 1791: *Panopticon or the Inspection House* Dublin 1791. Thomas Byrne.

BÉKEFI REMIG 1907: *A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban.* Budapest, Kilián Kiadó.

BINDING, G(ÜNTHER) 1980: Bettelordenskirchen. In: *Lexikon der Mittelalter.* Band I. München–Zürich, Artemis Verlag.

BLÜMNER, HUGO 1911: *Die römischen Privataltertümer*. München, Beck.

BOHNE, GOTTHOLD 1925: *Die Freiheitsstrafe in den italienischen Stadtrechten der 12–16. Jahrhunderts. Bd. II. Der Vollzug der Freiheitsstrafe*. Leipzig, T. Weicher. (Leipziger rechtswissenschaftliche Studien), [Unveränd. fotomechan. Nachdr. [d. Ausg.] Leipzig 1925–1970, Zentralantiquariat der DDR])

BOOCKMANN, HARTMUT 1981: (Hrsg.) Deutsche Geschichte in Bildern von der Urzeit bis zur Gegenwart. Wiesbaden, Akademische Verlagsgesellschaft.

BOOCKMANN, HARTMUT 1986: *Die Stadt in späten Mittelalter.* München, Beck.

BORST, ARNO 1973: *Lebensformen in Mittelalter.* Berlin, Propylän Verlag.

BÓDINÉ BELIZNAI KINGA (szerk.) 1998: *Tanulmányok a magyar börtönügy történetéből*. Budapest, ELTE Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszéke (Jogtörténeti Értekezések 22.).

BÓNIS GYÖRGY–SARLÓS MÁRTON 1957: *Egyetemes állam- és jogtörténet.* Budapest, Tankönyvkiadó.

BÓNIS GYÖRGY 1934: *A magyar büntető törvénykönyv első javaslata 1712-ben*. Budapest, Sárkány Nyomda (Angyal Szeminárium Kiadványai, 26. sz.)

BÓNIS GYÖRGY 1935: Bencsik Mihály és az első büntető javaslat (1670–1728) In: *Jogi professorok emlékezete*, Budapest, Sárkány Nyomda.

BÓNIS GYÖRGY 1962: *Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után 1686–1708*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

BRAHMST, CLAUS 1958: *Das hamburgische Strafrecht im 17. Jahrhundert. Der Übergang vom städtischen zum gemeinen Strafrecht*. Hamburg, Appel.

BRAUDEL, FERDINAND 1996: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*. Budapest, Akadémiai Kiadó–Osiris Kiadó. I–III.

BRINCKMANN, ANTON ERIC 1932: Stadtbaukunst. BRINCKMANN A. E. (Hrsg.)–BURGER, FRITZ (Begr.): *Handbuch der Kunstwissenschaft.* Wildpark Potsdam, Berlin, Neu Babelsberg, Akademische Verlagsgesellschaft Anthenaion M.B.H.

BROWNE, JAMES BALDWIN 1823: *Memoir of the public and private life of John Howard, The Philantrophist.* London, Printed for Thomas and George Underwood.

BRÓSZ RÓBERT–PÓLAY ELEMÉR 1974: *Római jog*. Budapest, Tankönyvkiadó.

BRUNNER, HEINRICH 1958: *Deutsche Rechtsgeschichhte*. (Neu bearbeitet von CLAUDIUS FREIHERRN VON SCHWERIN) Bd. I–II. Berlin, Verlag von Duncker & Humblodt.

BRUNNER, OTTO–CONZE, WERNER–KOSSELECK, REINHARD (Hrsg.) 1974–1984: *Geschichtliche Grundbegriffe Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Band. 1–5. Stuttgart, Ernst Klett Verlag.

BUCHDA, GERHARD 1954: Thüringische Zuchthäuser des 17. bis 19. Jahrhunderts. *Forschungen und Fortschritte* 28.

BUMKE, ERWIN (Hrsg.) 1928: *Deutsches Gefängniswesen. Ein Handbuch*. Berlin, Verlag von Franz Vahlen.

BURCKHARDT, JACOB 1941: *Die Kultur der Reneissance in Italien*, Berlin, Safari Verlag.

BUTLIN, ROBIN ALAN–DODGSHON, ROBERT A. 2006: *Európa történeti földrajza*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

BÜTTNER, JOHANNES, WALTER, EBERHART 1942: *Das Gesundheitswesen und die Gesundheitlichen Verhältnisse des Zucht-, Waisen- und Armenhauses und späteren Zucht- und Korrektionshauses in Waldheim (Sachsen) seit seiner Gründung in Jahre 1716 bis 1900*. Leipzig, Anstaltsdruckerei Waldheim.

C. HARRACH ERZSÉBET–KISS GYULA 1983: *Vasi műemlékek.* (Településtörténet, építészettörténet, művelődéstörténet). Szombathely, Vas Megyei Tanács.

CAMERON, RONDO 1998: *A világgazdaság története.* Budapest, Maecenas Könyvek–Talentum Kft.

CASTEL, ROBERT 1998: *Les Métamorphoses de la question sociale.* Paris 1995. Magyar fordításban részleteket közöl LÉDERER PÁL „A szociális kérdés alakváltozásai" cím alatt, In: *A „tettetésnek minden mesterségeiben jártasok". Koldusok, csavargók, veszélyeztetett gyerekek a modernkori Magyarországon*. (szerk. LÉDERER PÁL, TENCZER TAMÁS, ULICSKA LÁSZLÓ). Budapest, Új Mandátum Kiadó.

CLOUT, H. 2006: A vidéki Európa 1500 után: változó és újító régiók. In: BUTLIN–DODGSHON (szerk.) *Európa történeti földrajza*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

CONRAD, HERMANN 1962: *Deutsche Rechtsgeschichte*. Ein Lehrbuch. I–II., Karlsruhe, Verlag C. F. Müller [*Deutsche Rechtsgeschichte. Bd. 1. Frühzeit und Mittelalter. 2., neubearb. Aufl. – Deutsche Rechtsgeschichte. Bd. 2. Neuzeit bis 1806.* 1966 – Nächdruck 1982]

CONZE, WERNER 1972: Arbeit. In: *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland.* Herausgegeben von OTTO BRUNNER, WERNER CONZE, REINHARD KOSSELECK. Band. I. Stuttgart, Ernst Klett Verlag.

CORTÁZAR, GARCÍA DE–VESGA, GONZÁLEZ 2001: *Spanyolország története.* Budapest, Osiris Kiadó.

CZELLÁR KATALIN–SOMORJAI FERENC 1998: *Magyarország.* Budapest, Medicina Könyvkiadó Rt.

CZUCZOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS 1864: *A Magyar Nyelv Szótára*. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából készítették: Pest, Emich Gusztáv Magyar Akadémiai Nyomdásznál.

CSER ERIKA 2000: A pesti kényszerítő dologház történetéből. In: *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára.* Budapest, Osiris Kiadó.

CSER ERIKA 2002: Kísérletek a szegénység kezelésére a 19. században. *Világtörténet*, 2002 ősz–tél.

CSIZMADIA ANDOR 1943: *Szociálpolitika a reformkori Kolozsváron*. Kolozsvár, az Erdélyi Múzeumegyesület kiadványai, 4. sz.

CSIZMADIA ANDOR 1977: *A szociális gondoskodás változásai Magyarországon.* Budapest, a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének kiadása (A közigazgatás fejlesztése).

DAEHN, CORNELIE 1921: *Beiträge zur Geschichte der Freiheitsstrafe in Hessen-Cassel unter besonderer Berücksichtigung der beiden Casseler Zuchthäuser*. Göttingen, Diss. iur.

DANKÓ JÁNOS 1831: Fogházi dolgozó intézet Aradvármegyében. *Tudományos Gyűjtemény*, (XV.) III. k.

Das Asyl- und Werkhaus der Stadt Wien 1913: Herausgegeben von der Magistrats – Abteilung IX. Wien I. Komission bei Gerlach und Wiedling.

DAVIES, NORMAN 2001: *Európa története.* Budapest, Osiris Kiadó.

DAVISON, ROBERT L. 1930: Prison Archiktekture. *Annals of the American Academy of Political and Social Science* Vol. 157 No.1. New York.

DEÁK FERENC 1882: *Beszédei 1.* 1829–1847, Összegyűjtötte Kónyi Manó. Budapest, Franklin (elektronikus dokumentumként: Deák Ferencz beszédei. Szentendre, 2006, Mercator Stúdió).

DEDEK-CRESCENS LAJOS 1910: A vármegye története. In: BOROVSZKY SAMU (szerk.) *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye*. I. (Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája). Budapest, Országos Monográfia Társaság.

DELY KÁROLY (szerk.) 1976: *Vártúrák kalauza.* Budapest, Medicina Kiadó.

DELAMEAU, JEAN 1997: *A reneszánsz*. Budapest, Osiris Kiadó.

DIEDERIKS, H. A.–LINDBALD, J. TH.–NOORDAM, D. J.–QUISPIEL, G. C.–DE VRIES, B. M. A.–VRIES, P. H. H. 1995: *Nyugat-Európai gazdaság- és társadalomtörténe.* Budapest, Osiris Kiadó.

DIÓSDI GYÖRGY (szerk.) 1973: *A római jog világa*. Budapest, Gondolat Kiadó.

DOLEISCH VON DOLSPERG, FRANZ 1928: *Die Entstehung der Freiheitstrafe unter besauberer berücksichtigung des Auftretens moderner Freiheitsstrafe in England.* Breslau, Schletter'sche Buchhandlung [Franck & Weigert], (Strafrechtliche Abhandlungen 244.).

DOMBÓVÁRY GÉZA 1906: *Fenyítő eljárás és büntetési rendszer a XIX. század első felében.* Budapest, Rényi Károly kiadása.

DOMBÓVÁRY GÉZA 1910: Törvénykezés. In: BOROVSZKY SAMU (SZERK.) *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye*. II. (Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája) Budapest, Országos Monográfia Társaság.

DOMBÓVÁRY GÉZA 1931: *Fenyítőeljárási és börtönügyi adalékok vármegyéinknek XIX. századeleji gyakorlatából*. Budapest, Angyal Szeminárium kiadványai.

DÜLMEN RICHARD VAN 1990: *A rettenet színháza.* Ítélkezési gyakorlat és büntetőrituálék a kora újkorban. Budapest, Századvég Kiadó–Hajnal István Kör.

DÜNKEL, FRIEDEL 1983: Die Geschichte des Strafvollzuges als Geschichte von (vergeblichen?) Vollzugsformen. In: *Strafvollzug. Erfahrungen, Modelle,*

Alternativen (Hg. ROLF DRIEBOLD) Göttingen, Verlag für Medizinische Psychologie im Verlag Vandenhoeck & Ruprecht.

EBELING, ALBERT 1935: *Beiträge zur Geschichte der Freiheitsstrafe.* Breslau–Neukirch, Kurtze. (Strafrechtliche Abhandlungen Heft 355.) [Nachdruck, Frankfurt a. M., 1977].

ECKHART FERENC 1954: A földesúri büntetőbíráskodás a XVI–XVII. században. Budapest, Akadémiai Kiadó.

EDEN, FREDERIK MORTON 1797: *The state of the Poor*. London, F. G. Pyatt and M. Ward. (reprint kiadása Amsterdam–Washington D.C. 1999, IOS Press.).

EISENHARDT, TILO 1978: *Strafvollzug*. Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz, Verlag W. Kablhammer.

EISENHARDT, ULRICH, 1984: *Deutsche Rechtsgeschichte*. München, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.

Enzyklopädie der Rechtswissenschaft in systematischer Bearbeitung 1914: Begründet von FRANZ VON HOLTZENDORFF, herausgegeben von JOSEF KOHLER. München–Leipzig–Berlin, Duncker & Humblot, J. Guttentag Verlagsbuchhandlung GmbH.

Enzyklopädie der Rechtswissenschaft in systematischer und alphabetischer Bearbeitung 1870: Herausgegeben unter Mitwirkung vieler namhafter Rechtsgelehrter von FRANZ VON HOLTZENDORFF. Leipzig, Duncker & and Humblot.

EÖTVÖS JÓZSEF 1838: *Vélemény a fogházjavítás ügyében. Ns. Borsod Vármegye' ebbéli küldöttségéhez.* Pest, kiadja Heckenast Gusztáv.

EÖTVÖS JÓZSEF–LUKÁCS Móric 1842: *Fogházjavítás.* Pesten. Kiadja Heckenast Gusztáv.

ERLER, ADALBERT 1971: Galeerenstrafe In *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte I.* Herausgegeben von ADALBERT ERLER und EKKEHARD KAUFMANN und phililogischer Mitarbeiter von Ruth Schmidt Wiegand. Mitbegründet von Wolfgang Stammler. Redaktion: Dieter Werkmüller. Berlin, Erich Schmidt Verlag.

FAIRWEATHER, LESLIE 1975: The evolution of the prison. In: *Prison Architecture*. (Prepared by Giuseppe di Gennaro–Sergio Lenci–Leislie Faierwaether) London, The Architectural Press Ltd.

FAYER LÁSZLÓ (szerk.) 1896–1902: *Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye I–IV*. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából szerkeszti FAYER LÁSZLÓ Budapest, kiadja a Magyar Tudományos Akadémia.

FELHŐ IBOLYA–VÖRÖS ANTAL 1961: *A Helytartótanácsi Levéltár*, Budapest, Akadémiai Kiadó (A Magyar Országos Levéltár kiadványai 1. Levéltári leltárak 3.).

FERGE ZSUZSA 1986: *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből.* Budapest, Magvető Kiadó.

FESENMEYER, ROGNHILD–TEGGE, W. 1973: *Architektur und Resozialisierung.* (Möglichkeiten und Grenzen der Architektur der Resozialisierungsziele des Gesetzentwurfs über den Strafvollzug 1973 am Beispiel der Hamburger Haftanstalten) Hamburg, Staatliche Hochschule für Bildenden Künste Hamburg.

FINKEY FERENC 1909: *A magyar büntetőjog tankönyve.* Budapest, Grill Károly Kiadóvállalata.

FINKEY FERENC 1942: Az 1792. évi büntetőtörvényjavaslat 150. évfordulója. Debrecen–Budapest, Stúdium Könyvkiadó R. T. (A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. Osztályának Kiadványai. VIII. kötet. 8. füzet.).

FINUCANE, RONALD 1996: A középkori szerzetesség Nyugaton. In: *A kereszténység története.* Budapest, Lilliput Könyvkiadó.

FISCHER, THOMAS, 1979: Stadtische Armut und Armenfürsorge im 15. und 16. Jahrhundert. Göttingen, Verlag ottos Schwarz & Co.

FOGARASI JÁNOS 1833: *Deák-magyar műszókönyv a magyarhoni törvény- s országtudományból*. Pest, (2. bőv. kiadás, Műszó könyv a magyarhoni törvény- és ország-tudománybul cz. Pest, 1835)] Kilián György.

FOGARASI JÁNOS 1842: *Jogtani műszókönyv, két részben.* 3. átdolgozott s különösen váltó és kereskedés-jogi műszókkal bővített kiadás, Pest, Kilián György.

FOUCAULT, MICHEL 1977*: Überwachen und Strafen. Die Geburt des Gefängnisses,* Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag.

FOUCALULT, MICHEL 1990: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Budapest, Gondolat Kiadó.

FOUCAULT, MICHEL 2004: *A bolondság története.* Budapest, Atlantisz Könyvkiadó.

FREDE, LOTHAR 1975: Strafvollzug, Geschichte. In: *Handwörterbuch der Kriminologie.* Begründet von ALEXANDER ELSTER UND HEINRICH LINGEMANN Herausgegeben von RUDOLF SIEVERTS UND HANS JOACHIM SCHNEIDER. Berlin–New York, Walter de Gruyter.

FREDE–PERRET 1931: Baupläne für eine moderne Strafanstalt. *Monatschrift für Kriminalpsychologie und Strafrechtsreform.* Heidelberg. Heft 22.

FREUDENTHAL, BERTHOLD 1925: Der Sinn der Strafe. In: *Jahrbuch der Gefängnisgesellschaft für die Provinz Sachsen und Anhalt* 41. Halle (Saale), Selbstverlag der Gefängnisgesellschaft.

FRIEDELL, EGON 1991: *Az újkori kultúra története III. Barokk és rokokó*. Budapest, Holnap Kiadó.

FUCHS, WALTHER PETER 1970–1976: Das Zeitalter der Reformation. In: *Handbuch der deutschen Gesichte*. 9., neu bearbeitete Auflage Hrsg. HERBERT GRUNDMANN Stuttgart, Ernst Klett Verlag.

FUMASOLI, GEORG 1981: *Ursprünge und Anfänge der Schellenwerke. Ein Beitrag zur Frühgeschichte des Zuchthauswesens*. Zürich, Schulthess Polygraphischer Verlag.

FURTTENBACH, JOSEPH D. Ä. 1627: *Newes Itinerarium Italiae.* Ulm, Hasonmás kiadása Hildesheim–New York, 1971, Olms Verlag.

FURTTENBACH, JOSEPH D. Ä. 1628: *Architectura civilis*. Ulm, u. Augsburg 1640–1641. Hasonmás kiadása. Hildesheim, New York, 1971, Olms Verlag.

FURTTENBACH, JOSEPH 1635: *Architektura Universalis. Das ist: von Kriegs- Statt- und Wasser Geböwen, Erstlich, wie man die Statthor und Einlaß zu Wasser unnd zu Land mit Spizgatter und doppelten Schlagbrucken*. Ulm, Meder.

GADE, HELMUT 1956: *Hamburgische Strafrechtspflege im 18. Jahrhundert unter Berücksichtigung der Gerichtsverfassung des Strafprozesses und der Strafvollstreckung*. Hamburg, 1956, Dissertation.

GEBHARDT, BRUNO–GRUNDMANN, HERBERT (Hrsg.) 1970–1976: *Handbuch der deutschen Gesichte.* 9., neu bearbeitete Auflage, Band I–IV. Stuttgart, Ernst Klett Verlag.

Gefängnis und Gesellschaft. Zur (Vor)geschichte der strafenden Einsperrung 2003: Hrsg. Von GERHARD AMMERER–FALK BRETSCHNEIDER–ALFRED STEFAN WEIß, Leipzig, Leipziger Universitätsverlag.

GELTNER, GUY 2008: *The Medieval Prison*. Princeton, Princeton University Press.

GEREMEK**,** BRONISLAW 1987: *La Potence ou la pitié: l'Europe et les pouvres de Moyen-age à nos jours.* Paris, Gallimard.

GERLÓCZY GYULA–DULÁCSKA GÉZA (szerk) 1879: *Budapest és környéke természetrajzi, orvosi és közművelődési leírása*. Budapest, Egyetemi Nyomda.

GERNHUBER, JOACHIM, 1957: Strafvollzug und Unerlichkeit. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germanistsiche Abteilung. Band LXXXVII. Weimar, Verlag Hermann Böhlaus Nachfolger.

GERŐ LÁSZLÓ 1968: *Az építészeti stílusok.* Budapest, Gondolat Kiadó.

Geschichtliche Grundbegriffe Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. 1972–1984: Herausgegeben von OTTO BRUNNER, WERNER CONZE, REINHARD KOSSELECK. Band. 1–8. Stuttgart, Ernst Klett Verlag.

GLÁSER ISTVÁN 1975: *A szabadságvesztés-büntetés végrehajtása*. Történeti áttekintés. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

GLENNIE, P. 2006: Az iparosodás kezdetei (1500–1740): Az előiparosodás menete és fogalmi nehézségei. In: BUTLIN–DODGSHON (szerk.) *Európa történeti földrajza*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

GMÜR, RUDOLF 1992: *Grundriß der deutschen Rechtsgeschichte.* Neuwied–Kriftel–Berlin, Alfred Metzner Verlag. (Juristische Arbeitsblätter).

GÖNCZÖL KATALIN 1980: *A visszaeső bűnelkövető tipológiája.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

GÖNCZÖL KATALIN 1991: *Bűnös szegények.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

GÖNCZÖL KATALIN 2002: A nagypolitika rangjára emelkedett büntetőpolitika. *Jogtudományi Közlöny,* (LVII) 5. sz.

GÖNCZÖL KATALIN 2009: Kriminálpolitika és bűnözéskontroll Magyarországon. Kézirat.

GÖNCZÖL KATALIN–KORINEK LÁSZLÓ–LÉVAI MIKLÓS (szerk.) 1996: *Kriminológiai ismeretek. Bűnözés. Bűnözéskontroll.* Budapest, Corvina.

GRAMBOW, OTTÓ 1910: *Das Gefängniswesen Bremens.* Diss. jur. Georg-August-Universität zu Göttingen, Borna–Leipzig, Druck von R. Noske.

GRAUL, HANS JOACHIM 1965: *Der Strafvollzugsbau einst und heute.* Düsseldorf, Werner Verlag.

GRUNER, JUSTUS VON, 1799: *Versuch über Strafen in vorzüglicher Hinsicht auf Todes- und Gefängnisstrafen.* Nebst einer englischsprachigen Nachricht über die Gefängnisse Pennsylvaniens. Göttingen, Rosenbuch.

GRÜNDEL, J(OHANNES) 1980: Almosen. In: *Lexikon der Mittelalter*. Band. I. München–Zürich, Artemis Verlag.

GRÜNWALD BÉLA 1910: *A régi Magyarország 1711–1825.* Budapest, Franklin.

GUNST PÉTER (szerk.) 1993: *Európa története.* Debrecen, Csokonai Kiadó.

GUTTON, JEAN-PIERRE 1974: *La societé et les pauvres en Europe (XVIe-XVIIIe siecle)* Paris, Les Belles Lettres.

GYARMATHY CHR[YSOSTOM] JÁNOS 1845: *A dolgozó házak létrehozásának elemei és fennmaradásuk feltételei. A „Jó pásztorról" nevezett első pesti kényszerítő dolgozóház és kápolnája felszentelésekor január 16-án 1845. Egyházi beszédben fejtegetve.* Pest. Esztergami Beimel József nyomdájában.

GYÁNI GÁBOR 1998: A regulázó gondoskodás. In LÉDERER PÁL–TENCZER TAMÁS–ULICSKA LÁSZLÓ (szerk.): *„A tettetésnek minden mesterségében jártasok". Koldusok, csavargók, veszélyeztetett gyerekek a modernkori Magyarországon.* Budapest, Új Mandátum Kiadó.

GYÁNI GÁBOR 1999: Könyörületesség, fegyelmezés avagy a szociális gondoskodás genealogiája. *Történelmi Szemle* (XLI.) 1–2. sz.

HACKER ERVIN 1916: *A rabmunka. Tanulmány a börtönügy köréből*. Pécs, Wessely és Horváth Könyvnyomdájából.

HACKER ERVIN 1917: *A börtönrendszerek. A pozsonyi pártfogói értekezleteken tartott felolvasás.* Pécs, Wessely és Horváth Könyvnyomdájából.

HACKER ERVIN 1918: *A börtönügy*. Pécs, Dunántúl (Wessely és Horváth) Rt.

HACKER ERVIN 1943: A szabadságvesztésbüntetések végrehajtására szolgáló intézetek építése és berendezése. *Különlenyomat a Magyar Jogészegyleti értekezések és Tanulmányok* 1942. október–december 3–4. számából. Budapest.

HAJDÚ LAJOS 1971: *Az első (1795-ös) magyar büntetőkódex-tervezet*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

HAJDÚ LAJOS 1982: A hanyatló feudális állam és jog. In: *A feudális jogtípus fejlődéstörténete*. szerk. RÉVÉSZ T. MIHÁLY, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemes Állam- és Jogtörténeti Tanszék.

HAJDÚ LAJOS 1985: *Bűntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában.* Budapest, Magvető Könyvkiadó (Nemzet és emlékezet).

HAJNAL ISTVÁN 1942: A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

Handbuch des Gefängniswesens. 1888: Herausgegeben von FRANZ VON HOLTZENDORFF–EUGEN VON JAGEMANN, Hamburg, Verlag von J. F. Richter.

Handwörterbuch der Staatswissenschaften. 1923: Herausgegeben von LUDWIG ELSTER–ADOLF WEBER–FRIEDRICH WIESER, Jena, Verlag von Gustav Fischer.

Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte I. 1971: Herausgegeben von ADALBERT ERLER–EKKEHARD KAUFMANN und philologischer Mitarbeiter von RUTH SCHMIDT Wiegand Mitbegründet von WOLFGANG STAMMLER. Redaktion: DIETER WERKMÜLLER. Berlin, Erich Schmidt Verlag.

HANKISS ELEMÉR–MAKKAI LÁSZLÓ 1965: *Anglia az újkor küszöbén.* Budapest, Gondolat.

HARASZTHY LAJOS 1911: Balassagyarmat. In BOROVSZKY SAMU (szerk.) *Nógrád vármegye.* Budapest, Országos Monográfia Társaság (Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája).

HÄRTER, KARL 2003: Freiheitsentziehende Sanktionen in der Strafjustiz des frühneuzeitlichen Alten Reiches In *Gefängnis und Gesellschaft. Zur (Vor)Geschichte der strafenden Einsperrung.* Hrsg. GERHARD AMMERER–FALK BRETSCHNEIDER–ALFRED STEFAN WEIß. Leipzig, Leipziger Universitätsverlag.

HEGEDŰS Sándor 1841: *Tekintetes Vas vármegyének Szombathelyen ujan épített börtönei 's abban fellálított javító intézet' története kezdetétől tökélletes kifejléséig, jelen állapotjával együtt.* Kőszeg. Nyomatott Reichard Károly betűjivel.

HENSEL, GERD 1979: Geschichte des Grauens, Altendorf, Lector Verlag.

HENTIG, HANS VON 1930: Neue Bauprobleme im Strafvollzug. In *Monatschrift für Kriminalpsychologie und Strafrechtsreform.* Heidelberg. Heft 21.

HENTIG, HANS VON 1954: *Die Strafe I. Frühformen und kulturgeschichtliche Zusammenhänge*. Berlin–Göttingen–Heidelberg, Springer Verlag.

HENTIG, HANS VON 1955*: Die Strafe II.* Berlin–Göttingen–Heidelberg, Springer Verlag.

HEß, JOHANNES LUDWIG VON 1811: *Hamburg topographisch, politisch und historsich beschrieben*. Bd. 2. Hamburg, 1850, Hoffmann.

HILDEBRANDT, HANS 1931: Die Kunst des 19. und 20. Jahrhunderts. BRINCKMANN A. E. (Hrsg.) – BURGER, FRITZ (Begr.): *Handbuch der Kunstwissenschaft*, Potsdam 1924–1932 Wildpark Potsdam, Berlin, Neu Babelsberg, Akademische Verlagsgesellschaft Anthenaion M.B.H.

HIPPEL, ROBERT VON 1898: Beiträge zur Geschichte der Freiheitsstrafe. In: *Zeitschrift für gesamte Strafrechtswissenschaft,* 18.

HIPPEL, ROBERT VON 1925: *Deutsches Strafrecht. Die Rechtswissenschaft der Gegenwart in Selbstdarstellungen 2.* Hrsg: HANS PLANITZ. Lipzig, Meiner.

HIPPEL, ROBERT VON 1928: Die geschichtliche Entwicklung der Freiheitsstrafe. In: *Deutsche Gefängnsiwesen. Ein Handbuch*. Hrsg. ERWIN BUMKE. Berlin, Verlag von Franz Vahlen.

HIPPEL, ROBERT VON 1931: *Die Entstehung der modernen Freiheitsstrafe und des Erziehungs-Strafvollzugs*, Eisenach, Verlag der Thüringischen Gefängnisgesellschaft. Schriften der Thüringischen Gefängnisgesellschaft Heft 2.

HIS, RUDOLF 1901: *Das Strafrecht der Friesen in Mittelalter*. Leipzig, Dietrich'sche Verlagsbuchhandlung Theodor Weicher.

HIS, RUDOLF 1920: *Das Strafrecht des deutschen Mittelalters*. 1–2. Weimar, Verlag Hermann Böhlaus Nacf. Nachdruck Aalen, 1964, Scientia Verlag.

HIS, RUDOLF 1928: *Geschichte des deutschen Strafrechts bis zur Karolina*. München–Berlin, Fruck und Verlag von R. Oldenburg. (Handbuch der mittelalterlichen und Neueren Geschichte. Herausgegeben von G. VON BELOW–F. MEINCKE–A. Brackmann. Abteilung III. Verfassung, Recht, Wirtschaft.)

HOEGEL, HUGO 1916: Freiheitstrafe und Gefängniswesen. In: *Österreich von der Theresiana bis zur Gegenwart.* Graz–Wien, Ulr. Mosers Buchhandlung (J. Meyerhoff) k.u.k. Hofbuchhandler.

HOLTZENDORFF, FRANZ VON 1871: Einleitung in das Strafrecht. In: *Handbuch des deutschen Strafrechts.* Berlin. C. G. Lüberiß'sche Verlagsbuchhandlung Carl Hobel Band. I.

HOLTZENDORFF, FRANZ VON 1871: Einleitung in das Strafrecht. Franz von HOLTZENDORFF (Hrsg.): *Handbuch des deutschen Strafrechts* Berlin, C. G. Lüberiß'sche Verlagsbuchhandlung Carl Hobel. Bd. 1.

HOPKINS, ALFRED 1930: *Prisons and prison building.* New York, Architektural boook publishing Co. Inc.

HORVÁTH TIBOR 1981: *A büntetési elméletek fejlődésének vázlata.* Budapest, Akadémiai Kiadó (Jogtudományi Értekezések).

HORVÁTH TIBOR 1983: BALOGH LÁSZLÓ–HORVÁTH TIBOR: *Büntetés-végrehajtási jog*. Budapest, BM Könyvkiadó.

HORVÁTH TIBOR (szerk.) 2007: *Büntetés-végrehajtási jog.* Budapest. Rejtjel Kiadó.

HORVÁTH PÁL–NAGY LÁSZLÓNÉ (szerk., összeáll és magyar.) 1979: *Bevezetés az egyetemes állam- és jogtörténet forrásaiba.* I. Budapest. Tankönyvkiadó.

HOWARD, JOHN 1777: *The State of the Prisons in England and Wales with preliminary observations and account of some foreign Prisons*. F. R. S. Warrington. Printed by William Eyres, and sold by T. Cadell in the Strand, and N. Conant in Fleet Street, London. (Új kiadása: Bicentennial ed. Abingdon, Oxfordshire, Professional Books, 1977) [2. kiadás: Howard, John: *The State of the Prisons in England and Wales, with Preliminary Observations, and an Account of some Foreign Prisons and Hospitals.* Warrington. Printed by William Eyres, and sold by T. Cadell in the Strand and N. Conant in Fleet Street, London. 1780, Second Edition]

HOWARD, JOHN 1780: *Ueber Gefängnisse und Zuchthauser*. Ein Auszug aus dem Englischen des William Howard, Mitglied der. Königl. Societät der Wissenschaften London – Mit Zusätzen und Anmerkungen und Kupfern von GOTTL[IEB] RUDOLF WILHELM KÖSTER, Leipzig, in der Weygandschen Buchhandlung.

HUBER, BARBARA 1983: *Die Freiheitsstrafe in England und Weles. Gestalt und Krise einer Sanktion*. Köln–Berlin–Bonn–München, Carl Heymanns Verlag KG.

HUIZINGA, JOHANN 1979: *A középkor alkonya. Az élet, a gondolkodás és a művészet formái Franciaországban és Németalföldön a XIV. és XV. században.* Budapest, Európa Könyvkiadó.

INNES, BRIAN 2000: *A kínzás és kínvallatás története.* Nagykanizsa, Canissa Kiadó.

JAGEMANN, LUDWIG VON 1854: *Criminallexikon*. Nach den neuesten Stande der Gesetzgebung in Deutschland. Erlangen, Verlag von Ferdinang Enke.

Jahrbuch 1890: Jahrbuch für Geschichte, Sprache und Literatur Elsass-Lothringens. Herausgegeben von dem Historisch-litterarischen Zweigverein des Vogesen-Club. Strassburg, Jahrgang 6. J. H. E. Heitz (Heitz & Mundel)

JETTER, DIETER, 1986: Das europäische Hospital von der Stätantik bis 1800. Köln, Du Mont Bucjverlag

JOHNSON, PAUL 2001: *A kereszténység története.* Budapest, Európa Kiadó.

JULIUS, NIKOLAUS HEINRICH 1828: *Vorlesungen über die Gefängnisskunde.* Berlin, In der Stuhrschen Buchhandlung.

JULIUS**,** NICOLAUS HEINRICH 1839**:** Nordamerikanische sittliche Zustände. Nach eigenen Anschauungen in den Jahren 1834, 1835 und 1836. Bd. II. F. N. Brockhaus.

KABÓDI CSABA 1994: *Emberi jogok a börtönben. (Az elítéltek jogai és jogvédelem Európában és hazánkban)* Budapest, sokszorosított kézirat.

KABÓDI CSABA–LŐRINCZ JÓZSEF 1996: A szabadságvesztés-büntetés végrehajtásának hatásrendszere. In: GÖNCZÖL KATALIN–KORINEK LÁSZLÓ–LÉVAI MIKLÓS (szerk.): *Kriminológiai ismeretek. Bűnözés. Bűnözéskontroll.* Budapest, Corvina.

KABÓDI CSABA–LŐRINCZ JÓZSEF–MEZEY BARNA 2005: *Büntetéstani alapfogalmak.* Budapest, Rejtjel Kiadó.

KABÓDI CSABA–MEZEY BARNA 1997: *A büntetőrendszer alapfogalmai*. Budapest, ELTE Jogi Továbbképző Intézet.

KAISER, G(ÜNTHER) 1982: Geschichte und Reform des Strafvollzugs. In GÜNTHER KAISER–HANS-JÜRGEN KERNER–HEINZ SCHÖCH: *Strafvollzug*. Heidelberg, C. F. Müller Verlag.

KAISER, GÜNTHER 1983: *Strafvollzug in europäischen Vergleich. Eine Einführung in die Grundlagen.* Darmstadt, Wissentschaftliche Buchgesellschaft.

KAISER, GÜNTHER–KERNE, HANS JÜRGEN–SCHÖCH, HEINZ 1978: *Strafvollzug. Eine Einführung in Strafvollzug.* Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz, Verlag W. Kablhammer.

KAISER, GÜNTHER–KERNE, HANS JÜRGEN–SCHÖCH, HEINZ 1982: *Strafvollzug. Eine Einführung in die Grundlagen*. Heidelberg–Karlsruhe, C. F. Müller Juristischer Verlag.

KAJTÁR ISTVÁN 1997: *Egyetemes állam- és jogtörténet I.* Budapest-Pécs, Dialóg Campus. (Institutiones Juris).

KAJTÁR ISTVÁN 1998: *Egyetemes állam- és jogtörténet II*. Budapest-Pécs, Dialóg Campus. (Institutiones Juris).

KAJTÁR ISTVÁN 2003: *A 19. századi modern magyar állam- és jogrendszer alapjai*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus. (Institutiones Juris).

KANDRA KABOS (szerk.) 1898: *A Váradi Regestrum*. Budapest, kiadja a Szent István Társulat.

KAPY EDUÁRD 1839: Sáros megyei fogház. *Századunk*.

KASPERS, HEINRICH 1972: *Von Sachsenspiegel zum Code Napolèon*. Köln, Wienard Verlag.

KASZÁS MARIANNE 1994: Az egyesületi karitásztól az állami gondoskodásig. Szociális gyermekvédelem a századfordulón Budapesten. *Szociológiai Szemle* 1. sz.

KATUS LÁSZLÓ 2000: *A középkor története*. Budapest, Pannonica Kiadó–Rubicon.

KAUFMANN, EKKEHARD 1984: Opera Publica. In: *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte.* III. Berlin.

KÁLLAY ISTVÁN 1985: *Úriszéki bíráskodás a XVIII–XIX. században.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

KÁLLAY ISTVÁN 1996: *Városi bíráskodás Magyarországon 1686–1848.* Budapest, Osiris Kiadó.

KÁRPÁTI KELEMEN 1898: Szombathely. In: SZIKLAY JÁNOS–BOROVSZKY SAMU (szerk.) *Vasvármegye*. Budapest, Apollo Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság (Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája).

KERRIGAN, MICHAEL 2001: *The Instruments of Torure.* London, Amber Books Ltd.

KIRÁLY JÁNOS 1894: *Pozsony város joga a középkorban*. Budapest, kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága.

KISS GÁBOR 1984: *Várak, várkastélyok, várhelyek Magyarországon.* Budapest, Panoráma. (Utazások a múltban és a jelenben).

KISS GÁBOR 1998: (főszerk.) *Magyar szókincstár*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.

KLANICZAY GÁBOR 1990: *A civilizáció peremén.* Budapest, Magvető Könyvkiadó.

KLEIN, ERNST FERDINAND 1796: *Grundsätze des gemeinen deutschen und preussischen peinlichen Rechts*. Halle, Hemmerde & Schwetschke. [Nachdruck: Goldbach, 1996]

KLEINSCHROD, GALLUS ALOIS 1797: *Abhandlungen aus dem peinlichen Rechte und peinlichen Processe*. Erlangen, Bei Johann Jakob Palm.

KLUMKER, CHRISTIAN JASPER 1927: *Arbeit und Armenpflege. Zwei Beispiele aus der Geschichte* (Widmungen des Fürsorgeseminars Universität Frankfurt a. M., H. 3.). Sonderdruck aus: *Die Verwertung der Arbeitskraft als Problem der Fürsorge.* Bd. 1.

KNAPP, HERMANN 1896: *Das alte Nürnberger Kriminalrecht nach Rats-Urkunden erläutert.* Berlin, J. Guttentag.

KNAPP, HERMANN 1907: *Das Lochgefängnis. Tortur und Richtung in Alt-Nürnberg*. Nürnberg.

KORINEK LÁSZLÓ 2006: *Bűnözési elméletek.* Budapest, Duna Palota és Kiadó.

KOSÁRY DOMOKOS 1987: Az európai fejlődési modell és Magyarország. In: A történelem veszedelmei, Budapest, Magvető Könyvkiadó.

KOSÁRY DOMOKOS 2001: A magyar és európai politika történetéből. Budapest, Osiris Kiadó. (Milleniumi Magyar Történelem. Historikusok.)

KOSÁRY DOMOKOS 1983: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Budapest, Akadémiai Kiadó

KOVÁCS BÉLA 1955: *Zalalegerszeg története.* Zalaegerszeg, a Hazafias Népfront kiadása.

KOVÁCS FERENC 1964: *A magyar jogi terminológia kialakulása.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

KÖBLER, GERHARD 1988: *Bilder auf der deutschen Rechtsgeschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart.* München, Verlag C. H. Beck.

KÖLCSEY FERENC én: Vadászlak. In: *Kölcsey Ferenc összes művei.* Budapest, Franklin Társulat kiadása.

KÖNYÖKI JÓZSEF 1905: *A középkori várak, különös tekintettel Magyarországra*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

KÖSTLIN, CHRISTIAN REINOLD 1855: *System des deutschen Strafrechts.* Tübingen, Verlag der K. Laupp'schen Buchhandlung Nachdruck Aalen 1978 Scientia Verlag

KRAUß, KARL 1895: *Im Kerker vor und nach Christus. Schatten und Licht aus dem profanen und kirschlichen Cultur und Rechtsleben vergangener Zeiten.* Akademische Verelagsbuchhandlung von J. C. B. Mohr, Freiburg–Leipzig.

KRAUSE, Thomas 1991: Die Strafrechtspflege im Kurfürstentum und Königreich Hannover vom ende des 17. bis zum ersetn drittel des 19. Jahrhunderts, In: Untersuchnungen zur deutschen Staats- und Rechtsgeschichte N. F. Band 28. Aaalen Scientia.

KRAUSE, Thomas 1999: *Geschichte des Strafvollzugs. Von den Kerkern des Altertums bis zur Gegenwart.* Darmstadt, Primus Verlag / Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

KREBS, ALBERT 1978: *Freiheitsentziehung Entwicklung von Praxis und Theorie seit der Aufklärung.* Berlin–München, 1978, Duncker & Humboldt.

KRIEGSMANN N. HERMANN 1912: *Einführung in die Gefängniskunde.* Heidelberg, Carl Winter's Universitätsbuchhandlung.

KROHNE, KARL 1888: Die Gefängissbaukunst. In *Handbuch des Gefängniswesens.* (Hrsg. FRANZ VON HOLTZENDORFF, EUGEN VON JAGEMANN) Hamburg, Verlag von J. F. Richter.

KROHNE KARL 1889: *Lehrbuch der Gefängniskunde unter Berücksichtigung der Kriminalstatistik und Kriminalpolitik.* Stuttgart, Verlag von Ferdinand Enke.

KULCSÁR KÁLMÁN 1989: A modernizáció és a jog. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

KÜHN, BENNO 1930: Gefangenanstalten. In: *Wasmuths Lexikon der Bauknust* (Hrsg. GÜNTHER WASCHMUTH) II. Berlin, Verlag Ernst Wasmuth A. G.

KÜHNE, KARSTEN 1979: *Das Kriminalverfahren und der Strafvollzug in der Stadt Konstanz im 18. Jahrhundert.* Sigmaringen, Jan Thorbecke Verlag (Konstanzer Geschichts- und Rechtsquellen, Bd. 24.)

KÜLKEY HENRIK 1839: A' t. n. Komárom vármegyében felállítandó javító-dologház' ügyében. *Századunk.*

KÜNßBERG, EBERHARD FREIHERR VON 1907*: Über die Strafe des Steintragens*. Breslau, Verlag von M & H. Marcus.

KÜTHER, CARSTEN 1976: *Räuber und Gauner in Deutschland. Das organisierte Bandenwesen im 18. und frühen 19. Jahrhundert.* Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.

La Justice et les tribunaux. 1888. Paris, Firmin-Didot.

LAUBENTHAL, KLAUS 1995: *Strafvollzug.* Berlin–Heidelberg–New York–Barcelona–Budapest–Hong Kong–London–Mailand–Paris–Tokyo Springer; [2., aktualisierte Aufl. 1998 Berlin–Heidelberg–Singapur–Tokio–New York–Barcelona–Budapest–Hongkong–London–Mailand–Paris–Santa Clara Springer; 5., neubearb. Aufl., 2008, Berlin, Springer]

LAUM, B(ERNHARD) 1923–1929: Armenwesen. Geschichte der öffentlichen Armenpflege. In *Handwörterbuch der Staatswissenschaften.* Herausgegeben von LUDWIG ELSTER–ADOLF WEBER–FRIEDRICH WIESER (Redaktion: Dieter Werkmüller.) Band. I. Jena, Verlag von Gustav Fischer.

LEITMAIER, VICTOR 1890: *Österreichische Gefängniskunde mit Berücksichtigung des ausländischen Gefängniswesens.* Wien, Druck und Verlag der k. k. Hof- und Staatsdruckerei.

LÉDERER PÁL–TENCZER TAMÁS–ULICSKA LÁSZLÓ (szerk.) 1998: *A „tettetésnek minden mesterségeiben jártasok". Koldusok, csavargók, veszélyeztetett gyerekek a modernkori Magyarországon.* Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.

LIEBERWIRTH, ROLF 1971a: Freiheitsstrafe. In: *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte* (Hrsg von ADALBERT ERLER und EKKEHARD KAUFMANN und philologischer Mitarbeiter von RUTH SCHMIDT WIEGAND Mitbegründet von WOLFGANG STAMMLER. Redaktion: DIETER WERKMÜLLER.) Berlin, Erich Schmidt Verlag. Band I.

LIEBERWIRTH, ROLF 1971b: Gefangene, Gefängnis. In: *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte* (Hrsg von ADALBERT ERLER und EKKEHARD KAUFMANN und philologischer Mitarbeiter von RUTH SCHMIDT WIEGAND Mitbegründet von WOLFGANG STAMMLER. Redaktion: DIETER WERKMÜLLER.) Berlin, Erich Schmidt Verlag. Band I.

LIFŠIC, SEMEN J. 1930: *Vorlesungen über Bauakustik.* Stuttgart, K. Wittner.

LINDGREN, V.–SCHLAGETER, J. 1980: Armut und Armenfürsorge. In: *Lexikon der Mittelalter* Band. I. München–Zürich, Artemis Verlag.

LISZT Franz von 1888: Die Oesterreichisch-Ungarische Monarchie. In: *Handbuch des Gefängniswesens.* Herausgegeben von FRANZ VON HOLTZENDORFF–EUGEN VON JAGEMANN, Hamburg, Verlag von J. F. Richter I.

LŐRINCZ JÓZSEF–NAGY FERENC 1997: *Börtönügy Magyarországon*. Budapest, Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnoksága.

LUCAS, CHARLES 1836: *De la reforme des prisons ou de la theorie de l'emprisonnement.* Paris, E. legrand et J. Bergouniaux.

LUGOSSY JÓZSEF 1839: Függelék a fogházjavítási tárgyhoz. *Atheneum,* 7. sz.

LUKÁCS TIBOR 1980: *A bűn és a büntetés.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

LUKÁCS TIBOR 1987: *Szervezett dilemmánk: a börtön.* Budapest, Magvető Könyvkiadó.

LUPPE, HEINRICH 1923: Arbeitshaus. In *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*. Hrsg. von LUDWIG ELSTER–ADOLF WEBER–FRIEDRICH WIESER. Bd. I. 4. Aufl. Jena.

LYONS, LEWIS 2005: *A büntetés története*. Budapest, Magyar Könyvklub.

MAASBURG, FRIEDRICH M. 1890: *Die Strafe des Schiffziehens in Oesterreich* (1783–1790). Wien, Manz.

Magyar és német zsebszótár 1838: Első vagy magyar német-rész. Pest, közrebocsátá a Magyar Tudós Társaság.

MARCOVICH, ANTON 1899: *Das Gefängniswesen in Österreich unter Berücksichtigung der Gesetze, Verordnungen und Vorschriften*. Wien, Manz'sche k. und k. Hof-Verlags.

MAREZOLL, THEODOR 1856: *Das gemeine deutsche Criminalrecht als Grundlage der neueren deutschen Strafgesetzgebungen*. Leipzig, Verlag von Joh. Ambr. Barth.

MAROSI KRISZTINA 1998: A veszprémi börtön építése. BÓDINÉ BELIZNAI KINGA (szerk.): *Tanulmányok a magyar börtönügy történetéből*. Budapest, ELTE Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszéke (Jogtörténeti Értekezések 22.).

MASCHKE, ERICH 1964: Das Berufbewußtsein des mittelalterlichen Fernkaufmanns. In *Beiträge zum Berufbewußtsein des mittelalterlichen Menschen*. Berlin, Hg. Von PAUL WILPERT.

MÁRTON JÓZSEF 1823: *Német-Magyar-Deák lexikon. A' mai legjobb Szókönyvek, különösen Kraft Német-Deák Lexikona szerént*. Két darabban. Bauer B. Filep Universzitási Könyvnyomtató és Könyváros, Bétsben.

MÁTYÁS FLÓRIÁN 1868: (szerk.) *Magyar nyelvtörténeti szótár*. Pest, Bartalits Imre.

MEGYERI ISTVÁN 1905: *A magyar börtönügy és az országos letartóztatási intézetek*. Budapest, Magyar Kir. Igazságügyminisztérium.

MERING, JOSEF VON 1889: Die Gefängnisse. In: *Topographie der Stadt Strassburg nach ärztlich-hygienischen Gesichtpunkten bearbeitet. Festschrift für die in Strassburg tagende Versammlung des deutschen Vereins für öffentliche Gesundheitspflege.* Im Auftr. des Ministeriums Elsass-Lothringen. Hrsg. von JOSEPH KRIEGER. 2. Aufl. Strassburg, Schmidt/Bull.

MEYE ALBRECHT 1935: *Das Strafrecht der Stadt Danzig von der Carolina bis zur vereinigung Danzigs mit preußischen Monarchie (1532–1793).* Danzig, Kommissionsverlag der Danziger Verlags-Gesellschaft. (Quellen und Darstellungen zur Geschichte West-Preußens. Bd 18)

MEZEY BARNA 1990: Tömlöc és áristom. *Jogtörténeti Szemle*, 3. sz.

MEZEY BARNA 1993: Tömlöctartók. *Börtönügyi Szemle*, 4. sz.

MEZEY BARNA 1995: *A magyar polgári börtönügy kezdetei*. Budapest, Osiris–Századvég.

MEZEY BARNA 2000: A polgári börtönügyi tudományosság a XIX–XX. század Magyarországán. BÓDINÉ BELIZNAI KINGA–MEZEY BARNA (szerk.) *A magyar börtönügy kutatásának alapjai*. Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kara (Jogtörténeti Értekezések 20.).

MEZEY BARNA 2003: A Szamosújvári Fenyítő Intézet 1861-ben. *Börtönügyi Szemle*, 1. sz.

MEZEY BARNA 2005: Az osztrák fenyítőházak a 18–19. században In: BÉLI GÁBOR, KAJTÁR ISTVÁN, SZEKERES RÓBERT (szerk.)*: Jogtörténeti tanulmányok VIII.* Pécs, Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar.

MEZEY BARNA 2006: A tömlöc, mint politikai szimbólum a reformkorban. MEZEY BARNA (szerk.): *Jogi kultúrák, processzusok, rituálék és szimbólumok.* Budapest, Gondolat Kiadó.

MEZEY BARNA 2007: A börtönépületek üzenete (A szabadságvesztés-büntetés funkcióinak szimbolikus kifejeződése a büntetés-végrehajtási architektúra kezdetein) *Jogtörténeti Szemle Különszám.*

MÉREI GYULA 1951: *Magyar iparfejlődés 1790–1848*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, Közoktatási Kiadó.

MITTEIS, HEINRICH–LIEBRICH, HEINZ 1985: *Deutsche Rechtsgeschichte.* München, Verlag C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.

MITTERMAIER, WOLFGANG 1954: *Gefängnisskunde. Ein Lehrbuch für Studium und Praxis* Berlin–Frankfurt am Main, 1954. Vahlen Verlag

MOLLAT, MICHEL 1984: *Die Armen in Mittelalter (Les Pouvres au Moyen Age, übersetzt von Ursula Irsigler).* München, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.

MOLNÁR ANDRÁS (szerk.) 1998: *Zalalövő története*. *Az újkortól napjainkig.* Zalalövő, Zalalövő és Környéke Közéletéért, Kultúrájáért, Környezetéért Alapítvány.

MOLNÁR IMRE 2000: A császárkori Róma büntetési rendszere. In: *Bérczi Imre Emlékkönyv.* Szerk. TÓTH KÁROLY. *Acta Facultatis Szegediensis. Acta Politica et Iuridica.* Tomus LVIII.

MOMMSEN, THEODOR 1899: *Römisches Strafrecht* (Systematisches Handbuch der deutschen Rechtswissenschaft; Abt. 1, T. 4). Leipzig, Duncker & Humblot.

MONTESQUIEU, CHARLES LOUIS DE SECONDAT 2000: *A törvények szelleméről*. Budapest, Osiris–Attraktor (Sapientia humana).

MORTON, A. L. 1946: *Az angol nép története*. Budapest, Hungária Kiadó.

NAGY FERENC 1986: *Intézkedések a büntetőjog szankciórendszerében.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

NAGY FERENC 2008: *A magyar büntetőjog általános része.* Budapest, HVG-Orac Lap- és Könyvkiadó Kft.

NAGY FERENC–LŐRINCZ JÓZSEF 1997: *Börtönügy Magyarországon.* Budapest, Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnoksága.

NEMES MÁRTA 1986: Börtönépítés Magyarországon. In: *Igazságügyi épületek Magyarországon a dualizmus korában.* Az OMF Magyar Építészeti Múzeumának kiállítása 1986–1987. Székesfehérvár–Budapest. A katalógust szerk. PUSZTAI LÁSZLÓ–HADIK ANDRÁS–FÜLÖP CSILLA. Budapest, Az OMF Magyar Építészeti Múzeuma.

NÉKÁM EDIT 1978: A balassagyarmati rabdolgoztató intézet működése (1830–1848). *Levéltári Szemle,* 1. sz.

NÉMETH ADÉL 2000: *Szombathely*. Budapest, Medicina Könyvkiadó Rt. (Magyar városok).

NOBBE, H. 1889: Die Regelung der Armenpflege im 16. Jahrhundert nach den evangelischen Kirchenordnungen Deutschlands. In: *ZfKG*, (Band X Heft 4.).

NYÁRY PÁL 1840: *Javallat Pest megye' közigazgatási rendszere iránt*. Készíté egy kebelbéli küldöttség, szerkeszté ~ megyei főjegyző.

OLÁH MIKLÓS 1999: A *Szegedi várbörtön és a Szegedi Fegyház és Börtön történeti kronológiája 1784–1998.* Szeged, Bába és Társai Kiadó.

OLÁH MIKLÓS 2000: *Fejezetek a Szegedi várbörtön történetéből. Domus Carresterialis Szegediensis. 1784–1832.* Szeged, Bába és Társai Kiadó (A Tisza Hangja N° 83).

Ordnung des Werck-und Zuchthauses de Anno 1622. Hamburg, 1718., Gedruckt bei Conrad Neumann.

ORTVAY TIVADAR 1905: *Pozsony város utcái és terei. A város története utca- és térnevekben.* Pozsony, Wigand F. K. Könyvnyomdája.

PAJKOSSY GÁBOR 1991: *A polgári átalakulás és a nyilvánosság a reformkorban.* (Előadások a Történettudományi Intézetben, 14.) MTA Történettudományi Intézet, Budapest.

PAJKOSSY GÁBOR 1993: Egyesületek a reformkori Magyarországon. *História,* 2. sz.

PALUGYAI IMRE 1854: *Magyarország történeti, földirati s állami legújabb leírása. Hivatalos úton nyert adatokból. III. Jász-kun kerületek s külső Szolnok vármegye leírása*. Pest, HeckenastGusztáv sajtátja.

PAULTRE, CHRISTIAN 1906: *De la Répression de la mendicité et du vagabondage en France sous l'Ancien Régime.* Paris, L. Larose et L. Tenin. (Reprint: Genève, 1975, Slatkine-Megarioti Reprints).

PAULUS, NICOLAUS 1911: Die Wertung der weltlichen Berufe im Mittelalter. *Historisches Jahrbuch,* XXXII. Band. 4.Heft. München, Kommissions-Verlag von Herder & Co.

PÁL LÁSZLÓ 1976: *Nevelés a büntetés-végrehajtásban. Kriminálpedagógiai tanulmány.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

PECZ VILMOS (szerk.) 1904: *Ókori lexikon.* II/2, Budapest, Franklin Kiadó.

PELC, ORTWIN 1990: *Gründliche Nachricht des St Annen Armen- und Werckhauses in Lübeck von 1735*. Herausgegeben von Archiv der Hansestadt Lübeck (Lübeck Verlag Schmidt-Römhild). (Kleine Hefte zur Stadtgeschichte, Heft 7.).

PESTHY PÁL 1931: *Zalaegerszeg múltja és jelene*, Zalaegerszeg, a szerző kiadása.

PFEIFFER, Hans 1934: *Neuzeitliche Gefängnisbauten und ihre Geschichte.* Stuttgart, Architekturabteilung der Techinschen Hochschule.

PIETSCH, GÜNTER 1931: *Das Zuchthauswesen Alt-Danzigs.* Danzig, Kafemann.

PLANITZ, HANS–ECKHARDT, KARL AUGUST 1971: *Deutsche Rechtsgeschichte*. 3. Auflage, Graz–Köln, Böhlau-Verlag. (Böhlau Studien Bücher).

PLUTARKHOSZ 1965: *Párhuzamos életrajzok*. [Ford. és jegyz. Máthé Elek, utószó Borzsák István]. Budapest, Magyar Helikon (Bibliotheca classica).

POLÁNYI KÁROLY 1997: *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei.* Budapest, Mészáros Gábor kiadása.

PROHÁSZKA LÁSZLÓ 1987: Igazságszolgáltatási szervezetünk a dualizmus korában. In: *Igazságügyi épületek Magyarországon a dualizmus korában.* Budapest, az Országos Műemlék Felügyelőség Magyar Építészeti Múzeuma.

PULSZKY ÁGOST–TAUFFER EMIL 1867: *A börtönügy múltja, elmélete, jelen állása, különös tekintettel Magyarországra*. Pest, Emich Gusztáv kiadványa.

PUSZTAI LÁSZLÓ 1986: Igazságügyi építkezések és épületek a dualizmuskori Magyarországon. In: *Igazságügyi épületek Magyarországon a dualizmus korában.* Az OMF Magyar Építészeti Múzeumának kiállítása 1986–1987. Székesfehérvár–Budapest. A katalógust szerk. PUSZTAI LÁSZLÓ–HADIK ANDRÁS–FÜLÖP CSILLA. Budapest, Az OMF Magyar Építészeti Múzeuma.

QUISPEL, G. C. 1995: Csoportok, társadalmi viszonyok és mentalitás Nyugat-Európában a XV. századtól a XVIII. század végéig. In: *Nyugat-Európai gazdaság- és társadalomtörténet. A rurális társadalomtól a gondoskodó államig*. Budapest, Osiris Kiadó.

QUANTER, RUDOLF 1900: *Die Leibes- und Lebensstarfen bei allen Völkern und zu allen Zeiten*. *Eine kriminalhistorsiche Studie.* Dresden, Verlag von H. R. Dohrn.

QUANTER, RUDOLF 1905: *Deutsches Zuchthaus- und Gefängniswesen von den ältesten Zeiten bis in die Gegenwart*. Leipzig, Leipziger Verlag GmbH.

RADBRUCH, GUSTAV 1950: *Elegantiae Juris Criminalis. Vierzehn Studien zur Geschichte des Strafrechts.* Basel, Verlag für Recht und Gesellschaft AG.

RADBRUCH, GUSTAV 1952a: Der Erzienhungsgedanken im Strafwesen. *Zeitschrift für Strafvollstreckung* (Jhg. 3.) No. 3.

RADBRUCH, GUSTAV1952b: Die erste Zuchthauser und ihr gesichtlicher Hintergrund. *Zeitschrift für Strafvollstreckung* (Jhg. 3.) No. 3.

RADBRUCH, GUSTAV 1991: *Die Peinliche Gerichtsordnung Kaiser Karls V. von 1532*. Herausgegben und erläutert von ~. Stuttgart, Philipp Reclam Jun. GmbH & Co.

RADBRUCH, GUSTAV–GWINNER, HEINRICH 1951: *Geschichte des Verbrechers. Versuch einer historischen Kriminologie.* Stuttgart, K. F. Kohlers Verlags. (Neuauflage Frankfurt am Main, 1991, Eichborn Verlag).

RATZINGER, GEORG 1884: *Geschichte der kirchlichen Armenpflege.* Freiburg im Bibeisgau, Herd'schke Verlagsbuchhandlung.

Rechtslexikon für Juristen aller deutschen Staaten enthaltend gesamte Rechtswissenschaft 1839–1861. Red. WEISKE, JULIUS. Leipzig, Verlag von Otto Wigand.

REEBS, WINIFRED 1987: *Geschichte der Knastarchitektur. Die Suche nach dem richtigen Vernichtungsbau.* Grafenau–Döffingen, Trotzdem Verlag.

REICKE, SIEGFRIED 1932: *Das deutsche Spital und sein Recht im Mittelalter.* Stuttgart, Verlag von Ferdinand Enke.

REIN, WILHELM 1844*: Das Criminalrecht der Römer von Romulus bis Justinianus*. Leipzig, Verlag von K. F. Köhler.

REISZIG EDE 1911: Nógrád vármegye története 1867-ig. In: BOROVSZKY SAMU (szerk.) *Nógrád vármegye,* Budapest, Országos Monográfia Társaság (Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája).

REITER LÁSZLÓ 1994: A balassagyarmati börtön építéstörténetének levéltári forrásai. In: Nagy Iván Történeti kör Évkönyve. Szerk. TYEKVICSKA ÁRPÁD. Balassagyarmat, kiadja a Nógrád Megyei levéltár Balassagyarmati Részlege.

REMELLAY GUSZTÁV 1841: Néhány szó a' dolgozó-házakról, *Atheneum* Ötödik év második félév, Pesten november' 30. 66. szám.

RÉVÉSZ T. MIHÁLY (szerk.) 1982: *A feudális jogtípus fejlődéstörténete (összehasonlító jogtörténete).* Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar (Összehasonlító jogtörténeti tanulmányok).

ROSSA, KURT–NEULEN, HANS WERNER 1979: *Todesstrafen.* Bergisch Gladbach, Lubbe.

ROSENFELD, ERNST 1896: *Aussenarbeit. Ein Beitrag zur Milderung der Konkurrenz zwischen Gefängnisarbeit und freiem Gewrebebetrieb*. Erlangen, K. B. Hof- und Universität-Buchdruckerei von Fr. Junge (Junge & Sohn).

ROSENFELD, ERNST 1906: Zur Geschichte der ältesten Zucht-und Arbeitshäuser. In *Zeitschrift für gesamte Strafrechtswissenschaft,* Bd. 26. Berlin, J. Guttentag Verlagsbuchhandlung G.m.b.H.

ROSENFELD**,** ERNST 1910: Weiteres zur Geschichte der ältesten Zuchthäuser zu Amsterdam. In: *Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft* Bd. 30. Berlin–Leipzig, Verlag J. Guttentag (D. Collin) /Wien, Manz'sche K. K. Hofverlags- und Universitäts- Buchhandlung/Berlin–New York, De Gruyter

RULFFS, AUGUST FRIEDRICH 1783: *Abhandlung über die von der Göttinger Societat der Wissenschaften ausgeschriebene Preisfrage von der vorteilhaftesten Einrichtung der Werk- und Zuchthäuser.* Göttingen, Bey Johann Christian Dieterich.

RUMPELT–RUPEE 1923: Arbeitshaus. In: *Handwörterbuch der Staatswissenschaften.* Herausgegeben von LUDWIG ELSTER–ADOLF WEBER–FRIEDRICH WIESER, Jena, Verlag von Gustav Fischer.

RUSCHE, GEORG–KIRCHHEIMER, OTTO 1974: *Sozialstruktur und Strafvollzug*. Frankfurt a. M.–Köln, Europäische Verlagsanstalt.

RUSZOLY JÓZSEF 1996: *Európa jogtörténete.* Budapest, Püski Kiadó.

RÜPING, HINRICH 1998: *Grundriß der Strafrechtsgeschichte.* München, Verlag C. H. Beck.

SÁNDOR ISTVÁN 1808: *Toldalék a magyar-deák Szókönyvhez, a' mint végsőször jött ki 1767-ben és 1801-ben.* Bécs, Anton Pichler.

SÁRY PÁL 2004: A bányamunkára ítélés szabályai a császárkori Rómában. In: Molnár Imre Emlékkönyv. Szerk. TÓTH KÁROLY. *Acta Facultatis Szegediensis. Acta Politica et Iuridica.* Tomus LXV. Fasciculus 18.

SCHATTKE, HERBERT 1979: *Die Geschichte der Progression im Strafvollzug der damit Zusammenhangenden Vollzugsziele in Deutschland*. Frankfurt am Main–Bern–Las Vegas, Verlag Peters Lang GmbH.

SCHERNER, OTTO 1988: Arme und Bettler in der Rechtstheorie des 17. Jahrhunderts. *Zeitschrift für Neuere Rechtsgeschichte*, Wien, Manz.

SCHILD, WOLFGANG 1982: Aufklärisches Strafrecht als Erziehungsrecht. *Zeitschrift für neuere Rechtsgeschichte,* Wien, Manz

SCHILD, WOLFGANG 1985: *Alte Gerichtsbarkeit.* München, Verlag C. H. Beck.

SCHLOSSER, HANS 1988: Die Strafe der Galeree als poena arbitraria in der mediterran Strafpraxis. *Zeitschrift für Neuere Rechtsgeschichte*, Wien, Manz.

SCHMIDT, EBERHARD 1915: *Entwicklung und Vollzug der Freiheitsstrafe in Brandenburg-Preußen bis zum Ausgang des 18. Jahrhuderts. Ein Beitrag zur Geschichte der Freiheitsstrafe*. Berlin, Guttentag. (Abhandlungen des kriminalischen Instituts in der Universität Berlin, Folge 3. Bd. 2. Heft 2.).

SCHMIDT, EBERHARD 1961: Rechtsentwicklung in Preussen. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

SCHMIDT, EBERHARD 1962: *Zuchthäuser und Gefängnisse. Zwei Vorträge*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.

SCHMIDT, EBERHARD 1965: *Einführung in die Geschichte der deutschen strafrechtspflege*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.

SCHWIND, HANS DIETER–BLAU, GÜNTHER (Hrg.) 1976: *Strafvollzug in der Praxis Eine Einführung in die Probleme und Realitäten des Strafvollzuges und der Entlassenenhilfe.* Berlin–New York, Walter de Gruyter.

SELLERT, WOLFGANG–RÜPING, HINRICH 1989: *Studien- und Quellenbuch zur Geschichte der deutschen Strafrechtspflege.* Bd. I. Aalen, Scientia Verlag.

SELLIN, THORSTEN 1944: *Pioneering in penology. The Amsterdam Houses of correction in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press.

SHRÖDER, RICHARD–KÜNßBERG, EBERHARD VON 1932: *Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte,* 7. Auflage, Berlin–Leipzig, de Gruyter.

SICHART, E. VON 1888: Spezialanstalten-Polizeilich Verwahrungsanstalten und Arbeitshauser. In: FRANZ VON HOLTZENDORFF–EUGEN VON JAGEMANN (Hrsg.) *Handbuch des Gefängniswesens*, Band I–II., Hamburg, Verlag von J. F. Richter.

SIEVEKING, HEINRICH 1935: Hamburger Gefängnisfürsorge in 18. Jahrhundert. In: *Festschrift Otto Lehmann zum siebzigsten Geburtstag am 1. November 1935 überreicht.* Mit der Herausgabe beauftragt: PAUL TH. HOGGMANN. Hamburg (Altona-Elbe), H. Lorenzen. (Altonaische Zeitschrift für Geschichte und Heimatkunde Bd. 4.).

SOMOGYI JÓZSEF 1898: Vasvármegye önkormányzata és közigazgatása. In: SZIKLAY JÁNOS–BOROVSZKY SAMU (szerk.): *Vasvármegye*. Budapest, Apollo Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság (Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája).

SOUTHERN, RICHARD WILLIAMS 1987: *A nyugati társadalom és az egyház a középkorban.* Budapest, Gondolat Kiadó.

SOUTHMANN, MARLENE 1970: *Das Armen, Arbeits-, Zucht- und Werkhaus in Nürnberg bis 1806.* Nürnberg, Schriftenreihe des Stadtarchivs Band 2.

SPIRA GYÖRGY 1973: A negyvennyolcas nemzedék nyomában. Budapest, Magvető Kiadó (Elvek és utak).

SPIERENBURG, PIETER 1991: *The Prison Experience. Disciplinary Institutions and Their Inmates in Early Modern Europe.* New Brunswick–London, Rutgers University Press.

SPIERENBURG, PIETER 1998: The body and the state: early modern Europe. In: *The Oxford History of the Prison: the practice punishment in western society*. Edited by NORVALL MORRIS, DAVID J. ROTHMAN, Oxford, Oxford University Press.

SPRANGER 1870: Arbeitshausstrafe. In: *Enzyklopädie der Rechtswissenschaft in systematischer und alphabetischer Bearbeitung.* Erster Band. Herausgegeben unter Mitwirkung vieler namhafter Rechtsgelehrter von FRANZ VON HOLTZENDORFF. Leipzig, Duncker & and Humblot.

STEKL, HANNES 1978: *Österreichs Zucht- und Arbeitshauser 1671–1920. Institutionen zwischen Fürsorge und Strafvollzug*. Wien, Verlag für Geschichte und Politik.

STRENG, ADOLF 1883: Ein Beitrag zur Entwicklung der Freiheitsstrafe in Deutschland. *Zeitschrift für gesamte Strafrechtswissenschaft* (ZStW). Bd. 2. Berlin–Leipzig, Verlag von J. Guttentag (D. Collin) Wien, Manz'sche K. K. Hofverlags- und Universitäts- Buchhandlung.

STRENG, ADOLF 1890: *Geschichte der Gefängnisverwaltung in Hamburg von 1622–1872.* Hamburg, Verlaganstalt und Druckerei Actien-Gesellschaft (vormals J. F. RICHTER).

SUTCLIFFE, A. 2006: Az urbanizálódó Európa 1500 után. In: BUTLIN, R. A.–DODGSHON, R. A. (szerk.): *Európa történeti földrajza*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

SZABÓ FERENC 1961: *Dologház Gyulán 1837–1846*, szerk. DANKÓ IMRE, Gyula, a gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 22.

SZALAY LÁSZLÓ: Codificatio. *Budapesti Szemle,* II. k. év

SZALAY LÁSZLÓ 1898: Verhandlungen der zur Ausarbeitung eines Strafgesetzbuches und den Jahren 1841–1843 niedergesetzten ungarischen Reichsdeputation. In: FAYER LÁSZLÓ (szerk.) *Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye*. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából szerkeszti Fayer László Budapest, kiadja a Magyar Tudományos Akadémia.

SZARVAS GÁBOR, SIMONYI ZSIGMOND 1890–1906: (szerk.) Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégibb nyelvemlékektől a nyelvújításig. A Magyar Tud. Akadémia megbizásából szerkesztették~ I–III. Budapest, Hornyánszky V[iktor.

SZÁNTÓ GYÖRGY TIBOR 1986: *Anglia története.* Budapest, Kozmosz Könyvek.

SZEMERE BERTALAN 1841: A büntetésről 's különösebben a halálbüntetésről, Budán A' Magyar kir. Egyetem' betűivel. (Törvénytudományi pályamunkák. Kiadja a Magyar Tudós Társaság).

SZENTKIRÁLYI ZOLTÁN 1990: *Barokk. (Az építészet története – Újkor).* Budapest, Tankönyvkiadó.

SZEPSI CSOMBOR MÁRTON 1968: *Összes művei.* Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt írta és az idegen nyelvű részeket fordította: KOVÁCS SÁNDOR IVÁN, KULCSÁR PÉTER. Budapest, Akadémiai Kiadó (Régi magyar prózai emlékek).

SZÉCHENYI ISTVÁN 1841, A' Kelet Népe. Pesten, nyomt. Trattner-Károlyi betűivel.

SZÉCHENYI ISTVÁN 1978: Napló. Budapest, Gondolat Kiadó.

SZÉKELY FERENC 1874: Börtönügyünk jelen állapota. *Magyar Igazságügy* I. kötet 2. füzet.

SZIJÁRTÓ M. ISTVÁN 2005*: A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792.* Budapest, 2005. Osiris Kiadó.

SZILY KÁLMÁN 1902: *A magyar nyelvújítás szótára.* Budapest, Hornyánszky Viktor kiadása.

SZÖLLŐSY OSZKÁR 1930: *Magyar börtönügy. A szabadságvesztésbüntetések végrehajtása*. Budapest, a szerző kiadása.

SZŰCS JENŐ 1955: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Budapest, Művelt Nép Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó.

SZŰCS JENŐ 1983: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Budapest, Magvető Kiadó.

Tekintetes, Nemes Borsod Vármegye közönsége által felállítani kívánt Rabdolgoztató – Intézet javallata szerkesztésére kiküldött Biztossági tudósítás, 'S a tisztelt Vármegyének 1834-dik Eszt. Bőjtelő hava 13-dikán tartatott Közgyűlésében e' tárgyban költ határozásai. 1834: Sáros-Patakon, nyomattatott Nádaskay Kálmán által.

The Order of the Hospitalls of K. Henry the VIIIth and K. Edward the VIth, víz. St. Bartholomew's, Christ's, Bridewell's, St. Thomas's. By the Maior, Cominaltie, and Citziens of London, Governours of the Possessions, Revenues and Goods of the Said Hospitalls, 1557. In: JOHN NORTHOUCK, History of London. London, 1773, R. Baldwin.

THOLE 1970: Ministerialrat Düsseldorf: Geschichte und Gegenwart des Strafvollzugsbaus. *Justizverwaltungsblatt, 106 Jahrgang,* Kolön–Berlin, Carl Heymanns Verlag KG.

TÓTH ÁRPÁD 1998: A társadalmi szerveződés rendi és polgári normái. A Pesti Jótékony Nőegylet fennállásának első korszaka (1817–1848) *Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok* (V.) 4. sz.)

TÓTH BARS 1998: A szekszárdi börtön 1825 és 1844 között. In: BÓDINÉ BELIZNAI KINGA (szerk.) *Tanulmányok a magyar börtönügy történetéből* Budapest, ELTE Magyar Állam- és Jogtörténeti tanszék (Jogtörténeti Értekezések 22.).

TÓTH ENDRÉNÉ (szerk.) 1970: *Budapest Enciklopédia*. Budapest, Corvina Kiadó.

TÓTH LŐRINCZ 1843: *Angol börtönök's a' pentonvillei mintafogház.* Atheneum, Hetedik év első félév, II. kötet, Pesten.

TÓTH LŐRINCZ 1885: *Fegyházi tanulmányok. Az illavai fegyház*. Akadémiai értekezések a társadalomtudományok köréből. VIII. kötet 2. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

Törvénytudományi műszótár 1843, 1847: Közre bocsátja a' Magyar Tudós Társaság. Pesten, Eggenberger J. és Fia Acad. Könyvárúsnál.

TRAPHAGEN, WILHELM 1935: *Die ersten Arbeitshäuser und ihre pedagogische Funktion.* Berlin, Carl Heymanns Verlag.

TREUE, WILHELM 1970: Wirtschaft, Gesellschaft und Technik in Deutschland vom 16 bis 18. Jahrhundert. In: *Handbuch der deutschen Gesichte.* 9., neu bearbeitete Auflage. Hrsg. GEBAHART, BRUNO–HERBERT, GRUNDMANN. Stuttgart, Ernst Klett Verlag Bd. II.

TROJAN 1875: K. k. österreichische Zellengefängnis in Stein an der Donau. *Allgemeine Bauzetinug.*

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN 1937: A koldulás története. In: *Kirándulás a magyar múltba*. Budapest, a magyar könyvbarátok részére kiadja a Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

UGOD 1841: Börtönügy. *Atheneum,* 60. sz.

UHLHORN, GERHARD 1884: *Die Christliche Liebestätigkeit in der Mittelalter*. Stuttgart, J. Gundort.

UHLHORN, GERHARD–MÜNSTERBERG, EMIL 1923–1929: Armenwesen – Geschichte der öffentlichen Armenpflege. In: *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*. Herausgegeben von LUDWIG ELSTER, ADOLF WEBER, FRIEDRICH WIESER. Redaktion: DIETER WERKMÜLLER. Acht Bände und der Ergänzungsband. 4. gänzlich umgearbeitete. Aufl. Jena, Verlag von Gustav Fischer.

ULICSKA LÁSZLÓ 2001: *A munkanélküliség feltalálása Magyarországon. A munkanélküliség fogalmának recepciója a magyar társadalomban. Korall,* ősz–tél.

VAJNA KÁROLY 1906–1907: *Hazai régi büntetések.* I–II. Budapest, Nyomatott Lőrintz János „Univers" könyvnyomdájában.

VALENTINITSCH, HELFRIED 1979: Anfänge des modernen Strafvollzugs in Österreich und die Gründung des Grazer Zucht- und Arbeitshauses. In: *Reformen des Rechts*. Graz, Leykam Verlag.

VARGA ENDRE (szerk.) 1958: *Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek*. Budapest, Akadémiai Könyvkiadó.

VERHULST, A. 2006: Városok és kereskedelem 400–1500. In: BUTLIN, R. A.–DODGSHON, R. A. (szerk.): *Európa történeti földrajza*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

VIEHÖFER, ERICH 1998: Zur Entwicklung des Strafvollzugs in Sachsen im 18. Jahrhundert. In: *Hinter Gittern – Drei Jahrhundert Strafvollzug in Sachsen*. Begleithand zur Ausstellung Sächsischen Staatsministeriums der Justiz, des Stadtmuseum Dresden und des Strafvollzugsmuseums Ludwigsburg im Stadtmuseum Dresden, 16.07.–15.10.1998. Dresden. Referat für Presse- und Öffentlichkeitsarbeit des Sächsischen Staatsministeriums de Justiz.

VILAIN, JEAN-JACQUES PHILIPPE 1841: *Mémoire sur les moyens de corriger les malfaiteurs et fainéans à leur propre avantage et de les rendre utiles à l'etat* Brüssel, Méline, Cans et Cie.

VINCZE TAMÁS 1983: Börtönépítészet. Budapest, Igazságügyi Minisztérium, Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnokság, Nevelési Osztály.

VOLTAIRE, FRANCOIS MARIE AROUET 1944: *Filozófiai ábécé*. Budapest, Phönix kiadás. (Klasszikus írások).

VONTOBEL, KLÁRA 1946: *Das Arbeitsethos des deutschen Protestantismus von der nachreformatorischen Zeit bis zur Aufklärung*. Bern, A. Francke A. G. Verlag.

VÓKÓ GYÖRGY 1999: *Magyar büntetés-végrehajtási jog*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó (Institutiones iuris – Dialóg Campus Tankönyvek).

VÓKÓ GYÖRGY 2006: Bűn és büntetés – a büntetőjog eszköztára és lehetőségei a bűnözés visszaszorítására. *Börtönügyi Szemle*, 1. sz.

VÓKÓ GYÖRGY 1991: Elméleti háttér. A bv. jogtudomány kailakulásáról. *Börtönügyi Szemle* 1. sz.

DE VRIES, B. M. A 1995: Társadalmi és gzadasági szrutúrák és változások a XV. századtól a XVIII. század végéig. In: *Nyugat-Európai gazdaság- és társadalomtörténet. A rurális társadalomtól a gondoskodó államig*. Budapest, Osiris Kiadó.

WACHENFELD, FRIEDRICH 1870: Strafrecht. In: *Enzyklopädie der Rechtswissenschaft in systematischer und alphabetischer Bearbeitung.* Herausgegeben unter Mitwirkung vieler namhafter Rechtsgelehrter von FRANZ VON HOLTZENDORFF, Fünfter Band. Leipzig, Duncker & and Humbolt.

WACHENFELD, FRIEDRICH 1914: *Lehrbuch des deutschen Strafrechts*. München, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung–Oskar Beck.

WAGENER, ERICH 1929: *Die Entwicklung der Freiheitsstrafe in Lübeck von der Carolina bis zur Gegenwart.* Diss. jur. Göttingen, Handelsdr.

WAGNITZ, HEINRICH BALTHASAR 1791–1792: *Historische Nachrichten und Bemerkungen über die merkwürdigsten Zuchthäuser in Deutschland*. Bd. 1–2. Nebst einem

Anhange über die zweckmässigste Einrichtung der Gefängnisse und Irrenanstalten, Halle, bey Johann Jacob Gebauer.

WAHLBERG, EMIL 1871: Die Strafmittel. Franz von HOLTZENDORFF (Hrsg.): *Handbuch des deutschen Strafrechts* Berlin, C. G. Lüberiß'sche Verlagsbuchhandlung Carl Hobel. Bd. 2.

WAHLBERG, EMIL 1888: Gesamtentwicklung des Gefängniswesens und Haftsysteme. In: *Handbuch des Gefängniswesen* (Hrsg. FRANZ VON HOLTZENDORFF–EUGEN VON JAGEMANN) Hamburg, Verlag von J. F. Richter.

WÄCHTER, CARL. EBERHARD 1786: *Über Zuchthäuser und Zuchthausstrafen, wie jene zweckmäig einzurichten und diese solcher Einrichtung gemäs zu bestimmen und anzuwenden seyen?* Stuttgart, Buchdruckerei der Hohen Carlés-Schule.

WEBER, HELLMUTH VON 1941: Die Entwicklung des Zuchhauswesens in Deutschland im 17. und 18. Jahrhudert. In: *Festschrift Adolf Zycha. Abhandlungen zur Rechts- und Wirstchaftsgeschichte.* Weimar, Verlag Hermann Böhlaus Nachf.

WEBER, HELLMUTH VON 1961: Calvinismus und Strafrecht. In *Festschrift für Eberhard Schmidt zum 70. Geburtstag.* Herausgegeben von PAUL BOCKELMANN–WILHELM GALLAS, Göttingen, Wandenhoeck & Ruprecht.

WEBER, MAX 1995: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest, Cserépfalvi Kiadó.

WEBER, MAX 2004: A tudomány és a politika, mint hivatás. Budapest, Kossuth Kiadó.

WEHLER, HANS–ULRICH 1987: Deutsche Gesellschaftsgeschichte I., München, Verlag C. H. Beck.

WEISKE, JULIUS (Red.) 1839–1861: *Rechtslexikon für Juristen aller deutschen Staaten enthaltend gesamte Rechtswissenschaft.* Leipzig, Verlag von Otto Wigand.

WEISZ BÉLA 1876: *A budapesti kényszerdologház fegyencei 1875-ben.* Budapest Főváros Statisztikai Hivatalának Havi Kimutatásai.

WOLF, ALOIS 1986: *Deutsche Kultur in Hochmittelalter (1150–1250).* Essen, Akademische Verlagsgesellschaft Athenaion.

ZAICZ GÁBOR (főszerk.) 2006: *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.

ZARNECKI, GEORG 1986: *Kolostorok, szerzetesek, barátok.* Budapest, Corvina.

ZÁGONI BARRA KÁROLY, 1942: Bencsik Mihály (1670–1729) In: *Büntetőjogász professzorok a Pázmány Egyetemen*. Szemináriumi emlékbeszédek az 1940/41. tanévben. Budapest, Attila Nyomda Részvénytársaság. (Angyal Szeminárium Kiadványai, 45. sz.)

ZEEDEN, ERNST WALTER 1968: *Deutscher Kultur in der frühen Neuzeit.* Frankfurt am Main, Akademische Verlagsgesellschaft Athenaion.

ZLINSZKY JÁNOS 1991: *Római büntetőjog*. Budapest, Tankönyvkiadó.

ZOEPFL HEINRICH 1939: *Das alte Bamberger Recht des Quelle der Carolina*. Heidelberg, Druck und Verlag von Karl Graas.

ZUMTHOR, PAUL 1985: *Hollandia hétköznapjai Rembrandt korában*. Budapest, Gondolat Kiadó.